

T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI TAŞRASINDA MAARİFİN BÜROKRATİK OLUŞUMU
(1881-1918)

DOKTORA TEZİ

YURDAL DEMİREL

DANIŞMAN:
PROF. DR. NEVZAT ARTUÇ

ADYAMAN, 2024

ÖZET

OSMANLI TAŞRASINDA MAARİFİN BÜROKRATİK OLUŞUMU (1881-1918)

Yurdal DEMİREL

Tarih Anabilim dalı

Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temmuz/2024

Danışman: Prof. Dr. Nevzat ARTUÇ

Osmanlı taşrasında maarifin bürokratikleşmesi, 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle hukukî bir zemine oturtulmuştur. Böylece vilayetlerde maarif meclis ve komisyonlarının kuruluşu resmîyet kazanmıştır. Nizamnamenin yayımlanmasından sonra 1870 yılından itibaren vilayetlerde maarif meclis ve komisyonları kurulmaya başlanmıştır. Vilayetlerde maarifin bürokratikleşmesindeki ilk önemli adımlar atılmıştır. 1882 yılında maarif müdürleri ve maarif müfettişlerinin tayin edilmesiyle birlikte vilayetlerde maarif idareleri kurulmaya başlanmış ve bürokratikleşme yolunda ikinci ve en önemli adım atılmıştır. Maarif idarelerinin kurulmaya başlamasıyla birlikte, buralarda çalışacak olan kâtipler, muhasebe memurları ve sandık eminleri de tayin edilmeye başlamıştır. Maarif idarelerinin kuruluşunun her vilayette aynı zamanda tamamlanmamıştır. Bazı vilayetlerde bu süreç çok geç tamamlanmıştır. Vilayetlerde kurulan maarif meclis ve komisyonlarının; personel iş ve işlemleri, mali işler ve eğitim-öğretim ile ilgili iş ve işlemler olmak üzere üç temel görevi yerine getirmişlerdir. Ayrıca maarif müdürleri ve müfettişler vasıtasıyla teftiş görevi yerine getirilmiştir.

Çalışmanın ana kaynağını Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri oluşturmuştur. Arşiv belgelerinin dışında resmi yayınlar, salnameler, gazeteler, hatıratlar ve telif eserlerden istifade edilmiştir. Osmanlı maarifinin taşradaki bürokratikleşmesi hakkında toplu bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla yapılan çalışmanın bu konudaki boşluğu doldurması ve Osmanlı yakınçağ maarif tarihimize katkı sunması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılar; Maarif Nezareti; Vilayetler; Maarif Meclisi; Maarif Müdürü.

ABSTRACT

BUREAUCRATIC FORMATION OF EDUCATION IN OTTOMAN PROVINCES (1881-1918)

Yurdal DEMİREL

Department of History

Adıyaman University, Graduate Education Institute, July/ 2024

Supervisor: Prof. Dr. Nevzat ARTUÇ

The bureaucratization of education in the Ottoman provinces was put on a legal basis with the Maarif-i Umumiye Nizamnamesi published on September 1, 1869. Thus, the establishment of education councils and commissions in the provinces became official. After the publication of the regulation, education councils and commissions began to be established in the provinces as of 1870. The first important steps in the bureaucratization of education in the provinces were taken. In 1882, with the appointment of education directors and education inspectors, education administrations were established in the provinces and the second and most important step towards bureaucratization was taken. With the establishment of the education administrations, clerks, accounting clerks, and chest trustees were also appointed to work in the butras. The establishment of education administrations was not completed at the same time in every province. In some provinces, this process was completed very late. The education councils and commissions established in the provinces fulfilled three main duties: personnel affairs and transactions, financial affairs, and educational affairs and transactions. In addition, the duty of inspection was carried out through education directors and inspectors.

The main source of the study is the documents of the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkey State Archives Directorate. In addition to archival documents, official publications, salnames, newspapers, memoirs and copyrighted works were utilized. There is no collective study on the bureaucratization of Ottoman education in the provinces. Therefore, this study aims to fill this gap and contribute to the history of Ottoman education in the recent period.

Keywords: Ottomans; Nezareti of Education; Provinces; Education Council; Director of Education

ÖNSÖZ

II. Mahmud idari alanda merkezileştirme çalışmalarına hız verilmiştir. Maarif alanında da ilk önemli idari çalışmalar bu dönemde yapılmaya başlanmıştır. Evkâf-ı Hümayun Nezareti'yle vakıflara bağlı mekteplerin, devlet teşkilatı içinde bir merciye bağlanması ve Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı bir müdürlük olarak Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. Tanzimat döneminde maarif alanında merkezileştirme çalışmaları devam etmiş ve 17 Mart 1857 tarihinde Maarif Nezareti teşkil edilmiştir. Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanmasıyla maarif idare ve teşkilatı kanunî hükümlere bağlanmış ve teşkilat yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Osmanlı taşrasında maarifin bürokratikleşmesi yönünde bir dönüm noktası olmuştur. Vilayetlerde maarif meclis ve komisyonları kurulmaya başlayarak Osmanlı taşrasında maarifin bürokratikleşmesi yolunda ilk adımlar atılmıştır. Vilayetlerde maarifin bürokratikleşmesi yolunda atılan ikinci ve en önemli adım maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte maarif idarelerinin kurulmaya başlanması olmuştur. Maarif müdürleriyle birlikte maarif müfettişleri, kâtip, muhasebe memuru, sandık emini ve odacılarda tayin olmaya başlamıştır. Gün geçtikçe bürokratikleşme süreci ilerleme gösteren maarif idarelerinde, vilayetlerin şartlarına ihtiyaca göre değişik memurlar tayin edilebilmiştir.

Osmanlı maarifinin taşradaki bürokratik gelişimini ele alan çalışmamız; giriş bölümü dışında beş bölümden meydana gelmektedir. Giriş kısmında, Sultan II. Mahmud döneminden başlayarak Milli Mücadele döneminin başlangıcına kadar olan süreçte merkez teşkilatlanmasında meydana gelen gelişmeler ele alınmıştır.

Birinci bölümde; vilayetlerde maarif bürokratikleşmesi yolunda tespit edilen ilk maarif komisyonları ile Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanmasından sonra vilayet merkezlerinde, kazalarda ve nahiyelerde maarif meclis ve komisyonları (encümenleri)nin kurulmaya başlaması, yaygınlaşması, yer tahsisi, tefrişi, aza yapısı, görevleri ve çalışmaları, maarif meclisi niteliğindeki maarife hizmet eden örnek sivil cemiyetler incelenmiştir.

İkinci bölümde; vilayetlere ve müstakil sancaklara maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle başlayan maarif idarelerinin kuruluşu ve yaygınlaşması, tayin edilen maarif müdürlerinin eğitim durumları ve mesleki kökenleri, görevleri, görev süreleri, maaşları, ödül ve ceza uygulamaları, maarif müdürlüklerinde vekâlet ve lağvedilen maarif müdürlükleri gibi konulara değinilmiştir.

Üçüncü bölümde; maarif müdürlerinin dışında maarif idarelerinde görev yapan katipler, muhasebe memurları, sandık eminleri, fahri müze memurları, tercüme ve muayene memurları gibi diğer memurlar ile odacılar gibi yardımcı hizmetlilerden bahsedilmiştir. Bu memurların tayinleri, görevleri, maaşları ödül ve ceza uygulamalarından bahsedilmiştir.

Dördüncü bölümde; maarif sisteminin taşradaki mali yönü ele alınmıştır. Bu kapsamda mali kaynakların temelini oluşturan maarif hisse-i ianesi, evkâf-ı munderise gelirleri, avarız gelirlerinin maarif idareleri tarafından kullanılmaya başlanması, kullanım alanları ile maarif meclis veya komisyonları tarafından mekteplerin inşa süreci, tamir ve tadilatları, maaşlar için bulunan yerel kaynaklar, diğer kaynaklar ve maarif bütçeleri ele alınmıştır.

Beşinci bölümde; Osmanlı maarifinde teftişin başlaması ve gelişimi, 1882 yılından itibaren vilayetlere tayin edilen maarif müfettişleri, ilk tayin edilen müfettişler, müfettişliklerin lağvı ve yeniden tayin edilmeleri, görev ve yetkileri, çalışma düzenleri, seyyar müfettişlik uygulaması, maaşları ve ödül uygulamasına incelenmiştir.

İkinci ve üçüncü bölümlerde maarif müdür ve memurlarının hangi vasıflara sahip kişiler arasından tayin edildiğini, bu kişilerin maarifte çalıştıkları süre boyunca ne gibi görevler üstlendiklerini, aldıkları maaşları daha iyi kavramak amacıyla birer görevli seçilerek örnekler verilmiştir.

Çalışmamız sırasında ilk günden itibaren bizleri her türlü desteği veren, teşvik eden, kolaylık gösteren, tenkit ve ikazlarıyla yönlendiren ve hiçbir vakit yardım ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Nevzat ARTUÇ'a müteşekkirim. Yine bu süreçte yardım ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK ile Prof. Dr. Ünal TAŞKIN ve Prof. Dr. Yasin DOĞAN'a; çalışmamızın metodolojisi ile ilgili fikirlerini bizimle paylaşan Prof. Dr. Orhan KILIÇ, Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM ve Prof. Dr. Mustafa GÜNDÜZ'e; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden bazı belgelerin temininde yaptıkları yardımlardan dolayı Prof. Dr. Nuri GÜÇTEKİN ve Buket DOĞANAY'a, tez sürecinde birlikte ders aldığımız ve her zaman bizlere manevi destek veren Nazim ASLAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezimin her aşamasında güler yüzü, sevgisi ve ilgisiyle bana güç veren, bu süreçte sabrıyla yanımda olan değerli eşim Necla DEMİREL'e, çocuklarım Ahmet Eren, Nisa ve Feyza DEMİREL'e destekleri ve sevgileri için müteşekkirim.

Yurdal DEMİREL

Mardin-Kızıltepe 2024

13/08/2024

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Adıyaman Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukukî sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

.....
Yurdal DEMİREL

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vii
TABLolar DİZİNİ.....	xvi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xix
1.GİRİŞ	1
1.1. Konu ve Kaynaklar	19
1.1.1. Konunun mahiyeti ve sınırlılıklar	19
1.1.2. Konunun önemi	21
1.2. Kaynaklar	21
1.2.1. Arşiv vesikaları	21
1.2.1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)21	
1.2.1.2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)	23
1.2.1.3. İstanbul Müftülüğü Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye Sicil Kayıtları (MŞH. SAİD),.....	24
1.2.1.4. SALT araştırma arşivi	24
1.2.2. Resmi yayınlar (salnâme, nevsâl ve düstur).....	24
1.2.3. Gazete ve dergiler	24
1.2.4. Vak'anüvis tarihleri	25
1.2.5. Hatıralar	25
1.2.6. Tetkik eserler	26
1.2.6.1. Maarif meclisleri ve komisyonları	27
1.2.6.2. Maarif'in yöneticileri: maarif müdürleri.....	28
1.2.6.3. Maarifin mali yönü.....	28
1.2.6.4. Teftiş	29
1.2.6.5. Azınlık ve misyoner mektepleri.....	29
1.2.6.6. Vilayetlerle ilgili yapılan çalışmalar	30

1.3. Yazımda Bazı Usuller.....	31
2. TAŞRADA MAARİFİN BÜROKRATİKLEŞMESİNDE İLK ADIM: MAARİF MECLİSLERİ VE MAARİF KOMİSYONLARI (ENCÜMENLERİ)	33
2.1. 1869 Yılından Önce Taşrada Yapılan Bürokratik Çalışmalar	33
2.1.1. İzmir maarif-i meclis-i umumisi.....	33
2.1.2. Mekâtib-i şâmiyye müdürlüğü	34
2.1.3. Tuna maarif meclisi.....	37
2.1.4. Bosna Hersek maarif komisyonu	39
2.1.5. Tekfurdağı sancağı maarif komisyonu	42
2.1.6. Mekâtib-i rüşdiyye ve sıbyaniyye maarif meclisleri.....	42
2.1.7. Haleb mekâtib-i ecnebiye muayene amirliği.....	44
2.2. Maarif Meclisleri ve Komisyonların Kurulması ve Yaygınlaşması	45
2.2.1. İlk maarif meclisleri ve komisyonlarının kurulması.....	45
2.2.2. Maarif meclislerinin yaygınlaşması	56
2.3. Maarif Meclislerine Yer Tahsisi.....	67
2.4. Maarif İdarelerinin Tefrişi	71
2.5. Maarif Meclisleri ve Komisyonlarının Yapısı.....	75
2.5.1. Maarif meclisleri ve komisyonlarının aza yapısı	77
2.5.1.1. İlmiye mensupları.....	77
2.5.1.2. Eşraf.....	79
2.5.1.3. Muallimler	82
2.5.1.4. Mülki amirler	86
2.5.1.5. Asker kökenliler.....	89
2.5.1.6. Maarif idaresi memurları	90
2.5.1.7. Diğer memurlar	90
2.5.1.8. Belediye reisleri.....	92
2.5.1.9. Gayrimüslimler	94
2.5.2. Örnek bir maarif meclis ve komisyonu: Mamuretülaziz vilayeti	95
2.5.2.1. Vilayete bağlı sancak ve kazalardaki maarif komisyonları.....	98
2.6. Maarif Meclislerinin Görev Ve Çalışmaları	103
2.6.1. Maarif meclislerinin görevleri.....	103
2.6.2. Maarif meclislerinin çalışmaları	107
2.6.2.1. Muallimliğe ilk defa tayin ve işlemler.....	108

2.6.2.2. Yer değişikliği yapma.....	115
2.6.2.3. Personelin görevine son verme	125
2.6.2.4. Bina işleri.....	133
2.6.2.5. Ders kitaplarının temini.....	136
2.6.2.6. Ders araç gereçlerinin temini	139
2.6.2.7. Evrakların temini	143
2.6.2.8. Diğer görev ve alışmalar	145
2.7. Maarif Meclisleri ve Komisyonlarında dl	147
2.8. Vilâyetlerdeki Maarif Teşkilatı İle İlgili Diğer Meclisler	153
2.8.1. Vilayet maarif-i ibtidaiye meclisleri.....	153
2.8.2. Tedrisât-ı ibtidâiye meclisi.....	154
2.8.3. Tedrîsât-ı tâliye encümeni	156
2.8.4. Liva ve kazalarda maarif teşkilâtı	157
2.8.4.1. Liva maarif-i ibtidaiye meclisleri	157
2.8.4.2. Maarif encümeni.....	158
2.8.4.3. Fahrî maarif vekili.....	159
2.8.5. Nahiye ve köylerde maarif teşkilâtı	159
2.9. 1869 Yılından Sonra Vilayetlerde Maarif Meclisi Niteliğindeki Maarif Hizmet Eden Cemiyetler	160
2.9.1. Beyrut makâsıd-ı hayriye cemiyeti	160
2.9.2. Cemiyet-i ilmiye ve cemiyet-i maarif	166
2.9.3. Ayıntab maarif-i mahalliye cemiyeti	170
3. TAşRADA MAARİFİN YÖNETİCİLERİ: MAARİF MÜDÜRLERİ	172
3.1. Maarif Müdürlüklerinin (İdarelerinin) Kurulması ve Yaygınlaşması	172
3.1.1. Maarif müdürlerinin tayin nedenleri	172
3.1.2. Vilayetlere ilk maarif müdürlerinin tayin edilmesi.....	177
3.1.2.1. İlk maarif müdürleri: 1882 yılında yapılan tayinler	178
3.1.2.2. 1883 yılından sonrası.....	184
3.1.3. Müstakil sancaklara ilk maarif müdürlerinin tayin edilmesi	189
3.2. Vilayet Maarif Müdürlerinin Eğitim Durumları ve Mesleki Kökenleri ..	194
3.2.1. Muallim kökenliler	195
3.2.2. Mekteb-i mülkiye kökenliler.....	199
3.2.3. Ulema kökenliler.....	205

3.2.4. Maarif muhasebe memurları.....	208
3.2.5. Maarif nezaretinde görevliler	209
3.2.6. hukukçu kökenliler	210
3.2.6. Diğerleri.....	212
3.2.6.1. Mekteb-i Tıbbiye kökenliler	212
3.2.6.2. Asker kökenliler.....	213
3.2.6.3. Gazeteci ve yayıncılar.....	215
3.2.6.3. Kaymakamlar	217
3.3. Maarif Müdürlerinin Görevleri	220
3.3.1. Vilayat-ı şahane maarif müdürlerinin vezaifini mübeyyin talimat'tan önceki görevleri.....	220
3.3.2. Vilayat-ı şahane maarif müdürlerinin vezaifini mübeyyin talimat	222
3.3.2.1. Talimatın yayınlanma süreci	222
3.3.2.2. Talimata göre maarif müdürlerinin temel görevleri.....	229
3.3.2.3. Talimata göre maarif müdürlerinin maarif meclislerindeki görevleri	231
3.3.2.4. Talimata göre maarif müdürlerinin mali hususlara ait görevleri	231
3.3.2.5. Talimata göre maarif müdürlerinin mekteplerle ilgili görevleri	233
3.3.2.6. Talimata göre maarif müdürlerinin diğer görevleri	236
3.3.3. Vilayat-ı şahane maarif müdürlerinin vezaifini mübeyyin talimattan sonraki görevleri.....	237
3.3.4. Diğer görevler	243
3.3.4.1. Hüseyin Refik Bey: diğer görevlerle dolu bir maarif müdürlüğü	246
3.4. Görev Süreleri	248
3.5. Maarif Müdür Yardımcıları	253
3.6. Maarif Müdürlüğüne Vekâlet.....	254
3.7. Lağvedilen Maarif Müdürlükleri ve Maarif Müdürleri.....	257
3.7.1. Basra vilayeti maarif müdürlüğü.....	257
3.7.2. Bitlis vilayeti maarif müdürlüğü	258
3.7.3. Diyarbakir vilayeti maarif müdürlüğü	259
3.7.4. Van vilayeti maarif müdürlüğü.....	260
3.7.5. Musul vilayeti maarif müdürlüğü	261
3.7.6. Bağdad vilayeti maarif müdürlüğü.....	261
3.7.7. İşkodra vilayeti maarif müdürlüğü	262

3.7.8. Yemen vilayeti maarif müdürlüğü.....	263
3.7.9. Zor sancağı maarif müdürlüğü	264
3.8. Görev Sırasında Vefat Eden Maarif Müdürleri	264
3.9. Maaşları.....	266
3.10. Ödül ve Ceza.....	274
3.10.1. Ödül	274
3.10.1.1. Rütbe terfileri.....	275
3.10.1.2. Nişanlar	276
3.10.2. Ceza.....	280
3.10.2.1. Pulsuz evrak, senet ve poliçeler	282
3.10.2.2. Zamanında gönderilmeyen veya eksik gönderilen evraklar.....	284
3.10.2.3. Diğer nedenler.....	287
3.11. Bir Maarif Müdürü: Mehmed Murad Bey	294
4. MAARİF İDARESİNİN ÇALIŞANLARI: MAARİF MEMURLARI	300
4.1. Kâtipler.....	300
4.1.1. Tayinleri	302
4.1.2. Görevleri.....	303
4.1.3. Ek görevler	304
4.1.3.1. Sandık emniyeti ve muhasebe memurluğu	304
4.1.3.2. Muallimlik	305
4.1.3.3. Diğer görevler	308
4.1.4. Maaşları.....	308
4.1.5. Diğer kâtiplikler.....	311
4.1.5.1. Kâtip refikleri	311
4.1.5.2. Evkâf-ı münderise kâtipleri.....	313
4.1.5.3. Mülhakat maarif komisyonları kâtibi	315
4.1.5.4. Avarız kâtibi.....	316
4.1.5.3. Hesab ve tahrirat kâtipleri	317
4.1.6. Ödül ve ceza	319
4.1.7. Bir maarif kâtibi: Mustafa Safvet Efendi	321
4.2. Muhasebe Memuru	323
4.2.1. Tayinleri	323
4.2.2. Görevleri.....	326

4.2.3. Ek görevler	328
4.2.3.1. Maarif müdürlüğü.....	328
4.2.3.2. Muallimlik	330
4.2.3.3. Diğer görevler	332
4.2.4. Maaşları.....	335
4.2.5. Görevden azl ve ceza	338
4.2.6. Bir maarif muhasebe memuru: Ahmed Hamdi Efendi	343
4.3. Sandık Eminleri	345
4.3.1. Tayinleri	346
4.3.2. Görevleri.....	350
4.3.3. Ek görevler	351
4.3.3.1. Muallimlik	351
4.3.3.2. Muhasebe görevi.....	352
4.3.3.3. Diğer görevler	353
4.3.4. Maaşları.....	354
4.3.5. Ödül ve ceza	356
4.3.6. Bir sandık emini: Mehmed Sadık Efendi	357
4.4. Odacı.....	358
4.5. Diğer Memurlar	359
4.5.1. Tercüman ve muayene memurları.....	359
4.5.1.1. Tayinleri	361
4.5.1.2. Görevleri.....	364
4.5.1.3. Maaşları.....	365
4.5.2. Fahri müze memuru.....	366
5. MAARİFİN MALİ YÖNÜ	371
5.1. Maarif Hisse-i İanesi.....	373
5.1.1. Maarif hisse-i iânesinin uygulanması	376
5.1.2. Maarif hisse-i ianesinin maarif idareleri tarafından kullanılması.....	382
5.1.2.1. İdadi mektepleri için kullanımı	382
5.1.2.2. Rüşdiye ve ibtidai mektepleri için kullanımı	386
5.1.2.3. Diğer ihtiyaçlar için kullanımı	388
5.2. Evkâf-ı Munderise.....	390
5.2.1. Evkâf-ı munderiselerin maarife devri	391

5.2.2. Evkâf-ı münderise talimatı	393
5.2.3. Evkâf-ı münderisenin maarif idareleri tarafından kullanılması	395
5.2.3.1. İbtidai mektepleri için kullanımı	396
5.2.3.2. Maaşlar için kullanımı	398
5.2.3.3. Rüşdiye mektepleri için kullanımı	401
5.2.3.4. Diğer ihtiyaçlar için kullanımı	402
5.3. Avarız Varidatı.....	404
5.3.1. Avarız ve avarız akarları	405
5.3.2. Avarız varidatının maarife devri	408
5.3.3. Avarız varidatının maarif idareleri tarafından kullanılması.....	412
5.3.3.1. İbtidai mektepleri için kullanımı	413
5.3.3.2. Maaşlar için kullanımı	414
5.3.3.3. Diğer ihtiyaçlar için kullanımı	417
5.4. Yerel Kaynaklar	418
5.4.1. Yerel kaynak temini örnekleri	419
5.4.1.1. Dükkânlar	419
5.4.1.2. Hamam ve oteller açılması.....	424
5.4.1.2. Ticari ürünlerden alınan vergiler	427
5.4.1.3. Maarif kahvesi ve çay bahçeleri.....	431
5.4.1.4. Organizasyonlar: tiyatrolar, yarışmalar, piyangolar.....	432
5.4.1. Diğer uygulamalar.....	438
5.4.1.5. Bir uygulama örneği: maarif tarlaları.....	443
5.5. Diğer Kaynaklar.....	444
5.6. Maarif Bütçeleri	449
5.6.1. Vilayet maarif masraf bütçeleri	450
6. TAŞRA TEŞKİLATINDA TEFTİŞ.....	453
6.1. Osmanlı'da Maarif Müfettişliği Kurumu	454
6.1.1. Osmanlı maarifinde teftişin başlaması ve gelişimi	454
6.2. Vilayetlerde Maarif Müfettişleri	463
6.2.1. 1882 yılına kadar vilayetlerde maarifin teftişi.....	463
6.2.2. Vilayetlerde ilk düzenli görev yapan müfettişler.....	469
6.2.2.1. Tayinleri	469
6.2.2.2. Tayin olan ilk maarif müfettişleri.....	471

6.2.3. Taşra müfettişliklerinin lağvı	474
6.2.4. Müfettişlerin vilayetlere yeniden tayin edilmeleri.....	476
6.2.4.1. Rumeli vilayetleri maarif müfettişliği.....	477
6.3. Maarif Müfettişlerinin Görev Ve Yetkileri.....	481
6.3.1. Rehberlik ve iş başında yetiştirme	481
6.3.2. İnceleme ve araştırma	482
6.3.3. Denetim (teftiş) ve değerlendirme	485
6.3.3.1. Muallimlerin teftişi.....	486
6.3.3.2. Ders aletleri ve kitapların teftişi.....	488
6.3.3.3. Mekteplerin teftişine dair görevleri	489
6.3.4. Sağlık hususundaki teftişler.....	491
6.3.5. Maarif müfettişlerinin diğer görevleri.....	492
6.4. Mekteplerin Teftişi Ve Vilayetler	494
6.4.1. Resmi mekteplerin teftişi	494
6.4.2. Gayrimüslim ve yabancı mekteplerin teftişi	500
6.4.2.1. Mektep açma (ruhsatname) işleri ve teftişi	502
6.4.2.2. Ders programları ve kitapların teftişi.....	509
6.4.2.3. Muallimlerin durumu	517
6.4.2.4. Türkçe dersi ve muallimleri	523
6.4.3. Hususi mekteplerin teftişi	528
6.6. Vilayet Maarif Müfettişlerinin Çalışma Düzenleri.....	530
6.7. Seyyar Müfettişlik	531
6.8. Maaşları.....	533
6.9. Ödül	536
7. SONUÇ	538
KAYNAKÇA.....	548
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 2.1. 1882 Yılından önce maarif meclisi kurulan vilayet, sancak ve kazalar	55
Tablo 2.2. Beyrut maarif idaresi mefruşatı	72
Tablo 2.3. Bazı vilayetlerde maarif idaresi mefruşatı	74
Tablo 2.4. Mamuretülaziz vilayeti maarif meclisi'nin üye yapısı	97
Tablo 2.5. Arapkir kazası maarif komisyonu azaları	98
Tablo 2.6. Eğin kazası maarif komisyonu azaları	99
Tablo 2.7. Ergani sancağı maarif komisyonu azaları	100
Tablo 2.8. Keban kazası maarif komisyonu azaları	101
Tablo 2.9. Siverek kazası maarif komisyonu azaları	101
Tablo 2.10. Dersim sancağı maarif komisyonu azaları	103
Tablo 2.11. Mazgirt kazası maarif komisyonu azaları	103
Tablo 2.12. Rüşdiye muallim-i sanilik imtihanlarında soru sorulan dersler	110
Tablo 2.13. Rüşdiye muallim-i sanilik imtihanlarında sorulan soru sayısı	111
Tablo 2.14. Bazı kazalardaki rüşdiye mekteplerine gönderilen kitaplar ve sayıları	138
Tablo 3.1. Müstakil sancaklara tayin edilen ilk maarif müdürleri	192
Tablo 3.2. Maarif müdürlerinin mesleki kökenleri	194
Tablo 3.3. Muallim kökenli maarif müdürleri	198
Tablo 3.4. Mülkiye mektebi mezunu maarif müdürleri	204
Tablo 3.5. Maarif müdür vekilliği yapan mülkiye mektebi mezunları	205
Tablo 3.6. Maarif müdürlüğü görevinde bulunan ilmiye mensupları	207

Tablo 3.7. Maarif müdürlüğü görevinde bulunan muhasebe memurları	209
Tablo 3.8. Maarif nezaretinde görev yapan maarif müdürleri	210
Tablo 3.9. Maarif müdürlüğü görevinde bulunan hukukçular	211
Tablo 3.10. Farklı mesleklere sahip maarif müdürler	219
Tablo 3.11. Vilayat-ı şahane maarif müdürlerinin vezaifini mübeyyin talimat yayınlanmadan önce 1873-1895 yılları arasında mektep ve görevli sayıları .	225
Tablo 3.12. 1889 Yılında yapılan vilayet maarif müdürlerinin maaş tasnifi	270
Tablo 3.13. 1908 Yılında yapılan vilayet maarif müdürlerinin maaş tasnifi	271
Tablo 3.14. 1888-1889-1908 Yıllarında vilayet maarif müdürlerinin maaşları.....	273
Tablo 3.15. Vilayet maarif müdürlerinin aldığı nişanlar	278
Tablo 3.16. İsmail Naili Bey'in aldığı nişan ve rütbeler.....	279
Tablo 3.17. Mehmed Murad Bey'in görevleri ve maaşları.....	298
Tablo 4.1. Bazı maarif katiplerinin maaşları	311
Tablo 4.2. Mustafa Safvet Efendi'nin maarif idaresindeki görev ve maaşları	322
Tablo 4.3. 1905 Yılında bir kısım vilayetlerdeki muhasebe memurlarının maaşları.....	336
Tablo 4.4. Ahmed Hamdi Efendi'nin maarif idaresindeki görev ve maaşları	345
Tablo 4.5. Vilâyât-ı şâhâne'de görevli fahri müze memurları.....	369
Tablo 5.1. Malatya rüşdiyesi için yapılan dükkânların gelirleri	420
Tablo 5.2. Selanik hamidiye sanayi mektebine ait gelir getiren mülklerin listesi	423
Tablo 6.1. Vilayetlere tayin edilen ilk maarif müfettişleri.....	472
Tablo 6.2. İlk maarif müfettişlerinin göreve başlama ve ayrılma tarihleri	473

Tablo 6.3. XX. Yüzyılın başında osmanlı devletindeki yabancı mektep sayıları..... 507

Tablo 6.4. Vilayetlere tayin edilen ilk maarif müfettişlerinin maaşları..... 534

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

A.} MKT.MHM.	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
A.}MKT.UM..	: Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı
BCA	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BEO.	: Bâbıâli Evrak Odası Evrakı
BEOAYN.d...	: Bâbıâli Evrak Odası Ayniyat Defteri,
BOA	: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
DH.İ.UM.EK	: İdâre-i Umûmiye Ekleri
DH.İ.UM.EK	: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Ekleri
DH.MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî
DH.SAİDd...	: Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval Dosyaları
DH.TMIK.S..	: Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhat Komisyonu Islahat Evrakı
Ed.	: Editör
İ.. MF..	: İrade Maarif
İ.. MVL.	: İrade Meclis-i Vala
İ.. TAL..	: İrade Taltifat
İ..DH..	: İrade Dâhiliye
İ..ŞD.	: İrade Şura-yı Devlet

MF.İBT. : Maarif Nezareti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi

MF.MKT. : Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

MVL. : Meclis-i Vâlâ

s. : Sayfa

S. : Sayı

ŞD. : Şura-yı Devlet Evrâkı

TFR.1.MN. : Teftişât-ı Rumeli Manastır Evrakı

TTK. : Türk Tarih Kurumu

Y. MTV. : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

Yay. : Yayınları

1.GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Batı dünyasıyla girdiği savaşlarda alınan yenilgilerden sonra savaş meydanlarında ortaya çıkan potansiyel farktan dolayı Osmanlı devlet adamları tarafından yenileşmenin gerekliliğinin veya diğer bir ifadeyle, bazı şeylerin iyi gitmediğinin farkına varılmasından sonra, sorunun uzun süre askerlik alanındaki gerilemeyle ilgili olduğu sanılmıştır. Klasik dönemlerin, birden fazla Avrupa devletinin meydana getirdiği müttefik orduları dahi kolaylıkla dize getiren muzaffer Osmanlı ordusunun artık tek tek bu devletler karşısında bile başarısız neticeler alması, ister istemez Osmanlı reformcularının dikkatlerini bu noktaya yoğunlaştırmalarına neden olmuştur. Öte yandan *“bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı orduları, bizzat kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başka kimseyi korkutamaz hale”*¹ gelmişti. Bu yüzden Osmanlı Devleti'ndeki ilk yenileşme hareketleri askeri karakterli olmuştur. Fakat bir süre sonra askeri reformların sorunun çözümünde yeterli olmadığının ve askeriye'nin dışında da bazı problemlerin yaşandığının fark edilmesi üzerine reform alanı, III. Selim'den itibaren genişletilmeye başlanmıştır. Yeni yapılan reformların ilk göze çarpan yönü, klasik yapısıyla yeni durumlara ve ihtiyaçlara dahi cevap veremeyen idari yapıda yapılan reform hareketleri olmuştur.²

İdari alanda yapılan reformlardan maarifin bürokratikleşmesi yönündeki ilk önemli adımlar 19. yüzyılda atılmaya başlamıştır. Bu yönde atılan ilk adım, II. Mahmut döneminde 14 Ekim 1826 tarihinde kurulan Evkâf-ı Hümayûn Nezareti'yle vakıflara bağlı mekteplerin, devlet teşkilatı içinde bir merciye bağlanması olmuştur. Yine II. Mahmut saltanatının son döneminde 10 Kasım 1838 tarihinde çıkan irade ile Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı bir müdürlük olarak Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur.

II. Mahmud döneminde bir müdürlük olarak kurulan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti ve aynı dönemde açılan meslek mektebi niteliğindeki iki devlet mektebinin kuruluşundan sonra Sultan Abdülmecid'in ilk saltanat yıllarına kadar geçen dönemde maarif sisteminde bürokratik başka bir reform çabası görülmemiştir.

Mustafa Reşid Paşa'nın üçüncü kez Hariciye Nazırı olduğu dönemde maarif konusu ile ilgili gözle görülür bazı gelişmeler meydana gelmeye başlamıştır. Muhtemelen Mustafa Reşid Paşa'nın teşvikiyle Sultan Abdülmecid, 13 Ocak 1845 tarihinde mutat olarak yapılan Babıali'yi ziyareti sırasında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye hitap eden ve özellikle

¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, TTK Yay., Ankara, 1993, s. 24.

² Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul, 2006, s. 18-19.

maarife ilişkin belirli acil gerekliliklere işaret eden bir konuşma yapmıştır. Sultanın bu konuşması daha sonra Hatt-ı Hümâyûn olarak yayınlanmıştır. Fermanda; imparatorlukta genel anlamda hâkim olan cehaletin ortadan kaldırılması (*izâle-i cehl-i tebaa*) gerekliliği vurgulanmış ve bunun için de tek yolun sivil mektepleşme (*terbiye-i âmm*) olduğu ifade edilmişti. Ayrıca her türlü fen ve sanayinin gösterildiği meslek mektepleri, orta dereceli mektepler (*menbâ-ı ulûm ve fûnûn ve mehâz-ı sanâyi'-i maârif-nemûn olan mekâtib-i lâzime*) ile imparatorluğun her yerinde ihtiyaç duyulan eğitim-öğretim kurumları açılarak (*memâlikin münâsib olan mahallerinde iktizâ eden mekteplerin tanzîmi*), dini ve dünyevi bütün konulardaki bilgisizliğin ortadan kaldırılması (*dînen ve dünyeviyen her bir husûsda izâle-i cehl*) hedefi açıklanmıştı. Bu ferman, bir taraftan ilköğretime diğer kademelerle beraber bütüncül bir yaklaşım getirmesi, bir taraftan da mektepleşmenin sadece İstanbul'la sınırlı tutulmayıp, vilâyetler için de zorunluluk kabul etmesi açısından eğitimin modernleşme sürecinde genel eğitimin yaygınlaşmasının önemini vurgulayan ilk resmî belge olması açısından son derece önemli olmuştur.³

Sultan Abdülmecit'in emir ve ikazları doğrultusunda konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek eğitimde yapılacak düzenlemeler konusunda ayrıntıları görüşmek üzere azaları kalemiye ve askeriye bürokratları ile ilmiye sınıfı arasından seçilen bir geçici meclis kurulmasına karar verilmiştir. 12 Mart 1845 tarihinde çalışmalarına başlayan Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'e bir reis, bir kâtip ve altı aza olmak üzere sekiz kişiden oluşan bir kurul seçilmiştir.⁴ Seçilen azaların uhdelerinde bulunan yürütmekte oldukları memuriyetlerini de devam ettirebilmek amacıyla meclisin haftada iki gün toplanmasına karar verilmiştir. Meclis çalışmaları için çalışma yeri olarak Babıali'de toplanacaktı. Meclisin müzakere ettiği konuların neticesi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilip burada tetkik edildikten sonra padişaha arz edilecekti.⁵ Meclis, 1838 yılındaki ıslahat sırasında yapıldığı gibi ilk iş olarak mevcut mekteplerin durumunu öğrenmek için Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti kayıtlarından bir istatistik çıkarmaya çalışmıştır. Daha sonraki birkaç ay içinde üç konuda layiha hazırlayarak Babıali'nin onayına sunmuştur. Bu layihaların ilki eğitimin temelini oluşturan sıbyan mekteplerinin ıslahına, diğeri orta dereceli mektepleri oluşturmak üzere rüşdiye mekteplerinin ıslahına, üçüncüsü de yüksek ilimlerin tahsil edileceği bir

³ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 228; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin, (Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi)*, İletişim Yay., İstanbul, 2010, s.60.

⁴ *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (SMNU)*, Def'a 6, Asir Matbaası, İstanbul, 1321, s. 19.

⁵ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 229.

Darülfünûn'un kurulması ve mekteplerin nizam, talimat ve programlarını yapma üzere bir daimi maarif meclisi kurulmasıyla ilgiliydi.⁶

Meclis-i Muvakkatin hazırladığı eğitim reformunda maarif işleri merkezî bir organ tarafından planlanmak ve icraya konulmak istenmekteydi. Babıali'nin eğitim işlerini yürütecek daimi bir meclis kurma teklifini uygun bulmasıyla Haziran 1846 tarihinde Ferik Emin Paşa'nın başkanlığında altı azadan oluşan Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur. Azalıklara Nakibüleşraf Esad Efendi, Defter Emmini Hacı Said Muhib Efendi, Hariciye Müsteşarı Ali Efendi, kâtipliğe yine Recai Efendi seçilmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiye, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıfat Paşa ile Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın müşterek nezaretleri altında ve Meclis-i Vâlâ Dairesi'nde tahsis edilen bir odada çalışmalarını sürdürecekti. Yeni kurulan mecliste Meclis-i Muvakkat gibi hafta da iki defa toplanması kararlaştırılmıştı.⁷

Meclis-i Maârif-i Umûmiye, eğitim alanında yapılması gerekli ıslahatları tespit edip yapılacak yeni düzenlemeleri uygulayacak ve bu reformların sonuçlarını denetleyecekti. Kısa bir süre içinde çalışmalarına başlayan Meclis-i Maârif-i Umûmiye hazırladığı bir lâyiha ile Meclis-i Muvakkat'ın daha önce genel olarak ele aldığı konularla ilgili ayrıntılı çalışmalar başlatmıştır. Meclis-i Maârif Umûmiye'nin çalışmaları sonucunda, sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin öğrenim süreleri, mekteplere alınacak talebelerde aranan nitelikler ve okutulacak dersleri belirleyen ve 8 Nisan 1847 tarihinde Sultan Abdülmecit tarafından onaylanan talimat, Mayıs ayında halka duyurulmuştur.⁸

Meclis-i Maârif-i Umûmiye bir karar organı niteliğinde olmuştu. Bundan dolayı bu meclisin aldığı kararları uygulayıp denetleyecek bir yürütme organına ihtiyaç duyulmuştur. 14 Aralık 1846 tarihinde toplanan Meclis-i Umûmi'nin aldığı karara göre; Darülfünûn binası tamamlanıncaya kadar Mekâtib-i Adliye ve Edebiye Nezareti, İmamzâde Esad Efendi'nin idaresi altında kalacak fakat diğer bütün sıbyan ve rüştiye mekteplerinin yönetimi yeni kurulan Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'ne⁹ verilecekti. Nakibüleşraf Esad Efendi, Mekâtib-i Umûmiye Nazırı olarak tayin edilmiş ve Sadaret Odası mümeyyizlerinden Kemal Efendi ise muavin olarak görevlendirilmiştir. Mekâtib-i Umûmiye Nazırı olarak tayin edilen Esad

⁶ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1974, s. 52-53;

⁷ SNMU, 1321, s. 19-20; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 230-233.

⁸ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 233-234; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 58-60. 1847 tarihli talimatın orijinal tam metni ve çevrim yazısı için bkz. Yahya Akyüz "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 5, s. 1-48.

⁹ Kurumun adı "nezâret" olmakla birlikte kurum günümüzdeki bir genel müdürlük seviyesinde olan bir idari organ konumundaydı.

Efendi'ye yardımcı olmak amacıyla iki muin verilmiştir. Şeyh Murad Efendi ve Hafız Emin Efendi mevcut mektep muallimlerini imtihan etmek için mümeyyiz tayin edilmişlerdir. Mekteb-i Adliye jurnal kâtibi Naim Efendi günlük meseleleri meclise aktarmakla görevlendirilmiştir. Nezaretin diğer işlerinde istihdam edilmek üzere aylık yüzer kuruş maaşla iki tane de memur tayin edilmiştir.¹⁰

Meclis-i Maârif-i Umûmiye Reisi Emin Paşa'nın 1847 yılında Rumeli Ordusu müşirliğine tayin edilmesiyle yerine, Mekâtib-i Umumiye Nazırı Nakibüleşraf Esad Efendi tayin edilmiştir. Fakat Esad Efendi, kendi isteğiyle hastalığı yüzünden nezaret işlerini gereğince takip edememesini ileri sürerek daha zahmetsiz ve daha yüksek bir memuriyet olan meclis riyasetine tayin edilmiştir. Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin adı da Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü olarak değiştirilmiştir. Böylece nezaretten müdürlüğe dönüştürülen kurumun başına 3 Ocak 1848 tarihinde Mekâtib-i Umûmiye Müdürü unvanıyla Kemal Efendi getirilmiştir. Aynı dönemde sıbyan ve rüştiye mekteplerini denetlemekle görevli iki müfettişlik kaldırılarak Mustafa Vehbi Efendi de muavin tayin edilmiştir. Ağustos 1848 tarihinde yapılan sınavda rüştiye mektepleri talebelerinin ilerleme kaydettiklerini gözlemleyip memnun olan padişah, müdüriyeti tekrar nezarete çevirmiştir.¹¹

Meclis-i Muvakkat'ın ülkede bilimin yaygınlaştırılması ve cehaletin ortadan kaldırılması için yaptığı çalışmalar sonucunda aldığı kararlardan birisi de çeşitli bilimlerin okutulacağı bir Darülfünun ile hem Darülfünûn'da okutulacak olan hem de halkın bilgilendirilmesi için ihtiyaç duyulan telif ve tercüme eserleri hazırlamak üzere Encümen-i Dâniş adında bir heyetin kurulması da kararlaştırılmıştır. Bu amaçla 15 Nisan 1851 tarihinde kurulan encümenin birinci başkanlığına Ataullah Efendizâde Şerif Efendi, ikinci başkanlığına da Meclis-i Maârif-i Umûmiye azalarından Hayrullah Efendi tayin olmuştur. Encümenin kırk kişilik dâhili azası ve sayısız harici azası olabilecekti. Maârif-i Umûmiye İdâresi'nin daha önce kitap telif ve tercümesi için senelik olarak ayırdığı 50.000 kuruş encümene tahsis edilmiştir. Darülfünun inşa edilinceye kadar Encümen-i Dâniş, çalışmalarını Darülmaarif Mektebi'nde kendisine tahsis edilen bir çalışma odasında yürütecekti. Encümen 1862 yılına kadar çalışmalarını yürütmüştür.¹²

¹⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Dahiliye (İ. DH.), 6903, 12/01/1263 (31 Aralık 1846).

¹¹ SNMU, 1321, s. 20; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 236-237.

¹² Encümen-i Dâniş; azaları arasındaki siyasi çekişmeler, azaların üstlendikleri siyasi sorumluluklardan dolayı Encümen'in akademik çalışmalarına yeterli zamanı ayıramamaları gerekse ağırlıklı olarak büyük devlet memuriyetlerinde sorumluluk üstlenen bürokratlar azalardan oluşması, devletin o günlerde içinde bulunduğu maddi sıkıntılar, açılması kararlaştırıldığı hâlde bir türlü hayata geçirilemeyen Darülfünun, etkileri uzun süre hissedilecek olan 1853-56 Kırım Savaşı, 1856 Islahat Fermanı'nın ilânı ve fermana karşı oluşan tepkiler, Kuleli

Kırım Savaşı'ndan sonra 28 Şubat 1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermanı'yla, her cemaate kendi mekteplerini açma özgürlüğü¹³ tanınırken gayrimüslim talebelere de sivil ve askeri her türlü devlet mektebine girme hakkı verilmiştir. Ferman, kurulacak mekteplerdeki öğretim tarzı ile muallimlerinin seçiminin, padişah tarafından tayin edilecek bir karma meclisin nezaret ve teftişi altında yapılmasını öngörmüştür. Islahat Fermanı'nın açılmasını öngördüğü mekteplerle ilgili konuları görüşmek üzere Müslim ve gayrimüslim bütün cemaatlerin temsilcilerinin katılacağı bir karma meclis oluşturulmuştur. Nisan 1857 tarihinde Meclis-i Muhtelî-i Maârif'e aza olarak; Müslüman Ferik Derviş Paşa, Rum Tabib İstefenaki Kara Todorî, Ermeni Barutçubaşı Ohannes Bey, Katolik Düzoğullarından Mihran Bey, Protestan Panayot ve Yahudi Şabcı Damadı Daviçen tayin edilmişlerdir.¹⁴

Meclis-i Muhtelî-i Maarif, mekteplerin niteliğini belirleme, müfredat ve mekteplerin seçimi gibi konularda yetkili olmuştur. Meclis-i Maârif'te toplanan bir komisyon, yeni meclisin nizamnamesini hazırlayarak yaptığı yeni düzenlemeyle maarif teşkilâtında önemli değişiklikler yapmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre; mektepler üç kademeye ayrılacaktı. Birinci kademedeki sıbyan mektepleri ile cemaatlerin ilköğretim mektepleri, ikinci kademedeki rüştiye mektepleri, üçüncü kademesinde ise, çeşitli sanat ve fenlerin öğretildiği meslek mektepleri yer alacaktı.¹⁵ Bu yenilikler, Islahat Fermanı'yla ortaya konan, gayrimüslimlerin devlet mekteplerinde okuması yolundaki Osmanlı siyaseti ortaya koymaktadır. İlk düzeyindeki eğitimde milletler dinî kültürlerini muhafaza ederken, ortaöğretim düzeyi eğitimi gayrimüslimleri Osmanlı imparatorluk kültürüne toplumsallaştırmayı amaçlıyordu.¹⁶

Meclis-i Muhtelî-i Maârif'in kurulmasıyla birlikte bu yeni kurul ile Meclis-i Maârif arasında işlevsel bir bölünme meydana gelmiştir. Meclis-i Maârif daha çok dinî eğitime ilişkin meseleler üzerinde yoğunlaşmaya başlarken Meclis-i Muhtelî-i Maârif ise hem Müslüman hem de gayrimüslim mektepleriyle ilgilenmiştir. Bu ikili yapı bir yıl kadar devam ettikten sonra 17 Mart 1857 tarihinde birleştirilerek Maârif Nezareti teşkil edilmiştir. Bundan

Vakası gibi iç ve dış siyasi sıkıntıların da eklenmesiyle birlikte ilk Türk Akademisi olan Encümen-i Dâniş, gerekli başarı ve sürekliliği gösteremeden yaklaşık 11 yıllık bir çalışma hayatının ardından sessizce sırada kadem basmıştır. Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, Türkiye Bilimler Akademisi Yay., İstanbul, 2018, s. 13-14, 43-44.

¹³ Gayrimüslimlerin Islahat Fermanı'ndan önceki dönemlerde öteden beri var olan cemaat mektepleri haricinde serbestçe açmaları ancak padişahın fermanıyla mümkündür. Islahat Fermanı'nın yayınlanmasıyla gayrimüslimlere bu konuda özgürlük getirilmiş oluyordu.

¹⁴ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Divan Kalemî Evrakı (A.) DVN.*, 122/85, 20/08/1273 (15 Nisan 1857).

¹⁵ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 246-248.

¹⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s.68-69.

bir ay sonra da Mekâtib-i Umûmiye Nezareti Müsteşarlığı teşkilata dâhil edilmiştir.¹⁷ Bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütü olan Maârif-i Umûmiye Nezareti, bundan sonra Meclis-i Vükelâ'ya dâhil bir nazır tarafından yönetilecekti. 15 Mart 1857 tarihinde Maarif Nezareti'ne, Meclis-i Ali-i Tanzimat azası Abdurrahman Sami Paşa ilk Maârif Nâzırı olarak tayin edilmiştir.¹⁸

Maârif-i Umûmiye Nezareti'nin kuruluşu, Babıali'nin eğitimin modernleştirilmesi doğrultusunda attığı en önemli adımlardan birisi olmuştur. Nezaretin kuruluşuyla Babıali, eğitim konusunda modern bir sistemin kurulması, yabancı ve gayrimüslim mekteplerinin merkezi idarenin denetimine alınması ve Müslüman mekteplerinin diğer mekteplerle rekabet edecek bir seviyeye getirilmesi yolunda çalışmalar yapacaktı.

Babıali'de yeni nezaretin çalışmalarını yürüteceği uygun mekânın bulunamaması üzerine, Takvimhane memurlarının da aynı yerde kalmaları şartıyla Takvimhane-i Amire Dairesi'nin gerekli kısımları onarılarak Maarif-i Umumiye Nezareti'ne tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁹

Nezaretin ve maarifle ilgili meclislerin yazışmalarını yürütmek üzere 15 Temmuz 1857 tarihinde bir Maarif Mektupçuluğu kurulmuş ve başına da Raşit Efendi mektupçu olarak atanmıştı. Raşit Efendi'nin maiyetine bir kayıt memuru, bir mübeyyiz (yazıları temize çeken memur), bir fihrist kâtibi, bir muhasebeci ve mekteplerin teftiş işlerine bakacak dil bilen Müslim ve gayrimüslim on kişi verilmişti. Böylece ilk kez hükümet içinde yer alan ve bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın temeli olan kuruluş ortaya çıkmıştır.²⁰

Toplumsal hak ve özgürlüklerin gereği olarak bütün unsurların eğitim hakkından yararlanması ve toplumsal uzlaşma ortamının korunması amacıyla Maârif-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte bütün mektepler ilk defa tek bir merkezi örgüt altında birleştirilmiştir.

Böylece, medreseler ile Harbiye ve Bahriye ve Tıbbiye'den meydana gelen askeri mektepler dışındaki bütün eğitim-öğretim kurumlarını Maarif Nezareti'ne bağlayarak

¹⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s.69.

¹⁸ Faik Reşat Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 1964, s. 21; *Vak'a-nivüs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C.IX, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1984, s. 135; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 248; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 16; Mahmud Cevat, nezaretin kuruluş tarihi olarak 29 Nisan 1857 olarak vermektedir. Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı (19. Asır Osmanlı Maarif Tarihi)*, Yay. Haz. Taceddin Kayaoğlu, İstanbul, 2001, s. 66.

¹⁹ BOA., *İ. DH.*, 379/25042, 11/10/1273 (4 Haziran 1857).

²⁰ Teyfur Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s.48.

bunları üç kategoriye ayrılmıştır. Birinci kademede bütün cemaatlerin ilköğretim mektepleri, ikinci kademede rüştiyeler ve üçüncü kademede meslek mektepleri yer alıyordu.²¹

Meclis-i Muhtelî-i Maârif ile daha önce kurulmuş olan Meclis-i Maârif'in yeterince faydalı olamaması dolayısıyla 8 Ekim 1863 tarihinde Maârif-i Umûmi Heyeti'nin kurulmasına karar verilmiştir. Bu heyetin başkanı maarif nazırı olmuştur. Yeni durumda Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin Maârif Nezareti'ne bağlanmasıyla müstakil olma niteliği, ortadan kalkmıştır. Böylelikle meclis ile nezaret arasında ortaya çıkan yetki ve sorumluluk anlaşmazlıklarına son verilmiştir.²² Eğitimle ilgili farklı alanlarda çalışan değişik birimler arasında koordinasyonu sağlamak amacıyla yönelik bu yapısal değişiklikten sonra Maarifi Umumiye Nezareti eğitimle ilgili tek merci konumuna gelmiştir.

Daha sonra Maarif-i Umumiye Heyeti, 10 Şubat 1864 tarihli bir irade ile Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu ve Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye Komisyonu adlı iki komisyona sahip bir hale getirilmiştir. Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime komisyonu, İslam dinine ait her türlü kitabın incelenmesi, Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye komisyonu da ülkedeki bütün çocukların eğitilmesi konularında görevlendirilmişti. Ayrıca, "...mevad-ı adiyye ve cariyyenin ruyet ve tesviyesi için komisyon-ı mezkûrenin intihabıyla aza-yı mevcudeden mürekkeb bir Komite" teşkil edilmişti. Bu komite haftada bir veya iki gün toplanıp görevlerini yerine getirmekteydi. Bu komisyonların vazifelerine göre de Maarif nazırının başkanlığı altındaki Maarifi Umûmiye Heyeti iki daireye ayrılıyordu. Söz konusu edilen dairelerden biri Daire-i Mekâtib-i Umûmiyye diğeri, Daire-i Mekâtib-i Husûsiyye'dir. Ayrıca bu dairelerden, Daire-i Mekâtib-i Husûsiyye ile Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu ve Daire-i Mekâtib-i Umûmiyye ile de Mekâtib-i Rüşdiyye ve İlmiyye Komisyonu bağlantılıydılar. Bunlar eğitim işlerini tahkik ve tetkik etmekle görevliyidiler.²³

Ayrıca Münif Paşa'nın nazırlığı döneminde 1865 yılında kendisinin başkanlığını yaptığı Telif ve Tercüme Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet Avrupa'daki yeni bilgilerin gelişigüzel değil, düzenli bir şekilde Türkçeye tercümesiyle, topluma ve mekteplere aktarılması göreviydi. Daha sonra Telif ve Tercüme Cemiyeti'nden farklı olarak bir de Encümen-i Daniş'in mektep kitapları dışındaki kitap işleriyle meşgul olmak üzere 13 Nisan

²¹ Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945, s. 46-47.

²² Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51/1-4, Ankara, 1996, s.206.

²³ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.207.

1865 tarihinde Maarif Nezareti'ne bağı Tercüme Cemiyeti kurulmuştur. 1870 yılında konuyla ilgili olarak bir de Telif ve Tercüme Nizamnamesi çıkarılmıştır.²⁴

Maarif Nazırı Safvet Paşa, maarif sistemini yeniden düzene koymak için Şûrâ-yı Devletin Maârif Dairesiyle birlikte Maarif-i Umumiye Nizamnamesini hazırlamış ve 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlamıştır.²⁵ Nizamnâme, Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu nizamnâmeyle başkentte mevcut olan ve taşrada kurulması planlanan mektepler tek bir kapsayıcı kanun dairesinde bütünleştiriliyordu.²⁶

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanması Maârif Nezareti'ni yönetim işleri bakımından hem merkezde, hem vilayetlerde kuvvetlendirmiştir.²⁷ Nizamnâme, maarif idare ve teşkilatını kanunî hükümlere bağlamış ve teşkilat yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bundan dolayı maarif tarihinde çok önemli bir yere sahip olmuştur.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi neticesinde yeni düzenlemeye göre 20 Eylül 1869 tarihinde kurulan Meclis-i Kebîr-i Maârif, çalışmalarına 20 Şubat 1870 tarihinde maarif nezaret dairesi olarak kullanılan Darülfünûn binasında başlamıştır.²⁸

Meclis-i Kebîr-i Maârif, maarif idaresinin genel merkezi durumunda olup, idarî (Dâire-i İdâre) ve ilmî (Dâire-i İlmiyye) olarak iki daireye ayrılmıştır. Meclisin İdarî Dâiresi on yedi, İlmi Dâiresi ise dokuz kişiden oluşmaktaydı. Bu daireler kendilerine ait işlerde ayrı toplantılar yapacaklardı. Ancak müşterek hususlarda bir araya gelerek toplanabilme esası kabul edilmişti. Yapılan bu toplantılara “Meclis-i Maârif Umûmi Heyeti” denirdi. Ayrıca Meclis-i Kebîr-i Maârif, Maârif Nazırı başkanlığında toplanıp kararlar alma yetkisine sahipti. Meclisin tümünün Maârif Nezareti tarafından tayin olunmuş kadrosu ve yetkileri zaman zaman daraltılıp genişletilmiş ve böylelikle meclis bir danışma organı niteliğinde varlığını Osmanlı devletinin son günlerine kadar devam ettirmiştir.²⁹

Meclis-i Kebîr-i Maârif'i meydana getiren iki daireden İlmi Dâiresi 1871 yılında kaldırılarak meclisin yapısında değişikliğe gidilmiştir. Böylece bir tek meclis haline

²⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.)*, 529/23733, 16/11/1281 (12 Nisan 1865); Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 91.

²⁵ Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, s. 46-47; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 20-22. Nizamnâme hakkında bkz. *Düstur, Birinci Tertip*, C.2, s. 184-219; Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin Osmanlıca'dan Latin harflerine çevrilmiş tam metni için bkz. Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 424-459.

²⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s.118.

²⁷ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.207.

²⁸ Mahmut Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 111.

²⁹ Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2008, s. 5-6; Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, C.1, s.99-100; Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s. 209.

dönüştürülmüştür. Bu dönemde kurumda ayrıca bir de “ikinci başkan” a yer verilmiş ve bu değişimin sonucunda kurumun aza sayısında da bir miktar azalma meydana gelmiştir. Nizamnamenin yayımlanmasından yaklaşık yedi yıl süre geçmesine rağmen nezaret bünyesinde esaslı bir değişikliğe rastlanmamış ve nezaret kadrosu kişilerin gelip-girmesi haricinde hemen hemen hiç değişmeden, durağan bir şekilde 23 Aralık 1876 tarihinde ilan olunan Kanun-ı Esasi’ye kadar böyle devam etmiştir. Ancak Kanun-ı Esasi’nin hükümlerinde maarife ilgili maddelerin bulunması Maarif Nezareti teşkilatının da bir düzenlenmeye tabi tutulması ihtiyacını doğurdu. Ancak tam bu arada, 1877 Osmanlı-Rus savaşı sonunda ortaya çıkan meseleler, Osmanlı hükümetini maarif alanında yapacağı ıslahatları ertelemeğe mecbur etmiştir. Ancak bu felaketler aynı zamanda cehalet bulutlarının dağılmasına da sebep olmuştur. Nitekim harbin dışta ve içte yankılan biraz yatışınca, yeniden maarif teşkilâtının çarçabuk düzenlendiği görülmektedir. Maârif-i Umûmiyye Meclisi’nin yetkilerinin sınırlandırılmış ve kadrosunun daraltılmasına karşılık çağın gerçeklerine uymakla güçlük çeken Maarif Nezareti kendi bünyesinde yeni bir teşkilatlanmaya daha gitmiş ve Temmuz 1879 tarihinde modern bir teşkilât haline getirilmiştir.³⁰

İhtisas hizmetlerine göre teftiş sahaları ve konuları değişen bir kısım müfettişlerle takviye olunan bu kadronun bünyesindeki esaslı değişme 1879 yılında nezarete ait işlerin beş daireye bölünerek her bir dairenin başına Meclis-i Maârif azalarından birinin getirilmesiyle olmuştur. Böylelikle, Daimi Meclis-i Maârifin azalıklarına Maârif Nezareti müdürleri tayin edilmişlerdi. Bu dönemde ayrıca müzeler ve Rasathane de Maârif Nezareti’ne bağlanmıştır.³¹

1879 yılında Maârif Nezareti’nin yapısında tekrar değişikliğe gidilmiş ve Müsteşar Salih Efendi’nin başkanlığındaki, kurum altı eğitim dairesi;

1- Mekâtib-i Aliyye Dairesi

³⁰ Nezâret beş daireye bölünerek her bir dairenin başına Meclis-i Maarif azalarından biri getirilerek hal-i hazırda çalışan memurlar da bu daireler arasında paylaştırılmıştır. Bu bölümlere göre Maarif Nezareti: Maarif Nezareti: Nazır, Müsteşar (Meclis-i Maarif Reisi Salih efendi); Müdürlükler: Mekâtib-i Aliyye Dairesi, Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi, Mekâtib-i Sibyaniyye Dairesi, Telif ve Tercüme Dairesi, Matbaalar Dairesi; Katib ve Memurlar; Mektubcu, Başkatib, altı Katib (her daireye bir katib), Evrak Memuru, Muhasebe Mümeyyizi, Muhasebe Muavini, Mühürdar; Diğer Memurlar: iki Müfettiş, i Kütübhaneler Müfettişi, i Tamirat Müdürü; Meclis-i Maarif: Reis. beş aza. Bunun yanında 1878 yılında Maarif Nezareti’nce idare edilmekte olan bütün vakıf kitaplıklarında bulunan kitapların yeniden incelenmesi ve tümünün isim ve hangi konuya ait olduklarını içeren defterlerin neşredilmesi için bir komisyon teşkil olunmuştur. Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.210-211.

³¹ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.12-13; Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.209-211.

- 2- Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi,
- 3- Mekâtib-i Sıbyaniyye Dairesi,
- 4- Muhâsebe Dairesi,
- 5- Matbaalar Dairesi,
- 6- Telif ve Tercüme Dairesi müdürünün bir araya gelmesiyle teşekkül ettirilmiştir.³²

Yine 1880 yılında Meclis-i Maârifin aza sayısının sekize çıkarılmıştır. 1881 senesinde ise yenilik olarak, Mekâtib-i Sıbyaniyye Dairesi'nin adı "Mekâtib-i İbtidaiyye Dairesi" olarak değiştirilmiştir. Bu değişikliğin anlamı artık Maârif Nezareti'nin ilköğretimde usûl-i cedîd üzere eğitim ve öğretim yapan mekteplere ağırlık vermesidir. Ayrıca nezaret, sıbyan mekteplerinin zihinlerde yaptığı çağrışımları silip ibtidai kelimesi ile ilköğretime yeni bir anlayış getirmek istemiştir. Yine aynı yıl Telif ve Tercüme Cemiyeti ile Maârif Nezareti'ne bağlı bulunan Matbaalar İdaresi birleştirilerek Encümen-i Teftiş-i Maârif oluşturulmuştur. 31 Aralık 1881 tarihinde Telif ve Tercüme Dairesi'nin yerine Encümen-i Teftiş ve Muayene adı altında ve gittikçe büyüyen bir sansür heyeti halini alan bir teşekkülün geçmiş, Matbaalar Dairesi'nin de kaldırılarak müfettişlerinin yeni kurulan bu heyete bağlanmıştır. Yine aynı yıl, merkezi teşkilâtın taşra ve merkez arasındaki ilişkisini sağlanmak için nezaretteki müfettiş sayısı artırılmış ve aynı zamanda müfettişlerin görev ve yetki sahaları birbirinden ayrılmıştır.³³ Böylece sistem içerisinde teftişin değeri anlaşılmış ve merkezîyetçilik fikri gelişme göstermiştir.

Meclisin 6 daireden oluşan teşkilât yapısı 1883 yılına kadar yani üç yıl devam etmiştir. Bu yıl içerisinde daireler şeklinde oluşan teşkilatlanmadan vazgeçilerek kurumun yapısı, tekrar beş azadan oluşan tekli yapıya dönüştürülmüştür. Maârif-i Umûmiye Nâzırı Mustafa Nuri Paşa'nın kurum başkanlığını yürüttüğü 1883 ve 1884 yıllarında, yapısal değişikliğe rağmen, daire müdürlerinin de aralarında yer aldığı azalıklar aşağıdaki idarecilerden oluşturulmuştur,³⁴

- 1- Encümen-i Teftiş ve Muâyene Başkanı,
- 2- Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi Müdürü,
- 3- Muhâsebeci,
- 4- Mekâtib-i Âliye Müdürü,
- 5- Mekâtib-i İbtidâiye Müdürü.

³² Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.13.

³³ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.212-213.

³⁴ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.13-14.

Nisan 1883 tarihinde önceden kaldırılan ve tahsisatı Tercüme Odasına verilen Mektubi Kalemi haberleşmeyi hızlandırmak ve düzenli hale getirmek için tekrar kurulmuştur. 16 Kasım 1884 tarihine gelindiğinde ise idadilerin çoğalmasi ve bazı ıslahata karar verilmesi üzerine Meclis-i Maârifin devamlı çalışmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bir yıl sonra 1885 yılında kurumun aza sayısı dörde indirilmiş ve bir Zabıt Kâtibi, bir mütercim ve bir Mümeyyiz'den oluşan bir de "Meclis Kalemi" oluşturulmuştur.³⁵ 1885 yılında üç, 1886'da sekiz, 1887 ve 1888'de ise ikişer azadan oluşan "meclis Kalemi" 1889 yılına gelindiğinde kaldırılmıştır. Dört sene görev yapan Maarif Meclisi Kalemliğı ilerde 1898 yılında (bir sene) ve 1909-1911 (üç sene) yılları arasında tekrar oluşturulmuştur.³⁶

Maarif Nazırı Münif Paşa'nın başkanlığı altında 1885 yılında ilmi, edebi ve sınai istatistikler düzenlenmesi konusunda üç azadan kurulan komisyon Maarif Nezareti'nde istatistik kuruluşları için bir başlangıç sayılabilir. Daha sonra, 1886 yılında merkezi teşkilâtta bazı yeni dairelerin kurulduğu görülmektedir. Yapılan yenilik müstakil daireler halinde Kütüb ve Resail Muayene Memurluğu ile müfettişliklerin ve yeniden Matbaalar Dairesi'nin ihdas edilmiş olması ve Mekâtib-i Rüşdiyye Dairesi'nin, Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi; Mekâtib-i Aliyye Dairesi'nin, Mekâtib-i Aliyye İdaresi adını almasıdır. Ayrıca 1887 yılında bütün müfettişler öğretim dairelerini dışında bırakılarak Memurin-i Teftişiyeye adı altında ayrı bir daireye bağlanmışlardır. Bu dairede ilk defa olarak Mîlel-i Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri Müfettişliğı ve İdâdî Müfettişliğı kadroları ortaya çıkmıştır. 5 Aralık 1892 tarihinde de iki yıl sonra kaldırılmıştır. Ayrıca Mekâtib-i Âliyye Müfettişliğı'nin adı Mekâtib-i Âliyye ve Husûsiyye şekline dönüşmüştür. 1889 yılında ise Müze-i Hümayun Nizamname-i Dâhilîsi yayımlanmış ve bu nizamnameye göre, Müze-i Hümayun doğrudan doğruya Maârif Nezareti'ne bağlı sayılmıştır. 1 Ekim 1891 tarihinde Encümen-i Telif ve Tercüme Kalemi Müdürlüğü yeniden kurulmuştur.³⁷

Beş yıllık bir süre içinde edinilen tecrübeler ve değişen maarif politikasına göre 1892 yılında yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. Bu değişiklik ihtiyacı ortaöğretim sağlam bir temele dayandırılmadan yükseköğretim için yapılacak bütün teşebbüslerin boşa gideceğı görüşünden doğmuştur. Nitekim bu yılda Mekâtib-i Âliyye Dairesi kaldırılarak bir Mekâtib-i İdâdîyye Dairesi kurulmuştur. 1892 yılına kadar müfettişlerin durumunda ve sayılarında bir değişiklik olmamış 1892 yılında Rumeli Vilayetleri Maârif Müfettişliğı adıyla yeni bir

³⁵ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.14; Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.213.

³⁶ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.14-15.

³⁷ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.213-214.

teftiş heyeti kadroya alınmıştır. Ancak iki yıl sonra bu müfettişlik kaldırılmıştır. Ayrıca Mekâtib-i Âliyye Müfettişliği'nin adı Mekâtib-i Âliyye ve Husûsiyye Müfettişliği şekline dönüşmüştür. Yine aynı yıl Maârif Nezareti'nde artık müstakil bir İstatistik Kalemi kurulmuştur. 1893 yılında Meclis-i Maârif ve teftiş kadroları biraz genişletilmiş ve 1894 yılında da Mektubi Kalemi'ne bağlı olarak bir Sicil-i Ahval³⁸ kurulmuş ve İstatistik Şubesi, Mektubi Kalemine bağlanmıştır. Bu şubelerin açılışından da anlaşılacağı üzere maarif personelinin sayısında bu dönemde eskiye nazaran büyük bir artış göstermiştir. Buna paralel olarak eskiden beri gelişigüzel yürütülen ve memurlar arasında huzursuzluk yaratan terfi, tayin ve kıdem gibi meselelerin bir düzene sokulması yoluna gidilmiştir. Elbette ki bu her iki şubenin açılması modern maarif teşkilâtını kurma çabalarının bir ürünüdür. Bu tutum, özellikle istatistik usulünün maarifte uygulanması, başlı başına bir yenilik olup o zamanki maarifçilerin politikalarını ve yapacakları işleri birtakım rakamlara dayanarak tespit etmek istediklerini gösterir. Nitekim 1898 yılında Maârif Nezareti'nce bir istatistik tanzimine karar verilmiş ve maarif tarihimizin önemli kaynaklarından biri olan Salname-i Maârif çıkarılmaya başlanmıştır.³⁹

Bundan sonra Meclis-i Maârifin teftiş kadrosunun genişletilmesine devam edilmiştir. 1896 yılında padişah iradesiyle Maârif nazırının başkanlığı altında Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tetkikinden geçen kitaplar üzerinde ikinci bir sansür ve izin mercii olmak üzere beş kişilik bir Tedkik-i Müellefat Komisyonu (Eserleri İnceleme Komisyonu) kurulmuştur. Bu komisyon gerek dini eserleri birinci dereceden tetkik edecek olan Tedkik-i Müellefat-ı Şer'iyye Heyeti ile ikinci defa görüş basılmasına izin verip vermeyecek olan Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nin kararlarını temyizen tetkik edecekti. Aynı yıl nezarete Dava Vekilliği, bir tercümanlık ve bir mimarlık memuriyeti ihdas olunmuştur. 1899 yılında ilk defa olarak Mekâtib-i Mülkiyye Sıhhiyye Müfettişi adı altında ihdas olunan bir memuriyetle de mektep sağlık işleri bir murakabe ve tanzim merciiine kavuşturulmuştur. Maârif Nezareti merkez teşkilâtında 12 Aralık 1902 tarihinde Tetkik-i Müellefat Komisyonunda bulunan müfettişlerin teftiş işinde aşırıya gitmeleri ve ehliyetsizlik göstermeleri üzerine Encümen-i Teftiş ve Muayene'den dini kitapları inceleme işi alınarak din adamlarından oluşturulmuş, bir Kütüb-i Diniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti (Dini Kitapları İnceleme Heyeti), diğer

³⁸ Maârif Nezâretinde sicil şubesinin ilk olarak 1880 yılında kurulduğu görülmektedir. Bu şube nezâretin mektûbî kalemi maiyetinde kurulmuş olup sicil işi de ek memuriyet olarak mektûbî kalemi elemanlarına verilmiştir. Gülten Sarıyıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, İstanbul, 2004, s.25.

³⁹ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.214-215.

kitapları tetkik etmek için kurulan bir başka heyet ve de nazırın başkanlık ettiği diğer bir heyet teşkil edilmiş ve böylece Maârif Nezareti'nin yıllardır devam eden siyasi sansür görevine bir de dini neşriyatın kontrolü gibi ikinci bir vazife daha eklenerek ve bu durum 1908 yılına kadar böyle devam ettirilmişdir. Buna ek olarak teşkilât bünyesine bir de Takib-i Muamelât Komisyonu adıyla bir komisyon eklenmiştir.⁴⁰

1889-1909 yılları arasında Meclis-i Kebîr-i Maârif'in aza sayısı gitgide artış göstermiştir. 1889 yılında yedi olan aza sayısı 1908 yılına gelindiğinde kırk sekize kadar yükselmiştir.⁴¹

II. Meşrutiyet döneminde maarif alanında birçok yenileşme hareketi meydana gelmiştir. Bu dönem birçok alanda olduğu gibi maarif alanında da oldukça yoğun bir şekilde geçmiştir. Maarif alanında hem merkezi teşkilatlanma da hem de taşra teşkilatlanmasında önemli bürokratik gelişmelere sahne olmuştur. Yayımlanan hukukî metinlerle teşkilatlanma da eski birimlerde değişiklikler yapıldığı gibi birçok yeni birim de meydana getirilmiştir.

Maarif Nezareti'nin tezkeresi ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından tanzim edilen mazbata üzerine 22 Ağustos 1908 tarihinde çıkan bir irade ile lüzumundan fazla memur ve aza ile doldurulmuş bulunan bütün merkezi devlet teşkilatı gibi Maarif Nezareti'nde de bir tenkiset yapılmıştır. Yine Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hükümlerine uyularak Meclis-i Kebîr-i Maârif, eskisi gibi iki daireye ayrılmıştır. Daha sonra 13 Ocak 1909 tarihli bir irade ile yine Mekâtib-i İdâdiyye İdaresi, Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi, Mekâtib-i İbtidaiyye İdaresi ve Mekâtib-i Husûsiyye idarelerinin adları zikredilmiş Daire-i İlmiyye ve Daire-i İdare birleştirilmiş ve müfettiş-i umumilik ve merkez maarif müdürlüğü lağvedilmiştir. 1907-1908 Devlet salnamesinde nezaret teşkilatı arasında ayrıca irade-i seniyye ile kurulan Teşkilât Sandığı ve İane-i Mekâtib Komisyonu adlarıyla iki şubeye de yer verilmiştir. Ayrıca Berlin'de yurtdışında okuyan talebeler için bir de Avrupa Talebe Müfettişliği kurulmuştur. 1909 yılında kadro düzenlemesi hareketinin nazırın keyfi tutumundan kurtarılarak bir komisyona devredilmesi, yeni mekteplerin kuruluşları hususundaki çalışmaları yürütmek için önce on beş sonra otuz maarif müfettişinin görevlendirilmesi ve 1910 yılında bir Tedrisat-i Âliyye Dairesi'nin kurulması, müstakil bir Kütüphaneler Müfettişliği'nin ihdas olunması ve nezaret müfettişlerinin Meclis-i Kebîr-i Maâriife bağlanmış olmasıdır.⁴²

⁴⁰ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.215-216.

⁴¹ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.15.

⁴² Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.216-217.

Maarif Nezareti'nin merkezi teşkilatına düzenleme yapmak amacıyla 1910 yılının başlarında beş kararname hazırlanmıştır. Buna göre, yeni bir Tahrirat Müdüriyeti kurulmuştur. “derkenar usulüyle evrak tevdi kaldırıldı”, yerine ayrı bir evrak yazılması getirilmiş, hem memurluk hem muallimlik yapanların muallimlik yapmadığı günlerde maaşlarının kesilmesine karar verilmiştir. Ancak bu kararlar bir netice vermedi ve II. Abdülhamid'den kalma “her işi nazıra sorma geleneği” devam etmiştir. Bu durum karşısında nezaret, Maârif İntihab-ı Memurin Encümeni adlı bir komisyon kurularak, memurları bu komisyon vasıtasıyla almaya başlamıştır.⁴³

Maârif İntihab-ı Memurin Encümeni, 1911 başlarında lağvedilmiş ve yine her şubenin kendi memurunu seçmesi usulüne geri dönmüştür. Aynı yılda yayımlanan Maârif-i Umumiye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizamnâmeyle Maarif Nezareti, merkez hizmetleri idare ve teftiş olmak üzere ikiye bölünmüştür. Nezaret, maarif müdür ve müfettişlerinin maaşları hakkında bir nizamname hazırlamak için bir komisyon kurmuş ve buranın hazırladığı nizamname, uyarınca maaşlar tespit edilmiştir. Bu yılın bütçe görüşmeleri sırasında Maârif Nezareti Müsteşarlığı ve Meclis-i Maârif görevleri birbirinden ayrılmıştır. Avrupa'ya tahsil için giden talebelerin idaresi için Avrupa'daki Talebe-i Osmaniye Nezareti kurulmuştur. Maârif Hıfzıssıha-yı Mekâtib Komisyonu'nun Suret-i Teşkili İle Vezaifine Dair Nizamnameye göre, azaları Maârif Nezareti tarafından önce Heyet-i Tıbbiye sonra Hıfzıssıha-yı Mekâtib Komisyonu adıyla daire-i maarifte bir komisyon oluşturulmuştur. Vilayetlerde kurulacak olan komisyonların da merkezdeki bu komisyona bağlı olmaları kararlaştırılmıştır Aynı yıl Adana'da Müesses Darü'l-eytam-ı Osmani Nizamname-i Esasisinin Birinci maddesiyle darüleytamlar ilk defa doğrudan doğruya bir müdüriyetin idaresi altına verilmiştir.⁴⁴

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar olan dönemde Maarif Nezareti'nin merkez teşkilâtına ait üç defa nizamname yayınlanmıştır. Bu nizamnamelerde nezaret teşkilatında küçük değişiklikler yapılmıştır. Bu nizamnamelerden ilki 9 Mart 1912 tarihinde Emrullah Efendi'nin ikinci Maarif Nazırlığı döneminde “*Maârif-i Umûmiyye Nezareti Teşkilâtı Hakkında Nizâmname*” adıyla yayınlanmıştır.⁴⁵ Nezaretin merkez örgütü bir nizamname ile yeniden tespit edilmiş Meclis-i Kebîr-i Maârif; “Dâimî” ve “Senevî” olmak üzere yeniden iki kısma ayrılmıştır. Böylece Meclis-i Kebîr-i Maârif, 1869 yılında yayınlanan Maarif-i

⁴³ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.217.

⁴⁴ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.218-219.

⁴⁵ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmname”, *Düstûr*, 2. Tertib, C.4, s.167-173.

Umumiye Nizamnamesinden sonra ilk kez farklı ve köklü bir teşkilatlanma sürecine girmiştir.⁴⁶

Yayınlanan nizamnamenin 19. Maddesine göre Nezaretin Dâimî Kısmı, Nezâret Müsteşarı başkanlığında on beş günde bir ve ihtiyaç duyulduğu zamanlarda da başkanın uygun görüşüyle olağanüstü olarak toplanması kararı alınmıştır.⁴⁷ Nezaretin bu kısmında yer alan görevliler ise;

- 1-Eğitim-öğretim (Tedrisât) müdürleri,
- 2- Maârif- Umûmiye müfettişleri,
- 3- İstanbul Maarif, Sultani ve Darümuallimîn müdürleri,
- 4- Darülfünûn ve Muallim Meclisleri başkanları ve bunların şubelerinden her birinin Muallim Meclisi tarafından seçilen ikişer azası.⁴⁸

Nezaretin Dâimî Kısmı'nın görevleri ise Nizamnâmenin 18. Maddesinde şu şekilde belirlenmiştir;⁴⁹

- 1-Eğitim-öğretim idareleri tarafından verilecek talimat, ders cetvelleri ve ders kitaplarını seçmek,
- 2-Mektepler ve eğitim-öğretime yönelik her türlü nizam ve kanun layihaları hakkında fikir ve görüş beyan etmek,
- 3- Meclis-i Kebîr-i Maârif'e senelik iş hazırlamak,
- 4- Mektep, muallimleri ve memurları aleyhinde güvenlik-emniyet işlerine dair iddiaları birinci veya ikinci derecede tetkik etmek ve bu konuda verilecek kararı belirlemek, hatta istihdam izni kararı verebilmek,
- 5-Muallimlik imtihanlarını yapmak ve imtihan evraklarını incelemek.

Nezaretin Senevî Kısmı⁵⁰ ise her senenin Temmuz ayı başlarında bir aylığına Maârif Nâzırı başkanlığında toplanmaktaydı. Bu bir aylık süre nâzır tarafından uygun görüldüğü takdirde uzatılabilirdi.⁵¹ Senevî kısmın azaları şu kişilerden oluşmaktaydı;⁵²

- 1-Dâimî kısımda yer alan azalar,
- 2-Vilâyet maarif Müdürlerinden seçilen on aza,
- 3-İdadi ve sultani müdür ve muallimlerinden seçilen beş aza,

⁴⁶ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.18.

⁴⁷ *Düstûr*, 2. Tertib, C.4, s.173.

⁴⁸ “*Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmname*”, Madde 17.

⁴⁹ “*Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmname*”, Madde 18.

⁵⁰ Senevî Kısım bazı araştırmacılar tarafından günümüzdeki “Milli Eğitim Şurası”nın başlangıcı kabul edilmektedir. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.26.

⁵¹ “*Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmname*”, Madde 20.

⁵² “*Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmname*”, Madde 17.

- 4-Vilâyet darümuallimînleri müdür ve muallimlerinden seçilen beş aza,
- 5-Rüşdiye ve ibtidâiye muallimlerinden seçilen on aza,
- 6-Dârülfünûn ve mekâtib-i âliye muallimlerinden seçilen beş aza,
- 7-Mekâtib-i husûsiye müdür ve muallimlerinden seçilen beş aza,
- 8-Dışarıdan çağrılacak maarif erbabından oluşturulan en fazla on iki azadan meydana gelen bir grup.

Nezaretin ikinci kısmını meydana getiren Senevî Kısmı'nın görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir;⁵³

- 1-Nezaretin Dâimî Kısmının hazırladığı raporları ele alıp tartışmak,
- 2-Nâzır tarafından havale olunan işler hakkında karar vermek,
- 3- Azalarından birisinin sunduğu teklifi kabul ederse, tartışmaya açmak.

Yine bu nizamnâmeye göre öğretim daireleri de aliye, taliye ve iptidaiye olmak üzere üçe indirilmiş ve bunlara lağvedilmiş olan sicil, istatistik, levazım daireleriyle tedrisat-ı hususiye idaresinin görevleri yüklenmiştir ve her türlü işleri dairenin emrinde toplayan çeşitli şubelere bölünmüştür. Ayrıca Tedrisat-ı İptidaiye ve Mebani-i Tedrisiyye Encümenleri kurularak ilköğretim ve mektep yapımı işleri için birer danışma organı vücuda getirilmiştir. Aynı nizamnameyle yeniden Mekâtib-i İptidaiye için yabancı dildeki muhtelif ders kitaplarını telif ve tercüme için Meclis-i Kebîr-i Maârif dâhil bir “Telif ve Tercüme Heyeti” teşkil edilmiştir. Bunun yanında Emrullah Efendi hem denetim hem hizmet-içi eğitim hem ülkedeki gayrimüslim mekteplerini kontrol altında tutma hem de eğitim planlaması ve propagandası çalışmalarını amaçlayarak bir Müfettiş-i Umûmilik kurdu. Ancak tepkilerin fazla olması üzerine Meclis-i Mebusan denetim örgütünü lağvetti. Bu kararı Şura-yı Devlet tarafından onaylanmadı ancak sonuçta meclisin ilga kararı uygulandı. Ayrıca Balkan bozgunundan sonra acıları biraz hafifletmek için bütün mektepler tatil edilip, hastane veya göçmen evi olarak kullanıldı ve nezarete Maârif Hediye-i Harbiyye Heyeti kurulmuştur.⁵⁴

Emrullah Efendi'nin nazırlığından sonra maarif örgütünün değiştirilmesi için komisyonlar kurulmuştur. 1913 yılında Teşkilât Komisyonu nezarete bir takım değişiklikler yapmak için bir karara varmıştır. Ancak yapılmak istenen değişikliklerin yapılamadığı görülmektedir. Çünkü Şura-yı Devlet her nazır değişikçe nezaret teşkilâtının değişmemesi yolunda bir karar almıştır. Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı'nın yayınlanmasıyla

⁵³ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmnâme”, Madde 20.

⁵⁴ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.219.

birlikte ilköğretim müfettişlikleri kurulduğu görülür. Aynı yılın nisan ayında Mekâtib-i Husûsiyyenin Islahı Komisyonu, Muamelat-ı Kuyudiyye Komisyonu ve program, kitap, nizam, talimat, kavanin konularında dört ayrı komisyon kurulmuştur.⁵⁵

II. Meşrutiyet döneminde Maârif Nezareti ile ilgili olarak yayınlanan nizamnâmelerin ikincisi Ahmed Şükrü Bey'in Maârif Nâzırı olduğu dönemde 31 Temmuz 1914 tarihinde yayınlanmıştır. İlgili tarihte yayınlanan “*Maârif-i Umûmiyye Nezareti Teşkilâtı Hakkında Nizamnâme*”⁵⁶ ile Meclis-i Kebîr-i Maârif'in Nezâret Müsteşarlığı başkanlığında haftada bir kez toplanmasını⁵⁷ uygun görülerek meclisin yapısı tekrar tekli bir yapıya dönüştürülmüştür.

Yeni yapılanmaya göre Meclis-i Kebîr-i Maârif azaları şu kişilerden oluşmaktaydı:⁵⁸

- 1-Dârülfünûn Genel Müdürü ile daireler genel müdürleri,
- 2-Hıfzıssıhha-i mekâtib idaresi müfettişi,
- 3-Mülkiye ve Ticâret Yüksek Mektepleri müdürleri,
- 4-Yüksek Darümuallimîn ve Darümuallimât müdürleri,
- 5-Muallim meclisleri başkanları.

Yeni yayınlanan nizamnâmenin meclisi tekli yapıya dönüştürmesinin yanı sıra dikkate değer en önemli özelliği, encümenlerin (komisyonların) kurulmuş olmasıdır. Meclis, ağırlığını kaybederek işlerinin cinslerine göre encümenlere ayrılmıştır. Bu yeni düzenlemeye göre Meclis-i Kebîr-i Maârif adeta lağvolunmuştur. Azaların içlerinden birini mazbata muharriri seçmeleri esası belirlenmiştir. Haftada bir defa toplanacak olan encümenlerin en önemli görevi, kendilerine yönlendirilen hizmetleri araştırıp-incelemek ve genel toplantıda tartışmaya açmak üzere mazbatasını başkanlığa sunmak olmuştur.⁵⁹

Aynı yıl yeniden, daha önce kaldı olan ve daha sonra yine kısa bir süre içinde kaldı olacak olan, bir İhsaiyat Kalemi, bir Mimari Şubesi, Levazım Kalemi ve bir Hıfzıssıhha-i Mekâtib Dairesi kurulmuş ve Evrak Odası Kalem-i Mahsusta bağlanmıştır. 1915 Maârif-i Umûmiyye Teşkilâtı Nizamnâmesi'nde görülen merkezi idareler arasında bir de Hıfzıssıhha-i Mekâtib Dairesinin adı geçmektedir. Bundan sonra da nezaret içinde bazı değişiklikler olmuştur. Mesela, nezarete bağlı olarak Encümen-i Tetkik adıyla yeni bir inceleme heyetinin teşkil edildiğini görülmüştür. 1917 yılında harp şehitlerinin yetimleri için yer yer kurulan

⁵⁵ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.220.

⁵⁶ “*Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizamnâme*”, *Düstûr*, İkinci Tertib, C.6, s.1036-1041.

⁵⁷ Meclis-i Kebîr-i Maârif gerekirse başkanın daveti üzerine ihtiyaç duyulması halinde olağanüstü hallerde de toplanabilirdi. “*Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizamnâme*”, Madde 23.

⁵⁸ “*Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizamnâme*”, Madde 20.

⁵⁹ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.22; Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.220.

darüleytamların yönetimi için Darüleytamlar Müdiriyet-i Umûmiyyesi adı altında nezârete bağlı müstakil bir örgüt meydana getirilmiştir.⁶⁰

Maarif Nezaretinin yapısı ile ilgili olarak II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan iki nizamnâmeden sonra üçüncü nizamnâme Mütareke Döneminde yayınlanmıştır. Bu dönemde Maârif Nâzırı Said Paşa tarafından 18 Ağustos 1919 tarihinde yayınlanan “*Maârif-i Umûmiyye Nezareti Teşkilâtı’na Dâir 7 Ramazan 1332 Tarihli Nizâmname*”⁶¹ ile bir önceki nizamnâmede yer alan bazı maddelerde değişiklikler yapılmıştır.

Meclis-i Kebîr-i Maârif’in azaları yeni nizamnâme ile şu şekilde oluşturulmuştur:⁶²

- 1- Başkan,
- 2- Dâimî Aza (4 Kişi),
- 3- Teftiş Heyeti Genel Müdürü,
- 4- Daireler genel müdürleri,
- 5- Hıfzıssıhha-i mekâtib idaresi müfettişi.

Meclisin bu azaları dışında, şayet Darülfünun ile ilgili konular görüşülecekse, fakültelerin müderris meclisleri başkanları, darüleytamlara ait konular görüşülecekse darüleytamlar genel müdürleri toplantıda hazır bulunarak görüşlerini sunabileceklerdi.⁶³

Mütareke döneminde yayınlanan nizamnâme ile 1914 yılında yayınlanan nizamnamenin birkaç maddenin değiştirilmesinin yanı sıra Rusya Maârif Nezareti’nden getirtilen bir müşavirin tavsiyesi ve fikri üzerine Telif ve Tercüme Heyeti’nin lağvedilmiş ve Meclis-i Kebîr-i Maârif’in küçük bir kadro ile yeniden kurulmasından başka bir değişiklik yaşanmamıştır. Bir süre sonra diğer kuruluşlar gibi Nezaretin de küçük bir kadro ile yeniden örgütlendiğini görüyoruz. Teşkilât bu yapısını Maârif Nezareti’nin lağvolunmasına kadar korumuştur. Ancak bundan sonra da Maârif Vekâleti ilk zamanlarda bu teşkilât ile pek fazla oynamayarak sadece keskin olmayan birkaç değişiklik yoluna gitmiştir.⁶⁴

⁶⁰ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.220.

⁶¹ “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı’na Dâir 7 Ramazan 1332 Tarihli Nizâmname”⁶¹, *Düstür*, İkinci Tertib, C.11, s.351-352.

⁶² Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.23.

⁶³ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, s.23.

⁶⁴ Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I*, s.220-221.

1.1. Konu ve Kaynaklar

1.1.1. Konunun mahiyeti ve sınırlılıklar

II. Mahmud döneminde teknik nitelikli mektepler ile Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye gibi devlet dairelerine memur yetiştiren yeni mekteplerin açılmasının yanı sıra Evkâf-ı Hümayun Nezareti'yle vakıflara bağlı mekteplerin, devlet teşkilatı içinde bir merciye bağlanmış olmasıyla maarifin bürokratikleşmesi yolunda da ilk adımlar atılmıştır.

Maarif alanında Tanzimat öncesinden başlayan reform hareketlerinde taşra ikinci planda kalarak ihmal edilmiştir. 1869 yılına kadar olan reformlarda öncelik başkente yani İstanbul'a verilmiştir. Ancak, 1869 yılından sonra çevreden gelen çeşitli taleplerin artması sonucu, vilâyet teşkilatlarının ihtiyacı karşılanacak şekilde maarif işlerinin düzenlenmesine de özen gösterilmeye başlanmıştır.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde öngörüldüğü üzere her vilâyet merkezinde, "maarif meclisi" adı ile Meclis-i Maarif-i Kebir'e bağlı mahalli bir yürütme organı tesis edilmiştir. Vilâyetlerdeki mektepler artık Maarif Nezareti'nin yetkisi dâhiline giriyordu. Ancak nezaret, her bir mektebi ayrı ayrı kavrayacak derecede bunlarla ilgilenemiyordu. O, daha çok umumî ve kanunî işlerle meşgul oluyordu. Bunun için merkez ile çevre arasında bağlantıyı sağlayacak yardımcı kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu gerekliliğin sonucu olarak vilâyetlerde yavaş yavaş maarif müdürlükleri, maarif meclisleri ve müfettişleri kurulmaya başlanmıştır.

"Osmanlı Taşrasında Maarifin Bürokratik Oluşumu (1881-1918)" adlı tez çalışmamız, Osmanlı maarifindeki bürokratik yapının İstanbul dışında gösterdiği gelişimin ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır. Bu amaçla Osmanlı taşrasında maarif teşkilatının ortaya çıkışı ve ülke genelinde yayılması; vilayet maarif meclislerinin ve maarif komisyonlarının teşkilatlanmanın ilk ortaya çıkışlarındaki rolü ve aza yapıları; 1882 yılından itibaren tayin edilmeye başlayan vilayet maarif müdürlerinin görevleri, yetkileri ve maaşları; maarif idarelerinde görev yapan muhasebe memurları, sandık eminleri, kâtipler ve diğer çalışanların görevleri, maaşları; vilayet maarif idarelerinin vilayette mektepleşmenin arttırılmasına, muallim maaşlarına, mekteplerin diğer ihtiyaçlarına yönelik çalışmalar için kaynak temininde yararlanılan kaynaklar ve diğer mali hususlar ile vilayetlerde teftiş sisteminin başlaması, müfettişler, muhakkikler, tedrisat-ı iptidaiye müdürleri, maarif sıhhiye müfettişleri, liva maarif müfettişleri ve kaza mekatip müfettişlerinin görevleri; sancak, kaza,

liva ve nahiyelerde maarifin teşkilatlanması ile Osmanlı vilayetlerinde maarif idarelerinin değişim ve dönüşüm süreci ortaya konulmuştur.

Zaman sınırı olarak çalışmamıza vilayetlerde maarifin bürokratikleşmesi yolunda atılan en önemli adım olan ve maarif idarelerinin kuruluşunun başlangıcını oluşturan maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle ilgili ilk girişim olan Maarif Nazırı Kamil Paşa'nın Sadaret'e sunduğu tezkerenin tarihinden dolayı 1881 yılından itibaren başlattık. Maarif müdürlerinin vilayetlerde görevlendirilmeleri hükmü, Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde yer almasına rağmen gerek mali sıkıntılardan gerekse siyasi olaylardan dolayı her hangi bir girişimde bulunulamamıştır. İlk girişim Maarif Nazırı Kamil Paşa'nın 23 Aralık 1881 tarihinde Sadrazam'a yazdığı tezkere ile olmuştur. Çalışmamızda görüleceği üzere vilayetlerde maarif meclis veya komisyonlarının kuruluşu 1870 yılından itibaren başlamıştır. Fakat Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde vilayetlerde kurulması öngörülen maarif teşkilatlarının maarif müdürü riyasetinde oluşturulacak maarif meclisleri olarak kurulması şeklinde olmuştur. Yani nizamnamenin öngördüğü vilayet maarif teşkilatlarına yönelik yani maarif müdürlerinin tayin edilmesine yönelik ilk adım 1881 yılında gerçekleşmiştir. Bundan dolayı 1881 yılından Milli Mücadele döneminin başladığı yıl olan 1919 yılının öncesine kadar olan süreci yani 1918 yılının sonuna kadar geçen süreci ele aldık.

Osmanlı devleti incelediğimiz dönemde değişik idari yapılanmalarla vilayetlerin sınırları değişiklikler göstermiştir. İdari yapılanma hareketleri vilayet ve müstakil sancak veya livaların sayılarında da değişiklikler olmasına neden olmuştur. İncelediğimiz dönemde eyalet-i mümtaze olarak adlandırılan imtiyazlı vilayetleri çalışmamız kapsamına dâhil etmedik. Bu vilayetler mülki olarak ayrı bir yönetim şekline sahiptiler. Yani kendilerine mahsus bir şekilde idare olunmaktaydılar. Bundan dolayı bazı durumlarda bu yerlere özel kanuni dayanaklar çıkarıldığından buralardaki maarif idaresi diğer vilayetlere göre değişik bir idari yapıya sahip olabilmekteydi. Bundan dolayı bu eyaletler çalışmamız kapsamının dışında tutulmuştur.

İncelediğimiz dönemde çalışmamız kapsamına dâhil edilmeyen eyalet-i mümtaze şunlardır; Mısır Hidivliği, Sisam Eمارeti, Cebeli Lübnan Mutasarrıflığı, Kıbrıs Adası, Bosna Hersek, Arnavutluk, Aynaroz, Rumeli Şarkî Vilayeti (Bulgaristan Vilayeti), Tunus, Karadağ, Eflak-Boğdan Voyvodallığı. Fakat 1869 yılında yayımlanan nizamnameden önce kurulmuş olması ve maarifin bürokratikleşmesi yönünde bilinen ilk adımlardan birini teşkil etmesi dolayısıyla Bosna Maarif Komisyonu birinci bölümde bir alt başlık olarak kısaca değinilmiştir.

1.1.2. Konunun önemi

Tanzimat döneminden itibaren bürokratikleşme sürecine giren maarifin taşradaki bürokratik süreci ile ilgili yapılan doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Yapılan bazı çalışmalarda taşradaki maarif meclisleri ve müdürlerin görevleri ile kuruluş şekilleri hakkında kanuni metinlere dayanarak bazı alt başlıklar altında ele alınan çalışmalar mevcutsa da bunlar bahsedildiği gibi sadece kanuni metinlerde bu meclislerin görevlerine dair bilgiler içermektedir. Bunun dışında salname kayıtlarına dayanarak meclislerde görev yapan isim listeleri dışında fazla bir çalışma bulunmamaktadır.

Çalışmamızda,

Osmanlı taşrasında ilk maarif meclis ve komisyonlarının açılmaya başlamasıyla birlikte Milli Mücadele dönemine kadar bu meclis ve komisyonların görev ve çalışmalarını, aza yapıları, maarif meclisleri niteliğindeki sivil toplum örgütlerini;

İlk maarif müdürlerinin tayin süreci ile müdürlerin görev ve yetkileri, tayinleri, görev süreleri, maaşları, ödül ve ceza hiyerarşisi;

Maarif idarelerinin oluşumu ve buralarda görev yapan kâtipler, muhasebe memurları, sandık eminleri, odacılar ve diğer memurları tayinleri, görevleri maaşları;

Maarif meclis ve komisyonları ile maarif idarelerinin vilayetlerdeki mektepleşme, eğitim-öğretimin ilerlemesi ve maaşlar konusunda yaptığı mali çalışmaları ile

Vilayetlerde maarif alanında teftiş hususunun bir bütün halinde ele alınarak verilmiştir. Bu bakımdan eyalet-i mümtaze dışında Osmanlı taşrasının tamamında maarifin bürokratikleşmesi ele alınmıştır.

Bu noktada çalışmada Osmanlı vilayetlerinde maarifin bürokratik sürecinin ortaya konulduğu gibi Cumhuriyet döneminde illerdeki milli eğitim teşkilatının temellerinin meydana gelme sürecinin ele alınması açısından da ayrı bir önem arz etmektedir.

1.2. Kaynaklar

1.2.1. Arşiv vesikaları

1.2.1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan belgeler araştırmamızın temel kaynağını oluşturmaktadır. Arşivde bulunan Maarif Nezareti'ne ait belgeler başta olmak üzere Dâhiliye Nezareti, ait belgeler araştırmamızın temel

kaynaklarıdır. Nezaret belgeleri içerisinde yer alan Maarif Nezareti evrakları temel kaynaklarımızı oluşturmuştur. Maarif Nezareti evraklarından;

Maarif Nezareti'nin kuruluşundan itibaren nezaretin diğer nezaretlerle veya vilayetlerle olan bilumum yazışmalarını yürüten Mektubi Kalemi (MF.MKT.) belgeleri, çalışmamız için en önemli kaynaklar olmuştur. Ayrıca ilköğretime ait bütün özel ve devlet kurumlarına nezaret eden, ders kitaplarının seçimi, tedariki, diploma verilmesi gibi işlemleri takip eden Tedrisât-ı İbtidaiye Kalemi (MF.İBT.) belgeleri çalışmamız için önemli kaynaklardan olmuştur.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi ve Tedrisât-ı İbtidaiye Kalemi evraklarının yanı sıra Dahiliye Nezareti evrakları arasında yer alan Dahiliye Nezâreti Sicil-i Ahval İdaresi'ne ait "Sicil Defterleri" (DH. SAİDd.), sayesinde Maarif müdürleri, maarif idarelerinde çalışan memurlar, müfettişlerin hayat hikayeleri, memuriyetleri, terfi ve cezaları ve maaşları hakkında bilgilere ulaşmamız mümkün olmuştur.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.), Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO.), Şura-yı Devlet Evrâkı (ŞD.), çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz diğer arşiv belgeleri olmuştur. sıklıkla başvuru alan bu evrakların yanı sıra çalışmamızda faydalandığımız evrakların yer aldığı diğer belgeler şu fonlardan elde edilmiştir;

Bâb-ı Asafî Tekaüd Defterleri (A.DVNSTEKAd.),

Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defteri, (BEOAYN.d...),

Dâhiliye Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Evrâkı (DH. MUI.),

Dâhiliye Nezâreti İdâre (DH. İD.),

Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK),

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhat Komisyonu Islahat Evrakı (DH.TMIK.S..),

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M..),

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR.),

Hâriciye Nezâreti Tahriât-ı Hâriciye Odası (HR.TH..),

Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO..),

İrade Dahiliye (İ. DH..),

İrade Hariciye (İ. HR..),

İrade Maarif (İ. MF..),

İrade Maliye (İ. ML..),

İrade Meclis-i Mahsus ((İ.MMS.),
İrade Meclis-i Vala (İ.. MVL.),
İrade Şura-yı Devlet (İ..ŞD.),
İrade Taltifat (İ.. TAL.),
İdâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK),
Maarif Nezareti Heyet-i Teftişîye Kalemi (MF.HTF.),
Maliye Nezareti Defterleri (ML.d...),
Meclis-i Vâlâ (MVL.),
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.),
Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.} DVN.),
Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM..),
Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT.MHM.),
Tefrişatı Rumeli Evrakı İşkodra Evrakı (TFR.I..İŞ..),
Tefrişatı Rumeli Evrakı Manastır Evrakı (TFR.I..MN..),
Tefrişatı Rumeli Evrakı Umumi Evrakı (TFR.I..UM..),
Tefrişatı Rumeli Kosova Evrakı (TFR.İ..KV..),
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (TS.MA.e),
Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021),
Yıldız Arzuhal Jurnal (Y..PRK..AZJ.),
Yıldız Esas Evrakı (Y.. EE..),
Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MVT),
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.),
Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı (Y..PRK.MF..),
Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.),
Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y..A..RES.).

1.2.1.2. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Suriye Vilayeti Maarif Müdürü Haşim Nazmi Bey hakkında bazı bilgilere Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı ve Genel tasniften ulaşılmıştır.

1.2.1.3. İstanbul Müftülüğü Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye Sicil Kayıtları (MŞH. SAİD),

İstanbul Müftülüğü bünyesinde bulunan Bâb-ı Meşihat Sicill-i Ahvâl İdaresi Dosyaları'nda maarif idarelerinde müdür, müfettiş gibi değişik görevlerde bulunan bazı ilmiye personeline ait bilgilere ulaşılmıştır.

1.2.1.4. SALT araştırma arşivi

Salt Araştırma Arşivi, Türkiye, Doğu Akdeniz ve Doğu Avrupa'ya odaklanır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılından günümüz Türkiye'sine toplumun, coğrafyanın, sanat ve tasarım alanlarının dönüşümüne ilişkin yazılı ve görsel kaynaklardan oluşmaktadır. Bu arşiv bünyesinde son zamanlarda erişime açılan Ataşizâde Mehmed Bedreddin Selçukî Eğitim Arşivi'nde devlet arşivlerinde bilgisine ulaşamadığımız bazı maarif müdürleri ve çalışanlarına ait bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur.

1.2.2. Resmi yayınlar (salnâme, nevsâl ve düstur)

Resmi ve özel olarak iki grupta toplayabileceğimiz salnamelerden özellikle resmi grupta yer alan devlet salnameleri (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye), maarif salnameleri (Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye) ve vilayet salnameleri araştırmamızda için önemli kaynaklardır. Çalışmamız için vilayet salnameleri başta olmak üzere devlet salnameleri ve maarif salnamelerinden; çeşitli nizamnâme ve yönetmelikler, maarif müdürlerinin, maarif idaresinde çalışanların kimler olduğunu, hangi vilayet ve bu vilayetteki sancak ve kazalarda hangi maarif memurluklarının ve maarif çalışanlarının olduğuna ulaşılmıştır.

Osmanlı taşrasındaki maarifin hukuksal boyutu ile ilgili en önemli kaynaklarımızdan biri de hukukî mevzuatın bir araya getirildiği resmî külliyat olan Düstur'dur. Konumuz ile ilgili olarak 1863 yılından 1908 yılına kadar devam eden Birinci Tertip ve 1908 yılından 1920 yılına kadar devam eden İkinci Tertip Düstur'da maarif ile ilgili mevzuat bilgisine ulaşılmıştır.

1.2.3. Gazete ve dergiler

Gazeteler yakın çağ Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından biri olup konumuz ile ilgili olarak resmi gazete olan Takvim-i Vekayi'de maarif ile ilgili mevzuatı ve bazı vilayetlerdeki maarif meclislerinin kuruluşu ve çalışmaları; vilayet gazetelerinde de

“Vakayi-i Mahalliyye”, “Havadis-i Vilâyet” gibi başlıklar altında verilen haberlerden ve özel gazetelerden vilayetlerdeki maarif meclislerinin kuruluşları, bu meclislerin faaliyetleri, maarif müdürü tayinleri, maarif müdürlerinin yaptıkları denetimler ve faaliyetler gibi haberler bulunabilmektedir.

Ayrıca konumuz ile ilgili olarak Ankara, Asır, Bursa, Cumhuriyet, Diyarbakir, Malumat, Mamuretülaziz, Sabah, Suriye gibi yerel ve ulusal gazetelerden faydalanılmıştır.

1.2.4. Vak'anüvis tarihleri

On dokuzuncu yüzyıl yönetim tarihi araştırmaları bakımından önemli bir diğer kaynak türü de vak'anüvis tarihleridir. Bilindiği gibi, vak'anüvis Osmanlı merkez teşkilâtında resmî olarak görevlendirilen devlet tarihçisidir. Bu yönüyle kaleme aldıkları eserler tarih araştırmaları bakımından göz önünde bulundurulmaları gerekli kaynaklardır. Özellikle on dokuzuncu yüzyıl vak'anüvisleri Ahmed Cevdet Paşa'nın Tezakir-i Cevdet ve incelediğimiz döneminin büyük bir zaman diliminde vakanivüslük görevini yürüten Ahmed Lütfi Efendi'nin Tarih-i Lütfi adlı eserinden faydalanılmıştır.

1.2.5. Hatıralar

Hatıratlar yakın çağ Osmanlı tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Arşiv belgeleri, süreli yayınların tamamlayıcısı niteliğindedir. Çalışmamızda da önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle maarif meclislerinin çalışma şekilleri, maarif müdürlerinin tutumları, maarif çalışanları, maarifin taşradaki mali boyutu gibi konularda tamamlayıcı bilgiler için hatıratlara başvurduk.

Çalışmamızda Ali Ekrem Bolayır'ın *Hatıraları*'nda⁶⁵ Namık Kemal'in Midilli ve Rodos'daki mutasarrıflık döneminde Cemiyet-i İlmiye'nin, Selim Ali Selam'ın *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)*,⁶⁶ Makasıd-ı Hayriye Cemiyeti'nin çalışmaları hakkında; Esat K. Ertur'un, *Tamu Yelleri*⁶⁷ ile Ebubekir Hazım Tepeyran'ın *Hatıralar*⁶⁸ eserinde maarif meclisleri veya komisyonlarının çalışmaları hakkında; A. Faik Günday'ın *İki Devir Bir İnsan*,⁶⁹ eserinde teftiş sistemi ile ilgili Osman Zeki Bey, *Kıymetdar Hatıralarımdan*

⁶⁵ Ali Ekrem Bolayır'ın *Hatıraları*, Yay. Haz. M. Kayahan Özgül, Kurgan Edebiyat Yay., Ankara, 2013.

⁶⁶ Selim Ali Selam, *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)*, Yay. Haz. Hassân Ali Hallâk, Klasik Yayınları, İstanbul, 2009.

⁶⁷ Esat K. Ertur, *Tamu Yelleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

⁶⁸ Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıralar*, Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1998.

⁶⁹ Ahmet Faik Günday, *İki Devir Bir İnsan*, Yay. Haz. Süleyman Beyoğlu, Bengi Kitap, İstanbul, 2011.

*Bizde Maârif-i İptidaîyye*⁷⁰ eserinde nahiyelelerdeki maarif gelirleri ile ilgili başvurduk.

Anteb Maarif-i Mahalliye hakkında Şakir Sabri Yener'in *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar (Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri)*⁷¹ çalışmalarından faydalandık.

1.2.6. Tetkik eserler

Ülkemizde eğitim tarihi ile ilgili çalışmaların Avrupa'daki gelişim seyrine nazaran eş zamanlı başladığı söylenebilir. II. Abdülhamid döneminde Mehmet Esat Bey'in *Mir'ât-ı Mühendisnâne-i Berrî-i Hümayûn ve Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye* başlıklı kitaplarıyla, Meşrutiyet devrinde Rıza Tahsin'in *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye* adlı kurum/mektep tarihi kitapları yayımlanmışsa da bunları genel eğitim tarihiyle ilgili ilk kapsamlı araştırmalar II. Meşrutiyet döneminin ortalarında küçük çaplı yazılarla başlamıştır. Müstakil eğitim tarihi yazma çalışması, resmî görev saikiyle 1920'lerde başladığı görülmektedir. Bilimsel yöntem/kriterler ve kurumsal yapı göz önünde bulundurularak, sistematik araştırmaların yapılması 1960'ları bulmuştur.

Mahmud Cevad'ın *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*⁷², Osman Nuri Ergin *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*⁷³, Hasan Ali Yücel'in *Türkiye'de Ortaöğretim*⁷⁴, Aziz Berker'in *Türkiye'de İlköğretim I (1839-1908)*⁷⁵, Nevzad Ayas'ın *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*⁷⁶, Faik Reşit Unat'ın *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*⁷⁷, Hasan Ali Koçer'in *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*⁷⁸, Bayram Kodaman'ın *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*⁷⁹ ve Yahya Akyüz'ün *Türk Eğitim Tarihi*

⁷⁰ Osman Zeki Bey, *Kıymetdar Hatıralarımdan Bizde Maârif-i İptidaîyye*, Yay. Haz. İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

⁷¹ Sakir Sabri Yener, *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar. Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri*, Gaziyurt Matbaası, Gaziantep, 1958.

⁷² Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafî, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*, Yay. Haz. Tacettin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

⁷³ Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

⁷⁴ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

⁷⁵ Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

⁷⁶ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948

⁷⁷ Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

⁷⁸ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.

⁷⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991

M.Ö. 100 – M.S. 2007⁸⁰ çalışmaları bizimde tezimizde faydalandığımız eğitim tarihi alanında temel olan klasik çalışmalarıdır. Ayrıca 2010 yılında yayımlanmış olmasına rağmen içerdiği bilgiler ile diğer temel çalışmalarla desteklenen Selçuk Akşin Somel'in *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*⁸¹ adlı eserini de çalışmamız için temel eser olma niteliğine sahip bir çalışma özelliği taşımaktadır.

1980'li yıllardan itibaren Osmanlı son dönem eğitim tarihi alanında giderek artan sayıda ve çoğalan çeşitlilikte yayınlar ortaya çıkmıştır. Bu yayınları odaklandıkları konuları itibariyle, önceliği kaynak yayını niteliğindeki kategorilere vererek “Maarif Meclisleri ve Komisyonları”, “Maarif'in Yöneticileri: Maarif Müdürleri, Valiler, Mutasarrıf ve Kaymakamlar”, “Maarifin Mali Yönü”, “Teftiş”, “Vilayetlerle ilgili Yapılan Çalışmalar” gibi belli başlı alt başlıklar halinde ele almak yararlı olacaktır.

1.2.6.1. Maarif meclisleri ve komisyonları

Maarif meclisleri hakkında genel bilgiler olup bu meclisleri ve faaliyetleri hakkında çok genel bilgiler yer almaktadır. Halil Aytekin'in *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*⁸² eseri, A. Tayfur Erdoğan'nun yüksek lisans tezinde⁸³ ve Arzu M. Nurdoğan'ın *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*⁸⁴ çalışmasında maarifin taşrada teşkilatlanması bakımından hukukî metinler esas alınarak temel bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. A. Tayfur Erdoğan'nun yüksek lisans tezi maarifin merkezi teşkilatlanması bakımından da zengin bir kaynak konumundadır. Ayrıca Selçuk Akşin Somel'in *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*⁸⁵ çalışmasından da konu ile ilgili temel bilgiler içeren bir kaynak olarak faydalanılmıştır.

Meclislerin azaları hakkında bir diğer husus olan bu meclislerin resmi olarak vilayetlerde kurulmadan önce aynı işlevi gören yerel girişimler tarafından vilayetlerde, sancak veya kazalarda kurulan cemiyet, komisyonlar hakkında bilgi veren çalışmalardır. Bu

⁸⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100 – M.S. 2007*, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2007.

⁸¹ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

⁸² Halil Aytekin, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Yay., Ankara 1991.

⁸³ A. Teyfur Erdoğan, *Maarif-İ Umumiye Nezareti Teşkilatı İdari Teşkilat Açısından*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

⁸⁴ Arzu M. Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016.

⁸⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

kapsamda 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden önce kurulan Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü hakkında Selçuk Akşin Somel'in çalışması⁸⁶, Tuna Maarif Meclisi hakkında *Tuna Gazetesi* ile Hüseyin Memişoğlu'nun *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*⁸⁷ kitabından faydalandık.

1.2.6.2. Maarif'in yöneticileri: maarif müdürleri

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak önemli bir konuma sahip olan maarif müdürleri hakkında da çalışma sayısı pek bulunmamaktadır. Maarif müdürlerinin tayinleri, görevleri, maaşları gibi temel konularda çalışma sayısı hemen hemen hiç yoktur. Maarif müdürleri hakkında ise iki maarif müdürü hakkında çalışma yapıldığı tespit edilmiş olup bunlardan faydalanılmıştır. İncelediğimiz dönemde görev yapmış olan Faik Reşad Bey⁸⁸ ve Hüseyin Refik Bey⁸⁹ gibi bazı maarif müdürleri hakkında yazılan eserlerden faydalandık.

Faik Reşad Bey hakkındaki çalışma onun daha çok edebi ve gazeteci yönüyle ilgili olduğu için maarif müdürlüğü yani bir bürokrat yönüyle pek bir bilgi bulunmamaktadır. Hüseyin Refik Bey ile ilgili çalışmada ise onun maarif müdürlüğü özelinde bir vilayet maarif müdürünün çalışmaları, görevleri ve ek görevleri hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

1.2.6.3. Maarifin mali yönü

Taşrada maarifin bürokratikleşmesinde önemli hususlardan biri de maarifin mali yönüdür. Taşrada maarifin ilerlemesi, mekteplerin çoğalması, maarif çalışanlarının maaşları gibi hususlar hakkında bilgi edinmek için maarifin mali hususları iyi bilmek gerekir. Bu kapsamda Selçuk Akşin Somel'in *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Arzu M. Nurdoğan'ın *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, Mustafa Gündüz'ün *Maâriften Eğitime*⁹⁰ adlı çalışması

⁸⁶ Selçuk Akşin Somel, “Şam'da Eğitim Sorunu ve Tanzimat'ın Suriye'de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, İstanbul, 2009, s.93-132.

⁸⁷ Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

⁸⁸ Süheyla Yüksel, *Edebiyat Tarihçisi ve Eğitimci Bir Osmanlı Aydını – Faik Reşat*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 2017.

⁸⁹ Fuad, Arun, *Muallim Refik Kırış Hayatı ve Eserleri 1868-1945*, Ankara 1968.

⁹⁰ Mustafa Gündüz, *Maâriften Eğitime*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.

ile Selçuk Akşin Somel⁹¹ ve Yakup Karataş'ın⁹² makalelerinden faydalanılmıştır.

1.2.6.4. Teftiş

Taşrada mekteplerin çoğalmaya başlaması, azınlık ve misyoner mekteplerinin yabancı ve cemaat mekteplerinin varlığı ve maarif çalışanları denetim meselesinin önemine sebep olmuştur. Bu amaçla vilayetlerde maarif müdürleri ile birlikte maarif müfettişleri tayin edilmiştir.

Çalışmamızın teftiş ile ilgili kısmında temel kaynak niteliğinde olan Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*⁹³ ve Sevinç Ezen tarafından yapılan *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*⁹⁴ isimli çalışması temel kaynaklarımız olmuştur. Ayrıca Seyit Taşer'in *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*⁹⁵, Feridun Merter'in *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sisteminde Politika-Teşkilatlanma ve Teftiş Çalışmaları*⁹⁶ isimli çalışmalarından faydalanılmıştır.

1.2.6.5. Azınlık ve misyoner mektepleri

Azınlık ve misyoner mekteplerinde yapılan misyonerlik faaliyetlerinin ve eğitim sisteminin kontrol altına alınması amacı maarif müdürlüklerinin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Bu amaçla çalışmamızın maarif müdürlüklerinin kuruluşu ile ilgili kısmında; İlknur Polat Haydaroglu'nun *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar*⁹⁷, Erdal Açıkşes'in *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*⁹⁸, Şamil Mutlu'nun *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*⁹⁹, Uğur İnan'ın *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan*

⁹¹ Selçuk Akşin Somel, "Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi", *Doğu-Batı*, S. 17, Ankara, 2001, s. 67-79.

⁹² Yakup Karataş, "Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Munderisenin Maarife Terki", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.57, Erzurum, 2016, s. 1839-1867.

⁹³ Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, İstanbul, 1974.

⁹⁴ Sevinç Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

⁹⁵ Seyit Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2019.

⁹⁶ Feridun Merter, *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Sisteminde Politika-Teşkilatlanma ve Teftiş Çalışmaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1986.

⁹⁷ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar*, Ocak yayınları, Ankara, 1993.

⁹⁸ Erdal Açıkşes, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

⁹⁹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul, 2005.

Misyonerlik Faaliyetleri¹⁰⁰, Atilla Çetin'in makalesinden¹⁰¹ faydalanılmıştır.

1.2.6.6. Vilayetlerle ilgili yapılan çalışmalar

Son dönemde bir kısmı vilayetteki eğitim faaliyetleri ile ilgili olmak üzere bir kısmı da vilayetlerin idari ve sosyal yapısı hakkında olmak üzere çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların çoğunluğu idari ve sosyal yapı ile ilgili olmakla beraber bu çalışmalarında bir kısmında maarif başlığı altında bilgiler verildiği görülmektedir. Daha çok mektepler ile ilgili bilgilerin yer aldığı bu çalışmalarda maarifin idari boyutuna dair kısa da olsa bilgiler öğrenilebilmektedir. Fakat çoğunlukla verilen bilgiler salname kayıtlarındaki maarif müdürlerinin listesi ya da maarif meclisleri ile komisyonlarında görev alan isimlerin listelerle sınırlı kalmıştır.

Vilayetler ile ilgili olarak yapılan çalışmalar içerisinde Sadiye Tutsak'ın *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*¹⁰², Kerim Sarıçelik'in *Konya'da Modern Eğitim Kurumları (1869-1919)*¹⁰³, Sabahattin Samur'un *Suriye Vilayetine İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*¹⁰⁴, Hatip Yıldız'ın *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870 - 1920)*¹⁰⁵, Ali Bardhi'nin *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde (1870-1877 Eğitim) İşkodra Vilayeti'nde Eğitim*¹⁰⁶, Danyal Tekdal'ın, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı)*¹⁰⁷ adlı çalışmalarından faydalandık.

Ayrıca çalışmamızın Osmanlı maarifinin bürokratikleşmesi hakkında genel bir bilgi verdiğimiz giriş bölümü için Ali Akyıldız¹⁰⁸, Cahit Yalçın Bilim¹⁰⁹, Mustafa Ergün¹¹⁰, Carter

¹⁰⁰ Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

¹⁰¹ Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.10–11, İstanbul, 1983, s. 189-219.

¹⁰² Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

¹⁰³ Kerim Sarıçelik, *Konya'da Modern Eğitim Kurumları (1869-1919)*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2010.

¹⁰⁴ Sabahattin Samur, *Suriye Vilayetine İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara, 1989.

¹⁰⁵ Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayetinde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

¹⁰⁶ Ali Bardhi, *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde (1870-1877 Eğitim) İşkodra Vilayetinde Eğitim*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

¹⁰⁷ Danyal Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Denizli, 2018.

¹⁰⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993; *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul, 2006.

¹⁰⁹ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 1984.

¹¹⁰ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, Ocak Yay., Ankara, 1996.

V. Findley¹¹¹, Benjamin C. Fortna¹¹², Uğur Ünal¹¹³, Ayşegül Altınova Şahin'in¹¹⁴ eserlerinden de faydalanılmıştır.

1.3. Yazımda Bazı Usuller

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na bağlı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgelerin ait olduğu tasnif isimlerinin kısaltmalarında arşiv sayfasında yazılan halleriyle kullanılmıştır. Mesela İrade Dahiliye tasnifinin kısaltılmasında İ.. DH.. şeklinde yazılmış olup bizlerde çalışmamızda gerek İrade (İ..) gerekse Dahiliye (DH..) iki nokta konulmuş halini kullandık.

Çalışmada dipnotlarda ismi uzun olan ve sıklıkla kullanılan telif eserlerde sonraki dipnotlarda yapılan kısaltmalarda Selçuk Akşin Somel'in *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, olan orijinal ismi uzun olduğu (*Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*); yine H. Baha Öztunç'un *Rumeli II. Abdülhamid Döneminde Bir Muhabirin Rumeli İzlenimleri (1896-1907)* çalışması (*Rumeli*) şeklinde kısaltılmıştır.

Yazım sırasında dipnotlarda yararlanılan eserlerin yayınlandığı yıldaki ismi esas alınmıştır. Süreli yayınlardan vilayet salnamelerinde yayınlandığı yılda nasıl isimlendirilmişse o esas alınmıştır. Mesela Selanik Vilayetine bağlı salnamelerin 1870 (H. 1287) yılında yayınlanan ilk sayısından 1877 (H. 1294) yılında yayınlanan 6. sayısına kadar *Salname-i Selanik*; 7. sayı olan 1870 (H. 1287) yılında *Salname-i Vilayet-i Selanik*; 8. sayı olan 1882 (H. 1299) yılında *Salname-i Selanik*; 9. sayı olan 1886 (H. 1303) yılında *Selanik Vilayeti Salnamesi*; 10. sayıdan itibaren 1307 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi* şeklinde yayınlanmıştır. Bundan dolayı çalışmamızda salnameler yayınladığı yıllardaki isimleriyle kaydedilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden faydalandığımız arşiv belgelerine ait Hicri ve Rumi takvimlerin miladi takvime çevrilmesinde Türk Tarih

¹¹¹ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2011; a.g.mlf. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli 1789-1922*, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2014.

¹¹² Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn*, (Çev. Pelin Sıral), İletişim Yay., İstanbul 2005.

¹¹³ Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

¹¹⁴ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Kurumu’nun Tarih Çevirme Kılavuzu internet sayfası (<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>) esas alınmıştır.

Metin içinde geçen şahıs isimlerinde tezimizin kapsadığı yılları içeren dönemde kullanılan asıllarına sadık kalmaya çalışılmıştır. Mesela, Mehmed Esad, Ahmed, Mehmed Mevlüd gibi.

Terimsel ifadelerde, kanunî metin isimlerinde de aslına sadık kalınmaya çalışılmıştır. *Şehriye cedvelleri*, “*Vilayet Mesarifat-ı Umumiyesi Hakkında Talimat*”ına, *Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği* gibi.

2. TAŞRADA MAARİFİN BÜROKRATİKLEŞMESİNDE İLK ADIM: MAARİF MECLİSLERİ VE MAARİF KOMİSYONLARI (ENCÜMENLERİ)

Osmanlı maarifinin taşrada bürokratik olarak ilk yapılaşma süreci maarif meclislerinin oluşturulmasıyla birlikte başlamıştır. Maarif meclislerinin kurulmasıyla ilgili ilk yasal dayanak 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesidir. Nizamnamenin yüz kırk üçüncü maddesine göre vilayetlerde Maarif Nezareti'nin bürokratik şubeleri kurulmalıydı.

Maârif meclislerinin kurulması taşrada sayıları giderek büyüyen devlet mekteplerinin koordinasyonunu ve denetimini başkentteki Maarif-i Umumiye Nezareti'nin tek bir merkezi birim halinde idare edemeyeceğini ve eğitsel kurumların inşası ve idamesi için yerel kaynaklara duyulan ihtiyacın giderek arttığını gösteriyordu.

2.1. 1869 Yılından Önce Taşrada Yapılan Bürokratik Çalışmalar

Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle birlikte hukuken kurulması mecburi bir hal alan maarif meclislerinin kurulmaya başlamasından evvel taşrada maarifin iş ve işlemlerinin yürütülmesiyle ilgili olarak bazı vilayetlerde maarif meclislerinin görevlerini üstlenen değişik faaliyetlerin yürütüldüğü görülmektedir.

2.1.1. İzmir maarif-i meclis-i umumisi

Osmanlı taşrasında vilayetlerde maarifin gelişimi için yapılan bürokratik çalışmalara dair tespit edebildiğimiz en eski çalışma Aydın (İzmir) Vilayeti merkezi olan İzmir'de oluşturulan Meclis-i Maarif-i Umumiyyedir.

İzmir Meclis-i Maarif-i Umumiyyesi vilayet merkezinde bir rüşdiye mektebinin yapılmasıyla mevcut bulunan sıbyan mekteplerinin hazırdaki durumları ve tamir ve tadilatları gibi işlemleri yürütmek amacıyla 1856 yılında kurulmuştur.¹¹⁵ Mecliste görev alan kişilerin ve meclisin vilayet idaresi içindeki konumunu tespit edilememiştir. Fakat meclis tarafından mevcut sıbyan ve rüşdiye mektepleri için nizamname hazırladığı bilinmektedir.¹¹⁶ Sıbyan mektepleri için hazırlanan nizamname dört madde; rüşdiye mektepleri için

¹¹⁵ BOA., İ. DH., 353/23335, 09/01/1273 (9 Eylül 1856).

¹¹⁶ Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 100.

hazırlanan nizamname yedi maddeden meydana gelmekteydi. Ayrıca hazırlanan bu nizamname bu tarihten sonra yeni açılacak olan sıbyan mektepleri içinde örnek teşkil edecekti.¹¹⁷ 1860 yılına ait bir belgede; “İzmir’de bulunan mekteb-i rüşdiye ile mekâtib-i sıbyanın ıslah ve tanzîm-i hâlleri esbâb ve vesaitine dair İzmir mekteb-i rüşdiyesi komisyonundan tanzîm olunan mazbatanın ...”¹¹⁸ ifadelerinde yer alan komisyonun 1856 yılında kurulan meclisin devamı olduğu düşünülmektedir.

2.1.2. Mekâtib-i şâmiyye müdürlüğü

Osmanlı taşrasında maarif idaresinin bilinen ilk örneklerinden bir diğeri Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü’dür. Şam’da yerel eğitim için özel olarak kurulduğu anlaşılan bu müdürlük, Osmanlı maarifinin taşrada bürokratikleşmesi yönünde atılmış bilinen ilk örneklerinden biri olmuştur.

Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü’nün kuruluşunda Cebel-i Lübnan’da Maruniler ile Dürziler arasında gelişen iç savaşın 1860 yılında Şam’a sıçraması ve bunun sonucunda şehirdeki fakir Müslüman kitlelerinin Hristiyanlara yönelik yapılanlar etkili olmuştur. Cebel-i Lübnan’da meydana gelen olaylar Osmanlıların Ortadoğu coğrafyasındaki Arap eyaletlerinde ve de özellikle farklı din ve mezhep topluluklarının yan yana yaşadığı Suriye coğrafyasında Tanzimat reformlarının bir an evvel uygulamaya konarak gelecekte başka bir dinsel huzursuzluğun ve diğeri bir uluslararası müdahale olasılığının önünü almaya mecbur kılmıştır.

Şam ve çevresinde meydana gelen olaylardan sonra Osmanlı devleti bölgede merkezi otoritenin varlığını daha bir güçlendirmek için Tanzimat reformlarının uygulanmasına daha çok özen göstermiştir. Bu amaçla bölgedeki düzenlemeler içerisinde merkezin el attığı hususlardan biri de maarif alanında yapılmış ve şehirdeki mekteplerdeki eğitim-öğretimin iyileştirilmesi için Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü kurulmuştur.¹¹⁹

Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü, 1861 yılının ikinci yarısında kurulmuştur. Müdürlük görevine şehrin önde gelen ailelerinden olan ve Şam’da uzun yıllar nakibüleşraflık görevini yürüten Beytu Hamza ailesinden Mahmud Hamza Efendi getirilmiştir.

¹¹⁷ BOA., İ. DH., 353/23335, 09/01/1273 (9 Eylül 1856).

¹¹⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Umûm Vilâyât Evrâkı (A.) MKT.MHM.), 195/44, 01/03/1277 (17 Eylül 1860).

¹¹⁹ Selçuk Akşin Somel, “Şam’da Eğitim Sorunu ve Tanzimat’ın Suriye’de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul, 2009, S. 8, s. 99-100.

Mahmud Hamza Efendi, 1821 yılında Şam'da doğmuştur. Babası Muhammed Nesib Efendi'dir. İlk eğitimini babasının yanında alan Mahmud Hamza, sonra şehrin ve bölgenin önde gelen alimlerinden Şeyh Said el-Halebî'den on iki yaşından itibaren sarf, nahiv, mantık, fıkıh, kelam ve usul ilimleri dersi almıştır. Daha sonra Abdurrahman el-Kezberî, Hâmid el-Attâr, Ömer el-Âmidî, Şeyh Hasen eş-Şattî, Molla Ebu Bekir el-Kürdî, Şeyh Abdulkadir el-Meydânî, Beyrut Müftüsü Şeyh Abdüllatif, Şeyh Abdullah el-Kürdî ve Şeyh Sa'dî el-Ömerî'den değişik konularda dersler almıştır. Ayrıca kendini araştırma ve münazara sanatının yanında, birkaç da modern ilimlerden olmak üzere çeşitli alanlarda da yetiştirmiştir. 1844 yılında, henüz yirmili yaşlarda olmasına rağmen Bezûriye mahkemesinde, akabinde Sinâniye mahkemesinde ve son olarak da el-Bâbu'l-kübrâ mahkemesinde şerî nâiblikleri üstlenmiştir.¹²⁰ Bu arada İstanbul'a gitmiş ve orada İstanbul hükümeti nezdinde itibara nail olduktan sonra¹²¹ 1849 yılında babasının vefatından sonra Şam Eyaleti Meclisi'ne atanarak Şam'a dönmüştür. Şam Eyaleti Meclisi'ndeki görevini 1860 yılına kadar sürdürmüştür. Mahmud Hamza Efendi 1864 yılında İngiliz konsolosun teklifiyle Şam köylerinin borçlanmasını düzenleyen önemli bir komisyona aza olarak tayin edilmiştir. 1867 yılında Emin Efendi'den alınan fetva görevi Mahmud Hamza Efendi'ye tevdi edilmiş ve böylece Şam diyarının genel müftüsü olmuştur. Ömrünün sonuna kadar da bu görevini sürdürmüştür.¹²² Mahmud Hamza Efendi, 1882 yılında maarif müdürlerinin vilayetlere atanmaya başlamasıyla Suriye vilayetinin ilk maarif müdürü olmuştur.¹²³ Mahmud Hamza Efendi, 27 Eylül 1887 tarihinde Şam'da vefat etmiştir.¹²⁴

11 Mayıs 1861 tarihli müşirlik yazısı ile Şam Mektepleri Müdürlüğü'ne atanan Mahmud Hamza Efendi'nin bu göreve getirilmesinde modernist görüşleri desteklemesi ve Tanzimat devri Osmanlı yönetici kesimiyle yakın ilişki içerisinde olması etkiliydi. Mahmud Hamza Efendi'ye Arapkirlizade Ali Paşa'dan kalan maaşın 1000 kuruşu bağlanmıştır.¹²⁵

Yerel eğitim için özel olarak kurulduğu anlaşılan bu müdürlük, Şam'da Tanzimat reformlarının eğitim yoluyla gerçekleştirilmesi ve halkın gözlerinin önüne serilmesi şeklinde

¹²⁰ Corci Zeydân, *Terâcimu Meşahiri's-Şark F'l-Karni't-tasii 'Aşere*, Mısır, 1911, II s. 201-202; Hüseyin Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 7-11.

¹²¹ Zeydân, *Terâcimu Meşahiri's-Şark*, s. 202.

¹²² Arı, *Şam Müftüsü Mahmud Hamza Efendi*, s. 12-13.

¹²³ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.)*, 76/30, 17/07/1299 (4 Haziran 1882).

¹²⁴ Arı, *Şam Müftüsü Mahmud Hamza Efendi*, s. 13.

¹²⁵ Somel, *Şam'da Eğitim Sorunu ve Tanzimat'ın Suriye'de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)*, s. 115-117, 127.

açıklanan bu maarif ıslahatı projesi, devletin bölgedeki varlığını güçlendirme kararlılığını gösterir.¹²⁶

Mahmud Hamza Efendi'nin söz konusu idarenin başına atanmasında mevcut mahalle mekteplerinin çağa uygun bir biçimde ıslah edilmesi¹²⁷ esas neden olmakla birlikte Müslüman çocuklara "iyi terbiye" verilmek suretiyle yerel nüfus tabanı nezdinde devlet otoritesine itaat bağlamında bir değerler sistemini oturtmak amacı bulunmaktaydı. Ancak Mahmud Hamza Efendi'nin yetkilerinin sadece mekteplerle sınırlı olmadığı anlaşıyor; rüşdiye mektebi açılması ve Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü idaresinin kurulması türünden adımlar için, yine Mahmud Hamza Efendi'nin başkan olacağı bir yerel komisyon teşkil edilecekti. Söz konusu komisyon aynı zamanda Şam'daki vakıfların vaziyeti ve isleyişi hakkında soruşturma başlatacaktı. Bu husus doğrudan doğruya Şam ayan ve eşrafını ilgilendiren bir konuydu. Zira vakıflar formel olarak İstanbul tarafından denetlenmesine karşın gerçekte kontrol yerel ileri gelenlerin eline geçmiş olup yerel iktidarlarının mali tabanını oluşturmaktaydı.¹²⁸

Tanzimat döneminde Şam'ın köklü ailelerinin çocuklarından idari kadrolarda görev alan ilk kişi Mahmud Hamza Efendi'nin müdürlüğe getirilmesinden sonra Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü tarafından açılması planlanan rüşdiye mektebi kuruluşun yaklaşık bir yıl sonra, 11 Ağustos 1862 tarihinde Emeviye Camii'ne yakın Çakmakiye medresesi binasının mektebe dönüştürülmesi suretiyle açılmıştır.¹²⁹

Açılan rüşdiye mektebinin denetimi ve mahalle mekteplerinin ıslahı Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü tarafından yapılmaktaydı. 1 Mart 1866 tarihli bir belgeden o dönemde vilayet idare meclisinde azalık görevinde de bulunan Mahmud Hamza Efendi'nin yaptığı görevin isminin Mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye-i Vilayet Müdürlüğü olarak değişmiştir. Mahmud Hamza Efendi, Mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye-i Vilayet Müdürü olarak görevine devam etmiştir.¹³⁰ Böylece Osmanlı taşrasında bir vilayet dâhilinde mevcut olan mektebler ilk defa bir müdürlük çatısı altında toplanarak bir müdür tayin edilmiştir.

¹²⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 101.

¹²⁷ BOA., A.} MKT.MHM., 220/34, 13/11/1277 (23 Mayıs 1861).

¹²⁸ Somel, *Şam'da Eğitim Sorunu ve Tanzimat'ın Suriye'de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)*, s. 127.

¹²⁹ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Yay. Haz. Tacettin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.68; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 101-102.

¹³⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Meclis-i Vâlâ (MVL.), 1061/30, 13/10/1282 (1 Mart 1866).

2.1.3. Tuna maarif meclisi

1860'ların ilk yıllarında Suriye ve Lübnan'da meydana gelen olaylardan sonra Rumeli vilâyetlerinde de meydana gelen olayların önlenememesi Osmanlı Devlet adamlarını, ülke yönetiminde yeni düzenlemeler yapma zorunda bırakmaktaydı. Yeni idarî düzenleme, Avrupalı güçlerin Lübnan'da ortaya çıkan ve ülke için olumsuz olacak bu örneğin yaygınlaşmasını önlemek amacını taşıyordu. Bir başka deyişle inisiyatifi ele almak suretiyle ve kendi iradesiyle bu ıslahatı yaparak, olumsuz gidişi frenlemek amacını güdüyordu. Tanzimat'tan beri uygulanmakta olan merkezî bir yönetim kurma yolunda atılmış bir adımdı. Ali ve Fuad Paşalar 1863 yılında bu yeni düzenleme için hazırlıklara başlamışlardı. İşte yeni vilâyet nizamnâmesi düzeni bu iç ve dış siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin ortaya çıkardığı soruların çözülebilmesi amacıyla hazırlanmış bir ıslahat belgesidir.¹³¹ Nizamname hazırlanmadan önce, Rumeli'deki eyaletlere müfettişler gönderilmişti. Meclis-i Vâlâ'da yapılan hazırlıklar sonucunda 7 Kasım 1864 tarihinde önceden hazırlanmış olan vilâyet nizamnamesinde yapılan küçük değişikliklerle Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi, devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe konulmuştur.¹³²

Yeni nizamname, Fuad Paşa öncülüğünde, daha önce Niş Eyaleti'nde başarılı çalışmaları görülmüş olan Midhat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın da katıldıkları bir kurul tarafından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de hazırlanmıştır. Hazırlanan nizamname İmparatorluğun tümünde hemen yürürlüğe konulmamış, pilot bölge olarak Niş, Vidin ve Silistre eyaletlerinin birleştirilmesi ile Tuna vilâyeti teşkil edilmiştir.¹³³ Vilâyetin başına Midhat Paşa getirilmiştir. Kısa sürede vilâyetinde asayiş sağlanmış, yeni yollar yapılmış, Tuna Nehri üzerinde kurduğu vapur şirketi ile vilâyet ekonomisinde büyük bir canlanma sağlamıştır. Türkiye'deki bankacılığın başlangıcı olarak kabul edilen Memleket Sandıklarını (Menâfi-i Umûmiye Sandıkları) kurmuş, yeni mektep, hastane ve fabrikalar açılmıştır.¹³⁴

Midhat Paşa'nın Tuna valiliği süresince üzerinde titizlikle durduğu önemli bir husus da eğitim faaliyetleridir. Paşa vilâyetindeki uygulamak istediği reformların hayata geçirilebilmesinde ve halka yeni çağdaş bir zihniyetin kazandırılmasında modern eğitim

¹³¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.250-251; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.51-53.

¹³² Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tuna Vilâyeti Nizamnamesi", *1864 Vilâyet Nizamnamesi*, Ed. Erkan Tural – Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s. 48.

¹³³ Seyitdanlıoğlu, *Tuna Vilâyeti Nizamnamesi*, s. 49.

¹³⁴ Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği hakkında geniş bilgi için bakınız Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, Tabsıra-i İbret, I*, İstanbul Hilâl Matbaası, 1325, s.23-54; Adem Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2019, s. 91-210.

müesseselerinin kurulmasına büyük önem vermiştir.¹³⁵ Bu amaçla valilik görevi süresince vilayetteki sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin çoğaltılması, ıslahane mekteplerinin kurulması, vilayet matbaasının kurulması ve vilayet gazetesinin yayınlanması gibi eğitim ile ilgili önemli çalışmalar yaptı.

Midhat Paşa, Tuna Vilayetindeki eğitim yapısının esaslı bir ıslahata ihtiyacı olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle konu vilayetin ilk meclis-i umumi toplantısında ele alınmıştır. Yapılan müzakereler sonucunda eğitim konularının idaresi için vilayet merkezinde başkanlığını *Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilayet*'in yürüteceği bir maarif meclisi açılacaktı.¹³⁶

Tuna vilayetinde açılan bu maarif meclisi başkentteki Meclis-i Maarif-i Kebirin bir şubesi ve yürütme organı durumunda idi. Meclisin başında bir maarif müdürü ve iki muavini bulunmaktaydı. Ayrıca mecliste “muhakkik” adı verilen dört (4) müfettiş görev yapacaktı. Bunların dışında mecliste bir kâtip, bir muhasip, bir sandık emini ve duruma göre sayıları dört (4) ile on (10) arasında değişen maaşsız azaları bulunmaktaydı.¹³⁷

Müfettiş-i hükkâm-ı vilayet maarif meclisinin başkanlığını yapmaktaydı. Bu görevi yapan üç kişi tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Nazif Molla Efendi¹³⁸, ikincisi Necib Molla Efendi¹³⁹, üçüncüsü ise Mustafa Faik Efendi'dir.¹⁴⁰

Nazif Molla Efendi'nin görevi çok kısa sürmüştür. Vilayetin kuruluşu sırasında İstanbul'dan seçilerek tayin olunan memurların içinde, Şeyhülislam Saadeddin Efendi'nin yönlendirdiği ve vilayet usulünün aleyhinde bulunan Ruscuk Naibi Sururi Efendi ile Vilayet Mektupçusu Seniha Efendi'nin uygulanan yeni vilayet nizamlarının icrasına meydan vermemek için kamuoyunu fesada çalışmışlardır. Müfettiş-i Hükkâm Nazif Efendi ve vilayeti dâhilindeki bazı bölgelere iskân edilen Çerkeş muhacirlerinin iskânlarına memuren gönderilmiş olan Nusret Paşa'da bunlara uymuştur. Bu kişiler kısa bir süre sonra istifa ettirilerek yerlerine münasip kişiler tayin edilmiştir.¹⁴¹ Müfettiş-i Hükkâm Nazif Efendi'nin yerine Necib Molla Efendi tayin edilmiştir.

¹³⁵ Teodor Mitev, “Tuna Vilayet Matbaasının Kurulması ve Faaliyetleri (1865-1877)”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Ed. Erkan Tural – Selim Çapar, TODAİE Yay., Ankara, 2015, s. 192.

¹³⁶ Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 135-136.

¹³⁷ Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 36. Korkmaz, meclisin aza yapısı olarak müdürün yanı sıra fen ve maârif erbabından “müsteşar” namıyla 4 aza, bir muavin ve yeteri kadar katip istihdam edileceğini kaydetmektedir Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 136.

¹³⁸ BOA., A.Ş. MKT.MHM., 820/22, 03/07/1281 (2 Aralık 1864).

¹³⁹ BOA., A.Ş. MKT.MHM., 328/100, 13/11/1281 (9 Nisan 1865); BOA., A.Ş. MKT.MHM., 329/45, 19/11/1281 (15 Nisan 1865).

¹⁴⁰ BOA., İ. DH., 1293/101655, 28/07/1283 (6 Aralık 1866).

¹⁴¹ Midhat Paşa, *Midhat Paşanın Hatıraları I: Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, Yayına Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s. 45-46.

Mustafa Faik Efendi ise Müfettiş-i hükkâmlik memuriyetinin vilayet merkezlerinde bulunan naiblere verilmesi üzerine 1866 yılının son günlerine doğru bu göreve getirilmiştir.¹⁴² Mustafa Faik Efendi'nin bu görevi ne kadar sürdürdüğü hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Tuna maarif meclisi vasıtasıyla vilayet dâhilindeki mahalle mektepleri düzenlenerek çocukların devamlı olarak eğitim görmeleri ve arzu edilen seviyeye getirilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Bunun gerçekleştirilmesi için evvela mevcut mekteplerin tanzimi ve ıslahı için talim ve tedris kaideleri yoluna konuldu, sonra burada ders veren muallimlerin geçimlerini temin etmek için alacakları ücretler tayin edilmiştir. Ayrıca çocukların mekteplere devam etmelerini temin etmek maksadıyla velilerin adeta zorlanması ve mektebe gitmeyen çocuklar olduğunda, hükümet tarafından uyarılması, gerekirse tehdit edilmesine, buna rağmen mektebe gitmeyen çocuklar olursa ıslahhanelere sevk edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴³

Maarif meclisinin yaptığı faaliyetler vilayet gazetesi olan Tuna gazetesi ile halka duyurulmaktaydı.

Davison'a göre, Tuna Vilayeti, imparatorluğu bir arada tutmak amacıyla tasarlanmış bir sistemin deneneceği anahtar bir bölgeyi temsil ediyordu. Bölgede gelişmekte olan Bulgar ulusal bilinci dikkate alındığında duyarlı bir bölgeydi. Rus kaynaklarının bilhassa körüklediği Bulgar ayrılıkçılığı, sınır boylarında cesaretlendiriliyordu. Midhat Paşa, Tuna Vilayeti'nde son derece başarılı bir yönetim sergiledi. Uygulamaya koyduğu bayındırlık programı kapsamında inşa edilen asfalt (şose) yollar, köprüler, kamu binaları, mektepler sayesinde halkın refah düzeyinde önemli bir ilerleme sağlandı.¹⁴⁴

2.1.4. Bosna Hersek maarif komisyonu

1864 Vilayet Nizamnamesi, imparatorlukta idarî yapının yeniden düzenlenerek taşranın birçok yerinde hâlâ devam etmekte olan sorunlarına çare olarak geliştirilmiş bir formüldü.¹⁴⁵ Pilot bölge olarak seçilen Tuna Vilayeti'nde istenen başarı elde edildiğinden,

¹⁴² BOA., İ. DH., 1293/101655, 28/07/1283 (6 Aralık 1866).

¹⁴³ Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, s. 36.

¹⁴⁴ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 158-159.

¹⁴⁵ Emine Ak, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, s. 161.

hiç zaman kaybetmeksizin ertesi yıl, yeni nizamın imparatorluğun diğer eyaletlerine de uygulanması yönünde karar alındı.

Pilot bölge olarak seçilen Tuna vilayetinde Midhat Paşa'nın uyguladığı vilayet idaresi neticesinde istenilen başarının elde edilmesiyle, hiç zaman kaybetmeksizin ertesi yıl uygulamaya konulan bu yeni nizamnamenin ülkenin her tarafında tatbik edilmesi istenilmiştir.¹⁴⁶ Zaten öncesinde Heyet-i Vükelanın aldığı karara vilayet usulü Tuna'da başarılı olursa, diğer vilayetlerde de uygulanması şeklinde idi. Bu durum göz önünde bulundurularak 1865 yılı başında yeni uygulamanın Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da da tatbikine karar verildi. Bu karara göre, Rumeli'de Bosna ve Hersek Eyaletleri Bosna adıyla Arabistan'da da Şam ve Sayda Eyaletleri Suriye adıyla birleştirilecek, Erzurum Eyaleti'de yalnız başına bir vilayet olacaktı.¹⁴⁷

Bosna Eyaleti, Hersek ve Yenipazar dâhilindeki sancakların birleşmesiyle meydana geldi.¹⁴⁸ Yeni oluşturulan eyalet için Tuna Nizamnamesine benzer bir nizamname hazırlanmış ve “Bosna Vilayeti namı ile bu kere teşkil olunan dairenin idare-i umumiye ve hususiyesine ve tayin olunacak memurların suver-i intihabları ile vezaif-i daimesine dair nizamname” adını taşıyan bu nizamnamenin metni Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır.¹⁴⁹ Nizamname, Tuna'daki tecrübeden yararlanılarak üç konuda değişikliğe uğramıştı. Takvim-i Vekayi, 1 Temmuz 1865 tarihinde yayınlanan 806. nüshasında bu durum “Bu kere ilave kılınan madde-i mahsusa” adlı bir başlık altında yapılan değişiklikler ele alınmıştır.

İlk değişiklik, vilayet dâhilinde bulunan mekteplerin idarelerine bakmak üzere bir “Maarif-i Umumiye Nezareti” kurulması idi. Maarif-i Umumiye Müdürü vilayet merkezinde oturacaktı. Gerekli zaman bu görevi “Müfettiş-i Hükkâm'a” bırakabilecekti.

Vilayet Nizamnamesinin yayınlanmasından sonra maarif ile ilgili hususlar uygulanmaya konulmuş ve maarif ile ilgili iş ve işleyişin düzenlenmesi için Dâire-i Umûr-ı Islâh-ı Maârif adıyla Vilayet Müfettiş-i Hükkâm'ı Kamil Efendi başkanlığında yedi azadan ve bir kâtipten meydana gelen bir komisyon oluşturulmuştur. Bu ilk komisyonda Saraybosna nâibi Yusuf Agâh Efendi, Saray müftüsü Mustafa Hilmi Efendi, Saraybosna rüşdiye mektebi muallimi evveli Mehmed Emin Efendi, evkâf müdürü Hacı Mustafa Efendi, vilayet meclis-

¹⁴⁶ Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945, s. 144.

¹⁴⁷ Selda Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 102-103.

¹⁴⁸ BOA., İ. DH., 37538, 01/01/1282 (24 Ağustos 1865).

¹⁴⁹ *Takvim-i Vekayi*, Def'a 802, 2 Haziran 1865/ 7 M 1282 (1-13. maddeler); Def'a 803, 8 Haziran 1865/ 13 M 1282 (13-44. maddeler); Def'a 805, 28 Haziran 1865/ 23 M 1282 (45-70. maddeler); Def'a 806, 1 Temmuz 1865 / 27 M 1282 (71-82. maddeler) ile “Madde-i Mahsusa” ve “Bu kere ilave kılınan mevad-ı mahsuse”.

i idare azası Ahmed Asım Efendi ile eşraftan Abdullah Raşid Efendi ve Hafız Salih Recai Efendi görev almışlardır.¹⁵⁰

Bosna vilayeti maarif komisyonu kurulduğu 1866 yılından sonraki yıllarda değişik isimler alarak hizmet vermeye devam etmiştir. 1866 yılında Dâire-i Umûr-ı Islâh-ı Maârif, 1867-1871 yılları arasında Tezyid-i Âsar-ı Maârif İçin Komisyon-ı Mahsûsa, 1871-1878 yılları arasında ise Komisyon-ı Maârif-i Vilâyet adıyla hizmet vermiştir.¹⁵¹

Bosna Vilayeti maarif komisyonunun Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasından önce kurulduğuna dair arşiv bilgileri mevcuttur. 3 Mart 1869 tarihli¹⁵² bir belgeden vilayette bir yıl içerisinde toplanan meclis-i umumide cereyan eden müzakerelerde maarif ile ilgili yapılan faaliyetlerin tanzim edilip Şura-yı Devlet'e havale edildiği görülmektedir. İlgili belgede vilayet genelinde maarif alanında;

1. Vilayet dâhilinde olan sıbyan mekteplerine az zamanda yenileri eklenmiş ve yeni mektepler için çalışmalara devam edilmiş,

2. Çocukların mekteplere devamını sağlamak için çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

Ayrıca;

1. Yeni mekteplerin açılması,

2. Dağınık ve küçük köylerdeki mektepler yapmak yerine buralarda bulunan talebelerin çevredeki mekteplere devamlarının sağlanması,

3. Mekteplerde görev yapacak olan muallimlerin derslere vakıf ve sahib-i iktidar olmalarına son derece itina olunması,

4. Muallimlerin işlerinin ve maaşlarının mektebe devam edecek talebelerden karşılanmasına eğer talebeler fakir ise vakıfları olanların vakıflarından vakıfları olmayanların ise devlet hazinesinden karşılanmasına,

5. Şehir, kasaba ve köylerde bir çocuğun altı yaşına girip reşit olmasıyla birlikte bunların mekteplere devamlarının sağlanmasına ve bunların şehir ve kasabalardaki rüşdiye mekteplerine devamlarının sağlanarak sonrasında yeteneklerine göre kendi arzularıyla öğrenimlerine devam edilmesi sağlanacaktı.

¹⁵⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, 1283, s. 32, 34.

¹⁵¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, 1283, s. 34; 1284, s. 36; 1285, s. 21; 1286, s. 23; 1287, s. 30; 1288, s. 35; 1291, s. 47; 1292, s. 47; 1293, s. 58; 1294, s. 44; 1295, s. 82.

¹⁵² *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Şura-yı Devlet Evrâkı (ŞD.), 1900/20, 19/11/1285 (3 Mart 1869).*

2.1.5. Tekfurdağı sancağı maarif komisyonu

Maarif Nezareti memurlarından Hilmi Efendi, 1867 yılı içerisinde Tekfurdağı Sancağı dâhilinde hazırdaki sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin vaziyetlerini teftiş etmek için görevlendirilmiştir. Hilmi Efendi, sancaktaki Müslim ve gayrimüslim mekteplerinin teftiş ederek her ne kadar nizam ve intizamlarını yolunda bulunduğunu görmüş ise de bazı noksanlarının ikmaline lüzum görülmüştür.¹⁵³

Sancakta yer alan sıbyan mektepleri ve rüşdiye mektebinde görülen eksiklikler sancak mülkî idaresini harekete geçirmiştir. Bunun üzerine sancakta Mutasarrıf Ratib Bey'in¹⁵⁴ reisliğinde; “mekatib-i mezkurenin daima ahval-i intizamiyesine bakılmak ve mekatib-i sıbyanda bulunan etfali yoklayub kesb-i istihkak edenleri rüşdiye mektebine nakl edilmek”¹⁵⁵ üzere bir maarif komisyonu kurulmuştur.¹⁵⁶

Sancak maarif komisyonu haftada bir defa toplanacaktı. Komisyonun azaları “*erbab-ı maarif ve cemiyetten mürekkebe*” kişilerden oluşacaktı.

Mutasarrıf Ratib Bey'in sancaktaki mekteplerin ıslahına yönelik bu çalışması, yetkililer tarafından “*pek münasib ve makbul olduğu*” görülmüştür. Bundan dolayı bu örneğin diğer bölgelerde de uygulanmasının uygun olacağı bildirilmiştir.¹⁵⁷

2.1.6. Mekâtib-i rüşdiyye ve sıbyaniye maarif meclisleri

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasından önce Maarif Nezaretinin taşrada olan kurumlara yönelik yapılan bürokratik çalışmalardan birisi de rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin iş ve işleyişi ve muallimlerin görevlerini denetim altına almak için kurulacak olan maarif meclisleridir.

Nezaret tarafından 27 Haziran 1868 tarihinde vilayetlere gönderilen bir yazıda taşrada mevcut olan rüşdiye ve sıbyan mekteplerindeki eğitim-öğretimin istenilen seviide olmaması

¹⁵³ *Takvim-i Vekayi*, nr. 893, 28 Eylül 1867, s. 2.

¹⁵⁴ *Takvim-i Vekayi*'de yer alan haberin yayınlandığı 29 Cemaziyelevvel 1284 yani 28 Eylül 1867 tarihinde Tekfurdağı Sancağı Mutasarrıflığı görevini Ratib Bey yürütmekteydi. Ratib Bey buradaki görevi sırasında başarılı çalışmalarda bulunmuştur. Maarif alanındaki meclis uygulanması, rıhtım projesi gibi çalışmaları ile halk tarafından sevilen biri olmayı başarmıştır. Tekfurdağı'ndan sonra Bolu Sancağına mutasarrıf olarak tayin olmuştur. *BOA.*, *MVL.*, 1069/3, 25/03/1284 (27 Temmuz 1867); *BOA.*, *MVL.*, 1069/13, 01/08/1284 (28 Kasım 1867); *BOA.*, *MVL.*, 1047/131, 23/08/1284 (20 Aralık 1867); *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)*, *İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD.)*, 11/526, 08/07/1285 (25 Ekim 1868);

¹⁵⁵ *Takvim-i Vekayi*, nr. 893, 28 Eylül 1867, s. 2.

¹⁵⁶ *Takvim-i Vekayi*, nr. 893, 28 Eylül 1867, s. 2.

¹⁵⁷ *Takvim-i Vekayi*, nr. 893, 28 Eylül 1867, s. 2.

ve yapılan teftişlerin masraflarının azaltılması amacıyla maarif meclislerinin kurulması gerektiği şöyle anlatılmaktadır,¹⁵⁸

“ Taşralarda bulunan mekâtib-i rüşdiye ve sıbyaniyede usûl-i ta’lim ve terbiye-yi etfâl ve şakirdan kaideten rüşdiyeler için buradan gönderilen muallim-i evvel ve mahallerince tayin kılınan muallim-i sanilerin dirayet ve hamiyetlerine muhavvel olub mekâtib-i sıbyaniye muallimlerinin ise ahvâl ve liyakat zatiyeleri buraca muhavvel olduğundan ve Der’aliyyede yani göz önünde bulunan mekâtib-i rüşdiye maiyyet-i nezarete bulunan müteaddid muavin efendiler taraflarından aliye’l-devam yoklanmakda ve her suretle bakılmakda olduğu halde yine arzu olunan dereceye isal olunamamakda olmalarına nazaran artık bir güne nezaret-i mahsusa altında bulunmayan taşralar mekâtib-i rüşdiyesinin ne derece gayr-ı muntazam bir halde bulunacaklarına eşbâh olunamayacağından ve buradan senede bir defa memurlar tayiniyle teftiş ahvalleri mukaddema tecriye edilmiş olduğu vecihle beyhude birçok mesarif-i mucib olarak netice-i matlubenin husulüne kâfi olamayacağı derkâr bulunduğundan mekâtib-i mezkûrenin masrafsızca olarak aliye’l-devam ber nezâret daimiyen mahalliye altında bulundurulmaları az her cihet hayırlı görünerek bu dahi her bir merkez vilâyetde altışar ve sancaklarda dörder azadan mürekkeb olmak üzere birer meclis-i maarif teşkil olunub...”

Kurulacak olan meclisler vilayet merkezlerinde altışar, sancaklarda ise dörder azadan meydana gelecekti. Bu meclislere vilayetlerde mutasarrıflar, sancaklarda umur-ı maliye baş memurları başkanlık yapacaklardı. Bu meclislere seçilecek azalar ise mahallince tensip buyrulan şahıslar arasından seçilecekti. Meclisler ayda iki defa içtima edecekti.

Bu meclislerin görevleri ise ilgili yazıda şöyle anlatılmaktadır.¹⁵⁹

“maarif-i umumiyye tarafından kaleme alınub gönderilecek nizamât ve talimat-ı ahkâmın mahalleri rüşdiye mekteblerinde icraat fiiliyesini müzakere ve mekteblerin intizamı ve ikmal-i noksanlarınca lazım gelen tedabiri mütalaa ile taraf-ı nezarete ihtar ve eşârı lazım gelen hususatı ba mazbata canib-i vilâyet ifade ve beyan eylemeleri ve mecâlis-i mezkûre azasından birer zatın bilmünâvebe haftada bir defa gerek rüşdiye gerek sıbyan mekteblerini dolaşib usul-i talim ve tedrisi ve şakirdanın ahval ve hareketlerince yolsuz gördükleri

¹⁵⁸ BOA., ŞD., 205/3, 06/03/1285 (27 Haziran 1868).

¹⁵⁹ BOA., ŞD., 205/3, 03/03/1285 (27 Haziran 1868).

şeyleri men'a ve muallimlerin talimat-ı vakıaya tevfiğ-i hareket eylemeleri hakkında vesaya ve tenbihat-ı lazimenin icrası ve sıbyan mektebi olmayan köylerde sıbyan mektebi küşadı hususları mezkur meclislerin esası memuriyetleri olmak üzere kararlaştırıldığı halde mekâtib-i mezkurenin saye-i maarif vaye-i hazret-i şahanede ileride daha başlıca tedabir koya ittihazına değin intizam-ı ahvalleri mümkün mertebe hasıl olmuş olacağı ve bu hizmet vatan ve millete aid umur-ı hayriyeden olmasıyla bunu vilayet ve elviye-i memurin ve mecalis azalarının ifa edecekleri derkâr olmasıyla taşra mekâtibinin aliye'l-devam bir hali intizamda bulundurulmaları ...”

Bu meclislerin taşrada kurulup kurulmadığına dair elimizde bir kanıt bulunmamaktadır. Fakat gerek Tekfurdağı Sancağındaki maarif komisyonunun çalışmalarının başarılı bulunarak diğer yerlerde de uygulanmasının tavsiye edilmesi ve gerekse 27 Haziran 1868 tarihinde vilayetlere gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere merkez teşkilat yetkilileri taşrada da komisyonlar ve meclisler yoluyla mekteplerin istenilen seviyeye ulaşması ve denetimi hususlarına önem vermeye başlamıştır. Bu önemden dolayı bu dönemde vilayet ve sancaklardaki en önemli eğitim kurumları konumunda olan rüşdiye ve sıbyan mekteplerindeki iş ve işleyişin kontrolü ve muallimlerin teftişi için oluşturulacak meclislerin kurulduğu düşünülebilir.

2.1.7. Haleb mekâtib-i ecnebiye muayene amirliği

Osmanlı taşrasında maarif idaresinin yapmış olduğu bürokratik çalışmalardan bir diğeri yine o dönemlerde Suriye Vilayeti'ne bağlı bulunan Haleb'te teşkil edilen Haleb Mekâtib-i Ecnebiye Muayene Amirliği'dir.¹⁶⁰

Haleb Mekâtib-i Ecnebiye Muayene Amirliği'nin kuruluş amacına dair kesin bir bilğimiz bulunmamakla birlikte bölgedeki azınlık ve misyoner mekteplerinin çoğalmasının bu amirliğin kurulmasına neden olduğu düşünülebilir. Çünkü çoğalmaya başlayan bu mekteplerin zararlı faaliyetlerinin kontrol altına alınması gerekliydi. Bundan dolayı kurulan muayene amirliğinin kurulş amacının bu mekteplerin kontrol edilmesi ile ilgili olduğu düşünülebilir.

¹⁶⁰ Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 17.

2.2. Maarif Meclisleri ve Komisyonların Kurulması ve Yaygınlaşması

2.2.1. İlk maarif meclisleri ve komisyonlarının kurulması

Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre vilayetlerde kurulması öngörülen maarif meclisleri;

- a) Maarif Nezareti'nden alacağı emir ve talimatları icra etmek,
- b) Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümlerini vilayet dâhilinde gerçekleştirmek,
- c) Hazine tarafından verilen tahsisat ile ahaliden alınacak iane hasılatının muhafazasına ve harcama ve kullanım şekline dikkat etmek,
- d) Vilayet dâhilindeki mektep, kütüphane ve matbaaların iş ve işleyişini takip etmek,
- e) Mektepleri denetlemek,
- f) Vilayetteki maarif idaresinin durumunu hakkında her sene yapılması lazım gelen şeyleri Maarif Nezareti'ne mazbata ile bildirmek ve bu mazbatanın bir suretini de vilayet meclis-i umumisine verip bütçesini tanzim ettirmek,
- g) Vilayetteki eğitim-öğretim faaliyetlerinin en yüksek noktaya çıkarılması için gerekli olan sebepleri araştırmak ve icra etmek,
- h) Muallimlerle ilgili iş ve işlemlerin (muallimlerin seçilmesi, değiştirilmesi, ödül ve ceza işlemlerinin takibi, özel davalarının görülmesi, imtihanlarının yapılması ve şahadetnamelerinin verilmesi) yürütülmesi gibi amaçlarla kurulmuşlardır.¹⁶¹

Ayrıca devletin açtığı mektebin yeterli sayıda olmadığı yörelerde bazı Müslüman çocukları gayrimüslimlerin açtığı misyoner mekteplerine devam edebilmektedirler. Bu yörelerde devletin açtığı mekteplerin sayısının artırılmasıyla bu durumun önüne geçilebilirdi. Abdülhamid devrinde yabancı kurumlar giderek artan ölçülerde, Müslüman ve gayrimüslim çocukların siyasi endoktrinasyona tabi tutulduğu ve böylece devlete ve padişaha olan bağlılıklarının zayıflatıldığı kuruluşlar olarak algılanmaya başlamıştı. Müslüman talebeler söz konusu olduğunda İslami değerlerin zayıflatılması tehlikesi ilave bir tehdit arz ediyordu. Bu gibi endişeler ışığında vilayetlerde maarif meclislerinin kurulması hususu acil bir ihtiyaç olarak zuhur ediyordu.¹⁶²

Maarif meclislerinin kurulmasında özellikle vilayetlerde devlet mekteplerinin yaygınlaştırılmasıyla birlikte, gayrimüslim cemaat kurumlarının ve yabancı misyoner mekteplerinin etkili bir biçimde kontrol altında tutulması ve denetlenmesi etkili olmuştur. Bu amaç doğrultusunda vilayetlerde kurulması beklenen maarif meclislerinin bütün

¹⁶¹ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, md. 146.

¹⁶² Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 134.

vilayetlerde kurulması hemen gerçekleşmemiştir. Meclislerin kuruluş süreci Abdülhamid döneminde yoğunluk kazanana kadar yavaş ilerlemiştir.

Bir kısım kaynaklarda yazıldığı gibi ilk vilayet maarif meclislerinin kurulması sadece Tuna, Girid ve Bağdat vilayetleriyle sınırlı kalmamıştır.¹⁶³ Yukarıda da belirtildiği üzere bazı vilayet veya sancaklarda maarif meclis veya komisyonları Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasından önce de kurulmuştur. Fakat bu meclislerin kurulmasına yönelik genel bir hukukî dayanağın olmayışı nedeniyle; bundan dolayı meclisler, vilayetlerde gerek mülki amirlerin şahsi girişimleri gerekse bazen Maarif Nezareti'nin gönderdiği talimatlar ile vilayet yöneticilerini harekete geçirmesiyle kurulmuştur.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasından sonra Osmanlı taşrasında ilk kurulan meclisleri Girit, Sivas ve Adana Vilayeti maarif meclisleri olmuştur. Girit Vilayeti maarif meclisi tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı taşrasında ilk kurulan maarif meclisi olmuştur. Meclisin kuruluşu nizamnamenin yayımlanmasından bir yıl sonra gerçekleşmiştir. 1870 yılının sonlarına doğru kurulduğunu düşündüğümüz bu meclisin kuruluşu dönemin Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde¹⁶⁴ haber olmuştur. İlgili habere göre meclisin başkanlığını vilayet müfettiş-i hükkâmı yapmıştır. Merkezde kurulan meclisin yanı sıra vilayet dâhilindeki livalarda da maarif komisyonu kurulmuştur. Meclisin çalışmaları neticesinde sıbyan mektebine devam eden talebelerin mektebe devamı sağlanmış ve bu talebelere bin beş yüz kadar kitap dağıtılmıştır.

1870 yılı içerisinde kurulmuş olan bir başka maarif komisyonu Sivas Vilayetinde kurulmuştur. Sivas Vilayet salnamesinden öğrendiğimiz kadarıyla vilayette müftü efendinin başkanlığında beş azadan ve bir kâtipten meydana gelen bir maarif komisyonunun kurulmuştur.¹⁶⁵

Adana Vilayeti maarif komisyonun da ilk defa bu yıl içerisinde kurulmuştur. Vilayet salnamesinde yer alan kayıtlara göre ilk maarif meclisi Vilayet Mektupçusu Şerafeddin Bey başkanlığında kurulmuştur. Mecliste yedi aza bulunmaktaydı. Azalar arasında defterdar, ulemaya mensup üç kişi, Rum, Ermeni ve Katolik milletlerini temsilen bir kişi yer almaktaydı. Ayrıca memurlarında yer aldığı komisyonda bir başkâtip ile mukayyidin görev

¹⁶³ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 1948, s. 126; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 24; Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1998, s. ; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 27, 44; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 50.

¹⁶⁴ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1310, 14 Ocak 1871, s. 1-2.

¹⁶⁵ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1287*, Def'a 1, Vilayet Matbaası, Sivas, 1870, s. 41.

yaptığı kaydedilmiştir.¹⁶⁶ İlk kurulan vilayet maarif meclislerinden biri olmasına rağmen aza yapısı ve memurları ile oldukça teşkilatlı bir meclis görünümü vermektedir.

Maarif Nezareti vilayetlerde maarif işlerinin bir an evvel düzene girmesi, mektepleşmenin arttırılması ve denetimlerin sağlanması amacıyla bir an önce vilayet maarif meclislerinin kurulmasını istemekteydi. Durumun aciliyeti ve zaruriyetinden dolayı belirli aralıklarla vilayetlere talimatlar ve layihalar göndermekteydi.

Sivas, Adana ve Girit vilayetleri maarif meclislerinden sonra kurulan ilk vilayet maarif meclisleri iki yıl sonra yani 1872 yılı içerisinde kurulmuşlardır. Bu yıl içerisinde Bosna, Konya, Tuna ve Selanik vilayetlerinde olmak üzere dört vilayette maarif meclisi kurulmuştur.

11 Temmuz 1872 tarihli bir belgeye göre Bosna ve Konya vilayetlerinde bu yıl içinde maarif komisyonları teşkil olunmuştur. Aynı belgeden bu komisyonların, görevlerini nasıl yaptıklarının ve nasıl tedbirler alındığını bilinmediğinden bu komisyon idarecilerinin görevleri hususunda bilgilendirilmeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁶⁷ Aynı yıla ait bir başka belgede Bosna maarif komisyonuna Mehmet Efendi'nin kâtip olarak tayin olduğu görülmektedir.¹⁶⁸ Konya vilayetinde ise vilayet mektupçusu Ali Said Bey başkanlığında yedi aza ve bir kâtipten meydana gelen bir maarif komisyonu kurulmuştur.¹⁶⁹

Maarif Nezareti, 16 Eylül 1872 tarihinde sıbyan mekteplerinin ıslahı ve gelirlerinin artırılması, maarif sandıklarının kurulması ve bir sandık emini ve kâtip görevlendirilmesi, muallimlerinin görevlendirilmesinin temini için mahallelerde bir ahaliden meydana gelecek bir komisyon kurulması ile ilgili Meclis-i Maarifte cereyan eden müzakerat neticesinde¹⁷⁰ alınan kararları beş gün sonra yani 21 Eylül 1872 tarihinde vilayetlere gönderdiği bir tahrirat ile duyurmuştur. Bu tahriratta vilayetlerde kurulması gereken meclisler hakkında geniş bilgi verilmektedir. İlgili belgeye göre vilayetlerde maarif sandıklarının kurulması gerektiği ve bu sandıklar için beş senede hâsıl olacak sermayenin tahsil ve tedarikine kadar bir Cemiyet-i Maarif (Maarif Komisyonu) kurulacaktı. Ayrıca belgede bu cemiyetlerin görevleri ve kimlerin burada görev yapacakları hakkında da bilgiler verilmektedir.¹⁷¹

Maarif Nezaretinin vilayetlere gönderdiği 21 Eylül 1872 tarihli tahriratından sonra bir kısım vilayetlerden kurulacak olan maarif meclisleri ile ilgili olarak ne yapmak gerekeceği

¹⁶⁶ *Salnâme-i Vilayet-i Adana 1287*, Def'a 1, Vilayet Matbaası, Adana, 1870, s. 36.

¹⁶⁷ *BOA., MF.MKT.*, 2/105, 05/05/1289 (11 Temmuz 1872).

¹⁶⁸ *BOA., MF.MKT.*, 1/52, 05/04/1289 (12 Haziran 1872).

¹⁶⁹ *Salname-i Vilayet-i Konya 1289*, Def'a 5, Vilayet Matbaası, Konya, 1872, s. 35.

¹⁷⁰ *BOA., MF.MKT.*, 5/15, 13/07/1289 (16 Eylül 1872).

¹⁷¹ *BOA., MF.MKT.*, 5/45, 18/07/1289 (21 Eylül 1872).

hakkında bilgi istenilmeye başlanmıştır. Nezaret yetkilileri gelen bu yazılara meclislerin teşkil şeklinin Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde yazılı olduğu ve şimdilik meclis idaresi için bir reis, birkaç aza, bir müfettişle ve bir kâtibin seçilmesi gerektiği bildirilmekteydi.¹⁷² 21 Eylül 1872 tarihli tahrirattan yirmi bir gün sonra 12 Ekim tarihinde Selanik vilayeti tarafından nezarete yazılan bir belgeden vilayette Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre bir meclis teşkil icap etmeyeceğinden şimdilik ashab-ı cemiyet ve maarifden mürekkeb olmak üzere bir meclis kurulması, ayrıca komisyonda görev yapacak iki müfettiş ve bir kâtibin görevlendirilmesi talep edilmiştir. Maarif Nezaretî tarafından bir hafta sonra yazıya verilen cevapta vilayetin mütalaasına binaen; müfettiş ve kâtip tayin edilmek şartıyla meccanen bir maarif komisyonu teşkili uygun bulunmuş ve bu sayede Selanik vilayetinde maarif komisyonu kurulmuştur.¹⁷³

Tuna Vilayeti maarif meclisi 1872 yılının son aylarına doğru kurulan maarif meclislerinden birisi olmuştur. Vilayetten 8 Ekim 1872 tarihinde nezarete gönderilen tahrirata göre, mektepleri tahkik ve ıslah-ı ahvali ile mektepleri aralıklarla dolaşacak Ruscuk Naibi Haydar Efendi'nin riyasetinde ikisi müslim, ikisi de gayrimüslim azadan oluşacak bir maarif meclisi teşkil edildiği bildirilmiştir. Maarif Nezaretî bu meclisin kuruluşu ile ilgili öneriyi uygun görmüş ve vilayete bildirmiştir.¹⁷⁴

Suriye Vilayetine 16 Mart 1873 tarihinde yazılan bir belgeden nezaretin bu amaçla yaptığı çalışmalar devam ettiği görülmektedir. İlgili belgeye göre vilayetlerde teşkil olunacak maarif komisyonları ile ilgili Meclis-i Maarif tarafından kaleme alınan layiha Sadaret tarafından tasvip edildiğinde Suriye vilayetine de bu komisyonların görevleri hakkında gereken bilginin verileceği bilgisi verilmiştir.¹⁷⁵

Bağdad'da maarif komisyonu 1873 yılının başında kurulmuştur. 25 Mart 1873 tarihli bir belgeden vilayet naibinin reisliğinde vilayet mektupçusu, evkâf müdürü, belediye reisi, eski müftüsü, şafii ve hanefi müftüleri, erkan-ı harb reisi ve ulemadan üç kişi ile birlikte on azadan meydana gelen bir komisyon oluşturulduğu görülmektedir.¹⁷⁶

Diyarbakir Vilayetinde de Bağdad Vilayetinde olduğu gibi 1873 yılının ilk aylarında maarif meclisi kurulmuştur. Vilayet tarafından 13 Eylül 1872 tarihinde Maarif Nezaretî'ne gönderilen bir tahriratta, vilayette bir idadi mektebinin açılması ile maarif ve fûnunun

¹⁷² BOA., MF.MKT., 5/88, 25/07/1289 (28 Eylül 1872).

¹⁷³ BOA., MF.MKT., 6/130, 20/08/1289 (23 Ekim 1872).

¹⁷⁴ BOA., MF.MKT., 7/46, 26/08/1289 (29 Ekim 1872).

¹⁷⁵ BOA., MF.MKT., 9/128, 16/01/1290 (16 Mart 1873).

¹⁷⁶ BOA., MF.MKT., 10/26, 25/01/1290 (25 Mart 1873).

terakkisi için “bir reis iki muvazzaf aza ile bir muvazzaf katip ve dört neferde gayr-i muvazzaf azadan mürekkebe” bir maarif meclisinin kurulması için görüş istenmiştir. Maarif Nezareti’nin vilayete gönderdiği cevapta her ikisinin birden açılmasının mümkün olmayacağı ama “*erbâb-ı maaârif ve hamiyetten mürekkebe*” bir maarif komisyonunun kurulmasının uygun olacağı bildirilmiştir.¹⁷⁷ Maarif Nezareti’nin uygun görüşü üzerine vilayette teşkil olunacak maarif meclisinin reisi ve azası 1873 yılı başlarında tayin edilmiştir. Aza olarak seçilen müfettiş için 1000 ve kâtip için 250 kuruş maaşın tahsis şekli hakkında Maarif Nezareti’nden bilgi istenmiştir. Bunun üzerine konu Maarif Meclisine havale edilerek, vilayet merkezlerinde teşkil olunacak meclislerin vazifelerini tanzim eden ve Babialî’ye takdim olunan layiha hükümlerinin tatbik edilmesine kadar bu gibi maaşların tahsis olunmaması iktiza edeceğinden şimdilik maaşla müfettiş ve kâtip istihdamından vazgeçilmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁸

1873 yılında kurulan maarif meclislerinden birisi de Kastamonu Vilayeti ve vilayete tabi olan Cide Kazası maarif meclisidir. Meclis vilayet müftüsü Hafız Abdullah Hilmi Efendi’nin başkanlığında on üç azadan meydana gelmiştir. Cide Kazası maarif meclisi ise Hasan Hüsnü Efendi başkanlığında üç azadan meydana gelmiştir.¹⁷⁹ Kastamonu Vilayeti maarif meclisi bu dönemde açılan ve en çok azası olan meclistir.

Kars Sancağında da maarif meclisi bu yıl içerisinde kurulmuştur. Erzurum Vilayetine bağlı olan Kars Lirası’nda 1873 yılında kurulan maarif komisyonu Naib Rasih Efendi’nin reisliğinde kurulmuştur. Liva maarif komisyonu adıyla kurulan komisyonda üç aza ve bir kâtip görev yapmıştır.¹⁸⁰

1874 yılında Hüdavendigâr ve Yanya vilayetlerinde maarif komisyonunun kurulduğu görülmektedir. Hüdavendigâr Vilayetindeki komisyon vilayet divan-ı temiz reisi Mehmed Kâmil Bey’in başkanlığında dört aza meydana gelmiştir. Ayrıca ilk komisyonda çoğu vilayetten farklı olarak tek kâtip yerine iki kâtip yani kâtibi-i evvel ve kâtib-i sani görev yapmaya başlamıştır.¹⁸¹ Yanya vilayetinin merkez sancağı olan Yenişehir’de kurulan maarif komisyonunun esas olarak gayrimüslim mekteplerinin ıslahı ile ilgili kurulduğu anlaşılmaktadır. 17 Nisan 1874 tarihli bir belgeden bu komisyonun gayrimüslim mekteplerinin ıslahı hakkında Maarif Nizamnamesi hükümlerine uygun muamelede

¹⁷⁷ BOA., MF.MKT., 6/97, 16/08/1289 (19 Ekim 1872).

¹⁷⁸ BOA., MF.İBT., 2/83, 02/03/1290 (30 Nisan 1873); Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayetinde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2014, s. 84.

¹⁷⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu 1290*, Def’a 5, Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1873, s. 57, 70.

¹⁸⁰ *Salnâme-i Vilayet-i Erzurum 1290*, Def’a 4, Vilayet Matbaası, Erzurum, 1873, s. 76-77.

¹⁸¹ *Salnâme-i Hüdavendigâr 1291*, Def’a 5, Vilayet Matbaası, Bursa, 1874, s. 84.

bulunması ve bu mekteplerin ders cetvellerinin gönderilmesi hususunda talimat verilmiştir.¹⁸²

Kastamonu Vilayetine tabii İnebolu, Daday ve Safranbolu kazaları ile Bolu Sancağında maarif meclisleri 1874 yılında kurulmuştur. İnebolu Kazası maarif meclisi müftü Emrullah Hakkı Efendi başkanlığında üç azadan, Daday kazası maarif meclisi Hafız Muhammed Niyazi Efendi başkanlığında dört azadan, Safranbolu Kazası maarif meclisi Hacı Emin Efendi başkanlığında iki azadan, Bolu Sancağı maarif meclisi ise müderris Abdullah Efendi başkanlığında üç azadan meydana gelmiştir.¹⁸³

Edirne, Adana ve Erzurum Vilayetlerinde maarif komisyonu bu yıl içerisinde kurulmuştur. Edirne ve Erzurum Vilayetlerinde ilk defa kurulan komisyon Adana Vilayetinde ise ikinci defa kurulmuştur. 1875 yılında kurulduğunu tespit edebildiğimiz üç maarif komisyondan birisi Edirne Vilayeti maarif komisyondur. Edirne vilayetince Maarif Nezaretine yazılan 21 Ekim 1875 tarihli tahriratta vilayette kurulan maarif komisyonda görevlendirilecek muhakkiklere görevleri sırasında yapacakları faaliyetlerde verilecek harcırahın hukuken maarif sandıklarından karşılanması gerektiği fakat henüz bu sandıklar vilayetlerde kurulmamış olduğu için bu masrafın memleket sandıklarından karşılanıp karşılanamayacağı hususunda bilgi istenilmiştir.¹⁸⁴ 1875 yılında kurulduğunu tespit edebildiğimiz ikinci maarif meclisi Kastamonu Vilayeti dahilindeki İskilib Kazası maarif meclisidir. İskilib Kazası maarif meclisi Bolu sancağı maarif meclisi ise müderris Abdullah Efendi başkanlığında üç azadan meydana gelmiştir.¹⁸⁵

Erzurum Vilayeti'nde de ilk maarif komisyonu 1875 yılında kurulmuştur. Ulemadan Abdurrahman Efendi'nin reisliğinde kurulan komisyon beş azadan meydana gelmiştir.¹⁸⁶

Adana vilayeti maarif komisyonun ikinci defa bu yıl içerisinde kurulduğu düşünülmektedir. Çünkü 13 Mart 1876 tarihli Sabah gazetesinin vilayet gazetesi olan Seyhan gazetesinden aktardığı bir habere göre; Adana vilayet merkezinde bir komisyonun daha önceden kurulduğunu ve bu komisyonun zaman aşımı ile iptal edildiğini yerine ikinci defa

¹⁸² BOA., MF.MKT., 18/61, 29/02/1291 (17 Nisan 1874).

¹⁸³ *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu 1291*, Def'a 6, Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1874, s. 84, 87, 89, 97.

¹⁸⁴ Maarif nezareti ilgili belgede Edirne vilayetine yapılan müzakere neticesinde verdiği cevapta memleket sandıklarındaki tahsilatın mektep, kaldırım, çeşme ve köprü yapımında kullanıldığı, diğer vilayetlerde de maarif komisyonlarının kurulduğu ve muhakkiklerin görevlendirildiği için Edirne vilayetindeki yetkililerin bu harcırahların mahallince münasib bir yerden karşılanmasını buyurmuştur. BOA., ŞD., 207/31, 10/11/1292 (8 Aralık 1875).

¹⁸⁵ *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu 1291*, Def'a 7, Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1875, s. 99.

¹⁸⁶ *Salnâme-i Vilayet-i Erzurum 1292*, Def'a 6, Vilayet Matbaası, Erzurum, 1875, s. 73.

bir maarif komisyonu kurulmuş olduğunu kaydetmektedir.¹⁸⁷ Yukarıda da bahsedildiği üzere vilayette maarif komisyonu 1870 yılında kurulmuştu. 1872 ve 1873 yıllarında da komisyonun devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda komisyona naib başkanlık yapmıştır.¹⁸⁸ 1876 yılına ait vilayet salnamesinde maarif komisyonunun reisi vilayet müftüsü Sadık Efendi'nin reisliğinde on bir azadan meydana geldiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁹

İzmir (Aydın) vilayetinde de maarif komisyonun 1875 yılı veya daha öncesinde kurulmuş olduğu düşünülmektedir. 25 Mart 1876 tarihli Sabah gazetesinin verdiği bilgilere göre maarif komisyonunun kurban derilerinin satışından altmış bin kuruş hasılat elde ettiği görülmektedir.¹⁹⁰ Bu haberden vilayette kurulan komisyonun faaliyetlerine başlamış olduğunu ve bunun da 1876 yılının başından itibaren kurulmuş bir komisyon yerine daha önceden kurulmuş ve kurulmanın bürokratik aşamalarını bitirip vilayetteki maarifin gelişmesi için faaliyetlerin yapılması ve gelirlerin elde edilmeye başlanmış olması dolayısıyla bu vilayetteki komisyonun 1876 yılından daha evvel kurulmuş olduğu düşünülmektedir.

1876 yılında Manastır, Trabzon ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinde, Yanya Vilayeti Berat kazasında, Ankara Vilayeti Sivrihisar Kazası ve Kırşehir Sancağında ve Kastamonu Vilayeti dahilindeki Arac, Tosya, Ereğli, Bartın, Göynük, Düzce kazası ve Kangırı Sancağında maarif komisyonu ve meclisi kurulmuştur.

Manastır Vilayeti maarif komisyonuna şehrin önde gelen ulemasından İbrahim Efendi başkan olarak tayin edilmiştir.¹⁹¹ Trabzon Vilayeti maarif komisyonu da ilmiyeye mensup Ahmed Şükrü Efendi'nin başkanlığında altı aza ve bir kâtipten meydana gelmekteydi.¹⁹² Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti maarif komisyonu naib Mehmed Nurullah Neşet Efendi'nin reisliğinde altı aza ve bir kâtipten meydana gelmekteydi.¹⁹³

Kastamonu Vilayetinde 1876 yılı içerisinde maarif meclisleri açısından önemli bir artış meydana gelmiştir. Bu yıl içerisinde açılan Araç Kazası maarif meclisi Süleyman Efendi başkanlığında bir kâtip ve iki azadan, Tosya Kazası maarif meclisi müftü Halil Hilmi Efendi başkanlığında dört azadan, Ereğli Kazası maarif meclisi Hüseyin Hilmi Efendi

¹⁸⁷ Sabah, nr. 18, 13 Mart 1876, s.2.

¹⁸⁸ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1289, Def'a 2, Vilayet Matbaası, Adana, 1872, s. 39; Salnâme-i Vilayet-i Adana 1290, Def'a 3, Vilayet Matbaası, Adana, 1873, s. 40.

¹⁸⁹ Salnâme-i Vilayet-i Adana 1293, Def'a 4, Vilayet Matbaası, Adana, 1876, s. 45.

¹⁹⁰ Sabah, nr. 30, 25 Mart 1876, s.2.

¹⁹¹ BOA., MF.MKT., 33/2, 15/12/1292 (12 Ocak 1876); BOA., ŞD., 207/42, 09/03/1293 (4 Nisan 1876); BOA., MF.MKT., 39/131, 21/06/1293 (14 Temmuz 1876).

¹⁹² Salnâme-i Vilayet-i Trabzon 1293, Def'a 8, Vilayet Matbaası, Trabzon, 1876, s. 84.

¹⁹³ Salnâme-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid 1293, Def'a 7, Vilayet Matbaası, Kale-i Sultaniye, 1876, s. 48.

başkanlığında üç azadan, Bartın Kazası maarif meclisi Şeyh Mehmed Efendi başkanlığında beş azadan, Göynük Kazası maarif meclisi Şerif Hafız Mehmed Efendi başkanlığında üç azadan, Düzce Kazası maarif meclisi Hüseyin Zihni Efendi başkanlığında beş azadan, Kangırı Sancağı maarif meclisi ise müftü Mustafa Efendi başkanlığında yedi azadan meydana gelmiştir.¹⁹⁴

Yanya Vilayetine tabii Berat Sancağında da 1876 yılında maarif komisyonu kurulmuştur. Berat maarif komisyonu İskender Bey'in reisliğinde üç müslim üç gayrimüslim aza olmak üzere altı azadan meydana gelmekteydi.¹⁹⁵

Ankara ve Edirne Vilayetlerine bağlı bazı sancak ve kazalarda da 1876 yılı içerisinde maarif komisyonları kurulmuştur. Ankara Vilayetine tabii Kırşehir Sancağında maarif komisyonu ve Sivrihisar Kazasında da maarif meclisi kurulmuştur. Kırşehir sancağı maarif komisyonu Müftü Ali Efendi başkanlığında beş aza ve bir kâtipten meydana gelmekteydi. Sivrihisar kazası maarif meclisi ise kazadaki rüşdiye mektebi muallimi Velîyüddin Efendi başkanlığında üç azadan meydana gelmekteydi.¹⁹⁶ Edirne Vilayetine bağlı Çorlu Kazasında da bu yıl içerisinde maarif komisyonu kurulmuştur. Teşkil olunan maarif komisyonunun birinci toplantısında kız ve erkeklerin ayrılarak başka mekteplerin tahsis edilmesine karar verilmiştir. Bunlar için yapılacak mekteplere halk tarafından 4.550 kuruş iane toplanmıştır. Bu ianelerin yanı sıra avarız akçelerinden de elde edilecek olan gelirler, mekteplerde görev alacak olan muallimlerin idare ve iâşesiyle lavazımat-ı sairelerine sarf edilecekti. Ayrıca bu mekteplerin ihtiyaçlarını karşılayan hayırseverlerin isimlerinin gazetede yayınlanması kararı alınmış ve sıbyan mektebine mahsus risaleler ve Maarif Komisyonu Nizamnamesi'nden de bir nüshanın gönderilmesi nezaretten talep edilmiştir.¹⁹⁷

1877 yılında kurulan maarif komisyonlarından biri Mamuretülaziz vilayeti komisyonuydu. Vilayete gönderilen 3 Ağustos 1872 tarihli bir yazıda gönderilen maarif nizamnamesinden istifade ederek her vilayette ve livada birer maarif meclisi teşkil edilmesi gerektiği bundan dolayı da Mamuretülaziz Vilayetinde de bir maarif meclisi teşkil edilmesi

¹⁹⁴ *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu* 1293, Def'a 8, Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1876, s. 77, 86, 92, 97, 99, 101, 103. Karadeniz Ereğlisi'nin maarif meclisinin kurulması ile ilgili arşiv kayıtlarında 1878 yılında dönemin Maden Nazırı Hasan Bey'in başkanlığında oluşturulduğu kayıtlı olup bu komisyonun kurulduktan kısa bir süre içerisinde sıbyan mekteplerinin ıslahı, yeni mekteplerin açılması gibi hususlarda başarılı çalışmalar yaptığı, bundan dolayı komisyonun çalışmalarının takdire şayan olduğu ve bu komisyonların vazifelerini bildiren nizamname suretinin Kastamonu Vilayetine gönderildiği bildirilmiştir. *BOA., MF.MKT.*, 58/139, 15/12/1295 (10 Aralık 1878).

¹⁹⁵ *Salnâme-i Vilayet-i Yanya* 1293, Def'a 3, Vilayet Matbaası, Yanya, 1876, s. 60.

¹⁹⁶ *Salnâme-i Vilayet-i Ankara* 1293, Def'a 5, Vilayet Matbaası, Ankara, 1876, s. 65,89.

¹⁹⁷ *BOA., MF.MKT.*, 34/164, 15/03/1293 (10 Nisan 1876).

bildirilmiştir.¹⁹⁸ Fakat bu yazıdan sonra vilayette bir meclis kurulduğuna dair her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Vilayette maarif meclisi teşkili ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk belgeye göre 1877 yılında meclis kurulmuştur. 1877 yılında Müftü Hacı Mehmed Efendi'nin başkanlığında kurulan komisyonda ulemadan Hacı Veliyüddin Efendi ve Yırıkszâde Hacı Ali Efendi, tahrirat müdürü Asaf Bey, eşraftan Çötelizâde Ahmed Bey ve Salihpaşazâde Hasan Bey ve Holvenk Manastırı reis-i ruhanisi Kivork Efendi görev almışlardır.¹⁹⁹

1877 yılında kurulan bir diğer maarif komisyonu Kosova'da kurulmuştur. Yenipazar rüşdiye mektebi muallimini evveline yazılan bir belgede vilayette kurulan komisyona kimin başkanlık yapacağına dair yapılacak olan görüşmelerden sonra bilgi verileceği yazılmıştır.²⁰⁰

Kastamonu vilayeti Taşköprü Kazası maarif meclisi müftü Muhammed Arif Efendi başkanlığında yedi azadan, Çerkeş Kazası maarif meclisi müftü Ali Rıza Efendi başkanlığında altı azadan meydana gelmiştir.²⁰¹

Kastamonu Vilayetine tabi Sinob Sancağı ile İzmir Sancağına bağlı Karamürsel Kazasında maarif meclis ve komisyonu 1878 yılında kurulmuştur. Kastamonu Vilayetine bağlı Sinob Sancağında maarif meclisi Müftü Hacı Ali Efendi başkanlığında üç azadan meydana gelmiştir.²⁰² İzmir Sancağına bağlı Karamürsel Kazasında ise kurulan komisyonun kaç azadan meydana geldiği tespit edilememekle birlikte 27 Mayıs 1886 tarihli bir belgeden maarif komisyonunun yedi sekiz seneden beri yani 1878 yılından itibaren Karamürsel'de Saim Bey reisliğinde, mektepler inşa etmek için çalıştığına dair belgeden kazada komisyonun bu tarihte kurulduğunu anlamaktayız.²⁰³

Hüdavendigar Vilayeti Gemlik Kazası, Aydın (İzmir) Vilayeti Kuşadası Kazası ve Kosova Vilayeti Yenipazar Sancağının merkezi olan Senice Kazasında maarif meclis veya komisyonları 1879 yılında kurulmuştur.

Aydın (İzmir) Vilayeti Kuşadası maarif komisyonu reis Hüseyin Hilmi Efendi başkanlığında iki azadan meydana gelmiştir.²⁰⁴ Kosova Vilayetine tabii Yenipazar sancağının merkezi olan Senice Kazası maarif komisyonu reis vekili Müftü Mustafa Hamdi

¹⁹⁸ BOA., MF.MKT., 3/50, 28/05/1289 (3 Ağustos 1872).

¹⁹⁹ BOA., MF.MKT., 49/7, 11/05/1294 (24 Mayıs 1877).

²⁰⁰ BOA., MF.MKT., 48/163, 06/05/1294 (19 Mayıs 1877).

²⁰¹ *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu 1294*, Def'a 9, Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1877, s. 88.

²⁰² *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu 1295*, Def'a 10, Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1878, s. 68.

²⁰³ BOA., MF.MKT., 91/9, 23/08/1303 (10 Nisan 1876). Kazadaki maarif komisyonu yine Saim Bey'in resiliğinde ve altı azadan 20 Ağustos 1884 tarihinde yeniden teşekkül etmiştir BOA., MF.İBT., 17/87, 29/11/1301 (20 Eylül 1884).

²⁰⁴ *Salnâme-i Vilayet-i Aydın 1296*, Def'a 1, Vilayet Matbaası, İzmir, 1879, s. 93.

Efendi başkanlığında üçü müslim üçü de gayrimüslim olmak üzere altı azadan meydana gelmiştir.²⁰⁵

Bu yıl içerisinde açılan bir diğer maarif komisyonu Hüdavendigâr Vilayeti Gemlik Kazasında kurulmuştur. Kaza dâhilinde bulunan Umurbey, Kumla ve Armudlu rüşdiye mekteplerinde okuyan talebelerin devamlarına dair gönderilmesi gereken jurnallerle ilgili 1 Nisan 1879 tarihli bir tahrirattan Gemlik kazasında maarif komisyonunun kurulmuş olduğu görülmektedir.²⁰⁶ Kurulan komisyonda kaymakam reisliği ve müderris Abdullah Fehmi Efendinin reis muavinliğinde açılmıştır. Komisyonda yedi aza ve bir kâtip görev yapmaktaydı.²⁰⁷

1880 yılında Aydın (İzmir) Vilayeti Aydın Sancağı, Menteşe Sancağı ve Çeşme Kazasında maarif meclisi kurulmuştur. Aydın Sancağı maarif komisyonu nafia ve maarif komisyonu olarak tek çatı altında toplanmıştır. Komisyon Hacı İbrahim Bey başkanlığında dokuz azadan, Menteşe Sancağı maarif meclisi Müftü Sadeddin Efendi başkanlığında dokuz azadan, Çeşme Kazası maarif meclisi reis Müftü Hacı Hasan Hilmi Efendi başkanlığında dört azadan meydana gelmiştir.²⁰⁸

Sivas, Mamuretülaziz ve Kastamonu vilayetlerinde bulunan bazı kazalarda 1881 yılında yeni maarif meclislerinin kurulmuştur. Sivas vilayetine tabii Tokad Sancağı, Divriği, Aziziye ve Erbaa Kazalarında maarif meclisi kurulmuştur. Tokad Sancağı maarif meclisi Salih Efendi başkanlığında dört azadan, Aziziye Kazası maarif meclisi Hafız Efendi başkanlığında altı azadan meydana gelmiştir. Divriği Kazası maarif işlerinin de içinde yer aldığı maarif ve ziraat ve cemaat heyeti olarak hizmet vermiştir. Fevzizâde Mehmed Efendi'nin reisliğinde kurulan meclis bir aza ve bir kâtipten meydana gelmekteydi. Yine bu yıl Erbaa Kazasında ise *Maarif Şubesi* adıyla bir komisyon kurulmuştur. Komisyon reisliğini İbrahim Efendi yapmış olup komisyonda dört aza görev almıştır.²⁰⁹

Bu yıl Mamuretülaziz Vilayetine bağlı olan Ergani Sancağının merkez kazası olan Ergani Madeni'nde ve Siverek Kazasında da maarif komisyonu kurulmuştur. Sancak merkezi maarif komisyonu Müftü Osman Tevfik Efendi'nin reisliğinde dört aza; Siverek

²⁰⁵ *Salnâme-i Vilayet-i Kosova 1296*, Def'a 1, Vilayet Matbaası, Priştine, 1879, s. 97.

²⁰⁶ BOA., MF.MKT., 70/72, 08/03/1296 (1 Nisan 1879). Aynı tahrirata göre taşrada bulunan rüşdiye mekteplerinin üç ayda bir Dersaatete bulunan rüşdiyelerin ise ayda bir devam jurnallerini göndermeleri gerektiğini Umurbey, Kumla ve Armudlu rüşdiyelerinin ise merkeze yakınlığı dolayısıyla Dersaadetteki rüşdiye mektepleri gibi devam jurnallerinin her ay Gemlik Maarif Komisyonu'na gönderilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

²⁰⁷ *Salnâme-i Vilayet-i Hudavendigâr 1296*, Def'a 10, Vilayet Matbaası, Bursa, 1879, s. 166.

²⁰⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Aydın 1297*, Def'a 2, Vilayet Matbaası, İzmir, 1880, s. 103-104, 109.

²⁰⁹ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1298*, Defa 8, Vilayet Matbaası, Sivas, 1881, s. 86, 88, 124, 128.

Kazası maarif komisyonu ise Zülfikar Efendi reisliğinde beş azadan meydana gelmekteydi.²¹⁰

Kastamonu Vilayetine tabi olup önceki yıllarda bu meclislerin kurulmadığı dört kaza olan Gerede, Kalecik, Boyabad ve İstifan (Ayancık) kazalarında maarif meclisleri 1881 yılında kurulmuştur. Gerede Kazası maarif meclisi müderris Hacı Emin Efendi başkanlığında üç azadan, Kalecik Kazası maarif meclisi müftü efendi başkanlığında dört azadan, Boyabad Kazası maarif meclisi Hacı Ömer Efendi başkanlığında beş azadan, İstifan Kazası maarif meclisi ise naib Hüseyin Vasfi Efendi başkanlığında dört azadan meydana gelmiştir.²¹¹

Tablo 2.1. 1882 Yılından önce maarif meclisi kurulan vilayet, sancak ve kazalar

SENE					
1870	1871	1872	1873	1874	1875
Girit		Bosna	Kastamonu	Hüdavendigar	Edirne
Sivas		Tuna	Bağdad	Yanya	Erzurum
Adana		Selanik	Diyarbakir	İnebolu	İzmir
		Konya	Cide	Daday	İskilib
			Kars	Bolu	
SENE					
1876	1877	1878	1879	1880	1881
Manastır	Mamuretülaziz	Sinob	Kuşadası	Aydın	Boyabad
Trabzon	Kosova	Karamürsel	Gemlik	Menteşe	Gerede
Cezayir-i Bahr-i Sefid	Taşköprü			Çeşme	Kalecik
Berat	Çerkeş				İstifan
Kırşehir					Aziziye
Sivrihisar					Tokad
Arac					Divriği
Tosya					Erbaa
Ereğli					Ergani Madeni
Bartın					Siverek
Düzce					
Kangırı					
Çorlu					

(Kaynaklar 165-211 arası dipnotlarda verilmiştir)

Bu dönemde Sivas, Mamuretülaziz ve Aydın (İzmir) Vilayetinde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Mamuretülaziz Vilayeti'nde Ergani Sancağı merkez kazası Ergani Madeni'nde ve yine bu sancağa bağlı Siverek'te maarif komisyon kurulmuştur. Aydın (İzmir) Vilayeti'nde merkez sancakta, Kuşadası ve Çeşme kazalarında da bu komisyon kurulmuştur.

²¹⁰ *Salnâme-i Vilayet-i Mamuretülaziz* 1298, Def'a 1, Vilayet Matbaası, Mamuretülaziz, 1881, s. 69, 72, 78.

²¹¹ *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu* 1298, Def'a 13, Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1881, s. 146, 164, 185, 187.

Sivas Vilayeti'nde ise Tokad Sancağı merkez kazası ile Aziziye, Divriği ve Erbaa kazalarında bu meclisler kurulmuştur.

Bu dönem dikkat çeken gelişmelerden birisi de Ankara Vilayeti merkezinde meclis veya komisyonlardan her hangi birisinin kurulmuş olmamasına rağmen vilayete bağlı Kırşehir ve Sivrihisar kazasında kurulmuş olmasıdır.

2.2.2. Maarif meclislerinin yaygınlaşması

Maarif meclisleri ve komisyonlarında artış vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte başlamıştır. Sultan Abdülhamid devriyle birlikte vilayetlerde maarifin kurumsallaştırılması doğrultusunda daha kapsamlı ve tutarlı bir politika izlenmeye başlanmıştır. Bu yöndeki ilk adımlar, Maarif Nezareti'nin 23 Aralık 1881 tarihli, taşrada maarif idareleri kurulmasına ilişkin tezkereyle atılmıştır.

Maarif Nazırı Kamil Paşa'nın 23 Aralık 1881 tarihinde Sadrazam'a yazdığı tezkere ile vilayetlerde Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre maarif müdürlerinin başkanlığında birer maarif meclislerinin açılması ve bundan dolayı Sivas, Diyarbakir, Erzurum, Mamuretülaziz ve Van olmak üzere beş vilayette birer maarif meclisi teşkili sunulmuştur;

“Nezd-i hakâyik vefd-i hazret-i vekâlet penâhîlerine arz-ı beyana hâcet olmadığı üzere maârif-i umûmiye nizâm-nâmesi hükmünce kâffe-i vilâyat-ı şâhâne merkezlerinde birer meclis-i maârif ve livâ ve kazalarda şubâtı bulunup işbu meclise müstevfi maaşlarla maârif müdürlerinin riyâset etmesi ve muvazzaf muhakkik ve müfettiş ve saire bulundurulması iktiza edüp eğerçi şimdiki hâlde vilâyetlerde maârif meclisi nâmında birer heyet var ise de bunlar da ber mucib-i nizam nezaretçe müntehab ve mansûb memurîn-i muvazzafa olmadığından ve talimât-ı mahsusa ile hatt-ı hareketleri alâ vechi'l-izah tâyin ve tahdid edilmemiş olduğundan dolayı idâre-i merkeziyenin onlarla muhaberât ve muamelâtı hemen ma'dum derecesinde nadir bulunması hasebiyle hey'ât-ı mezkûre bihakkin ifâ-yı vazifeden kaasır olduktan ma'ada nezaret dahi taşraların maârifçe ahvâline ve iktiza derecesinde agâh ve haberdar olmaktan kalmış ve bu hâlin devamı ise rieşr-ü terakkî-i maârif hakkında olan dilhâh-ı selâmet penah-i hazret-i padişâhiye külliye münafi bulunmuş olduğuna ve çünkü beyandan müstağni olduğu veçhile tebaa-i saltanat-ı seniyyelerinin alelhusus Hristiyan kısmı milliyetlerinin bekâ ve terakkisinin ve her türlü seadet-i dünyevilerini maârifte görüp bunun iktisabı için bay ü gedâsı pek çok himmetler ve fedakârlıklar

göstermekte oldukları ve bunların saltanât-ı seniyyenin ââmî-i âliyesine muvafık tederrüs ve tealbüm etmeleri maârifçe olan ihtiyaçlarının dahi mehmâ emken devlet-i matbuaları tarafından tedarik olunmasıyla beraber mekâtiblerince icrâ-ı teftiş ve nezaretten hâli kalınmamasıyla hasıl olabileceğine ve bu kaziyyeler bihakkın mer'i ve câri olmadıkça onların haiz olacakları sermaye-i maâriften devlet faidemend olmayıp belki mutazarrir olacağına ve taşralarca umûr-u maârifin nazar-ı itinâ ve tekayyüde alınamadığından müstefid olarak neşr-i ilm-ü marifet vazife-i muhteremesini rupûş-ı hiyle ve mekidet ederek bir takım ecnebler maârif nizâmnâmesinin verdiği selâhiyete müsteniden memâlik-i şâhânedede yer yer mektepler ve dersler açarak nevresîdegân ve etfal-i tebaa-ı devleti istedikleri yolda okutmak da bulunduklarına ve memâlik-i şâhânedede şu türlü mefâsidin esasen ve cidden men'i her tarafça maârifin ehil ve muktedir zevattan mürekkeb birer heyetleri bulunarak bir taraftan mekâtib-i tebaa-ı iseviyeye ile tedrisât-ı ecânibi daima taht-ı dikkat ve teftişte tutmak ve diğer canipten nevâkis-i maârifî peyderpey tatmin ve ikmal eylemekle kaabil olacağına binaen eğerçi nizâmnâme mucibince bi'l-cümle vilâyat-ı şâhâneye mecalis-i maârif ve şubâtının ta'mim ü tesisi arzu olunuyor ise de ahvâl-i hâzıra-i mâliye dahi dâimâ piş-i nazarda tutulmak vecâibten bu kadar yere birden bire evsâf-ı matlûbeyi câmi memur bulunup bulunamayacağı pek ziyâde şüphe götürür mesâilden olmağla evvel-i emirde Anadolunun maârifçe cihat-ı sâire-i memâlike nazaran geri kalmış ve binâenaleyh oralarca emr-i tedris ve tâlim kaziyye-i mühimmesi yavaş yavaş agyâr ü ecânib eline geçmekte bulunmuş olan bazı vilâyetlerinde mecalis-i maârifin kaide-i tasarrufa riayette beraber hüsn-i tertib ve ihyası derece-i vucûbda görünmüş olmağla ileride refte refte tamim olunmak ve bimennihi'l-kerim saye-i tevfiqatvaye-i hazreti mülûkânede hazine-i devlete vüs'at geldikçe maaşları ve memurin-i haddi nizamisine iblâğ kılınmak ve bu maârif meclisleri teessüs ettikçe onlar vasıtasıyla peyderpey dârü'l-muallimîn-i sıbyanlar da küşâd ve livâ ve kazalarda şubeleri tesis itdirilmek ve nezâretçe tanzim olunacak talimatın havi olacağı vezâifî icra eylemek üzere bu senelik Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Erzurum, Van vilâyetleri merkezlerinde birer maârif meclisi teşkiliyle Dersaâdet'ten intihâb ve tâyin kılınacak müdürlere icab-ı hâl ve mevkie göre bin iki yüzden bin beşer yüz ve her meclisin maiyetinde bulunmak üzere kezalik Dersaâdet'ten tâyin ve izâm

kılınacak müfettişlere sekizer yüzden biner ve mahallerinden intihâb ve istihdam kılınacak kâtiblere iki yüz ellişer kuruştan beşer yüz kuruşa kadar maaş ve her meclisin mesarîf-i müteferrikasına bedel senevi bin ikişer yüz kuruş tahsis kılınmak için nezâret-i âcizenin 97. bûdcesinden takriben 186.000 kuruş sarfına mezuniyet itâsı husûsunun pişgâh-ı meâlî istinah-ı cenab-ı vekâlet penâhilerine arz ve beyanı Meclis-i maârifde tezekkür olunmuş ve icray-ı icabı merhûn-i müsaade-i aliyye-i cenâb-i âsafîleri bulunmuşdur ol bâbda.

1 Safer 99

23 Kanun-i evvel 97”²¹²

Söz konusu tezkere Sultan Abdülhamid döneminin vilayetlerdeki eğitim politikasının temellerini açıkça ortaya koymaktadır. Bu metin Hristiyan tebaanın, cemaatlerinin sürekliliği ve ilerlemesi (*milliyyetlerinin beka ve terakkisi*) ve maddi refahı (*saadat-i dunyeviyyeleri*) açısından eğitimi bir garanti saydıklarına işaret etmekteydi. Gayrimüslimlerin mekteplerini geliştirmek için sergiledikleri yoğun gayret ve fedakârlıklar emsal olarak gösterildikten sonra, Hristiyan mekteplerindeki eğitimin Osmanlı hükûmetinin siyasetine uygun olması gerektiği vurgulanıyordu. Tezkerede bu amaca ulaşmak için iki önlem öneriliyordu; ilk olarak, gayrimüslim mekteplerin maddi ihtiyaçlarının elden geldiğince devlet desteğiyle karşılanması, ikinci olarak da, bu kurumların etkin bir şekilde denetlenip gözetim altında tutulmasıydı. Öte yandan tezkere bu önlemlerin alınmaması halinde imparatorluğun, gayrimüslim cemaatlerin sahip olduğu “eğitim sermayesinin” (*sermaye-i maarif*) faydalarından mahrum kalacağı ve bu mekteplerin “belki de” zararlı bile olabileceği uyarısını yapıyordu. Tezkeredeki bu pasaj cemaat mekteplerini ayrılıkçı propagandalarını yaymak üzere bir araç olarak kullandıklarından kuşkuylanılan Ermeniler, Bulgarlar ve Rumlar gibi gayrimüslim cemaatler dâhilindeki milliyetçi hareketler karşısında Babıali’nin endişelerini yansıtmaktaydı.²¹³

Aynı tezkereye göre, “bazı yabancılar” (*bir takım ecanib*) “bilgi ve sanatı yaygınlaştırmak gibi saygıdeğer bir davaya hizmet ettikleri aldatıcı görüntüsünün ardında” (*neşr-i ilm u marifet vazife-i muhteremesini ru-puş-i hile ve mekidet ederek*) Hristiyan mekteplerine devlet yardımı yapılmamasını istismar ederek, Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin getirdiği özgürlüklerden yararlanarak vilayetlerin çeşitli yerlerinde

²¹² Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s. 128-129; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 45-46.

²¹³ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 132-133.

mektepler açabiliyorlardı. Bu mekteplerde Osmanlı çocuklarını ve yetişkinlerini kendi emellerine uygun olarak eğitime fırsatını buluyorlardı. Böylesi bir istenmeyen durumun önüne geçebilmek için ülke genelinde bütün yörelerde maarif meclislerinin açılmasıyla önlenebilirdi. Böylece bir yandan Hristiyan Osmanlıların ve yabancıların mektepleri denetim altında tutulacak, bir yandan da devlet mekteplerinin eksikliklerinin giderilmesi mümkün olacaktı. Mevcut mali darboğaz, imparatorluğun her yanında aynı anda maarif meclislerinin kurulmasını olanaklı kılmadığından, öncelik Anadolu'nun eğitsel gelişim bakımından daha geri kalmış durumda bulunan, dolayısıyla eğitimde yabancı etkisine daha açık olan bölgelerine verilecekti. Vilayet merkezlerinde maarif meclisleri kurulmasının bir yandan da sıbyan mektepleri için taşra sathında muallim mekteplerinin açılmasını ve vilayet maarif idaresi şubelerinin yavaş yavaş sancak ve kazalara değin yaygınlaşmasını kolaylaştıracığı düşünülmekteydi. Bu metinde acilen maarif meclisleri kurulması öngörülen vilayetler Diyarbekir, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas ve Van idi.²¹⁴ Daha önce de açıklandığı üzere bu vilayetlerden Diyarbekir, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas ve Van'da maarif meclisleri açılmıştı. Tezkerenin yazıldığı dönemde de bu meclisler faaliyetliydi. Fakat burada kastedilen bir maarif müdürünün başkanlığında açılmış olan ve faaliyetlerini devam ettirecek olan maarif meclisleriydi.

Tezkereye göre maarif meclisleri veya komisyonlarının kurulmasında temel amaç, devlet mekteplerinin vilayetlerde yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte, gayrimüslim cemaat kurumlarının ve yabancı mekteplerin etkili bir biçimde kontrol altında tutulması ve denetlenmesiydi. Bunun yanı sıra yeterli sayıda devlet mektebi bulunmayan yörelerde Müslüman çocukları yabancı mekteplere devam etmekteydi ve ancak bu yerlerdeki devlet mektebi sayısının artırılmasıyla bu durumun önüne geçilebilirdi. Abdülhamid devrinde yabancı kurumlar giderek artan ölçülerde, Müslüman ve gayrimüslim çocukların siyasi endoktrinasyona tabi tutulduğu ve böylece devlete ve padişaha olan bağlılıklarının zayıflatıldığı kuruluşlar olarak algılanmaya başlamıştı. Müslüman talebeler söz konusu olduğunda İslami değerlerin zayıflatılması tehlikesi ilave bir tehdit arz ediyordu. Bu gibi endişeler ışığında vilayetlerde maarif meclislerinin kurulması hususu acil bir ihtiyaç olarak zuhur ediyordu.²¹⁵

²¹⁴ BOA., MF.MKT., 73/119, 14/02/1299 (5 Ocak 1882); Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y..A..RES.), 14/48, 26/02/1299 (17 Ocak 1882); Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 133-134.

²¹⁵ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 134.

Maarif Nazırı Kamil Paşa'nın 23 Aralık 1881 tarihinde Sadrazam'a yazdığı tezkere ile vilayetlerde Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre maarif müdürlerinin başkanlığında birer maarif meclislerinin açılması ve bundan dolayı Sivas, Diyarbekir, Erzurum, Mamuretülaziz ve Van olmak üzere beş vilayette birer maarif meclisi açılması uygun görülmüştür. Maarif meclislerinin teşkilinin yanı sıra bu vilayetlerde maarif ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek amacıyla 1200 kuruş maaşla birer maarif müdürü tayin edileceğini bildirilmiştir. Sadrazam Said Paşa Edirne'yi de Nazır'ın listesine ekleyerek maarif meclisi açılan ve müdürü tayin edilen vilayet sayısının altıya çıkmasını sağlamıştır.²¹⁶ 16 Nisan 1882 tarihinde kabul edilen tezkereye göre²¹⁷ Selanik, Aydın (İzmir), Suriye ve Yanya²¹⁸ vilayetlerine maarif meclisi açılması ve maarif müdürü tayin edilmesi kararı alınmıştır. Böylece 1882 yılı içerisinde on vilayette maarif meclisi açılmıştır. Bu yıldan sonra her geçen yıl ayrı ayrı vilayetlerde maarif meclisleri açılmaya devam etmiştir.

1883 yılında Balkanlardan Manastır, Yanya ve İşkodra olmak üzere üç; Anadolu'dan Hüdavendigâr ve Karesi ile Halep olmak üzere altı; 1884 yılında Bitlis olmak üzere bir; 1885 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefid, Konya, Kastamonu ve Bağdad olmak üzere dört; 1886 yılında Ankara olmak üzere bir; 1887 yılında Hakkâri olmak üzere bir; 1888 yılında Adana ve Musul olmak üzere iki; 1889 yılında Beyrut, Trabzon ve Basra olmak üzere üç vilayette maarif meclisi açılmıştır.

1890 yılına gelindiğinde Yemen, Hicaz ve Trablusgarb vilayetleri haricinde bütün vilayet merkezinde maarif meclisi faaliyet göstermekteydi. Bu vilayetlerde ilk maarif meclislerinin ne zaman açıldığına dair kesin bir tarihe ulaşılamamıştır. Fakat maarif müdürü başkanlığında açılmış bir maarif meclisinin ilk meclis olduğunu kabul edersek bu vilayetlerden Yemen'de 1899 yılında²¹⁹, Trablusgarb vilayetinde 1901 yılında²²⁰ ve Hicaz'da ise 1908 yılında²²¹ bir maarif müdürü tayin edilmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Sultan Abdülhamid devri boyunca maarif meclisleri, gerek bölgelere göre dağılım açısından gerekse kronolojik olarak, düzensiz bir şekilde

²¹⁶ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 39-40.

²¹⁷ BOA, İ. DH., 850/68247, 27/05/1299 (16 Nisan 1882).

²¹⁸ Yanya Vilayeti maarif meclisi 1883 yılında gerçekleşmiştir. Bu yıl içerisinde Yanya Vilayeti yerine Kosova Vilayetinde maarif meclisi açılmıştır.

²¹⁹ BOA, DH.SAİDd..., 42/309, s. 309; BOA., BEO., 1377/103243, 20/05/1317 (26 Eylül 1899).

²²⁰ BOA., MF.MKT., 554/40, 11/01/1319 (30 Nisan 1901); BOA, ŞD., 1081/1, 29/07/1326 (27 Ağustos 1908).

²²¹ BOA, DH.SAİDd..., 107/179, s. 180; *Salname-i Devlet-i 'Âli Osmanî (SDAO)*, Def'a 65, 1326, Selanik Matbaası, İstanbul, 1910, s. 774; Abdullatif Abdullah Dohaish, *A Critical and Comparative Study of the History of Education in the Hijaz During the Periods of Ottoman and Sharifian Rule Between 1869-1925*, University of Leeds Doktora Tezi, 1974, s. 77.

yaygınlaşmıştır. Bu olgu kısmen, mali sıkıntıdaki Osmanlı devletinin maarif idareleri kurmada “seçici” davranmasından ve devlet çıkarlarını tehlikede gördüğü vilayetlere öncelik vermesinden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca, Osmanlı vilayetlerinde siyasi ve İdari koşulların büyük ölçüde farklılıklar gösterdiği de göz önünde tutulmalıdır. 1900’lerin başlarına gelindiğinde kaza seviyesinde, hatta sancak seviyesinde dahi mülki idarelerin bir türlü kurulamadığı vilayetler mevcuttu.²²²

Vilayetlerdeki maarif meclisleri ve komisyonlarının gelişimini genel olarak vilayet salnamelerinden takip edilebilmektedir.²²³ Osmanlı taşrasında vilayet maarif meclisleri veya komisyonlarının gelişimini görmek açısından Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu’da yer alan vilayetlerden birer tanesinin salnamelerden bakarak takip edeceğiz. Balkanlardan Kosova Vilayeti, Anadolu’dan Sivas ve Ortadoğu’dan Bağdad vilayetlerini ele alacağız.

Sivas Vilayeti hem maarif meclislerinin ilk açıldığı hem de maarif müdürlerinin ilk tayin edildiği vilayetlerden biri olmuştur. Önceki bölümde de belirtildiği üzere ilk maarif meclisi 1870 yılında kurulmuştur. Maarif meclisinin faaliyetlerine devam ettiği süreçte vilayetlere maarif müdürlerinin tayiniyle ilgili tezkere kabul edildikten sonra İbrahim Atıf Bey, Hüdavendigâr Vilayeti istinaf mahkemesi hukuk-ı kalemi zabıt kitabetine görevinde iken 29 Mart 1882 tarihinde Sivas Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 29 Nisan 1882 tarihinde istinaf mahkemesindeki görevinden istifa etmiş ve 11 Haziran 1882 tarihinde Sivas’taki görevine başlamıştır.²²⁴ Vilayette Tokad Sancağı merkezinde, Aziziye, Divriği ve Erbaa kazalarında ise maarif meclisleri 1881 yılında kurulmuştur.

Vilayet maarif meclisinin maarif müdürü başkanlığında yeniden oluşturulduğu 1882 yılından sonra elimizde mevcut olan salname kayıtlarına göre 1883 yılında vilayetteki maarif meclisi veya komisyonu sayısında önemli bir artış söz konusu olmuştur. Bu yıl içerisinde Amasya ve Karahisar-ı Sahib sancaklarının merkezi ile merkez sancağa bağlı Gürün Kazasında meclis ve komisyonu açılmıştır. Gürün Kazasında dört azadan; Amasya sancağı merkezinde Evkâf Müdürü Hasan Bey reisliğinde altı azadan; Karahisar-ı şarki Sancağı

²²² Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 135-136.

²²³ Her hangi bir vilayete bağlı bir sancak, kaza, nahiyede kurulmuş olan ama vilayet salnamelerinde kayıtlı olmayan maarif meclisi veya komisyonları olduğu bir gerçektir. Bazı komisyonlar yıl içerisinde açılıp kapanabilmekteydi. Bazen de salnamelerin matbaaya verildiği ve basım işlemlerinin başladığı dönemde kurulan meclis veya komisyonların olabileceği de düşünülmelidir. Her hangi bir komisyon bu dönemde kurulmuş ise o komisyonun salnamede yer alması için bir yıl geçmesi gerekmekteydi. Doğal olarak küçük yerleşim yerlerinde bu dönemde kurulan meclis veya komisyonlar bazen reisin tayini veya vefatı gibi durumlarda bir sonraki salnamede kaydolmadan kapanabilmekteydiler. Ayrıca her vilayet salnamesi her sene yayımlanmamış olabilir. Bazı vilayetlerde iki veya daha uzun süreli ara verilen salnamalar olabilmekteydi.

²²⁴ BOA., *DH.SAİDd...*, 72/259, s. 259.

merkezinde ise Müderris Saib Efendi reisliğinde üç azadan oluşan maarif meclisi veya komisyonu kurulmuştur.²²⁵ 1883 yılı itibariyle sancak düzeyinde bütün sancaklarda birer maarif meclisi şubesi kurulmuştur.

Salname kayıtlarına göre 1884 yılı en çok maarif meclisi veya komisyonunun açıldığı yıllardan biri olmuştur. Bu yıl içerisinde merkez sancağa bağlı Koçgiri ve Tonus Kazalarında; Amasya Sancağına bağlı Merzifon, Ladik ve Köprü Kazasında; Tokad Sancağına bağlı Zile ve Niksar Kazalarında olmak üzere 7 kazada maarif meclisi ve komisyonu açılmıştır. Bu sayı vilayet genelinde mevcut kazaların dörtte biri oranına tekabül etmektedir.

Sivas merkez sancağa bağlı Koçgiri Kazasında Hacı Mehmed Efendi reisliğinde kâtibinde içinde bulunduğu dört azadan, Tonus Kazasında ise Sukuti Efendi'nin reisliğinde dört azadan; oluşan maarif meclisi veya komisyonu kurulmuştur. Amasya Sancağına bağlı Merzifon Kazasında Tahir Efendi reisliğinde beş aza ve kâtip ve ambar memurundan, Ladik Kazasında Osman Hulusi Efendi reisliğinde üç aza ve kâtip ve ambar memurundan, Köprü Kazasında Hacı Seyid Efendi reisliğinde dört aza ve katip ve ambar eminden; Tokad Sancağına bağlı Zile Kazasında Aziz Efendi reisliğinde dört aza ve katipten, Niksar Kazasında Müftü İbrahim Edhem Efendi reisliğinde üç aza ve katip ve sandık eminden oluşan maarif meclisi veya komisyonu kurulmuştur.²²⁶ Zile ve Niksar kazalarında açılan maarif meclisleriyle 1884 yılı itibariyle Tokad Sancağında yer alan bütün kazalarda maarif idaresinin bürokratikleşmesi sağlanmıştır.

Amasya Sancağına bağlı Osmancık Kazasında ilk maarif meclisi 1885 yılında kurulmuştur. Mehmed Kamil Efendi reisliğinde kurulan mecliste üç aza görev yapmaktaydı.²²⁷

Amasya Sancağına bağlı Maden-i Sim (Gümüşhacıköy), Mecidözü ve Havza Kazalarında; Karahisar-ı Şarki Sancağında ise Alucra Kazasında ilk maarif meclisi veya komisyonu 1887 yılında açılmıştır. Maden-i Sim Kazasında Muhiddin Efendi reisliğinde kurulan komisyonda beş aza ve bir kâtip görev almıştır. Mecidözü Kazasında Ömer Vehbi Efendi reisliğinde kurulan komisyonda altı aza ve maarif kâtip ve sandık emini tek kişide olmak üzere bir memur ile menafî sandık emini görev almıştır. Havza Kazasında kurulan maarif komisyonunda Derviş Efendi'nin reisliğinde kurulmuş olan maarif komisyonunda

²²⁵ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1300*, Defa 10, Vilayet Matbaası, Sivas, 1883, s. 87, 101, 109, 133.

²²⁶ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1301*, Defa 11, Vilayet Matbaası, Sivas, 1884, s. 81, 95, 106, 109, 114, 134.

²²⁷ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1302*, Defa 12, Vilayet Matbaası, Sivas, 1885, s. 398.

beş aza ile kâtip ve ambar eminliğini yürüten bir memur görev almıştır. Alucra Kazasında kurulan komisyon ise Mehmed Efendi'nin reisliğinde dört azadan meydana gelmekteydi.²²⁸

Vilayete ait son salname olan 1907 tarihli salnameden Sivas Sancağına bağlı kazalardan Divriği, Gürün, Kangal; Amasya Sancağında merkez, Maden-i Sim, Ladik ve Merzifon; Tokad Sancağında merkez, Zile, Niksar ve Erbaa olmak üzere tüm sancakta; Karahisar-ı Sahib Sancağında sadece merkez kazada maarif meclisi veya komisyonunun var olduğu görülmektedir.²²⁹ Yine aynı salnameye göre Sivas Sancağında Aziziye, Bünyan-ı Hamid, Darende, Hafik, Koçgiri, Tonus, Yıldızeli ve Yenihan; Amasya Sancağında Havza, Mecidözü, Osmancık ve Köprü; Karahisar-ı Sahib Sancağında Koyulhisar, Suşehri ve Hamidiye kazalarında ise maarif meclisi veya komisyonunun olmadığı görülmektedir. Bunlardan Aziziye ve Koçgiri kazalarında yıllarca var olan meclis veya komisyonların bu salnamede kaydının olmaması dikkat çekmektedir.

Bağdad Vilayeti'nde önceki başlıkta belirtildiği üzere taşrada ilk maarif komisyonu kurulan vilayetlerden biri olmuştur. Vilayet maarif komisyonu 1873 yılının başında kurulmuştur.²³⁰ Ayrıca vilayette 1885 yılında maarif müdürü tayin edilmiştir. Bu yıl şehrin önde gelen ailelerinden Cemilzade Mehmed Cemil Efendi maarif müdürü olarak tayin edilmişlerdir.²³¹ Bu sayede maarif müdürü başkanlığında da maarif meclisi kurulmuştur.

Vilayet salnamelerine göre Bağdad Vilayeti, sancaklar ve kazalar seviyesinde maarif meclisleri ve komisyonlarının en az açıldığı vilayetlerden biri olmuştur. Çünkü vilayette ilk maarif meclisleri veya komisyonlarına 1892 yılına ait salnamede rastlamaktayız. 1892 yılında vilayetin iki sancak merkezinde ve merkez sancağa bağlı iki kazada maarif meclisi kurulmuştur. Kerbela Sancağında Abdurrezzak Efendi'nin reisliğinde kurulan meclis dört azadan meydana gelmekteydi. Hille Sancağında Cebir Efendi'nin reisliğinde üç azadan meydana gelmekteydi. Merkez sancak olan Bağdad Sancağına bağlı Mendelli ve Horasan kazalarında bu meclisler kurulmuştur. Her iki kazada kurulan meclislerde salname kayıtlarına göre sadece maarif reisi vekili olan kişilerin ismi geçmektedir. Mendelli Kazasında Mehmed Şevki Bey, Horasan Kazasında ise Ahmed Efendi bu görevi yerine getirmişlerdir.²³² 1892 yılı itibariyle vilayette sancak düzeyinde bütün sancaklarda birer maarif meclisi şubesi kurulmuştur.

²²⁸ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1304*, Defa 13, Vilayet Matbaası, Sivas, 1887, s. 101, 109, 112, 132.

²²⁹ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1325*, Defa 17, Vilayet Matbaası, Sivas, 1907, s. 97, 117, 122, 135, 138, 145, 150, 153, 157, 162.

²³⁰ BOA., MF.MKT., 10/26, 25/01/1290 (25 Mart 1873).

²³¹ SDAO 1302, Defa 40, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1302, s. 561.

²³² *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1309*, Defa 8, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1892, s. 186, 188, 218, 238.

Vilayetin idari yapısında 19. Yüzyılın sonlarına doğru bir kısım değişiklikler meydana gelmiştir. Meydana gelen değişikliklerden birisi de Hille Sancağının sancak merkezinin Divaniye'ye taşınması ve buranın sancak merkezi oluşudur. Yapılan bu idari taksimat değişikliğin sonucunda bir süre sonra burada da maarif meclisi kurulmuştur.

Salname kayıtlarına göre Divaniye Sancağında sancak merkezi olan Divaniye Kazasında maarif komisyonu 1900 yılında *Maarif Şubesi* adıyla kurulmuştur. Şubenin başında Esseyid Mustafa Nuri Efendi görev yapmıştır.²³³ Divaniye Sancağı merkezinde teşkilatın kurulmasıyla beraber tekrar sancak düzeyinde bütün sancaklarda birer maarif meclisi şubesi kurulmuştur.

Vilayete ait son salname olan 1907 tarihli salnameden vilayete bağlı sancak ve kazalardan sadece iki sancak merkezi olan Kerbela ve Divaniye sancak merkezlerinde maarif meclisinin var olduğu anlaşılmaktadır.²³⁴ Merkez sancağa bağlı olan Horasan, Aziziye, Kâzimiyye, Cezire, Dileym, Kut'ül-Ammara, Hanekin, Mendili, Samarra, Bedre, Â'ne; Divaniye Sancağına bağlı Semava, Şamiyye; Kerbela Sancağına bağlı Hindiye, Necef-i Eşref, Rezaze kazalarında ise her hangi bir teşkilat kurulmamıştır.

Kosova Vilayeti'nde Sivas ve Bağdad vilayetleri gibi 1882 yılından önce maarif meclisi veya komisyonu kurulan vilayetlerden biri olmuştur. Vilayette ilk maarif komisyonu Ekim 1882 tarihinde vilayete maarif müdürü tayin edilmesiyle²³⁵ birlikte vilayette maarif müdürü başkanlığında maarif meclisi kurulmuştur.

Vilayete bağlı sancaklardan Priştine Sancağı 1888 yılına kadar vilayet merkezi olduğundan dolayı 1877 yılından itibaren ilk kurulan komisyon ile maarif müdürü başkanlığında kurulan ilk meclis burada kurulmuştur. 1879 yılında maarif meclis, Mustafa Rükneddin Efendi reis-i evvelliği, Müftü Zeynelabidin Efendinin reis-i saniliğinde sekiz azadan meydana gelmekteydi.²³⁶ 1879 yılında faaliyet gösteren bir diğer maarif komisyonu Yenipazar Sancağının merkez kazası olan Seniçe maarif komisyonu olmuştur. Seniçe'de Maarif Komisyonu Müftü Mustafa Hamdi Efendi'nin reis vekilliğinde kurulmuş olup altı azadan meydana gelmekteydi.²³⁷

Vilayette özellikle 1883 yılında maarif meclis veya komisyonlarının sayısında 1883 yılında önemli bir artış söz konusu olmuştur. Bu durumda 1882 yılının son aylarında maarif

²³³ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1314-1315*, Defa 14, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1900, s. 248.

²³⁴ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1325*, Defa 21, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1907, s. 166, 177.

²³⁵ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219435>.

²³⁶ *Salname-i Vilayet-i Kosova 1296*, Defa 1, Priştine Kosova Vilayet Matbaası, Kosova, 1879, s. 62.

²³⁷ *Salname-i Vilayet-i Kosova 1296*, Defa 1, s. 97.

müdürünün vilayete tayin edilmesi ve onun çabalarının etkili olduğu düşünülmektedir. Salname kayıtlarına göre 1883 yılında Priştine Sancağına bağlı Vulçitrin, Mitroviçe; Üsküb Sancağına bağlı merkez Üsküb, Kumanova, İştib ve Kıratova; Yenipazar Sancağına bağlı Yenipazar, Akova ve Yenivaroş; İpek Sancağının merkezi olan İpek ile Taşlıca Sancağına bağlı Taşlıca ve Prepol kazalarında maarif meclisi veya komisyonu kurulmuştur. Böyle bu yıl içerisinde vilayetin tüm sancak merkezlerinde bu maarifin bürokratikleşmesi tamamlanmıştır.

Priştine Sancağına bağlı Vulçitrin Kazasında Hacı Yusuf Efendi reisliğinde üç; Mitroviçe Kazasında Hasan Efendi reisliğinde üç; Üsküb Sancağına bağlı merkez Üsküb, Kazasında Müftü İdris Efendi reisliğinde üç; Kumanova Kazasında Rüşdiye Muallimi Hacı Hafız Abdülmuttalib Efendi reisliğinde altı; İştib Kazasında Müftü Hüseyin Efendi reisliğinde yedi; Kıratova Kazasında Süleyman Neşati Efendi reisliğinde dört; Yenipazar Sancağına bağlı Yenipazar Kazasında hacı Ali Efendi reisliğinde beş; Akova Kazasında rüşdiye mektebi muallimi reisliğinde dört ve Yenivaroş Kazasında naib Mustafa Şükrü Efendi reisliğinde dört; İpek Sancağının merkezi olan İpek Kazasında Kapıcıbaşı Zeynel Efendi reisliğinde beş; Taşlıca Sancağına bağlı Taşlıca Kazasında Emin Efendi reisliğinde dört; Prepol Kazasında Rıza Efendi reisliğinde iki azadan meydana gelen maarif meclisi veya komisyonu kurulmuştur.²³⁸

Kosova Vilayetinde maarif meclisleri ve komisyonlarının çoğalması 1885 yılında da devam etmiştir. Bu yıla ait vilayet salnamesine göre Priştine Sancağına bağlı Gilan; Üsküb Sancağına bağlı Palanka, Radovişte ile Koçana ve İpek Sancağına bağlı Gosine ve Tirgovişte kazalarında bu meclis veya komisyonlar kurulmuştur. Priştine Sancağına bağlı Gilan Kazasında üç aza; Üsküb Sancağına bağlı Palanka Kazasında beş aza ile kâtip ve sandık emini, Radovişte Kazasında Ali Efendi reisliğinde bir aza, kâtip ve sandık emini; Koçana Kazasında Abdülhalim Efendi reisliğinde üç aza; İpek Sancağına bağlı Gosine Kazasında naib Zeynelabidin Efendi reisliğinde beş aza ve Tirgovişte Kazasında Salih Efendi reisliğinde üç aza ile kâtipten meydana gelen meclis veya komisyon kurulmuştur.²³⁹ Palanka Kazasında kurulmuş olan komisyon kurulduğu dönemde *Evkâf, Maârif ve Muhacirin Komisyonu* ismiyle kurulmuş olan çok yönlü bir komisyon olarak kurulmuştur. Daha sonra

²³⁸ *Salname-i Vilayet-i Kosova 1300*, Defa 2, Priştine Kosova Vilayet Matbaası, Kosova, 1883, s. 56, 69, 73, 84, 93, 95, 97, 99, 102, 107, 131.

²³⁹ *Salname-i Vilayet-i Kosova 1302*, Defa 3, Priştine Kosova Vilayet Matbaası, Kosova, 1885, s. 63, 111, 114, 117, 135, 137.

1893 yılı itibariyle maarif komisyonu olarak maarif alanında faaliyetlerine devam etmeye başlamıştır.²⁴⁰

İpek Sancağına bağlı Berane Kazasında maarif komisyonu 1887 yılında kurulmuştur. Komisyon Murad Ağa'nın reisliğinde üç aza ve bir kâtipten meydana gelmekteydi.²⁴¹

Vilayet salname kayıtlarına göre 1893 yılı içerisinde de beş ayrı kazada ilk defa açılmış olan maarif meclisleri ve komisyonlarının olduğunu anlamaktayız. Bu yıla ait vilayet salnamesine göre Priştine Sancağına bağlı Preşova; Üsküb Sancağına bağlı Orhaniye; Prizren Sancağına bağlı Prizren ve Kalkandelen ile İpek Sancağına bağlı Yakova kazalarında maarif meclis veya komisyonları kurulmuştur. Priştine Sancağına bağlı Preşova Kazasında Hacı Mehmed Efendi reisliğinde dört aza ve kâtip; Üsküb Sancağına bağlı Orhaniye Kazasında Esad Efendi reisliğinde iki aza ve kâtip; Prizren sancağı merkez kazasında Müderris halim Efendi reisliğinde sekiz aza, Kalkandelen Kazasında Müftü Hacı Şahsuvar Efendi reisliğinde dört aza ve kâtip; İpek Sancağına bağlı Yakova Kazasında Müderris Hasan Efendi reisliğinde dört aza ve kâtipten meydana gelen meclis veya komisyon kurulmuştur. Palanka Kazasında kurulmuş olan komisyon kurulduğu dönemde Evkâf, Maârif ve Muhacirin Komisyonu ismiyle kurulmuş olan çok yönlü bir komisyon olarak kurulmuştur. Daha sonra 1893 yılı itibariyle maarif komisyonu olarak maarif alanında faaliyetlerine devam etmeye başlamıştır.²⁴²

Vilayete ait yayımlanmış olan son salnamede yani 1900 yılına ait vilayet salnamesinde vilayet genelinde hemen hemen bütün sancak ve kazalarda maarif meclisi veya komisyonlarının açılmış olduğunu anlamaktayız.²⁴³ Vilayet bağlı 29 kazadan Kolaşin, Luma, İpek ve Tîrgovişte olmak üzere sadece 4 tanesinde maarif meclisi veya komisyonunu faal olmadığı görülmektedir. Bu kazalardan Luma ve Kolaşin'de salname kayıtlarına göre maarif meclisi veya komisyonu hiç açılmamıştır.

Salname kayıtlarından anlaşıldığı üzere bazı vilayetlerde maarif meclisleri ve komisyonlarının yani maarif idarelerinin 1882 yılından itibaren hızla çoğalmaya başlamış olmasına rağmen bazı vilayetlerde 1907 yılında dahi bu teşkilatlanmanın henüz kurulmadığı kazalar dahi bulunmaktaydı.

²⁴⁰ *Salname-i Vilayet-i Kosova 1302*, Defa 3, s. 114; *Salname-i Vilayet-i Kosova 1311*, Defa 6, Üsküb Kosova Vilayet Matbaası, Kosova, 1893, s. 116.

²⁴¹ *Salname-i Vilayet-i Kosova 1304*, Defa 4, Üsküb Kosova Vilayet Matbaası, Kosova, 1893, s. 238.

²⁴² *Salname-i Vilayet-i Kosova 1311*, Defa 6, s. 124, 138, 151, 156 195.

²⁴³ *Salname-i Vilayet-i Kosova 1318*, Defa 8, Üsküb Kosova Vilayet Matbaası, Kosova, 1900, s. 372, 397-398, 413, 450-451, 462, 478-479, 489, 503-504, 514, 540, 573, 587, 600, 615-616, 654, 667-668, 704, 718, 747, 774, 841, 852, 871, 890, 903-904.

Bütün bu gelişmelere karşılık özellikle Hüdavendigâr Vilayeti'nde maarif idarelerinin yayılması nahiye seviyesine kadar ilerlemişti. 1907 tarihli Hüdavendigâr vilayeti salnamesine göre Ayvalık Kazası dışındaki tüm sancakların bütün kaza nahiyelerinin çoğunda maarif komisyonları kurulmuştur.

Maarif meclisleri veya komisyonlarının bazı durumlarda vilayet ve sancak merkezinde veya kazalarda yeterli sayıda reislik yapacak görevlinin veya azanın bulunmaması durumlarında birleştirme yoluna gidilmiştir. Sivas Vilayetinden örnekler verecek olursak; Tokad Sancağı merkezinde bulunan maarif meclisi 1883 yılında *Maârif ve Menafi ve Tedkîk-i Evkâf Meclisi* olarak hizmet verdiği görülmektedir.²⁴⁴ Daha sonra komisyonda daralmaya gidilmiş ve *Maârif ve Menafi Komisyonu* olarak hizmet vermeye devam etmiştir.²⁴⁵ Amasya Sancağına bağlı Osmancık kazasında ilk komisyon 1885 yılındaki salnamede görülmektedir. Bu kazadaki kurulan ilk meclis, *Maârif, Cema'at ve Zira'at Meclisleri* olarak tek çatı altında toplanmıştır.²⁴⁶ Amasya Sancağına bağlı Maden-i Sim (Gümüşhacıköy), Mecidözü ile Karahisar-ı Sahib Sancağına bağlı Alucra kazalarında ilk defa kurulan komisyonları *Maârif ve Menafi Komisyonu* olarak kurulmuştur.²⁴⁷

Maarif meclisleri veya komisyonlarının isimlerinde de kesin bir birliktelik söz konusu değildir. Çünkü genellikle vilayet merkezinde kurulan maarif meclisleri sancak merkez kazası veya diğer kazalarda da birçok yerde kurulan maarif teşkilatına isim olmuştur. Bir kısım sancak merkez kazası veya diğer kazalarda maarif encümeni ismini alan yapı, birçok sancak merkez kazası veya diğer kazalarda maarif komisyonu adıyla kurulmuştur. Ayrıca bazı kazalarda maarif idaresi adıyla kurulduğuna da şahit olmaktadır.

2.3. Maarif Meclislerine Yer Tahsisi

Maarif meclisleri ve komisyonları oluşturulmaya başlandıktan sonra çalışmalarını yapabilecekleri bir yer tahsisi sıkıntısı olmaya başlamıştır. Meclis ve komisyonlara ait ilk dönemlerde bir yer tahsisi edildiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu dönemde maarif meclislerinde görev yapan kâtip gibi memurların vali konaklarında veya hükümet konaklarında bir odada hizmet verdikleri düşünülebilir.

Bunlara ait özel bir yer tahsisinin maarif meclislerine müdürlerin atanmasından sonra yani 1881-1882 döneminden sonra meydana geldiği görülmektedir. Bu dönemde

²⁴⁴ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1300*, Defa 10, s. 120.

²⁴⁵ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1302*, Defa 12, s. 413.

²⁴⁶ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1302*, Defa 12, s. 398.

²⁴⁷ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1304*, Defa 13, s. 101, 109, 112, 132.

vilayetlerde ve sancaklarda hükümet konaklarının yapılmaya başlanmasından sonra bu konaklarda bir veya birkaç odanın maarif müdürü ve maarif kalemine tahsisi edildiği görülmektedir.

Özellikle Sultan Abdülhamid döneminde mülkî yönetimde görev alan memur sayılarında büyük bir artış meydana gelmiştir. Bu artışın sonucu olarak devlet yönetiminde sivil bürokrasi büyük bir ağırlık kazanmıştır. Memurların sayısal artışının nedenlerinden bazıları, merkezci yönetimin güçlenmesi, Osmanlı vatandaşları için geçim alanının daralması, mülkî yönetimde ve devletin diğer dairelerinde yeni hizmet yerlerinin açılmasına neden olmuştur. Yönetimsel yapıda ortaya çıkan bu değişme kentlerin mekânsal yapılarında da yeni öğeler ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri “yönetici merkez” olgusudur. 19. yüzyılın sonlarında oluşmaya başlayan yönetici merkezin odak noktası “Hükümet Konağı”dır.²⁴⁸ Hükümet konakları içerisinde adlî mahkemeler (yeni kanunlara göre hizmet veren nizamiye mahkemeleri), vilayet muhasebe ve sandık memurları, emlak komisyonu, vilayet mektupçuluğu, evkâf muhasebeciliği ve kalemi, umûr-ı nafia, ticaret ve ziraat, maarif, umûr-ı ecnebiye, tapu, nüfus, jandarma, emniyet, defterdarlık ve ziraat bankası şubesi gibi birimlerde hizmet vermeye başlamıştır.²⁴⁹

Hükümet konaklarının yanı sıra bu meclisler için en çok kullanılan yerlerin idadi²⁵⁰, rüşdiye²⁵¹ gibi mekteplerin uygun bir odalarının tahsisi edildiği görülmektedir. Maarife ait bu binaların dışında uygun yerleri bulunan diğer nezaretlere ait binalarda yer tahsis edildiği görülmektedir.

Resmi kurum veya kuruluşlarda uygun yer bulunmadığında sivillere ait haneler²⁵², kahvehaneler²⁵³ gibi yerler kiralanarak maarif meclis ve komisyonlarına çalışma yeri tahsisi edilmiştir.

Hükümet konaklarının yeniden inşa edilmesi veya deprem, yangın gibi afetler sonucunda tahribata uğramaları sonucunda da bazen maarif meclisleri hizmetlerine farklı

²⁴⁸ Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara, 1981, s. 96-97.

²⁴⁹ Dağdevirenzade Mehmet Şevket, *Edime Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, Yay. Haz. Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay., Edirne, 2005, s. 75; Neval Konuk Halaçoğlu, *Tanzimat Sonrası, Osmanlı Rumeli Vilayetleri Hükümet Konaklarında İdeoloji ve Erk'in Mimari Temsili (1839-1922)*, Atılım Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2018, s. 253,280.

²⁵⁰ BOA. MF. MKT., 324/34, 27/01/1314 (8 Temmuz 1896); BOA. MF. MKT., 676/55, 26/09/1320 (27 Aralık 1902).

²⁵¹ BOA. MF. MKT., 110/63, 01/12/1306 (29 Temmuz 1889).

²⁵² BOA. MF. MKT., 730/25, 01/06/1321 (25 Ağustos 1903); BOA., MF. İBT., 254/8, 06/12/1327 (19 Aralık 1909).

²⁵³ BOA. MF. MKT., 324/34, 27/01/1314 (8 Temmuz 1896).

binalarda taşınarak devam etmiştir. Yeni bir hükümet konağı yapılıncaya kadar hizmetlerine burada yeniden tahsis edilen odalarda devam etmiştir.

Selanik maarif idaresinde görüldüğü üzere yeniden yapılacak olan hükümet konaklarının yapım sürecinde maarif idareleri de farklı binalara taşınmış ve binanın bitimine kadar yeni kiralanmış binada hizmet vermeye devam etmiştir.

Bazen şehirlerde meydana gelen yangınların neticesinde hükümet konaklarında meydana gelen yangınlar neticesinde de mecburi yer değişiklikleri meydana gelmekteydi. Erzurum’da meydana gelen yangın neticesinde yeni bina yapılıncaya kadar farklı bir binada hizmet vermek zorunda kalınmıştır. Bunun için Pasdırmacı Hanı kiralanmıştır.²⁵⁴ Bu mecburi yer değiştirme neticesinde maarif meclisi için ayrı bir binanın kiralanması talebine karşılık mali yönden çok masraflı olacağından eskiden olduğu gibi idadi mektebinin bir odasında hizmet verilmiştir.²⁵⁵

Beyrut²⁵⁶, Manastır²⁵⁷, Selanik²⁵⁸, Suriye²⁵⁹, Kosova²⁶⁰, Edirne²⁶¹, Halep²⁶² gibi bazı vilayetlerde gerek idarenin ilk kuruluşu sırasında gerekse hükümet konaklarının sonradan yeniden kuruluşu ile birlikte olsun hükümet konağının büyüklüğünden dolayı vilayet maarif meclislerine tahsisi edilen odaların sayısı birden fazla olmuştur. Daha çok iki odanın tahsisi edildiği vilayetlerde tahsis edilen odalardan birinde maarif meclisi için tahsisi edilen odada maarif müdürü diğer odalarda ise maarif kalemi denilen maarif memurları için tahsisi edildiği görülmektedir. Manastır vilayetinde olduğu gibi üç ve daha fazla oda tahsisi yapılan vilayetlerde bir oda maarif müdürü, bir oda muhasebe memuru ve bir oda da maarif kalemi için ayrılabilir. ²⁶³ Bu durum bazen Beyrut vilayeti örneğinde olduğu gibi müstakil büyük bir hanenin kiralanması neticesinde oda sayısının çok olduğu durumlarda maarif müdürü odası, maarif meclisi odası, muhasebe odası, müfettiş ve muayene memurları odası, kalem odası gibi birçok odanın tahsis edildiğine şahit olmaktayız.²⁶⁴

²⁵⁴ BOA. MF. MKT, 729/50, 29/05/1321 (23 Ağustos 1903).

²⁵⁵ BOA. MF. MKT., 676/55, 26/09/1320 (27 Aralık 1902).

²⁵⁶ BOA. MF. MKT., 730/25, 01/06/1321 (25 Ağustos 1903).

²⁵⁷ BOA. MF. MKT, 312/48, 14/11/1313 (27 Nisan 1896).

²⁵⁸ BOA. MF. MKT, 1077/26, 10/09/1326 (06 Ekim 1908).

²⁵⁹ BOA. MF. MKT, 754/31, 06/10/1321 (26 Aralık 1903); BOA. MF. MKT, 878/66, 29/06/1323 (31 Ağustos 1905);

²⁶⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Tefrişatı Rumeli Kosova Evrakı (TFR.İ.KV.)*, 171/17040, 06/07/1325 (15 Ağustos 1907).

²⁶¹ Dağdevirenzade, *Edime Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, s. 75.

²⁶² BOA. MF. MKT, 105/25, 06/05/1306 (08 Ocak 1889).

²⁶³ BOA. MF. MKT, 312/48, 14/11/1313 (27 Nisan 1896).

²⁶⁴ BOA. MF. MKT., 730/25, 01/06/1321 (25 Ağustos 1903).

Birden fazla oda tahsis edilen maarif meclislerinin yanı sıra uzun yıllar boyunca sabit bir mekâna sahip olamayan veya sadece bir oda ile yetinmek zorunda olan maarif meclisleri de söz konusuydu. Bunda temel neden ilgili vilayetlerdeki hükümet konağının yetersiz oluşudur. Bu hususta Bitlis ve Ankara vilayetleri maarif meclislerini iki ayrı örnek olarak inceleyebiliriz.

Bitlis maarif idaresine tahsis edilen ilk hizmet yeri rüşdiye mektebinde uygun görülen bir odadır. İlk Bitlis maarif müdürü olan Mehmed Şevki Bey'in maarif idaresine hükümet konağında boş bir oda tahsis edilmesini isteği merkezden uygun odanın bulunmamasından dolayı müdür ve mahiyetindeki muhasebe memurlarıyla birlikte rüşdiye mektebindeki boş bir odada hizmet vermeleri istenmiştir.²⁶⁵ Bunda hükümet konağının küçüklüğü etkili olmuştur. Çünkü Bitlis vilayetinin daha kaza olduğu dönemlerde yapılmış olan ve birkaç odadan müteşekkil hükümet konağı vardır. Burası vilayet olduktan sonra artan hizmet alanları ve memur sayısına karşın, bina yetersiz kalmıştır. Buna bir de çok yıprandığı için binanın sık sık tamir görmesi de eklenince yeni bir hükümet konağının yapımı için 1880 yılından itibaren hazırlıklara girilmiştir. Fakat bir süre sonra binanın yapımından vazgeçilip tamirine karar verilmiştir. Sonraki yıllarda yeni bina için tekrar girişimlerde bulunulmuş ise de yeni bir bina yapılamamıştır.²⁶⁶ Bundan dolayı hükümet konağındaki oda sayısının yetersiz oluşu maarif müdürlüğü gibi bazı kurumların değişik binalarda hizmet vermesine neden olmuştur.

Bitlis maarif müdürlüğünün rüşdiye mektebinden sonra tespit edebildiğimiz ilk çalışma yeri merkez Ziraat Bankası'na ait bir oda olmuştur. Bu odada hizmet verirken şartların kötü olması nedeniyle 1902 yılında belediye binasında mevcut olan bir oda aylık 70 kuruş bedel ile kiralanmıştır.²⁶⁷ Ancak kiralanın bu odada ihtiyacı karşılamamıştır. Başka bir odaya daha ihtiyaç olduğu tespit edildiği halde ödenek yokluğundan mevcut durumla yetinilmek durumunda kalınmıştır.²⁶⁸ Bir süre sonra Bitlis Belediyesi içindeki odanın yetersiz olduğu, kirasının boşuna ödendiği ve maarif idarelerinin;

“.....başlı başına ahz u sarf-ı emvâline me'mûr oldukları için kasalarının ve senedât ve evrâk-ı sâ'irelerinin hüsn-i muhâfazası himmetinde emin bir

²⁶⁵ BOA. MF. MKT, 110/63, 01/12/1306 (29 Temmuz 1889).

²⁶⁶ Danyal Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Denizli, 2018, S.71-75.

²⁶⁷ BOA. MF. MKT., 616/11, 14/12/1319 (24 Mart 1902); BOA. MF. MKT., 656/36, 02/06/1320 (6 Eylül 1902); Tekdal, a.g.t., s. 319.

²⁶⁸ BOA. MF. MKT., 661/46, 19/06/1320 (23 Eylül 1902), Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), s. 319.

mahalde ikâmetleri ve binâ'en aleyh her vilâyetde daire-i hükûmetde mahsus odaları bulunduğu halde”

Bitlis maarif idaresine ait sabit bir oda olmadığı için hükümet konağında faaliyette bulunması için buradan oda tahsis edilmesinin daha uygun olacağı ileri sürülmüş ve bu yönde hazırlıklar yapılmıştır.²⁶⁹ Fakat yapılan hazırlıkların bir neticeye ulaşmadığı Kasım 1904 tarihine ait bir belgeden halen vilayet maarif meclisinin hükümet konağında uygun bir odaya nakil yapamadığı anlaşılmaktadır.²⁷⁰

Ankara Vilayeti Maarif Müdürü Musa Kazım Bey'in Maarif Nezareti'ne yazdığı bir yazıdan vilayet maarif meclisinin 1895 tarihinden itibaren iki yıllık süre içerisinde hizmet için kullanmış olduğu yerler hakkında bilgi edinilebilmektedir. Ankara maarif meclisi de Bitlis örneğinde olduğu gibi hükümet konağında uygun bir odanın tahsis edilmesine kadar birçok yerde hizmet vermiştir.

8 Temmuz 1896 tarihli Ankara maarif dairesi için kiralanan hane ve hükümet konağının inşaatı hakkında tahkikat yapıp sonucunun bildirilmesi ile ilgili yazıya vilayet maarif müdürü Musa Kazım Bey'in verdiği cevapta;

13 Mart 1895 (1 Mart 1311) tarihinden 16 Ağustos 1895 (4 Ağustos 1311) tarihine kadar aylık seksen kuruş kira ile bir kahvehanede, 17 Ağustos 1895 (5 Ağustos 1311) tarihinden 31 Aralık 1895 (19 Kanun-ı evvel 1311) tarihine kadar aylık yüz kuruş kira ile bir hanede, 1 Ocak 1896 (20 Kanun-ı evvel 1312) tarihinden 26 Mayıs 1896 tarihine kadar idadi mektebine nakledilmiştir. 26 Mayıs 1896 (14 Mayıs 1312) tarihinden itibaren aylık yüz elli iki kuruş kira ile yeni bir haneye taşınmıştır.²⁷¹ Ankara maarif müdürlüğünün Bitlis vilayetindeki gibi sürekli yer değiştirmesinin nedeni de vilayet hükümet konağının yetersiz oluşudur.

2.4. Maarif İdarelerinin Tefrişi

Maarif müdürlerine ve maarif kalemine ait odaların tahsisi edilmesiyle birlikte bu odaların tefrişi de ayrı bir husus oluşturmaktaydı. Maarif meclisleri veya komisyonlarının mefruşatında buralara tahsisi edilen odaların sayısı veya büyüklüğü etkili olmaktaydı. Büyük yerlerin harcaması da çok olmaktaydı.

²⁶⁹ BOA. MF. MKT., 616/11, 14/12/1319 (24 Mart 1902); Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı)*, s. 319-320.

²⁷⁰ BOA. MF. MKT., 815/73, 18/09/1322 (26 Kasım 1904).

²⁷¹ BOA. MF. MKT., 324/34, 27/01/1314 (8 Temmuz 1896).

Tablo 2.2. Beyrut maarif idaresi mefruşatı

Oda	Malzeme Ve Açıklaması	Adedi	Bir Tane Fiyatı	Toplam Fiyatı
Müdür Odası	Koltuk	1	150	150
	Kanape	2	280	560
	Masa	1	350	350
	Sandalye	4	35	140
	Perde ma' pervaz	4	110	440
	Frenk halısı	20	18	360
	Ara Toplam			2000
Meclis Odası	Koltuk	7	150	1050
	Masa	1	800	800
	Perde ma' pervaz	6	110	660
	Frenk halısı	20	18	360
	Ara Toplam			2870
Muhasebe Odası	Koltuk	1	150	150
	Sandalye	6	200	1200
	Masa	1	200	200
	Perde ma' pervaz	4	80	320
	Frenk halısı	20	18	360
	Ara Toplam			2230
Müfettiş ve Muayene Memurları Odası	Koltuk	3	150	450
	Sandalye	4	35	140
	Perde ma' pervaz	4	80	320
	Masa	3	200	600
	Ara Toplam			1510
Kalem Odası	Koltuk	4	150	600
	Sandalye	4	35	140
	Masa	4	200	800
	Perde ma' pervaz	4	80	320
	Frenk halısı	20	18	360
	Ara Toplam			2220
Müteferrika	Muhasebeye Mahsus Camekan	3	250	750
	Kaleme Mahsus Camekan	2	250	500
	Müfettiş ve Muayene Memurları Odasına (Camekan)	2	250	500
	Ara Toplam			1750
TOPLAM				12580 kuruş
Akçe Farkı				2199 kuruş 10 pare
TOPLAM				10280 kuruş 30 pare

(BOA. MF. MKT., 730/25, 01/06/1321 (25 Ağustos 1903).

Maarif idarelerinin büyüklüğü önceden de belirtildiği üzere vilayetten vilayete göre değişiklik arz etmekteydi. Çoğu yerde tek odada bu hizmet verilirken bir kısım vilayetlerde iki veya daha fazla odada hizmet verildiğini de görülmektedir.

Beş odasıyla hizmet veren Beyrut maarif idaresinin odalarındaki mefruşatı incelediğimizde maarif idarelerinin tefrişatı hakkında genel bir bilgi sahibi olabilmekteyiz. Odaların hepsinde koltuk, masa, perde ve halı olduğu görülmektedir. Ayrıca meclis odası haricinde her gün hizmet veren diğer odalarda sandalyelerinde olduğu görülmektedir. Müdür odasında diğer odalardan farklı olarak kanepede bulunmaktadır. Ayrıca evrak işlerinin yürütüldüğü muhasebe odası, müfettiş ve muayene odası ile kalem odasında evrakların ve defterlerin muhafazası için camekânlar (dolaplar) da bulunmaktadır.²⁷²

Maarif idarelerinin genel mefruşatı için genel bir bilgi sahibi olmak için Ankara²⁷³, Beyrut²⁷⁴, Bursa²⁷⁵, Bitlis²⁷⁶, Edirne²⁷⁷, Halep²⁷⁸, İşkodra²⁷⁹, Manastır²⁸⁰, Selanik²⁸¹, Suriye²⁸² ve Trabzon²⁸³ vilayetlerinin müdür odası, muhasebe odası ve kalem odasındaki mefruşata baktığımızda Tablo 2.3'teki gibi bir durum ile karşılaşmaktayız.

Bu odaların mefruşatının değişmesi genellikle yeni bir hükümet konağının yapılması ya da var olan konağın büyütülmesi gibi durumlarda meydana gelmekteydi. Bazen de hükümet konağından ya da eski mekânlarından yeni bir mekâna geçişlerde de tefriş olayının gerçekleştiği durumlarda da görülmekteydi.

Tefriş gerçekleştiği zaman odaların mefruşatları merkez ve yerel kaynaklardan karşılanmakla beraber bazen maarif müdürlerinin de kullandıkları eşyaları kendilerinin karşıladıkları da olmuştur. Bursa maarif idaresinin odalarındaki eşyaların ilk müdüriyet dönemine ait olup eskimiş olması, özellikle lodostan dolayı çatının ve tavanların bozulması, bol yağıştan dolayı defter ve evrakların saklandığı dolapların kullanılmaz hale gelmesi dolayısıyla mefruşatın yenilenmesi talep edilmiştir. Maarif müdürü Ahmed Hulusi Bey var

²⁷² BOA., MF. MKT., 730/25, 01/06/1321 (25 Ağustos 1903).

²⁷³ BOA., MF. MKT., 869/22, 09/05/1323 (12 Temmuz 1905).

²⁷⁴ BOA., MF. MKT., 730/25, 01/06/1321 (25 Ağustos 1903).

²⁷⁵ BOA., MF. MKT., 755/15, 11/10/1321 (31 Aralık 1903).

²⁷⁶ BOA., MF. MKT., 221/14, 28/02/1312 (31 Ağustos 1894); BOA., MF. MKT., 661/46, 19/06/1320 (23 Eylül 1902).

²⁷⁷ BOA., MF. MKT., 669/15, 13/07/1320 (16 Ekim 1902).

²⁷⁸ BOA., MF. MKT., 731/34, 05/06/1321 (29 Ağustos 1903).

²⁷⁹ BOA., MF. MKT., 996/55, 19/04/1325 (1 Haziran 1907).

²⁸⁰ BOA., MF. MKT., 312/48, 14/11/1313 (27 Nisan 1896).

²⁸¹ BOA., MF. MKT., 1077/26, 10/09/1326 (6 Ekim 1908).

²⁸² BOA., MF. MKT., 878/66, 29/06/1323 (31 Ağustos 1905).

²⁸³ BOA., MF. MKT., 117/18, 26/08/1307 (17 Nisan 1890); BOA., MF. MKT., 226/18, 05/12/1312 (11 Kasım 1894).

olan eşyaların bir kısmının ücretinin selefi olan Mehmed Hasib Bey'in tarafından karşılandığını yazmıştır.²⁸⁴

Tablo 2.3. Bazı vilayetlerde maarif idaresi mefruşatı

MALZEME		MAARİF İDARESİ										
		Ankara	Beyrut	Bursa	Bitlis	Edirne	Haleb	İşkodra	Manastır	Selanik	Suriye	Trabzon
Dolap	Cam	X	X				X		X	X		X
	Tahta			X	X	X		X			X	
Faraş ve Süpürge												X
Halı Grubu	Halı		X		X	X			X			
	Hasır				X						X	
	Keçe			X						X		
	Kilim						X	X			X	X
	Muşamma						X	X				X
	Soba			X	X		X		X		X	X
Isınma										X		
Havagazı												
Kanepe			X	X		X				X		
Koltuk		X	X	X		X	X	X	X	X	X	X
Masa		X	X	X					X	X		
Perde	Kapı			X	X							X
	Pencere	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X
Sandalye (İskemle)		X	X	X	X			X		X		X
Sandık				X						X		
Yazıhane		X				X	X	X			X	X
Yazı Takımı												X

(Kaynaklar 273-283. dipnotlarda belirtilmiştir)

Diyarbakir Vilayeti maarif meclisinin açıldığı 1873 yılının ilk aylarında nezarete gönderilen tahriratta yeni teşkil edilen maarif meclis odasının tefrişi için 2.780 kuruş ve kırtasiye bedeli olarak her ay 65 kuruşa ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Maarif Nezareti;

“...vilâyatda a'zası eshâb-ı hamiyet ve gayretten mürekkebe teşkil edilen maârif meclislerine lüzum görünen mesârif-i sarfiye için dahi hazine-i devlete müracaat edilmesi münasib olmayub ve şimdiye kadar bir vilâyatdan böyle iş'ar vuku' bulmayub mahallerince tesviyesi çaresine bakılmakda olduğundan meclis-i mezkûr için dahî icâb eden bu makule mesârifin mahllince tesviyesi ...”²⁸⁵

²⁸⁴ BOA., MF.MKT., 755/15, 11/10/1321 (28 Ağustos 1903).

²⁸⁵ BOA., MF.İBT., 2/116, 08/03/1290 (6 Mayıs 1873).

Cevabıyla bu tür masrafların mahallince karşılanmasını istemiştir.

Maarif idarelerindeki mefruşatın ilk alındıktan sonra uzun yıllar kullanıldığı görülmektedir. İkinci bir yenilenmeye kadar bazen yirmi yıla yakın bir süre kullanıldıklarına şahit olmaktadır. Suriye'nin on dokuz yıl (1886-1905)²⁸⁶, Selanik'in on altı yıl (1862-1908)²⁸⁷, Manastır'ın on yıl (1895-1905), Ankara'nın on yıl (1895-1905)²⁸⁸, Bitlis'in sekiz yıl (1894-1902)²⁸⁹, Trabzon'un dört yıl (1890-1894)²⁹⁰ yıl sonra maarif idaresine ait odaların yeniden tefriş edildiği anlaşılmaktadır.

Bazı maarif idareleri odalarının mefruşatını yaparken tüm malzemeleri yenisini almak yerine kullanılabilecek malzemeyi tamir ederek yeniden kullanmayı tercih etmişlerdir. İşkodra maarif müdürlüğü maarif idaresi odası mefruşatının bir derecede yıpranmış olduğunu ve yenilenmesi talep etmiştir. Yapılan yazışmalarda yenilenmesi istenen malzemelerden iki yeni koltuk talep edilmiş bunun yanı sıra var olan iki koltuğunda tamir edileceği kaydedilmiştir. Ayrıca var olan yazıhanenin de yenisinin alınması yerine tamir edilmesi kaydedilmiştir. Toplamda dört koltuk, yazıhane, defter ve evraklar için dolap, pencere perdesi ve sandalyelerden meydana gelen yedi yüz yetmiş dokuz kuruşluk mefruşatın 1323 senesi bütçesinin taşra kısmında murakkam tertibinden karşılanması istenmiştir.²⁹¹ Selanik vilayeti maarif idaresinin de hükümet konağında yeniden verilen odalar için tefrişat malzemesi talebi sırasında kalem odasının bazı malzemelerinin yeniden alınması yerine tamirat fiyatının listeye eklenerek merkeze gönderildiği görülmektedir.²⁹² Musul vilayetinde de maarif idaresinin tefriş olayında bir kısım malzemelerin tamir edilmesi yoluna gidilmiştir.²⁹³

2.5. Maarif Meclisleri ve Komisyonlarının Yapısı

Vilayet maarif meclislerinde görev yapacak personele dair bilgilere Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde yer verilmiştir. Vilayet maarif meclislerine ayrılan 143-152. Maddelerin 143-145. Maddeleri maarif meclislerinin yapısına dair bilgiler içermektedir. Nizamnamenin

²⁸⁶ BOA., MF.MKT., 878/66, 29/06/1323 (31 Ağustos 1905).

²⁸⁷ BOA., MF.MKT., 1077/26, 10/09/1326 (6 Ekim 1908).

²⁸⁸ BOA., MF.MKT., 272/12, 10/01/1313 (3 Temmuz 1895); BOA., MF.MKT., 869/22, 09/05/1323 (12 Temmuz 1905).

²⁸⁹ BOA., MF.MKT., 221/14, 28/02/1312 (31 Ağustos 1894); BOA., MF.MKT., 661/46, 19/06/1320 (23 Eylül 1902).

²⁹⁰ BOA., MF.MKT., 117/18, 26/08/1307 (17 Nisan 1890); BOA., MF.MKT., 226/18, 05/12/1312 (11 Kasım 1894).

²⁹¹ BOA., MF.MKT., 996/55, 19/04/1325 (1 Haziran 1907).

²⁹² BOA., MF.MKT., 1077/26, 10/09/1326 (6 Ekim 1908).

²⁹³ BOA., MF.MKT., 109/73, 03/11/1306 (1 Temmuz 1889).

143. Maddesine göre her vilayet merkezinde maarif müdürünün uhdesinde olmak üzere, Meclis-i Kebir-i Maarif'e bağlı bir şube olma özelliğine sahip ve mahalli yürütme organı olarak görev yapacak birer maarif meclisi açılacaktı. Yine aynı maddeye göre vilayet maarif meclislerinin daimi azaları:

- 1- Başkan,
- 2- Muavin (2 kişi),
- 3- Muhakkik (ikisi gayrimüslim olmak üzere 4 kişi),
- 4- Muhasip
- 5- Kâtip
- 6- Sandık Emni
- 7- Azalar (maaşsız çalışacak (*gayr-ı muvazzafa*) daimi olmayan en az dört en çok on

Müslüman ve gayrimüslim aza) olarak belirlenmiştir.²⁹⁴

Birer şubesi vilayet dâhilindeki sancaklarda kurulacak olan vilayet maarif meclislerinde gerekli hallere göre biri Müslüman diğeri gayrimüslim olmak üzere iki müfettiş görev yapacaktı.

Sultanın onayını almak koşuluyla maarif müdürleri, maarif meclisinin iki başkan yardımcısı, muhakkikler ve müfettişler, kısacası vilayet seviyesindeki maarif idaresinin kilit personeli Maarif Nezareti'nce tayin edilecekti. Maarif meclisinin geri kalan azaları ise vilayet idarelerince yerel eşraftan (*mahalli erkanından olmak üzere*) seçilecek, Maarif Nezareti'ne önerilecek ve nezaretin onayından sonra göreve başlayacaklardı. Maarif Nezareti, vilayet maarif meclisi "azalarını" resen işten el çektirme ve yerine başkalarını tayin hakkını saklı tutuyordu. "Azalar" dışında maarif meclisinin bütün azaları, yani maarif müdürü, başkan yardımcıları, müfettişler, muhakkikler, muhasebeci ve sandık emni düzenli maaşa bağlanmıştı.²⁹⁵

Maarif meclisleri veya komisyonlarının yapısı iki çeşit azadan, yani düzenli maaş alan devlet memurlarıyla, eşraftan seçilen "fahri" nitelikli azalardan oluşmaktaydı. Maarif Nezareti'nin maarif meclisleri üzerindeki kontrolünü kaybetmeksizin vilayet mektepleri üzerinde daha etkin bir idare sistemi kurmak amacıyla olduğunu, bunun için de atanmış memurlarla yerel temsilciler arasında belirli bir denge sağlamaya çalıştığını gösteriyor.²⁹⁶

²⁹⁴ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 448.

²⁹⁵ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 126-127.

²⁹⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 127.

2.5.1. Maarif meclisleri ve komisyonlarının aza yapısı

1870’li yılların başından itibaren vilayetlerde kurulan maarif meclisleri veya komisyonlarının aza yapısı değişiklik göstermekteydi. Salname kayıtları bu anlamda araştırmamız için önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Salname kayıtlarında yer alan bilgiler ve arşiv belgeleri ışığında vilayet maarif meclis ve komisyonlarını incelediğimizde buralarda görev yapan reis ve azaların en çok aşağıda yer alan gruplara mensup azalardan oluştuğu görülmektedir.

- 1- İlmiye mensupları,
- 2- Eşraf,
- 3- Muallimler,
- 4- Mülki amirler,
- 5- Asker kökenliler,
- 6- Maarif İdaresi memurları,
- 7- Diğer devlet memurları,
- 8- Belediye reisleri,
- 9- Gayrimüslimler.

2.5.1.1. İlmiye mensupları

İlmiye sınıfı, klasik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumu olan medresede usulüne uygun tahsilden sonra icazetle mezun olup eğitim, hukuk, fetva, başlıca dinî hizmetler ve nihayet merkezî bürokrasinin kendi alanlarıyla ilgili, şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi ulema topluluğunun ve bunların oluşturduğu Müslüman ve çoğunlukla da Türkler’den oluşan bir meslek grubudur. İlmiye sınıfı, Osmanlı devlet teşkilât ve teşrifatında seyfiye (askerî zümreler) ve kalemiye (bürokratlar) ile birlikte üç temel meslek grubundan birini oluşturmaktaydı.²⁹⁷

İlmiye sınıfına mensup kişiler, Tanzimat döneminde bürokratikleşme yolunda yapılan çalışmalar neticesinde nezaretlerin kurulmasıyla birlikte bu nezaretlere bağlı olarak kurulan meclislerde ve yeni açılan birçok kurumda ulamaya mensup kişiler değişik görevler üstlenmiştir. Osmanlı taşrasında vilayetlerde, sancaklarda, kazalarda ve nahiyelerde dahi ilmiye sınıfına mensup kişiler maarif meclisleri ve komisyonlarında reislik ve azalık görevlerinde bulunmuştur.

²⁹⁷ Mehmet İpşirli, “İlmiye”, *TDVİA*, C.22, İstanbul, 2000, s. 141.

Osmanlı vilayetlerinde hemen hemen her vilayette ve bunlara bağlı sancak ve kazalarda oluşturulan maarif meclis ve komisyonlarında ilmiyeye mensup bir reis veya aza görmek mümkündür. Hatta çoğu maarif meclis veya komisyonlarında birden daha fazla ilmiye mensubu bulunmaktadır. Maarif meclis veya komisyonlarında en çok reis veya aza olarak görev yapan kişiler ilmiye sınıfı mensupları olmuştur.

Kastamonu Vilayeti'nde 1873 yılında ilk kurulan maarif meclisinde on dört aza görev almıştır. Bu meclis bir ulema meclisini andırmaktaydı. Çünkü mecliste aza olarak görev yapan; Müftü Hafız Abdullah Hilmi Efendi, Hafız Mehmed Vasfî Efendi, Hafız Mehmed Zühdü Efendi, Hafız Mehmed Emin Efendi, Abdulmecid Efendi, Şeyhzâde Esseyyid Mehmed Hasib Efendi, Hafız Sadık Efendi, Mehmed Hulusi Efendi, Kürevi Mehmed Hulusi Efendi ilmiyeye mensup kişilerdi.²⁹⁸ Yine vilayetin 1894 yılındaki maarif meclisinde Müderris Ballıklıazade Ahmed Mahir Efendi, Müderris Hafız Osman Efendi, Müderris Osman Nuri Efendi gibi üç kişi²⁹⁹ aynı anda maarif meclisinde görev almışlardır.

Karesi Vilayetine 1888 yılındaki maarif meclisinde ilmiyeye mensup Müderris Dalkıranzade İsmail Efendi, Müftü Hacı Süleyman Efendi, Hacı Eminağazade Nuri Efendi, Hacı İzzet Efendi gibi dört kişi aynı mecliste görev almışlardır.³⁰⁰

Bağdad Vilayeti'nde maarif meclisinde ilmiye sınıfından Müderris Bab-ı Naibi Abdülvehhab Efendi, Müderris Alusizâde Hüsameddin Efendi, Müdersis Senevizâde Abdülvehhab Efendi, Fetva Müsevvidi Abbah Hilmi Efendi gibi isimler yıllarca aynı mecliste aza olarak görev yapmışlardır.³⁰¹ 1898 ve 1899 yıllarında meclis reisliğini yürüten Bağdad İdadi Mektebi Müdürü Sami Bey'in dışında diğer dört isim sadece bu kişilerden meydana gelmekteydi.³⁰²

Kastamonu, Karesi ve Bağdad vilayetlerindeki örnekleri çoğaltabiliriz. Çünkü maarif meclis ve komisyonlarının vilayetlerde kurulmaya başladığı 1870'li yılların başından vilayetlerde hazır yetişmiş personel, memur sayısı sınırlıydı. En çok yetişmiş personel medrese kökenli olup ilmiye sınıfına dâhil olanlar ile askeri personellerdi. Bundan dolayı

²⁹⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu* 1290, Def'a 5, s. 57.

²⁹⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu* 1312, Def'a 18, Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1894, s. 141.

³⁰⁰ *Karesi Vilayetine Mahsûs Salnâme* 1305, Def'a 1, Vilayet Matbaası, Balıkesir, 1888, s. 58.

³⁰¹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1312, Def'a 11, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1894, s. 148; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1313, Def'a 12, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1896, s. 198; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1316, Defa 14, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1898, s. 137; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1317, Def'a 15, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1899, s. 139; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1318, Def'a 16, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1900, s. 218; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1317-1318, Def'a 17, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1901, s. 87-88; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1325, Def'a 21, s.89.

³⁰² *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1316, Defa 14, s. 136-137; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1317, Def'a 15, s. 139.

birçok vilayette merkezdeki meclislerden kaza ve nahiyelerdeki meclislere kadar ilmiye sınıfına mensup müderris, müftü, naib gibi kişileri görmek mümkündür. Bu kişiler, 1882 yılından önce meclis ve komisyonlarda hem reislik hem de azalık görevlerini üstlenmişlerdir.

Birçok ilmiye mensubu meclis veya komisyonlarda kısa sürelerle görev yapmışken bazı ilmiye mensuplarının maarif meclislerinde uzun yıllar görev yaptıkları da görülmektedir. Bir ara Mamuretülaziz Vilayetine bağlı olan ve sonraları Diyarbekir Vilayetine bağlanan Siverek Kazasında 1881 yılından beri 1883 yılında açılan maarif meclisinin reisliğini yapmaya başlayan Müftü Zülfikar Zühdü Efendi, bu görevi 1905 yılında vefatına kadar yürütmüştür.³⁰³ Bağdad Vilayeti'nde de Müderris Bab-ı Naibi Abdülvehhab Efendi 1892 tarihinden 1907 tarihine kadar aralıksız on beş yıl maarif meclisi azalığında bulunmuştur.³⁰⁴

2.5.1.2. Eşraf

Eşraflar, özellikle Osmanlılar döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında sıklıkla kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Eşraf veya şehir ileri gelenleri kavramının üç temel anlamını özetle şu şekilde ifade edebiliriz:

- I- İnsan faaliyetlerinin her alanında “üst sınıf”,
- II- Gücü elinde tutanlar,
- III- Düşünce ve faaliyetleri en çok itibar görenler.³⁰⁵

Eşrafın sahip olduğu nitelikleri bilmek onları tanımlama çabasını kolaylaştırabilir. Bu nitelikleri birincil ve ikincil nitelikler olarak ayırt edebiliriz. Birincil nitelikler, bir kimsenin eşraf kabul edilebilmesi için gerekli olanlar, ikinciller ise her zaman olmamakla beraber genellikle birincillere eşlik edenler olacaktır.³⁰⁶ Burke'ün belirttiği; mevki, servet ve gücü birincil nitelikler olarak belirleyebiliriz. Mevki yani devlet vazifesi, birinin diğerlerine karşı

³⁰³ *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir 1301*, Def'a 11, Vilayet Matbaası, Diyarbekir, 1884, s. 240; *Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir 1321*, Def'a 19, Vilayet Matbaası, Diyarbekir, 1903, s. 260. Müftü Zülfikar Zühdü Efendi Siverek kazası müftülüğü görevini yıllar boyunca bila maaş üstlenmiştir *İstanbul Müftülüğü Bâb-ı Meşihat Arşivi (MŞH. SAİD)*, 2034; BOA, DH.SAİD..., 55/63, s. 63.

³⁰⁴ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1310*, Def'a 9, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1892, s. 113; *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1325*, Def'a 21, s.89.

³⁰⁵ Antonis Anastasopoulos, “Giriş”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri*, Küre Yay., İstanbul, 2011, s. 11.

³⁰⁶ Anastasopoulos'un belirttiği gibi bu yaklaşım, belli bir bölgenin elitini sınıflandırmada karşılaşıcağımız tüm problemlere çözüm getirmez (daha önce söylendiği gibi mesela nüfuz ve mevki sahibi olmakla beraber servetten yoksun olan entelektüel elitlere ne demeli?) ancak bize bir tartışma zemini sunar. Anastasopoulos, *Giriş*, s. 23.

kişiyi üstünlük sağlamakla beraber, bir grup olarak eşraf veya şehrin ileri gelenleri, sadece devlet görevlileri ile sınırlandırılmaz. Dolayısıyla grubun temel özelliklerinden biri olan gücün özgürce yorumlanması gerekir: idari bir görev yapmanın ötesinde güç, yerel güç dengelerini belirleme ve etkileme, devlet yetkilileri önünde bölgeyi temsil etme, vergi toplama işini yürütme ya da belli sayıda kişiyi harekete geçirebilme şeklini alabilir. Kayda değer iktisadi güçte normalde siyasi dengeyi etkileme potansiyeli sağlar. Bu üç temel niteliğe belli bir yere veya bölgeye aidiyeti eklemek istiyorum; yükseldikleri bölgenin yerlisi olmaları şart olmamakla beraber, taşra elitlerinin güç tabanı ve menfaatleri belli bir coğrafyada, taşradadır.³⁰⁷

Eşrafın ikincil nitelikleri arasında soy, bir gelir ve güç kaynağı olarak toprağın ve mahsullerinin kontrolü, ilişki ağı kurmayı sıralayabiliriz. Eşraftan olan kişiler genellikle yerli hanedanlar oluşturmuş ve güç genellikle, bir nesilden diğerine veya aynı nesilden aile bireyleri arasında aktarılmıştır. Temel bir gelir ve güç kaynağı olarak toprağın ve mahsullerinin kontrolü Tanzimat öncesi dönemde daha belirgin olmakla birlikte sonrasında da önemli bir ikinci nitelik olmuştur. Toprağın kontrolü değişik şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Doğrudan toprak sahipliği, iltizam, belirli bir ücret karşılığı köylülere kredi temini veya vergi yükümlülüklerini karşılama. Eşrafın bir diğer ikincil niteliği “ilişki ağı kurma”dır. Eşrafı azaları genellikle soyutlanmış bireyler değildir; şu iki tür ilişki ağından birine veya her ikisine de mensupturlar: aile ilişki ağları ve hami-tebaa ilişki ağları. Genellikle ailenin bir azası lider şahsiyet (öncü) olmakta, ikincil roller üstlenen ve ailenin gücünün idamesi ve artırılması için gerekli vazifeleri yerine getiren diğer aile bireyleri onun etrafını çevrelemekte idi. Hami-tebaa arası ilişkiler de bir kimsenin veya ailenin mevkiini teminat altına almakta önemli bir unsurdur. Eşraf, zor zamanlarda üstünlüklerini korumak veya şartlar izin verdiğinde güçlerini kendi asli tabanlarının ötesindeki bölgelere taşımak için ilişki ağları ve ittifaklar kurmak zorunda idi. Eşrafın bir diğer ikincil niteliği ise nüfuzlarını da arttıran ünvanlar edinmeleridir. Bu ünvanların bir kısmı seyyid ve hacı gibi dini ünvanlar olmuştur. Bir diğer tür ise siyasi anlamlar ima eden ünvanlar olmuştur. Mesela 18. Yüzyılda ayanların pek çoğu serbevvabân-ı âlî bir diğer deyişle kapıcıbaşı ünvanına sahip olmuştur ki bu, sembolik olarak Âl-i Osmanî’ye özel bir bağlılık ifade etmekteydi.³⁰⁸

Eşraf veya genel anlamda şehir ileri gelenleri, Osmanlı şehir toplumunda devlet ve reaya arasında, hem ahalinin temsilcisi, hem de devlet emirlerinin reaya ulaşmasında ve

³⁰⁷ Anastasopoulos, *Giriş*, s. 23.

³⁰⁸ Anastasopoulos, *Giriş*, s. 23-25.

uygulanmasında resmi görevlilerin yardımcısı olan bir gruptu. Bu grup, zengin tüccarlardan, esnafın yaşlı ve güngörmüşlerinden (çoğunlukla esnafa kethüda ve yiğitbaşı olanlar da bunlardır), ulema, imam, hatip gibi tanınmış din adamları ile tarikat, tekke ve zaviye şeyhlerinden ve şehirdeki ma'zul ve mütekaid askerilerden oluşmaktaydı.³⁰⁹

II. Abdülhamid Dönemi'ndeki merkezîyetçi idare eğilimi, eşrafın etkinliğini kırarak sisteme entegre etmeye yönelik Tanzimat Dönemi uygulamalarını devam ettirmiştir. Bu uygulamaların bir neticesi olarak eşraftan olan kişiler genellikle mahallî meclislere aza olarak seçilmiştir. Böylece eşraftan faydalanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, uyumlu bir merkezîyetçi idare için eşrafa yönelik taltifat uygulamalarında bulunulmuştur. Devlet memurları yanında, eşraf, çeşitli nişanlarla, madalyalarla ve rütbelerle taltif edilmiştir. Bu taltif uygulamaları, daha ziyade eşrafı sisteme dâhil etme amacına matuftu.³¹⁰

İlmiye mensupları gibi eşraftan olan kişilerde vilayetlerde kurulan maarif meclis veya komisyonlarında sıklıkla görev almışlardır. Hemen hemen her meclis veya komisyonda bir veya daha fazla eşraftan kişiye rastlamak mümkündür.

Bazı vilayet merkezi veya kazalarda meclis veya komisyon reisi haricinde azaların hepsinin eşraftan kişiler olduğu görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Erzurum Vilayeti dâhilinde kurulmuş olan ilk maarif komisyonu olma özelliği taşıyan Kars Livası maarif komisyonunda reis olan Naib Rasih Efendi'nin dışında yer alan, Hacı İbrahim Efendi, Hacı İsmail Efendi ve diğer Hacı İbrahim Efendi eşraftan kişilerdi.³¹¹ Küçük kaza ve nahiyelerde tamamen eşraftan meydana gelen meclis veya komisyon örnekleri daha çok görülmektedir. Bu durumun temel nedeni olarak bu kaza ve nahiyelerde yeterli devlet memurunun olmamasına bağlayabiliriz.

Bazı vilayetlerde de meclis veya komisyonlarda görevli azaların çok fazla olmasına rağmen azalar arasında eşrafın gözle görünür bir biçimde ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. İzmid Sancağına bağlı Adapazarı Kazasında 1894 yılının sonlarında Kaymakam Mihalzade Mehmet Nüzhet Bey'in reisliğinde yeniden açılan komisyonda reis, reisi sani dışında dokuz aza görev yapmaktaydı. Bu azalar içinde telgraf müdürü, müftü, mal müdürü ve bir müderris dışında eşraftan; Hacı Rıza Efendi, Yakup Efendi, Galip Efendi, Nafid Efendi ve Mehmet

³⁰⁹ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara, 1995, s. 140; a.g.mlf., “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *Şehir, Toplum ve Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 98.

³¹⁰ Biray Çakmak, *Taşra İdaresinde Osmanlı Merkezîyetçiliği Gediz'de Kaza İdaresi ve Sorunları*, Hitabevi Yay., Ankara, 2019, s. 20-21.

³¹¹ *Salnâme-i Vilayet-i Erzurum 1290*, Def'a 4, s. 76-77.

Efendi görev almıştır.³¹² Yine aynı sancak dâhilindeki Karamürsel Kazasında 1896 yılında lağvedilen maarif komisyonu yerine yeni bir komisyon kurulmuştur. Kurulan komisyonda on aza görev almıştır. Azalar içerisinde mahkeme bidayet azası Mustafa Efendi dışında diğer dokuz kişi eşraftan kişilerden meydana gelmekteydi. Eşraftan Moravizâde Rıza Efendi, Ahar Rıza Efendi, Ali Efendi, Çorbacızâde Ali Efendi, Rahmizâde İbrahim Efendi, Tüccar Boşnak Ali Efendi, Tüccar Halil Efendi, Tüccar Abidinzâde Mustafa Efendi ve Tüccar Dursun Ağa komisyonda görev almıştır.³¹³

2.5.1.3. Muallimler

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde muallim yetiştirmek için tasarlanmış hususi bir eğitim müessesesi bulunmamaktaydı. Bununla beraber bu işlevi, medreseler görmektedir. Medreseler, XIX. Yüzyıldaki maarif alanında meydana gelen gelişmelere kadar örgün eğitimin tek muallim kaynağını oluşturmuştur.

Örgün eğitim kurumlarının ilk aşaması olan sıbyan mekteplerinde muallimlik yapmak için ise çok fazla tecrübeye gerek yoktu. Muallimlerin Nefs-i enfes sahibi, rızâ-yı hak talibi ve bir salih hafız-i kelâmullah ve namazın erkânın ve şeraitin bilir, sıbyan talimine münasip ve kadir kimse olmalarına ehemmiyet verilmekteydi. Yani mümin, mütedeyyin ve fazıl şahsiyeti ile geleneksel Osmanlı toplum düzeninin sıbyan mektebinden başlayarak yeniden toplum içerisinde üretilmesine hizmet edecek bir hoca tipi makbul idi.³¹⁴ Fatih Sultan Mehmet döneminde sıbyan mekteplerinde muallimlik yapacakların bu özelliklere sahip olmalarına dikkat edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet, eğitim tarihimizde ilk kez muallim yetiştirme meselesini genel eğitimden ayrı ve uzmanlık meselesi olarak değerlendiren ve bununla ilgili uygulama başlatan isim olmuştur.³¹⁵ Fatih Sultan Mehmet döneminde başlatılan bu uygulamalı muallim yetiştirme sistemi daha sonraki dönemlerde devam ettirilememiş, ihtiyacı yine klasik medrese mezunlarından karşılanmıştır.³¹⁶ Bunun yanı sıra genel olarak sıbyan mekteplerinde muallim olacaklar, mahallenin şeref ve haysiyet sahibi simaları arasından seçilmişlerdir. Fakat sonraları medreselerden icazet almış olanların

³¹² BOA., MF.MKT., 242/50, 04/07/1312 (1 Ocak 1895).

³¹³ BOA., MF.MKT., 321/1, 08/01/1314 (19 Haziran 1896).

³¹⁴ Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2010, s.55-56.

³¹⁵ Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, s.56; Hamza Altın, *II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Yetiştirme Meselesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2009, s.15.

³¹⁶ Tayip Duman-Hüseyin Dilaver, "İstanbul'da Açılan İlk Dârülmuallimin Kuruluş Amacı Müdürü ve Hocalarının Nitelikleri, Tayin ve Maaşları", *Erdem*, C. IX, S. 26, Ankara, 1996, s. 652.

sıbyan mekteplerinde muallimlik yapması yeterli görülmüştür. Çoğunlukla da mahallede bulunan cami imamı ile müezzinler bu vazifeyi yüklenmişlerdi. Fiilî bir denetimden yoksun olan mekteplerde verilen dinî ve ahlaki eğitimin içeriği ve kalitesi ise mektebin finansmanını sağlayan vakıf mütevellisinin inisiyatifine terk edilmişti.³¹⁷

XIX. yüzyıla gelindiğinde maarifin modernizasyonu ancak meslekî eğitimlerini almış muallimlerle başarılı olabilirdi ve bu hedefe ulaşmak için de muallim mekteplerinin (Darülmuallimînleri) kurulması gerekliliği anlaşılmıştır.³¹⁸ Bu nedenle ülke genelinde çoğalmaya başlayan rüşdiye mektepleri başta olmak üzere sıbyan ve ibtidai mektepleri ve diğer eğitim kurumlarında görev yapacak muallimlerin yetiştirilmesi için muallim mektepleri açılmıştır.

Muallim yetiştiren muallimlerden mezun olan muallimlerin mekteplerde görevlendirilmesi amacıyla kurulan ilk muallim mektebi Darülmuallimîn-i Rüşdî 16 Mart 1848 tarihinde açılmıştır.³¹⁹ Sıbyan mektepleri için de yeni öğretim metodlarına göre eğitim verecek biraz yazı ve dilbilgisi dersleri ile matematik ve fen dersleri öğrenmiş muallimleri yetiştirmek amacıyla kurulan Darülmuallimîn-i Sıbyan 15 Kasım 1868 tarihinde açılmıştır.³²⁰

Darülmuallimîn-i Rüşdî, rüşdiyelerin kapatılmasına yani 1913 yılına kadar, eğitim-öğretime kesintisiz olarak devam etmiştir. Bu açıdan Darülmuallimîn-i Rüşdî, Darülmuallimîn'in temeli ve en istikrarlı şubesi olmuştur. 1868 yılında Darülmuallimîn'e eklenen sıbyan (ibtidâiye) şubesi ise 1871 yılında kapatılmasına rağmen 1872 yılında yeniden açılmış ve Cumhuriyet dönemine kadar eğitim-öğretime devam etmiştir. 1869 yılında açılması kararlaştırılan ancak 1876 yılına kadar eğitime başlayamayan Darülmuallimîn'in idadi (âlî) şubesi ise 4 yıllık bir sürenin ardından 1880-1891 yılları

³¹⁷ Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, s.56.

³¹⁸ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s.168.

³¹⁹ *Takvim-i Vekâyi*, nr. 372, 29 Mart 1848; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı.*, s.39-40; Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye, ve Sanat Müesseseleri –Dolayısıyla-Türkiye Maarif Tarihi (Türkiye Maarif Tarihi)*, C. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.571; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Yetiştirme Problemi*, Ankara, 1967, s.10; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100 – M.S. 2007*, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 177; Cemil Öztürk, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yetiştiren Kurumlar*, İstanbul, 1998, s.151; Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, ns. 64-65;

³²⁰ *Takvim-i Vekâyi*, nr. 1025, 20 Kasım 1868; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 99-100; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 32; Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, s.56; Altın, *II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Yetiştirme Meselesi*, s.73.

arasında kapalı kalmıştır. 1891 yılından sonraki dönemde ise eğitimini kesintisiz olarak sürdürmüştür.³²¹

1869 Maarif-i Umumîye Nizamnamesi Darümuallimîn için olduğu gibi Darümuallimât içinde bir takım düzenlemeler getirmekteydi. Darümuallimât, çoğalmaya başlayan Kız Rüşdîyelerine muallim yetiştirmek amacıyla 26 Nisan 1870 tarihinde açılmıştır.³²² Darümuallimât, II. Meşrutiyet'e kadar da aynı isim altında eğitim-öğretime devam etmiştir.

Taşrada devlet mekteplerinin yaygınlaşması, vilâyetlerde muallim mekteplerinin kurulmasını zorunlu kılmıştır. Vilâyetlerde devlet mektepleri 1849 yılından itibaren açılmaya başlandıysa da İstanbul dışında Darümuallimînlerin kurulması bir ölçüde Abdulhamid döneminde gerçekleşti. Yani bu mektepler Abdülhamid döneminde, İstanbul'a has bir mektep olmaktan çıkarılarak pek çok vilayet merkezinde kapılarını öğretime açmıştır.³²³ 1875 yılında Bosna, Girit ve Konya'da Darümuallimînler açılmıştır. Devlet taşrada darümuallimînleri açmayı hedefleyen sistematik bir siyaseti ancak 1882 yılından itibaren benimsemiştir. Maarif Nezareti, 23 Haziran 1882 tarihinde ıslah edilen sıbyan mekteplerine yetkin muallimler yetiştirmek üzere bazı vilâyetlerde darümuallimînleri açacağını ilan etmiştir.

Devlet 1882 yılında Sivas vilâyet merkezinde bu vilâyete bağlı Amasya sancak merkezinde ve Bursa ve Kastamonu vilâyet merkezlerinde darümuallimînler açılmasını emretmiştir. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra biri Erzurum'da diğeri Musul'da olmak üzere iki muallim mektebi daha açılmasına karar verdi. Bunları 1885-1886 yıllarında Kudüs'te bir darümuallimîn açılması kararı takip etti. 1885 yılında taşra Darümuallimînlerinin kurulmasına hız verilmiştir.³²⁴ 1886 yılına geldiğimizde Osmanlı taşrasında Darümuallimîn-i Sıbyan mekteplerinin bulunduğu vilâyet ve sancaklar şunlardı: Edirne, Selanik, Kosova, Manastır, Aydın, Hüdavendigâr, Halep, Mamuretülaziz, Sivas, Amasya, Bolu, Van, Erzurum ve Musul.³²⁵ 1905-1906 yıllarına gelindiğinde Basra, Hicaz

³²¹ Uğur Ünal-Togay Seçkin Budak, *İstanbul Dârulmuallimîni (1848-1924)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2013, s. 267.

³²² Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 97, 105; Bayram Kodaman, -Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. *Yıl Tanzimat Sempozyumu*, Yay. Haz: H. Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s.493; Tayyib Duman, *Türkiye'de Orta Öğretime Yetiştirme*, İstanbul, 1991, s. 17; Muallim Cevdet, a.g.m., s. 187; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 31; Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, s. 99.

³²³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.150; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 171.

³²⁴ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 217; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 171-173.

³²⁵ *Salnâme-i Devlet-i Âlîyye-i Osmaniyye* 1303 (SDAO), s. 326.

ve İşkodra dışında bütün vilâyet merkezlerinde birer darümuallimîn bulunuyordu. İlâveten Antalya, Bingazi, Hakkâri (Başkale), Isparta, Kudüs, Karahisar-ı Sahip (Afyon), Niğde, Prizren, İştib ve Zor sancak merkezlerinde darümuallimînler açılmıştı. Hicaz ve Basra'da darümuallimînler 1908 yılına değin açılmayacaktı. Bu bilgilerin çoğunu vilâyet salnamelerinden alındığını ve Hakkâri'de olduğu üzere bazı darümuallimînlerin belki de sadece kâğıt üzerinde kaldığının unutulmaması gerekir.³²⁶

Gerek başkentte açılan darulmuallimîn mektepleri ve gerekse taşrada açılan darulmuallimîn mekteplerinden yetişen muallimler görev yaptıkları yörelerde ön plana çıkmayı başaramışlardır. Bu muallimler sadece muallimlik görevinde bulunmamışlardır. Esas meslekleri olan muallimliğin yanı sıra vilayet genelinde maarifin gelişmesiyle ilgili komisyonlarda da çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Muallimlerin maarif meclis veya komisyonlarında görev alması bütün vilayetlerde görülmektedir. Mektep müdürleri, müdür muavinleri ve muallimler, gerek vilayet merkezlerindeki maarif meclislerinde gerek sancak merkezlerinde veya kazalardaki meclis veya komisyonlarda reislik, reis muavinliği ve azalık gibi görevlerde bulunmuşlardır. Bu duruma ait vilayet salnamelerinde yüzlerce örnek bulmak mümkündür.

Muallimlerin çoğu sancak merkezi ve buralara bağlı olan kazalarda kurulan maarif meclis veya komisyonlarında görev yapmışlardır. Fakat 1870-1890 yılları arasındaki bir kısım vilayet merkezinde açılmış olan maarif meclis veya komisyonlarında da muallimlerin görev aldıkları görülmektedir. Bazen nadirde olsa 1890'lı yılların içinde vilayet merkezinde açılan maarif meclislerinde de muallimlere yer verildiği görülmektedir. Ankara Vilayeti'nde 1884 yılında kurulan vilayet maarif meclisinde rüşdiye mektebi muallimi, 1891 ve 1893 yılındaki meclislerde Muallim Hacı İbrahim Efendi görev yapmıştır.³²⁷

Muallimler ve idadi mektep müdürleri, 1890'lı yılların ikinci yarısında, 13 Aralık 1896 tarihinde yayımlanan *Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat* ile maarif meclislerinde resmi olarak görevlendirilmişlerdir. Bilgili talimatnamenin on beşinci maddesine göre; “*Mekâtibi İdadiye teşekkül etmiş olan Liva Merkezlerindeki İdadi Müdürleri ile Muallimlerinden biri Maarif Komisyonuna dahil olacakları gibi kazalarda*

³²⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 173.

³²⁷ *Salname-i Vilayet-i Ankara 1308-1309 Hicri Senesi*, Def'a 11, Vilayet Matbaası, Ankara, 1891, s. 97; *Salname-i Vilayet-i Ankara 1311 Hicri Senesi*, Def'a 12, Vilayet Matbaası, Ankara, 1893, s. 107; *Ankara*, nr. 648, 27 Ocak 1886, s.1; *Ankara*, nr. 960, 1 Ocak 1894, s.2.

dâhi Rüşdiye Muallim evvelleri Maarif Komisyonu azay-ı tabiiyesinden bulunacaklardır.”³²⁸

Mektep müdürleri liva merkezlerindeki meclis veya komisyonlarda resmi olarak görevlendirilmelerine rağmen özellikle vilayet merkezlerinde açılan meclis ve komisyonlarda görev yapmışlardır. Bağdad İdadi Mektebi Müdürü Selim Sami Bey³²⁹, müdür vekili Abdullah Bey³³⁰ yine askeri idadi mektebi müdürü Kolağası/Binbaşı İhsan Bey³³¹ Ankara Vilayeti’nde 1894 yılında yeniden açılan mecliste Mekteb-i İdâdî Mülki Müdürü Kazım Efendi ve Medrese-i Hamidiye Müdürü Vasfi Efendi görev yapmışlardır.³³²

Mektep müdürlerinin en çok görev aldıkları vilayet maarif meclislerinden birisi de Aydın (İzmir) Vilayeti olmuştur. Vilayette 1890’lı yıllardan itibaren idadi mektebi müdürü olmak üzere değişik mekteplerin müdürleri bu meclislerde görevler almıştır. İdadi mektebi müdürlerinden Naili Bey 1893 yılında; idadi mektebi Müdürü Naili Bey³³³, 1898 yılında Abdi Namık Bey³³⁴, 1908 yılında Yusuf Rıza Bey³³⁵, 1914 yılında Darülmualimîn Müdürü, ittihat ve Terakki Mektebi Müdürü Enver Bey, Menba-yı Füyuzat Mektebi Müdürü Fuad Bey, Hadika-yı İrfan Mektebi Müdürü Hafız Mustafa Bey³³⁶ maarif meclisinde görev almışlardır.

2.5.1.4. Mülki amirler

Mülkiye Mektebi’nin açılmasından önce kaymakam olacak kişilerin özel bir eğitimden geçmesi veya muayyen bir memuriyette bulunması şartı aranmamıştır. Uygun şartları taşıyan kişiler idari, mali, askeri ve sair alanlardan seçilerek kaymakam yapılabilirlerdi.³³⁷

Mülkiye Mektebi’nin açılmasıyla birlikte kaymakam ve müdürlerin buradan mezun olan kişiler arasından seçilerek tayin edilmesi düşünülmüştür. 11 Mayıs 1862 tarihli irade ile mektep mezunları kaza müdürlüklerine tayin edilecekti. 22 Şubat 1877 tarihli nizamname

³²⁸ “Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlüğünün Vezâifini Mübeyyin Talimat”, *Düstûr*, Birinci Tertib, C. 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1941, s. 121.

³²⁹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1310*, Def’a 9, s. 113

³³⁰ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1311*, Def’a 10, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1893, s. 124.

³³¹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1310*, Def’a 9, s. 113; *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1311*, Def’a 10, s. 148.

³³² *Salname-i Vilayet-i Ankara 1308-1309 Hicri Senesi*, Def’a 11, Vilayet Matbaası, Ankara, 1891, s. 97; *Salname-i Vilayet-i Ankara 1311 Hicri Senesi*, Def’a 12, Vilayet Matbaası, Ankara, 1893, s. 107; *Ankara*, nr. 648, 27 Ocak 1886, s.1; *Ankara*, nr. 960, 1 Ocak 1894, s.2.

³³³ *Salname-i Vilayet-i Aydın 1311*, Def’a 14, Vilayet Matbaası, İzmir, 1893, s. 95.

³³⁴ *Salname-i Vilayet-i Aydın 1316*, Def’a 19, Vilayet Matbaası, İzmir, 1898, s. 42.

³³⁵ *Salname-i Vilayet-i Aydın 1326*, Def’a 25, s. 105.

³³⁶ Tutsak, *İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 106.

³³⁷ Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık (1842-1871)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2014, s. 114.

ile kazalara tayin olunacak kaymakamlar mülkiye mezunları arasından olacaktı.³³⁸ Fakat ülke genelindeki bütün kazaların kaymakam ihtiyacını tek başına Mülkiye Mektebi mezunları arasından karşılanmasındaki yetersizliğinin de etkisiyle olsa gerek eski usulde tayinler devam etmiştir. Taşradaki birçok kaza kaymakamlığına askeri kökenli kişiler, kaza müdürleri, çeşitli görevlerde bulunanlar, mali işlerden sorumlu memurlar, gümrüklerde çalışanlar, eyalet ve sancak meclislerinde azalık görevlerinde bulunanlar, vali ve müşirlerin maiyetinde bulunan bazı memurlar ile bölgeyi tanıyan ahali üzerinde otoriteyi sağlayacağı düşünülen yerel eşraftan ya da hanedan azaları kaymakam olarak tayin edilmişlerdir.³³⁹

Vilayet merkezlerinde açılan maarif meclislerinin reisliğine vali veya vali muavinlerinden biri, sancaklarda açılan maarif meclis veya komisyonlarına mutasarrıfların, kazalarda açılan maarif meclis veya komisyonlarına kaymakamların reislik yaptıklarını sıklıkla görülmektedir.

Ankara Vilayeti'nde 1894 yılının başında; *“Dahil-i vilâyetde emr-i mühim maârifin hakkıyla ve matlûb-ı âlî veche ile terakkiyatını kafîl olacak vesâ'it ve vesâ'ili müzâkere itmek üzere”* yeni bir maarif meclisi kurulmuştur. Kurulan maarif meclisinin reisliğini o dönem valilik görevini yürüten Vali Abidin Paşa üstlenmiştir.³⁴⁰

Mutasarrıfların en çok reislik yaptıkları vilayetlerden birisi Hüdavendigâr Vilayeti olmuştur. Vilayette Kütahya ve Karesi sancaklarında sıklıkla mutasarrıfların bu komisyonlarda görev aldıkları görülmektedir. Kütahya Sancağında 1893 yılındaki maarif komisyonuna Mutasarrıf Cemal Paşa³⁴¹; 1894 ve 1895 yıllarındaki maarif komisyonuna Mutasarrıf Fuad Paşa³⁴²; Karesi Sancağında 1906 yılındaki maarif komisyonuna Mutasarrıf Mehmed Said Bey³⁴³, 1907 yılındaki maarif komisyonuna Mutasarrıf Mehmed Ali Bey³⁴⁴ reislik yapmışlardır.

Mutasarrıfların maarif meclis ve komisyonlarında reislik yaptıkları birçok sancak merkezi bulunmaktadır. Ülkenin her yanından vilayetlerde bunun örneklerine

³³⁸ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.I, s. 70, 116.

³³⁹ Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1842-1871)*, s. 116-127.

³⁴⁰ Ankara, nr. 960, 1 Ocak 1894, s.2.

³⁴¹ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1311 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 20, Vilayet Matbaası, Bursa, 1893, s. 165, 169.

³⁴² *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1312 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 21, Vilayet Matbaası, Bursa, 1894, s. 229, 234; *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1313 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 22, Vilayet Matbaası, Bursa, 1895, s. 289, 294.

³⁴³ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 33, Vilayet Matbaası, Bursa, 1906, s. 490, 493.

³⁴⁴ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 34, Vilayet Matbaası, Bursa, 1907, s. 549.

rastlamaktayız. Ankara Vilayetine bağlı Yozgad Sanacağında 1900 yılında Mutasarrıf Mustafa Rükneddin Bey³⁴⁵, Konya Vilayetine bağlı Niğde Sancağında 1904 yılında Mutasarrıf Hacı Asıf Paşa³⁴⁶ gibi isimler maarif meclis ve komisyonlarında reislik yapmış bazı mutasarrıflardır.

Kaymakamlar birçok kazada maarif komisyonlarının reisliğini yapmışlardır. Her vilayette değişik dönemlerde bazı kazalarda kaymakamların maarif meclisi veya komisyonu reisliğini yaptığını salname kayıtlarında görebiliriz. Fakat bir kısım vilayetlerde birçok kazada kaymakamlar bu meclis veya komisyonlarda reislik görevini üstlenmişlerdir.

Bazen de vilayet genelinde birçok kazada bu görevi üstlenen kaymakamların bazı kazalarda ardarda yıllar boyunca bu görevi üstlendiklerine şahit olmaktayız. Hudavendigâr Vilayeti'nde Karesi Sancağına bağlı Balya Kazasında 1899 yılında Kaymakam Süleyman Naib Efendi³⁴⁷, 1902 yılında Kaymakam Hüsnü Bey³⁴⁸, 1903 ve 1904 yıllarında Kaymakam İsmail Hakkı Bey³⁴⁹, 1906 yılında Kaymakam Muhiddin Bey³⁵⁰, 1907 yılında Kaymakam Mehmed Memduh Bey³⁵¹ kaza maarif komisyonuna başkanlık yapmıştır.

Karesi Sancağında Balya Kazasının yanı sıra diğer kazalarda da sıklıkla kaymakamların maarif komisyonlarında başkanlık yaptıkları görülmektedir. Edremit Kazasında 1889 yılında Kaymakam Mehmed Rıfat Bey³⁵², Erdek Kazasında 1906 yılında Kaymakam Tevfik Bey³⁵³, Burhaniye Kazasında 1907 yılında Kaymakam Faik Ali Bey³⁵⁴ maarif komisyonu başkanlığı görevinde bulunmuşlardır.

Sivas Vilayetine ait son salname olan 1907 yılı salnamesini incelediğimizde vilayet dâhilindeki kazalardan sancak merkezi olan Amasya, Tokad ve Karahisar-ı şarki kazaları haricinde on kazada maarif meclisi veya komisyonunun var olduğu önceki bölümlerde belirtilmişti. Bu on kazadan dokuz kazanın maarif meclisi veya komisyonunun reisliğini kaymakamların yaptığı görülmektedir. 1907 salnamesi kayıtlarına göre;

³⁴⁵ *Ankara Vilâyetine Mahsûs Sâlnâme 1315*, Def'a 13, Vilayet Matbaası, Ankara, 1900, s. 216, 220.

³⁴⁶

³⁴⁷ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 26, Vilayet Matbaası, Bursa, 1899, s. 280.

³⁴⁸ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1320 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 29, Vilayet Matbaası, Bursa, 1902, s. 280.

³⁴⁹ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 30, Vilayet Matbaası, Bursa, 1903, s. 295; *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 31, Vilayet Matbaası, Bursa, 1904, s. 276.

³⁵⁰ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 33, s. 566-567.

³⁵¹ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 26, s. 597.

³⁵² *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1306 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 16, Vilayet Matbaası, Bursa, 1889, s. 179.

³⁵³ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 33, s. 555.

³⁵⁴ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 26, s. 591.

Sivas Sancağına bağlı Divriği’de Kaymakam Mehmed Fevzi Bey ve Gürün’de Kaymakam Hüseyin Hüsnü Bey; Amasya Sancağına bağlı Merzifon’da Kaymakam Emin Reşid Bey, Köprü’de Kaymakam Ahmed Rüşdi Bey, Lâdik’te Ahmed Nuri Bey ve Madeni Sim’de Reşid Bey; Tokad Sancağına bağlı Niksar’da Kaymakam Salih Midhat Bey, Zile’de Hayri Bey ve Erbaa’da Emin Şükrü Bey maarif meclisi veya komisyonunda reislik yapan kaymakamlar olmuştur.³⁵⁵ Bu yılki salname kayıtlarına göre Tokad Sancağına bağlı bütün kazalarda mülki amirler maarif meclisi veya komisyonunda reislik yapmıştır. Merkez kazada da Mutasarrıf Celaleddin Bey maarif meclisi başkanlığını yürütmüştür.³⁵⁶

2.5.1.5. Asker kökenliler

Askeri kurumlarla başlamıştır. Bu kurumlardan mezun olan kişiler ülke genelinde birçok alanda öncülük etmişlerdir. Asker kökenli kişiler maarif alanında muallimlik yapmanın yanı sıra özellikle kazalardaki maarif meclis ve komisyonlarında reislik başta olma üzere azalık görevlerinde de bulunmuşlardır.

Vilayet merkez maarif meclislerinde görev alan asker kökenli azalar ilk yıllarda sıklıkla bu görevde bulunmuşlardır. Yıllar geçtikçe meclislerde görev yapan asker kökenli aza sayısında azalmalar gözlenmektedir. Bunda gerek maarif idaresindeki müfettiş, muhasebe memuru, sandık emini, muayene memuru, tercüman, kâtip gibi memur sayısında meydana gelen artışlar ve gerekse vilayet genelinde diğer kurumlarda çalışan memur sayısında meydana gelen artışlara bağlayabiliriz. Fakat salname kayıtlarında sancak merkezi olan veya sancaklara bağlı olan diğer kazalarda asker kökenli kişilerin maarif meclis veya komisyonlarında sıklıkla asker kökenli kişilerin görev aldıklarına şahit olmaktayız.

Asker kökenli kişiler ise özellikle küçük yerleşim yerlerinde komisyonların kurulmasında ön ayak oldukları gibi merkezden direkt başkan olarak görevlendirildikleri de görülmektedir. Bu kişilerin bir kısmı ise başarılı çalışmalarından dolayı ödüllendirilmişlerdir. Çeşitli rütbe taltifi yapılmıştır.

Edirne Vilayeti’nde maarif müdürlerinin tayininden sonra kurulan ilk maarif meclisinde Binbaşı Aşir Bey, Erkân-ı Harbiye Kolağası Rıfat Bey, Yüzbaşı Hayrettin Efendi

³⁵⁵ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1325*, Defa 17, s. 96-97, 109-110, 127-128, 130-131, 134-135, 137-138, 149-150, 152-153, 156-157.

³⁵⁶ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1325*, Defa 17, s. 142,145.

aza olarak görev almışlardır. Binbaşı Aşir Bey sonraki iki yıl daha meclis azalığında bulunmuştur.³⁵⁷

Bağdad Vilayetinde Binbaşı Abdülhamid Bey³⁵⁸; Hudavendigâr Vilayeti Karesi Sancağı Edremid Kazasında Edremit İlave Alayı Kumandanı Kaymakam Hasan Basri Bey³⁵⁹; Sivas Vilayetine bağlı Amasya Sancağı merkez maarif meclisinde 1887 yılında Binbaşı Hulusi Bey³⁶⁰, 1903 yılında da Redif Alayı Kaymakamı Fevzi Bey³⁶¹ reislik görevinde bulunmuşlardır.

2.5.1.6. Maarif idaresi memurları

Maarif idaresinde görev yapan maarif müfettişleri gibi merkezden tayin edilen memurlar ile sandık emini, muhasebe memuru, kâtip gibi memurlar da maarif meclis veya komisyonlarında aza olarak görev yapmışlardır.

Bağdad Vilayetinde muhasebe memurlarının sıklıkla meclislerde azalık yaptıklarını salname kayıtlarından öğrenilmektedir. Maarif idaresinde muhasebe memurluğu yapan Ahmed Fehmi Efendi³⁶², Emin Ali Efendi³⁶³, Mustafa Cemal Efendi³⁶⁴, Abdülkerim Nadir Bey³⁶⁵ uzun yıllar maarif meclisinde aza olarak görev almışlardır.

2.5.1.7. Diğer memurlar

Vilayetlerde kurulan maarif meclis veya komisyonlarında en çok gördüğümüz reis veya aza gruplarından birisi de vilayette görev yapan diğer memurlar olmuştur. Vilayette görev yapan değişik meslek gruplarından memurların bu meclis veya komisyonlarda görev almalarının temel nedeninin mali sıkıntılar olduğu kanaatindeyiz. Çünkü vilayetlerde bu meclis veya komisyonların açılmaya başlamasıyla birlikte görev alan birçok kişi buralarda fahri olarak hizmet vermiştir. Bu meclis ve komisyonların çoğalmaya başlamasıyla birlikte

³⁵⁷ *Salname-i Vilayet-i Edirne 1300*, Def'a 9, Vilayet Matbaası, Edirne, 1883, s. 40; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1301*, Def'a 10, Vilayet Matbaası, Edirne, 1884, s. 44; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1302*, Def'a 11, Vilayet Matbaası, Edirne, 1885, s. 44.

³⁵⁸ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1309*, Def'a 8, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1892, s. 117.

³⁵⁹ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 26, s. 293.

³⁶⁰ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1304*, Def'a 13, s. 96.

³⁶¹ *Salname-i Vilayet-i Sivas 1321*, Def'a 16, s. 150.

³⁶² *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1309*, Def'a 8, s. 118.

³⁶³ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1311*, Def'a 10, s. 124; *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1312*, Def'a 11, s. 148; *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1313*, Def'a 12, s. 198.

³⁶⁴ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1318*, Def'a 16, s. 218.

³⁶⁵ *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1321*, Def'a 18, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1903, s. 66; *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1323*, Def'a 19, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1905, s. 66; *Salname-i Vilayet-i Bağdad 1324*, Def'a 20, Vilayet Matbaası, Bağdad, 1906, s. 99.

çeşitli devlet kademelerinde çalışan memurların zaten vazifeli oluşları nedeniyle her hangi bir ek maaş verilmeyeceği için maarif meclis ve komisyonlarında görevlendirilmişlerdir. Bundan dolayı bazı vilayetlerde kurulan maarif meclis ve komisyonlarında çok çeşitli meslek gruplarına mensup memurların görev yaptıkları görülmektedir. Özellikle kazalarda veya nahiyelerde mecburiyetten kaynaklandığını düşündüğümüz sebeplerden dolayı salname kayıtlarından bazen kondüktör, imamlar, banka memurları, mukayyidler gibi çok çeşitlilik gösteren meclis ve komisyonlara rastlamak mümkündür.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinin tespit edebildiğimiz ilk maarif komisyonu 1876 yılında kurulmuştu. Bu komisyon vilayetin niyabetinde bulunan Mehmed Nurullah Neşet Efendi'nin reisliğinde kurulmuştu. Reis dâhil bütün azalar farklı dairelerde veya vilayet birimlerinde görev yapan kişilerden meydana gelmekteydi. Altı azadan meydana gelen komisyondaki azalar ve görevleri şöyleydi; Evkâf Muhasebecisi Hüsnü Efendi, Meclis-i İdare katini Halil Vehbi Efendi, Defter-i Hakani Memuru Nafiz Efendi, Meclis-i İdare azasından Nikolaki Efendi, Divan-ı Temyiz Mümeyyizlerinden Hafız Mustafa Efendi ve Meclis-i Temyiz Mümeyyizlerinden Hacı Emin Ağa.³⁶⁶

Ankara Vilayeti'nde 1886 yılının ilk günlerinde kurulan maarif meclisinin yapısına baktığımızda vilayet erkânının birçok değişik kurumlarında görev yapan müdür ve memurların bu mecliste aza olarak görevlendirildikleri görülmektedir. Müftü Efendi'nin reisliğinde kurulan mecliste, Aşar Nâzırı Ali Efendi, Belediye Reisi Hacı Süleyman Efendi, Vilâyet Evrak Müdürü Mehmed Efendi, Aşar Nezareti Başkâtibi Şefik Efendi görev almışlardır.³⁶⁷ Bu meclisten sekiz yıl sonra bu defa 1894 yılının ilk günlerinde vilayet valisinin reisliğinde yeniden kurulan maarif meclisinde ise Mektubi Bey, Belediye Reisi Hacı Süleyman Efendi, Vergi Müdürü Akif Efendi, Matbaa Müdürü Zühdi Efendi, Evkâf Muhasebe Vekili Said Efendi farklı kurumlarda çalışan memurlar olarak yer almışlardır.³⁶⁸

Bağdad Vilayetinde şifre kâtibi, matbaa müdürü³⁶⁹; Aydın (İzmir) Vilayeti'nde Kasaba Demiryolu ve Rıhtım Komiseri, Nüfus Memuru; Düyûn-ı Umumiye Nezareti Evrak Mukayyidi, Ziraat Bankası Da'vâ Mukayyidi, dava vekili, Mahkeme-i Bidayet Başkâtibi,

³⁶⁶ *Salnâme-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid* 1293, Def'a 7, s. 48.

³⁶⁷ *Ankara*, nr. 648, 27 Ocak 1886, s.1.

³⁶⁸ *Ankara*, nr. 960, 1 Ocak 1894, s.2.

³⁶⁹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1318, Def'a 16, s. 218; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1317-1318, Def'a 17, s. 87-88; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 1321, Def'a 18, s. 66.

Ceza Reisi, Kondüktör ³⁷⁰, gazeteciler³⁷¹ gibi değişik mesleklere mensup kişiler maarif meclisi veya komisyonlarında görev almışlardır.

2.5.1.8. Belediye reisleri

Klasik Osmanlı döneminde şehir yönetiminde beledî, mülkî ve adlî görev aynı elde toplanmıştı. Bu dönemde kadılar görev yaptıkları şehirlerde yargı görevinin yanı sıra şehirlerin yönetimiyle de ilgilenirlerdi. Kadı belirli bir süre için tayin edildiği bölgede yargının, kolluk işlerinin, malî görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusuydu.³⁷² Yani kadı sadece yargının sorumlusu olarak bir hâkim değil aynı zamanda şehir yönetiminin sorumlusu olarak belediye reisiydi.

Osmanlı şehirlerinin modern ve düzenli bir hale gelmesi amacıyla şehirlerinin alt yapısal tesislerinin ve kamusal hizmetlerinin düzensizliği, her türlü iktisadi ve kültürel faaliyetin gelişmesine engel teşkil eden örgütsüzlüklerine son vermek; Avrupa dünyası ile olan iktisadi faaliyetlerinin kolayca yürütülebilmesi için, özellikle Osmanlı liman şehirlerinin, ulaşım, su, kanalizasyon, aydınlatma ve sağlık hizmetlerine yani bir ulaşım ve hizmetler bütününe sahip olmak amacıyla yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir. II. Mahmud devrinde klasik kolluk teşkilatı olan yeniçerilik kaldırılınca 1827 yılında İhtisab Nezareti'nin kurulmasıyla, Tanzimat devri şehir yönetiminin temeli oluşturulmuştur.³⁷³ 1855 yılında İstanbul'da belediye işlerinin düzenli ve sistemli bir şekilde yürütülmesini sağlayacak bir yapı tesis edilmesi kurulma zorunluluğu had safhaya gelmiş, Şehremaneti'nin kurulması kararlaştırılmış ve 13 Haziran 1855 tarihinde, Meclis-i Ali-i Tanzimat tarafından, Şehremaneti'nin nizamname taslağı hazırlanmıştır.³⁷⁴ Bu kararla İhtisab Nezareti kaldırılmıştır.

Osmanlı taşra şehirlerinde modern beledî teşkilatlanmaya 8 Ekim 1864 tarihli vilâyet nizamnâmesiyle başlanmıştır. Bu nizamnâme ile liva ve kaza merkezlerinde seçimli azalardan kurulan meclis-i beledîler bulunacaktı. Vilayet belediye meclislerinin kuruluş ve görevleri hakkında iki talimatname hazırlanmıştır. Buna göre vali veya mutasarrıfların

³⁷⁰ *Salname-i Vilayet-i Aydın 1314*, Def'a 17, Vilayet Matbaası, İzmir, 1896, s. 65, 448; *Salname-i Vilayet-i Aydın 1326*, Def'a 25, Vilayet Matbaası, İzmir, 1908, s. 147, 480, 509.

³⁷¹ Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 105.

³⁷² Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 124-128.

³⁷³ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 129-132.

³⁷⁴ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C.3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995, s. 1268-1269; M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Meclis-i Âlî-i Tanzîmât (1854-1861)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, s.187.

görevlendirdiği belediye reisleri, taşrada da memurlar arasından tayin olunacaktı. Eşraftan biri olsa da belediye reisi bir memurdu.³⁷⁵

Belediye reisleri bulundukları şehir ve kazalarda sadece beledi hizmetlerde bulunmamışlardır. Çoğunlukla eşraf arasından seçilen bu kişiler şehrin her sıkıntısı ile ilgilenir olmuşlardır. Ayrıca şehirde kurulan meclislerde de faal olarak görev almışlardır. Belediye reislerinin faal olarak görev yaptıkları meclislerden birisi ve maarif meclis ve komisyonlar olmuştur. Hemen hemen ülkenin her vilayetinde gerek merkezde gerekse sancak merkezi ve diğer kazalarda belediye reislerinin değişik zamanlarda maarif meclis ve komisyonlarında reis, reisi sani veya aza olarak görev yapmışlardır.

Konya Vilayetinde sıbyan mekteplerinin ıslahı ve yaygınlaştırılması için kurulan ilk maarif komisyonunun bir süre sonra yeterli olmadığını düşünen Konya Vilayeti İdare Meclisi, 5 Temmuz 1875 tarihini taşıyan bu karara göre yeniden kurulan vilayet maarif meclisinde görev alan azlardan birisi de Belediye Reisi Hacı Mehmed Efendi olmuştur.³⁷⁶

Önceki başlıkta da belirtildiği üzere Ankara Vilayeti'nde 1886 yılının ilk günlerinde kurulan maarif meclisi ile 1894 yılının ilk günlerinde Vali Abidin Paşa'nın reisiğinde yeniden kurulan maarif meclisinde de Belediye Reisi Hacı Süleyman Efendi aza olarak görev almıştır.

Hüdavendigâr Vilayetinde birçok kazada belediye reislerinin meclis ve komisyonlarda reis ve aza olarak görev yaptıkları görülmektedir. Karesi Sancağına bağlı Edremid Kazasında 1889 yılında Belediye Reisi Mustafa Efendi³⁷⁷; Bandırma Kazasında 1895 ve 1896 yıllarında Osman Nuri Efendi³⁷⁸; Balya Kazasında 1899 ve 1906 yıllarında Belediye Reisi Mehmed Efendi³⁷⁹, Burhaniye Kazasında 1904-1907 yılları arasında Belediye Reisi Osman Ağa³⁸⁰ maarif komisyonu azalığında bulunmuştur. Sındırgı Kazasında 1899 yılında Belediye Reisi Edhem Efendi maarif komisyonunun kâtipliği³⁸¹ görevinde bulunmuştur.

³⁷⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 171-174.

³⁷⁶ Kerim Sarıçelik, *Konya'da Modern Eğitim Kurumları (1839-1923)*, Konya, 2009, s. 50.

³⁷⁷ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1306 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 16, s. 179.

³⁷⁸ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1313 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 22, s. 274; *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1314 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 23, Vilayet Matbaası, Bursa, 1896, s. 387.

³⁷⁹ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1317 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 26, s. 280; *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1324 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 33, s. 567.

³⁸⁰ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1322 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 31, s. 280; *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1324 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 33, s. 555; *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1325 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 26, s. 591.

³⁸¹ *Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi* 1317 *Sene-i Hicriyesine Mahsûs*, Def'a 26, s. 311.

2.5.1.9. Gayrimüslimler

İlk dönemlerde özellikle yerel eşraftan ve ulemadan önde gelen kişilerin seçildiği komisyon ve meclis azaları sonraki yıllarda seçilmesinde özellikle liyakatli kişilerin seçilmesi hususunda vilayetler uyarılmaktaydı.

Gayrimüslimlerin yoğun olarak görev yaptığı vilayet maarif meclislerinden biri Edirne Vilayeti olmuştur. Edirne Vilayeti ilk maarif müdürünün tayin edildiği vilayetlerden biri olmuştur. İlk maarif müdürlerinin tayin nedenlerinden birisi de bu vilayetlerde gayrimüslim ve misyoner mekteplerinin çokluğu idi. Bundan dolayı bu vilayetlerde gayrimüslim nüfusta fazlaydı. Bu nedenlerden dolayı bu vilayetlerde ilk kurulan meclis ve komisyonlardan itibaren çoğunda birden fazla gayrimüslim aza görev yaptığı görülmektedir.

Edirne Vilayeti ilk maarif müdürlerinden birinin tayin edildiği vilayetlerden biri olmuştur. Maarif Nezareti Mektubi Kalemi başkâtipliği görevinde bulunan Mehmed Emin Bey 15 Şubat 1882 tarihinde Edirne Vilayeti Maarif Müdürü olarak göreve başlamıştır. 12 Ağustos 1885 tarihine kadar görevde kalmıştır.³⁸² Vilayette 1883 yılındaki maarif meclisinde Hristaki Efendi, Agob Efendi, Surya Efendi ve Tanaşaki Efendi olmak üzere dört; 1884 yılındaki maarif meclisinde Hristaki Efendi, Agob Efendi, Simon Efendi ve Tanaşaki Efendi olmak üzere dört; 1885 yılında Hristaki Efendi, Agob Efendi, Simon Efendi ve Yorgaki Efendi olmak üzere dört; 1886 yılında Hristaki Efendi, Simon Efendi ve Yorgaki Efendi olmak üzere üç; 1887 yılında Hristaki Efendi, Karabet Efendi, Simon Efendi ve Yorgaki Efendi olmak üzere dört; 1888 yılında Hristaki Efendi, Karabet Efendi, Simon Efendi ve Yorgaki Efendi olmak üzere dört; 1889 yılında Hristaki Efendi, Karabet Efendi, Simon Efendi ve Yorgaki Efendi olmak üzere dört; 1890 yılında Hristaki Efendi, Briyo Efendi, Simon Efendi ve Yorgaki Efendi olmak üzere dört; 1891 yılında Hristaki Efendi, Simon Efendi ve Yorgaki Efendi olmak üzere üç; görev yaparken 1892 yılı itibariyle bu sayı ikiye düşmüştür. Bundan sonraki süreçte genellikle iki gayrimüslim mecliste aza olarak görev yapmıştır.³⁸³ 1895 yılında Yorgaki Efendi, Sahak Efendi ve Ruber Efendi;³⁸⁴ 1897 ve

³⁸² BOA., ŞD., 872/17, 19/04/1303 (25 Ocak 1886); BOA. BEO., 3521/264013, 03/03/1327 (25 Mart 1909); BOA. BEO., 3569/267659, 19/05/1327 (8 Haziran 1909).

³⁸³ *Salname-i Vilayet-i Edirne 1300*, Def'a 9, s. 40; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1301*, Def'a 10, s. 44; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1302*, Def'a 11, s. 44; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1303*, Def'a 12, Vilayet Matbaası, Edirne, 1886, s. 45; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1304*, Def'a 13, Vilayet Matbaası, Edirne, 1887, s. 46; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1305*, Def'a 14, Vilayet Matbaası, Edirne, 1888, s. 48; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1306*, Def'a 15, Vilayet Matbaası, Edirne, 1889, s. 48; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1307*, Def'a 16, Vilayet Matbaası, Edirne, 1890, s. 48; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1308*, Def'a 17, Vilayet Matbaası, Edirne, 1891, s. 48; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1309*, Def'a 18, Vilayet Matbaası, Edirne, 1892, s. 46.

³⁸⁴ *Salname-i Vilayet-i Edirne 1311*, Def'a 21, Vilayet Matbaası, Edirne, 1895, s. 55.

1899 yıllarında da Ruber efendi, Sahak Efendi ve Katibiyan Efendi³⁸⁵ olmak üzere üç gayrimüslim aza olarak mecliste görev almıştır. Diğer yıllarda ise mecliste görev alan gayrimüslim sayısı iki kişi olmuştur. Vilayet maarif meclisinde görev yapan gayrimüslimler içerisinde özellikle Hristaki Efendi uzun yıllar bu görevde bulunmuştur. Hristaki Efendi ile birlikte Yorgaki Efendi’de yıllarca azalık görevinde bulunmuştur. Hristaki Efendi ve Yorgaki Efendi’den sonra Ruber Efendi bu görevde uzun yıllar görev almıştır.

2.5.2. Örnek bir maarif meclis ve komisyonu: Mamuretülaziz vilayeti

Mamuretülaziz Vilayeti maarif meclisinin azalık yapısına bakıldığında, vilayette 1877 yılının ilk aylarında kurulan ilk maarif meclisi, vilayet müftüsü Hacı Mehmed Efendi başkanlığında kurulmuştur. Meclis azaları arasında Hacı Veliyüddin Efendi, Yırıkszâde Ali Efendi, Çötelizâde Ahmed Bey, Salih Paşazâde Hasan Bey, Asaf Bey ile Kivork Efendi yer almaktaydı. Mamuretülaziz Vilayeti’nde kurulan ilk maarif meclisinin azaları maaş almayan “fahri” nitelikli azalardan oluşmaktaydı.³⁸⁶ Vilayette kurulan maarif meclisinin azalık yapısına bakıldığında, başkanlık görevini yürüten Dellalzâde Müftü Hacı Mehmed Efendi, uzun yıllar vilayet müftülüğü ve Harput Süleyman Paşa Medresesi’nde müderrislik görevinde bulunmuştur.³⁸⁷

Mamuretülaziz Vilâyeti maarif meclislerinde görev yapan başkanlara bakıldığında 1882 yılında vilayete maarif müdürü tayin edilene kadar bu görevi ulema mensupları yürütmüşlerdir. Gerek kurulan ilk meclisin reisi Müftü Dellalzâde Hacı Mehmed Efendi, gerekse 1881 yılındaki reis Beyzâde Mehmed Nuri Efendi³⁸⁸ ilmiyeye mensup kişilerdir. Beyzâde Mehmet Nuri Efendi, sonradan vilayet müftülüğü de yapmış ve uzun yıllar Harput medreselerinde müderrislik görevinde bulunmuştur. Vilayet tayin olan ilk maarif müdürü olan Mehmed Murad Bey’den sonra maarif meclisinin reisliğini maarif müdürleri yapmaya başlamıştır.

Ulemaya mensup olan kişiler sadece maarif meclisinin riyasetinde bulunmamışlardır. Azalar arasında da değişik dönemlerde ulema mensupları yer almıştır. Vilayet maarif salnamelerinden öğrendiğimiz maarif meclislerinde görev yapan ulema kökenli azalara

³⁸⁵ *Salname-i Vilayet-i Edirne 1313*, Def’a 23, Vilayet Matbaası, Edirne, 1897, s. 55; *Salname-i Vilayet-i Edirne 1313*, Def’a 25, Vilayet Matbaası, Edirne, 1899, s. 56.

³⁸⁶ *BOA., MF.MKT.*, 49/7, 11/05/1294 (24 Mayıs 1877).

³⁸⁷ Yurdal Demirel, “Harput Ulemasından Bilinmeyen Bir Âlim: Dellalzâde Müftü Hacı Mehmed Efendi”, *Diyalektolog-Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20,2019, s. 43-64.

³⁸⁸ Beyzâde Mehmet Nuri Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C. 2, s.115-120.

baktığımız zaman ilk mecliste görev alan Hacı Veliyüddin Efendi ve Yırızkâde Ali Hulusi Efendi'de ilmiyeye mensup kişilerdir.³⁸⁹ Sonraki yıllarda da ilmiye mensupları her dönem mecliste görev almışlardır. Hacı Mehmed Said Efendi, Mehmed Midhat Efendi, Kemaleddin Efendi, Hacı Hüseyin Efendi gibi isimler ilmiyeye mensup olup meclislerde azalık görevinde bulunmuş kişilerdir.³⁹⁰ Hacı Mehmed Said Efendi ve Kemaleddin Efendi Harput'un en önde gelen ulema ailelerinden biri olan Efendizâdeler ailesine mensuptu. Her ikisi de şehrin önde gelen şahsiyetlerinden olup Kemaleddin Efendi müftülük görevini de ifa etmiştir. Bunlardan Hacı Mehmed Said Efendi ve Mehmed Midhat Efendi uzun yıllar meclis azalığında bulunmuştur. Ayrıca 1907 yılı salname kayıtlarında meclis azaları arasında yer alan Hacı Hüseyin Efendi'de ilmiye mensubuydu.

Meclisin gayrimüslim azalarına baktığımızda ilk meclisten itibaren gayrimüslim azaların meclislerde görev aldıkları görülmektedir. Meclislerde genellikle iki Gayrimüslim aza görev yapmıştır. 1891 yılındaki mecliste ise üç aza yer almıştır. 1907 yılındaki son mecliste hiçbir gayrimüslim aza görev yapmamıştır.

İlk vilayet maarif meclisinden itibaren gayrimüslim kökenli kişilerde mecliste aza olarak görev yapmışlardır. İlk mecliste aza olarak bulunan Kivork Efendi ise meclisteki tek gayrimüslim aza olmuştur. Kivork Efendi, şehrin önde gelen gayrimüslim liderlerinden biri olup Holvenk Manastırı reis-i ruhanisi olarak görev yapmaktaydı. 1881 yılında aza olarak görev yapan iki gayrimüslimden biri olan Herman N. Barnum Harput'taki Amerikan misyonunda önemli roller üstlenmiş bir şahsiyettir. Bu yıl aynı mecliste görev alan bir diğer gayrimüslim ise Arakil Ağa olmuştur. İlk defa 1884 yılı maarif meclisinde gördüğümüz Bogos Efendi bu görevde uzun yıllar kalmıştır.

Her vilayette olduğu gibi Mamuretülaziz Vilayeti maarif meclisinde de eşrafın gücünden faydalanmak amacıyla her dönem eşraftan azalar yer almıştır. İlk mecliste yer alan Çötelizâde Ahmed Bey ve Salih Paşazâde Hasan Bey eşraftan kişilerdi. Sonraki yıllarda maarif meclisinde aza olarak görev alan Reşit Bey, Hacı Zülfü Bey, Rıza Bey, Ahmed Bey, Hacı Ömer Bey, Asım Bey, Hacı Abdulkerim Efendi şehir eşrafının önde gelen isimlerinden kişilerindendi.

Vilayet maarif meclislerinde reis, reis-i sani veya aza olarak sıklıkla görev alan bir diğer grup ise o dönemde çeşitli devlet dairelerinde görev yapan yönetici veya memurlar

³⁸⁹ Hacı Veliyüddin Efendi ve Yırızkade Ali Hulusi Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C. 2, İstanbul, 1959, s. 274, 366.

³⁹⁰ Hacı Mehmed Said Efendi, Mahmud Midhat Efendi ve Kemaleddin Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C. 2, s.163-175, 251-254.

olmuştur. Mamuretülaziz Vilayeti maarif meclisinde de bu duruma şahit olmaktayız. İlk mecliste görev yapan Asaf Bey, vilayet tahrirat müdürü görevini yapmaktaydı.

Tablo 2.4. *Mamuretülaziz vilayeti maarif meclisi'nin aza yapısı*

Sene	Meclis Azaları						
	Reis	Ulema	Eşraf	Maarif Çalışanı	Farklı Kurum Çalışanı	Muallim	Gayrimüslim
1877	Müftü Hacı Mehmed Ef.	Hacı Veliyüddin Ef. Ali Efendi	Çötelizâde Ahmed Bey Salih Paşazade Hasan Bey		Asaf Bey (Tahrirat Müdürü)		Kivork Ef.
1881	Beyzâde Mehmed Nuri Ef.	Ali Hulusi Ef.	Reşit Ef. Asaf Bey Mustafa Ef.			Mustafa Naci Ef.	Mr. Barnum Arakil Ağa
1884	Maârif Müdürü Maârif Müfettişi	Mehmet Said Ef.	Hacı Zülfü Bey Rıza Bey Diğer Rıza Bey Ahmed Bey	Maarif Müfettişi Ali Rüşdü Ef. Kâtip Ahmed Ef.		Ahmed Asım Ef.	Nikogos Ef. Bogos Ef.
1885	Maârif Müdürü Murad Bey Maârif Müfettişi Ali Bey	Mehmet Ef. Mehmet Said Ef.	Hacı Zülfü Bey Rıza Bey Diğer Rıza Bey Ahmed Bey	Maarif Müfettişi Ali Rüşdü Ef. Kâtip Ahmed Ef.			Nikogos Ef. Bogos Ef.
1888	Maârif Müdürü Murad Bey	Hacı Mehmed Said Ef. Mehmet Midhat Ef.	Hacı Ömer Bey	Muhasebe Memuru Mehmet Nuri Ef. Kâtip Hacı Ahmed Ef.		İbrahim Lebip Ef.	Bedros Ef. Bogos Ef.
1890	Maârif Müdürü Murad Bey	Hacı Mehmed Said Ef. Mehmet Midhat Ef.	Hacı Ömer Bey	Muhasebe Memuru Nihad Ef. Kâtip Hacı Ahmed Ef.		İbrahim Lebip Ef.	Bedros Ef. Bogos Ef.
1891	Maârif Müdürü Murad Bey	Hacı Mehmed Said Ef. Mehmet Midhat Ef.	Ahmet Bey	Muhasebe Memuru Arif Ef. Kâtip Mustafa Ef.		İbrahim Lebip Ef.	Bedros Ef. Bogos Ef. Ohannes ef.
1892	Maârif Müdürü Murad Bey	Hacı Mehmed Said Ef. Mehmet Midhat Ef.	Ahmet Bey	Muhasebe Memuru Arif Ef. Kâtip Mustafa Ef.		İbrahim Lebip Ef.	Bedros Ef. Bogos Ef. Ohannes ef.
1894	Maârif Müdürü Murad Bey	Hacı Mehmed Said Ef. Mehmet Midhat Ef.	Ahmet Bey	Muhasebe Memuru Arif Ef. Kâtip Mustafa Ef. Sandık Emmini Halil Ef.		İbrahim Lebip Ef.	Bedros Ef. Bogos Ef.
1907	Maârif Müdürü Ahmed Feyzi Ef.	Kemaleddin Ef. Hacı Hüseyin Ef.	Asım Bey Mustafa Ef. Hacı Abdülkerim Ef.	Kâtip Mustafa Ef.			

(BOA., MF.MKT., 49/7; *Salnâme-i Vilayet-i Mamuretülaziz (SMV)*, 1298, s. 50; 1301, s. 52; 1302, s. 52; 1305, s.37; 1307, s. 37, 1308, s. 39; 1310, s. 105; 1312, s. 157; 1325, s. 59; Yurdal Demirel-Nevzat Artuç, “Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği”, *Diyalektolog-Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, S.29, 2022, s. 8-9)

Maarif meclislerinde kâtip, muhasebe memuru ve maarif müfettişi gibi maarif çalışanları da görev almışlardır. Bunların meclislerde görev alması bir nevi zorunluluk olarak görülmektedir. Çünkü ilk yıllarda maarif idarelerinde çalışan kişilerin kâtip, sandık emini, gibi memurların görevleri icabı zorunlu olarak görev yapmış oldukları düşünülmektedir. Bunların yanı sıra bunu daha yeni kurulan maarif müdürlüğünün memurlarının henüz tamamlanmamış olmasına bağlamaktayız. Daha sonra oluşturulan maarif meclislerinde kâtip, muhasebe memuru, sandık emini gibi maarif idaresi çalışanlarının taşıyanların meclislerde aza olarak bulunmaları bu durumu doğrulamaktadır.

2.5.2.1. Vilayete bağlı sancak ve kazalardaki maarif komisyonları

İncelediğimiz dönemde Mamuretülaziz Vilayeti idari yapısında birçok değişiklik meydana gelmiştir. Fakat genel olarak uzun yıllar vilayet idari yapı bakımından Harput, Malatya ve Dersim olmak üzere üç sancaktan meydana gelmekteydi. Harput Sancağı, Harput (Merkez), Arapkir, Eğin, Keban kazalarından; Malatya sancağı, Malatya, Akçadağ, Hısn-ı Mansur, Behisni ve Kahta kazalarından; Dersim Sancağı ise Çarsancak, Ovacık, Çemişgezek, Mazgird ve Kızılkilise kazalarından meydana gelmekteydi.

Arapkir Kazasına ait maarif komisyonlarına 1884 ve 1885 tarihli vilayet salnamelerinde rastlamaktayız. Her iki maarif komisyonunun reis ve dört azadan meydana geldiğini salnamelerden öğrenilmektedir.

Tablo 2.5’de görüldüğü üzere kazada kurulan komisyon azalarında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1884 yılına ait ilk komisyondan bir yıl sonraki komisyona baktığımızda komisyon reisi ve azalarının hepsinin değiştiği görülmektedir. Her iki komisyonda da dört azadan ikisi gayrimüslimdir.

Tablo 2.5. *Arapkir kazası maarif komisyonu azaları*

Sene	Komisyon Reisi	Azalar
1884	Hocazâde Mustafa Efendi	Müftüzâde Abdullah Efendi, Yusuf Efendi, Bağdasar Efendi, Mıgırdıç Efendi
1885	Abdullah Efendi	Şerif Ağa, Mustafa Efendi, Bogos Efendi, Mardiros Efendi

(SMV, 1301, s. 63 ; 1302, s. 63)

Vilayet gazetesi olan Mamuretülaziz Gazetesi'nde yer alan 1 Aralık 1909 tarihli bir yazıya göre Arapkir maarif komisyonunun dönemin kaymakamı Mehmed Tevfik Bey³⁹¹ tarafından kazada maarif komisyonunun yeniden kurulmuş olduğu görülmektedir. Kurulan komisyon ibtidai mektepleri ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamıştır.³⁹²

Eğin Kazasında kurulmuş olan maarif komisyonu vilayet genelinde devamlılığını takip edebildiğimiz en uzun süreli komisyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazada ilk maarif komisyonu 1884 yılında kurulmuştur. Kaza maarif komisyonu kurulduğu dönemde aza sayısı olarak vilayet dâhilindeki kazalar içerisinde kurulmuş olan en çok aza sayısının bulunduğu komisyondur. Bu komisyonda reisin yanı sıra beş azanın olduğu görülmektedir. Bu azalardan üç tanesinin gayrimüslim olması da dikkat çekicidir. Gayrimüslim aza sayısının üç tane olması durumu vilayette sadece Eğin Kazasının 1884 yılındaki komisyonunda görülen bir özelliktir.

Eğin'deki komisyonun aza sayısının bazen ikiye kadar düşmesine rağmen düzenli olarak devam etmiştir. Komisyon reisliği görevini genel olarak yerel eşraftan kişiler yapmakla birlikte 1891 yılındaki komisyona reislik görevini kaza naibinin yaptığı görülmektedir. Azalardan Abdülfettahzâde İsmail Efendi komisyonda en uzun süreli görev yapan kişi olmuştur.

Tablo 2.6. *Eğin kazası maarif komisyonu azaları*

Sene	Komisyon Reisi	Azalar
1884	Eğinizâde Hacı Mehmet Efendi	Alemdarzâde Mustafa Efendi, Abdülfettahzâde İsmail Efendi, Danzekyan Serkis Efendi, Canikyan Oseb Efendi, Saiyan Ohannes Efendi
1885	Eğinizâde Hacı Mehmet Efendi	İsmail Efendi, Hazinesdarzâde İsmail Efendi, Danzekyan Serkis Ağa, Ohannes Ağa
1888	Sadıkzâde Mehmed Efendi	Balizâde İbrahim Ağa, Abdülfettahzâde İsmail Efendi
1890	Sadıkzâde Mehmed Efendi	Balizâde İbrahim Ağa, Abdülfettahzâde İsmail Efendi
1891	Naib Efendi	İbrahim Ağa, Hafız Hasan Efendi, İdris Efendi, Hacator Efendi
1907	Hafız Tahsin Efendi	İbrahim Halil Efendi, Osman Azmi Efendi, Mahmut Efendi, Bekir Efendi

(SMV,1301, s.65-66; 1302, s. 66; 1305,s. 66; 1307, s.45; 1308, s. 46; 1325, s.75)

³⁹¹ Mehmed Tevfik Bey 6 Mart 1909 tarihinde Arapkir Kaymakamlığına tayin olmuştur BOA., DH.SAİDd..., 72/167, s. 168.

³⁹² *Mamuretülaziz*, nr. 1273, 1 Aralık 1909, s. 1; Demirel-Artuç, *Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği*, s.10

1891 yılındaki vilayet salnamesinde Eğin kazasında maarif komisyonunun yanı sıra bir de maarif meclisi kaydı bulunmaktadır. Eğin kazasında bir maarif meclisinin varlığına ait tek bilgimiz bu kayıtlardır. Bu kayıtların dışında gerek salname kayıtlarında gerekse diğer kayıtlarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Eğin Maarif meclisi azalarına baktığımızda Reis Mehmed Efendi azalar ise iki tanedir. Bunlar İbrahim Ağa ve İsmail Efendi'dir. Bu isimlerin bir önceki yani 1307 tarihli vilayet salnamesinde yer alan maarif komisyonu azaları olan Sadıkhâde Mehmed Efendi Balıkhâde İbrahim Ağa, Abdülfettahâde İsmail Efendi ile aynı şahıslar olduğu düşüncesindeyiz.³⁹³

Ergani Madeni Sancağı maarif komisyonu hakkında bilgiler sadece 1881 yılı salnamesinde yer almaktadır. Çünkü Ergani Madeni Sancağı idari olarak bu tarihten sonra Mamuretülaziz Vilayetinden ayrılarak Diyarbakir Vilayetine bağlanmıştır.

Ergani Sancağı maarif komisyonuna baktığımız zaman komisyon reisliğini birçok kazada olduğu gibi sancak müftüsü yürütmüştür. Komisyon azalığında ise sancaktaki diğer görevlilerden olan tahrirat müdürü ve defter-i hakani memuru görev yapmaktaydı. Ayrıca komisyonun diğer iki azası ise gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi.

Tablo 2.7. *Ergani Sancağı maarif komisyonu azaları*

Sene	Komisyon Reisi	Azalar
1881	Müfti Efendi	Tahrirat Müdürü Efendi, Defter-i Hâkânî Memuru Efendi, Bedros Efendi, Kostantin Efendi

(SMV,1298, s. 72)

Keban Kazası maarif komisyonu da vilayet dâhilinde ilk kurulmuş olan komisyonlardan biri olmuştur. Kazada kurulan maarif komisyonuna ilk olarak 1884 tarihli Mamuretülaziz Vilayeti salnamesinde görülmektedir. Kurulan bu ilk maarif komisyonunun reis Ahmed Efendi ve dört azadan meydana geldiği görülmektedir. Bu komisyonda dört olan aza sayısının daha sonraki komisyonlarda üçe inmiştir. Maarif komisyonundaki azalar ikinci yılından yani 1885 yılından itibaren değişmeye başlamıştır. İlk komisyonunun reisi Ahmed Efendi ve azalardan Mevlüd Efendi dışında diğerlerinin değiştiği anlaşılmaktadır. 1885 yılında ilk defa komisyonda Kirkor Efendi isminde bir de gayrimüslim azasında yer aldığını görüyoruz. Kirkor Efendi, Keban Kazası maarif komisyonlarında aza olarak gördüğümüz ilk ve tek gayrimüslimdir.

³⁹³ Demirel-Artuç, *Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği*, s.11.

Tablo 2.8. Keban kazası maarif komisyonu azaları

Sene	Komisyon Reisi	Azalar
1884	Ahmed Efendi	Hatip Recep Efendi, Mevlüd Efendi, İmam-ı Sani Ömer Efendi, Kenan Efendi
1885	Ahmed Efendi	Bekir Efendi, Mevlüd Efendi, Kirkor Efendi
1907	Müftü Ahmed Efendi	Rüşdiye Muallimi Mustafa Efendi, Hafız Mehmed Efendi, Abdullah Efendi

(SMV,1301, s. 60; 1302, s. 60; 1325, s. 72)

Tablo 2.8’de de görüldüğü üzere kazadaki maarif komisyonunun aza yapısına baktığımız zaman ise birçok kazada olduğu gibi müftü, hatip, imam, muallim gibi değişik devlet kademelerinde görev yapmış olan kişilerin ağırlıklı olarak azalık yaptıkları görülmektedir.

Ergani Madeni Sancağına bağlı olan Siverek Kazasında da 1881 yılında bir maarif komisyonunun kurulmuş olduğu görülmektedir. Siverek Kazası maarif komisyonu reisin yanı sıra beş azadan meydana geldiğini, bu azalardan üçünün Müslüman ikisinin ise gayrimüslim oldukları görülmektedir.

Tablo 2.9. Siverek kazası maarif komisyonu azaları

Sene	Komisyon Reisi	Azalar
1881	Zülfikar Efendi	Müftüzade Yunus Efendi, Abdulkadir Efendi, Halil Efendi, Kevork Efendi, Karabet Efendi

(SMV,1298, s. 72)

Malatya Sancağı maarif komisyonunun kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Sancak maarif komisyonu hakkında edindiğimiz bilgilere göre komisyonun var olduğu hakkında en eski tarih 1894 yılıdır. 13 Kasım 1894 tarihinde Mamuretülaziz Vilayetine yazılan bir yazıda bu yıl içerisinde komisyon başkanı olan Ahmed Hamid Efendi hakkında isnad olunan fezahat-ı lisaniye üzerine bazıları tarafından evrak tertibiyle taht-ı tevkife alındığına dair bir belgeden sancaktaki maarif komisyonunun 1894 yılında veya daha öncesinde kurulmuş olduğu görülmektedir.³⁹⁴

Komisyon ile ilgili sonraki dönemlerde yapılan bir kısım yazışmalardan 1898 yılında şehrin önde gelen ulemasından Mehmed Keşşaf Efendi’nin komisyona başkanlık yaptığını ve kendisinden önce yine ilmiyeye mensup olan Emir Ahmedzâde Osman Efendi’nin

³⁹⁴ Demirel-Artuç, *Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği*, s.13.

komisyona başkanlık yaptığı görülmektedir. Osman Efendi, sonra tekrar komisyon başkanlığına getirilmiştir.³⁹⁵

Malatya Maarif komisyonunun azaları başkan olarak görev yapan bir kısım kişilerden başka diğer azalar hakkında herhangi bir bilgi elde edinilememiştir. Başkan olarak görev yapan üç kişi tespit edilmiştir. Komisyon başkanlığını yürüten ilk kişi Ahmed Hamid Efendi'dir. Ahmed Hamid Efendi'nin şehrin önde gelen ailelerinden Battalzâde Ahmed Hamid Efendi³⁹⁶ olduğu düşünülmektedir. Komisyon başkanlığı görevini yürüten ikinci kişi yine şehrin önde gelen ailelerinden Emir Ahmedler ailesinden Abdullah Efendi'nin oğlu Osman Avni Efendi'dir.³⁹⁷ Osman Avni Efendi iki ayrı dönemde bu görevde bulunmuştur. Komisyon başkanlığını yürüten üçüncü kişi Kirişcizâde Mehmed Keşşaf Efendi'dir³⁹⁸.

Dersim Sancağı maarif komisyonunun kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Sancak maarif komisyonuna dair elimizdeki tek bulgu 30 Eylül 1894 tarihli bir arşiv belgesinde yer alan bir komisyon kararıdır. İlgili tahrirata göre Hozat Rüşdiye Mektebi muallimlerinden İsmail Efendi'nin muallimlik görevinin gereklerini yerine getirememesi

³⁹⁵ Ahmet Nalcı, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya'da Eğitim (1869-1919)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Mersin, 2020, s. 174; Demirel-Artuç, *Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği*, s.13.

³⁹⁶ Battalzâde Ahmed Hamid Efendi, 1851 yılında Malatya'da doğmuştur. Medrese tahsilinden sonra Malatya Sancağı idare meclisinde katiplik, meclis-i temyiz-i hukuk başkâtipliği, aşar başkâtipliği, Diyarbekir Vilayeti merkez asliye mahkemesi sorgu hakimliği, Ergani Madeni, Kayseri, Yozgat ve Malatya Sancakları tahrirat müdürlüklerinde memurluk, Malatya Sancağı idare meclisi azalığı, Sultansuyu Çiftlik-i Hümayunu muhasebe memurluğu ve hukuk müşavirliği ile Akçadağ ve Hisn-ı Mansur kazaları kaymakamlık vekaleti gibi değişik görevlerde bulunmuştur *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval Dosyaları (DH.SAİDd...)*, 76/363, s.363. Malatya'da hukuk müşavirliği yaparken 27 Ekim 1908 tarihinde 44 oy alarak Malatya'dan Mamuretülaziz Vilayeti mebusu seçilmiştir. 11 Eylül 1911 tarihinde vefat etmiştir İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I ve II Meşrutiyet*, C.2, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara, 1998, s. 472.

³⁹⁷ Osman Avni Efendi, Emîr Ahmetzâde ulemâdan Abdullah Efendi'nin oğlu olup 1849 yılında Malatya'da doğmuştur. Malatya'da başladığı medrese tahsilini İstanbul'da sürdürmüştür. 1875 yılında Dârü'l-Muallimîn-i Rüştiyeye girmiştir. Dârü'l-Muallimîn'de iki sene kaldıktan sonra imtihanla Dârü'l-Muallimîn'in i'dadisine girmiş ve 1880 yılında şهادetnâme almıştır. Sultan Selîm Rüştiyesi riyaziye ve coğrafya muallimliği görevinde bulunmuş Haziran 1882 tarihinde Diyarbekir Vilayeti Maarif Müfettişliğine terfian tayin edilmiştir. Bir süre vilayet maarif müdürlüğü görevine vekalet etmiştir. 1907 yılında Malatya sancağı müftüsü olmuştur. 17 Nisan 1912-4 Ağustos 1912 tarihleri arasında 3 ay 19 gün Malatya sancağı mebusluğunda bulunmuş ve akabinde tekrar Malatya müftüsü olmuştur. Kasım 1918 tarihinde gözlerinden rahatsız olmuş ve sağ gözünün tamamen görmez durumda bulunduğundan vazifeden ayrılmıştır *İstanbul Müftülüğü Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye Sicil Kayıtları (MŞH. SAİD, 2694; BOA., MF.MKT, 684/57, 15/11/1320 (13 Şubat 1903); Sadık Albayrak, Son Devir Osmanlı Uleması, C. 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1996, s. 167-168.*

³⁹⁸ Keşşaf Efendi, 1861 yılında Malatya'da doğmuştur. Malatya'da medrese tahsiline başladıktan sonra, Divriği, Kilis ve İstanbul'da değişik müderrislerden dersler almıştır. Malatya'ya dönerek burada vaizlik ve müderrislik yapmıştır. Ahmed Hamid Efendi'nin vefatıyla 20 Aralık 1911 tarihinde 41 oy alarak mebus seçilmiştir. Mebusan Meclisi'nin üçüncü devresinde de mebusluk görevi devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde Malatya Lisesi'nde muallimlik yapmıştır. Keşşaf Efendi 1938 yılında Malatya'da vefat etmiştir *MŞH. SAİD., 2695; Sadık Albayrak, Son Devir Osmanlı Uleması, C. 2, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1996, s. 297-298; Güneş, Türk Parlamento Tarihi I ve II Meşrutiyet, C.2, s.473; Adnan Işık, Malatya, İstanbul, 1998, s. 510.*

dolayısıyla sancak dâhilinde yer alan bir diğer rüşdiye mektebi olan Çarsancak Rüşdiye Mektebi'ne tayin olunması kararı alınmıştır. İsmail Efendi'nin yerine Hozat Rüşdiye Mektebine muallimlik mesleğinin gereklerini daha iyi bir şekilde yerine getirebilecek bir muallimin tayin edilmesi talebinde bulunulmuştur.³⁹⁹ Bu taleple ilgili alınan kararda sancak maarif komisyonunun Mehmed Nazım Efendi başkanlığında üç ayrı azadan oluşan bir komisyonun var olduğu görülmektedir. Bunun dışında Dersim sancağı maarif komisyonu ve azaları hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁴⁰⁰

Tablo 2.10. *Dersim sancağı maarif komisyonu azaları*

Sene	Komisyon Reisi	Azalar
1894	Mehmet Nazım Efendi	Osman Faik Efendi, Mehmed Nuri Efendi, Ömer Efendi

(Demirel-Artuç, *Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği*, s.15)

Dersim Sancağı dâhilinde kurulan bir diğer maarif komisyonu sancak kazalarından Mazgirt kazası maarif komisyonudur. Kaza maarif komisyonu hakkındaki bilgilerimiz sadece 1907 yılı vilayet salnamesinde yer almaktadır. Bu tarihli komisyonda başkanlık görevini Kaymakam Mehmed İzzet Bey yapmıştır. Aza sayısı iki kişiden meydana gelmiştir. Azalardan biri belediye reisi, diğeri ise tahrirat kâtibi idi.

Tablo 2.11. *Mazgirt kazası maarif komisyonu azaları*

Sene	Komisyon Reisi	Azalar
1907	Kaymakam Mehmet İzzet Bey	Belediye Reisi Osman Efendi, tahrirat katibi Nuri Efendi

(Demirel-Artuç, *Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği*, s.15)

2.6. Maarif Meclislerinin Görev Ve Çalışmaları

2.6.1. Maarif meclislerinin görevleri

Maarif meclislerinin görevlerini belirleyen ilk hukukî dayanak Maarif-i Umumiye Nizamnamesidir. İlk dayanak olan nizamnameden sonra çeşitli dönemlerde yayınlanan farklı nizamnameler, talimatlar ile meclislerin görevlerinde çeşitli değişiklikler meydana gelmiştir.

³⁹⁹ Hozat Rüşdiye Mektebine İsmail Efendi'nin yerine Arguvan Rüşdiye Mektebi Muallimi Bekir Fikri Efendi tayin edilmiştir BOA., MF.MKT., 229/46, 29/03/1312 (30 Eylül 1894).

⁴⁰⁰ Demirel-Artuç, *Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği*, s.14-15.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasıyla nezaretin taşradaki bürokratik şubeleri olan meclislerin resmi olarak kurulmasından evvel taşrada kurulmuş olan meclis ve komisyonlar genellikle sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin kontrolü, talebelerin mekteplere devamının sağlanması gibi görevleri yerine getirmekteydiler.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre, Vilayet Maarif Meclislerinin görevleri şu şekilde belirlenmişti;

a) Vilayet merkezlerinde açılacak olan sultani mekteplerinin Mekatib-i sultaniyenin daimi idaresi için gerekli olan parayı sarf ve idare etmek (madde 43),

b) Mekatib-i sultaniye talebesinden alınacak harcı tahsil etmek (madde 44),

c) Bazı mahallerde cemaatler veya gerek tebaa-i devlet-i aliyye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan şahıslardan biri tarafından kurulan hususi mekteplerde görev yapacak muallimler için uygun olduğu takdirde şهادetname vermek, bu mekteplerde okutulacak kitab listesini ve ders programı cetvellerini onaylamak (madde 129),

d) Maarif Nezareti'nden alacağı, emirler ve talimatın hükümlerini icra etmek ve nizamname hükümlerinin vilayet dahilinde tümünün gerçekleşmesinde ve hazine tarafından verilen tahsisat ile ahaliden alınacak iane hasılatının muhafazasına ve harcama ve kullanım şekline dikkat etmek, vilayet dâhilinde bulunan tüm mekteplerle kütüphane ve matbaalara ve benzeri tesislere nezaret etmek, mekteplerin daima durumlarını teftiş etmek ve gerekli ıslahata bakmak, her sene vilayetin maarifçe olan durumunu ve o konuda yapılması lazım gelen şeyleri Maarif Nezareti'ne mazbata ile bildirmek ve bu mazbatanın bir suretini de Vilayet Meclis-i Umumisi'ne verip bütçesini tanzim ettirmek, ilim ve marifetin en yüksek noktaya çıkarılması için gerekli olan sebepleri araştırmak ve icra etmek, bu hususların yanında muallimleri seçmek, değiştirmek ve gereğine göre bunların mükâfat ve cezalarını tayin ve icra ettirmek ve özel davalarını görmek, imtihanlarını icra ettirmek ve şهادetnamelerini vermek (madde 146),

e) Mekatib-i sultaniyenin imtihanlarını yapmak ve diploma vermek (madde 154),

f) İdadiyeyi bitirenler taşradaysalar bir üst mektebe devam etmek için gereken imtihanlarını sözlü olarak yapmak, imtihanı geçenlere, imtihanı vermiş olduğu mahallin meclis-i maarifin adı zikr edilerek, Maarif Mezarreti'nin imzasıyla tuğralı bir devam yazışım vermek (madde 158),

g) Her sene tedrisin sonunda Meclis-i Maarif 3 şubeye ayrılarak: Birincisi, Vilayet Meclis-i Maarif azalarından birer kişi ve birer müfettiş ve ikişer mekatib-i idadiye muallim-i evvelleri mülazemet imtihanım, ikine isi, Vilayet Maarif Meclisi muavinlerinden birer kişi

ve birer muhakkik ve mekatib-i aliye sınıf-ı evvel muallimlerinden ikişer kişi *mezuniyet* imtihanım, üçüncüsü, Vilayet Maarif Meclisi müdüründen ve muhakkiklerin ileri gelenlerinden birer kişi ile müntehilik rüusunu haiz olan iki kişi muhtehilik imtihanım icra etmek üzere toplanmak (madde 171),

h) Her sene vilayetin mekatib-i rüşdiye ve idadiye ve Meclis-i Maarif bütçesini tanzim etmek ve meclis-i umumide tasdik ettirdikten sonra Maarif Nezareti marifetiyle Şura-yı Devlet'e göndermek -irade mucibince adı geçen masraflar için ahaliden verilecek senelik ianeden her cemaatin hissesine meclis-i umuminin tasvib ettiği usulde maarif sandıklarına teslim olunur ve devlete aid olan tahsilat da mahalli mal sandıklarından maarif sandıklarına verilirdi- (madde 194),

Rüşdiye mektepleri hakkında 1 Eylül 1870 tarihinde yayımlanan *Umûm Mekâtib-i Rüşdiyyenin Nizamnâme-i Dahilisi*'ne⁴⁰¹ göre; rüşdiye mekteblerini bitirenlere şahadetnamelerini vermek (madde 4),

20 Safer 1291/24 Mart 1290/1874 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi⁴⁵⁶'nin 10uncu maddesine göre ruhsat için alınacak depozito miktarını belirlemek, 8

Maarif meclisleri ve komisyonlarının görevlerinin yer aldığı önemli hukukî dayanaklardan birisi de Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimat olmuştur. 13 Aralık 1896 tarihinde yayımlanan Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimat'a göre maarif meclisleri;

a) Nizamnameler, emir ve mevcut talimatname hükümlerine uygun olarak vilayet dahilinde bulunan sıbyan ve ibtidaiye mektebler ile muallimlerini seçmek, ıslahına ve Maarif Nizamnamesi gereğince harcamaları mahalli ahali tarafından alınarak karye ve nahiyelerde yeniden mekteb tesis ve İslami mekteblere ait yok olmuş vakıflar (*evkâf-ı münderise*) ve avarız gelirleri ve diğer hasılat ile cemaatler arasından verilecek olan gelirlerin idaresine ve bunların tahsislerinin mahallinden dışına sarf ve her türlü suiistimalden muhafazasına mecburdular (madde 11),

b) Yok olmuş vakıfların (*evkâf-ı münderisenin*) gelirleri maarife terk edilmiş olduğundan bu gelirlerin sıbyan ve ibtidai mekteplerinin idare ve ıslahına karşılık maarife yeni gelirler elde edilmesi için itina ve gayret edeceklerdi (madde 12).

Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında

⁴⁰¹ "Umûm Mekâtib-i Rüşdiyyenin Nizamnâme-i Dahilisi", *Düstur, I. Tertib*, C. 2, s. 249-287.

Nizamname'ne⁴⁰² göre,

a) Vali, mekatib-i ibtidaiye-i umumiye muallim-i evvelleri ve mekatib-i rûşdiye muallim-i sanileri hakkında yapacağı azil cezalarını maarif meclisinin reyini alarak icra edecektir (madde 7),

b) Vali, bir mahallin mektebe elverişli olup olmadığı hakkında maarif meclisinin reyini alarak hüküm verir (madde 9),

c) Maarif Meclisi, yatılı ibtidai mekteplerine ücretsiz olarak alınacak şakirdanın ücretsiz okuma müddetini uzatıp uzatmama veya kaldırma hakkında vereceği hüküm üzerine validen gelecek istek üzerine görüş bildirir (madde 16),

d) Maarif müfettişleri mekatib-i ibtidaiye-i umumiye muallimlerinin aleyhinde takdir cezasını maarif meclislerindeki oylama ile icra edeceklerdir (madde 22),

e) Kaza kaymakam ve nahiye müdürleri mekteb yapılmak istenen binanın dayanıklı olmadığı veya yerinin mahzurlu olduğuna ve hıfzıssıhaya uygun bulunmadığı veya ahlak bakımından uygunsuz olduğu durumlarda uyuşmazlık çıkması üzerine, Liva Maarif Meclisi'ne gidip meclis itirazı redd edebilirdi. Red edilmesi halinde vilayet maarif meclisine başvuru yapılacaktır (madde 38),

f) Mekteb tesis etmek veya mevcut bir mektebi kaldırmak ve kaza mekteblerinde memuriyet ihdas veya ilga etmek hususlarındaki fahri maarif vekillerinin tekliflerinin Maarif Encümenlerince kabul etmediği durumda valinin fahri maarif vekillerinin görüşünü alarak durumu vilayet maarif meclisine hava eder ve bu durum üzerine meclis görüş bildirir (madde 44).

Yukarıda değindiğimiz hukukî dayanaklara göre maarif meclis ve komisyonlarının görevlerini üç ana başlıkta toplayabiliriz. Bunlar;

a) Personel ile ilgili görevler,

b) Mali görevler,⁴⁰³

c) Eğitim-Öğretim ile ilgili görevler olmak üzere üç temel başlıkta toplamak mümkündür.

⁴⁰² “Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname”, *Düstûr, İkinci Tertib*, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, s. 404-415.

⁴⁰³ Maarif meclis ve komisyonlarının mali hususlardaki görevleri ve örnek çalışmaları konusunda dördüncü bölüm olan maarifin mali yönü başlığı altında bahsedildiğinden burada ayrıca ele alınmamıştır.

2.6.2. Maarif meclislerinin çalışmaları

Vilayet merkezlerinde maarif meclislerinden sancak ve liva merkezleri ile diğer kazalardan ve bazı vilayetlerde nahiyeler kurulan maarif komisyonları (encümenleri)nin çalışma şartları hakkında kesin bir bilgimiz olmamakla birlikte bu komisyonlara hükümet binalarında veya uygun bir mekânda odaların tahsis edilmesi buralarda çalışma yaptıklarını düşündürmektedir. Fakat özellikle vilayet merkezlerinde açılmış olan bazı meclislerde reislerin yanı sıra ona yakın azanın görev aldığına şahit olmaktadır. Bu durum meclislere tahsis edilen odaların yetersiz kaldığı kesindir.

Said Paşa'nın Konya Valiliği sırasında 1882 yılında vilayette açılan maarif meclisinde kâtiplik ve vilayet gazetesinde muharrirlik görevinde bulunan Ebubekir Hazım Bey hatıralarında bu meclislerin haftada bir toplandığını ve zamana göre toplantı mekânının değiştiğini ve bazı toplantıların nasıl boşu boşuna uzadığını bundan dolayı da eleştirilere konu olduğunu şöyle anlatmaktadır;

“... Meclis; haftada bir defa pazar günleri valinin konağından başlayarak bütün azanın mevsime göre evlerin de, bağlarında, bahçelerinde, külfetli bir öğle yemeğinden sonra müzakereye başlardı.

Bu haftalık ziyafetin başlıca gayesi, hayır eserlerinin izlerinin kalmamış oldukları tetkiklerle anlaşılan ve yeniden yapılmalarına hacet olmayan çeşit çeşit eski zaviye (tekke)lerin ve sairenin; her kapanın elinde kalmış olan kilitlerini, ilk mektepler maarifine karşılık olmak üzere Maarif İdaresi adına zaptetmek olduğu halde, azadan birçoğunun uzaktan yakından alakadar oldukları bu meselenin meclisin umumi heyetinde müzakeresi, işi lüzumundan ziyade uzatmıştı. Aradan epeyce uzun bir müddet geçtiği halde birşey yapılamaması, Vali Paşa'nın dikkatini celbettiğinden, geceleri mektupçunun evinde toplanarak, yapacakları incelemelerin hulasasını pazar günü meclise arz etmek üzere heyetten bir komisyon seçildi.

Bu komisyon muntazaman devam ederek, altı gecede yaptığı inceleme neticeleri de, pazar ziyafetlerinin doldurduğu midelerle iki üç saat bile müzakereye tahammül edemeyen umumi heyette yine türlü türlü itirazlarla uzamaktan kurtulamıyordu.

O sırada İstanbul'da çıkarılan Tarik adlı gazetenin hoş üslublu bir Konya mektubu, azanın, harap olmuş vakıflarla alakasız kısmını pek haklı olarak sinirlendirdi. Ben de tabii onlara katılıyordum.

Bu mektup, meclisin devam tarzı ve gördüğü işler hikâye edildikten sonra “iş için toplandılar, oturdular, konuştular; kalktılar” manasına gelen meşhur Farsça beyte “konuştular demek olan “guftend” kelimesi yerine “yediler” demek olan hurdend” kelimesi konularak beyit:

Pey i maslahat encümen sâhtend

Nişestend-ü hurdend-ü berhâstend”

şekline ve manası da “iş için toplandılar, oturdular, yediler, kalktılar” mealine konulmuş bulunuyordu.”⁴⁰⁴

2.6.2.1. Muallimliğe ilk defa tayin ve işlemler

Muallimlik mesleği ilk defa 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumîye Nizamnamesi ile birlikte ayrı bir meslek olarak resmen tanınmıştır. Nizamnameden evvel açılan Darülmuallimîn-i Rüşdî, Darülmuallimîn-i Sıbyan; sonra açılan Darülmuallimîn-i Âliye, Darülmuallimât mekteplerinin yanı sıra asker mekteplerine muallim yetiştirmek üzere Menşe-i Muallimîn, köy ibtidailerine muallim yetiştiren Medrese-i Muallimîn gibi mektepler açılmıştır. Fakat bu mektepler ülke genelindeki muallim ihtiyacını karşılamak için yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı vilayetlerde de darülmuallimîn mektepleri açılma yoluna gidilmiştir.

Muallim yetiştiren kurumlar özellikle Abdülhamid döneminde mekteplerin çoğalmasıyla birlikte yetersiz kalmıştır. İşte bu durum, muallim ihtiyacı için başka kaynaklardan faydalanmayı zaruri kılmıştır. Muallim yetiştiren mektepler dışında, öğretmen için başvurulacak kaynakları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a) Medreseliler,
- b) Subaylar,
- c) Gayr-i müslimler,
- d) Değişik kamu kurumlarında görevli memurlar,
- e) İdadi mezunları,
- f) Din görevlileri (imam, müezzin, vaiz vs.).

⁴⁰⁴ Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıralar*, Yay. Haz. Faruk Ilkan, Pera Turizm ve Ticaret AŞ. Yay., İstanbul, 1998, s. 24-25.

Bundan başka, açık olan muallim kadrolarının doldurulması için sık sık imtihanlar tertibiyle, başarı gösterenlere “*ehliyetnameler*” verilmiş ve bunlar mekteplerde istihdam edilmişlerdir.⁴⁰⁵

Maarif meclisleri ve komisyonlarının en önemli görev ve yetkilerinden birisi muallimlik ile ilgili görevleriydi. Meclisler ve komisyonlar, muallimlerle ilgili tayin, görev yeri değişikliği yapma ve görevden azl etme yetkisine sahipti.

Maarif meclisleri ve komisyonlarının görevlerinden biri ilk defa muallimliğe atanacak olan rüşdiye ve ibtidai mektepleri muallim adaylarını sınava tabi tutmaktı. Yapılan sınav neticesinde yeterli görülenler muallim olarak atanmak üzere nezarete bildirilir ve uygun görülenlerin atanması yapılırdı.

Muaallim-i sanilik görevine atanması yapılmak için meclis veya komisyonlara başvuran kişiler sınava tabi tutuluyordu. Muallim-i sânilere mahsus bir imtihan cetveli vardı. Bu imtihanlarda belirli derslerden çok sayıda soru soruluyordu. Tablo 2.12’de de görüldüğü üzere 1880’lerin son yıllarında ve 1890’lı yıllarda Arabî (sarf, nahiv ve fenari), Farisî (Gülistan ve kavâ’id-i farisî), kavâ’id-i Osmanî ve imla, hesab (a’mal-i erbaa, kuyudat, Kesr-i adî ve ‘aşarî), tarih-i Osmanî, kısas-ı enbiya ve coğrafya (kıt’ât-ı hamse) derslerinin bütün rüşdiye imtihanlarında sorulduğu görülmektedir. Arabî dersi başlığı altında iki yerde mantık dersi ve hendese bağılığı altında bir yerde sorular sorulduğu görülmektedir.

Yıllar geçtikçe bu imtihanlarda sorulan sorulara ait derslerde de değişiklikler meydana gelmiştir. 1907 senesine geldiğimizde bu derslere yeni dersler eklendiği görülmektedir. bu dönemde yapılan imtihanlarda soru sorulan dersler şöyleydi: “*Mekatib-i rüşdiye muallim-i sânilerinin imtihanlarına mahsus ders cetveline göre; Kur’an-ı Kerim, tecvid, ulûm-ı dinîye, Arabî, Farisi, kavâ’id-i Osmanî, tarih-i Osmanî, coğrafya-yı umûmi, hesaptan kesr-i adî ve ‘aşari, hendese, ahlâk, hüsn-i hatt*”.⁴⁰⁶

Yıllar geçtikçe bu imtihanlarda sorulan sorulara ait derslerde de değişiklikler meydana gelmiştir. 1907 senesine geldiğimizde bu derslere yeni dersler eklendiği görülmektedir. bu dönemde yapılan imtihanlarda soru sorulan dersler şöyleydi: “*Mekatib-i rüşdiye muallim-i sânilerinin imtihanlarına mahsus ders cetveline göre; Kur’an-ı Kerim, tecvid, ulûm-ı dinîye, Arabî, Farisi, kavâ’id-i Osmanî, tarih-i Osmanî, coğrafya-yı umûmi, hesaptan kesr-i adî ve ‘aşari, hendese, ahlâk, hüsn-i hatt*”.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 154-155.

⁴⁰⁶ Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 312.

⁴⁰⁷ Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2018, s. 312.

20 Nisan 1911 tarihinde tedrisat-i İbtidaiye İdaresince yazılan ve maarif nazırı namına müşteşar tarafından bütün vilayetlere gönderilen talimatta bazı ehliyetnamelerdeki eksikliğin giderilmesi bağlamında rüşdiye ve ibtidai mektepleri muallim-i evvelikleri ile köy muallimliği için yapılması gerekli imtihan ve ilgili dersler hususunda açıklama yapmıştır. Buna göre rüşdiye ve ibtidai muallimlikleri için yapılacak başvurularda ehliyetname alıp görev yapabilmek için şu dersleri vermek gerekmektedir:⁴⁰⁸

Tablo 2.12. *Rüşdiye muallim-i sanilik imtihanlarında soru sorulan dersler*

DERS	RÜŞDİYE MEKTEBİ									
	Bafra	Çarşamba	Divriği	Musul	Mardin	Prizrin	Serfiçe	Silifke	Tokat	Karesi
Arabî (sarf, nahiv)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Farisî (Gülstan, kavâ'id)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Kavâ'id-i Osmanî ve İmla	X	X	X		X	X	X	X	X	
Hesab (a'mal-i erbaa, kuyudat / kesr-i adî ve 'aşari)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Tarih-i Osmanî	X	X	X		X	X	X	X	X	X
Kıyas-ı Enbiya	X	X	X			X		X		
Coğrafya (Kıt'ât-ı Hamse)	X	X	X	X		X	X	X	X	
Mantık	X			X						
Hendese									X	
Hat										X
Kavâ'id-i Türkî				X						

(BOA., MF. MKT., 214/50, 21/01/1312 (25 Temmuz 1894); 375/30, 19/06/1315 (15 Kasım 1897); BOA., MF. İBT., 21/76, 01/06/1305 (14 Şubat 1888); 21/7113, 08/10/1305 (18 Haziran 1888); 23/58, 09/10/1306 (8 Haziran 1889); 23/93, 22/12/1306 (19 Ağustos 1889); 48/25, 06/06/1313 (24 Kasım 1895); 49/14, 01/08/1313 (17 Ocak 1896))

Rüşdiye muallim-i evvelliği için;

Kur'an-ı Kerim ma'tecvid, ulûm-ı dinîye, hesap, hendese, ma'lûmât-ı fennîye, coğrafya, tarih, Arabî, Farisî, ma'lûmât-ı medenîye,

Hüsn-i hatt ve muallim-i saniliği için;

Ulûm-ı dinîye, ahlak, hesap, tarih, coğrafya, Arabî, Farisî, Türkçe, tarih, coğrafya, hesap, hendese, hüsn-i hatt,

⁴⁰⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maarif Nezâreti Tedrisatı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT.), 318/36, 20/04/1329 (20 Nisan 1911).

Ayrıca yapılan imtihanlarda derslere ait soru sayıları da Tablo 2.13’de görüldüğü üzere maarif komisyonlarına göre değişiklik arz edebilmektedir. Prizren örneğinde olduğu gibi bazı komisyonlar imtihanda dokuz soru sormakta iken Musul’da bu sayı seksen dokuza kadar çıkabilmektedir.

Tablo 2.13. *Rüşdiye muallim-i sanilik imtihanlarında sorulan soru sayısı*

DERS	RÜŞDİYE MEKTEBİ						
	Bafra	Çarşamba	Divriği	Musul	Prizren	Tokat	Mardin
Arabî (sarf, nahiv)	7	14	6	19	1	9	6
Farisî (Gülistan, kavâ'id),	5	7	13	8	1	6	5
Kavâ'id-i Osmanî ve imla	7	11	1	7	1	1	4
Hesab (a'mal-i erbaa, kuyudat / kesr-i adî ve 'aşari)	6	6	3	16	1	5	3
Tarih-i Osmanî	5	6	2		1	6	1
Kıyas-ı Enbiya	3	4	1				
Coğrafya (Kit'ât-ı Hamse)	9	10	6	16	4	5	
Mantık	7			9			
Hendese						5	
Kavâ'id-i Türkî				14			
TOPLAM	49	58	37	89	9	37	19

(BOA., MF. MKT., 214/50, 21/01/1312 (25 Temmuz 1894); 375/30, 19/06/1315 (15 Kasım 1897); BOA., MF. İBT., 21/7113, 08/10/1305 (18 Haziran 1888); 23/93, 22/12/1306 (19 Ağustos 1889); 49/14, 01/08/1313 (17 Ocak 1896);

Yapılan imtihan neticesinde soru ve cevapların yer aldığı imtihan kâğıdı komisyon azaları tarafından mühürlenip muallim-i sanilik için aday olan kişinin tercüme-i haliyle birlikte yazışmalar başladı. Bu süreç şöyle işlemekteydi:

“Rüşdiye öğretmenleri, taşra yönetim kurumlarıyla Maarif Nezareti ve Maliye Nezareti arasında geçen yazışmalardan sonra atanırdı. Kaza Tahrirat Dairesinde hazırlanan ve kaymakamla İdare Meclisi üyelerinin mühürledikleri bir dilekçe Sancak İdare Meclisine yollanır. Tahrirat Dairesinin gelen-giden defterlerine geçirilen bu dilekçe, rüşdiye öğretmenine gereksinimi açıklardı. Şehirde yardıma öğretmenin veya rika hocasının görevine aday varsa İdare Meclisiyle Maarif komisyonu üyeleri, müftü ve müderrislerin mühürledikleri sınav tutanağı veya yazı örneği de dilekçeye eklenirdi. Dilekçede adayın askerlik

yaşını doldurup doldurmadığı belirtilirdi. Sancak İdare Meclisi gelen dilekçeyi ele aldıktan sonra bunu Sancak Tahrirat Dairesinde yazılan ve problemi özetleyen bir mektupla Vilayet İdare Meclisine iletirdi. Oradan valinin imzaladığı ikinci bir mektupla birlikte Maarif Nezareti'ne ulaştırılırdı.

*Maarif Nezareti o rüşdiyenin başöğretmenini belirledikten veya önerilen adayı onayladıktan sonra atanma belgesini hazırlardı. Bu belge bir ek mektupla birlikte vilayet ve sancak merkezlerindeki Tahrirat Dairelerinde kaydedilip, Kaza İdare Meclisine gönderilirdi. Maarif Nezareti atanma belgesinin bir kopyasını Maliye Nezareti'ne iletirdi. Maliye Nezareti tayin edilen öğretmenin ismini defterlerine geçirip aylık maaşının yerel sandıktan ödenmesine yazılı bir emir hazırlardı. Bu buyruk, vilayet ve sancaktaki birimler yardımıyla Kaza İdare Meclisine ve Kaza Maliye Dairesine ulaştırılırdı. Kaza İdare Meclisi ise Sancak ve Vilayet Maliye Dairelerine, Maarif ve Maliye Nezaredleri'ne atanan öğretmenin belli bir tarihte işe başladığını yazılı olarak haber verirdi.*⁴⁰⁹

Rüşdiye mekteplerinde görev yapacak olan hat muallimlerinin seçimi diğer muallimlerden farklıydı. Bu derse talip olan muallim adaylarının yazıları ciddi bir incelemeden geçiriliyor, maarif meclisi veya komisyonu tarafından yazısı incelenen muallim adayının, talebeye bu dersi öğretmeye yetecek derecede ehliyetli görülürse tayini yapılmaktaydı. Hat muallimlerinin yazılarının güzelliği aynı zamanda hangi eğitim kademesine tayin edileceklerinin de bir işaretiydi. Bu noktada rüşdiye mekteplerine, sıbyan mekteplerine nazaran daha çok özen gösterildiği açıktır. Zira yazısı daha güzel olan öğretmenler rüşdiyede, yazısı ikinci derecede güzel olan öğretmenler ise sıbyan mekteplerinde görevlendiriyorlardı.⁴¹⁰

Sülüs öğretmek muallim-i sânilerin görevlerinden biriydi. Fakat buna rağmen, bazı muallim-i sâniler bunu öğretecek yeterlilikte olmadıklarından, muallim-i sâni maaşının bir kısmıyla sülüs öğretecek başka biri istihdam ediliyor, onun için ayrı bir tahsisat ayrılmıyordu. Sülüs ve rik'a hatlarının her ikisini birden öğretebilecek öğretmen olduğunda bu dersi tek kişi veriyordu.

Maarif Nezareti rüşdiye mekteplerde hat derslerine önem vermekteydi. Bunu vilayetlerden gelen imtihan neticesinde gönderilen yazı örneklerinde muallim adayının

⁴⁰⁹ Margarita Dobрева “Tuna Vilayetinde haydi Okula Kampanyası Taşrada Eğitim Reformaları nasıl Yürütülüyordu? Rüşdiyeler Örneği”, 1864 Vilayet Nizamnamesi, Ed. Erkan Tural-selim Çapar, TODAİE yayınları, Ankara, 2015, s. 171.

⁴¹⁰ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 332-333.

yazısının uygun görülmemesi halinde yazısı uygun görülecek başka birinin bulunması istenmekteydi. Sülüs ve talik yazıları güzel olmasına rağmen rik'a yazısı beğenilmeyen muallimin yerine "hüsn-i hat erbabından" başka birinin bulunması istenmiştir. Gönderdikleri yazı hatlarının istenildiği derecede iyi olmamasına rağmen daha iyi hattı olan bir muallim bulunamadığında ise yine o öğretmen görevlendirilmesinden başka çare kalmıyor, daha iyi bir talip çıkana kadar o kişi tayin ediliyordu.⁴¹¹

İbtidai mektepleri için de aynı durum söz konusu olup muallimlik için başvuran kişiler önce imtihana tabi olup başarılı olmaları halinde intihan evrakları tercüme-i halleriyle birlikte nezarete gönderilmekteydi.

İbtidai mekteplerinde muallim olabilmek amacıyla yapılan imtihanlarda soru sorulan dersler şöyleydi:

Kur'ân-ı Kerim, akâid-i İslamiye, ulûm-ı dinîye, sarf-ı Osmanî, sarf-ı Türkî, Kavâ'id-i Osmanîye, kıraat, imla, hesap, muhtasar-ı tarih-i Osmanî, ilm-i hâl, coğrafya (muhtasar-ı coğrafya-i Osmanî), hüsn-i hatt (rika)⁴¹².

Fakat 20 Nisan 1911 tarihinde tedrisat-i İbtidaiye İdaresince yazılan ve bütün vilayetlere gönderilen talimatta ibtidai mektepleri muallim-i evvelikleri ile köy muallimliği için yapılması gerekli imtihan ve ilgili dersler hususunda şu açıklama yapılmıştır:⁴¹³

İbtidai mektebi muallim-i evvelliği için;

Ulûm-ı dinîye, ahlak, hesap, tarih, coğrafya, hıfzıssıhha, usûl-i talim ve terbiye, imla ve kıraat, hüsn-i hatt, ma'lumât-ı medenîye,

İbtidai mektebi muallim-i saniliği ile köy muallimliği için;

Kur'an-ı Kerim, ulûm-ı dinîye, hesabdı a'mal-i erbaa, Türkçe, muhtasar tarih-i Osmanî.

İbtidai mekteplerinde muallimlik için dışarıdan başvuran kişilerin genellikle imam kökenli kişiler olmuştur.⁴¹⁴ Hama'da Muzaffer İbtidai Mektebi seçilen Mehmed Tahir Efendi örneğinde olduğu gibi bazen de ibtidai mektebinden mezun olup hiçbir kurumda görev yapmayan kişilerinde muallimlik için başvurdukları görülmektedir.⁴¹⁵

⁴¹¹ BOA. MF. MKT., 205/46, 02/11/1311 (7 Mayıs 1894); Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 333-334.

⁴¹² BOA. MF. MKT., 241/27, 29/06/1312 (28 Aralık 1894); BOA. MF. MKT., 167/25, 16/07/1323 (16 Eylül 1905); BOA., MF. İBT., 186/106, 13/01/1325 (26 Şubat 1907).

⁴¹³ BOA., MF. İBT., 318/36, 20/04/1329 (20 Nisan 1911).

⁴¹⁴ BOA., MF. MKT., 241/27, 29/06/1312 (28 Aralık 1894);

⁴¹⁵ BOA., MF. İBT., 186/106, 13/01/1325 (26 Şubat 1907).

Muallim olabilmek için yapılan imtihanlara bazı durumlarda komisyona birden fazla kişi başvurabilmekteydi. Bu durumda başvuru yapan kişilere ait evraklar nezarete gönderilir nezaret tarafından değerlendirmenin yapılması istenir. Oradan gelecek cevaba göre görevlendirilecek kişi seçilirdi.

Ankara Vilayeti Maarif Müdürlüğü tarafından 16 Nisan 1905 tarihinde gönderilen tahriratda vilayete bağlı Talas Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine mahallince intihab olundukları bildirilen Niyazi, Derviş ve İlhami efendilere ait imtihan evrakları tetkik edilerek bunlardan Niyazi Efendi'nin evraklarına binaen diğerlerine nispetle daha muktedir olduğunun anlaşıldığı buna göre gereğinin yapılması istenmiştir.⁴¹⁶

Bazen de muallim-i sanilik için komisyon tarafından uygun görülüp seçilen adaya ait evraklar nezarete gönderildikten sonra yetersiz olduğu ifade edilerek yerine başka birinin imtihan edilmesi ve evraklarının gönderilmesi istenmekteydi. Komisyon bu görev için ikinci defa imtihan yapmak zorundaydı. Yetersizlikler karşısında yeni birinin görevlendirilmesi işi genellikle uzak vilayetlerde gerçekleşmekteydi. Muallim mekteplerinden mezun olan kişilerin buralarda görev yapmak istememeleri neticesinde yetersiz görülen bir muallim adayının yerine bir başka kişinin imtihana alınıp yeterli görülmesi halinde görevlendirilmesi yapılmaktaydı.

Ankara Vilayeti Kırşehir Sancağı dâhilinde yer alan Maden (Akdağ Madeni) Kazası rüşdiye mektebi muallim-i saniliği için evrakları gönderilen Hasan Hilmi Efendi'ye⁴¹⁷, yine Ankara Vilayeti'nde Ankara rüşdiye mektebi muallim-i salisi Ahmed Efendi'nin vefatı ile yerine seçilerek evrakları gönderilen Süleyman Hilmi Efendi'ye⁴¹⁸ Van vilayeti Çölemerik kasabasında yeni açılan rüşdiye mektebi muallim-i saniliği için yapılan imtihan neticesinde evrakları gönderilen Yasin Efendi'ye⁴¹⁹ ait evraklar incelenerek vilayetlerdeki ilgili komisyona muallim-i sani adaylarının imtihan varakaları incelenerek yetersiz oldukları anlaşıldığından mahallince başka kişilerin seçilerek imtihan varakasının gönderilmesi istenmiştir.

İbtidai mekteplerinde de aynı durumla karşılaşmaktayız. İşkodra Vilayetine bağlı Akçahisar Kazası dahilindeki Sahra-i Akçahisar Köyü Sıbyan Mektebi muallimliğine seçilen Abdullah Efendi'ye⁴²⁰, Lazkiye Kazası dâhilinde Merkab kazasının Necin

⁴¹⁶ BOA., MF. İBT., 165/14, 10/06/1323 (12 Ağustos 1905).

⁴¹⁷ BOA., MF. MKT., 91/129, 04/12/1303 (3 Eylül 1886).

⁴¹⁸ BOA., MF. MKT., 116/158, 16/08/1307 (7 Nisan 1890).

⁴¹⁹ BOA., MF. MKT., 117/17, 25/08/1307 (16 Nisan 1890).

⁴²⁰ BOA., MF. MKT., 790/51, 27/04/1322 (11 Temmuz 1904).

karyesindeki İnam-ı Hamidi Mekteb-i İbtidaisi muallimliğine seçilen Ahmed Reşid Efendi'ye⁴²¹ ait evraklar incelenerek vilayetlerdeki ilgili komisyonlara muallim adaylarının imtihan varakaları incelenerek yetersiz oldukları anlaşıldığından mahallince başka kişilerin seçilerek imtihan varakasının gönderilmesi istenmiştir.

Başkente yakın yerlerde ise komisyonun yaptığı imtihan neticesinde gönderilen evraklarda muallim adaylarının yetersizlikleri görüldüğünde muallim yetiştiren mekteplerden mezun olanların görevlendirilmesi uygun bulunmaktaydı.

Çatalca dâhilinde bulunan Ormanlı, Yenicedağ ve Istranca karyeleri ibtidai mekteplerine muallimlik talebinde bulunan ve çoğunluğu talebe-i ulemadan olan yedi adayın yapılan imtihanda beşi imtihana katılmamış diğer ikisi ise imtihan neticesinde başarılı olamadıklarından ders yılı sonunda darülmualim-i ibtidaïyeden mezun muallim tayin edileceğinin Çatalca Maarif Komisyonu'na bildirilmiştir.⁴²²

2.6.2.2. Yer değişikliği yapma

Devlet, her ne kadar muallimlerin haklarını korumaya ve onların asılsız sebeplerden dolayı azledilmesini engellemeye çalışsa da talebelerin eğitim öğretimi konusunda yetersiz olmak, mesleğe yakışmayacak hareketlerde bulunmak vb. davranışlar sergileyen, bazen de mecburi hallerde muallimleri, eğitimin ilerlemesine engel olmaması için değiştirme yoluna gitmiştir. Çünkü bu durumdaki mekteplerde velilerin talebelerini mektebe göndermemeleri gibi sonuçlar ortaya çıkmaktaydı ki, bu da eğitimin ülke genelinde ilerlemesine mani olmaktaydı. Devlet, bu olumsuzluğun önüne geçebilmek ve halkın mektebe olan ilgisini yeniden kazanmak için muallimlerin yerlerinde değişiklik yapmaktan çekinmemiştir.⁴²³

Maarif komisyonlarının muallimlerle ilgili yetkilerinden birisi de muallimlerin görev yerlerinin değişikliği yapabilmeleriydi. Bu değişikliklerin yapılmasına neden olan tespit edebildiğimiz durumları şöyle sıralayabiliriz:

- a) Muallimliğe yakışmayacak hal ve hareketlerde bulunmak,
- b) Mesleki yetersizlik,
- c) Yöre halkı ile geçinememek,
- d) Yörenin hava şartlarına uyum sağlanamaması,
- e) Becayış yapmak,

⁴²¹ BOA., MF. MKT., 990/33, 29/02/1325 (13 Nisan 1907).

⁴²² BOA., MF. İBT., 314/52, 10/04/1329 (10 Nisan 1911).

⁴²³ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 349.

f) Vilayet dâhilinde yeni bir mektebin açılması veya mektebin türünün değişmesi.

a) Muallimliğe yakışmayacak hal ve hareketlerde bulunmak

Görev yerinde muallimlik mesleğine yakışmayacak kötü hal ve hareketlerde bulunmak da muallimlerin görev yeri değişikliklerinde önemli bir rol oynamaktaydı. Bazen muallimler hakkında yapılan şikâyetler direkt Maarif Nezaretine yazılmaktaydı. Bu durumlarda Maarif Nezareti şikâyet edilen muallim ile ilgili durumun araştırılması için ilgili vilayetteki maarif meclisi veya komisyondan konu hakkında bilgi istenmekteydi.

İşkodra kaymakamlığından gönderilen 13 Haziran 1878 tarihinde gönderdiği telgrafnameye istinaden kötü hal ve idaresinden dolayı İşkodra Rüşdiyesi muallim-i evveli Arif Efendi'nin değiştirilmesi ile ilgili yazıya cevap olarak yazılan 29 Haziran 1878 tarihli yazıda adı geçen muallimin değiştirilmesi ve yerine uygun birinin bulunması istenmiştir.⁴²⁴

Muallim-i sani Eyüb Sabri Efendi, Aralık 1891 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti Kirmastî Rüşdiye Mektebin'den Mudanya Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilmişti. Burada altı yıl görev yaptıktan sonra vilayet maarif müdürlüğün 18 Ağustos 1897 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderdiği şukkada Yenişehir rüşdiye mektebi muallim-i sânilîği görevinde bulunan Ahmet Efendi ile Eyüb Sabri Efendi'nin becayişlerinin gerçekleştiğini, memuriyetlerinin tasdik edilmesi için gerekli muamelenin yapılmasını bildirmiştir. Ahmed Efendi mektebin muallim-i evveli Abdüsselam Efendi ile uyuşamamaktaydı. 8 Eylül 1897 tarihinde mekâtib-i rüşdiye idaresi, *bu misüllü mu'allimlerin ta'yin ve becayişleri nezâret-i celîle-i âsîfânelerine ait hukukdan olduğundan ve bâ-husus Mudanya mu'alliminin tebdiline neden dolayı lüzum görüldüğü zikr edilmemiş olduğundan*, öncelikle bunun bildirilmesi gerektiğini ve nezaret -i celîlelerinden emir alınmadıkça muallimlerin nakil ve becayişine gidilmemesine karar vermiştir. Maarif Nezareti, 27 Eylül 1897 tarihinde Hüdavendigâr vilayeti maarif müdürlüğüne konuyla ilgili aynı doğrultuda bilgi vererek gereğinin yapılmasını emredilmiştir. Hüdavendigâr vilayeti maarif müdürlüğü, 4 Ekim 1897 tarihinde Maarif Nezareti'ne verdiği cevapta; Mudanya rüşdiye mektebi muallim-i sâni Eyüb Sabri Efendi'nin sokakta çıplak ayakla gezmek gibi muallimlik haysiyetiyle yakışmayan hareketlerinin olduğunu, iffet-i meşrebe delalet eden münasebetsizliklerinin görüldüğünü ve emr-i idâre ve tedrisiyece mine'l-evvel vazife-i nâ-şinaslığı ve hodperestliği'nin malum olduğunu, kısacası tahkik edilen kudretsizliği sebebiyle memuriyetinde kalmasınınca iz

⁴²⁴ BOA., MF. MKT., 57/117, 28/06/1295 (29 Haziran 1878).

görülemediğini ve bu sebeple gereğinin yapılması gerektiğini bildirmiştir. Konuyu, 6 Kasım 1897 tarihinde mekâtib-i rüşdiye idaresi görüşmüş ve Ahmet Efendi ve Eyüp Sabri Efendi'nin memuriyetlerinin tasdik edilmesi hususunun maarif meclisine havale edilmesine karar verilmiştir. İlgili evrakı görüşen maarif meclisi bu durumu uygun bularak 25 Kasım 1897 tarihinde Maarif Nezareti, Hüdavendigâr vilayeti maarif müdürlüğüne gereğinin yapılmasını iletmiştir.⁴²⁵

Muallimliğe yakışmayan hareketlerden biri de mektep içinde muallimin talebelere şiddet uygulamasıdır. Şiddete başvuran muallimler çoğunlukla meclis veya komisyonlar tarafından yer değişikliği yapılmıştır. Bazen de şiddete başvuran muallimler görevlerinden azledilmiş ve görev yaptıkları eğitim kurumunun kademesi değiştirilmiştir.

Mamuretülaziz Vilayetine bağlı Ağın Nahiyesi rüşdiye mektebi muallim-i evveli olan Mustafa Efendi'nin talebelere uyguladığı şiddetin tekrarı halinde azl edileceği uyarısı yapılmak sureti ile vilayet dâhilinde münhal Pertek Nahiyesi rüşdiye mektebine nakledilmiştir. Yerine ise Ağınlı olup Atranos Rüşdiye Mektebi'nde muallim olarak görev yapan Abdullah Lütü Efendi tayin edilmiştir.⁴²⁶

Ankara Vilayetine bağlı Akdağmadeni kazası rüşdiye mektebi muallim-i evveli Hacı Tefik Efendi'nin ticaretle uğraşmasının yanı sıra talebelere karşı daima şiddet uygulaması ile ilgili Malatyalı Benderlizâde Hüseyin Efendi'nin gönderdiği layiha üzerine Yozgad İdadi Mektebi muallimlerinden Süleyman Efendi'nin yapmış olduğu tahkikat neticesinde üzerine Hafik Rüşdiye Mektebi muallimiyle becayişi uygun görülmüştür.⁴²⁷

Kosova Vilayetine tabii Prizrin Rüşdiye Mektebi Muallim-i sanisi Musa Kazım Efendi'nin talebeye şiddet uygulamasından dolayı mektebin muallim-i evveli tarafından şikâyet edilmiştir. Şikâyet üzerine yapılan tahkikat neticesinde Musa Kazım Efendi'nin rüşdiye mektebindeki görevinden alınarak, bilahare bir ibtidai mektebinde istihdam edilmesine karar verilmiştir.⁴²⁸

⁴²⁵ BOA., MF. MKT., 267/58, 18/12/1312 (12 Haziran 1895); BOA., MF. MKT., 369/51, 29/04/1315 (27 Eylül 1897); Serpil Pir, "Mudanya Erkek Rüşdiye Mektebi (1875-1908)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.11, S. 60, 2018, s.400-401.

⁴²⁶ BOA., MF. İBT., 60/16, 15/11/1314 (17 Nisan 1897).

⁴²⁷ BOA., MF. İBT., 105/75, 11/07/1319 (24 Ekim 1901). Akdağmadeni Rüşdiye mektebi muallim-i evveli Hacı Tefik Efendi'nin şiddete meyilli olmasının sadece talebelere yönelik olmadığını hanımını karşıda şiddet uyguladığını ve hanımının bundan dolayı tedavi olduğu farklı bir belgeden öğrenilmektedir. BOA. MF. MKT., 24/15, 03/12/1291 (11 Ocak 1875).

⁴²⁸ BOA. MF. İBT., 137/121, 10/06/1321 (3 Eylül 1903).

b) Mesleki yetersizlik

Mesleki yeterlik, bireylerin bir mesleği başarı ile icra edilebilmesi için, gerekli bilgi, beceri, nitelik, tavır, değer ve tutumların neler olduğunu gösteren asgari normlar bütünü olarak tanımlanmaktadır⁴²⁹. Öğretmen yeterlikleri ise öğretmenlerin mesleğini etkili ve verimli bir biçimde yerine getirebilmek için sahip olmaları gereken bilgi, beceri ve tutumlarını ifade etmektedir. Eğitimde hedeflere ulaşabilmek, bu süreçte yön veren öğretmenlerin nitelik ve yeterlikleriyle yakından ilişkilidir. Öğretmenlerin temel yeterliklere sahip olması, öğrencilerin başarılarını artırmanın ve kişisel gelişimlerini sağlamalarının anahtarlarından biridir⁴³⁰. Mesleki yeterliğe sahip olunması eğitimin temel taşlarından biri olan öğretmenin statüsünün geliştirilmesi açısından yararlı olduğu gibi mesleki yetersizlikte de tam tersi bir durum söz konusu olabilmektedir. Mesleki yetersizlik toplumun öğretmenlik mesleğine bakış açısını değişmesine neden olabilmektedir.

Vilayet maarif meclisleri ve komisyonları mesleki yeterlik konusunda yetersiz olan muallimleri genellikle becayış yapmışlardır. Bazen bu durumda olan muallimlerin görevlerine son verilmiştir. Son verme işlemi bazen hemen olmuş bazen de yerlerine uygun birinin atanması yapılana kadar görevlerine devam etmeleri sağlanmıştır.

Aydın Vilayeti dâhilindeki Urla Kazasında bulunan rüşdiye mektebinde muallimlik yapan Ahmed Şakir Efendi'nin mesleki yetersizliği dolayısıyla 1893 yılında mektepte tahsil gören talebeleri arasında hiç biri mezun olamamıştır. Bu durum kaymakamlık, maarif komisyonu heyeti ve talebelerin imtihanında bulunan mümeyyizleri tarafından rapor edilerek vilayet maarif meclisine bildirilmiştir. Vilayet maarif meclisi 8 Ağustos 1893 tarihinde bir tahrirat ile durumu Maarif Nezaretine durumu bildirmiştir. Maarif Nezareti'nin de uygun görüşü ile Ahmed Şakir Efendi'nin Urla'dan alınarak Kasaba Rüşdiyesi Muallimi İzzet Efendi ile becayış edilmiştir.⁴³¹

Hüdavendigâr Vilayeti Ertuğrul Sancağına tabi Bozöyük Nahiyesi Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Osman Efendi, ahalinin şikâyeti, nahiye meclisi ve maarif komisyonunun yetersiz olduğuna dair kararı üzerine Bolvadin kazası dâhilindeki Çay nahiyesi rüşdiye mektebine becayışı yapılmıştır. Maarif Müdürü Ahmed Hilmi Bey'in Maarif Nezaretine

⁴²⁹ Mehmet Buldu, "Öğretmen Yeterlik Düzeyi Değerlendirmesi Ve Mesleki Gelişim Eğitimleri Planlanması Üzerine Bir Öneri", *Milli Eğitim*, S. 204, Ankara, 2014, s. 117.

⁴³⁰ Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlikleri, MEB Öğretmen Yetiştirme Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2017, s. 4.

⁴³¹ BOA. MF. MKT., 191/11, 25/11/1331 (3 Ocak 1894).

gönderdiği tahriratta muallimin iktidar ve devamı kâfi ise de ahalinin itimadını kazanamadığı cihetle ibtidai tahsili ikmal eden talebelerin birçoğunun rüşdiyeye gitmedikleri için mektebin talebesiz bir hale geleceği ön görüldüğünden Osman Efendi'nin Çay nahiyesi rüşdiye mektebine becayışının yapılmasının uygun olduğunu kaydetmiştir.⁴³²

Edirne Vilayetine bağlı Vize Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli olup aynı zamanda ziraatla uğraşan ve talebeye karşı müstehcen sözler kullandığı söylenen Mehmed Emin Efendi, orada memuriyete devam etmesi uygun olmayacağından Lüleburgaz Rüşdiye Mektebi'ne nakledilmiştir. Aynı şekilde Hicaz Vilayetinde Mekke Rüşdiye Mektebi muallimi Ahmet Efendi ise gayretsizliği ve vazifesini yerine getirme konusundaki iktidarsızlığı anlaşıldığından görev yerinde değişiklik yapılmasına karar verilmiş, bu sebeple Hicaz Vilayetindeki muallimler arasında becayış yapılmıştır.⁴³³

c) Yöre halkı ile uyumsuzluk

Vilayet maarif meclis veya komisyonlarının vilayet dâhilinde ibtidai veya rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallimler arasında yer değişikliği yapmasının bir diğer nedeni de yöre halkı ile geçinememek olmuştur.

Ankara vilayetine bağlı Ayaş kazası rüşdiye mektebinde görev yapan Ali Kadri Efendi, 12 Nisan 1891 tarihinde vermiş olduğu dilekçede bölgenin ab-ı havasıyla imtizaç edemediğinden ve iki günde bir sıtma hastalığından dolayı sıkıntı çekmekte olduğunu ve Bolu sancağı dâhilindeki Mudurnu rüşdiye mektebine naklini istemiştir. Fakat maarif nezareti bu isteği uygun bulmamıştır.⁴³⁴ Aradan beş yıl geçtikten sonra Ankara maarif müdürü Musa Kazım Bey'in 12 Ekim 1896 tarihinde Maarif Nezaretine yazdığı yazıda Ayaş Kazasının uleması ve medreseleri ile meşhur bir belde olduğunu belirtmiştir. Fakat muallim-i evvel Ali Kadri Efendi'nin genç, terbiyeli ve çok çalışkan (gayur) birisi olmasına rağmen ulema ve eşraf-ı belde ile anlaşamamış olduğunu belirtmiştir. Bu nedenden dolayı Nallıhan Kazası Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmud Efendi ile becayışının yapılmış ve Maarif Nezareti bu becayışı uygun bulmuştur.⁴³⁵

Suriye vilayeti Bika Kazası dâhilindeki Lala Karyesi İbtidai Mektebi Muallimi Ömer Lütfi Efendi görev yaptığı karyede *ahali-i karye ile adem-i imtizacına mebni orada devam-ı memuriyeti münasib olamayacağından maaşı yine kendi maaşı nisbetinde olan yine aynı*

⁴³² BOA. MF. İBT., 461/59, 25/11/1331 (26 Ekim 1913).

⁴³³ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 345.

⁴³⁴ BOA., MF. MKT., 128/23, 14/09/1308 (23 Nisan 1891).

⁴³⁵ BOA., MF. MKT., 345/35, 24/07/1314 (29 Aralık 1896).

kazada bulunan Birilyas İbtidai Mektebi Muallimi Müslim Efendi ile becayiş yoluyla yer değişikliği uygun görülmüştür.⁴³⁶

Hasan Fehmi Efendi, Aydın Vilayetine bağlı Urla Kazasında ahalinin yardımları ile yapılan rüşdiye mektebinin kuruluşundan itibaren 500 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir.⁴³⁷ Uzun yıllar mektepte görev yapmıştır. Fakat 19 Aralık 1906 tarihinde kaza maarif komisyonu tarafından tutulan mazbataya göre talebelere kötü davranması ve dengesiz davranışları yüzünden görevinden azledilmiştir.⁴³⁸ Bir süre sonra affedildiği anlaşılan Hasan Fehmi Efendi'nin muallimlik yaptığı dönemde yatığı hal ve hareketlerden dolayı ahali ile iyi geçinemediği için, görevine tekrar iade edilirse vazifesini yaptırmayacaklarından aynı maaşla boş olan Kuşadası Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine nakledilmiştir.⁴³⁹

d) İklim koşulları

Görev yeri değişikliklerinden en çok başvuru yollardan birisi de muallimin tayin olduğu şehir, sancak, kaza, nahiye yahut köyün iklim şartlarına uyum sağlayamaması olmuştur. Bunun birçok örneğine arşiv belgelerinde rastlamaktayız.

Maarif meclileri veya komisyonları vilayet dâhilinde aynı durumda olan ya da görev değişikliği talebinde bulunmuş olan başka bir muallim olması durumunda iki mualliminde muvafakat vermesi halinde bu kişilerin yerlerini değiştirmektedir. Fakat vilayet dâhilinde açık bir kadro olmaması halinde ise uygun şartlar oluşuncaya kadar beklenmektedir.

Bazen yer değişikli talep edilen muallim vilayet dâhilindeki boş bulunan mektepleri maarif idaresine verdiği arzuhalinde bildirmektedir. Maarif idaresi bu durumu Maarif Nezareti'ne bildirilmekteyse de bu talep her zaman kabul edilmemektedir.

Mart 1879 tarihinde Kozan (Sis) Rüşdiye Mektebi'ne Salih Efendi'nin yerine muallim-i evvel olarak tayin edilen Yusuf Efendi⁴⁴⁰, burada beş yıl görev yaptıktan sonra 1884 yılında bölgenin havasıyla uyum sağlayamadığından vilayet merkezinde münhal bulunan Adana Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilmiştir.⁴⁴¹

⁴³⁶ BOA., MF. MKT., 404/61, 17/02/1316 (7 Temmuz 1898).

⁴³⁷ BOA., MF. MKT., 8/52, 18/11/1289 (17 Ocak 1873).

⁴³⁸ BOA., MF. MKT., 1018/58, 20/08/1325 (28 Eylül 1907).

⁴³⁹ Hasan Fehmi Efendi'nin tayini Kuşadası Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ömer Lütfi Efendi'nin Tefenni Rüşdiye Mektebine tayin edilmesinden sonra gerçekleşmiştir. BOA., MF. İBT., 202/113, 14/01/1326 (17 Şubat 1908); Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 350.

⁴⁴⁰ BOA., MF. MKT., 60/67, 08/03/1296 (2 Mart 1879).

⁴⁴¹ BOA., MF. İBT., 17/20, 08/05/1301 (5 Mart 1884).

Erzurum Vilayeti maarif müdürlüğü 26 Nisan 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne vilayet dâhilindeki Pasinler Rüşdiyesi Muallim-i evvelîğinin münhal bulunduğunu bildirmiştir. Fakat bir süre sonra vilayete bağlı Beyazıd Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Raşid Efendi görev yeri olan Bayezid'in havasına uyum sağlayamadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Raşid Efendi Erzurum maarif idaresi tarafından Pasinler Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelîğine tayin edilmiştir.⁴⁴²

Konya Vilayetine bağlı Eğirdir Kazası Rüşdiyesi Muallim-i evveli Rıfat Efendi bulunduğu yerin havasına uyum sağlayamadığı için Yalvaç Rüşdiye Mektebi'ne tayin istemiştir. Yalvaç Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli meclis-i maarifin 21 Temmuz 1903 tarihli ve 924 sayılı kararı ile azledildiği için Rıfat Efendi'nin bu talebi uygun görülerek Yalvaç Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilmiştir.⁴⁴³

Ankara Vilayeti Kayseri Sancağı dâhilindeki Develi Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelîğinden Talas Rüşdiye Mektebi'ne becayiş edilmiş olan Abdülvahhab Efendi buranın havasına alışamadığından görev yeri değişikliği talebinde bulunmuştur. Talebinde ya eski görev yerine yani Develi'ye yahut Ürgüb'e tayin talebi üzerine mahalli yetkililerce tekrar eski görevine dönmemesinin uygun olmayacağından dolayı Ürgüb Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelîğine tayin edilmiştir.⁴⁴⁴

Haleb Vilayeti dâhilindeki Bilan (Belen) Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Abdülkadir Efendi, bulunduğu yerin havasıyla uyuşamaması sebebiyle vilayet dâhilinde boş bulunan İdlib Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelîğine tayin edilmiştir. Abdülkadir Efendi'nin yerine ise Haleb İdadisi mezunlarından Ahmed Şefik Efendi'nin tayin edilmiştir.⁴⁴⁵

Maarif meclisleri veya komisyonları görevli oldukları vilayet dâhilindeki muallimlerin yer değişikliklerini yapmaktaydı. Bazen bir muallimin becayiş yahut başka bir nedenden dolayı farklı bir vilayete görev yeri değişikliği talebinde bulunduğu anda iki vilayet maarif idarelerinin haberleşerek bu durumun halledilmesinin Maarif Nezareti tarafından istenildiği de görülmektedir.

Yalvaç Kazası İbtidai Muallimi Ahmed Recai Efendi 24 Temmuz 1913 tarihinde Maarif Nezaretine yazdığı arzuhalde Köprülülü olduğunu ve Üsküb Darülmuallimîn Mektebi'nden mezun olduğunu dokuz sene Rumeli vilayetinde muallimlik yaptığını, Selanik

⁴⁴² BOA., MF. İBT., 31/94, 24/10/1310 (11 Mayıs 1893).

⁴⁴³ BOA., MF. İBT., 136/89, 07/05/1321 (1 Ağustos 1903).

⁴⁴⁴ BOA., MF. İBT., 237/49, 04/07/1327 (22 Temmuz 1909).

⁴⁴⁵ BOA., MF. İBT., 297/8, 10/01/1329 (11 Ocak 1911).

Vilayetine bağı Karaferya Rüşdiye mektebinde ve Manastır Vilayeti Florina Tefeyyüz Mektebi müdürlüğünde bulunduğunu kaydetmiştir. Aynı arzuhalde Isparta Livasına tabi Yalvaç kazasının havasına alışamadığını ve hastalığından dolayı Edirne Vilayeti dâhilinde müstevfi maaşlı ibtidaî müdür veya muallim-i evveliklerinden birine talep etmiştir. Maarif Nezareti İbtida-i dairesinden Konya Vilayeti maarif müdürlüğüne gönderilen tahriratda Edirne vilayeti dâhilinde münasip bir muallimlik olmadığı bildirilmiştir. 14 Ekim 1913 tarihinde askeri Tabip Yüzbaşı Mustafa Şevket Bey'in kendisine verdiği raporda Recai Efendi'nin sağlığı açısından Bursa, Edirne ve İzmir gibi bir vilayette muallimliği münhal bulunan bir kazaya nakli memuriyetinin lüzumlu olduğunu kaydetmiştir. Bunun üzerine 28 Ağustos 1913 tarihinde ikinci defa Maarif Nezareti'ne gönderdiği arzuhalde bu durumu iletmiştir. Tedrisat-ı İbtida-i dairesinden Konya Vilayeti maarif müdürlüğüne gönderilen yazıda Ahmed Recai Efendi'nin mahallin havası ile uyum sağlayamadığından vilayet dâhilinde havası mutedil bir yere nakli mümkün olamadığı takdirde Aydın Vilayeti Maarif Müdüriyeti ile haberleşilerek münasip bir mahalle tahvili veya becayışının yapılmasının Konya Maarif Müdüriyeti'ne bildirilmiştir.⁴⁴⁶

e) Becayış yapmak

Muallimlerin yer değiştirmesinde bazen isteyerek bazen de meclis veya komisyonların verdiği karar üzerine mecburi becayışlar yapılmaktaydı. Becayış yolu ile yapılan değişikliklerin maddi sıkıntılar, muallimin ya da ailesinin sağlık sorunları, muallimin hane halkının gitmek istediği yerde olması gibi değişik nedenleri bulunmaktaydı.

Becayış yapmak isteyen bir muallim nedenleriyle birlikte gerekli açıklamaları yaptığı dilekçeyi görev yaptığı mektep büyük ise mektebe küçük ise direkt olarak mektebin bulunduğu yerdeki maarif meclisi veya komisyonuna iletmekteydi. İlgili maarif meclisi veya komisyonu dilekçeyi üst yazı ile mülki amir vasıtasıyla Maarif Nezaretine göndermekteydi. Maarif nezareti genellikle aynı durumda olan kişiler var ise bu başvuruyu kabul etmekte ve ilgili maarif idaresine bildirmekteydi.

Becayış yolu ile yer değiştirmek isteyen muallimler karşılıklı olarak anlaşmak ve birbirlerinin rızasını almak zorundaydılar. Özellikle becayışı isteyen muallimin gitmeyi talep ettiği yerdeki bir muallimi ikna etmesi istenmekteydi. Eğer bunu yapabilirse kendisinden ve

⁴⁴⁶ BOA., MF. İBT., 451/35, 07/10/1331 (9 Eylül 1913). Ahmed Halil Recai Efendi bu arzuhaline rağmen vilayet dışında bir yere tayin edilmemiş ve Yalvaç'ın havası ve suyuyla imtizaç edemeyip rahatsızlanmış ve hastalığı sebebiyle istifa etmek zorunda kalmış olup başka bir yere tayin talebi üzerine, Konya Darülmuallimini Tatbikat Mektebi Muallm-i Saniliği'ne tayin edilmiştir BOA., MF. İBT., 464/94, 04/12/1331 (4 Kasım 1913).

mahalli maarif idaresinden Maarif Nezaretine bilgi verilmesi istenilmekteydi.⁴⁴⁷ Bazen bu gibi durumlarda becayış isteyen muallimden gitmeyi talep ettiği yerde razı ettiği muallimden alacağı muvafakat belgesini Maarif Nezaretine göndermesi bildirilmekteydi.⁴⁴⁸

Bazen de bu becayışlar vilayet dâhilinde maarif meclisi veya komisyonu tarafından vilayet dâhilinde yapılmakta ve Maarif Nezaretine durum hakkında bilgi verilmekteydi. Maarif Nezareti tarafından bunun uygun görülmesi halinde maarif muhasebesinde kayıtları tasdik edilerek ilgili muallimlerin yeni görev yerlerine gidip göreve başlamaları hususu mahalli maarif idaresine bildirilmekteydi. Taşradaki bu şekilde yapılan görev yeri değişikliklerine hemen hemen her vilayette rastlamak mümkündür.

Mahalli maarif meclisleri ve komisyonları tarafından yapılan ve Maarif Nezaretine bilgi verilen becayış yolu ile gerçekleşen görev yeri değişikliklerine birkaç örnek verecek olursak;

Suriye Vilayetine bağlı Yağosye İbtidai Mektebi muallimi Ahmed Zeydan Efendi ile Kerdi Mektebi muallimi Abdurrahman Efendi⁴⁴⁹, yine Suriye Vilayeti Havran sancağı dâhilinde bulunan Basirulharir ibtidai mektebi muallimi Mahmud Nedim Efendi ile Ahire ibtidai mektebi muallimi Mustafa Efendi⁴⁵⁰, Hüdavendigâr Vilayeti dâhilindeki Mudanya Rüşdiyesi Muallimi Hasan Kazım Efendi ile Mihaliç Rüşdiyesi Muallimi Ali Rıza Efendi⁴⁵¹, Kosova Vilayeti vilayet dâhilindeki Üsküb Rüşdiyesi Muallim-i Evveli İbrahim Efendi ile İştib Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Şehabeddin Efendi⁴⁵², Bağdat Vilayeti dâhilindeki Samara Rüşdiye Mektebi Eski Muallimi Ali Efendi'nin Horasan Rüşdiye Mektebi Muallimi Mehmed Efendi⁴⁵³, Kastamonu Vilayeti dâhilindeki İnebolu Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Receb Hamdi Efendi ile Göynük Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mehmed Cevdet Efendi⁴⁵⁴, Halep Vilayeti dâhilindeki Cısr-i Şugur Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Abdulkadir Efendi ve Bab Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Abdullah Efendi⁴⁵⁵, Beyrut Vilayeti dâhilindeki Safed Kazası Rüşdiye Mektebi muallimi Edhem Efendi ile Merkab Rüşdiye

⁴⁴⁷ BOA., MF. MKT., 47/111, 05/04/1294 (19 Nisan 1877); BOA., MF. MKT., 50/45, 12/07/1294 (23 Temmuz 1877); BOA., MF. MKT., 98/63, 21/08/1305 (3 Mayıs 1888); BOA., MF. MKT., 99/68, 22/10/1305 (2 Temmuz 1888).

⁴⁴⁸ BOA., MF. İBT., 14/69, 29/03/1297 (11 Mart 1880).

⁴⁴⁹ BOA., MF. İBT., 38/108, 09/02/1312 (12 Ağustos 1894).

⁴⁵⁰ BOA., MF. MKT., 426/34, 19/07/1316 (3 Aralık 1898).

⁴⁵¹ BOA., MF. İBT., 15/14, 14/06/1297 (24 Mayıs 1880).

⁴⁵² BOA., MF. İBT., 15/26, 19/06/1297 (29 Mayıs 1880).

⁴⁵³ BOA., MF. İBT., 25/121, 19/01/1308 (4 Eylül 1890).

⁴⁵⁴ BOA., MF. İBT., 37/87, 21/12/1311 (25 Haziran 1894).

⁴⁵⁵ BOA., MF. İBT., 48/36, 21/06/1313 (9 Aralık 1895).

Mektebi muallimi Abdurrahman Efendi⁴⁵⁶, Aydın Vilayeti dâhilinde Salihli Rüşdiye Mektebi muallimi Hacı Hüseyin Efendi ile Akhisar Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Abdulkadir Efendi⁴⁵⁷, Yanya Vilayeti dâhilindeki Ergiri Kazası Kordelen Nahiyesine tabi Gulem İbtida-i Mektebi muallimi Abdülhalim ile Luşa İbtida-i Mektebi muallimi Abdülaziz Efendi⁴⁵⁸, Sivas Vilayeti dâhilindeki Zile Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Galib Efendi ile Aziziye Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ali Rıza Efendi⁴⁵⁹, Yemen vilayetine bağlı Vadiizzahr İbtidai Mektebi Muallimi Seyid Abdullah Efendi ile Karinülkabil Mekteb-i İbtidai Muallimi Seyyid Muhammed Müeyyid Efendi⁴⁶⁰ karşılıklı anlaşıp becayış yapmışlardır.

f) Vilayet dâhilinde yeni bir mektebin açılması veya mektebin türünün değişmesi

Maarif meclisi veya komisyonu tarafından muallimlerin görev yeri değişikliklerinin yapılma nedenlerinden biri de vilayette yeni bir mektebin açılması ya da bir rüşdiyenin idadiye çevrilmesi gibi mektebin türünün değişmesi olabilmektedir.

Antalya Rüşdiye Mektebi'nin idadi mektebine dönüştürülmesi kararından sonra mektebin muallim-i evveli Abdülgaftar Efendi'ye idadi mektebinde münasip bir muallimlik kadrosu olmadığı için başka bir mektebe tayin edilmesini talep etmişti. Bunun üzerine adı geçen muallim-i evvel, Konya Vilayeti tarafından emeklilik talebinde bulunan Alaiye Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Yahya Efendi'nin yerine görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Abdülgaftar Efendi, Alaiye Rüşdiye Mektebi'nde görevlendirilmiş, ancak mektebin önceki muallim-i evveli Yahya Efendi görevinden ayrılmamıştı. Bu durum karşısında Yahya Efendi 17 Kasım 1898 tarihinde Maarif Nezareti'ne bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafta, emeklilik talebinin henüz gerçekleşmediğini, buna rağmen Konya Vilayeti tarafından Antalya Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Abdülgaftar Efendi'nin, kendi yerine görevlendirildiğini ifade etmiştir. Konya Vilayetinin 31 Ekim 1898 tarihli telgrafı üzerine de, Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi'nde evrak üzerinde bir tetkik yapılmıştı. Bunun neticesinde de Maarif Nezareti'nde, Alaiye Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Yahya Efendi'nin emekliye ayrılma talebine veya diğer bir mahalle nakledilmesi hakkında bir müracaata rastlanmamıştı. Bunun yanında Maarif Nezareti'ne göre, emeklilik talebinde bulunan bir kimsenin, emekliliği gerçekleşmeden yerine bir başkasının tayin edilmesi de Tekaüd

⁴⁵⁶ BOA., MF. İBT., 118/29, 19/01/1320 (28 Nisan 1902).

⁴⁵⁷ BOA., MF. İBT., 214/72, 02/06/1320 (6 Eylül 1902).

⁴⁵⁸ BOA., MF. İBT., 135/103, 01/04/1321 (27 Haziran 1903).

⁴⁵⁹ BOA., MF. İBT., 143/36, 24/10/1321 (13 Ocak 1904).

⁴⁶⁰ BOA., MF. İBT., 418/61, 11/04/1331 (20 Mart 1913).

Nizamnamesi hükümlerine aykırıydı. Bu nedenle Maarif Nezareti tarafından Alaiye Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Yahya Efendi'nin açık mekteplerden birine tayin edilmesi, yerine de Abdülgaffar Efendi'nin nakledilmesinin uygun olacağına karar verilmiştir. Daha sonra, Alaiye Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Yahya Efendi'nin emekliliği hakkında, Konya Vilayetine bir tebligat yapıldığını tespit eden Maarif Nezaretine verilen cevaba göre, 31 Ekim 1898 tarihinden itibaren aylık 293 kuruş maaşla emekliye ayrıldığı bildirilmiştir. Maarif Nezareti de, Yahya Efendi'nin emekliye ayrılması sebebi ile boş kalan Alanya Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine aylık 500 kuruş maaş ile Antalya Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Abdülgaffar Efendi'yi tayin etmiştir.⁴⁶¹

2.6.2.3. Personelin görevine son verme

Vilayet maarif meclis veya komisyonları muallimlerle ilgili sadece yer değişikliği yapmamaktaydı. Bunların ayrıca muallimler ve mekteplerde görev yapan diğer personelin görevine son verme yetkisi de bulunmaktaydı. Muallimin görevine son verilmesi verilecek cezaların en son aşamasıydı. Muallimlere ceza gerektirecek bir durumda verilecek olan cezaların en hafifi uygunsuz davranışlarda bulunan muallime tenbihatta bulunulmaktaydı. Buna rağmen kötü hal ve hareketlerde bulunmak başta olmak üzere; görevinde devamsızlık yapmak, mesleki yetersizlik gibi olumsuz hal ve hareketlerde bulunan muallimlerin görevlerine son verilmiştir.

a) Memurluğa yakışmayacak hal ve hareketlerde bulunmak

Görev yerinde memurluğa yakışmayacak kötü hal ve hareketlerde bulunmak muallimlik mesleğine son verilmesi için geçerli bir neden olabilmekteydi. Vilayetlerde maarif meclis veya komisyonları bu davranışlarına son vermeyen bir kısım muallimlerin görevine son vermişlerdir.

İzmid Sancağına bağlı Karamürsel ibtidai mektebinde 1894 yılında muallim-i sani olarak İmam Hafız Rauf Efendi görev yapmaktaydı. Fakat Hafız Rauf Efendi'nin görevi müddetince iki defa teftiş geçirdiği muktadir bir muallim olmadığı görülmektedir. Öyle ki son teftişi gerçekleştiren İnas Rüşdiyeleri Müfettişi Hüsnü Efendi'nin raporuna göre Rauf Efendi'nin verdiği yetersiz ibtidai eğitimi sebebiyle Karamürsel Rüşdiye Mektebine devam eden çocukların mektebe yazıldıktan sonra yeniden ibtidai dersleri alarak rüşdiyeye devam

⁴⁶¹ BOA., MF. MKT., 435/6, 19/09/1316 (31 Ocak 1899); Ali Rıza Gönüllü, "Alanya Rüşdiye Mektebi (1861-1913)", *Erdem*, S. 73, Ankara, 2017, s.80-81.

edebildiklerini, Hafız Rauf Efendi'nin azledilmesinin kazadaki maarif gelişimi için yerinde bir karar olacağına dair tahkikat başlatılması hususunda tavsiye verdiği görülmektedir.⁴⁶² Müfettiş Hüsnü Efendi'nin raporu doğrultusunda Karamürsel İbtidai mektebi muallim-i sanisi Hafız Rauf Efendi hakkında bir tahkikat başlatılmıştır.

Yapılan tahkikat neticesinde mektepte muallim-i evvellik görevini yürüten Hüseyin Zühdü Efendi imamlık görevini de birlikte yürütmekteydi. Hüseyin Zühdü Efendi muallim-i evvel olarak göreve ilk başladığı günlerde muallimi sani İmam Hafız Rauf Efendi hakkında yine bir şikâyet olmuştu. Bu şikâyet üzerine Hafız Rauf Efendi, okur-yazar talebe yetiştiremediği ve ehliyetsizliği gibi sebepler yüzünden azledilmiştir. Mektebin muavin-i evveli Hüseyin Zühdü Efendi'nin çalışmaları neticesinde mektepteki talebe sayısı bir yıl içerisinde on kata yakın bir sayı artış göstererek 30'lardan 300' e çıktığı ve yetiştirdiği 5-6 yaşlarındaki çocukların bile okuyup yazabildiği tahkikat raporunda kaydedilmiştir. Fakat aynı tahkikat raporundan öğrendiğimize göre muavin-i evvel Hüseyin Zühdü Efendi'nin mektepteki eğitim-öğretim ile ilgili bu başarılı çalışmalarına karşılık takdir göreceği yerde, İmam Hafız Rauf Efendi ile beraber kaymakamın birlik olup muallim-i evvel Hüseyin Zühdü Efendi'nin maaşını gasp ettikleri gibi Hafız Rauf Efendi'nin tarafgirliğini yapan Karamürsel Maarif Komisyonu Reisi Şevket Efendi'nin yapacaklarından çekindiği için Hüseyin Zühdü Efendi ailesini dahi evden dışarı çıkarmaktan çekinmekteydi. Yetersizliği sebebiyle muallim-i sanilikten azledilen imam Hafız Rauf Efendi adeta ödüllendirilircesine Hüseyin Zühdü Efendi'nin yerine muallim-i evvel vekili tayin edilmiştir. Fakat bir müddet sonrada Topkapı civarındaki Garik Ali Bey İbtidai Mektebi muallimi Hafız Mustafa Efendi 500 kuruş maaşla Karamürsel İbtidai Mektebine tayin edilmiş ve Hafız Rauf Efendi'de görevden el çekirilmiştir.⁴⁶³

Kandiye rüşdiye mektebi muallim-i evveli Şevki Efendi, Dersaadet'e gelerek 1.000 kuruş maaşla taşrada bulunan bir rüşdiye mektebine tayini ile ilgili vermiş olduğu tezkireye binaen Beyrut Vilayetine bağlı Lazkiye Sancağı dâhilindeki Cebele rüşdiye mektebine tayin edilmiştir. Burada işe başladıktan sonra uygunsuz hareketlerinden dolayı vilayet tarafından başka bir yere tayin edilmesi talep edilmiştir.⁴⁶⁴ Şevki Efendi bu durum üzerine Aydın (İzmir) Vilayeti dâhilindeki Çine Rüşdiye Mektebi muallimi evvelliğine nakledilmiştir. Şevki Efendi burada da hizmetini yerine getirmeyerek memuriyetinin temizliğine

⁴⁶² Abdülhamit Beşir, *II. Abdülhamid Döneminde İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2022, s. 87.

⁴⁶³ Beşir, *II. Abdülhamid Döneminde İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (1876-1909)*, s. 87-88.

⁴⁶⁴ BOA., MF. MKT., 475/24, 23/06/1317 (29 Ekim 1899).

yakışmayacak şekilde gece gündüz içki içmekle meşgul olmuş ve dine aykırı davranışlarda bulunmuştur. Şevki Efendi, bu davranışlarından dolayı öncelikle uyarılmış olmasına rağmen aynı davranışları sergilemeye devam etmiştir. Yapılan nasihatlere kulak asmayan muallim ihbar edilmiş ve kaza kaymakamı tarafından da tasdik edilen durum Aydın vilâyetinden alınan yazıda açıklanmış. Buna göre Şevki Efendi muallimliğinde alışkanlık edindiği bu hâl ve harekete nazaran yine taşradaki başka bir dairede istihdam edilmek üzere mevcut memuriyetinden azledilmiştir.⁴⁶⁵

Mahmut Kamil Efendi, Bayburd Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olmadan önce Görele, Bolvadin, Abana, Alaçam rüşdiye mekteplerinde görev yapmıştır. 1901 yılında Erzurum Vilayetine bağlı Bayburd Kazası rüşdiye mektebine tayin olmuştur. Mahmut Kamil Efendi, Bayburd Rüşdiye Mektebi'ndeki görevinin pek güzel geçmediği söylenebilir. Mahmut Kamil Efendi, burada görev yaptığı sürede değişik zamanlarda görevine devamsızlıklar yapmış ve talebelere kötü muamelelerde bulunmuş olduğu için hakkında şikâyetler yapılmıştır. Ayrıca şehrin yöneticilerinden kaymakam, tahrirat kâtibi ve mektupçu ile de geçinememiş ve bunlar aleyhinde şikâyetlerde bulunmuştur. Mahmud Kâmil Bey'in Bayburd Rüşdiye Mektebi'ndeki görevi uzun sürmemiş ve çok geçmeden Mart 1903 tarihinde bu görevden azledilmiştir.⁴⁶⁶

Çatalca Sancağı maarif komisyonunun 7 Haziran 1910 tarihinde tutmuş olduğu mazbataya göre Haraççı Karyesi muhtar ve ihtiyar heyetinin istidasına göre Haraççı Karyesi İbtidai Mektebi Muallim-i sani olarak görev yapmakta olan Hafız Mehmed Efendi'nin uygunsuz hal ve hareketlerde bulunduğu bildirilmiştir. Hafız Mehmed Efendi'nin uygunsuz hal ve hareketlerinden dolayı azliyle yerine Hafız Şerif Efendi'nin tayini talebine dair karye ahalisi ve ihtiyar heyeti tarafından arzuhâl verilmiştir.⁴⁶⁷

Urfa Sancağına tabii Nizib Nahiyesi Birinci İbtidai Muallimi Abdürrezzak Efendi işret ve uygunsuz ve kötü davranışlara sergileyen bir ahlaka (kabâyih-i ahlakiyeye) sahip olup Şura-yı Devlete gönderilen mazbatada nahiye müdürlüğü tarafından gönderilen 8 Kasım 1916 tarihli tahriratta suçunun sabit olduğundan dolayı görevine son verilmiştir.⁴⁶⁸

Muallimlerin sadece mektepte talebelerine karşı olan tavrı değil, halk arasındaki konumları ve görev yaptıkları bölgenin halkıyla iyi geçinmeleri de önem arz etmiştir. Aksi

⁴⁶⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.), 235/131, 25/07/1320 (27 Ekim 1902); Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 344.

⁴⁶⁶ Yurdal Demirel, "Bayburt'ta Modern Bir Eğitim Kurumu: Bayburd Rüşdiyesi", *Erdem*, S. 73, Ankara, 2017, s. 48.

⁴⁶⁷ BOA., MF. İBT., 275/35, 05/06/1328 (14 Haziran 1910).

⁴⁶⁸ BOA., ŞD., 2250/5, 26/04/1335 (19 Şubat 1917).

takdirde şikâyetler meydana gelmiş ve görev yerlerinde değişiklikler yapılmıştır. Aynı yerde uzun süre görev yapan muallimlerin de kimi zaman vazifelerinde gevşeklik gösterdikleri için şikâyet edildiği anlaşılmaktadır. Bitlis Merkez Rüşdiyesi muallim-i evveli bunlardan biridir. Çok uzun süre bu görevde olan muallim görevinde gevşeklik gösterdiği için ahalinin nefretini kazanmış, ahali bu muallim yüzünden mektebe yeterli ilgiyi göstermemiş ve bu sebeple muallimin azline karar verilmiştir.⁴⁶⁹

Mubassır, bevvab gibi mektep görevlileri hakkında da kötü hal ve hareketleri olduğu yönünde ihbar alındığında, gerekli tahkikatlar yaptırılıyor, görevlerini hakkıyla yerine getirmeyenler olduğunda, görev yeri değişikliğinden azledilmeye kadar uzanan yaptırımlar uygulanıyordu. Saraybosna Mekteb-i Rüşdiyesi bevvabı Muhammed Ağa da, tembellik ve rehavetinden dolayı azledilmiş, yerine Bekir Ağa'nın tayinine karar verilmiştir. Benzer bir şekilde Kayseri Mekteb-i Rüşdiyesi bevvabı Mehmed'in kötü hal ve hareketten dolayı azledilerek yerine Seyyid Efendi'nin tayinine karar verilmiştir.

Ankara İdadi Mektebi'nde bevvab olarak 1897 yılında göreve başlayan Mustafa Ağa bu görevde beş ay gibi çok kısa bir süre çalışmış ve istifa etmiştir. Yerine Hüsnü Ağa getirilmiştir. Hüsnü Ağa'da Mustafa Ağa gibi bu görevde çok kısa kalmıştır. Yaklaşık altı ay sonra bu defa Mehmed Ağa göreve getirilmiştir. Ancak Mehmed Ağa görevindeki yetersizlik yüzünden azledilip yerine Molla Ahmed Ağa getirilmiştir.⁴⁷⁰

Maarif meclis veya komisyonları sadece muallimlerin görevlerini sonlandırmamışlardır. Görevi sırasında yetersiz görülen, uygun davranışlarda bulunmayan, hırsızlık yapan ve devamsızlık gösteren diğer personeline görevinde azledildikleri görülmektedir.

Diyarbakir Vilayetine bağlı Mardin İdadi Mektebi'nde de mubassır Ali Bey'in mektepten kilim, seccade ve coğrafya atlası çaldığı tespit edilmesi üzerine görevinden azledilmiştir. Yerine sancak maarif idaresi azalarından Abdülkadir Efendi tayin edilmiş, Ali Bey hakkında da kanuni işlem başlatılmıştır.⁴⁷¹

b) Mesleki yetersizlik

Muallimlerin kötü hal ve hareketlerinin yanı sıra görevindeki yetersizlik de meslekten azledilmelerinde önemli bir sebep olabilmekteydi.

⁴⁶⁹ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 350.

⁴⁷⁰ BOA., MF. MKT., 546/27, 18/11/1318 (8 Temmuz 1901).

⁴⁷¹ BOA., MF. MKT., 808/37, 28/04/1322 (8 Ekim 1904).

Mesleki alanda yeterlik hususunda istenilen seviyede olmayan muallimlerinde mesleki hayatlarına son verildiği görülmektedir. Aydın (İzmir) Mekteb-i Rüşdiyesi Muallim-i Sanisi Abdullah Efendi mesleki alanda yetersiz görülerek ihraç olunmuştur. Yerine maarif meclisi tarafından seçilen Hacı Hasan Efendi'de de aynı olayın tekrarlanmamasına için yetkililerin daha dikkatli olması hususunda uyarılmışlardır.⁴⁷²

Yemen Vilayeti merkezinde bulunan San'a Rüşdiyesi Muallim-i evveli Zühdü Efendi'nin görevini yerine getirmedeki yetersizliği gerekçesi ile mektepteki talebelerin yeteri derecede eğitim-öğretimden faydalanamadıkları (*ulûm u fûnûndan bî-behre kaldıkları*) için görevinden azledilmiştir. Yerine o dönemde bölgede bulunan Kosova Darülmualimîn Muallimi Yusuf Ziya Efendi tayin edilmiştir.⁴⁷³

c) Görev yerine gitmemek veya devamsızlık yapmak

Vilayetlerde görevli bir kısım muallimler veya bazı memur veya hizmetliler görev yaptıkları yerlerde görevlerine gitmemişlerdir. Bu muallim veya diğer çalışanlar devamsızlık konusunda dikkatli davranmamaları dolayısıyla görevlerinden azledilmişlerdir. Ayrıca bazen de bir yerden bir başka yere tayin olan muallimler yeni görev yerlerine gitmemişlerdir. Bu durumda olan muallimlerinde bazılarının görevlerinden azledildiklerini arşiv belgelerinden anlamaktayız.

Aydın (İzmir) Vilayeti dâhilindeki Alaşehir rüşdiye mektebi muallim-i evveli sekiz ay gibi uzun bir süre mektebe gitmemiş ve devamsızlık yapmıştır. Bu dönemde mektepteki muallim-i sanininde hasta olması dolayısıyla mektepteki eğitim-öğretim işleri aksamıştır. Muallim-i evvelin bu süre zarfında İstanbul'da dolaştığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı görevinden azledilmiştir. Yerine Keşan rüşdiye mektebi muallim-i evveli olup yakın bir zamanda vilayet dâhilindeki Kasaba rüşdiye mektebi muallim-i saniliğine tayin olan Mehmed Fehmi Efendi tayin olmuştur.⁴⁷⁴

Sivas Vilayeti merkez rüşdiye mektebi hat muallimi Mahmud Efendi'nin devamsızlığından dolayı azliyle yerine Yemenizâde Abdullah Rüşdü Efendi⁴⁷⁵; yine aynı vilayete bağlı Karahisar-ı Sahib Sancağı dâhilindeki Hamidiye Kazası rüşdiye mektebi muallimi Hulusi Efendi, mesleki yetersizliği ve devamsızlığı dolayısıyla görevden

⁴⁷² BOA., MF. MKT., 10/131, 10/04/1290 (7 Haziran 1873).

⁴⁷³ BOA., MF. İBT., 24/11, 10/04/1290 (7 Haziran 1873).

⁴⁷⁴ BOA., MF. MKT., 56/33, 05/05/1295 (7 Mayıs 1878).

⁴⁷⁵ BOA., MF. MKT., 73/1, 28/01/1299 (20 Aralık 1881).

azledilmiştir. Yerine görev yaptığı yörenin abı havasıyla sıkıntı yaşayan Ergani Madeni Sancağı rüşdiye mektebi muallimi tayin edilmiştir.⁴⁷⁶

Diyarbakir Vilayetine bağlı Mardin Rüşdiye Mektebi'nde bevvab olarak görev yapan Yahya Ağa görevine devamsızlık yapmıştır. Bu durum mektebin muallimi evveli ve muallim-i sanisi tarafından müşterek imza ile bir tahrirat ile yetkililere bildirilmiştir. Bu durum üzerine Yahya Ağa 21 Ekim 1894 tarihi itibarıyla görevinden azledilmiştir. Yerine tayin edilen Mehmed Ağa 22 Ekim 1894 tarihinde rüşdiye mektebindeki görevine başlamıştır.⁴⁷⁷ Yine Diyarbakir Vilayetine bağlı Ergani Madeni Sancağına tabii Palu Kazası merkezinde yer alan Hamidiye İbtidai Mektebi muallimi Mehmed Efendi, devamsızlığı dolayısıyla azledilmiştir. Yerine tayin edilecek olan Yahya Efendi her hangi bir mektep mezunu olmadığından idadi mektebi talim heyeti tarafından merkezden gönderilen talimatnameye göre imtihan edilmesi istenmiştir. İmtihan neticesine göre göreve başlatılması istenmiştir. Eğer Yahya Efendi imtihanda başarısız olursa yerine uygun birinin bulunması bildirilmiştir.⁴⁷⁸

Konya Vilayeti dâhilindeki Isparta Sancağında Hamidabad Ziraat Bankası şubesinde muavin olarak görev yapan Nuri Efendi, sancak maarif komisyonunun kararı üzerine rüşdiye mektebinde boş geçen hat muallimliğine tayin edilmiştir. Hat muallimliği görevini yedi seneden beridir yürütmekte ve mektepte bir aralık boş geçen Kavaid-i Türki derslerine de girmiştir. Konya Vilayeti Maarif Müdürü Azmi Bey'in görev icabı sancakta teftiş amacıyla bulunduğu günlerde Nuri Efendi'nin devamsızlığı konusun da gündeme getirilmiştir. Bu durum üzerine Nuri Efendi'nin görevine devam etmediği anlaşıncı bu görevden azledilmiştir. Yerine, “...liva tahrirat kâtibi olub hat dersi emsaline fa'ik ve metlûbe muvafık..” Fuat Bey 100 kuruş maaşla tayin edilmiştir.⁴⁷⁹

Balkan Savaşlarının çıkması üzerine Rumeli topraklarında bulunan vilayetlerdeki muallimlerin çoğu mecburen savaşın olmadığı topraklara göç etmişlerdir. İstanbul veya Anadolu'ya gelen muallimler buralarda görev yapmak için yetkililere dilekçeler sunmuşlardır. Manastır Vilayeti darülmualimîn-i ibtidai mektebinde el işleri muallimliği yapan Nuri Efendi'de bu dönemde açıkta kalmıştır. Yeniden görev yapabilmek amacıyla darülmualimîn mektebine tayin edilmek için 19 Kasım 1913 tarihinde Sadaret'e dilekçe göndermiştir. Bu talep üzerine Nuri Efendi, Ankara Vilayetinde yeni teşkil edilmiş olan

⁴⁷⁶ BOA., MF. İBT., 57/19, 11/07/1314 (16 Aralık 1896).

⁴⁷⁷ BOA., MF. İBT., 41/17, 21/06/1312 (20 Aralık 1894).

⁴⁷⁸ BOA., MF. MKT., 1111/42, 07/03/1327 (29 Mart 1909).

⁴⁷⁹ BOA., MF. MKT., 422/28, 25/06/1316 (10 Kasım 1898).

Darülmuaallimîn-i İbtidai Tatbikat Mektebi'ne tayin edilmiştir. Ancak Nuri Efendi, görev mahalline gitmediğinden azledilmiş ve yerine 3 Aralık 1913 tarihinde, Manastır Dârülmuaallimîn-i İbtidâî mezunlarından olup vilayette İttihat ve Terakki Mektebi muallimliği yapan ve savaş nedeniyle Nuri Efendi ile aynı kaderi yaşayan Tahsin İrfan Efendi tayin edilmiştir.⁴⁸⁰

d) Diğer nedenler

Vilayet maarif meclis veya komisyonlarının muallim veya memurların görevlerine son vermeye yönelik aldığı kararların altında yatan nedenler kötü hal ve harekette bulunmak, mesleki yetersizlik ve devamsızlık ile sınırlı kalmamıştır. Bu nedenlerden başka mesleklerinin yanı sıra değişik işlerle meşgul olmak, çalıştığı yerin mektebin huzurunu bozmak gibi değişik nedenler dolayısıyla da muallimlerin görevlerinden azledildikleri görülmektedir.

Diyarbakir Vilayeti dâhilinde Mardin İdadi Mektebi'nde Farsça muallimliği yapan Numan sabit Efendi'nin mektep içerisinde huzursuzluğa neden olmasından dolayı görevinden azledilmiştir. 24 Eylül 1903 tarihinde kayda geçirilen bir hadiseye göre, mektep muallimlerinden Hamdullah, Numan Sabit ve Kemal Efendiler, 1 Marttan beri maaş almadıklarını ve diğer muallimler gibi kendilerine de ikişer üçer maaş verilmez ise birer maaş kabul etmeyeceklerini bildirirler. Bunun üzerine, mektep müdürü Süleyman Efendi maaşlarını almaları konusunda 3 gün boyunca nasihatte bulunmuşsa da her hangi bir faydası olmamıştır. Daha sonra Numan Sabit Efendi ve Kemal Efendi paralarını isteyince, Süleyman Efendi “burası resmi bir dairedir, çocuk oyuncağı değildir” diyerek bu taleplerini reddetmiştir. Bunun üzerine Numan Sabit Efendi ve Kemal Efendi mektep içinde “para vermez isen verme, elinden ne gelirse yapmaktan geri durma” diye bağırarak mektep içerisinde huzursuzluk meydana getirmişlerdir. Kayda geçen bu durum üzerine mektep müdürü Süleyman Efendi, ek olarak Numan Sabit Efendi'nin darülmuaallimîn diplomasının da olmadığını Maarif Nezaretî'ne bildirmiştir. Nezaretten 19 Ekim 1903 tarihinde mutasarrıflığa gelen cevapta, Numan Sabit ve Kemal Efendilerin mektep düzenini bozucu hareketlerinden dolayı vilayet maarif idaresine gerekli incelemelerin yapılması için emir

⁴⁸⁰ BOA., MF. İBT., 470/52, 08/01/1332 (7 Aralık 1913).

verilerek, gerekenin yapılacağı bildirilmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Farsça Muallimi Numan Sabit Efendi görevinden azledilmiştir.⁴⁸¹

Görevinden azledilen Mardin İdadi Mektebi Farsça Muallimi Numan Sabit Efendi, sonrasında Maarif Nezaretine Mardin İdadi Mektebinde muallimliğe geri dönüş için dört defa müracaatta bulunmuştur. İlk başvurusu, 14 Temmuz 1904 tarihinde Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılmış, ancak, 6 Ekim 1904 tarihinde gelen cevapta, tekrar tayinin mümkün olmadığı bildirilmiştir. İkinci başvuru bir yıl sonra tekrar mutasarrıflık tarafından 9 Ekim 1905 tarihinde yapılmış olup, gelen cevap değişmemiştir. 2 Ocak 1905 tarihinde talep reddedilmiştir. Numan Sabit Efendi'nin üçüncü başvurusu, mektep muallimlerinden Tahir Nadi Efendi'nin, mektep idaresiyle arasının bozulup, geri dönmek üzere İstanbul'a gitmesi üzerine vuku bulmuştur. 3 Ağustos 1908 tarihinde Diyarbakir Valisi Mehmet Arif Bey tarafından gönderilen bir yazıyla Tahir Nadi Efendi'nin geri dönmemesi halinde yerine Numan Sabit Efendi'nin tayini talep edilmiştir. Ancak, 13 Ocak 1909 tarihinde gelen cevapta, Numan Sabit Efendi'nin ehliyetsizliğinden dolayı azledildiği için başka birinin tayin edilmesi uygun bulunmuştur. Dördüncü müracaatta ise 15 Eylül 1908 tarihinde Numan Sabit Efendi Maarif Nezareti'ne gönderdiği arzuhal ile çocuklarının sefalet içinde yaşadığını belirtip, muallimlik olmazsa başka bir memuriyete tayinini talep etmiştir. Ancak, 24 Ocak 1909 tarihinde gelen cevapta, talebi tekrar kabul edilmemiştir.⁴⁸²

Görevden azledilme nedenlerinden birisi de muallimlik görevinin yanı sıra ek işlerle veya ticaretle meşguliyet olmuştur. Vilayetlerde ticaret veya gelir getirici başka işlerle meşgul olan muallimlerin tespit edilmesi halinde ilgili maarif meclis veya komisyonu bu kişilerin görevine son vermişlerdir.

Bazı muallimler özel işleriyle meşgul oldukları için devamsızlık yaparak mekteplerdeki görevlerine gitmemişlerdir. Özel işleriyle meşguliyetleri nedeniyle görevlerinden azledilmişlerdir.

Kosova Vilayetine bağlı Üsküb rüşdiye mektebi muallim-i evveli Şehabeddin Efendi kendi çiftliğindeki işlerle meşgul olduğundan mektepteki talebelerden kırka yakını mektebi terk etmişlerdir. Bu durum üzerine muallim-i evvel Şehabeddin Efendi görevinden azledilmiştir.⁴⁸³

⁴⁸¹ Sıraç Aktürk, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mardin Sancağında Eğitim*, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2,15, s. 115.

⁴⁸² Aktürk, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mardin Sancağında Eğitim*, s. 115-116.

⁴⁸³ BOA., MF. MKT., 96/108, 17/05/1305 (31 Ocak 1888).

Hüdavendigâr Vilayeti dâhilinde bulunan Simav rüşdiye mektebi muallim-i evveli olan Hacı Yusuf Efendi'de özel işleriyle meşgul olduğu için görevinden azledilmiştir. Hacı Yusuf Efendi rüşdiye mektebindeki muallimlik görevini bir vekil muallime devretmiş ve özel işleriyle meşgul olmuştur. Bu durum üzerine vilayet maarif idaresi tarafından Hacı Yusuf Efendi'nin azliyle yerine uygun birinin tayin edilmesi ile ilgili Meclis-i Maarif'e talep yazısı yazılmıştır.⁴⁸⁴

2.6.2.4. Bina işleri

Maarif komisyonlarının en önemli amaçları taşrada maarifin en uzak köye kadar yayılmasını sağlamak, mekteplerin bina ve diğer ihtiyaçları ile bu mekteplerde görev yapacak olan muallim, mubassır, bevab gibi çalışanların maaşlarını karşılamak amacıyla yerel kaynaklar temin etmektir.

Meclis veya komisyonlar personel ile ilgili iş ve çalışmalarının yanı sıra en çok mali konularda çalışmalar yapmışlardır. Mali konularda yapılan çalışmalar neticesinde elde edilen yerel kaynaklarla gerek yeni mektep binaları inşa etmiş gerek var olan bir binayı tamir ve tadilattan geçirmiş ve gerekse maaşların verilmesini sağlamışlardır.

Bina ile ilgili iş ve işlemler ile bu binaların çeşitli ihtiyaçları ve muallimlerin ihtiyaçlarını temin etmek bu komisyonların eğitim ile ilgili temel çalışmaları olmuştur. Ayrıca görev alanlarında yaptıkları çalışmalara ait çeşitli icmaller ve raporları yetkililere sunmakta bu komisyonların eğitimle ilgili diğer görevleri arasında yer almıştır.

Maarif meclis ve komisyonlarının binalarla ilgili en önemli çalışmaları mekteplerin olmadığı yerlerde yeni mektepler açılmasını sağlamak olmuştur. İbtidai mektepleri başta olmak üzere her kademedeki mekteplerin yapılmasında maarif meclis ve komisyonları önemli roller üstlenmiştir. Yıllar geçtikçe ülkenin dört bir yanında birçok yeni mektep açılmaya devam etmiştir. Açılan mekteplerin bir kısmı yeni olmakla beraber bir kısmı eski sıbyan mekteplerinin yeni usullere göre düzenlenmesi ile açılan mektepler olmuştur. Bazı mekteplerde tamir ve tadilat edilerek eğitim-öğretime kazandırılmıştır. Nadiren de olsa bir kısım mekteplerde de binanın elverişsizliğinden dolayı komisyonlarca satışa çıkarılarak başka bir yerde yenileri inşa edilmiştir.

Özellikle bu meclis ve komisyonların çoğalmaya başladığı 1882 yılından sonra mektep binalarının sayısında önemli bir artış gözlemlenmektedir. Bosna, Kosova, Hüdavendigâr

⁴⁸⁴ BOA., MF. İBT., 189/24, 16/03/1325 (29 Nisan 1907).

vilayetleri ile İzmir Sancağında 1882 yılı içerisinde vilayetlerde yeni açılan mektep ve bununla bağlantılı olarak muallimlere yönelik maarif meclis ve komisyonları tarafından yapılan çalışmalar için Mahmud Cevad Bey çalışmasında durumu şöyle anlatmaktadır;

“Bosna, Kosova vilâyeti dâhilinde mevcûd mekâtib-i ibtidâiye ve sıbyâniyenin üç yüz otuz yedisi açık ve elli beşi mesdûd olub bunlardan iki yüz doksan bir bâbı eskiden ve yetmiş sekizi sene-i sâbika zarfında inşâ edilmiş ve yirmi üçü der-dest inşâ bulunmuş olduğu ve mekâtib-i mezkûreye devâm eden etfâlin on bir bin yüz elli ikisi zükûr ve üç bin yüz on yedisi inâsdan ibâret bulunduğu bu târihde Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne vârid olmuş olan cedvelden anlaşılmıştır.

Balıkesir kasabasındaki Dârüttalîm'de ta'allüm etmiş olan muallimlerin ta'yîniyle dâhil-i kasabada dört bâb mekteb-i sıbyânda usûl-i cedîde üzre tedrisata başlanmış ve Kemer kazâsı dâhilinde vâki' dokuz aded karye muallimleri dahî merkez-i kazâya celb ile usûl-i mezkûre ta'lîm ve tadrîs olunarak ve yedlerine birer kît'a şehâdetnâme i'tâ kılınarak kazâ-ı mezkûr dâhilinde dokuz bâb mekteb-i ibtidâî küşâd edilmiş ve Adapazarı dâhilinde bulunan on iki karyenin sıbyân mekâtibi usûl-i cedîdeye ifrâğ edilmiştir.

Üsküb'de üç muallimin taht-ı idâresinde dört yüz talebeyi hâvî kebîr bir bâb mekteb-i ibtidâî küşâd ve mekâtib-i mevcûde-i sıbyâniye usûl-i cedîdeye tahvîl edilmiş Koçana'da biri rüşdî ve diğeri ibtidâî olmak üzere iki bâb mekteb inşâsına başlanılmış, İştib'de ikisi zükûra ve üçü inâsa mahsûs olmak üzere beş bâb mekteb-i ibtidâî küşâd edilmiş, Radoyiş'de ve Planka kasabası muallimîninden yedi zât Üsküb ibtidâî mektebine devâm ile usûl-i cedîdeyi ba'de't-ta'allüm şehr-i mezkûr meclis-i maârifî huzûrunda bi'l-imtihân ehliyetname ahzmdan sonra avdet etmişlerdir.”⁴⁸⁵

Ülke genelinde maarif meclis ve komisyonlarının mektep sayısının arttırılmasına yönelik çalışmalara dair yine Mahmud Cevad Bey, Balıkesir'de bir yıl sonraki kayıtlarda yani 1883 yılında zükur ve inasa yönelik kız ve erkeklere açılan ibtidai mekteplerinin sayısının yetmiş beş taneye ulaştığını; 1884 yılında da Kudüs-i Şerif Sancağında da mektepleşme bakımından önemli çalışmalar yapıldığını kaydetmektedir. Mahmud Cevad Bey'e göre sancakta bir buçuk senede yapılan çalışmalar şöyledir: Sancak merkezinde bir

⁴⁸⁵ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 214.

Dârülmuaallimîn-i Sıbyân ile bir kız, bir erkek rüşdiye mektebi ile 6 erkek, 3 kız ibtidai mektebi açılmıştır. Merkez sancağa bağlı köy ve nahiyelerde 70 adet, Halilür-Rahman dâhilindeki kasaba ve köylerde 30 adet, Gazze’de 47 adet olmak üzere toplam 158 ibtidai mektebi açıldığını; 1890 yılında Trabzon Vilayetinde maarif meclisi ve komisyonlarının çalışmaları neticesinde kısa bir sürede üç kazada 162 mektep yeni yapılmış ve tamir ettirildiğini, Hüdavendigâr Vilayeti dâhilindeki Karahisar-ı Sahib’e bağlı Sandıklı Kazasında mektebi bulunmayan 80 kadar karyede ibtidai mektebi inşa edilerek kaza dâhilinde mektepsiz köyün kalmadığını; 1891 yılında Beyrut Vilayeti dâhilindeki Belka Sancağına tabii Beni Saib Kazasında 12 adet, Cüneyn Kazasında 21 adet yeni ibtidai mektebinin açıldığını kaydetmektedir.⁴⁸⁶

Maarif Nezareti özellikle nahiye merkezlerinde bir an önce ibtidai mekteplerinin açılmasını istemekteydi. Bu amaçla vilayetlere değişik zamanlarda yazılar gönderilmiş ve yapılan mekteplere dair bilgiler istenmiştir. Ayrıca nahiye merkezi olup halen mektep yapılmayan yerlerde de bu durumun nedenini sormuştur.⁴⁸⁷

Mamuretülaziz Vilayeti merkez ve Malatya sancaklarında 8 Kasım 1896 tarihin itibariyle 45 adet nahiye teşekkül edilmiştir. Bunlardan merkeze bağlı 5, Keban Kazasına bağlı 3, Arabgir Kazasına bağlı 2, Eğin Kazasına bağlı 5, Pötürge Kazasına bağlı 4; Malatya merkez sancağa bağlı 5, Behisni Kazasına bağlı 5, Akçadağ Kazasına bağlı 8, Hısn-ı Mansur Kazasına bağlı 5 nahiyede ibtidai mektebi olduğu kaydedilmiştir. Bu nahiye merkezlerinden mektebi olmayan yerlerde ise halkın ianeleriyle birer mektep yapılacağı bildirilmiştir.⁴⁸⁸ Bundan beş yıl sonra 1901 yılında Mamuretülaziz Vilayetinde nahiye sayısının yetmişe çıkmıştır. Bu nahiyelerden altmış tanesinde ibtidai mektebinin açılmış olduğu görülmektedir.⁴⁸⁹

Mekteplerin yapımı yıllar geçtikçe eksilmeden devam etmiştir. Lazkiye Sancağında 1890’lı yıllarda Mutasarrıf Ziya Bey döneminde mekteplerin açılması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bunun için yapılan yazışmalardan takip edilebildiği kadarıyla, 17 Haziran 1890 tarihli Meclis-i Mahsus’a ait yazıda, “şimdilik sahil karyelerde” olmak üzere 25 mektep tesis edilmesini talep edilmiştir. Fakat bir süre sonra Mutasarrıf Ziya Bey’in Kasım 1890 tarihinde merkeze gönderdiği yazısında, 70 mektep ve 70 mescidin inşa olması gereğini

⁴⁸⁶ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 229, 235, 241, 243, 306.

⁴⁸⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Islahat Evrakı (DH.TMIK.S.)*, 10/94, 14/01/1315 (15 Haziran 1897).

⁴⁸⁸ BOA., *DH.TMIK.S.*, 2/99, 10/06/1314 (16 Kasım 1896).

⁴⁸⁹ BOA., *DH.TMIK.S.*, 35/41, 21/06/1319 (5 Ekim 1901).

vurgulamıştır. Fakat Nusayri ahalisi için 40 mektep inşa edilmesine karar verilmiştir. 1891 tarihinde, toplamda belirlenen 40 mektep inşasından 21'i altı ayda tamamlanmıştır. 1893 tarihinin ilk aylarında yapışması düşünülen mekteplerin 23'ü tamamlanmış ve geriye 17 adedi kalmıştır. İnşa edilmiş mekteplerde 2 binden fazla çocuğun eğitim almaktaydı. Yaklaşık iki yıl sonra ise inşası biten mekteplerin sayısı 37'ye ulaşmıştır. Açılması düşünülen diğer üç mektep ise, Markab, Cebele ve Sahyun'un kaza merkezlerinde yer alan iptidai mekteplerinin birer rüşdiye mektebine dönüştürülmesiyle sağlanmasına karar verilmiştir. Bu sayede iptidai mekteplerinden mezun olacak talebelerin açılması düşünülen bu rüşdiye mektepleri vasıtasıyla Lazkiye merkezindeki idadi mektebine girmeleri sağlanacaktı.⁴⁹⁰ İşkodra Vilayeti dâhilindeki Kavala Kazasında altı adet yeni ibtidai mektebi açılmıştır.⁴⁹¹ Bağdad Vilayetinde de 1909 yılında hala ibtidai mektepleri açılmaya devam etmiştir. 1909 yılında sekiz yeni ibtidai mektebi açılmıştır.⁴⁹²

Kastamonu Vilayetine bağlı Tosya Kasabasında bulunan İlyas Bey ve İbni Selim mektepleri binasının elverişsizliğinden dolayı maarif komisyonu kararıyla satılarak başka bir yerde mektepler inşa edilmiştir.

2.6.2.5. Ders kitaplarının temini

Maarif meclis veya komisyonlarının eğitim-öğretimle ilgili önemli çalışmalarından birisi de mekteplerdeki eğitim materyallerinin temin edilmesi olmuştur. Eğitim materyalleri içinde ders kitapları, cetveller ve haritaların temini bu meclis veya komisyonları en çok uğraştıran konular olmuştur.

Maarif Kütüphanesi, 1870'li ve 1880'li yıllarda rüşdiye mekteplerinin çoğalmaya başlamasıyla birlikte bu mekteplere ders araç ve gereçlerini temin eden bir lojistik merkez olarak hizmet veren bir kurum olmuştur. Maarif Kütüphanesi, ders araç ve gereçlerinin temin ve dağıtım işlerini Matbaa-i Âmire ile işbirliği içinde yürütmüştür. Devlet, bu dönemde Maarif Kütüphanesi vasıtasıyla pek çok vilayette merkezde ve sancaklarda yer alan rüşdiye mekteplerinin başta olmak üzere ve sancak rüşdiyelerinin ve ayrıca bir iki sıbyan ve idadi mekteplerinin istediği kitapları, Elifba cüzlerini, Mushafları, Mesahif-i Şerifeleri, risaleleri,

⁴⁹⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO.), 819/61390, 21/02/1314 (1 Ağustos 1896); İlker Kiremit, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 300-302.

⁴⁹¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Tefrişatı Rumeli Evrakı İşkodra Evrakı (TFR.I..İŞ.), 4/368, 14/02/1322 (30 Nisan 1904).

⁴⁹² BOA., ŞD., 225/33, 08/08/1327 (25 Ağustos 1909).

küreleri, haritaları, malumat-ı muhtasara cetvellerini, devam cetvellerini, diplomaları, şehadetnameleri, tahsinnameleri, jurnal varakalarını vilayetlerin talepleri doğrultusunda göndermiştir.⁴⁹³

Maarif Nezareti'nin siparişi üzerine 1889 yılında Matbaa-i Osmâniye'de basılmış ve kütüphane ambarında bulunan mektep ders kitap listesi şöyleydi: Kısâs-ı Enbiyâ takımı, Muhtasar Coğrafya, Gülistân, Kavâid-i Osmânî, İlm-i Hesâb ve Usûl-i Defterî, Vezâifü'l-letfâl, Nev-usûl Elifbâ-yı Fransevî, Deryektâ, Sarf-ı Osmânî, Ta'lîmü'l-hendese, Nahv-i Osmânî, Kavâid-i Farisî, Medhâl-i Kavâid, Mi'yârü'l-kelâm, Kavâid-i Türkiye, Muhtasar Hesâb, Elifbâ-yı Osmânî, İzhâr, Ta'lîmü'l-farisî, Zübde-i İlmihâl, Kebir Elifbâ Cüzü, Kebir Amme Cüzü, Kebir Tebâreke Cüzü, Kebir Kad semi'a ve Kebir Vezzariyât Cüzü, Sagir Elifbâ Cüzü, Sagir Amme Cüzü, Sagir Tebâreke Cüzü, Sagir Kad semi'a Cüzü, İlm-i Hâl, Risâle-i Ahlâk, Nasihâtü'l-hükemâ, Hakâyikü's-sıbyân, Emsile-i Cedîde, Binâ, Maksûd, Avâmil, Tecvîd.⁴⁹⁴ Maarif Kütüphanesi tarafından birçok vilayet ve sancağa ders araç ve gereci gönderilmiş olup bu vilayet ve sancaklardan bazıları şöyledir:⁴⁹⁵

“İzmit, Edirne, Köstence, Üsküb, Hezargrad, Ruscuk, Vodina, Adapazarı, İsparta, Gümölcine, Vanbahçeleri, Giresun, Şehrizar, Karaferye, Ankara, Samsun, Amasya, Pazarcık, Ergiri, Berat, İzmir, Kastamonu, İnegöl, Alanya, Adakale, İnebolu, İznik, Yenişehir, Sakız, Pirlepe, Bergos, Kıbrıs, Zağra-ı Atik, Leskovik, Hasköy, Çorum, Kilis, Trabzon, Giresun, Seydişehir, Aydos, Bayburt, Konya, Niğde, Taraklı, Tokat, Debre, Kudüs, Taşlıca, Zor, Edremid, Kırşehir, Sofya, Behisni, Tarsus, Elmalı, Naslıç, Çarşamba, Adana, Şıpka, Eğribucak (Topçular Karyesi), Rusçuk, Kale-i Sultaniye, Vidin, Çankırı, Silivri, Beypazarı, İzvornik'in Memlahateyn Kazası, Bayındır, Manastır, Safranbolu, Zağra-i Atik, Siirt, Tiran, Akçahisar, Milas ve Gediz, Balat, Gelibolu, Bihke ve Sazin, Seydişehir, Ereğli, Milas, Antep, Denizli, Usturumca, Bingazi, Maraş, Hısn-ı Mansur, Hums, Kütahya, Uşak, Priştine, Siroz, Antalya, Seydişehir, Beyşehir, Ereğli, Karapınar ve İlgin, Laşid sancağı, Prizren, Gerze, Karaferye, Midilli, Beyrut, Sinop, İskeçe, Servi, Çatalca, Kesriye, Silistre, Karahisar-ı Şarki, İnebolu, Samako, Gümüşhacıköy, Tire, Köstence, Kars-ı

⁴⁹³ Bahri Ata, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Tarihin Peşinde*, 2009, S. 1, s. 31, 33-34.

⁴⁹⁴ BOA., Y.A..RES., 50/5, 17/04/1307 (11 Aralık 1889).

⁴⁹⁵ Ata, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)*, s. 31.

Zülkadriye, Tulca, Kayseri, Aydın, Bar, Samarra, Mendeli, Yafa, Hama, Bor, Göynük, Üsküp Sancağı Palanka, Balıkesir, Ahiçelebi, Kozan, Lofça, Van, Edremit, Alaşehir, Kütahya, Sayda, Mamuretülaziz, Eceabad, Demirci, Belgradcık, Çatalca, Eğridir, Selanik, Deyr, Ayvacık, Maden-i Sim, Soma, Düzce, Mudanya, Malkara, Gümüşhane, Bursa, Keşan, Bartın, Kosova, Hendek, Isparta ve Hınıs.”

Tablo 2.14. Bazı kazalardaki rüşdiye mekteplerine gönderilen kitaplar ve sayıları

KİTAP	GÖNDERİLDİĞİ YER VE SAYISI									
	Elmalı	Gediz	Hasköy	Kuşadası	Mucur	Muş	Niğde	Ovacık	Soma	Tırhala
Emsile	50	30	20	30	30		15		20	50
Maksud	50	30	30	30	30	25	15	30	20	50
Avamil		30	30	30	30	25	15	30	20	50
Kavaid-i Farisi	50	30		30	30	25	15	30	25	50
Talim-i Farisi	50	30	20	30	30	25	15		25	50
Nasihâtü'l-Hükema			15			25	15	30		50
Coğrafya Risalesi							15	30	15	
Muhtasar Münşeat			30				15	30		
Medhal-i Kavaid	50	30		30	30					50
Hesab Risalesi	50	30	10		30	25	15			50
Bina	50	30	30	30	30		15		20	50
Miyarü'l Kelâm						25	15			
Dürr-i Yekta	50	30		30			20		25	50
Vezâif-i Etfâl	50	30	30	30	30				25	50
İzhar			40				15		15	
Gülistan							30		15	
Fezleke-i Tarih-i Osmani							15			
Resail-i Salise							15			
Mukaddimetü'l-Hesab							15			
İlm-i Hal									20	
Risale-i Ahlak	50				30					
TOPLAM	500	300	255	270	300	175	275	180	235	550

(BOA., MF.İBT., 3/33 17/03/1290 (15 Mayıs 1873); 3/42, 21/03/1290 (19 Mayıs 1873); 3/90, 02/11/1290 (23 Aralık 1873); 3/94, 02/11/1290 (23 Aralık 1873); 3/99, 02/11/1290 (23 Aralık 1873); 3/101,02/11/1290 (23 Aralık 1873); 3/105, 03/11/1290 (23 Aralık 1873); 3/127, 09/11/1290 (29 Aralık 1873); 3/137, 10/11/1290 (30 Aralık 1873); 4/20, 04/05/1291 (19 Haziran 1874)).

Tablo 2.14'te de görüldüğü üzere bazen mekteplerin ilk açılışı sırasında veya hut talebe sayısının fazla olması durumunda kitaplar istenmişse vilayetlerden talep edilen kitap sayısı fazla olmuştur. Örneğin Yanya Vilayeti dahilinde yer alan Tırhala Kasabası'nda açılan rüşdiye mektebi talebeleri için istenilen kitaplardan; Emsile, Maksud, Avamil, Kavaid-i

Farisi, Talim-i Farisi, Nasihatü'l Hükema, Medhal-i Kavaid, Bina, Hesab Risalesi, Dürri Yekta ve Vezaifi-i Etfal kitaplarının her birinden ellışer tane olmak üzere toplam 550 adet kitap ve risale de gönderilmiştir.⁴⁹⁶

Yine Tablo 2.14'te gördüğümüz kadarıyla bütün mekteplerde ortak talep edilen kitap bulunmamaktadır. Emsile, Maksud, Avamil, Kavaid-i Farisi, Talim-i Farisi, Hesap Risalesi, Bina, Dürr-i Yekta ve Vezaif-i Etfal dersleri en çok talep edilen dersler olmakla birlikte; Fezleke-i Tarih-i Osmani, Resail-i Salise, İlm-i Hal ve Mukaddimet'ül-Hesab gibi derslere ait kitaplar sadece birer mektep tarafından talep edilmiştir. Bunun bu derslere ait kitapların diğer mekteplerde olması yahut muallim yetersizliği gibi farklı sebepleri olabilir.

2.6.2.6. Ders araç gereçlerinin temini

Vilayet maarif meclis veya komisyonları ders araç ve gereçlerinin temini konusunda, rüşdiye mektepleri için ders araç ve gereçleri ile ilgili olarak en çok coğrafya dersinde kullanılan belki tarih derslerinde de kullanıldığını düşündüğümüz haritalar ve yine coğrafya derslerinde kullanılan küreler; idadi mektepleri içinde hikmet-i tabiiye ve kimya dersleri ile ilgili laboratuvar malzemeleri başta olmak üzere, haritalar, küreler, hendese aletleri gibi ders araç-gereçlerinin temini konusunda çalışmalarda bulunmuşlardır.

Haritalar, ilk olarak askerî mekteplerde coğrafya derslerinde kullanılmaya başlanmıştır. Başlangıç için, ülke genelinde mekteplerde kullanılan haritalarda tek kaynak askeriye'di.⁴⁹⁷ Ahmed Kemal Bey, Mekâtib-i Umumiyye Nazırı sıfatıyla Temmuz 1850 - Nisan 1851 tarihleri arasında Avrupa'ya görevlendirilmiştir. Ahmed Kemal Efendi, Avrupa seyahatindeyken Paris'te gerçekleştirdiği çalışmalar ve kurduğu bağlantılar sayesinde rüştiye mekteplerinde modern ders araç gereçlerinin temini için bir hayli uğraşmıştır. Rüşdiye mekteplerinde kullanılmak üzere küre ve harita siparişi vermiştir. 7 Ağustos 1851 tarihinde tercüme ve imal faaliyetlerine başlanmış olan bu küre ve haritaların Fransız mekteplerinde kullanılanlarla aynı ölçüye sahip olmasına dikkat edilmiştir. Kürelerin üzerinde, gösterdiği coğrafyayı tanıtıcı ve betimleyici birçok işaret ve semboller yer almıştır. Yıldız kümelerinin özel şekilleri ve alametleri resmedilmiştir. Her bir devletin saltanatı, meşhur şehir ve memleketleri, nehirleri ve coğrafik anlamda önemli diğer özellikleri gösterilmiştir. Bu haliyle talep edildiği şekilde yapımına devam edilen söz konusu

⁴⁹⁶ BOA., MF. İBT., 3/137, 10/11/1290 (30 Aralık 1873).

⁴⁹⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100 – M.S. 2007*, s. 144-145; Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s. 206-214.

kürelerden numune olarak birkaç tanesi İstanbul'a gönderilmiştir. Kemal Efendi, tüm kürelerin imalının bitirilip İstanbul'a gönderimi tamamlanmadan önce bu numunelerin Sultan Abdülmecid'e sunularak onay alınmasını istemiştir. Kemal Efendi'nin bu dilekçesine istinaden Sadrazamlık makamı tarafından bir arz tezkiresi oluşturularak Mâbeyn-i Hümayun Başkitâbetine sunulmuştur. Netice olarak 15 Ağustos 1851 tarihli irade-i seniyye ile söz konusu numune küreler, incelenmek üzere Sultan'a takdim edilmiş ve gerekli onay alınmıştır. Onun bu çalışmaları neticesinde 1852 yılından itibaren bu mekteplerde haritalar etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁹⁸ Sıbyan mekteplerinde ise 1869 yılında bu mekteplerin müfredatına tarih, coğrafya, hesap gibi derslerin girmesinden sonra, haritaların kullanılmaya başlaması 1870'li yıllardan itibaren başlamıştır.⁴⁹⁹

Mekteplerde haritaların kullanılmasında, Osmanlı tebaasında haritaları tanıyan ve harita okuyabilen kişilerin sayısını artırma hedefini taşımaktaydı. Rüştîye ve idadi mekteplerinde okuyan talebeler haftada iki saat coğrafya dersi almaktaydılar. Bu, haftalık programlarında Arapça, aritmetik ya da tarih gibi standart derslerine ayrılan süreye eşit bir süredir. Haritaları okuyabilen kişilerin yetişmesi Sultan Abdülhamid döneminde mektep sisteminin şüphesiz önemli bir hedefi olmuştur.⁵⁰⁰

Devlet, rüşdiyeler için gerekli olan haritaların masraflarının Maarif tahsisatından ödenmesini sağlamıştır. Bir taraftan açılan yeni mektepler ise harita ihtiyacını artırıyordu. Haritalar, Maarif Kütüphanesi'nde mevcudu kalmadığında yeniden yaptırılması için masrafları maarif bütçesinin 13. faslında gösterilen zuhurat tertibinden karşılanmak üzere yeniden harita siparişi verilmekteydi.⁵⁰¹

Rüşdiye mektepleri için talep edilen ders araç gereçlerinin içinde haritaların yer aldığını birçok vilayetten Maarif Nezareti'ne gönderilen tahriratları yer aldığını anlamaktayız. Çünkü vilayetlere yazılan cevap yazılarında Maarif Kütüphanesi'nde talep

⁴⁹⁸ Eyüp Cüçük, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları*, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2020, s. 191-192.

⁴⁹⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100 – M.S. 2007*, s. 219.

⁵⁰⁰ Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, s. 214.

⁵⁰¹ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 231.

edilen haritalar var ise gönderildiği⁵⁰²; gönderilen bu haritaların mektebin demirbaş defterine kaydedilmesi gerektiği⁵⁰³; yoksa gönderilemediği⁵⁰⁴ açıkça belirtilmiştir.

Vilayetlerde mekteplere gönderilen haritaların ortalama beş yıl boyunca kullanılması gerektiğini arşiv belgelerinden anlamaktayız. Örneğin, Haleb Vilayetince idadi ve rüşdiye mekteplerine dağıtılmak üzere harita talep edilmesine binaen, bu haritaların beş sene içerisinde bozulmaması, güzellikle korunup muhafazası gerekirken, nasıl olup da çabucak bozulduklarının vilayet maarif idaresine sorulması istenmiştir.⁵⁰⁵ Aynı şekilde, Adana Vilayeti maarif idaresince mekteblere dağıtılmak üzere haritalar talep edilmesi üzerine verilen cevapta; rüşdiye mektepleri için Amerika ve Avusturalya haritalarından on bir adedin 10 Eylül 1900 tarihinde; ibtidai mektepleri içinse 120 adet haritanın 11 Eylül 1900 tarihinde gönderildiği kayıtlardan anlaşılmıştır. Bundan dolayı mekteplere gönderilen haritaların ortalama olarak beş altı sene kullanılması gerektiği ve bu süreden daha kısa bir sürede tekrar istenilmesi halinde harita gönderilemeyeceği ifade edilmiştir.⁵⁰⁶

Mekteplere gönderilen haritalar içerisinde Memalik-i Osmaniye haritaları dışında kıtalara ait haritalar çoğunlukta idi. Manastır inas rüşdiye mektebi için yazılan yazıdan mekteplere gönderilen haritaların beş kıtaya ait haritalar olduğunu anlamaktayız. Bu kıtalar, Asya, Amerika, Avrupa, Afrika ve Avusturalya kıtalarıdır.⁵⁰⁷

Mekteplerde bazen haritaların yokluğu tespit edilmesi halinde vilayet maarif idaresinden talep isteği olmaksızın haritaların merkez tarafından gönderildiği görülmektedir. Adana Vilayeti tarafından gönderilen Sis Rüşdiye Mektebi’de haritanın bulunmadığı hülâsa devam cetvellerinin incelenmesinden tespit edilmiş ve Sis Rüşdiyesi’ne bir takım kıtaat-ı hamse haritası posta yoluyla gönderilmiştir.⁵⁰⁸

Haritalar örneğinde olduğu gibi rüşdiye mektepleri talep edilen ders araç gereçlerinin içinde kürelerde önemli bir yer tutmaktadır. Vilayet maarif meclisleri veya komisyonlarının Maarif Nezareti’nden en çok talep ettikleri ders araç gereçlerinden birisi de küreler olmuştur.

⁵⁰² BOA., MF. MKT., 10/120, 08/04/1290 (5 Haziran 1873); BOA., MF. MKT., 14/33, 22/08/1290 (15 Ekim 1873); BOA., MF. MKT., 28/86, 04/05/1292 (8 Haziran 1875); BOA., MF. İBT., 26/84, 13/05/1308 (25 Aralık 1890).

⁵⁰³ BOA., MF. İBT., 11/22, 24/09/1294 (2 Ekim 1877); BOA., MF. İBT., 11/26, 26/09/1294 (4 Ekim 1877); BOA., MF. İBT., 11/49, 05/10/1294 (13 Ekim 1877); BOA., MF. İBT., 11/52, 05/10/1294 (13 Ekim 1877).

⁵⁰⁴ BOA., MF. İBT., 1/96, 08/09/1289 (9 Kasım 1872); BOA., MF. İBT., 1/96, 08/09/1289 (9 Kasım 1872); BOA., MF. MKT., 9/18, 02/01/1290 (2 Mart 1873); BOA., MF. MKT., 507/42, 11/02/1318 (10 Haziran 1900).

⁵⁰⁵ BOA., MF. MKT., 793/15, 15/05/1322 (28 Temmuz 1904).

⁵⁰⁶ BOA., MF. MKT., 793/19, 15/05/1322 (28 Temmuz 1904).

⁵⁰⁷ BOA., MF. MKT., 116/36, 16/07/1307 (8 Haziran 1890).

⁵⁰⁸ BOA., MF. İBT., 417/2, 02/04/1331 (11 Mart 1913).

Ahmed Kemal Bey, Avrupa seyahatindeyken rüştiye mekteplerinde kullanılmak üzere temin etmek için uğraştığı ders araç gereçlerinden birisi de küreler olmuştur. Onun bu çalışmaları neticesinde haritalar gibi kürelerde 1852 yılından itibaren bu mekteplerde etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Paris'ten ilk verilen ilk siparişlerin için de 70 adet kürre-i arz, 2 adet büyük pusula imtihan küresi arz ve sema ile 2 adet defa vasat oturtma küre-i arz ve sema bulunmaktaydı.⁵⁰⁹

İlk yıllarda yurt dışından sipariş verilen küre-i arz ve küre-i semalar 1872 yılından itibaren yurt içinde Mekteb-i Sanayi'de yaptırılacak ve masrafları maarif bütçesinden ödenecekti.⁵¹⁰ Fakat vilayet maarif idarelerinden gelen talepler doğrultusunda ihtiyaç halinde yine İstanbul'da imalat için siparişler verilmekteydi.

Kürelerde haritalar gibi mevcutta bulunması halinde mekteplere gönderilmiştir. Eğer yoksa gönderilemediği ve imalleri halinde gönderileceği vilayet maarif idarelerine iletilmiştir. Küre-i arz ve küre-i semalar dışında bazı vilayetlerden küre-i musattaha siparişleride verilmiştir.

İdadi mektepleri içinde vilayet maarif idarelerinden talep yapılmaktaydı. Bu mektepler için harita, hendese ve kimya aletleri, tarih levhaları, çeşitli küreler ve resim modelleri gibi ders araçları satın alınmıştır.

İdadi mekteplerinin araç gereçlerinin temininde diğer mekteplerden farklı olarak vilayetlerden yapılan taleplerde istenilen ders araç ve gerecin ücretlerinin ödenmekte olduğu görülmektedir. Vilayetlere taleplerinin yerine getirilmesi için evvela paranın gönderilmesi gerektiği iletilmekteydi. Trabzon İdadi Mektebi için talep edilen harita, hendese ve hikmet aletleri, resim modelleri ve diğer eşyalar için toplam 6.600 frankın⁵¹¹; Gelibolu İdadi Mektebi için istenilen harita ve küre-i musattahanın gönderildiği, istenen küre-i musattahanın Türkçesi olmadığından Fransızcası istenirse bedeli olan 2 liranın⁵¹²; Kudüs-i Şerif İdadi Mektebi için talep edilen harita ve küre için önce ücreti olan 800 kuruşun⁵¹³; Hama İdadi Mektebi için talep edilen harita ve küre için önce ücreti olan 1.000 kuruşun⁵¹⁴ gönderilmesi istenmiştir.

⁵⁰⁹ Cücük, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa Biyografisi*, Eğitim Politika ve Uygulamaları, s. 191-192.

⁵¹⁰ BOA., MF. MKT., 7/74, 17/09/1289 (18 Kasım 1872).

⁵¹¹ BOA., MF. MKT., 102/81, 19/02/1306 (25 Ekim 1888).

⁵¹² BOA., MF. MKT., 114/132, 29/04/1307 (23 Aralık 1889).

⁵¹³ BOA., MF. MKT., 162/103, 22/08/1310 (11 Mart 1893).

⁵¹⁴ BOA., MF. MKT., 175/119, 06/01/1311 (20 Temmuz 1893).

Bazen idadi mekteplerinin ders araç gereçlerinin diğer vilayetlerde bulunan mekteplerden karşılandığı görülmektedir. Örneğin İzmir İdadi Mektebi'nin hendese ve kimya aletleri ile tarih levhaları gibi ders araç ve gereçlerinin talebi üzerine bunların merkezde bulunmadığı, Karesi İdadi Mektebi'nde bulunduğu ama kullanılmadığı belirtilmiştir. Bu nedenden dolayı Aydın (İzmir) Vilayeti maarif idaresine Karesi İdadi Mektebi ile muhabereye geçmeleri gerektiği bildirilmiştir.⁵¹⁵

Ankara İdadi Mektebi'nde talebeler için istenilen harita ve araç gereçlerden mevcudu olan haritalardan genellikle hangi harita çeşitlerinin olduğu görülmektedir. Ankara İdadi Mektebi için gönderilen haritalar beş kıtaya (Asya, Amerika, Afrika, Avrupa ve Avusturalya) ait haritalarının yanı sıra Anadolu ve Rumeli haritalarının da olduğu görülmektedir.⁵¹⁶

2.6.2.7. Evrakların temini

Ders kitaplarının yanı sıra en çok talep edilen malzemelerden birisi de mekteplerdeki bürokratik işlerin takibi için çeşitli cetveller ve devam jurnalleri gibi evraklarda talep edilmekteydi.

Devam jurnalleri sayesinde mekteplerdeki devam ve devamsızlıklar ortaya çıkıyor ve devamsızlık olduğu anlaşılan yerlerde durumun araştırılması ve gereken tedbirlerin alınması sağlanabiliyordu. Bu jurnaller, devam devamsızlığın dışında, mekteplerin genel durumu hakkında da bilgilerin yer aldığı önemli vesikalardı. Örneğin söz konusu mektepte hangi derslerin okutulduğu devam jurnallerinde görülüyor, müfredatta olmayan derslerin okutulduğu anlaşıldığında bu duruma müdahale ediliyordu. Hulâsa cedvelleri, mektepteki talebe sayıları ve mektebin genel durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu cetveller vilayet genelindeki tüm rüşdiye mektepleri için istenmekteydi. Vilayet maarif idareleri merkez ve kazalarda kaç adet rüşdiye mektebi varsa bu cetvellerden göndermek zorundaydı. İmtihan cetvelleri ise merkezden kazalara kadar imtihanların nasıl yapıldığına ve bu imtihanlarda talebelerin hangi notları aldıklarını göstermekteydi. Ayrıca bu cetveller talebelerin okuduğu derslerle mektepteki başarı ve başarısızlık durumu hakkında bilgi vermenin yanı sıra mektepteki muallimlerin ehliyeti konusunda da ipuçları vermektedir.⁵¹⁷

⁵¹⁵ BOA., MF. MKT., 176/127, 18/01/1311 (1 Ağustos 1893).

⁵¹⁶ BOA., MF. MKT., 126/34, 07/07/1308 (16 Şubat 1891).

⁵¹⁷ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 217-225.

Maarif Nezareti'nin vilayetlerden istediği ve maarif meclislerinin hazırlamakla sorumlu oldukları cetvellerden birisi de istatistik cetvelleriydi. Maarif Nezareti'ne vilayetlerden gönderilen bu cetvellerin belli usullere göre doldurulması, kararlaştırılan kıstaslara uyması gerekiyordu. Nitekim gerek uygunluğu konusunda gerekse zamanında gelmesi konusunda sıkıntılar yaşanmaktaydı. 1892 senesinde “*Tedrisat-ı İbtidâiyye İhsaiyat (İstatistik) cedvellerinin suret-i imlâsı hakkında telgrafname*” başlıklı telgrafta bu cetvellerin nasıl tutulacağı ile ilgili detaylar belirtilmiştir. Bu telgrafta, cetvellerden birinin mektebe, diğerinin heyet-i idare ve talimiyeye ve bir diğerinin de talebeye ait olmak ve her üçü bir cetvel kabul edilmek üzere üç kısma ayrıldığı, her kaza için ayrı cetvel tahsis edildiği gibi konular yer alıyor, vilâyetlerin kurallara uyması istenmiştir.⁵¹⁸

Umumi imtihan cetvelleri ise her türden mektebe ait olup özellikle temel eğitim seviyesindeki ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin vilayetlerde en çok mevcut olan mektep türleri olması dolayısıyla vilayetlerden köylerdeki mekteplere varana kadar bu cetveller Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Bu cetvellerden mekteplerdeki başarı durumu, talebe sayıları, okutulan dersler, sınıf sayıları gibi bilgiler edinilebilmektedir.

Maarif meclis veya komisyonlarının nezarete gönderdiği cetvellerin bir kısmı ise varidat ve mesarifat cedvelleri, şehriye cedvelleri, muhasebe cedvelleri gibi mali cetvellerden meydana gelmekteydi.

Varidat ve mesarifat cedvellerinde vilayet genelinde sancaklara ve kazalara göre maarif idarelerinin, rüşdiye mekteplerinin ve ibtidaiye mekteplerinin gelir ve giderlerini gösteren bilgiler yer almaktaydı. Ayrıca bu cetvellerde vilayette kazalara göre kaç adet rüşdiye ve ibtidai mektebinin bulunduğu görülmektedir.⁵¹⁹

Vilayet maarif meclisleri veya komisyonları tarafından Maarif Nezareti'nden istenen bürokratik evrakların yanı sıra mekteplerdeki başarılı talebelere verilmek üzere aferin, tahsin, takdirname; mezuniyet ile ilgili olarak ise şهادetname gibi belgelerde istenmekteydi. Bu belgelerin yanı sıra çeşitli kanun metinlerini öğrenmek ve daha iyi uygulamak amacıyla Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi, Mekatib-i Rüşdiye Nizamnamesi, Mekatib-i İbtidaiye Talimatnamesi gibi hukukî metinlerde talep edilmekteydi.

⁵¹⁸ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, s. 218.

⁵¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Tefrişatı Rumeli Evrakı Umumi Evrakı (TFR.I..UM.)*, 1/12, 17/09/1320 (18 Aralık 1902).

2.6.2.8. Diğer görev ve çalışmalar

Vilayet maarif meclis veya komisyonlarının personel işleri, mali işler, mektep binaları ile ilgili iş ve işlemler, ders araç ve gereçlerinin temini, evrakların temini gibi iş ve işlemlerinin yanı sıra değişik görevleri de bulunmaktaydı. Bunları şöyle sıralayabiliriz;

Maarif komisyonu başkanının, maarif müdürü gibi, her eğitim yılı sonunda “icmâl-i umûmî”yi hazırlaması ve kendi bölgelerindeki eğitimin genel durumuyla bağlantılı olarak, evkâf-ı mûnderise gelirleri, avarız akçesi ve benzeri yerel kaynaklar, mektep ücretleri, harcama kalemleri hakkında rapor vermesi öngörülmüştür.

Kaza ve sancak maarif komisyonları bölgedeki ev, ibtidai talebe sayısı ilgili ayrıntılı bilgileri içeren bir defteri Meclis-i Maarif’e göndermekle sorumluydu. Deftere, her kazada ne kadar büyükçe nahiyenin ve bunlara en fazla 30 dakika uzaklıkta kaç köyün bulunduğu, bunların her birindeki ev sayısı, hangi sınıf tebaaya sahip oldukları ile her köydeki mevcut ibtidailere devam eden talebe sayısı da yazılacaktı.

Maarif Nezareti’nin yayın çalışmaları için bilgileri temin etmekte maarif meclisleri ve komisyonlarının diğer bir göreviydi. Maarif Nezareti’nin 1890’lı yıllardan itibaren istatistiklerin tutulmaya başlanmasıyla birlikte vilayet maarif idareleri bazı dönemlerde vilayetteki maarifin durumuyla ilgili istenilen bilgileri hazırlayıp nezarete göndermişlerdir.

Osmanlı Devletinde yayınlanan ilk eğitim istatistiği, II. Abdülhamit döneminde 1894-1895 (1310-1311) ders yılı eğitim istatistiklerinden oluşmaktadır. Bu istatistik II. Abdülhamit’in eğitime verdiği önemi ve onun döneminde geline aşamayı anlamak açısından önemlidir. İkinci olarak, ilk kez eğitim alanında veri derlenmiş ve bu istatistikler bir kitap halinde yayınlanmıştır. Birçok ayrıntıya yer verilen bu istatistiklerde Maarif-i Umumiye Nezareti’ne bağlı (Askerî mekteplerle diğer bakanlıklara bağlı mektepler hariç) bütün mektep, talebe ve muallimlerin -yabancı mekteplerin dâhil- sayısını ve birçoğunun kuruluş yılını bulmak olanaklıdır.⁵²⁰

Vilayet maarif idarelerinin bir diğer görevinin basın yayın ile ilgili olduğu görülmektedir. İncelediğimiz dönemde matbaaların idaresi, kitapların teftiş ve denetimi görevi Maarif Nezareti’ne bağlı olduğu için vilayet maarif idarelerinin de basın yayın ile ilgili çeşitli görevlerini yerine getirdiğini anlamaktayız.

⁵²⁰ Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 2000, s. XVII.

Vilayet maarif idarelerinin basın-yayın faaliyetleriyle ilgili teftiş görevlerinin yanı sıra bu alandaki görevlerinden birisi merkezde yayımlanan salnamelere⁵²¹ bilgi göndermek olmuştur. Öncelikle Maarif Nezaretî tarafından yayınlamış olan salnameler olmak üzere *Sâlnâme-i Devlet-i A!iyye-i Osmaniyye* içinde maarif idarelerinden bilgi istenmiştir. Örneğin Basra Vilayetinden yeni basılacak olan salnamede yayınlanmak üzere vilayet dâhilindeki kaza ve nahiye isimleriyle vilayet memurlarının isimlerini gösteren bir pusula Maarif Nezaretî'ne gönderilmiştir.⁵²²

Sâlnâme-i Nezâret-i Maarit-i Umûmiyye 1316-1321 H, (1898-1903 M.) tarihleri arasında 6 defa neşredildiği kayıtlara geçmişse de 1320 H. (1902 M.) yılına ait defa 5'e bugüne kadar tesadüf edilememiştir. Osmanlı Devleti'nin maarif ve kültür tarihini incelemek isteyenler için zengin bir hazinedir.⁵²³ Çalışmamızda da önemli kaynaklardan biri olan *Sâlnâme-i Nezâret-i Maarit-i Umûmiyyeler*; Maarif Nezaretî'nin tarihçesi, görev yapan maarif nâzırları, memurlar; Meclis-i Maarif-i Kebir, Müze-yi Hümayun, Matbaa-i Amire gibi nezaretin alt birimleri; Darülfunun, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Hukuk, Darümuallimin, askeri mektepler, Mekteb-i Sultani gibi yüksek mektepler; Dersaadetteki diğer mektepler ile bu mekteplerde görev yapan muallimler, mezun olan talebeler; Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi, talimatnameler gibi nezaret tarafından yayımlanmış çeşitli hukukî metinler; kütüphaneler, matbaalar, gazeteler; yeni açılmış olan mektepler; vilayetlerdeki maarif gibi birçok konularda bilgiler vermektedir. XIX. Yüzyılın son yılları ile XX. Yüzyılın ilk yıllarına ait hem maarif hem de basın ve kültür tarihi için ana kaynaklardan birisidir.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye'de vilayetler bahsinde yer alan bilgiler vilayet maarif idareleri tarafından gönderilmiştir. Salnamelerde vilayetlerle ilgili olarak maarif idaresinde görev yapan personeller, vilayette bulunan idadi, rüşdiye, darümuallimîn, ıslahhane gibi kademedeki mektep ve kurumların personelleri ve talebe sayıları; personelleri, medreseler, hususi İslam mektepleri, gayrimüslim mektepleri, ecnebi mektepleri, kütüphaneler, matbaalar, gazeteler ve yeni açılan mektepler hakkında bilgiler verilmiştir.

Vilayet maarif idarelerinin salnamelerle ilgili bir diğer görevi yayımlanan vilayet salnamelerinin bir veya birkaç nüshasının Maarif Kütüphanesi'ne konulmak üzere nezarete göndermek ve bunlarla ilgili yazışmaları yapmak olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla

⁵²¹ Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, C.I, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., Ankara, 2000, s. 1-2.

⁵²² BOA., MF. MKT., 95/41, 24/01/1305 (12 Ekim 1887).

⁵²³ Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, C.I, s. 8.

en eskisi 1873 tarihinde⁵²⁴ olmak üzere birçok vilayet maarif idaresinin yayımlanan vilayet salnamelerini Maarif Kütüphanesine gönderdiğini arşiv belgelerinden anlamaktayız.

2.7. Maarif Meclisleri ve Komisyonlarında Ödül

Kuşkusuz örgütlerde en önemli unsur insandır. Örgütlerde ana yönetim unsurlarından biri çalışanlara yatırım yapmaktır. Örgütler, çalışanlarını geliştirmek, motive etmek ve çeşitli insan kaynakları uygulamalarında çalışanlarının performansını artırmak, insan kaynakları yönetiminin temel işlevlerinden biri olan ödül yönetimi ile mümkün olabilmektedir. Ödül yönetimi ayrıca çalışan performansı üzerinde önemli role sahiptir. Öte yandan, çalışanların beceri ve yeteneklerini geliştirmek için gelişimlerine yatırım yapmak çok önemlidir. Çünkü motive olmuş bir işgücü, örgütün başarıya ulaşmasında kritik bir rol oynar. Örgütsel teşvikler, çalışanların motivasyonunu artırır ve sosyal motivasyonu yüksek çalışanlar topluma fayda sağlamak için büyük çaba gösterirler. Çalışanlar, daha yüksek performans göstermeleri için ödüller ile motive edildiğinde, örgütün bir bütün olarak daha verimli çalışması mümkün olacaktır.⁵²⁵

Vilayet maarif meclis veya komisyonlarında görev yapan reis, reisi sani ve azalar için ödüllendirme talepleri olduğu zaman Maarif Nezareti, ödüllendirme isteği ile ilgili bir kısım taleplerde kişinin neler yaptığı hakkında vilayet maarif idaresinden bilgi istemekteydi. İlgili kişinin çalışmaları ile birlikte daha önceden neler yaptığı, resmi olarak hangi görevlerde bulunduğu bilgileri için tercüme-i hal varakası istenmekteydi. Bundaki amacın ödüllendirmenin yapılacağı memurun veya azanın önceki hayat hikâyesinde her hangi bir olumsuzluğun olup olmadığının tespitin yapılabilmesi olduğu düşüncesindeyiz.

Vilayet maarif meclis veya komisyonlarında ödüllendirme olayında genellikle maarifin gelirlerini arttıran, yeni mekteplerin yapılmasında öncülük eden veya mekteplerin tamir edilmesi, genişletilmesi gibi faaliyetlerle katkıda bulunan kişilerin taltif edildiği görülmektedir. Buradaki temel amaç, devlet hazinesinden para çıkmadan mekteplerin yapılmasını veya ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamak olmuştur.

Maarif meclis veya komisyonlarında öncelikle kazalar başta olmak üzere en çok reislerin ödüllendirildiği görülmektedir. Maarif meclis veya komisyon reislerinin özellikle

⁵²⁴ BOA. MF. MKT., 11/48, 21/04/1290 (18 Haziran 1873).

⁵²⁵ Pınar Güngör, "The Relationship between Reward Management System and Employee Performance with the Mediating Role of Motivation: A Quantitative Study on Global Banks", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 24, s. 1511.

maarif varidatının arttırılması ve mektepleşmeye olan katkıları dolayısıyla ödüllendirildikleri görülmektedir.

Arşiv kayıtlarında maarif meclis veya komisyonlarında reis olarak görev yapan kişilerin taltif edilmesi veya taltif edilmesiyle ilgili birçok yazışma bulunmaktadır. Hassa Ordu-yı Hümayunu redif sınıfı mukaddem 57. İzmit Alayının Kaymakamı olup İzmid Maarif Komisyonuna reisliği yapan Tevfik Bey, hizmetlerinden dolayı dördüncü rütbeden nişan-ı Osmani ile taltif edilmiştir.⁵²⁶ Manastır Vilayetine bağlı İlbasan Sancağı merkez liva maarif komisyonu reisi Ali Rüşdü Bey uzun yıllar yürütmüştür. Kendisi ayrıca belediye reisliği görevini de yürütmekteydi. Fahriyen yürüttüğü maarif komisyonu reisliği sırasında idadi mektebiyle inas rüşdiye mektebinin tesisinde, kasabada tesis edilen 23 ibtidai mektebinin iane-i ahali ile inşa ve tesisinde, bu mekteplerde düzeniyle birlikte, talebelerin mekteplere devamının sağlanmasında fevkalade gayretleri dolayısıyla rütbe-i salise ile taltif edilmiştir.⁵²⁷ Halep Vilayetine bağlı İskenderun Kazası Maarif Komisyonu Reis vekili Binbaşı İlhami Efendi mekatib-i ibtidaiye için gösterdiği üstün hizmetlerinden dolayı dördüncü rütbeden üçüncü rütbeye taltif olunmuştur.⁵²⁸ Biga Maarif Komisyonunca yedi adet dükkan yaptırılarak kiraya verdikleri; Biga'da pehlivan güreşlerinden elde edilen gelirle Maarif namına dükkân inşa ettirdikleri için sancak Maarif Komisyonu Reisi Naib Mahmud Hazım Efendi⁵²⁹ ve arkadaşları önce tebrik edilmiştir.⁵³⁰ Fakat çok geçmeden Mahmud Hazım Efendi ve arkadaşlarının yaptıkları sayesinde sancak maarif komisyonu maarife harcanmak üzere yıllık 10.724 kuruşluk bir gelir elde edilmeye başlanmıştır. Mahmud

⁵²⁶ BOA., İ..DH., 931/73795 18/01/1302 (7 Kasım 1884).

⁵²⁷ Ali Rüşdü Bey için 1904 maarif komisyon resiliğinde henüz iki yıl çalıştığı dönemde ve 1907 yılında kasabadaki eğitime yaptığı katkılardan dolayı rütbe-i rabiadan rütbe-i saliseye taltifi için teklifte bulunulmuş fakat 1908 yılında aynı rütbe ile taltif edilmesi onun bu 1904 yılındaki teklifte taltifinin edilmediği anlaşılmaktadır. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Tefrişatı Rumeli Evrakı Manastır Evrakı (TFR.I..MN.)*, 38/3760, 19/02/1322 (5 Mayıs 1904); BOA. MF. MKT., 1013/12, 15/07/1325 (24 Ağustos 1907); BOA. MF. MKT., 1062/40, 28/05/1326 (28 Haziran 1908). Ali Rüşdü Bey maarif komisyonu resiliğini yürüttüğü dönemde ayrıca Şenkule Rum Rüşdiye Mektebi Lisan-ı Osmani Muallimi Abdülhalim Efendi'nin istifası ile yerine tayin edilerek memuriyetinin tasdik edilmiştir BOA. MF. MKT., 1047/19, 12/03/1326 (14 Nisan 1908).

⁵²⁸ BOA. MF. MKT., 1040/26, 16/01/1326 (19 Şubat 1908).

⁵²⁹ Menlikzâde Mahmut Hazım Efendi şöhreti ile tanınmış olup aslen Selânik'e bağlı Siroz Sancağı kazalarından Menlik Kazası köylerinden Gradşençe Köyü'nde doğmuştur. 1886 yılında Bayezit dersiamlarından Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'den dokuz sene ders okumuş ve icazet almıştır. Nisan 1894 tarihinde Mekteb-i Nüvvab'a girmiş ve 1898 yılında mezun olmuştur. Mart 1899 tarihinde Demirhisar Kazası Nâibi olmuştur. 1901 yılında Lankaza Kazası Niyâbetine, 1905 yılında Biga Niyâbetine tayin edilmiştir. Biga'da geçen müddeti içinde pek çok hizmetleri geçmiş ve terfi ederek 1 Ağustos 1909 tarihinde Siroz (Serez) Sancağı Niyâbetine tayin edilmiştir. Haziran 1910 tarihinde Siroz Sancağı Niyâbetinden istifa etmiştir. 1907 yılında 4. rütbeden Osmanlı nişanı almış ve Biga niyâbetinde iken Maarif Nezareti Takdimâmesi almıştır. *MŞH. SAİD*, 1374-02.

⁵³⁰ BOA. MF. MKT., 938/41, 10/05/1324 (2 Temmuz 1906).

Hazım Efendi maarife yaptığı bu katkılardan dolayı dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir.⁵³¹ Karesi Sancağı Maarif Komisyon Reisi Rıfat Efendi Dördüncü rütbeden Osmani Nişanı ile taltif edilmiştir.⁵³² Kala-i Sultaniye Sancağına bağlı Ezine Maarif Komisyonu Reisi Çepelzâde Rıza Efendi; “..gece gündüz evlad-ı vatanın terakki ve tealisi isbatını teharri ile meşgul olarak sarf eylediği... emsallerine numune olmak ve ilerüde bu gibi erbab-ı hamiyetin mikdarını....” arttırmak için taltif edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Çepelzâde Rıza Bey maarife yaptığı hizmetlerden dolayı bir kıta takdirname ile taltif edilmiştir.⁵³³

Mehmed Arif Efendi, 28 Haziran 1896 tarihinde Gümüşhane tahrirat müdürlüğünden Zor Sancağı tahrirat müdürlüğüne tayin edilmiştir. Burada yedi yıl görev yapmış ve 22 Ağustos 1903 tarihinde Adana Vilayeti Meclis-i İdare Başkâtipliğine tayin olmuştur. Zor Sancağında kaldığı süre içerisinde mutasarrıf vekâleti, maarif komisyonu reisliği⁵³⁴ gibi ek görevlerde bulunmuştur. Maarif komisyon reisliği sırasında merkezdeki ibtidai mektebi ile hususi mekteplerin tanzimi ve düzeni; maarif hisse-i ianesinden kalan 8.690 kuruş ile köylerde on ibtidai mektebini yapılması ve bu mekteplere 192 talebenin devamının sağlanması; bu talebelerin kitaplarının temin edilip okumada gösterdikleri gelişme; talebelerin mektep kıyafetlerinin imal edilmesi, gibi nedenlerden dolayı taltifi uygun görüşmüştür. Mehmed Arif Efendi’ye bu çalışmalarından dolayı saniye-i sınıfı mütemayyizi tevcih buyrulmuştur.⁵³⁵

Taltifi yapılan maarif meclis veya komisyon reislerinin yanı sıra değişik vilayetlerden birçok kazadan maarif komisyonunun reisi veya reisi sanisinin ise taltifi talep edilmiştir.

Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Gemlik Maarif Komisyonu Reisi Nuri Bey; Manastır Vilayetine bağlı Ohri Kazası Maarif Komisyonu Reisi Akif Efendi; Sivas Vilayeti dâhilindeki Tokad Sancağına bağlı Zile Maarif Komisyonu Reisi Abdülaziz Efendi; Aydın (İzmir) Vilayeti dâhilindeki Saruhan Sancağına bağlı Gördos Maarif Komisyonu Reisi Hocazade Mehmed Asım Efendi; Mamuretülaziz Vilayetine bağlı Malatya Sancağı Maarif Komisyon Reisi Osman Efendi; Konya Vilayetine bağlı Aksaray Kazası Maarif Komisyon

⁵³¹ BOA. MF. MKT., 1022/32, 08/09/1325 (15 Ekim 1907).

⁵³² BOA. MF. MKT., 1061/32, 23/05/1326 (23 Haziran 1908).

⁵³³ BOA. MF. MKT., 1174/7, 06/08/1329 (2 Ağustos 1911).

⁵³⁴ BOA., DH.SAİDd..., 17/491, s. 492.

⁵³⁵ BOA. DH. MKT., 2253/124, 29/05/1317 (5 Ekim 1899).

Reisi-i Sanisi Şükrü Efendi⁵³⁶ için maarife yaptıkları çeşitli katkılardan dolayı taltif talebi yapılmıştır.

Bazen maarif komisyonu reisinin dışında komisyonda yöneticilik yapan reisi sanilerinin taltif edildikleri görülmektedir. Manastır Vilayetinde maarife yıllık 80 liralık bir gelir getirilmesini sağlayan ve bir kısım mekteplerin yapılmasını sağlayan vilayet maarif komisyonu reisi sanisi ve Ceza Reisi İbrahim Efendi salise rütbesi ile taltif edilmiştir.⁵³⁷ Maarif gelirlerini artırmak için gayret gösteren Konya Vilayeti dâhilindeki İlgin Maarif Komisyonu Reis-i Sanisi Şakir Efendi, mekatib-i ibtadaiye varidatını arttırdığı için beşinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir.⁵³⁸

Bazen maarif komisyonunda görev yapan bir aza veya bir memurun sadece taltif edildiği görülmektedir.

Konya Vilayetine bağlı Burdur Sancağı maarif komisyonu kâtipliği yapan Hacı Mehmed Efendi memuriyeti sırasında gösterdiği gayret, kayıtlardaki başarısı gibi üstün hizmetlerinden dolayı rütbe-i rabia ile taltif edilmiştir.⁵³⁹ Haleb Vilayeti maarif komisyonunda on dört yıldan beridir aza olarak görev yapan ve bu sürede vilayet maarifine önemli hizmetlerde bulunmuş olan Mallahzâde Mehmed Meri Paşa, üçüncü rütbeden Osmani Nişanı ile taltif edilmiştir.⁵⁴⁰ Selanik Vilayetine bağlı Siroz Kazası maarif komisyonu azasından Müftüzâde Esad Efendi sancakta bir mektep inşası sırasında gösterdiği fevkalade gayretten dolayı nişan ile taltif edilmiştir.⁵⁴¹

Taltifi yapılan komisyon azalarının yanı sıra değişik birçok kazadan maarif komisyon azası için taltif talep edilmiştir. İzmir Sancağı maarif komisyonu azası Faik Bey; Biga Sancağı maarif komisyonu azası Hacı Faik Efendi; Teke Sancağı maarif komisyonu kâtibi Salih Efendi; Mersin Sancağı maarif komisyonu azası Mustafa Nuri Efendi⁵⁴² için maarife yaptıkları çeşitli katkılardan dolayı taltif talebi yapılmıştır.

⁵³⁶ BOA. MF. MKT., 105/5, 01/05/1306 (3 Ocak 1889); BOA. MF. MKT., 105/13, 03/05/1306 (5 Ocak 1889); BOA. MF. MKT., 229/30, 27/03/1312 (28 Eylül 1894); BOA. MF. MKT., 235/19, 27/04/1312 (28 Ekim 1894); BOA. MF. MKT., 684/57, 15/11/1320 (13 Şubat 1903); BOA. MF. MKT., 997/5, 26/12/1324 (6 Şubat 1907).

⁵³⁷ BOA. MF. İBT., 193/41, 07/06/1325 (18 Temmuz 1907).

⁵³⁸ BOA. MF. MKT., 951/8, 10/05/1324 (2 Temmuz 1906).

⁵³⁹ BOA. MF. MKT., 471/55, 09/06/1317 (15 Ekim 1899).

⁵⁴⁰ BOA. MF. MKT., 1061/32, 23/05/1326 (23 Haziran 1908).

⁵⁴¹ BOA. MF. İBT., 383/29, 24/07/1330 (9 Temmuz 1912).

⁵⁴² BOA. MF. MKT., 89/4, 25/04/1303 (31 Ocak 1886); BOA. MF. MKT., 191/108, 24/06/1311 (2 Ocak 1894); BOA. MF. MKT., 542/43, 10/10/1318 (31 Ocak 1901); BOA. MF. MKT., 977/9, 26/12/1324 (6 Şubat 1907).

Özellikle maarife gelir getirici önemli faaliyetler başta olmak üzere komisyonun bölgesinde önemli bir mektep yapımı gibi faaliyetlerde ilgili maarif komisyonundaki birçok kişinin birlikte taltif edildiklerine şahit olmaktayız.

İzmid maarif komisyonu reis-i sanisi Hafız Ali Efendi'ye eğitim-öğretim hususundaki gayretlerinden dolayı Edirne Müderrisliğinin tevcih edildiği, adı geçen komisyonun fahri azası Arif Efendi'nin ileride terfi olunmak üzere deftere kaydedilmesi⁵⁴³ üzerine diğer azalarında taltif edilmeleriyle ilgili talepte bulunulmuştur. Bunun üzerine kısa bir süre komisyonda görev alan Hafız Ali Efendi'nin resen, Arif Efendi'nin tebdilen devriye-i ruus ile; Hüseyin Muharrem Efendi'ye terfien rütbe-i saniye; Hayri Bey ile Raşid Efendi'ye rütbe-i salise; İhsan Bey'e tebdilen dördüncü rütbeden bir kıta Mecidi Nişanı ile taltif edilmişlerdir.⁵⁴⁴ Konya Vilayetine bağlı Niğde Sancağında bir darulmuallimîn ve inas rüşdiyesi mektebi ile köylerinde on beş adet ibtidai mektebi inşa ve tesisinde üstün hizmetleri bulunan Maarif Komisyonu Reisi Müftü Ali Rıza Bey üçüncü rütbeden mecidi nişanı, Tahrirat Müdürü Haki Efendi'nin terfien saniye sınıfı salisi ve Maarif Katibi Feyzullah Efendi salise rütbesi ile taltif edilmiştir.⁵⁴⁵ Manastır Vilayetinde maarife yıllık 80 liralık bir gelir getirilmesini sağlayan ve bir kısım mekteplerin yapılmasını sağlayan vilayet maarif komisyonu azasından Hakkı Bey ve Belediye Reisi Hasan Efendi rabia, ile yine Maarif Komisyonu azasından Rıza Efendi'nin ise beşinci rütbeden nişan ve rütbelerle taltif edilmişlerdir.⁵⁴⁶ Önceki paragraflarda da belirtildiği üzere Biga Maarif Komisyonunca yedi adet dükkân yaptırılarak kiraya verdikleri; Biga'da pehlivan güreşlerinden elde edilen gelirle Maarif namına dükkan inşa ettirdikleri için sancak Maarif Komisyonu Reisi Naib Mahmud Hazım Efendi ve arkadaşları önce tebrik edilmiştir. Fakat çok geçmeden Mahmud Hazım Efendi ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmaların neticesinde yıllık 10.724 kuruşluk bir gelir elde edildiği için maarif komisyonunda aza olarak görev yapan müdde-i umumi muavini Ali Niyazi Efendi, Kale-i Sultaniye İdadi Mektebi Arapça ve Farsça muallimlerinden Mustafa Efendi, Fransızca muallim vekili Topçu Kolağası Yunus Bey, Resim Muallimi Filibeli İsmail Hakkı Efendi çeşitli rütbelerle ödüllendirilmişlerdir. Ali Niyazi Efendi dördüncü rütbeden mecidi nişanı, Yunus Bey'in dördüncü rütbeden osmani nişanı, Mustafa Efendi

⁵⁴³ BOA., MF. MKT., 84/127, 24/12/1301 (15 Ekim 1884).

⁵⁴⁴ BOA., MF. MKT., 85/44, 08/02/1302 (27 Kasım 1884).

⁵⁴⁵ BOA., MF. MKT., 908/23, 29/11/1323 (25 Ocak 1906).

⁵⁴⁶ BOA. MF. İBT., 193/41, 07/06/1325 (18 Temmuz 1907).

haiz olduğu ibtida-i dâhil derecesindeki rütbesinin semaniyeye terfisi ile taltif edilmişlerdir.⁵⁴⁷

Ankara Vilayetine bağlı Yozgad Sancağı dâhilinde yeniden yapılarak veya tamir edilerek ibtidai mektebi açılmasında gayretleri görülen maarif komisyonu reisi ile kâtip ve azaların uygun nişan ve rütbe ile taltifleri talep edilmiştir. Bunun üzerine Yozgad Sancağında açılışı yapılan ibtidai mektepleri, talebe sayısı ve muallimleri hakkında vilayetten bilgi istenmiştir.⁵⁴⁸ Adana Vilayeti Mersin Sancağında maarife gelir getirmesi amacıyla yapılan maarif otelinin inşası ve ikmalî sırasında önemli hizmetlerde bulunan maarif komisyonu azasından Liva Tahrirat Müdürü Namık Bey, eşraftan Galib Bey ve Bekir Bey ile liva tapu kâtibi Mustafa Efendi taltif talep edilmiştir.⁵⁴⁹

Maarif meclis veya komisyonlarında görev yapan kişilerin bir kısmının farklı kurumlarda çalışan kişilerdi. Bu kişilerin ödüllendirilmesi teklif edilmesi durumunda ilgili kişinin çalıştığı kurumla gerekeli yazışmanın yapılması istenmiştir.

Zor Sancağında liva maarif komisyonu azalığını ilave memur olarak ifa eden tahrir ve vergi memuru Süleyman Tevfik Efendi'nin livanın maarifine yapmış olduğu katkılardan dolayı dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmesi mutasarrıflık tarafından talep edilmiştir. Maarif Nezareti'nin mutasarrıflığa yazdığı cevapta Süleyman Tevfik Bey gibi kişilerin asıl memuriyetlerinin mensup oldukları daire vasıtasıyla yazışmaların yapılması gerektiği belirtilmiştir.⁵⁵⁰ Yine Zor Sancağı maarif komisyonu reisliği görevini yerine getiren Arif Efendi'nin taltif edilmesi teklifi üzerine onun görevi icabı Dâhiliye Nezareti'yle yazışmaların yapılp Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir memur olup olmadığı hususunda bilgi istenmiştir.⁵⁵¹ Midilli Sancağı İdare Meclisi İkinci Kâtibi Neşet Efendi, sancak maarif komisyonunda da kâtiplik görevini yürütmüştür. On yıl bu görevi ücretsiz (meccanen) yürüten Neşet Efendi'nin maarifin terakkisiyle maarife ait gelirlerin arttırılmasında gösterdiği çaba ve çalışmalardan eylediği sarf-ı mesaiden dolayı sahip olduğu rütbe-i rabianın rütbe-i saliseye tahvili için taltifi talep edilmiştir. Maarif Nezareti, Neşet Efendi'nin taltifi hususunun asıl görevinin bağlı olduğu daireye bildirilmesi gerektiği iletilmiştir.⁵⁵²

⁵⁴⁷ BOA. MF. MKT., 1022/32, 08/09/1325 (15 Ekim 1907).

⁵⁴⁸ BOA. MF. İBT., 30/35, 10/01/1310 (4 Ağustos 1892).

⁵⁴⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 533/23, 25/03/1320 (2 Temmuz 1902);

⁵⁵⁰ BOA. MF. MKT., 282/70, 26/03/1313 (16 Eylül 1895).

⁵⁵¹ BOA. MF. MKT., 670/74, 24/07/1320 (27 Ekim 1902).

⁵⁵² BOA. MF. MKT., 283/45, 02/04/1313 (22 Eylül 1895).

2.8. Vilâyetlerdeki Maarif Teşkilatı İle İlgili Diğer Meclisler

II. Meşrutiyet döneminde gerek merkez ve gerekse taşradaki maarif teşkilatında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Taşrada maarif meclis ve komisyonları (encümenleri) yeniden ele alınmıştır.

2.8.1. Vilayet maarif-i ibtidaiye meclisleri

II. Meşrutiyet döneminde taşradaki maarif teşkilatında yapılan değişikliklerden ilki 2 Temmuz 1910 tarihinde yayımlanan *Tahsil-i İbtidâiyi İdare ve Teftiş ile Muvazzaf Olan Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamnâme*⁵⁵³ ile gerçekleşmiştir. Bu nizamnameye göre vilayetlerde maarif-i ibtidaiye meclisleri kurulacaktı. Kurulacak olan maarif-i ibtidai meclislerinde;

Reis vali,

Reis vekili vilayet maarif müfettişi,

Azalar, darülmuaallimîn müdürü,

İki mekteb-i rüşdiye muallimi,

İki mekteb-i iptidaiye muallimi,

Maarif Nazırı tarafından müntehap iki maarif müfettişi görev yapacaktı (madde 53).

Bu meclislerde görev yapacak olan azalar, fahri olarak bu görevi yerine getireceklerdir. Yalnız mülhakattan celp edilecek azaya harcırah verilecekti (madde 54),

Vilayet Maarif-i İbtidaiye Meclisi senede iki defa toplanacaktı. Bu toplantılar asgari bir ay devam edecekti. Gerekli hallerde vali meclisi toplantıya çağırabilirdi (madde 55),

Meclis gerekli hallerde bilgili kişileri, deneyim ve tecrübelerinden faydalanmak ve görüşlerine başvurmak amacıyla toplantılarda davet edebilirlerdi (madde 56).

Vilayet Maarif-i İbtidaiye Meclislerinin başlıca görevleri ise şunlardı;

a) Vilayet Maarif Meclisleri maarif müfettişlerinin liva ve kaza ve nahiye maarif meclis ve encümenlerinin reyini alıp, Maarif Nazırının kabulüne sunarak her nahiye ve karye ve mahallede ibtidai mekteplerinin adedini, mevkilerini, derece ve muallimlerinin sayısını tayin ederdi (madde 57),

⁵⁵³ “Tahsil-i İbtidâiyi İdare ve Teftiş ile Muvazzaf Olan Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamnâme”, *Düstur*, II. Tertib, C. 2, s. 404-415.

b) Meclis ibtidai mekteplerinde Maarif Nezareti tarafından gönderilen talimat, emir ve programların uygulanmasından sorumlu olup ayrıca bu mektepler sağılıkla ilgili teftişlerin yapılmasını sağlayacaktı (madde58),

c) Vilayette görevli müfettişlerin (vilayet maarif müfettişi, Mekâtib-i İbtidaiye Müfettişleri) ve fahri maarif vekillerinin, kaza ve nahiye maarif encümenlerinin teklifleri üzerine müzakere ederek bu tekliflerle ilgili kararlar almak (madde 59),

d) İbtidai mekteplerine verilecek olan iane ve mükâfata dair kararlar vermek (madde 60),

e) Her sene vilayet genelindeki ibtidai mekteplerinin ihtiyaçlarına dair Maarif Müdürü tarafından verilecek mufassal rapor hakkında mütalaalar yaparak, beyanlarda bulunur ve alınan kararları Maarif Nezaretine bildirir (madde 61),

f) Resmi ve hususi ibtidai mekteplerinin teftişi için azalardan bir veya bir kaçını memur edebilecekti (madde 62).

2.8.2. Tedrisât-ı ibtidâiye meclisi

II. Meşrutiyet döneminde vilayetlerdeki meclis ve komisyonlarda yapılan ikinci önemli değişiklik, 2 Temmuz 1910 tarihli Tahsil-i İbtidâiyi İdare ve Teftiş ile Muvazzaf Olan Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamnâme'den dört yıl sonra meydana gelmiştir. 5 Haziran 1914 tarihinde yayımlanan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı⁵⁵⁴ ile ibtidai mekteplerinin amaçları, görevleri, teşkilat yapısı, personel durumu ve programları bir düzene ve kanun kapsamına alınmıştır. Bu kanunla vilayetlerde maarif teşkilatında da bazı değişiklikler meydana gelmiştir.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı'ne göre;

Her vilâyet merkezinde bir Tedrisât-ı İbtidaiye Meclisi kurulacaktı. Meclisin reisliğini vali yapacaktı. Vilayet maarif müdürü ise meclisin reis-i saniliğini yürütecekti (madde 27)

Bağımsız sancaklarda ise mutasarrıfın başkanlığında toplanan Tedrisât-ı ibtidâiye Meclisi'nde ikinci önemli isim, gerektiğinde maarif müdürlüğü de yapabilen sultanî veya idadi müdürüydü. En az 15 günde bir kere toplanması şart olan bu meclislerin çalışmaları bütün sene boyunca devam etmişti. Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi 11 azadan oluşmuştu. Bu azalar şunlardı:

1. Vilayet meclis-i umumisi azaları arasından seçilen üç kişi,

⁵⁵⁴ “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatı”, *Düstur*, II. Tertib, C. 5, s. 804-823.

2. Vilayet sıhhiye müfettişi,
3. Vilayet maarif müfettişi,
4. Darülmuallimîn müdürü,
5. Vilayet merkezindeki ibtidai mektepleri müdür ve muallimleri tarafından seçilen 2 ibtidai muallimi,
6. Maarif Nazırı tarafından görevlendirilmiş bir ibtidai müfettişi,
7. Merkezdeki hususi (özel) ibtidai mektepleri müdür ve muallimleri tarafından seçilmiş 2 müdür veya muallim.

Bu azalar kendi yerlerine başkasını vekil kılamaz ve devlet memuru olmayan azalar meclis toplantılarına ardarda 3 defa katılmazsa istifa etmiş sayılırlardı (madde 27).

Vilayet meclis-i umumisindeki seçimde azalar; meclisin ilk toplantısında ve Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi'ndeki görevine 4 sene süreyle düzenli devam etmesi koşuluyla gizli oyla belirlenecekti. Vilayet meclis-i umumisinin feshi durumunda eski azalar, yeni kurulan mecliste seçim yapılincaya kadar Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi'ndeki görevlerine devam edeceklerdi.

Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisleri, her vilâyette devlet ve özel ibtidailer için ayrı tedrisât-ı ibtidâiye meclisleri bulunacaktı. Bu meclislerin her biri için geçerli seçim uygulamasının esasları şunlardı: Maarif müdürü, merkez ibtidai müdür ve muallimlerini en geç bir hafta içerisinde toplantıya çağırır, katılımcı adedi aza sayısının %50'sinin bir fazlasına ulaşıldığında, dağıtılan oy pusulalarına tercih edilen isimlerin yazılmasından sonra oylar yüksek sesle okunur, en fazla oyu almış iki kişinin isimleri ve oy sayıları özel cetveline islenerek, bir kopyaları vilâyet ile maarif idaresine gönderilirdi. Oyların eşit dağılımında ise kura yöntemine başvurulurdu. Seçim için duyurusu yapılan ilk toplantıda çoğunluk sağlanamazsa, ikincisinde sayıya bakılmaksızın seçim yapılabilirdi. Bu madde, pek çok vilâyette meclisi umuminin bir türlü toplanamaması nedeniyle işlerin yürümesi için tek çözüm olarak kabul edilmişti.

Vilayet maarif müdürü, Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi'nin toplanmasından en az 10 gün önce Maarif Nezareti'ne bilgi vererek, nezaret tarafından tayin edilecek müfettişin hazır bulunmasını sağlayacaktı. Birden fazla vilâyette görevli olan maarif müfettişleri bütün Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisleri'nin azası kabul edilmişti.

Bu meclisin vazifeleri Tedrîsât-ı İptidâiyye Kanun-ı Muvakkatı'nda şöyle belirlenmişti:

1-Maarif-i Umumiye Nezareti'nce kabul olunan programların ve talimatnamelerin tatbikatını sağlamak.

2- Bilumum mekâtib-i iptidâilerin sağlık ve tedris hususunda mevzuata uygun olup olmadığının teftişini yaptırmak.

3- Tedrisat-ı İptidâiyye mahsus olan umumî ve hususî müesseselerin iç idaresine ait emirname ve talimatnamelerin tatbikine nezaret etmek.

4- Muallim muavinleri tayin edilecek iptidâileri belirlemek,

5- Maarif müdür ve müfettişinin, kaza maarif encümenlerinin raporlarının görüşmek, incelemek ve oylamaya katılmak.

6- İptidâî mekteplerinde icrasında lüzum gördüğü ıslahata ve muallimlere verilecek mükâfata dair rey beyan etmek.

7- Vilâyetin mekâtib-i iptidâilerin ihtiyaçları ve Mekâtib-i hususiyelerin ahvali hakkında maarif müdürü ve müfettişinin her sene hazırladığı raporun suretini ve rapor üzerindeki konuşma zabıtlarını Maarif-i Umumiye Nezareti'ne göndermek.

8- Maarif gelirlerini arttırmanın yollarını aramak.⁵⁵⁵

Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisleri ayrıca, idadilerin son sınıflarının imtihanını yapmak üzere kurulan komisyon azalarının ücretlerinin miktarı; idadilerin imtihan tarihinin tesbiti; günlük derslerin saat itibariyle iklim ve mevsime göre belirlenmesi; parasız (meccanen) okumak isteyen talebelerin müracaatlarının incelenmesini de yapmaktaydı.⁵⁵⁶

2.8.3. Tedrîsât-ı tâliye encümeni

Tedrisat-ı Taliye Encumenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezaifi Hakkında Nizamname'ne⁵⁵⁷ göre her maarif müdüriyeti merkezinde bir Tedrisatı Taliye Encumeni oluşturulacaktı.⁵⁵⁸ Senede iki defa toplanan ve maarif müdürünün sorumluluğunda faaliyetlerini sürdüren tedrisât-ı tâliye encümeni,

1- Vilayet maarif müfettişi,

2- Mekatib-i aliye müdürleri,

3- Mekatib-i aliye muallimlerinden Maarif Nezareti'nce tayin edilecek 2 kişi,

4- Bab-ı Meşihatca tayin edilecek iki müderris,

⁵⁵⁵ Halil Aytekin, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Yay., Ankara 1991, s. 35-36.

⁵⁵⁶ Aytekin, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, s. 36.

⁵⁵⁷ "Tedrisat-ı Taliye Encumenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezaifi Hakkında Nizamname", *Düstûr, İkinci Tertib*, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, s. 646-647.

⁵⁵⁸ *Tedrisat-ı Taliye Encumenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezaifi Hakkında Nizamname*, md. 1.

- 5- Mekatib-i idadiye müdürleri,
- 6- Mekatib-i idadiye muallimlerinden Maarif Nezareti'nce tayin edilecek 4 kişi ve
- 7- Mekatib-i Taliye-i Hususiye müdür ve muallimlerinden Maarif Nezareti'nce tayin edilecek 2 kişi.⁵⁵⁹

Tedrisat-ı Taliye Encümenleri senede 2 kez toplanır ve her toplantı bir ay devam ederdi. Ayrıca Maarif Nazırı encümeni olağanüstü toplantıya da davet edebilirdi.⁵⁶⁰ Encümenin görevi, idadi ve sultani gibi orta dereceli mekteplerle ilgili işleri yapmak, Nezaret tarafından havale edilen meseleler üzerinde düşüncelerini bildirmek ve çeşitli eğitim konularında rapor hazırlayarak Maarif Nezareti'ne vermektir. Ayrıca, muallim ve memurların disiplin işleri de bu encümen tarafından yapılmıyordu.⁵⁶¹ Bu bakımdan tedrisat-ı tâliye encümenini günümüzde uygulanan “*il disiplin komisyonu*”nun bir başlangıcı olarak kabul edebiliriz. Tedrîsât-ı tâliye encümeninin, birçok vilâyet ve müstakil sancaklarda komisyonu teşekkül ettirecek sayıda personel olmadığından bu encümenler kurulamamıştır.⁵⁶²

2.8.4. Liva ve kazalarda maarif teşkilâtı

Osmanlı taşrasında liva ve kazalarda da maarif teşkilatı kurulması ön görülmüştür. Livalarda bu görevi maarif encümeninin dışında liva ibtidaiye meclisleri ve fahri maarif vekili yürütmekteydi. Kaza merkezlerinde ise maarif encümeni bulunmaktaydı.

2.8.4.1. Liva maarif-i ibtidaiye meclisleri

Maarif ibtidaiye meclislerinin livalarda da kurulacaktı. Livalarda kurulacak bu meclislere mutasarrıf başkanlık yapacaktı. Liva Maarif-i İptidaiye Meclisleri, liva idare meclisi tarafından seçilen iki aza, iki rüşdiye ve iki ibtidai mualliminden teşekkül etmekteydi. Ayrıca liva maarif müfettişleri ile kaza fahri maarif vekilleri bu meclisin doğal azalarıydı. Bu meclislerde vilayet meclisinde olduğu gibi birer ay müddetle senede iki defa toplanacaktı. Gerekli hallerde valinin onayıyla bu süre uzatılabilirdi. Livalardaki maarif ibtidaiye meclislerinin görevleri arasında maarif-i İptidaiye hasılatının sarfına nezaret etmek,

⁵⁵⁹ Tedrisat-ı Taliye Encümenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezâifi Hakkında Nizamname, md. 2.

⁵⁶⁰ Tedrisat-ı Taliye Encümenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezâifi Hakkında Nizamname, md. 3.

⁵⁶¹ Tedrisat-ı Taliye Encümenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezâifi Hakkında Nizamname, md. 4; AYTEKİN, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, s. 36; ERDOĞDU, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı*, s. 302.

⁵⁶² AYTEKİN, *İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi*, s. 36-37.

çeşitli hususlarda alınan kararları vilâyet maarif-i iptidaiye meclisinin tasdikine arz etmek bulunmaktaydı.⁵⁶³

2.8.4.2. Maarif encümeni

Liva ve kaza merkezlerinde bulunan maarif encümeni, idare meclisi ve belediye tarafından seçilen altı aza ile belediye tabibi ve mekâtib-i iptidâiyye müfettişinden müteşekkil olmak üzere toplam sekiz kişiden meydana gelmekteydi. Seçimle gelen bu azların hizmet süresi dört yıldır. Encümenin başkanı livalarda mutasarrıf, kazalarda kaymakamdır. İlk toplantıda reisi-i sani seçilecekti. Maarif encümeni haftada bir kere toplantı yapacak, müzakere ve kararları çoğunluğa göre alacaktı. Azalardan biri başkan yardımcılığı, biri sandık emniyeti ve biri de kâtiplik vazifesi yapıyordu.⁵⁶⁴

Liva ve kaza maarif encümeni, vilâyet tadrîsât-i iptidâiyye meclisinin temsilcisi ve yardımcısı durumundaydı. Encümenin görevi genellikle, mekteplere arsa temin etmek, malî hususlarda idareye yardımcı olmak, eğitim ve öğretim konusundaki görüşlerini vilâyete bildirmektir.⁵⁶⁵

Liva ve kaza maarif meclislerinin tatbikatta, bilhassa devamsız talebelerin devamlarının sağlanmasında; cezai işlemlere başvurmadan talebenin mektebe kayıt olma ve devamsızlıklarının azaltılmasında; mekteplere yardım eden kişileri nezarete bildirerek nezaretçe taltif edilmesinin sağlanmasında mekteplerle ilgili şikâyetlerin önlenmesinde müspet rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise kaza ve sancak ileri gelenlerinin mecliste yer almış olmasıdır. Nezaret bu meclisler vasıtasıyla halkın maarif meselelerine karşı ilgisini artırmaya çalışmıştır. Bu tutum pek çok bölgede müspet neticeler vermiş olmasına rağmen, Arapların ve azınlıkların çoğunlukta olduğu liva ve kazalarda yer yer encümenler, maarif idarelerine baskı grubu haline gelmiştir. Nezaret, mahalli unsurlardan dolayı ortaya çıkan bu baskıları ortadan kaldırmak için Tadrîsât-ı İptidâiyye Kanun-ı Muvakkati'nin 38. maddesini işleterek, mahalli azaların yerine devlet memurlarını görevlendirmiştir.⁵⁶⁶

⁵⁶³ Tahsil-i İbtidâiyye İdare ve Teftiş ile Muvazzaf Olan Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamnâme, madde 63-65.

⁵⁶⁴ Tadrîsât-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı, md. 33-34; Aytekin, İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi, s. 38;

⁵⁶⁵ Aytekin, İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi, s. 38.

⁵⁶⁶ Aytekin, İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi, s. 38-39.

2.8.4.3. Fahrî maarif vekili

Livalarda maarife ait işler, liva maarif meclisi tarafından tayin edilen “Fahrî Maarif Vekilleri” tarafından yapılyordu. Fahri maarif vekilleri liva maarif meclisi tarafından kazalara tayin edilmekteydi. Bu vekillerin tayin görev süreleri iki ya da üç yıld. Bu süre içerisinde meclis tarafından görevden azledilebilir veya tekrar göreve seçilebilirlerdi. Maarif vekilleri yaptığı vazifeden dolayı, encümene ve mutasarrıfa karşı sorumluydu. Fahri Maarif Vekilleri bulunduğu kazanın Kaza Maarif Encümeni ve Mekteb Encümenleri’nin ve Liva Maarif-i İbtidaiye Meclisleri’nin doğal azası sayılmaktaydılar.⁵⁶⁷

Fahri Maarif Vekillerinin görevleri arasında; kaza dâhilinde bulunan ibtidai mekteplerini, mektep binalarının haline, mektep esasına, sınıfların maddi durumlarına, hıfzıssıhaya ve şakırdanın tavır ve kıyafetlerine dair teftiş etmek; köylerde ve nahiyelerde ibtidai mektebi olacak bina veya hanenin mektep olmağa elverişli olup olmadığı, teşkili lâzım olan mekteplerin adedi, küçük köy mektebi tesisine lüzum olup olmadığı, muallim muavinliği ihdası hakkında encümene görüş bildirmek, Mekteplerle ilgili gözlemlerini ve topladıkları bilgileri liva maarif müfettişine bildirmek, mevcut bir mektebin kaldırılması ve kaza mekteplerinde memuriyet ihdas veya ilga edilmesi hususlarında Maarif Encümenlerinin verdikleri teklifleri kabul etmediği durumunda, isteği üzerine valiye görüş bildirmek, Vilayet Maarif-i ibtidaiye Meclislerine teklif götürmekti. Ayrıca talebenin ders defterlerini kontrol edebilirlerdi.⁵⁶⁸

2.8.5. Nahiye ve köylerde maarif teşkilâtı

Nahiye ve köylerde maarif işleri nahiye ve köy meclislerine verilmişti. Bu itibarla bu meclisler birer maarif encümeni hükmündeydi. Ancak, birkaç köy veya mahalle ihtiyar meclisleri bir araya gelerek liva veya kaza maarif encümeninin müsaadesiyle müşterek bir maarif encümeni kurabiliyordu.⁵⁶⁹

Meclisin dışında nahiye merkezinde, iptidâi mektebi başmuallimi ve muallimlerden meydana gelen talim heyeti vardı. Bu heyetin vazifesi nahiye meclislerine eğitim meselelerinde yardımcı olmak ve meclisin sekretarya işlerini yapmaktı.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ Tahsil-i İbtidâiyi İdare ve Teftiş ile Muvazzaf Olan Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamnâme, md. 41,46; Aytekin, İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi, s. 37; Erdoğan, Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı, s. 331-332.

⁵⁶⁸ Tahsil-i İbtidâiyi İdare ve Teftiş ile Muvazzaf Olan Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamnâme, md. 42-45.

⁵⁶⁹ Aytekin, İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi, s. 39-40.

⁵⁷⁰ Aytekin, İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi, s. 40.

2.9. 1869 Yılından Sonra Vilayetlerde Maarif Meclisi Niteliğindeki Maarif Hizmet Eden Cemiyetler

Maarif Nezareti bu türden cemiyet ve komisyonlara her zaman izin vermemiştir. Cemiyetin kurulduğu vilayet veya kazaya göre nezaretin izin verme durumu değişmiştir. İzin verilen yerler daha çok merkeze uzaklığı, stratejik konumu, vilayetin demografik yapısı, denetimin kolay yapılıp yapılamayacağı gibi nedenlere bağlı olarak önem taşıyan yerler olmuştur.

2.9.1. Beyrut makâsıd-ı hayriye cemiyeti

Makâsıd-ı Hayriye Cemiyeti, 1870'lerin son yıllarında⁵⁷¹ Beyrut ve çevresindeki bölgelerde maarıften yoksun kalan Müslümanların modern mektepler kurarak içinde bulundukları durumu iyileştirmek amacıyla kurulmuş bir cemiyetti. Cemiyetin modern mektepler açmasındaki ve kuruluşundaki amaçlardan birisi de bölgedeki Müslüman talebelerin misyoner mekteplerine gitmek zorunda kalmalarını önlemektir.⁵⁷²

Mutasarrıf Rauf Bey'in döneminde kurulan ve mutasarrıfında destek olduğu⁵⁷³ cemiyetin azaları bölgenin ileri gelenlerinden yani bölge eşrafından meydana gelmekteydi. Vilayet salnamelerine göre cemiyet reisinin yanı sıra 24 aza cemiyette görev üstlenmişlerdir. Cemiyetin ilk başkanı olarak kaynaklarda⁵⁷⁴ Abdulkadir Kabbani olarak kaydedilmişse de salname kayıtlarında Muharrem Bey'in ismi geçmektedir.⁵⁷⁵

Cemiyetin 1908 yılında ikinci defa kuruluşu sırasında yer alan ve sonradan başkanlığını üstlenen Selim Ali Selam hatıralarında cemiyetin kuruluşu ve gelişimini şöyle anlatmaktadır;⁵⁷⁶

⁵⁷¹ Cemiyetin kuruluş tarihi konusu tartışmalıdır. Çoğu kaynaklarda 1878 (H.1296) tarihi kabul edilmektedir. Fakat, Yusuf İbrahim Yezbek'e göre bu tarihlendirme yanlıştır. Aynı hatayı Cemiyet'in kendisi de yapmaktadır. Ona göre Cemiyet 1296 yılında değil, hicri 1295 yılının başında kurulmuştur. Bunları cemiyetin kurucuları arasında yer alan ve bir dönem cemiyet başkanlığını da yapan Abdülkadir el-Kabbani'nin hatıralarına dayanarak söylemektedir. Selim Ali Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, Yay. Haz. Hassan Ali Hallak, Kalasik Yay., İstanbul, 2005, s. 175; Tibawi, Mithat Paşa'nın valiliğinden önce 1876 yılında kurulduğunu belirtmektedir. Tauber'e göre bu cemiyet Abdulkadir el-Cezayiri tarafından kurulmuştur Adil Baktıya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyai Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 312.

⁵⁷² Donald Cioeta, "Islamic Benevolent Societies and Public Education in Ottoman Syria, 1875 - 1882", *The Islamic Quarterly*, 26 -1, 1982, s. 45-48.

⁵⁷³ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 88.

⁵⁷⁴ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 175.

⁵⁷⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1297*, Defa 12, Vilayet Matbaası, Şam, 1880, s. 150; *Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1297*, Defa 13, Vilayet Matbaası, Şam, 1881, s. 149; *Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1299*, Defa 14, Vilayet Matbaası, Şam, 1882, s. 170-171.

⁵⁷⁶ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 88.

“Bazı gayretli ve hamiyetperver kişiler, Müslüman ahali ve özellikle çocukların eğitimi ile ilgilenecek bir cemiyet kurmak lüzumu hissetmişlerdi. Yukarıda zikredilen yılda bu cemiyeti kurdular. O yıl aynı zamanda cemiyete destek olmayı üstlenen Raif Paşa’nın mutasarrıflığı dönemine denk geliyordu. Cemiyetin kurulmasından kısa süre sonra Midhat Paşa Suriye valisi oldu. Beyrut o dönemde Suriye vilayetine bağlı bir mutasarrıflık idi. Midhat Paşa da cemiyete yardım için elinden geleni yaptı. Cemiyet gün geçtikçe büyüyüp gelişti ve kız ve erkek öğrenciler için okullar açtı. Gelirleriyle okula destek olması için bazı binalar inşa edip değişik yerlerde vakıflar kurdu, ayrıca Sayda şehrinde bir şube açtı.”

Midhat Paşa 10 Kasım 1878 tarihinde vilayete tayin olmuştur. 3 Aralık 1878 tarihinde göreve başlamıştır. Midhat Paşa’nın Suriye Valisi olması cemiyetin gelişimi açısından önemli bir gelişme olmuştur. Onun katkılarıyla cemiyetin teşkilatlanma süreci hızlanmıştır.

Midhat Paşa, Suriye valiliği sırasında maarif alanında seferberlik başlatarak Şam’da Cemiyet-i İlmiye-i Hayriye adıyla ulemadan ve hayırsever kişilerden oluşan bir cemiyet kurmuştur. Boş bırakılmış bazı cami ve medreseler ilk mektep olarak kullanılmak, her mektepte 150-200 arası talebe bulunmak, muvazzaf muallimler tayin edilmek ve 5-6 yaşından sonra mektebe gitmeyen çocukların velilerine para cezası verilmek üzere bir talimat hazırlanmıştır. Midhat Paşa’nın öncülüğünde halkın yardımları ve bazı evkâf gelirleriyle 100.000 kuruş para toplanmıştır. İlk yılda Şam’da erkek ve kızlar için ayrı ayrı olmak üzere 150-200 talebeli 15 civarında mektep açılmış, sonraki yıl mektep ve talebe sayısı daha da artmıştır. Şam’dan sonra Beyrut’ta kurulmuş olan Makasıd-ı Hayriye Cemiyeti’nin bir şubesi Sayda’da kurulmuştur. Trablus ve Akka’da da Cemiyet-i Hayriye ihdas edilmiştir.⁵⁷⁷

Makasıd-ı Hayriye Cemiyeti’nin Beyrut’taki ilk önemli faaliyeti kız (inas) talebeleri için iki mektep açmak olmuştur.⁵⁷⁸ Cemiyet bu iki mektep için senelik otuz iki bin küsur kuruşluk bir gelir tahsis etmiştir. Bu iki mektep için böyle bir bütçe ayırdıkları ve böyle güzel bir çalışmada bulundukları için cemiyetin bu faaliyetleri hem takdir edilmiş hem de kendilerine ayrıca teşekkür edilmiştir.⁵⁷⁹ Bu mekteplerde tahsil gören talebe sayısı da oldukça yüksek rakamlara ulaşmıştı. Mekteplerden birinde 245, diğesinde ise 200 olmak

⁵⁷⁷ Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, s.

⁵⁷⁸ BOA. MF. İBT., 13/36, 22/11/1296 (7 Kasım 1879); BOA. MF. İBT., 13/95, 19/12/1296 (4 Aralık 1879).

⁵⁷⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Esas Evrakı (Y.. EE..), 40/145, 10/04/1298 (12 Mart 1881).

üzere toplam 425 kız talebe tahsil görmekteydi. Her iki mektepte de üç muallime ile bir mubassır görev yapmaktaydı. Çok geçmeden iki adet erkek (zükur) mektebi de açılmıştır. Bu mekteplerde tahsile devam eden talebe sayısı da yüksek bir rakama ulaşmıştır. Birinci mektepte 135, ikinci mektepte 175 olmak üzere toplamda 310 talebe mekteplerde tahsil görmekteydi. Her iki mektepte de ikişer muallim görev yapmaktaydı.⁵⁸⁰

Cemiyet'in maarif alanındaki çalışmaları her gün aratarak devam etmiştir. 1881 yılında kuruluşun üç yıl sonra 28 erkek mektebinde 2362 talebe ve 7 kız mektebinde 886 talebeye eğitim vermekteydiler.⁵⁸¹

Cemiyetin yaptığı çalışmalar için maddi giderleri karşılamak için üç ayrı yerden kaynak temin ettiği tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi halktan toplanan bağışlardan meydana gelmekteydi. İkincisi ise var olan maddi gelirlerle vakıf sistemine benzer bir şekilde işletilmesiyle elde edilen gelirlerden oluşmaktaydı. Üçüncüsü ise belediye gibi kurumlarında desteğini almak yoluyla olmaktaydı.

Makasıd-ı Hayriye Cemiyeti'nin maarif hizmetlerini karşılamak amacıyla Beyrut'ta çarşıda on beş mağaza ile bir de kahvehane açarak işletmeye başlamıştır. Ayrıca belediye dairesi tarafından gelir olması amacıyla beş dükkân inşa edilmiştir.⁵⁸²

Makasıd-ı Hayriye Cemiyeti'nin çalışmaları sadece Beyrut şehri ile sınırlı kalmamıştır. Sancağa bağlı bir diğer önemli merkez olan Sayda Kazasında da şube açılmıştır. Şubenin başkanlığını şehrin ulema ve eşrafinın önde gelen isimlerinden biri olan Mağribizâde Mehmed Kamil Efendi yürütmüştür.⁵⁸³

Sayda'daki şube 1880 tarihli bir raporda şöyle anlatılmaktadır;

"Ekselansları W.Beoman'ın raporundan Sayda'da özellikle de Hristiyanlar arasında, burada kurulan "Society o f Good Intensions" adlı cemiyetin şüpheli doğasından kaynaklanan endişe ve güvensizliği hemen fark edecektir. Bu cemiyet bir yıldan biraz daha uzun bir süre önce Şam'da kuruldu ve en büyüklerinden biri Sayda'da olmak üzere vilayetin başlıca şehirlerinde şubeleri açıldı. Bu cemiyetin görünüştaki amacı Müslümanlar arasında eğitim ve bilinçlenmeyi yaymak ve böylece onları, medeniyette daha ileri olarak gördükleri Hristiyan halkla aynı düzeye getirmektir.

⁵⁸⁰ Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1297, Defa 12, s. 155; Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1298, Defa 13, s. 153; Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1299, Defa 14, s. 175.

⁵⁸¹ Cioeta, *Islamic Benevolent Societies and Public Education in Ottoman Syria, 1875 - 1882*, s. 51-52.

⁵⁸² Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1298, Defa 13, s. 266.

⁵⁸³ Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1298, Defa 13, s. 161; Salnâme-i Vilâyet-i Suriye 1299, Defa 14, s. 183.

...

Cemiyetin binası Sayda'nın üç limanından kuzeydekine bakan sahil şeridinde inşa edilmiştir. Bina gayet güzel ve kaliteli inşa edilmiş, ancak henüz tamamlanmamıştır. Şimdiye kadar ki maliyet 500 pound olarak tahmin edilmektedir. Pek çok kapitalist bu binayı 2500 pound'a seve seve alır. Bu kadar düşük maliyetle inşa edilmesi şu yolla olmuştur: işgücünün yarısı düşük maliyetle temin edilmiştir, ama zorla değil. Binada kullanılan malzemeler ... kale harabelerinden getirilmiştir.”⁵⁸⁴

Sayda Kazasında cemiyetin şubesi kurulduktan sonra merkez şube gibi maarif alanındaki çalışmalara başladığı görülmektedir. Merkez şube gibi burası da ilk olarak kızlara yönelik bir mektep açmıştır. 1879 yılında açılan mektebin kazadaki diğer rüşdiye mektebinin talebeleri arasında dağılmalara neden olabileceği için cemiyet ve mektep hakkında bilgi istenilmiştir.⁵⁸⁵ Sonrasında mektebin açılmasında bir sakınca olmadığı görüldüğü için mektebe alınacak olan talebelerin iyi bir talim ve terbiye görmesine özen gösterilmesi istenmiştir.⁵⁸⁶

1882 yılından itibaren vilayetlerde maarif müdürünün riyasetinde maarif meclislerinin kurulmaya başlamasıyla birlikte kısa bir süre içerisinde Suriye Vilayetinde Mahmud Hamza Efendi'nin müdürlüğünde yeni bir maarif meclisi kurulmuştur. Vilayetlerde maarifin bürokratik olarak teşkilatlanmaya başlamasıyla birlikte kazalarda da maarif meclis veya komisyonları kurulmaya başlamıştır. Yeni kurulan meclis veya komisyonlarla birlikte vilayetlerde maarifin tek resmi mercileri buralar olmaya başlamıştır. Bundan dolayı bir kısım özel girişimlere son verildiği görülmektedir. Suriye Vilayetinde de Midhat Paşa'nın kurduğu Cemiyet-i İlmiye-i Hayriye ve Beyrut'ta kurulan Makasıd-ı Hayriye Cemiyeti de bu gelişmelerden etkilenmiştir. Gerek Cemiyet-i İlmiye-i Hayriye ve gerekse Makasıd-ı Hayriye Cemiyeti'nin azalarının bir kısmı yeni kurulan maarif meclis veya komisyonlarında görev almaya başlamışlardır.

Selim Ali Selam hatıralarında cemiyetin kapanış sürecini şöyle anlatmaktadır;

“Ancak ne yazık ki kuruluşundan altı yıl geçmeden durum değişti. Bu durum, Midhat Paşanın bölgedeki görevinden alınıp, yerine Hamdi Paşanın gelmesinden kurulmuş görünen bu cemiyetin aslında hükümet aleyhine çalıştığı

⁵⁸⁴ Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyai Düşünce*, s.312-313.

⁵⁸⁵ BOA. MF. MKT., 62/179, 04/07/1296 (24 Haziran 1879);

⁵⁸⁶ BOA. MF. İBT., 12/120, 23/10/1296 (10 Ekim 1879);

*fitnesini ortaya atmışlardı. Tam o sırada bir de cemiyet üyelerinden es-Seyyid Said Tarbâh'a ait gemilerden biri barut kaçakçılığı yaparken yakalanmıştı. Fesatçıların iddialarını destekleyen bu gelişme üzerine vali cemiyetin ilga edilerek "Yerel Maarif Şubesi" adı altında maarif dairesine katılmasını emretti. O günden sonra cemiyet gittikçe güç kaybetti, okulları dağıldı ve en küçük bir okul kadar bile kıymeti kalmadı."*⁵⁸⁷

Açtığı mektepler, bu mekteplerdeki eğitimin kalitesi, kızların mektepleşme oranına yaptığı katkı, fakir talebelerin eğitimi için yapılanlar vb. nedenlerden dolayı Makasıd-ı Hayriye Cemiyeti'nin faaliyetleri şehirde unutulmadı. Cemiyet kapanışından yaklaşık yirmi beş yıl sonra 1907 yılının ikinci yarısında Vali Halid Paşa zamanında cemiyet ikinci defa açılmıştır.

Cemiyetin ikinci defa kuruluşunda yer alan ve bir süre sonra reislik görevini yürüten Beyrut Şehremini Selim Ali Selam, ikinci kuruluş dönemini ve ilk faaliyetleri şöyle anlatmaktadır;

"1907 ye kadar hal bu minval üzere devam etti. O yıl Vali Halil Paşa cemiyetle yeniden ilgilenmeye karar verdi ve bunun için Maarif İdaresi'ne bağlı müstakil bir heyet oluşturdu. Başkanlığına Abdülkadir ed-Denâ Efendi'nin getirildiği bu heyette ben de üyeydim. Benim görevim vakfa ait emlakın gelirlerini idare etmektir. O zamanki gelir yaklaşık 67 bin kuruştur. Bunun 37 bin kuruş kadarı yardımlar için, kalanı da okullar için kullanılıyordu. O yıl gelirlerin artırılması için çok çalıştım ve 97 bin kuruşa çıkardım. Ancak başkanla aramda çıkan bir anlaşmazlık üzerine görevimden ayrıldım.

Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilan edilince halk Cem'iyetü'l-makâsıd'ın yeniden kurulup mülklerinin iadesini talep etti. O sırada Nazım Paşa görevdeydi ve Vilayet Encümeni'nin aldığı bir kararla cemiyet halka iade edildi. Merhum Şeyh Abdurrahman el-Hût Efendi²¹ başkanlığa getirildi ancak kısa süre sonra istifa etti. Bunun üzerine sâbık müftü merhum Şeyh Mustafa Necâ Efendi²² başkan tayin edildi. Ancak başkanlığa tayini üzerinden çok zaman geçmemişti ki bazı üyelerle arasında anlaşmazlık çıktı ve bu anlaşmazlık hükümetin 1909 yılındaki müdahalesiyle sonuçlandı. Edhem Bey'in halefi Vali Nazım Paşa beni çağırarak cemiyetin başkanlığını devralmamı istedi. Mazeretimi ve sebeplerini bildirdim ancak kabul etmedi. Sonunda araya merhum arkadaşım Ahmed Muhtar Bey- hü'm'ü²³ de sokunca, cemiyetin idaresini daha kolay yürütebilmek

⁵⁸⁷ Selam, Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918), s. 88-89.

için Vilayet Encümeni'ndeki üyeliğimden istifamı kabul etmesi şartıyla görevi kabul ettim. Ancak vali bunu da kabul etmeyip görevi muhakkak devralmam için ısrar edince boyun eğmek zorunda kaldım. Böylece Vilayet Encümeni kararıyla seçilmiş oldum ve kendi üyelerimi belirledim. Hatırladığım kadarıyla 12 kişiydik: Abdülkadir Kabbâni, Muhammed Fâhûri, Selim et-Tayyâre, Ömer ed-Dâ'ûk, Abdülbâsrt el-Ünsı, Muhyiddin el-Hayyât, Bedr Dimeşkiyye, Abdülkadir Cârûdî, Arif Diyâb, Cemil Beyhüm.

İlk iş olarak cemiyet için bir nizamname hazırlayıp valiliğe sunduk ve cemiyetin resmen tanınıp hükümetin emrinden ayrılmasını talep ettik. Vilayet Encümeni aldığı bir kararla cemiyeti tanıdı ve Maarif Şubesi adına kayıtlı emlakın cemiyet mülkiyetine nakli için Tapu ve Emlak dairelerine emir verdi. Hemen ardından, cemiyete ait okulların ıslahıyla ilgilendik. Daha önce işaret ettiğim gibi, bu okulların adından başka hiçbir özellikleri kalmamıştı, öncelikle kız ve erkek öğrenciler için birer okul kurduk. Bayan öğretmen sıfatını hak eden kimsemiz olmadığından, cemiyet Mrs. Julia Tu'me ile müdirelik ve öğretmenlik yapması için anlaşmak lüzumunu hissetti. Okulun diğer bayan öğretmenleri onun çalışmaları sonucunda belirlendi ve okul için Hâret Rıza el-Hatib taraflarında, Beytü'l-aris'in alt katında geniş bir yer kiraladık. Zukak el-Balât'ta bir yer daha kiralayıp orayı da erkek öğrenci okulu yapmış ve idaresini Üstad Arif Noked Bey'e teslim etmiştik. Diğer okullar için de bulunabilen en iyi erkek ve kadın öğretmenler seçildi ve eğitim için uygun olmayan öğretmenlerden vazgeçildi. İki kız ikisi erkekler için toplam dört okul kurmuştuk. Halk, eğitimin güzelliği ve düzenini fark edip gözle görülür bir gelişme olduğunu anlayınca çocuklarını cemiyetin okullarına göndermeye başladı, Ayrıca cemiyeti maddi açıdan da ellerinden geldiğince desteklemeye başladılar. Her yıl 80 bin kuruşa yakın yardım topluyor ve yeni binalar açıyorduk. 1912 yılma gelindiğinde artık cemiyetin okulları göz kamaştırıyordu ve her yere yayılmıştı. Gayrimenkullerin geliri 180 bin kuruşa ulaşmıştı ki her vatansever ve ümmet mensubunun buna sevinmesi gerekirdi. Yardımlar sadece Müslüman ahaliden gelmiyordu. Hayırseverlerden bazıları diğer din mensuplarıydı ve cemiyete cömert yardımlar yapıyorlardı. Mesela toprağı bol olsun Butrus Dâgir Efendi cemiyete 100 liralık bir hisse bağışlamıştı. Bütün bunların ayrıntısı cemiyetin

her yıl yayınladığı listelerde bulunmaktadır.”⁵⁸⁸

Makasid-ı Hayriye Cemiyeti ikinci kuruluşundan yedi yıl sonra tekrar kapanmıştır. Bu defa tamamen kapanma yerine vilayet meclis-i umumisi bünyesine katılmıştır. Bu durum Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar devam etmiştir. Savaşın bitiminden sonra cemiyet yirmi dört azanın katılımıyla Şeyh Mustafa Necâ Efendi’nin başkanlığında üçüncü defa kurulmuştur.⁵⁸⁹

2.9.2. Cemiyet-i ilmiye ve cemiyet-i maarif

Cemiyet-i İlmiye ve Cemiyet-i Maarif Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine bağlı; Midilli, Rodos, Sakız, Limni gibi adalarda, vilayetlerde mekteplerle görevleri üstlenen maarif meclisi veya komisyonlarının görevi olan yeni mekteplerin açılması ile yaygınlaştırılmasını sağlamak ve muallimlerin maaşını temin etmek, var olan mekteplerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuştur.

Cemiyet-i İlmiye ve Cemiyet-i Maarif Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine bağlı Midilli, Rodos gibi farklı adalarda kurulmuştur. Bunlar arasında ilk kurulan tespit edebildiğimiz kadarıyla Midilli Adası’nda kurulmuştur. Namık Kemal’de Midilli’de yazdığı mektuplarında 16 Aralık 1879 tarihinde damadı Menemenlizâde Mehmed Rıfat Bey’e yazdığı bir mektubunda adada yeni bir cemiyetin kurulmuş olduğunu yazmaktadır.⁵⁹⁰ Buradan da anlaşıldığı üzere Midilli’deki Cemiyet-i İlmiye 1879 yılının son aylarında kurulmuştur. Cemiyetin bir diğer şubesinin Rodos adasında açıldığını bilinmektedir. Rodos Cemiyet-i İlmiyesi Midilli’den yaklaşık beş yıl sonra 1884 yılının ilk yarısında kurulmuştur. 30 Mayıs 1884 tarihli bir arşiv belgesinde; Rodos’tan Maarif Nezareti’ne yazılan bir tahriratta cemiyetin müftü ve Şeyh Abdullah Efendi riyasetinde sekiz azadan oluşan bir Cemiyet-i İlmiye teşekkül edildiği, cemiyetin ahalinin mektep namına terk ettiği emlaktan elde edilen yıllık yirmi üç bin kuruş gelire ibtidai zükür ve inas mekteplerinin idare edildiği, daha ileride mekteb-i idadiye-i mülkiye ve inas için mekteb-i rüşdiye tesisi düşünüldüğü yazılmıştır.⁵⁹¹

Namık Kemal’in oğlu olan Ali Ekrem Bey, hatıralarında cemiyetin Midilli şubesinin kurucuları hakkında şunları yazmaktadır; “*İlmi merkezinde müftü efendinin riyâseti (reisliği)*

⁵⁸⁸ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 89-91.

⁵⁸⁹ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 91.

⁵⁹⁰ Feyziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal’in Hususî Mektupları II İstanbul ve Midilli Mektupları I*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2013, s. 485.

⁵⁹¹ BOA. MF. İBT., 17/47, 21/08/1301 (16 Haziran 1884).

altında hâkimden ve mutasarrıfa vekîl olarak tahrîrat müdüründen bir de ahâlî tarafından müntehib (seçilen) dört âzâdan müteşekkil bir Cemiyet-i İslâmiyye tesis olunmuştu."⁵⁹²

Cemiyetin gerek Midilli'de ve gerekse Rodos'ta teşkilatlanması ve faaliyetlerini gerçekleştirmesinde en çok emeği geçen kişilerden biri Mutasarrıf Namık Kemal olmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere Namık Kemal'in 16 Aralık 1879 tarihinde damadına yazdığı mektup sırasında kendisi halen mutasarrıf olarak tayin edilmemiştir. Mektuptan iki gün sonra mutasarrıflığa tayin edilecekti. Buda onun daha sürgün olarak bulunduğu dönemde dahi adadaki eğitime dikkat çektiğini göstermektedir. Mutasarrıf olarak tayin edildikten sonra gerek Midilli'de ve gerekse Rodos'ta en çok önem verdiği konulardan birisi de adalardaki maarifin durumu olmuştur.

Namık Kemal 16 Aralık 1879 tarihinde yazdığı mektubunda cemiyetin mekteplerin ıslahı ile uğraşacağını ve bunun için de ilk olarak muallim getireceklerini kaydetmektedir. Bundan dolayı damadı olan Menemenlizâde Mehmed Rıfat Bey'den bu konuda yardımcı olmasını dile getirmiştir. Bu mektuptan iki gün sonra Midilli'ye mutasarrıf olarak tayin edilince bu konuyla yakından ilgilenmeye başlamıştır.

Midilli'de kurulmuş bulunan cemiyetin yardımı ile mektepler düzene konulmuş, daha verimli hâle gelmesine çalışılmış, eski mektepler tamir edilmiş, yeni mektepler yapılmıştır. Cemiyete yardım edenler arasında Mösyö Zarlfî ile Gorci Panayotaki gibi, senede yüz mecdiye vermeği üzerine alanlar da vardı. "Cehâlet gibi en büyük milletleri mahvetmiş, en büyük cihangirlere gâlib gelmiş. En büyük hâkimleri hatâlara, belâlara düşürmüş bir kuvvetli insâniyyet düşmanını" yok etmek için kurulan Cemiyet-i Maarife yardımlar dolayısıyla, sekiz ay içinde, Midilli adasında yirmi kadar mektebin açılmasına teşebbüs olunmuş, en mühimleri tamamlanmış, Elifbayı bilmeyen çocuklara yazmak, Türkçe kitapları okumak öğretilmişti.

Namık Kemal, Rodos'a tayin olduktan sonra da cemiyetin teşkilatlanmasında ve kuruluş amacına yönelik faaliyetlerde bulunmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Cemiyetin çalışma esaslarını düzenleyen bir talimatname hazırlamıştı. Talimatnameye göre her İslam köyünde bir ibtidai mektebi açmak esastı. Mekteplerin açılması sağlanınca eğitimin kalitesini artırmak amacıyla bu mekteplere iyi muallimler bulmak için çabalamıştır. Mektep binalarının yapılması ve muallimlerin getirilmesiyle ders araç gereçleriyle uğraşmıştır. Bunlarında teminiyle birlikte bu mekteplerin denetimini de yapmıştır. Böylece

⁵⁹² Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, Yay. Haz. M. Kayahan Özgül, Kurgan Edebiyat Yay., Ankara, 2013, s. 273.

adalarda eğitimin alanında önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Namık Kemal tüm bunları yaparken değişik zamanlarda ve konularda Cemiyet-i İslamiyye'nin kaynaklarından da faydalanmıştır. Özellikle maddi konularda cemiyetin gelirleri ve denetimlerde de cemiyetin azaları onun en büyük destekçileri olmuştur.

Babasının mutasarrıf olduğu dönemde bir süre adalarda yaşayan Ali Ekrem Bey, Namık Kemal Bey adalardaki eğitim çalışmaları hakkında şunları yazmaktadır;

“Hükümet konağına gitmeyen, konsoloslara varıncaya kadar herkesi gecelik entarisiyle kabul eden mutasarrıf beyin Midilli’de başlıca üç büyük meşgalesi vardı; mektepler, yollar, ecnebiler, hassaten (özellikle) Yunanlılar... Kemâl Midilli Mutasarrıfı iken adadaki müslümanlar yirmisekiz köyde yaşıyorlardı. Her köyde ehl-i İslâm ekalliyeti (azınlığı) teşkil ederdi. Bununla beraber Nâmık Kemâl kırk-elli hânedan ibaret bir cemâat-i İslâmiyyenin bulunduğu en küçük köyde bile bir ibtidâî mektebi tesis etmiştir.

... O, her mektep için dolgun maaş ile adamakıllı bir hoca, talebeye verilmek üzere elifba kitapları, “yazarbozar” denilen küçük tahtalar getirtmişti. Yirmisekiz adamakıllı hocayı nereden buldu? O zaman ki, yirmisekiz değil, tek bir ibtidâî hocası bir cevher-i semîn (pahalı mücevher) kadar nâdir idi. Kendisi bu muvaffakiyetini Ahmed Midhat’e medyûn (borçlu) olduğunu, Midhat’i hiç sevmediği ve hayât-ı siyâsiyyesinde irtikâb-ı rezâil ettiğine (rezillikler işlediğine) kani bulunduğu hâlde, her zaman söylemiştir.

...

Midilli mutasarrıfı ibtidâî hocalarını bulmak için Rodos’taki Cemiyet-i Tedrîsiyye-i İlmiyye’ye müracaat etmiş ve maaşları hayli dolgun tuttuğu gibi, hocalar için küçük birer mesken de temîn ettiğinden az zaman içinde daha binaları yapılmayan mekteplerin hocalarını bile Rodos cemiyetinin vesâtetiyle (aracılığıyla) Rodos’tan, Anadolu’dan, İstanbul’dan Midilli’ye celbetmeğe muvaffak olmuştur. Mekteplerin binalarını yaptırmak, sonra da mesârif-i dâimelerini temîn etmek için Sadriâzam Said Paşa’nın himmetiyle âşâr vâridâtına (mahsûl vergisi gelirlerine) zammolunarak umûr-l nâfia (bayındırlık İşleri) ve maârif-i tahsis olunan “sub” “rub”dan mâadâ ahâlî-i islâmiyyeden iâne de toplanırdı...

İbtidâî mektepleri tesîsâtına Nâmık Kemâl çok evvel başlamış ve icrâatinin semerelerini de az-çok iktitâf etmiş (devşirmiş) idi. Lâkin mektepler

kendi arzû ettiği derece-i mükemmeliyyete bittabi hayli zaman sonra vâsıl olabildiler. Hastalığından kurtulup da bronşiti de hafifleyince Kemâl'in ilk işi mekteplerini bizzat görmek için devre çıkmak olmuştur. Şimdi hepimizi beraber götürüyor; eniştem, Hüseyin Efendi, Tevfik Bey, ben, Cemiyet-i Tedrîsiyye'den ve Midilli müftüsüyle âzâdan Kulaksız-zâde Halim Bey... Eser-i Nüzhet'le doğru Molova'ya gittik. Kaymakam Efe Ahmed Bey -aman ne şeker, ne sevimli, ne kadar nâmuslu, gayretli bir adamdı!- vapura gelir gelmez babama sahili gösterdi. Kazâ merkezinin çocuklarıyla beraber civar köylerden gelenler âdetâ bir tabur olmuşlar, mutasarrıf beyi selâmlamak için bekliyorlar. Kemâl bunları görmekle çok memnûn oldu ama, onun asıl büyük saadeti mektebe gidip de çocukları imtihan edince tezahür etmiştir. Tam altı ay evvel açılmış olan bu mektebin küçücük talebesi ikişer-üçer satırlık olarak Kemâl'in bizzat imlâ ettiği kolayca yazıları siyahtahtaya hatasız yazıyorlar. Vatanın son zamanlardaki hengâme-i inkırazından (çöküş gürültüsünden) büyük kalbine sığmayacak kadar büyük ve derin yaralar almış olan Nâmık Kemâl'in çehresi o gün kaç seneden beri belki ilk defa olarak pembe bir bahar sabahının handelere müstagrak (gülücüklerle boğulmuş) güneşi kadar parladı. Bütün istikbâl-i millet onun nazarında birkaç çocuğun mâzîyi gösteren siyah yazıtahtasma âtiye (geleceğe) delâlet eden beyaz hatlarla (çizgilerle) yazdığı satırlardan nûr-â-nûr bir şelâle gibi cûşân oluyor (coşuyor)! ”⁵⁹³

Namık Kemal Bey'de mektuplarında mekteplerin inşası ve muallimler hususundaki durumu;

“Mutasarrıf olduğum zamân yeni teşekkül etmiş bir Cem'yyet-i îlmiyye buldum, içine karıştım. Medrese-i Süleymâniyye'nin uşûl-i tahsilini aldım, bir talîmât yaptım; Vilâyet'e tasdik ettirdim. Şuradan-buradan para tedârik ettim. Uğraştım, çalıştım, kasabalardan mâ'adâ her îslâm köyünde bir mekteb peydâ ettim. Bunların birkaçı der-dest-i inşâ'dır. Birkaçı inşâ olunmak üzere parasının tahsiliyle uğraşılıyor. İki-üçünün ta'miri için daha parası bulunamadı; fakat mevcûd gibidir. Yâ iki, yâ üç dânesinden mâ'-adâ eski, yeni, mevcûd olan mekteblerin cümlesinde tahsil, uşûl-i cedide üzredir. ”⁵⁹⁴

⁵⁹³ Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, s. 271-274.

⁵⁹⁴ Feyziye Abdullah Tansel, Tansel, Namık Kemal'in Husûsî Mektupları IV VII.-VIII. Rodos ve Sakız Mektupları, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2013, s. 35.

Şeklinde anlatmaktadır.

Cemiyet-i İslamiye'nin Midilli ve Rodos'taki teşkilatlanmasının yanı sıra Molova kaza merkezinde bir şubesi ve Kalonya ve Yere nahiyyelerinde de birer müfettişi bulunmaktaydı.

2.9.3. Ayıntab maarif-i mahalliye cemiyeti

Maarif-i Mahalliye Cemiyeti, Haleb Vilayetine Ayıntab Kazasında; Müslüman mekteplerin azlığı, gayrimüslim mekteplerin çoğalması ve bununla birlikte eğitim seviyesi bakımından ileri bir seviyeye ulaşması dolayısıyla Ayıntab ileri gelenlerini rahatsız etmiş ve kazanın eğitim seviyesini yükseltmek için Maârif-i Mahalliye'yi kurmuşlardır.

Ayıntab Kazasına 8 Ağustos 1892 tarihinde tayin edilen Edremid Kazası kaymakamı Mehmed Rıfat Bey,⁵⁹⁵ kazada yapılan nüfus sayımı sonucunda Müslümanların daha çok olmasına karşılık gayrimüslimlerin daha çok mektebin bulunmasına üzülererek, kaza idare meclisi ile maarif komisyonunu toplamış ve maaş alma günü olan toplantı gününde önce kendi maaşını bağışlayarak diğer azalarında güçleri ölçüsünde bağış yapmalarını istemiştir. Toplantı sonrasında kazadaki maarifin ileri bir seviyeye ulaştırılması amacıyla bir cemiyetin meydana getirilmesi için Maârif-i Mahalliye nizâm-nâmesini hazırlayarak bunu onaylatmıştır. Böylece Ayıntab Kazasının maarif alanındaki bilinen ilk sivil toplum hareketi oluşturulmuştur. Nizamnamenin hazırlanması ile birlikte idare heyeti seçilmiştir.⁵⁹⁶

Maarif-i Mahalliye Cemiyeti kurulduktan sonra kaynak temini için tedbirler alınmaya başlanmıştır. Şehrin ileri gelenlerinden elde edilen gelirlerin yanı sıra, kurban derileri toplanmıştır. Ayrıca cemiyetin benimsenmesi için camilerden vaazlar verilerek gerek maddeten ve gerekse manen destek sağlanmıştır. Kaynak sıkıntısı giderildikten sonra şehrin değişik yerlerinde arsalar alınmış ve buralarda han ve dükkânlar inşa edilmiştir.⁵⁹⁷ Böylece cemiyet önemli gelirler elde etmeye başlamıştır.

Cemiyetin gelir getirici ilk faaliyeti Maarif hanı olarak adlandırılan Tuz Hanı'nın alınıp genişletilmesi olmuştur. Tuz Hanı, 17. yüzyılın ilk yarısına ait bir yapı olup 19. Yüzyılın sonlarında Maarif-i Mahalliye Cemiyeti'ne geçmiştir. Bu sebeple hanın ismi

⁵⁹⁵ BOA., İ. DH., 1296/17, 14/01/1310 (8 Ağustos 1892).

⁵⁹⁶ Şakir Sabri Yener, *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar, Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri*, Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Yay., Gaziantep, 1958, s.14; Mazlum Enç, "Antep'te Maarifi İslamiye Cemiyeti ve Hizmetleri", *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.5, S. 50, Gaziantep, 1962, s.5.

⁵⁹⁷ Yener, *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar (Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri)*, s.14; Enç, *Antep'te Maarifi İslamiye Cemiyeti ve Hizmetleri*, s.5.

değiştirilmiş ve Maarif Hanı adını almıştır. 19. yüzyılda hanın Belediye Caddesi üzerindeki batı bölümüne, ön cepeleri yola bakan ve hanın karakteristik dükkânları ile aynı özellikte 6 adet dükkân ilave edilmiştir.⁵⁹⁸

Maarif Hanı'nın alınıp eklemelerle genişletilmesinden sonra cemiyetin ikinci önemli faaliyeti mektep yapımı olmuştur. Bu amaçla, Balıklağı'da (Balıklıda) bir arsayı satın alarak, alt katına bir karakol ile beş dükkân, bunların üstüne de modern bir ibtidai mektebi yaptırılmıştır. Mahmudiye Mektebi ismi verilen mektebe halk arasında bulunduğu mevkiden dolayı Balıklağı Mektebi olarak adlandırılmıştır.⁵⁹⁹ Mahmudiye Mektebinin yanı sıra cemiyet tarafından iki ibtidai mektebi daha yapılmıştır. Bu mektepler, İki Kapılıhan'ın yanında yer alan Mecidiye Mektebi ve Tabakhanede Alinacar Camiinin içinde Selimiye Mektebi olmuştur. Cemiyet yapımını sağladığı bu mekteplerde görev yapan muallim ve diğer çalışanların maaşları ile bu mekteplere ait masrafları da karşılamıştır.⁶⁰⁰ Cemiyet ayrıca 1870 yılında Kaymakam İsmail Efendi zamanında açılışı yapılan rüşdiye mektebini tamir ettirmiştir.

Maarif-i Mahalliye Cemiyeti kuruluşundan itibaren kazaya tayin edilen kaymakamlar tarafından destek görmüştür. Kaymakam Rıfat Bey'den başlamak üzere Kaymakam İsmail Bey, Kaymakam Kamil Bey ve Kaymakam Mahmud Celalettin Bey cemiyetin her türlü faaliyetlerini desteklemiş ve gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Kaymakam Kamil Bey zamanında kazadaki mektep sayısı artışlar meydana gelmiştir. Bu dönem Orhaniye, Hamidiye mektebi ibtidai mektepleri ile birlikte Orul Köyü'nde bir ibtidai mektebi açılmıştır. Kaymakam Mahmud Celalettin Bey zamanında bu mekteplere Osmaniye İbtidai mektebi eklenmiştir.

Maarif-i Mahalliye Cemiyeti şehrin işgali döneminde isim değişikliği yapmış ve Maarif-i Mahalliye-yi İslamiye Cemiyeti adını almıştır. Cemiyet Cumhuriyet'in ilk yıllarında da faaliyetlerine devam etmiştir. Bu dönemde mahalli maarif teşkilatlarının feshine ve mallarının muhasebeyi hususiyelere devredilmesine dair çıkan kanunla birlikte Gaziantep Maarif-i Mahalliye-yi İslamiye Cemiyeti Ankara'da teşekkül eden Türk Maarif Cemiyeti'ne bağlanmakta buldu. Böylece Ayıntab Maarif-i Mahalliye-yi İslamiye Cemiyeti'nin adı "Türk Maarif Cemiyeti Gaziantep Şubesi" olmuştur.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Osman Erayşar, "Gaziantep Maarif Hanı (Tuz Hanı)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 11, Konya, 2004, s. 648-649.

⁵⁹⁹ Yener, *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar (Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri)*, s.14.

⁶⁰⁰ Enç, *Antep'te Maarifi İslamiye Cemiyeti ve Hizmetleri*, s.6.

⁶⁰¹ Enç, *Antep'te Maarifi İslamiye Cemiyeti ve Hizmetleri*, s.6, 24.

3. TAŞRADA MAARİFİN YÖNETİCİLERİ: MAARİF MÜDÜRLERİ

Abdülhamid döneminde Osmanlı maarifinin taşrada bürokratik olarak yapılaşma sürecinde ikinci önemli gelişme vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte maarif idarelerinin kurulması olmuştur. Maarif idareleri veya müdüriyeti maarif müdürünün başkanlığında muhasebe memuru, sandık emini ve kâtipten meydana gelmekteydi.

Maarif idarelerinin kuruluşu vilayetlere maarif müdürlerinin tayiniyle hemen gerçekleşmemiştir. Öyle ki maarif müdürlerinin ilk tayin edilmeye başlandığı 1882 yılından itibaren vilayetlerde var olan maarif meclislerinin başkanlığını yapamaya başlamışlardır. Bu durum 1880'li yılların sonlarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde vilayet maarif idarelerinde maarif idaresi veya maarif müdüriyeti ile maarif meclisi şeklinde ikili bir yapı söz konusu olmuştur.

Vilayetlerde maarif idaresinin biri yarı temsili nitelikte öteki tümüyle bürokratik yapıda iki teşkilata ayrılması, maarif teşkilatının yani İstanbul'daki Maarif Nezareti'nin yapılanmasına paralel bir gelişmeydi. Maarif meclisleri, Maarif Nezareti'nin en üst birimi olup eğitsel siyasetlerin yüksek makamlara onaylanmak üzere hazırlandığı Meclis-i Kebir-i Maarif'e benzer bir kuruma dönüşmüştür. Öte yandan vilayet maarif idaresi, vilayet seviyesinde Maarif Nezaretindeki yürütme daireleri, müdürlükler ve mali dairelerle kıyaslanabilecek, bürokratik bir yürütme teşkilatıydı.⁶⁰²

3.1. Maarif Müdürlüklerinin (İdarelerinin) Kurulması ve Yaygınlaşması

Osmanlı taşrasında vilayetlere 1882 yılı içerisinde ilk müdürlerin tayin edildiği Mamuretülaziz, Van, Diyarbekir, Sivas, Erzurum, Edirne, Selanik, Aydın (İzmir) ve Kosova vilayetlerinden sonra bu yıldan itibaren her geçen yıl müdür tayin edilen vilayet sayısında artış meydana gelmiştir.

3.1.1. Maarif müdürlerinin tayin nedenleri

Maarif müdürlerinin tayin edilmesine giden yolda birçok etken neden olmuştur. Bu nedenler;

a) Maarif müdürlerinin yayımlanan hukukî metinlerde vilayet kuruluşu içinde yer almış olması,

⁶⁰² Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 144.

b) Vilayetlerde Maarif Nezareti kendi emirlerini ve politikasını uygulatacak icra organlarından yoksun olması,

c) Taşrada rüşdiye mektepleri başta olmak üzere mektep sayılarının çoğalması,

d) Evkâf-ı münderise gelirlerinin maarife devredilmesi ve maarif hisse-i ianesinin uygulanmaya konulması,

e) Vilayetlerde darümuallimin mektepleri açarak ibtidai mekteplerine muallim sorununu çözmek,

f) Müslim, gayrimüslim ve azınlık mektepleri teftiş etmek,

Yayımlanan hukukî metinlerde vilayet kuruluşu içinde yer almış olması vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesindeki sebeplerden biri olmuştur. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, maarif müdürleriyle ilgili ilk hukukî metin olmuştur. Nizamnamede vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle ilgili doğrudan bir madde bulunmamaktadır. Fakat nizamnamenin 143. maddesinde yer alan “*riyaseti maârif müdürü unvanıyla bir zatın uhdesinde bulunmak üzere merkez-i vilâyette bir Meclis-i Maârif teşkil olunacaktır*” ibaresiyle vilayetlerde maarif idaresinin başında maarif müdürlerinin yer alacağı belirtilmiştir. Ayrıca nizamnamenin 147. maddede de maarif müdürlerinin vazifeleri belirtilmiştir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanmasıyla, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması işi, kanun emri olarak hükümetin görevleri arasına girmiştir. Bu nizamnameden yaklaşık bir buçuk yıl sonra 21 Ocak 1871 tarihinde yayımlanan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi’nin 25. ve 26. maddelerinde de maarif müdürlerinin görev ve yetkilerinin açıklandığını ve böylece maarif müdürlüklerinin vilayet kuruluşu içinde yerini almaya başlamıştır.⁶⁰³

Maarif müdürlerinin vilayetlere tayin edilmesindeki bir diğer neden Maarif Nezareti kendi emirlerini ve politikasını uygulatacak icra organlarının vilayetlerde yoksun olmasıdır.

II. Mahmud’un saltanatı ve ardından gelen Tanzimat dönemi, idari, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik tarihimiz açısından son derece önemli gelişmeleri doğuran bir dönüm noktası olmuştur. Bu devrin göze çarpan en önemli hususiyetlerinden birisi, memur zümresine dayanan sivil bir bürokrasinin yükselerek yavaş yavaş yönelimde söz sahibi olmaya başlaması oldu. Sivil bürokrasinin yükselişi, dâhili olaylara yabancı devletlerin müdahale etmesine, harici olayların devleti sıkıntıya sokmasına ve dış ilişkilerin artmasına

⁶⁰³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 39.

paralel olarak gelişme göstermiştir. Özellikle dış olayların dayatması sonucu yeni ve uzmanlık alanları belirlenmiş kurumların gerekliliği iyice kendini hissettirmiştir. Bundan dolayı sivil bürokraside nezaretler oluşturulmaya başlanmıştır.⁶⁰⁴

Maarifin merkezileştirilmesi amacıyla yapılan çalışmalar neticesinde de II. Mahmud döneminden itibaren yapılan çalışmalar Tanzimat döneminde de hızla devam etmiştir. Çünkü reformların başarılı olabilmesi için gerekli olan en önemli unsur, bunları uygulayacak yetenekli insanların bulunması veya yetiştirilmesiyle mümkün olacaktı. II. Mahmud mahalle mekteplerinin ıslahında karşılaşılan başarısızlık üzerine, konu 1838’de yeniden gündeme getirilerek bu hususta gerekli çalışmaları yapmak üzere Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. Bu yeni kurum, evkâf nezaretine bağlı bir müdürlük seviyesindeydi. 1845 yılına kadar maarifin bürokratikleşmesi yolunda pek bir ilerleme kaydedilememiştir. Bu tarihte önce Meclis-i Muvakkat, ardından da Meclis-i Maarif-i Umumiyye kurularak maarif işleri yeniden ele alınmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde Meclis-i Maarifin aldığı kararları uygulamakla görevli Mekâtib-i Umûmiyye Nezareti kurulmuştur. Ancak bu kurum da bildiğimiz nezaret statüsünden farklı ve derece olarak daha düşüktü. Bu yeni birim, daha ziyade sıbyan mekteplerinin dışında kalan eğitim müesseseleriyle ilgiliydi. Maarif işlerinin kabineye dâhil bir nezaret tarafından temsil ve deruhte edilmesi, 14 Mart 1857 tarihinde Maârif-i Umûmiyye Nezareti’nin kurumasıyla olmuştur.⁶⁰⁵

Maarif Nezareti merkezi bürokratik oluşumunu tamamladıktan sonra vilayetlerde bürokratik yapısının oluşturulması ancak Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden sonra olmuştur. Vilayetlerde gerek resmi gerekse hususi mekteplerin çoğalması, muallimlerin sayısında meydana gelen artışlar vilayetlerde nezaretin bürokratik oluşumunu gerekli kılmıştır. Bu yolda ilk adım Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde belirtildiği şekliyle maarif meclisleri ile olmuştur. Fakat maarif meclislerinin fahri azalarla idare edilmesi ve bu kişilerin çoğunun yerel eşraftan veya ulema ile vilayetin diğer yöneticilerinden oluşması vilayetlerden geri dönüşlerin geç olmasına neden olmuştur. Vilayetlerde meydana gelen gelişmelerden haberdar olmak, vilayetlerden verileri zamanında almak gibi sıkıntılar maarif idarelerinin kurulmasında ve maarif müdürlerinin vilayetlere tayin edilmesinde etkili olmuştur.

Vilayetlere maarif müdürü tayin edilmesindeki bir diğer önemli neden mekteplerin çoğalmaya başlaması olmuştur. Mekteplerin çoğalmasıyla birlikte bunların gerek derslerin

⁶⁰⁴ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 45, 51.

⁶⁰⁵ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 61-62.

işleyişi gerekse muallimler ile ilgili yazışmalar ve denetimlerin yapılmayışı vilayetlere maarifin üst düzey temsilcisi niteliğindeki müdürlerin tayin edilmesini hızlandırmıştır.

Maarif müdürlerinin tayinlerini hızlandıran hususlardan birisi de mali gelişmeler olmuştur. 1882 yılında yayımlanan bir talimatname ile Evkâf-ı mûnderise gelirlerinin maarife devredilmesi ve iki yıl sonra uygulanmaya başlanan maarif hisse-i ianesi uygulaması bunlardan en önemli iki gelişme olmuştur.

Evkâf-ı mûnderise, değişen şartlardan dolayı kervansaraylar gibi amaçları ortadan kalkan, yararlananları kaybolan ve gelirlerinin sarf olunacağı hayır müesseseleri mevcut olmayan vakıfları ihtiva etmekteydi. Vakıfların maarife devredilmesiyle ilgili ilk adım Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yapılmıştır. Nizamnamenin 192. maddesine göre maarife gelir olarak kullanılacak mali kaynaklardan birisi de vakıf gelirleriydi.

14 Mart 1874 tarihli bir sadaret tezkiresinde zaviyesi kalmayıp yalnız ismi mevcut olan zaviyedarlıkların başka birine tevcih edilmeyerek bunlara ait ücret ve hasılatın, bulundukları yerlerdeki ahalinin istifadesi için mektepler yapılması yolunda sarf edilmesinin uygun görüldüğü hem Maarif Nezaretine hem de Evkâf Nezâretine bildirilmiştir.⁶⁰⁶ 1880 yılının ilk aylarından itibaren mekteplerin ıslahı için evkâf-ı mûnderise varidatının alınıp alınmaması hakkında Maarif Nezareti'ne çeşitli arzuhaller gönderilmiştir.⁶⁰⁷ 1881 (H.1298) yılında evkâf-ı mûnderise gelirlerinin ilköğretim kurumlarının yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi için kullanılmasına dair bir irade-i seniyye yayınlanmıştır.⁶⁰⁸

Vilayetlere ilk maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte bu gelirlerin tespiti ve maarif alanında kullanılmasını hukukî bir temele oturtmak amacıyla 4 Ekim 1882 tarihinde *Evkâf-ı Mûnderise Ta'limâtı* yayımlanmıştır. Evkâf-ı mûnderise gelirleri maarif idarelerinin en önemli gelirlerinden biri olması vilayetlere maarif müdürlerinin tayinlerini hızlandırmıştır.

1880'li yılların başından itibaren vilayetlerde mekteplerin çoğalması, buna paralel olarak mekteplerdeki personellerin çoğalması, maarif idarelerinin kurulmaya başlanmasıyla birlikte maarife ait mali yük günden güne artmaya başlamıştır. Bu mali yüke çare olarak Maarif Hisse-i İanesi vergisi tahsisi edilmiştir. Maarif Hisse-i İanesiyle vergisiyle birlikte Osmanlı eğitim sisteminin ve özellikle taşra idadi mekteplerinin malî açıdan istikrarlı bir temele oturtulması yolunda en önemli adım atılmıştır. Bu eğitim vergisi zamanın sadrazamı

⁶⁰⁶ *Evkâf-ı Mûnderise Ta'limâtı*, Asr Matbaası, İstanbul, 1323, s.11.

⁶⁰⁷ *BOA., ŞD.*, 1783/52, 05/03/1297 (16 Şubat 1880); *BOA., ŞD.*, 1783/53, 10/03/1297 (21 Şubat 1880).

⁶⁰⁸ 17 Ocak 1915 tarihli Mehmed Ziya Bey'in raporu için İsmet Binark, "Ma'ârif Tarihimize Ait Bir Rapor", *Yeni Türkiye (Özel Eğitim Sayısı)*, S.7/1, Ankara, 1996, s. 484

Küçük Said Paşa'nın çabaları sonucunda ihdas edilmiştir. 1300 malî yılından başlayarak (1 Mart 1884) uygulamaya konmuştur.

Gerek Evkâf-ı mûnderise gelirleri gerekse maarif hisse-i ianesinden elde edilen gelirler vilayetlerde maarif için önemli gelir kaynakları olmuştur. Bu gelir kaynaklarının daha verimli bir şekilde kullanılması için maarif müdürlerinin tayinleri önem arz etmekteydi.

Vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesindeki bir diğer neden ise vilayetlerde darülmuallimîn mektepleri açarak çoğalmaya başlayan ibtidai mekteplerinin ihtiyaç duyduğu muallim sorununa çözüm bulmak olmuştur.

1873 yılında Nûrî Osmâniye Camii içinde bulunan kâğır mektebin tanzim edilerek “*usûl-i cedîde-i tedrîsiyeye mahal-i tecrübe*” olması amacıyla bir numune mektebi açılmıştır. Açılan bu numune mektebiyle usul-i cedit uygulanan mekteplerde kazanılan başarıları kamuoyuna göstermek amaçlanmıştır. Bu mektep aynı zamanda muallim yetiştiren Darülmuallimin-i Sıbyan mektebi talebeleri için de yeni usulü tatbik etmek için kullanacakları bir staj yeri olarak da düşünülmekteydi.⁶⁰⁹ Numune mektebi uygulamasında başarı sağlanması üzerine usul-i cedit üzere eğitim-öğretim yapan yeni mektepler açılmaya başlanmıştır. Usul-i cedit üzere eğitim veren ve iptidai adı verilen bu modern mektepler 1882 yılından itibaren maarif Nezareti tarafından da benimsenmeye başlamıştır. Nezaret bu yıldan itibaren ibtidai mekteplerine ağırlık vermiştir. Kaynaklarını ve enerjisini yeni iptidai mektepleri açmak ve mevcut sıbyan mekteplerini usul-i cedideye dönüştürmek için harcamaya başlamıştır.⁶¹⁰ Bu durum maarif merkez teşkilatında yapılan değişikliklerden de görülmektedir. 1879 yılında kurulan “*Mekâtib-i Sıbyâniye Dâiresi*”, 1882 yılında “*Mekâtib-i İbtidâiyye Dâiresi*”ne dönüştürülmüştür.⁶¹¹

Vilayetlerde de açılmaya başlayan ibtidai mekteplerinin yaygınlaştırılması görevi maarif müdürü başkanlığındaki maarif idarelerine bırakılmıştır. İbtidai mekteplerinin yaygınlaştırılmasıyla birlikte meydana gelen muallim sorununa çözüm bulmakta maarif müdürlerine bırakılmıştı. Bundan dolayı vilayetlere tayin edilecek maarif müdürlerinin en önemli görevlerinden biri darülmuallimîn mektebi açmak, bu mekteplerden usul-ı cedide vakıf muallimler yetişmesini sağlamak, ibtidai mekteplerini düzeltmek ve düzenlemek olmuştur. Mahmud Cevad bu durumu şöyle kaydetmektedir;

“*Müdürlerin birinci vazifeleri ise bulundukları vilâyet merkezinde evvel-*

⁶⁰⁹ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s.122; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 468.

⁶¹⁰ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 68-70.

⁶¹¹ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 25.

be-evvel bir Dârümuallimîn küşâdıyla mekâtib-i ibtidâiyenin tanzim ve ıslâhına bakmak ve usûl-i cedide üzre tedrise muktedir muallim yetiştirmek olduğundan bu sene Sivas vilâyetinde hey'et-i vilâyet ve eşrâf-ı memleket hazır oldukları hâlde bir Dârümuallimîn-i Sıbyân küşâd olunub elli talebe kayd olunmuş ve yine ittisâlinde iki yüz elli şâkird istî'âb etmek üzre inşâ olunan mektebin dahî resm-i küşâdı icrâ kılınmıştır."⁶¹²

Osmanlı taşrasında dârümuallimîn-i sıbyan mektepleri ilk olarak Bosna, Girit ve Konya'da açılmıştır.⁶¹³ Bu vilayetlerden sonra 1880 yılında, Kosova'nın Piriştine şehrinde, yeni usule göre eğitim verecek bir dârümuallimîn-i sıbyan mektebi açılmıştır.⁶¹⁴ Darümuallimîn mekteplerinin çoğalmasında önemli rol oynayan Said Paşa'nın öncülüğünde 1882 yılında vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesinden kısa bir süre sonra ondan fazla vilayette bu mekteplerden açılmıştır.

Vilayetlerde ibtidai mekteplerinin çoğalması, bu mektepler için yeni ders usullerini bilen muallimlerin yetiştirilmesini sağlamak amacıyla darümuallimîn mekteplerinin açılmasına katkıda bulunmak maarif müdürlerinin önemli görevlerinden biri olduğu gibi henüz müdür tayin edilmeyen vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesini de etkilemiştir.

3.1.2. Vilayetlere ilk maarif müdürlerinin tayin edilmesi

Rüşdiye mekteplerinin vilayetlerde çoğalmasıyla birlikte bürokratik işlerde artmaya başlamıştı. Bu bürokratik iş ve işlemlerin takibinin yapılabilmesi vilayetlerde maarif idarelerinin kurulması ile gerçekleşebilirdi. Fakat mektepleşme oranının artmasına paralel olarak taşrada bürokratik anlamda her hangi bir gelişme yaşanmamıştı. Bu durum rüştiye mektepleri başta olmak üzere yeni açılan mekteplerin kontrolden uzak kalmasına neden olmuştu. Ayrıca Maarif Nezareti emir ve politikalarını uygulatacak icra organlarından yoksun kalmıştı. Taşradaki bürokratik yapılaşmanın gerçekleşmesiyle ilgili ilk adımlar Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile atılmıştı. Nizamnamede maarif müdürlüklerinin kurulması ile ilgili açık bir hüküm olmamakla birlikte 143'üncü maddesinde belirtildiği üzere; "*Dersaadet Meclis-i Kebir-i Maarifin şubesi ve vasıta-i icraiyesi olmak ve riyaseti maarif müdürü unvanıyla bir zatın uhdesinde bulunmak üzere her merkez vilayette bir*

⁶¹² Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s.204.

⁶¹³ Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, s. 161; Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.133; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100 – M.S. 2007*, s. 250.

⁶¹⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 150.

meclis-i maarif teşkil olunacaktır...” ifadeleriyle vilayetlerde kurulacak olan maarif meclislerinin maarif müdürü başkanlığında oluşturulacağı bildirilmektedir. Ayrıca nizamnamenin yüz kırk yedinci maddesinde de maarif müdürünün görevleri belirtilmiştir. Böylece Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasıyla birlikte Osmanlı taşrasında maarif müdürlüklerinin bürokratik olarak kurulması işi kanun emri olarak hükümetin görevleri arasına girmiştir.⁶¹⁵

21 Ocak 1871 tarihinde yayımlanan ve 1913 yılına kadar yürürlükte kalan vilayet nizamname modern anlamda bir yerel yönetim sisteminin, sivil bürokrasinin başkentinde dışında üstlendiği idari rollerin artırılmasında ve halkın, siyasi ve bürokratik süreçlere katılım oranının artırılmasında bir dönüm noktası olmuştur.⁶¹⁶ Bu nizamname ile yerelde yönetim mekanizması içerisinde yer alan müdürlerden birisi de maarif müdürleri olmuştur. Fakat nizamnamede yer almasına rağmen vilayetlere maarif müdürleri hemen atanamamıştır.

3.1.2.1. İlk maarif müdürleri: 1882 yılında yapılan tayinler

Maarif Nezareti merkezi teşkilatında 1879 yılında önemli değişiklikler yapılmıştır. Maarif Merkezi Teşkilatı’nda yapılan değişikliklerin yanı sıra vilayetlerdeki maarif teşkilatı konusu da ele alınmıştır. Yapılan görüşmelerden sonra taşra teşkilatı konusunda kısa zamanda uygulamaya geçilmiştir. Çünkü vilayetlerde maarifin yayılması ve başarıya ulaşması idari teşkilatın varlığına ve kuvvetine bağlı olduğu inancı artık hükûmet azalarına hâkimdi. Bu durum önceki yıllarda yani Tanzimat devrinde idari teşkilat kurulmadan taşrada maarif reformuna girişilmesi ve neticede herhangi bir başarı elde edilememesi olmuştur. Bundan dolayı yetkililer aynı hataya düşmemek ve on yıl önce 1869 yılında yayımlanmış olan Maarif Nizamnamesi gereğince bir an önce Maarif Müdürlükleri’nin kurulması yoluna gidilmiştir.

Maarif Nazırı Kamil Paşa’nın 23 Aralık 1881 tarihinde Sadrazam’a yazdığı tezkere ile vilayetlerde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ’ne göre maarif müdürlerinin başkanlığında birer maarif meclislerinin açılması ve bundan dolayı Sivas, Diyarbakir, Erzurum, Mamuretülaziz ve Van olmak üzere beş vilayette birer maarif meclisi teşkili sunulmuştur.

⁶¹⁵ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, md. 142, 147; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 38-39; A. Teyfur Erdoğan, *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı İdari Teşkilat Açısından*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s. 258-259.

⁶¹⁶ Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbâtı (1789-1922)*, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2014, s. 211.

Sunulan tezkeredeki teklif kabul edilmiştir. Maarif meclislerinin teşkilinin yanı sıra bu vilayetlerde maarif ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek amacıyla 1200 kuruş maaşla birer maarif müdürü tayin edileceğini bildirilmiştir. Sadrazam Said Paşa Edirne'yi de Nazır'ın listesine ekleyerek maarif meclisi açılan ve müdürü tayin edilen vilayet sayısının altıya çıkmasını sağlamıştır.⁶¹⁷

İlk altı vilayette meclislerin açılması ve müdürlerin tayini ile ilgili kararın üzerinden çok geçmeden yaklaşık dört ay sonra bir kısım vilayetlerde daha meclislerinin açılması ve müdürlerin tayin edilmesi kararı alınmıştır. Maarif Nezareti tarafından 5 Nisan 1882 tarihinde sunulan ve 16 Nisan 1882 tarihinde kabul edilen tezkereye göre⁶¹⁸ Selanik, Aydın (İzmir), Suriye ve Yanya vilayetlerine de maarif müdürü tayin edilmesi kararı alınmıştır. Böylece ilk maarif müdürlerinin tayin edildiği 1882 yılında on vilayete maarif müdürü tayin edilerek bu vilayetlerde müdür başkanlığında maarif meclisleri yeniden oluşturulmuştur.

İlk maarif müdürlerinin tayininde Maarif Nezareti'nin teklif ettiği isimler tayin edilmiştir. Fakat sadarete isimleri teklif edilen kişilerin müdür olarak tayin edilmeleri her zaman uygun görülmemiştir. 23 Mayıs 1882 tarihli bir tezkereye göre;⁶¹⁹

“Maârif meclisleri teşkîli muktezâ-yı idaresinden olan vilâyatdan bu kere dahî Selanik Vilâyeti maârif meclisi müdirliğine İzzetlü Emin Hilmi ve müfettişliğine Nimetullah ve Yanya Vilâyeti maârif meclisi müdirliğine sultanî ve orman mektepleri şehadetnâmelilerinden olub Dimetoka mahkeme-i bidâyet başkatîbi bulunan Şerif ve müfettişliğine Dârümuallimîn şehadetnâmelilerinden Hüseyin Hüsnü ve Erzurum Vilâyeti maârif müdirliğine tahrirât kitabeti hizmetiyle bazı mahallerde bulunmuş ve bir aralık kaymakamlık etmiş olan Rıfatlü Haşim ve müfettişliğine Dârümuallimîn şehadetnâmelilerinden Abdülmecid efendiler intihab olunmuş olmağla nezd-i âlî-i cenâb-ı vekâlet-penâhilerine dahî tasvîb buyrulacağı hâlde mahall-i memuriyetlerine iğrâm olunmak üzere keyfiyetin emr-ü iş'ar buyrulması bâbında

5 Receb 99

11 Mayıs 97”

⁶¹⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 39-40.

⁶¹⁸ BOA, İ. DH., 850/68247, 27/05/1299 (16 Nisan 1882). Aynı irade ile Yanya Vilayetine de maarif müdürü tayin edilmesi uygun görülmüş olup buraya ilk tayin edilen maarif müdürü 1882 yılı içerisinde tayin edilememiştir. 1883 yılının ilk aylarında Mülkiye Mektebi'nden yeni mezun olan Emrullah Efendi gönüllü olarak buraya tayin olmak istemiş ve bu isteği uygun görülerek 23 Şubat 1883 tarihinde maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Yanya Vilayeti yerine bu yıl içerisinde Kosova Vilayetine maarif müdürü tayin edilmiştir.

⁶¹⁹ BOA., MF.MKT., 76/16, 05/07/1299 (23 Mayıs 1882).

Selanik Vilayetine Emin Hilmi Bey, Yanya Vilayetine Dimetoka Bidayet mahkemesi başkâtibi Şerif Bey, Erzurum Vilayetine tahrirat kâtipliği ve kaymakamlık yapmış olan Haşim Bey'in tayin edilmesi teklif edilmiştir. Fakat bu isimlerden hiçbirisi bu vilayetlere tayin edilmemişlerdir. Bu kişilerden sadece Şerif Bey aynı yıl içerisinde Yanya Vilayeti yerine Kosova Vilayetine müdür olarak tayin edilerek vilayetin ilk maarif müdürü olmuştur.

Edirne Vilayetine Maarif Müdürü olarak tayin edilen Mehmed Emin Bey, daha küçük yaşlardan itibaren Maarif Nezareti'nde çalışmaya başlamıştır. 13 Ağustos 1857 tarihinden Mart 1880 tarihine kadar Maarif Nezareti Mektubi Kalemi kitabesinde görev yapmıştır. Bu kalemde kendisini Maarif bürokrasisi alanında iyice yetiştirmiştir. Sonra kısa sürelerle Matbaalar İdaresi başkâtipliği ve Maarif Nezareti Mektubi Kalemi başkâtipliği görevlerinde bulunmuştur. Mehmed Emin Bey 15 Şubat 1882 tarihinde Edirne Vilayeti Maarif Müdürü olarak göreve başlamıştır. 12 Ağustos 1885 tarihine kadar görevde kalmıştır.⁶²⁰ Onun devlet hizmetine ilk girdiği andan itibaren Maarif Nezareti bünyesinde hizmet vermiş olması Osmanlı vilayetlerinde ilk göreve başlayan maarif müdürlerinden biri olmasında temel neden olmuştur. Tayin edildiği vilayetin başkente yakınlığı dolayısıyla vilayetlerde göreve başlayan ilk maarif müdürü olmuştur.

Mamuretülaziz Vilayetine tayin olan ilk maarif müdürü ise Mehmed Murad Bey olmuştur. Mehmed Murad Bey, 17 Haziran 1864 tarihinde 100 kuruş maaşla Enderun Mektebinde hademeliğe başlayarak devlet hizmetine girmiştir. 20 Mayıs 1877 tarihinde Mahrec-i Aklâm Mektebi Müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁶²¹ Bu mektebin kısa bir süre sonra kapanmasıyla Mekteb-i Mülkiyye İdâdisi (Dersaadet İdadî Mektebi) Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 7 Haziran 1879 tarihinde Darülmuaallimîn-i Rüşdî Mektebi Müdürlüğüne vekâleten tayin edilmiştir. Bu ek görevi fahri olarak yürütmüştür.⁶²² Mehmed Murad Bey, 16 Mayıs 1882 tarihinde 2.500 kuruş maaşla Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürlüğüne

⁶²⁰ BOA., MF.MKT., 74/78, 03/04/1299 (22 Şubat 1882); BOA., ŞD., 872/17, 19/04/1303 (25 Ocak 1886); BOA. BEO., 3521/264013, 03/03/1327 (25 Mart 1909); BOA. BEO., 3569/267659, 19/05/1327 (8 Haziran 1909).

⁶²¹ BOA, DH.SAİD..., 93/389, s. 389; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defteri, (BEOAYN.d...), nr. 1073, s. 119; BOA, İ. DH., 745/60866, 28/04/1294 (12 Mayıs 1877).*

⁶²² BOA, İ. MF., 13/60, 23/09/1325 (30 Ekim 1907); <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219512>.

tayin edilmiştir. 15 Temmuz 1882 tarihinde görevine başlamıştır. Mehmed Murad Bey, görevinde 2 Eylül 1898 tarihine kadar kalmıştır.⁶²³

Sivas Vilayetinin ilk maarif müdürlüğüne tayin olan İbrahim Atıf Bey, 1857 yılında Hüdavendigâr Vilayeti tahrirat kalemine mülazemetle girmiştir. 13 Kasım 1863 tarihine kadar burada görev yapmıştır. Bu tarihte açığa alınmıştır. Bir ay sonra 13 Aralık 1863 tarihinde Bursa rûsumat nezareti hülefa mukayyidliğine, 13 Aralık 1867 tarihinde vilayet merkez mutasarrıflığı tahrirat kalemi mübeyyizliğine, 25 Ocak 1872 tarihinde divan mütemeyyiz kalemine, 7 Ekim 1879 tarihinde istinaf mukâkemesi hukuk-ı kalemi zabıt kitabetine tayin olmuştur. Son görevinde iki buçuk yıla yakın bir süre görev yapmış ve 29 Mart 1882 tarihinde Sivas Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 29 Nisan 1882 tarihinde istinaf mahkemesindeki görevinden istifa etmiş ve 11 Haziran 1882 tarihinde Sivas'taki görevine başlamıştır. Vilayette 4 Kasım 1893 tarihine kadar görev yapmıştır.⁶²⁴

Dönemin basın hayatında önemli şahsiyetlerden biri olan Faik Reşad Bey, Diyarbakir Vilayetinin ilk maarif müdürü olmuştur. Faik Reşad Bey, küçük yaşlarda Bâb-ı Seraskerî Muhâsebe Kalemi'ne mülazemetle (stajyer) olarak alınmıştır. İki yıllık bir çalışmadan sonra önce Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne sonra 1867 yılında Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi'ne ve Hariciye Nezâreti Evrak Odası'na geçmiştir. Kısa bir süreliğine İstanbul'dan ayrılmıştır. Tekrar dönüşünde basın yayın çalışmalarında bulunmuştur. Gazetecilik faaliyetini sürdürmekte iken, evvelce Mektûbî Kalemi'nde maiyetinde çalıştığı Ali Paşazâde Ali Fuad Bey'in 6 Aralık 1881 tarihinde Maarif Nâzırı olmasıyla birlikte vilayetlerde kurulmasına karar verilen maarif müdürlüklerinden birini teklif etmesi üzerine Diyarbakir Vilayeti Maarif Müdürlüğünü kabul ederek Nisan 1882⁶²⁵ tarihinde bu göreve tayin edilen Faik Reşad Bey, 8 Haziran 1882 tarihinde burada göreve başlamıştır. Bu görevde bir buçuk yıla yakın bir süre kalmış ve 1 Kasım 1883 tarihinde Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur.⁶²⁶

Van Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilen Mehmed Emin Bey, 29 Kasım 1838 tarihinde Divan-ı Hümayun kaleminde işe girmiş ticaret mektubi kalemi hulefa ve mümeyyizliği, mektupçuluğu gibi otuz bir yıla yakın bir süre çeşitli kalemelerde memurluk yapmıştır. 16 Kasım 1871 tarihinde Selanik Vilayeti Mektupçuluğuna, 13 Ağustos 1876

⁶²³ BOA, *DH.SAİDd...*, 93/389, s. 389; BOA, *MF. MKT.*, 76/27, 16/07/1299 (3 Haziran 1882); BOA, *İ. TAL...*, 264/18, 28/07/1319 (10 Kasım 1901); BOA, *İ. MF...*, 13/60, 23/09/1325 (30 Ekim 1907); BOA., *ŞD.*, 1090/16, 27/04/1327 (18 Mayıs 1909).

⁶²⁴ BOA., *DH.SAİDd...*, 72/259, s. 259.

⁶²⁵ BOA., *BEOAYN.d...*, nr. 1420, s.373; BOA., *MF.MKT.*, 75/121, 11/06/1299 (30 Nisan 1882).

⁶²⁶ BOA., *DH.SAİDd...*, 112/423, s. 423; Ömer Faruk Akün, "Fâik Reşad", *TDVİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 103-104.

tarihinde İşkodra Vilayeti Mektupçuluğuna; 20 Ocak 1879 tarihinde Kosova Vilayeti iskân ve muhacirin memurluğuna, 31 Ocak 1880 tarihinde ise Edirne Vilayeti iskân ve muhacirin memurluğuna tayin olmuştur. Burada 2 Ağustos 1880 tarihine kadar görev yaptıktan sonra 3 Haziran 1882 tarihinde Van Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Mehmed Emin Bey ilk tayin olan vilayet maarif müdürleri arasında en kısa süreli görev yapan kişi olmuştur. 13 Mart 1883 tarihinde emekliye ayrılmıştır.⁶²⁷

Erzurum Vilayeti Maarif Müdürlüğüne ilk tayin olan Derviş Bey'dir. Derviş Bey, şehrin önde gelen ailelerinden Alemdarzadelere mensup olup maarif müdürlüğüne tayin edilmeden önceki görevleri hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Derviş Bey, 8 Ekim 1882 tarihinde bu göreve tayin edilmiş olup 1886 yılının ilk aylarına kadar bu görevi yürütmüştür.

Suriye Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilen Mahmud Hamza Efendi, 1844 yılından itibaren çeşitli mahkemelerde şer'î nâiblik görevi üstlenmiştir. 1849 yılında babasının vefatından sonra eyaletin meclis-i kebirine aza olmuştur. Bu görevinde 1860 yılına kadar devam etmiştir. 1850 yılında Evkâfu'ş-Şâm'a müdür olarak tayin edilmiştir. Mevleviyet derecesine yükseldikten sonra 1851 yılında İstanbul'a gitmiştir. Aynı yıl Meclis-i Zirâat'ın reisliğı de uhdesine verilmiştir. Eski Şam Valisi Arif Paşa, Harput Eyaletine nakledildiğinde Mahmud Hamza Efendi'de onun kethüdası olmuş ve onunla beraber Harput'a gitmiş ama bir süre sonra Şam'a geri dönmüştür. Tekrar meclis-i kebir azalığına dönmüş ve ek olarak Defter-i Hâkânî memuriyeti de verilmiştir. 1860'lı yıllarda eyalette birçok komisyonda görevler üstlenmiştir. 1867 yılında Dımaşk ve Suriye (Şam) bölgesi müftülüğüne getirildi ve ölümüne kadar bu görevde kaldı. Bundan dolayı "Şam Müftüsü" olarak şöhret kazandı; çeşitli İslâm ülkelerinden kendisine fetvalar sorulmaya başlandı.⁶²⁸ Mahmud Hamza Bey, 4 Haziran 1882 tarihinde Suriye Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁶²⁹ Bu görevi 27 Eylül 1887 tarihine kadar yürütmüştür.

Selanik Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Subhi Bey Edirne'ye tayin olan Mehmed Emin Bey gibi Maarif Nezareti'nde görev yapamaya başlayarak devlet hizmetine girmiştir. 13 Ekim 1880 tarihinde Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nde görev yapmaya başlamıştır. Bu görevde 27 Ağustos 1882 tarihine kadar görev yapmıştır. 28 Ağustos 1882 tarihinde

⁶²⁷ BOA., ŞD., 860/52, 04/06/1301 (1 Nisan 1884).

⁶²⁸ Mustafa Baktır, "Mahmüd Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.27, Ankara, 2003, s. 365; Hüseyin Arı, *Şam Müftüsü Mahmüd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 12-14.

⁶²⁹ BOA., MF.MKT., 76/30, 17/07/1299 (4 Haziran 1882).

Selanik Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Bu görevde 29 Eylül 1883 tarihine kadar bir yıl bir ay kalmıştır.⁶³⁰

Kosova Vilayetinin ilk maarif müdürü olan Mehmed Şerif Bey, 13 Mart 1875 tarihinde Canik Sancağına orman müfettişi olarak tayin olmuştur. Burada iki sene görev yapmıştır. 7 Nisan 1877 tarihinde Sultan Selim Rüşdiye Mektebi'ne coğrafya muallimi olarak tayin olmuştur. Burada muallim olarak görevini sürdürürken 8 Ekim 1882 tarihinde Kosova Vilayetinin ilk maarif müdürü olarak tayin olmuştur.⁶³¹

Aydın (İzmir) Vilayetinin ilk maarif müdürü olan Hüseyin Esad Efendi, İzmir Şeriyeye Mahkemesi başkâtipliğinde⁶³² ve vilayet meclis azalığında⁶³³ bulunmuştur. 1875 yılında Aydın (İzmir) niyabetine, 1878 yılında Gelibolu niyabetine tayin olmuştur.⁶³⁴ Gelibolu'dan sonra Manisa Sancağı Evkâf muhasebeciliği görevinde bulunmuştur.⁶³⁵ Hüseyin Esad Efendi 1882 yılı içerisinde Aydın (İzmir) Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Bu görevi 1890 yılının ilk aylarına kadar yürütmüştür.

İlk tayin olan maarif müdürlerinden Mehmed Emin Bey ve Mehmed Subhi Bey Maarif Nezareti mektubi kaleminde görev yapan kişiler olup her ikisi de başkente en yakın iki vilayet olan Edirne ve Selanik'e tayin olmuşlardır.

Erzurum Vilayeti Maarif Müdürü Derviş Bey, Suriye Vilayeti Maarif Müdürü Mahmud Hamza Efendi ve Aydın (İzmir) Vilayeti Maarif Müdürü Hüseyin Esad Efendi kendi memleketlerine tayin olan kişiler olmuşlardır.

Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Murad Bey, görevinde 2 Eylül 1898 tarihine kadar kalarak ilk tayin edilen maarif müdürleri içerisinde en uzun süreli aynı vilayette görev yapan kişi olmuştur. Sivas Vilayeti Maarif Müdürü Atıf Bey'de on yıldan fazla bir süre ilk görev yerinde kalmıştır.

⁶³⁰ BOA., ŞD., 904/98, 21/10/1308 (30 Mayıs 1891).

⁶³¹ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219435>. Mehmed Şerif Bey, tarihimizde TBMM'nin açılışında ilk başkanı olarak görev yapmıştır. Kastamonu Maarif Müdürü olarak emekli olmuştur. Kastamonu'da iken millî mücadelede katılarak TBMM'ye I. Dönem Sinop Milletvekili olmuştur. 23 Nisan 1920 tarihinde Meclisin açılış konuşmasından sonra, Başkanlık Divanı oluşturulana dek Başkanlık görevini yürütmüştür. Mehmet Şerif Bey, meclisin ikinci toplantı yılında Milli Eğitim Komisyonu'nun sözcülüğünü yapmıştır. 20 Kasım 1922 tarihinde Hilafetin seçimini Meclis adına kutlamak ve kutsal emanetleri teslimine memur Meclis Heyetinin Başkanlığını üstlenmiştir. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, C. 3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 865.

⁶³² Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000, s. 229.

⁶³³ Mehmed Tefik, *Kâfile-i Şuara*, İstanbul, 1290 (1873), s. 43.

⁶³⁴ BOA., MF.MKT., 116/35, 16/07/1307 (8 Mart 1890).

⁶³⁵ Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, s. 229.

İlk maarif müdürlerinden Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Murad Bey Erzurum Vilayetine, Diyarbekir Vilayeti Maarif Müdürü Faik Reşad Bey Van Vilayetine, Mehmed Şerif Bey Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine tayin olarak maarif idaresindeki hizmetlerine devam etmişlerdir. Bu müdürlerden Faik Reşad Bey Yanya Vilayetinde kısa bir süre daha maarif müdürlüğü yaparken, Mehmed Murad Bey ve Mehmed Şerif Bey sonrasında da değişik vilayetlerde uzun yıllar maarif müdürlüğü yapmıştır.

3.1.2.2. 1883 yılından sonrası

İlk maarif müdürlerinin tayin edildiği 1882 yılından itibaren vilayetlere gerekli görülmesi halinde birer maarif müdürü tayin edilmiştir. Özellikle 1890'lı yıllardan itibaren birçok vilayette maarif müdürü görev yapmaya başlamıştır. 1882 yılında on vilayete maarif müdürü tayin edilmesiyle bu alanda başlayan süreçte vilayetlerdeki maarif müdürü sayısında her geçen yıl artış görülmeye başlanmıştır.

Vilayetlere maarif müdürlerinin tayini 1883 yılında da devam etmiştir. Bu yıl içerisinde Manastır, Yanya ve İşkodra olmak üzere üç Balkan vilayeti ile Anadolu'dan Hüdavendigar ve Karesi ile Haleb olmak üzere altı vilayete tayin yapılmıştır. Yapılan ilk tayin Emrullah Efendi'nin Yanya Vilayetine gönüllü olarak tayin isteği neticesinde yapılan tayin olmuştur. Mekteb-i Mülkiye'nin yüksekokul olarak açıldığı 1877 yılından sonraki ilk mezunların 5 Eylül 1882 tarihinde vermiştir. Bu mezunlardan biri olan Emrullah Efendi yapılan kuraya tabii olmadan gönüllü olarak Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğü görevini istemiştir. Bu isteği kabul edilerek Şubat 1883 tarihinde daha yirmi dört yaşında iken bu göreve tayin olmuştur.⁶³⁶ 23 Mayıs 1882 tarihli arşiv belgesinde⁶³⁷ Yanya Vilayetine 1882 yılında maarif müdürü için Mehmed Şerif Efendi teklif edilmiştir. Fakat bu teklif uygun görülmemiş olmalıdır ki Mehmed Şerif Efendi aynı yıl içerisinde Kosova Vilayetinde göreve başlamıştır.

Manastır Vilayeti maarif müdürlüğüne 13 Şubat 1883 tarihinde Yunus Zühdü Efendi tayin edilmiştir. Yunus Zühdü Efendi daha önce Manastır niyabetliği ve Debre müftülüğü gibi görevlerde bulunmuştur.⁶³⁸ 1883 yılı içerisinde maarif müdürü tayin edilen vilayetlerden birisi de İşkodra Vilayeti'dir. İşkodra Vilayetine İşkodralı olan burada uzun

⁶³⁶ Yurdal Demirel, "Osmanlı Taşrasında Maarif İdaresinin Mülkiyeli Yöneticileri: Mülkiyeli Maarif Müdürleri", 3. Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 18-19 Ocak 2020, Mardin, Tam Metin Kitabı, Ed. Yasemin Ağaoğlu-Meliha Tatlı, Gaziantep, 2020, s. 85.

⁶³⁷ BOA., MF.MKT., 76/16, 05/07/1299 (23 Mayıs 1882).

⁶³⁸ BOA, DH.SAİDd..., 72/485, s. 485.

yıllar muallim ve maarif müfettişi olarak görev yapan, ayrıca bölgeyi iyi bilen ve bir süre Dersaadet Darulmuallimât Mektebi müdürlüğü görevinde de bulunmuş olan Davud Şükrü Efendi tayin edilmiştir.⁶³⁹ Bu yıl içerisinde maarif müdürü tayin edilmiş olan iki Anadolu vilayetinden biri olan Hüdavendigar Vilayeti maarif müdürlüğüne Veliyüddin Efendi tayin edilmiştir.⁶⁴⁰ Diğer Anadolu vilayeti olan Karesi Vilayeti maarif müdürlüğüne ise 6 Eylül 1883 tarihinde Osman Hayri Efendi tayin edilmiştir. Osman Hayri Bey önceki yıllarda çeşitli vilayetlerde rüşdiye ve darülmualimîn-i sıbyan mekteplerinde muallimi evvelik görevlerinde bulunmuştur. Karesi'ye tayin edilmeden önce en son Dersim Vilayeti darülmualimîn-i sıbyan mektebinde muallimi evvelik görevinde bulunmuştur.⁶⁴¹

Haleb Vilayetinin ilk maarif müdürü olan Hacı Ataullah Efendi'nin de 1883 yılında tayin edildiği düşünülmektedir. Şöyle ki 16 Nisan 1884 tarihli bir arşiv belgesinde Hacı Ataullah Efendi'nin maarif sandığının varidatı ve mekteplerin ıslahatı yolunda göstermiş olduğu yararlılıklar sayesinde kendisinin terfi edilmesi talep edilmiştir. Fakat daha yakın bir tarihte terfi edildiği için bunun mümkün olmayacağı bildirilmiştir.⁶⁴² Bu belgeden öğrendiğimiz kadarıyla Hacı Ataullah Efendi'nin 1884 tarihinin ilk aylarında bu göreve tayin edilip nisan ayında mekteplerin ıslahatı ve maarifin gelirlerini arttırması ve terfi talebinde bulunması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Halep vilayet salnamelerinden 1883 tarihli salnamede vilayet maarif komisyonunda reis olarak Ata Efendi ismi geçmektedir.⁶⁴³

Bir yıl sonra 1884 yılında ise sadece Bitlis Vilayetine yeni maarif müdürü tayin edildiği tespit edilmiştir. Bitlis Vilayeti maarif müdürlüğüne Van Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliği görevini on dört yıl beş ay gibi uzun bir süreden beri yürüten Mehmed Şevki Bey, 11 Haziran 1884 tarihinde tayin edilmiştir. Fakat Mehmed Şevki Bey'in bu görevi çok kısa sürmüştür. Çünkü iki ay on üç gün sonra 24 Ağustos 1884 tarihinde Van Vilayeti maarif müfettişliğine tayin olmuştur.⁶⁴⁴

En çok maarif müdürünün tayin edildiği yıllardan birisi de 1885 yılı olmuştur. Bu yıl içerisinde Cezayir-i Bahr-i Sefid, Konya, Kastamonu ve Bağdad olmak üzere dört vilayete ilk defa maarif müdürü tayin edilmiştir. Kastamonu Vilayetine ulemadan Zeynelabidin Efendi ve Bağdad Vilayetine şehrin önde gelen ailelerinden Cemilzade Mehmed Cemil

⁶³⁹ BOA, *DH.SAİDd...*, 26/249, s. 249; BOA., *MF.MKT.*, 81/46, 18/09/1300 (23 Temmuz 1883); SDAO 1300, Defa 38, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniye, 1299, s. 291, 324, 508.

⁶⁴⁰ SDAO 1301, Defa 39, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1301, s. 506.

⁶⁴¹ BOA, *DH.SAİDd...*, 59/279, s. 279; BOA., *MF.MKT.*, 81/46, 18/09/1300 (23 Temmuz 1883); <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/222030>.

⁶⁴² BOA., *MF.MKT.*, 83/31, 19/06/1301 (16 Nisan 1884).

⁶⁴³ *Salname-i Vilayet-i Halep (SVH)*, 1300, Def'a 13, s. 59.

⁶⁴⁴ BOA, *DH.SAİDd...*, 25/315, s. 315.

Efendi tayin edilmişlerdir.⁶⁴⁵ Dört yıl önce yani 1882 yılında Kosova'ya ilk maarif müdürü olarak tayin edilen Mehmed Şerif Bey 1886 yılında ise Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinin ilk maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. Aynı şekilde üç yıl önce yani 1883 yılında Karesi Vilayetine ilk maarif müdürü olarak tayin edilen Osman Hayri Efendi'de Konya Vilayetinin ilk maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁶⁴⁶

Ankara Vilayetine ilk maarif müdürü 1886 yılında tayin edilmiştir. Ankara bu yıl içerisinde ilk olarak müdür tayin edilen tek vilayet olmuştur. Ankara Vilayetine ilk maarif müdürü olarak tayin edilen kişi daha önce Kosova ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinin de ilk maarif müdürü olan Mehmed Şerif Bey olmuştur. Yılın son günlerinde 7 Aralık tarihinde vilayete tayin olan Mehmed Şerif Bey en uzun maarif müdürlüğü görevini yaptığı ikinci vilayet olmuştur. Mehmed Şerif Bey Ankara'da sekiz yıla yakın bir süre bu görevi yapmıştır. 2 Kasım 1894 tarihinde Kastamonu Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin olmuştur.⁶⁴⁷

1887 yılında maarif müdürü tayin edilen tek vilayet Hakkâri olmuştur. Daha önce kısa bir süre Bitlis Vilayetinin ilk maarif müdürü olarak görevde yapmış olan Mehmed Şevki Bey, 25 Kasım 1886 tarihinde görevli olarak bulunduğu Van Vilayeti Maarif Müfettişliği görevinin lağvedilmesiyle 4 Şubat 1887 tarihinde 1.000 kuruş maaşla Hakkâri Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Mehmed Şevki Bey'in buradaki görevi bir yıl bir ay gibi bir süre devam etmiştir. 13 Mart 1888 tarihinde Hakkâri Vilayetinin lağvedilmesiyle birlikte buradaki görevi son bulmuştur. Bir yıl bir ay sonra 4 Nisan 1889 tarihinde ikinci defa Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.⁶⁴⁸ Mehmed Şevki Bey incelediğimiz dönemde Hakkâri Vilayetinin ilk ve tek maarif müdürü olmuştur.

Adana ve Musul vilayetlerinin maarif müdürlüğüne ilk tayin 1888 yılında yapılmıştır. Daha önce Ankara İdadi mektebi müdürlüğü yapan Musa Kazım Bey bu göreve tayin edilmiştir. 30 Haziran 1888 tarihinde göreve başlayan Musa Kazım Bey, çok geçmeden kısa bir süre sonra 5 Ekim 1888 tarihinde bu görevden ayrılarak Kastamonu İdadi mektebi müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁶⁴⁹ Musul Vilayetinin ilk maarif müdürü ise vilayete bağlı Süleymaniye Kasabasından olan, vilayette ve Basra Vilayetinde rüşdiye muallimi evvelliği,

⁶⁴⁵ SDAO 1302, Defa 40, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1302, s. 523, 561.

⁶⁴⁶ SDAO 1303, Defa 41, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1303, s. 437, 448.

⁶⁴⁷ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219425> ; SDAO 1304, Defa 42, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1304, s. 409. Mehmed Şerif Bey, Kastamonu'da 1894 yılından 1908 yılına kadar on dört yıl boyunca maarif müdürlüğü görevinde bulunmuştur.

⁶⁴⁸ BOA, DH.SAİDd..., 25/315, s. 315.

⁶⁴⁹ BOA, DH.SAİDd..., 77/111, s. 111.

Van Vilayetinde maarif müfettişliği ve Musul Vilayeti darülmualimîn mektebi muallimliği görevlerinde bulunan Resul Mesti Efendi olmuştur. Resul Mesti Efendi bu göreve 8 Eylül 1888 tarihinde başlamış ve sekiz yıl boyunca aynı görevde kalmıştır.⁶⁵⁰

Beyrut, Trabzon ve Basra vilayetlerinin ilk maarif müdürü tayini 1889 yılında yapılmıştır. Beyrut Vilayetinin ilk maarif müdürü Mahmud Celaleddin Bey olmuştur. Mahmud Celaleddin Bey, Türk basın hayatında önemli çalışmalarda bulunmuş bir kişidir. Ayrıca Trablusgarb, Ankara vilayetleri ile Umur-ı Nafia, Orman ve Maadin Nezaretinde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra iki sene Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığında bulunmuştur. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti maarif müdürü iken 23 Mart 1889 tarihinde Beyrut Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevde 30 Temmuz 1900 tarihine kadar on bir yıldan daha fazla bir süre kalmıştır.⁶⁵¹ Beyrut Vilayetine ilk olarak 1888 yılının son aylarında Erzurum Vilayeti Maarif Müdürü Murad Bey tayin edilmiştir.⁶⁵² Fakat Murad Bey daha sonra yerinde bırakılarak yerine Mahmud Celaleddin Bey'in tayini uygun görülmüştür.

Trabzon Vilayetinin ilk maarif müdürü Mehmed Celal Bey olmuştur. Mehmed Celal Bey daha önce Darülmualimîn-i Rüşdî Mektebi muallimliği, Kastamonu İdadi Mektebi müdürlüğü ve Beyoğlu telgraf memurluğu görevlerinde bulunmuştur. 2 Temmuz 1889 tarihinde bu göreve tayin edilmiş olan Mehmed Celal Bey yaklaşık dört yıl sonra 15 Nisan 1893 tarihinde Selanik Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁶⁵³

Basra Vilayetinin ilk maarif müdürü ise Ahmed Ragıp Bey olmuştur. Ahmed Ragıp Bey çeşitli devlet memurluklarında bulunduktan sonra önce Kosova'da sonra Bitlis vilayetlerinde evkâf muhasebeciliği görevini yürütmüştür. 1889 yılının son günlerinde 10 Aralık tarihinde Basra Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevde iki yıl iki ay kaldıktan sonra Bağdad Vilayetine maarif müdürü olarak tayin edilmiştir.⁶⁵⁴

1890 yılında Yemen, Hicaz ve Trablusgarb vilayetleri haricinde bütün vilayetlerde maarif müdürü görev yapmaktaydı. Bu vilayetlerden ilk maarif müdürü yüzyılın son aylarında Yemen'e tayin edilmiştir. Yemen vilayetine ilk maarif müdürü olarak Mehmed Vehbi Bey tayin edilmiştir. Mehmed Vehbi Bey, Üsküdar Rüşdiye Mektebi'nde müdür

⁶⁵⁰ BOA, DH.SAİDd..., 76/79, s. 79.

⁶⁵¹ BOA, DH.SAİDd..., 71/395, s. 395; BOA., MF.MKT., 107/66, 21/07/1306 (23 Mart 1889); BOA., İ. MF..., 10/21, 15/04/1322 (29 Haziran 1904).

⁶⁵² BOA., MF.MKT., 103/331, 27/03/1306 (1 Aralık 1888).

⁶⁵³ BOA, DH.SAİDd..., 66/77, s. 77.

⁶⁵⁴ BOA, DH.SAİDd..., 25/111, s. 111; BOA, ŞD., 1104/24, 27/09/1312 (24 Mart 1895); BOA, ŞD., 937/47, 18/12/1312 (12 Haziran 1895).

olarak görev yaparken 18 Eylül 1899 tarihinde bu göreve tayin edilmiştir.⁶⁵⁵ Mehmed Vehbi Bey bu görevde iki yıla yakın bir süre 9 Kasım 1901 tarihine kadar kalmıştır. Bu tarihte becayiş yoluyla Erzurum Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Murad Bey ile yer değiştirmiştir.⁶⁵⁶

Trablusgarb Vilayetine ilk maarif müdürü 1901 yılında tayin edilmiştir. Vilayete ilk olarak yıl içerisinde 10 Nisan tarihinde Çatalca İdadi Mektebi müdürlüğü görevinde bulunan Mustafa Nezihi Bey tayin edilmiştir.⁶⁵⁷ Fakat Mustafa Nezihi Bey bu göreve gitmemiş olmalı ki çok geçmeden 30 Nisan tarihinde yerine İsmail Hakkı Bey tayin edilmiştir.⁶⁵⁸ Haziran ayı içerisinde burada göreve başlayan İsmail Hakkı Bey bu göreve tayin edilmeden önce Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Kalemi Kâtibi olarak görev yapmaktaydı.⁶⁵⁹ İsmail Hakkı Bey, Trablusgarb Vilayeti maarif müdürlüğü görevini altı yıl beş ay kadar yürütmüştür. İsmail Hakkı Bey bu görevi yürütürken 2 Aralık 1907 tarihinde vefat etmiştir.⁶⁶⁰

Maarif müdürü tayininin ilk defa yapıldığı son vilayet Hicaz Vilayeti olmuştur. Hicaz Vilayetine ilk maarif müdürü tayini 1908 yılının son günlerinde yapılmıştır. Vilayetin ilk maarif müdürü Abdullah Feyzi Bey olmuştur. Abdullah Feyzi Bey, 7 Ocak 1905 tarihinde Sivas İdadi Mektebi müdürlüğünden Medine-i Münevvere İdadi mektebi müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevi dört yıla yakın bir süre başarıyla yürüttükten sonra 17 Aralık 1908 tarihinde vilayet maarif müdürlüğü görevine başlamıştır. Bu görevini Bağdad Vilayetine tayin edildiği 7 Ağustos 1910 tarihine kadar sürdürmüştür.⁶⁶¹ Abdullah Feyzi Bey'den sonra vilayet maarif müdürlüğü görevine Halil İbrahim Bey tayin edilmiştir. Halil İbrahim Bey, Mülkiye Mektebi mezunu olup Beyrut, Suriye, Hama, Trablusşam ve Lazkiye idadi mekteplerinde muallimlik, muavinlik ve müdürlük görevlerinde bulunmuştur.⁶⁶² Temmuz 1909 tarihinde Bağdad Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin olmuştur.⁶⁶³ Halil İbrahim Bey, Bağdad'taki görevinden 30 Ocak 1911 tarihinde ayrılmış⁶⁶⁴ ve Hicaz Vilayeti Maarif

⁶⁵⁵ BOA, DH.SAİDd..., 42/309, s. 309; BOA., BEO., 1377/103243, 20/05/1317 (26 Eylül 1899).

⁶⁵⁶ BOA, DH.SAİDd..., 42/309, s. 309; BOA., BEO., 1745/130842, 02/08/1319 (14 Ağustos 1901).

⁶⁵⁷ BOA., DH. MKT., 2470/77, 20/12/1318 (10 Nisan 1901). Mustafa Nezihi Bey daha sonra Kala-i Sultaniye maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir BOA, DH.SAİDd..., 138/25, s. 26.

⁶⁵⁸ BOA., MF.MKT., 554/40, 11/01/1319 (30 Nisan 1901).

⁶⁵⁹ BOA, ŞD., 1081/1, 29/07/1326 (27 Ağustos 1908); BOA., MF.MKT., 554/40, 11/01/1319 (30 Nisan 1901); <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218436>.

⁶⁶⁰ BOA., MF.MKT., 1028/39, 09/11/1325 (14 Aralık 1907); BOA, ŞD., 1081/1, 29/07/1326 (27 Ağustos 1908);

⁶⁶¹ BOA, DH.SAİDd..., 107/179, s. 180.

⁶⁶² BOA, DH.SAİDd..., 105/489, s. 489-490.

⁶⁶³ BOA., MF.MKT., 1136/40, 20/06/1327 (9 Temmuz 1909).

⁶⁶⁴ BOA., MF.MKT., 1167/41, 22/02/1329 (30 Ocak 1911).

Müdürlüğüne tayin olmuştur. Halil İbrahim Bey buradaki görevini 1911 yılından 1919 yılına kadar sürdürmüştür. Hicaz Vilayetinde incelediğimiz dönemde sadece iki maarif müdürü görev yapmıştır.

3.1.3. Müstakil sancaklara ilk maarif müdürlerinin tayin edilmesi

Müstakil sancaklara maarif müdürlerinin tayin edilmesine bakıldığı zaman Kudüs-i Şerif Sancağı dışında diğer sancaklarda 1904 yılına kadar her hangi bir maarif müdürü tayin edilmemiştir. Kudüs-i Şerif Sancağına ise hemen hemen vilayetlerle eş zamandan itibaren maarif müdürü tayin edilmiştir. Bu durum sancağın dini bakımdan önemi rol oynamıştır.

Kudüs-i Şerif sancağına ilk maarif müdürü olarak Ahmed İzzet Bey tayin edilmiştir. Ahmed İzzet Bey Bahriye Nezareti Muhasebe Kalemi Mümeyyiz-i Sanisi olarak görev yaptığı sırada 19 Şubat 1884 tarihinde bu göreve tayin edilmiştir. Bu görevi 21 Kasım 1887 tarihine kadar yürütmüştür.⁶⁶⁵

Kudüs-i Şerif Sancağından sonra ilk maarif müdürü Bingazi Sancağına tayin edilmiştir. Bingazi Sancağının maarif idaresi uzun yıllar maarif komisyonu reisi ve ders nazırı tarafından idare edilmiştir. Abdurrahim Efendi⁶⁶⁶ ve Mehmed Amir Efendi⁶⁶⁷ bu görevi uzun yıllar yürütmüşlerdir. Mehmed Amir Bey komisyon reisliği görevinin yanı sıra asıl mesleği müftülük olup bir süre maarif idaresi muhasebe memurluğu görevini de yürütmüştür.⁶⁶⁸

Bingazi Sancağı maarif müdürlüğü göreviyle ilk tayin edilen kişi Abdurrahman Feyzi Efendi'dir. Abdurrahman Feyzi Efendi Bağdad Vilayeti maarif idaresi muhasebe memurluğu görevinde iken 1903 yılının ilk yarısında maarif müdürlüğünün de yapmak üzere sancak maarif idaresi muhasebe memurluğuna tayin edilmiştir.⁶⁶⁹ Bu görevi iki yıldan biraz daha fazla bir süre yürüttükten sonra Van Vilayeti Maarif Müdürü Behçet Bey ile asıl görevleri olan muhasebe memurluğu uhdelерinde kalmak ve becayiş sureti ile bu vilayetin

⁶⁶⁵ BOA., MF.MKT., 265/34, 03/12/1312 (28 Mayıs 1895); BOA., MF.MKT., 304/33, 17/08/1313 (2 Şubat 1896).

⁶⁶⁶ Abdurrahim Efendi bu görevi yirmi yıldan fazla bir süre yürütmüştür BOA, ŞD., 885/26, 12/08/1305 (24 Nisan 1888).

⁶⁶⁷ SNMU, 1316, Defa 1, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1316, s. 1236; SNMU, 1317, Defa 2, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1317, s. 1460; SNMU, 1318, Defa 3, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1318, s. 1636 ; SNMU, 1319, Defa 4, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1319, s. 957; SNMU, 1321, Defa 6, Dersaadet, Asır Matbaası, 1321, s. 721.

⁶⁶⁸ BOA., MF.MKT., 752/29, 13/92/1321 (3 Aralık 1903).

⁶⁶⁹ BOA., MF.MKT., 702/28, 09/02/1321 (7 Mayıs 1903).

maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. Behçet Bey’de aynı şekilde Bingazi Sancağı maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁶⁷⁰

Kudüs-i Şerif ve Bingazi sancakları maarif idaresi II. Meşrutiyet dönemine kadar maarif müdürü tarafından yönetilen iki müstakil sancak olmuştur. Bu iki sancak dışında kalan müstakil sancaklara ilk maarif müdürü tayinleri tespit edebildiğimiz kadarıyla II. Meşrutiyet döneminde yapılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminden evvel bu sancaklardan İzmid, Çatalca, Kal’a-i Sultaniye sancakları burada bulunan idadi mekteplerinin müdürleri tarafından bu görev yerine getirilmekteydi. Zor sancağı ise Bingazi Sancağında olduğu gibi maarif komisyonu tarafından idare edilmiştir.⁶⁷¹

II. Meşrutiyet döneminde ilk maarif müdürü tayin edilen sancaklardan birisi Zor Sancağı olmuştur. Zor Sancağına tayin edilen ilk maarif müdürü Ahmed Fehmi Bey’dir. Ahmed Fehmi Bey, 14 Kasım 1908 tarihinde görevine başlamıştır.⁶⁷² Kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Vefatıyla yerine bu görevi vekâleten yürüten muhasebe memuru Mehmed Rıza Bey bir süre sonra asaleten bu göreve tayin edilmiştir.⁶⁷³

İzmid Sancağı maarif idaresine tayin edilen ilk maarif müdürü Rauf Bey olmuştur. Rauf Bey, çeşitli mekteplerde muallimlik yaptıktan sonra Manisa, Yanya ve Edirne idadi mekteplerinde müdürlük yapmıştır. Edirne İdadi Mektebi müdürlüğünü yürütürken 1909 yılı içerisinde İzmid’e maarif müdürü olarak tayin edilmiştir. Rauf Bey, İzmid’de iki yıl kaldıktan sonra yine ikişer yıl arayla Kastamonu, Konya ve Kal’a-i Sultaniye maarif müdürlüklerinde bulunmuştur.⁶⁷⁴

Karesi sancağı Hüdavendigâr vilayetinden ayrılıp müstakil bir hale getirilince ilk maarif müdürlüğüne Rasih Bey tayin edilmiştir. 3 Ağustos 1909 tarihinde yazılmış bir tahriratta Karesi Sancağının Hüdavendigâr vilayetinden ayrılarak, müstakil hale getirildiği ve yeni teşkil edilen sancak maarif müdürlüğüne Midilli İdadisi Müdürü Mehmed Sabri Bey’in tayin edildiği kaydedilmiştir.⁶⁷⁵ Fakat Mehmed Sabri Bey bu göreve başlamamış ve aynı yıl içerisinde Mamuretülaziz Vilayetine tayin edilmiştir. Mustafa Sabri Bey’in

⁶⁷⁰ BOA., *MF.MKT.*, 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

⁶⁷¹ SNMU, 1316, Defa 1, s. 1328-1257; SNMU, 1317, Defa 2, s. 1452-1496; SNMU, 1318, Defa 3, s. 1626-1677; SNMU, 1319, Defa 4, s. 949-985; SNMU, 1321, Defa 6, s. 715-740.

⁶⁷² BOA., *MF.MKT.*, 1027/42, 11/11/1326 (5 Aralık 1908).

⁶⁷³ BOA., *MF.İBT.*, 230/10, 06/03/1327 (28 Mart 1909); BOA., *MF.MKT.*, 1150/41, 24/03/1328 (5 Nisan 1910).

⁶⁷⁴ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/220100>.

⁶⁷⁵ BOA., *MF.MKT.*, 1138/5, 16/07/1327 (3 Ağustos 1909).

Karesi'ye tayin edildiğini belirten yazışmadan hemen sonra sancak maarif idaresinin yaptığı yazışmalarda maarif müdürü olarak Rasih Bey'in ismi geçmektedir.⁶⁷⁶

Kal'a-i Sultaniye Sancağına tayin edilen ilk maarif müdürü Abdülhamid Sermed Bey'dir. Abdülhamid Sermed Bey, bu göreve tayin edilmeden önce Muğla, Berat, Gümölcine, Adana idadi mekteplerinde müdürlük görevinde bulunmuştur. Adana'dan sonra 6 Ekim 1910 tarihinde Kal'a-i Sultaniye Sancağı maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. 13 Ekim 1910 tarihinde görevine başlamıştır.⁶⁷⁷

Canik Sancağı maarif idaresine ilk tayin edilen müdür Alaeddin Bey olmuştur. Alaeddin Bey Makriköy İdadi mektebi müdürü iken 14 Temmuz 1911 tarihinde Canik sancağına maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Bu görevde yaklaşık on ay kaldıktan sonra 19 Mayıs 1912 tarihinde Trabzon, Kastamonu ve Canik maarif müfettişliğine tayin olmuştur.⁶⁷⁸

Çatalca Sancağı maarif müdürlüğünde Mehmed Hilmi Bey'in 1911 yılında görev yaptığı bilinmektedir.⁶⁷⁹ 1912 yılının ilk günlerinde⁶⁸⁰ Eskişehir Sancağında Abdülvehhab Bey, Teke Sancağında Abdullah Kamil Bey, Urfa Sancağında Celil Bey, Bolu Sancağında Tefvik Bey, Karahisar-ı sahib Sancağında Muharrem Bey, Kütahya Sancağında Tefvik Bey, Maraş Sancağında Şerif Bey, Niğde Sancağında Kemaleddin Bey, İçil Sancağında Besim Bey, Kayseri Sancağında Rıfat Bey görev yapmaktaydı. Bu maarif müdürlerinin ne zaman göreve başladıkları tam olarak tespit edilememiştir. Bu yıl içerisinde Erzincan ve Cebel-i Lübnan sancakları ise maarif idaresinde ise kimse görev yapmadığı için münhal bulunuyordu.

Kayseri Sancağı maarif müdürlüğüne ilk tayin olan kişi Mehmed Tefvik Bey'dir. Mehmed Tefvik Bey, 10 Nisan 1915 tarihinde bu göreve tayin olmuştur. Mehmed Tefvik Bey bu göreve tayin edilmeden önce Menteşe Sancağı maarif müfettişliği görevini yapmaktaydı.⁶⁸¹ Mehmed Tefvik Bey'in bu görevde ne kadar süre kaldığı bilinmemekle beraber 1918 yılında halen görevinin başında olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸²

⁶⁷⁶ BOA., MF.İBT., 254/54, 08/12/1327 (21 Aralık 1909); BOA., MF.İBT., 254/74, 15/12/1327 (28 Aralık 1909).

⁶⁷⁷ BOA, DH.SAİDd..., 52/427, s. 427-428.

⁶⁷⁸ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/215617>.

⁶⁷⁹ SDAO 1327, Defa 66, Selanik matbaası, Dersaadet, 1327, s. 860.

⁶⁸⁰ Seyit Taşer, "Osmanlı Devleti Vilayetleri ve Sancakları Maarif Müdürlükleri ve Müdürleri (1912)", İSTEM, S. 15, Konya, 2010, s. 165-166.

⁶⁸¹ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219039>.

⁶⁸² SDAO 133-1334, Defa 68, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1334, s. 790.

Tablo 3.1. Müstakil sancaklara tayin edilen ilk maarif müdürleri

Sancak	Maarif Müdürü	Tayin Yılı
Bingazi Sancağı	Abdurrahman Bey	1903
Bolu Sancağı	Mehmed Tevfik Bey	
Canik Sancağı	Alaeddin Efendi	1911
Cebel-i Lübnan Sancağı	Abdullatif Nevzad Bey	
Çatalca Sancağı	Mehmed Hilmi Efendi	
Eskişehir Sancağı	Abdulvehhab Bey	
İçil Sancağı	Besim Bey	1916
İzmid Sancağı	Rauf Bey	1909
Kala-i Sultaniye Sancağı	Abdülmecid Sermed Efendi	1910
Karahisar-ı Sahib Sancağı	Muharrem Efendi	
Karesi Sancağı	Rasih Bey	1909
Kayseri Sancağı	Mehmed Tevfik Efendi	1915
Kudüs-i Şerif Sancağı	Ahmed İzzet Bey	1884
Kütahya Sancağı	Rasih Efendi	1909
Maraş Sancağı	Şerif Bey	
Menteşe Sancağı	Kamil Bey	1915
Niğde Sancağı	Kemaleddin Bey	
Teke Sancağı	Abdullah Kamil Efendi	
Urfa Sancağı	Celil Bey	
Zor Sancağı	Ahmed Fehmi Bey	1908

(BOA, DH.SAİD..., 52/427, s. 428; 99/491, s. 492; 95/155, s. 155; BOA., MF.MKT., 1027/42, 11/11/1326 (5 Aralık 1908); 1138/5, 16/07/1327 (3 Ağustos 1909); archives.saltresearch.org/handle/123456789/218640; 220100; 218640; 219039; 215617; SDAO 1326, Defa 65, Selanik Matbaası, Dersaadet, 1326, s. 790, 794, 798, 818, 826, 830, 836; SDAO 1327, Defa 65, Selanik Matbaası, Dersaadet, 1327, s. 850, 860; SDAO 1333-1334, Defa 68, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1334, s. 724, 734, 739, 748, 758, 790, 794, 798, 814)

Menteşe Sancağının ilk maarif müdürü Kamil Bey olmuştur. Kamil Bey, 19 Ekim 1914 tarihinde Urfa sancağı maarif müfettişliği görevini yürütürken Bağdad Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevde bir yıl bir ay kadar kaldıktan sonra 14 Kasım 1915 tarihinde Mentese sancağına maarif müdürü olarak tayin edilmiştir.⁶⁸³ Kamil Bey'in bu görevde ne kadar süre kaldığı bilinmemekle beraber 1918 yılında halen görevinin başında olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸⁴

Maarif meclisleri Maarif Nezareti'nden alacağı emir ve talimatları icra etmek, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümlerini vilayet dâhilinde gerçekleştirmek ve hazine tarafından verilen tahsisat ile ahaliden alınacak iane hasılatının muhafazasına ve harcama ve kullanım şekline dikkat etmek, vilayet dâhilindeki mektep, kütüphane ve matbaaların iş ve işleyişini

⁶⁸³ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218640>.

⁶⁸⁴ SDAO 133-1334, Defa 68, s. 802.

takip etmek, mektepleri denetlemek, vilayetteki maarif idaresinin durumunu hakkında her sene yapılması lazım gelen şeyleri Maarif Nezareti'ne mazbata ile bildirmek ve bu mazbatanın bir suretini de Vilayet Meclis-i Umumisi'ne verip bütçesini tanzim ettirmek, vilayetteki eğitim -öğretim faaliyetlerinin en yüksek noktaya çıkarılması için gerekli olan sebepleri araştırmak ve icra etmek, muallimlerle ilgili iş ve işlemlerin (muallimlerin seçilmesi, değiştirilmesi, ödül ve ceza işlemlerinin takibi, özel davalarının görülmesi, imtihanlarının yapılması ve şهادetnamelerinin verilmesi) yürütülmesi gibi amaçlarla kurulmuşlardır.⁶⁸⁵

Ayrıca yeterli sayıda devlet mektebi bulunmayan yörelerde Müslüman çocukları yabancı mekteplere devam edebilmekteydi ve ancak bu yerlerdeki devlet mektebi sayısının artırılmasıyla bu durumun önüne geçilebilirdi. Abdülhamid devrinde yabancı kurumlar giderek artan ölçülerde, Müslüman ve gayrimüslim çocukların siyasi endoktrinasyona tabi tutulduğu ve böylece devlete ve padişaha olan bağlılıklarının zayıflatıldığı kuruluşlar olarak algılanmaya başlamıştı. Müslüman talebeler söz konusu olduğunda İslami değerlerin zayıflatılması tehlikesi ilave bir tehdit arz ediyordu. Bu gibi endişeler ışığında vilayetlerde maarif meclislerinin kurulması hususu acil bir ihtiyaç olarak zuhur ediyordu.

Maarif meclislerinin kurulmasında başlıca amaç, vilayetlerde devlet mekteplerinin yaygınlaştırılmasıyla birlikte, gayrimüslim cemaat kurumlarının ve yabancı misyoner mekteplerinin etkili bir biçimde kontrol altında tutulması ve denetlenmesiydi. Ayrıca büyük bir ihtimalle yeterli sayıda devlet mektebi bulunmayan yörelerde Müslüman çocukları yabancı mekteplere devam etmekteydi ve ancak bu yerlerdeki devlet mektebi sayısının artırılmasıyla bu durumun önüne geçilebilirdi. Abdülhamid devrinde yabancı kurumlar giderek artan ölçülerde, Müslüman ve gayrimüslim çocukların siyasi endoktrinasyona tabi tutulduğu ve böylece devlete ve padişaha olan bağlılıklarının zayıflatıldığı kuruluşlar olarak algılanmaya başlamıştı. Müslüman talebeler söz konusu olduğunda İslami değerlerin zayıflatılması tehlikesi ilave bir tehdit arz ediyordu. Bu gibi endişeler ışığında vilayetlerde maarif meclislerinin kurulması hususu acil bir ihtiyaç olarak zuhur ediyordu.

Bu amaç doğrultusunda vilayetlerde kurulması beklenen maarif meclislerinin bütün vilayetlerde kurulması hemen gerçekleşmemiştir. Meclislerin kuruluş süreci Abdülhamid döneminde yoğunluk kazanana kadar yavaş ilerlemiştir.

⁶⁸⁵ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (MUN), md. 146.

3.2. Vilayet Maarif Müdürlerinin Eğitim Durumları ve Mesleki Kökenleri

İncelediğimiz dönemde yani 1882-1919 yılları arasındaki otuz yedi yıllık sürede Osmanlı vilayetlerinde ve özel statüdeki sancaklarda maarif müdürü olarak görev yapan iki yüz üç kişi tespit edilmiştir.

Bu maarif müdürlerinin mesleki kökenlerine baktığımızda meslekleri tespit edebildiğimiz yüz yetmiş iki kişiden Tablo 3.2’de görüldüğü üzere muallim kökenlilerin ağırlıklı oldukları görülmektedir. Muallimlik yaparak maarif müdürlüğüne terfi eden yetmiş beş kişi tespit edilmiştir.

Muallimlerin ardından en çok maarif müdürü olan mesleki kökenliler kırk beş kişi ile Mülkiyeliler olmuştur. Mülkiyelileri ise on iki kişi ile ulema kökenliler takip etmiştir. Vilayet maarif idarelerinde maarif muhasebe memurluğu görevinde bulunan ve sonra maarif müdürlüğü görevine tayin edilen on bir kişi tespit edilmiştir.

Maarif Nezareti’nin merkez teşkilatında değişik görevlerde bulunup maarif müdürlüğüne tayin edilen yedi kişi tespit edilmiştir.

Maarif Nezaretinde görev yapan memurları dört kişi ile hukukçular, üç kişi ile basın-yayın mensupları takip etmektedir. Asker kökenli ise iki kişi tespit edilmiştir. Bu mesleklere mensup olanların dışında mümeyyiz, ziraatçı, doktor, vilayet muhasebecisi, maarif meclisi azası, Bahriye Nezareti muhasebe kalemi mümeyyizi gibi değişik mesleklere mensup on bir vilayet maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir.

İncelediğimiz dönemde vilayetlerde maarif müdürlüğü görevinde bulunmuş olan otuz bir kişinin ise mesleki kökenleri tespit edilememiştir.

Tablo 3.2. Maarif müdürlerinin mesleki kökenleri

Meslek	Sayısı	Yüzdesi
Muallim	75	37
Mülkiyeli	45	22
Ulema	12	6
Maarif Muhasebe Memuru	11	5
Maarif Nezaretinde Çeşitli Memuriyetler	7	4
Hukukçu	4	2
Gazeteci, Yayıncı	3	2
Diğerleri	15	7
Bilinmeyen	31	15

3.2.1. Muallim kökenliler

Dârülmualimîn'in idadi (âli) şubesinin 1891 yılından itibaren kesintisiz olarak yeniden eğitim-öğretim faaliyetlerine başlaması ve 1894 yılından itibaren mezunlarını vermesiyle birlikte mektep vilayetlerdeki idadi mekteplerine ve maarif müdürlüklerine yönetici yetiştiren bir mektep özelliği de kazanmıştır. Bu yıldan itibaren birçok vilayette maarif idaresinin yöneticileri bu mektepten mezun olan kişiler arasından tayin edilmeye başlanmıştır.

Maarif müdürlüğü yapan muallim kökenli kişilerden Kafkasya doğumlu Mehmed Murad Bey⁶⁸⁶, Harputlu Tosunpaşazâde Mehmet Tevfik Bey⁶⁸⁷ ve Abdullah Feyzi Bey⁶⁸⁸ gibi bazı kişilerin muallim mektebi mezunu olmayıp Mekteb-i Sultani gibi mekteplerden mezun olduğunu ve yine burada ve Mülkiye Mektebi'nde muallimlik yaptığı görülmektedir.

Muallim kökenli olarak ilk tayin olan vilayet maarif müdürü Mehmed Şerif Bey olmuştur. Mehmed Şerif Bey, önceki bölümlerde de değinildiği üzere 1877 yılında Orman Mektebi'nden mezun olduktan sonra 13 Mart 1875 tarihinde Canik Sancağına orman müfettişi olarak tayin olmuştur. Bu görevde iki yıl kalmıştır. 7 Nisan 1877 tarihinde Sultan Selim Rüşdiye Mektebi'ne coğrafya muallimi olarak tayin olmuştur. Burada muallim olarak görevini sürdürürken 8 Ekim 1882 tarihinde Kosova Vilayetinin ilk maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Kosova Vilayetindeki görevi üç yıl devam etmiştir. 25 Temmuz 1885 tarihinde Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine, 7 Aralık 1886 tarihinde Ankara Vilayetine ilk maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Burada sekiz yıla yakın bir süre görev yaptıktan sonra 2 Kasım 1894 tarihinde Kastamonu Vilayetine maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Burada on dört yıl kalmış ve 8 Ekim 1908 tarihinde görevinden azl edilmiştir.⁶⁸⁹ Mehmed Şerif Bey toplamda yirmi altı yıl boyunca maarif müdürlüğü yaparak bu anlamda en uzun süreli maarif müdürlüğü yapan müdürlerden olmuştur.

Mehmed Şerif Bey'den sonra muallim kökenli olarak ilk tayin olan vilayet maarif müdürleri Dârü'l-muallimât Müdürü Davud Şükrü Bey, Mekteb-i Sultani'de muallimlik yapan Mehmed Murad Bey ve Harputlu Tosunpaşazâde Mehmet Tevfik Bey olmuştur.

Davud Şükrü Bey, 7 Aralık 1826 tarihinde İşkodra'da doğmuştur. 1834-1841 yılları arasında ilk mektepte Farsça ve Hat dersleri almıştır. 1841-1850 yıllarında İşkodra

⁶⁸⁶ BOA., *DH.SAİDd...*, 26/229, s. 229.

⁶⁸⁷ Yurdal Demirel, "Üsküdarla Özdeşleşmiş Bir Mutasarrıf: Tosun Paşa", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu XI Bildiriler*, C.III, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2023, s. 157-158.

⁶⁸⁸ BOA., *DH. SAİDd...*, 107/179, s. 179.

⁶⁸⁹ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219435>.

Medresesi'nde sarf, nahiv, okuma metodu (âdâbü'l-bahs) , mantık, hitabet ve hukuk okumuştur. İki senelik hizmetinden sonra yani 1850 yılında okumak için İstanbul'a giderek Çifte-Baş Kurşun Medresesi'ne kaydolmuştur. İcazetname aldıktan sonra Darü'l-muallimine girip fûnun derslerini okuduktan sonra mektebi bitirmiştir. 18 Haziran 1857 tarihinde otuz iki yaşında iken yedi yüz elli kuruş maaş ile İşkodra Vilayeti Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin olmuştur. 1867 yılına kadar muallim-i evvelliğe devam etmiştir. Bu tarihten sonra bir süre vilayette çeşitli komisyonlarda görev almıştır. 1870 yılında 2000 kuruşla İşkodra Vilayetine maarif müfettişi olarak tayin edilmiştir. 23 Kasım 1880 tarihinde Anadolu ciheti Mekâtib-i Rüşdiyye ve İbtidaiyye müfettişliğine tayin edilmiştir. Sonrasında Maârif Dairesi'nde kurulan Encümen Müfettişliğine tayin edilmiştir. Hemen ardından İstanbul'daki Dârü'l-muallimât Müdürü olmuştur.⁶⁹⁰ Davud Şükrü Bey, 23 Temmuz 1883 tarihinde İşkodra Vilayetinin ilk maarif müdürü olmuştur. Bu görevi emeklilik tarihi olan 24 Ocak 1896 tarihinde kadar 12 yıl 6 ay aralıksız olarak yürütmüştür.⁶⁹¹

Mehmed Şerif Bey ve Davud Şükrü Bey'den sonra vilayet maarif müdürlüğü görevine tayin olan muallim kökenli ilk müdürler Mekteb-i Sultani'de muallimlik yapan Mehmed Murad Bey ve Harputlu Tosunpaşazâde Mehmet Tevfik Bey olmuştur.

Mehmed Murad Bey⁶⁹², maarif müdürü olarak 23 Nisan 1886 tarihinde Erzurum Vilayetine tayin olmuştur. Bu görevi üç yıla yakın bir süre yürüttükten sonra 1 Aralık 1888 tarihinde Beyrut Vilayetine maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Harputlu Tosunpaşazâde Mehmet Tevfik Bey⁶⁹³ ise Murat Bey'in Beyrut'a müdür olarak tayin edilmesiyle 3 Aralık 1889 tarihinde Erzurum Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin olmuştur.

Mehmed Murad Bey, 1857 yılında Kafkasya'da doğmuştur. Çerkez ümerasından Kandıruh ailesinden Enfeko Bey'in oğludur. Tahsilini Mekteb-i Sultani'de yapmıştır. 4 Eylül 1883 tarihinde Mekteb-i Sultani'de Arapça sarf ve Türkçe, 13 Ocak 1884 tarihinde de Mülkiye Mektebi'nde Fransızca muallimliklerine tayin olmuştur. Mehmed Murad Bey, 23 Şubat 1886 tarihinde Erzurum Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin olmuştur.⁶⁹⁴ Bu görevi üç yıla yakın bir süre yürüttükten sonra 1 Aralık 1888 tarihinde Beyrut Vilayetine maarif

⁶⁹⁰ BOA., DH.SAİDd..., 26/249, s. 249; Ali Bardhi, *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde (1870–1877 Eğitim) İşkodra Vilayetinde Eğitim*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2009, S. 42-49.

⁶⁹¹ BOA., ŞD, 948/38, 05/05/1314 (12 Ekim 1896).

⁶⁹² BOA, DH.SAİDd..., 26/229, s. 229.

⁶⁹³ BOA, DH.SAİDd..., 47/75, s. 75.

⁶⁹⁴ BOA, DH.SAİDd..., 26/229, s. 229.

müdürü olarak tayin olmuştur.⁶⁹⁵ Fakat bu göreve başlamamış sonrasında 31 Temmuz 1889 tarihinde Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri maarif müfettişliğine tayin olmuştur.⁶⁹⁶

Mehmet Tevfik Bey, Üsküdar Mutasarrıflığı ile meşhur olmuş Tosun Paşa'nın⁶⁹⁷ büyük oğludur. 1861 yılında İstanbul'da doğmuştur. Sıbyan mektebinden sonra Üsküdar Rüştîyesinden mezun olmuştur. 13 Temmuz 1876 tarihinde Mithat Paşa'nın delâletiyle 9 numara ile Mekteb-i Sultaniye leylî olarak girmiş, 1883 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl içerisinde 13 Eylül 1883 tarihinde Mekteb-i Sultanî idadî kısmı Farisî ve Fransızca muallimliğine tayin olmuştur. Dört gün sonra 17 Eylül 1883 tarihinde Mülkiye Mektebi Fransızca muallimliği de uhdesine tevcih olunmuştur. Beş gün sonra Sultanî Fransızca muallimliğinden istifa ederek sadece Farisî muallimliğine devam etmiştir. 14 Mart 1887 tarihinde Mekteb-i Mülkiye Fransızca muallimliğinden İdadî-i Mülkî Farisî ve Fransızca muallimliğine nakl olunmuştur. Bu görevde iken 9 Aralık 1889 tarihinde Erzurum Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Burada iki buçuk yıl görev yapmış ardından 3 Haziran 1892 tarihinde Halep Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. 23 Ekim 1894 tarihinde Kastamonu Maarif Müdürlüğüne nakledilmiş ise de, gitmeden Edirne Maarif Müdürlüğüne tahvil olunmuştur. 26 Şubat 1899 tarihinde Trabzon Maarif Müdürlüğüne nakledilmiştir. 1 Ekim 1907 tarihinde Bağdat Maarif Müdürlüğüne nakledilmiştir. Bu görevi bir yıla yakın bir süre yürüttükten sonra 22 Ağustos 1908 tarihinde Erzincan Mutasarrıflığına tayin olunmuştur.⁶⁹⁸

1890'lı yıllardan itibaren muallim kökenli kişilerin vilayetlerde maarif müdürlüklerine sıklıkla tayin edildikleri görülmektedir. Muallim kökenli ilk maarif müdürü olan Mehmed Şerif Bey'in Kosova Vilayetine maarif müdürü olarak tayin edilmesinden itibaren incelediğimiz dönemde vilayetlerde maarif müdürü olarak görev yapan yetmiş yedi kişi tespit edilmiştir.

⁶⁹⁵ BOA., MF.MKT., 103/131, 27/03/1306 (1 Aralık 1888). Mehmed Murad Bey Beyrut Vilayeti maarif müdürlüğüne gitmediği için yerine Cezayir-i Bahr-i Sefid Maarif Müdürü Mahmud Celaleddin Bey tayin edilmiştir BOA., MF.MKT., 107/66, 21/07/1306 (23 Mart 1889).

⁶⁹⁶ BOA., MF.MKT., 113/86, 06/03/1307 (31 Ekim 1889).

⁶⁹⁷ Tosun Paşa'nın hayatı hakkında geniş bilgi için Demirel, *Üsküdarla Özdeşleşmiş Bir Mutasarrıf: Tosun Paşa*, s. 144-156.

⁶⁹⁸ 10 Şubat 1909 tarihinde Erzincan'da dimağ sektesinden füc'eten ölmüş ve naaşı Terzibaba haziresine defnedilmiştir BOA., DH.SAİDd..., 47/75, s. 75.

Tablo 3.3. Muallim kökenli maarif müdürleri

Sıra	Maarif Müdürü	Sıra	Maarif Müdürü
1	Abdullah Feyzi Efendi	39	Mehmed Murad Bey
2	Abdullah Kamil Bey	40	Mehmed Nazmi Bey
3	Abdullah Selim Bey	41	Mehmed Rıfat (Ünür)
4	Abdullatif Nevzad (Ayas)	42	Mehmed Sabri Bey
5	Abdulvehhab Bey	43	Mehmed Saib Bey
6	Abdüsselam Efendi	44	Mehmed Şerif Bey
7	Ahmed Besim (Atalay)	45	Mehmed Şevki Efendi
8	Ahmed Fevzi Bey	46	Mehmed Tevfik (Tosunpaşazade)
9	Ahmed Hamdi (Yalman)	47	Mehmed Tevfik Bey
10	Ahmed Raşid Efendi	48	Mehmed Vehbi Bey
11	Ahmed Şükrü Bey	49	Muharrem Bey
12	Ahmed Zülcüfl Bey	50	Musa Bey
13	Alaeddin Bey	51	Musa Kazım Bey
14	Ali Rıza Bey	52	Mustafa Bey
15	Bahaddin Bey	53	Mustafa Nezihi Bey
16	Celal Bey	54	Mustafa Niyazi Bey
17	Celil Bey	55	Mustafa Nuri Bey
18	Daniş Tefvik Bey	56	Mustafa Sami
19	Davud Şükrü Efendi	57	Mustafa Zihni Bey
20	Edhem Nejat Bey	58	Müşak Lütfi Bey
21	Edib Veyis	59	Osman Nuri Bey
22	Eyüb Sabri Bey	60	Rahmi Bey
23	Ferid Bey	61	Resul Mesti Bey
24	Halil Kemal Bey	62	Rıfat Bey
25	Hasan Talat Bey	63	Sabri Cemil (Yakut)
26	Hasib Efendi	64	Servet Bey
27	Hüseyin Refik Kırış	65	Sırrı Bey
28	İsmail Hakkı Bey	66	Şefik (Mustafa Şefik Yürekli)
29	İsmail Hakkı Bey	67	Şerif Bey
30	İsmail Naili Efendi	68	Tahir Rüşdü Bey
31	Kamil Bey	69	Talat Bey
32	Kenan (Rıfai Büyükaksoy)	70	Tefvik Bey
33	Mahmud Hamdi Efendi	71	Veliyüddin (Hoca Veliddin)
34	Mahmud Nail Bey	72	Yunus Bey
35	Mehmed Emin Efendi	73	Zekeriya Zihni Bey
36	Mehmed Faik Bey	74	Ziver Bey
37	Mehmed Haşim Bey	75	Ziya Bey
38	Mehmed Hayri Efendi	76	

3.2.2. Mekteb-i mülkiye kökenliler

Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye yahut sonraki dönemlerde anılacak ismiyle Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Avrupa devletleriyle gelişmekte olan ikili ilişkilerde “Umur-ı Mülkiye ve Usul-i Düveliye’ye Vakıf”; ekonomi, hukuk, tarih, coğrafya, istatistik gibi konularda bilgili elemanlara olan gereksinim amacıyla 1859 yılında açılmıştır.

Mülkiye Mektebi mezunları 11 Mayıs 1862 tarihli irade ile önce, maaşı (1000) bin kuruş olan kaza müdürlüklerine atanacaklar; buralarda başarı gösterdikleri takdirde terfian liva kaymakamlığına yükseltileceklerdi.

22 Şubat 1877 tarihli nizamnameye göre Mülkiye mezunları;

1- Kaza Kaymakamlıkları;

2- Merkezdeki ve vilayetlerdeki devlet daireleri başkanlıkları/müdürlükleri ve daire başkanlığına eşdeğer diğer memuriyetler, Şura-yı Devlet (Danıştay) stajyerlikleri,

3- Sefaret Kâtiplikleri ve Konsolosluklar’a atanacaklardı.

Mekteb-i Mülkiye mezunlarından kaza kaymakamları Valiliğe, sefaret katipleri Sefirliğe, daire/şube müdürleri Nezaret Müsteşarlıklarına ve Danıştay azalığına kadar; Sayıştay ve Bakanlık Meclisleri başkatipleri buraların azalık ve başkanlıklarına kadar yükselebilecek ve burada sayılan memuriyetlerin tamamı Meclis-i Ayan (Senato) azalığına kadar yükselebilecekti.⁶⁹⁹ 20 Mart 1885 tarihinde alınan karar ile vali ve mutasarrıfların emri altında kaymakamlık stajı demek olan maiyyet memurlukları kurulmuştur.⁷⁰⁰ Mekteb-i Mülkiye mezunlarının birçoğu bu memurluk ile devlet hizmetine girmeye başlamıştır.

11 Ekim 1888 tarihinde yayınlanan “Kaza Kaymakamları ile Nahiye (Bucak) ve Tahrirat (Yazı işleri) Müdürleri İntibah (Seçim) Komisyonu Nizamnamesi” ile kaza müdürlükleri kaldırılarak yerine nahiye (bucak) müdürlükleri getirilmiştir.⁷⁰¹ 5 Ocak 1892 tarihinde kabul edilen yeni mektep nizamnamesine göre;

a) Valilik ve mutasarrıflıklar emrinde maiyyet memurluklarına;

b) Birinci derecede olan ve maaşı 700 kuruş olan nahiye (bucak) müdürlüklerine;

c) Hükümet Merkezindeki dairelerin Hülefalığına (şef muavinliğine);

ç) İdadilerin müdürlüklerine;

⁶⁹⁹ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.I, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969, s. 70, 116-117.

⁷⁰⁰ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.I, s. 181.

⁷⁰¹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.I, s. 197.

bunlardan vilayet ve mutasarrıflıklar maiyetine tayin olunanlar üç sene hizmet ettikten ve ibrazı ehliyet ve liyakat eyledikten sonra nahiye müdürlüğüne ve üçüncü sınıf kaza kaymakamlığına tayin olunacaklardı.

1901 yılında mektepten mezun olanların idadi mekteplerinde öğretmenlik yapmasına hak tanınmıştır.⁷⁰²

Mülkiye Mektebi mezunu olup Maarif Nezaretine bağlı bir pozisyonda ilk çalışan kişi olarak tespit ettiğimiz kişi Mehmed Tefvik Efendi'dir. Mehmed Tefvik Efendi, 1875 yılında maarife geçmiştir. İstanbul'da Davutpaşa ve Beylerbeyi rüşdiye mekteplerinde Kavaid-i Türkî ve İnşa Muallimlikleri görevinde bulunmuştur.⁷⁰³

Mehmed Tefvik Efendi, 1875 yılında maarife geçiş yapıp muallim olarak görev yapmaya başlamasından itibaren incelediğimiz dönemde Mülkiye Mektebi mezunlarının Maarif Nezaretinde bulundukları pozisyonlara baktığımızda çok değişik görevlerde çalıştıkları görülmektedir. Mülkiyeliler;

“Maârif Nazırı, Maârif Dairesi Azalığı, Maârif Müdürü, Meclis-i Maârif Başkâtibi, Maârif Nezareti Mütercimliği, Meclis-i Kebir Kalemî Memurluğu, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî, Maârif Nezareti Levazım İdaresi, Mekâtib-i Rüştiye İdaresi Gayri Müslim Mektepleri Müfettişliği Kâtipliği, Maârif Nezareti İstanbul Ermeni Mektepleri Müfettişliği, İstanbul Bölgesi İbtidai Mektepler Müfettişliği, İstanbul Vilayeti Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişliği, Maârif Nezareti Muhasebe Kalemî, Maârif Nezaretinin Muhasebe Mümeyyizi, Darülmuallimin Müdürlüğü, Maârif Nezareti Orta Tedrisat Şube Müdürlüğü, Maârif Vekâleti Darüleytamlar Müfettişliği, MEB Orta Öğretim Müfettişliği, Teftiş ve Muayene Heyetinde, İlk Mektepler Umum Müfettişliği, İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü Şube Kâtipliği, İdadi Müdürlüğü, İdadi Müdür Vekilliği, MEB Hukuk Müşavirliği, MEB Kültürel Dış Münasebetler Genel Müdürlüğü, Umum Müfettişliği, MEB Muhasebe Müdürlüğü Şefliği ve değişik branşlarda öğretmenlik (Fransızca, matematik, tarih, coğrafya gibi) yaparak”

hizmet vermişlerdir.⁷⁰⁴

Mülkiye Mektebi mezunlarından maarif müdürü olarak görev yapan ilk kişi olan Emrullah Efendi'ye kadar geçen sürede beş mülkiyeli maarif nezaretinde değişik

⁷⁰² Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.I, s. 303-304.

⁷⁰³ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.III, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969, s. 15.

⁷⁰⁴ Bahri Ata, “Mülkiye Mektebi Mezunlarının Tarih ve Coğrafya Eğitimi Katkılarına Toplu Bir Bakış (1879-1960)”, *V. Ulusal Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi*, Ankara 2011, s. 258.

pozisyonlarında görev yapmıştır. Mektepten mezun olup vilayetlere maarif müdürü olarak ilk tayin olan kişiler Emrullah Efendi, Mehmed Hikmet Bey, Hasan Tahsin Bey ve İsmail Hamid Bey olmuştur. Emrullah Efendi 1883, Mehmed Hikmet Bey 1885, Hasan Tahsin Bey ve İsmail Hamid Bey ise 1887 yılında bu göreve tayin olmuşlardır.

Mekteb-i Mülkiye'nin yüksekokul olarak açıldığı 1877 yılından sonraki ilk mezunların 5 Eylül 1882 tarihinde vermiştir. Bu dönemde mektepten yirmi iki kişi mezun olmuştur. Bu mezunlardan biri olan Emrullah Efendi yapılan kuraya tabii olmadan gönüllü olarak Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğü görevini istemiştir. Bu isteği kabul edilerek Şubat 1883 tarihinde daha yirmi dört yaşında iken bu göreve tayin olmuştur. Böylece Mülkiye Mektebi mezunlarının Osmanlı taşrasında maarif müdürlüğü yapmaya başlamışlardır.⁷⁰⁵

Emrullah Efendi, Yanya Vilayetine tayin olduktan sonra burada mektep sayısının çoğaltılması eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla başarılı çalışmalar yapmıştır. Bu gayretleri üzerine 1884 yılında bir yıl içerisinde yaptığı göz dolduran hizmetleri dolayısıyla ödüllendirilmiştir.⁷⁰⁶ Emrullah Efendi, Mayıs 1886 tarihinde Selanik, Kasım 1889 tarihinde Halep, Şubat 1892 tarihinde Aydın (İzmir) Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Buralarda maarif idaresi teşkilatının bürokratikleşmesinde, mekteplerin çoğaltılması ve ihtiyaçlarının giderilmesinde, idadi mekteplerinin açılmasında ve düzenlenmesinde önemli rol oynamıştır.⁷⁰⁷ Aydın (İzmir) Vilayetindeki görevi sırasında karıştığı bir yolsuzluk üzerine yurt dışına kaçmıştır. Avrupa'da yaklaşık yedi yıl kaldıktan sonra II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a getirilerek affedilmiştir. 1900 yılında Maarif Meclisi Azalığı'na ve aynı yıl içerisinde Mekteb-i Sultanî Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 6 Ağustos 1908 tarihinde Galatasaray Sultanisi müdürlüğüne, bir ay sonra da Meclis-i Maarif İlmî Daire Reisliği'ne getirilmiştir. Aynı yılı son günlerinde 16 Aralık 1908 tarihinde Kırklareli mebusu olarak Meclise girmiştir. 12 Ocak 1910 tarihinde Maarif Nazırı olmuştur. 20 Şubat 1911 tarihinde istifa etmiştir. Ancak 15 Aralık 1911 tarihinde tekrar Maarif Nazırı olmuştur. 21 Temmuz 1912 tarihinde kabinenin istifasına kadar görevi başında kalmıştır.⁷⁰⁸

⁷⁰⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.I, s. 157.

⁷⁰⁶ *BOA., İ.DH.*, 909/72217, 05/08/1301 (31 Mayıs 1884).

⁷⁰⁷ Demirel, *Osmanlı Taşrasında Maarif İdaresinin Mülkiyeli Yöneticileri: Mülkiyeli Maarif Müdürleri*, s. 94-96.

⁷⁰⁸ Muammer İpek, *Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin Eğitim Anlayışı ve Uygulamaları (1858-1914)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 2008, s. 2.

Emrullah Efendi'den sonra ilk maarif müdürü tayini 1885 yılında yapılmış olup bu yıl mektepten 1883 yılında mezun olan Mehmed Hikmet Bey Karesi Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur.

Mehmed Hikmet Bey, 1883 yılında mektepten mezun olduktan sonra kısa bir süre Vergi Emaneti Meclis-i İdare Kalemi'ne girmiştir. Bir müddet sonra istatistik muamelâtının tensiki için teşekkül eden komisyona memur olmuştur. Aynı yıl içerisinde Mirgûn Rüştîyesi Fransızca muallimliğine tayin olmuştur. Bir süre sonra Çiçek Pazarı Rüştîye Mektebi Fransızca muallimliğine geçiş yapmıştır. 24 Kasım 1885 tarihinde Karesi Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Yaklaşık iki yıl burada kaldıktan sonra 27 Eylül 1887 tarihinde Suriye Vilayeti Maarif müdürlüğüne geçiş yapmıştır. Burada da iki yıl görev yaptıktan sonra 26 Kasım 1889 tarihinde istifa ederek İstanbul'a dönmüştür. 26 Ağustos 1890 tarihinde Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin olmuştur. Yerine yeni biri tayin olunca istifa etmiştir. 6 Ekim 1890 tarihinde Hukuk Mektebi Fransızca muallimliğine, 16 Aralık 1890 tarihinde Meclis-i Maarif Kalemi müsevvid-i evvelliğine, 13 Nisan 1891 tarihinde ise Rumeli canibi Maarif müfettişliğine tayin edilmiştir. 21 Eylül 1893 tarihinde Meclis-i Maarif azalığına tayin edilmiştir. Ek olarak Ticaret Mektebi'nde muallimlik yapmıştır. Mehmed Hikmet Bey, 1883 yılından Evkâf Nezareti muavinliğine tayin olduğu 7 Aralık 1909 tarihine kadar yirmi altı yıl Maarif Nezareti'nde görev yapmıştır.⁷⁰⁹

Mehmed Hikmet Bey'den sonra Hasan Tahsin Bey ise 1887 yılında Karesi Sancağına maarif müdürü olarak tayin olmuşlardır. Hasan Tahsin Bey, 28 Ağustos 1883 tarihinde Mülkiye Mektebi yüksek kısmından mezun olmuştur. 18 Haziran 1884 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti Terceme-i Fünûn Kalemi Memurluğu ile devlet hizmetine girmiştir. Burada üç yıl görev yaptıktan sonra 3 Haziran 1886 tarihinde Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi Kâtipliğine nakledilmiştir. Bu görevinde bir yıl kalmıştır. 15 Ekim 1887 tarihinde maarife geçerek Karesi Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur.⁷¹⁰ 1888 yılında Karesi Vilayetinin lağvedilip sancak statüsünde tekrar Hüdavendigâr vilayetine bağlanması birlikte⁷¹¹ 13 Nisan 1888 tarihinde, münhal bulunan Karesi İdadisi Müdürlüğüne ve hikmet (fizik) muallimliğine tayin edilmiştir. Hasan Tahsin Bey, Karesi'de iki yıl kalmıştır. 3 Haziran 1889 tarihinde Adana Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuşsa da burada

⁷⁰⁹ BOA, DH.SAİDd..., 25/499, s. 499-500.

⁷¹⁰ BOA, DH.SAİDd..., 42/161, s. 161.

⁷¹¹ BOA. DH. MKT., 1512/58, 04/10/1305 (14 Haziran 1888); BOA. DH. MKT., 1558/12, 19/02/1306 (25 Ekim 1888).

başlamamış ve 1 Temmuz 1889 yılında Konya Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Burada ayrıca idadi mektebinde Lisan-ı Osmanî (Türkçe), Fransızca, tarih-i tabîî dersleri muallimliği yapmıştır. Konya’da iki yıl görev yaptıktan sonra 31 Mart 1891 tarihinde Ankara Vilayetine tayin olmuşsa da burada da göreve başlamadan 5 Nisan 1891 tarihinde Selanik Vilayeti Maarif Müdürlüğü’ne tayin olmuştur. Burada da idadi mektebinde tarih-i tabii, kavanin-i mülki ve ilm-i servet dersleri muallimliği yapmıştır. Burada altı ay görev yapmış olup aynı yılın ikinci yarısında 26 Ekim 1891 tarihinde Aydın (İzmir) Vilayeti Maarif Müdürlüğü’ne tayin olmuştur. Fakat burada da çok kısa bir süre görevde kalmış ve 25 Şubat 1892 tarihinde Halep Vilayetine tayin olmuş fakat Maarif Nezareti’ne müracaat etmeksizin görevinden istifa etmiştir. İstanbul’a dönmüştür. Fakat görevinden azledilmemiş ve yedi ay sonra 27 Eylül 1892 tarihinde Diyarbekir Vilayeti Maarif Müdürlüğü’ne tayin olmuştur. Burada da çok kısa bir süre görev yapmış ve 9 Şubat 1893 tarihinde görevinden azl edilmiştir. Tekrar İstanbul’a dönerek sırasıyla, 14 Temmuz 1892 tarihinde Mahmudiye Rüşdiye Mektebi Lisân-ı Osmânî (Türkçe) muallimliğinde ve maaşsız olarak Maarif Nezareti mektubi kalemi mümeyyizi saniliğine, 17 Ekim 1893 tarihinde yılında Üsküdar İdadisi Müdürlüğü’ne; 13 Mayıs 1894 tarihinde Maarif Nezareti Sicill-i Ahval ve İstatistik Şubesi Başkâtipliğine; ek olarak Topkapı Rüşdiyesi İlm-i Eşya ve Fransızca Muallimliklerine, 13 Eylül 1901 tarihinde Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Müdürlüğü’ne, 1 Eylül 1909 tarihinde Maarif Nezareti Kütüphaneler Umum Müfettişliği’ne tayin olmuştur. Bu görevde iken vefat etmiştir.⁷¹²

Mülkiye Mektebi’nden mezun olup Osmanlı taşrasında vilayet maarif müdürlüğüne ilk tayin olan kişiler Emrullah Efendi, Mehmed Hikmet Bey ve Hasan Tahsin Bey hemen hemen bütün memuriyetleri boyunca Maarif Nezareti’nde maarif müdürlüğü ve diğer bazı görevlerde bulunmuşlardır. Bunlar mülkiye mezunu olarak hiç idari görevlerde bulunmamışlardır.

1888 yılında Abdulkadir Halil Kamil Bey Yanya Vilayetine 1889 yılında da Menemenlizâde Mehmed Tahir Bey Aydın (İzmir) Vilayetine, İsmail Hamid Bey Manastır Vilayetine, Mehmed Celal Bey ise Trabzon Vilayetine maarif müdürü olmuşlardır.

⁷¹² BOA, *DH.SAİDd...*, 42/161, s. 161-162; BOA. *MF. MKT.*, 99/38, 16/10/1305 (26 Haziran 1888).

Tablo 3.4. Mülkiye mektebi mezunu maarif müdürleri

Sıra	Maarif Müdürü	Sıra	Maarif Müdürü
1	Abdi Namık İmre	24	Mehmed Aziz Bey
2	Abdulkadir Halil Kamil	25	Mehmed Celal Bey
3	Abdullah Hilmi Okyay	26	Mehmed Fethi Bey
4	Abdülhamid Sermed Efendi	27	Mehmed Hasib Bey
5	Ahmed Edib Bey	28	Mehmed Hikmet Bey
6	Ahmed Hilmi Kurtbay	29	Mehmed Muhiddin Bey
7	Ahmed Hulusi Bey	30	Mehmed Musa (Adiga)
8	Ahmed Muhtar Bey	31	Mehmed Rauf Bey
9	Ahmed Müfid Saner	32	Mehmed Reşid Mektubizâde
10	Ahmed Saib Bey	33	Mehmed Sami Bey
11	Ali Haydar Çerçel	34	Mehmed Şükrü Bey
12	Arif Hikmet Süleyman Bey	35	Mehmed Tahir Menemenlizâde
13	Emrullah Efendi	36	Mehmed Tevfik Bey
14	Halil İbrahim Bey	37	Mehmed Tevfik Bey
15	Hasan Hazım Bey	38	Mehmed Vassaf Bey
16	Hasan Tahsin Bey	39	Mustafa Azmi Ömer Akalın
17	Hüseyin Celal Kavurzâde	40	Said Gelenbevi
18	Hüseyin Rasih Bey	41	Salih Zeki Buluğ
19	Hüseyin Zeki Bey	42	Selim Sami Bey
20	İbrahim Fehim Bey	43	Seyyid Abdullah Habati Efendi
21	İsmail Hamid Bey	44	Süleyman Efendi
22	Mahmud Şehabettin Bey	45	Tahir Lütüf Togay
23	Mehmed Ali Ayni Bey		

(Demirel, *Osmanlı Taşrasında Maarif İdaresinin Mülkiyeli Yöneticileri: Mülkiyeli Maarif Müdürleri*, s. 86-87).

1890'lı yıllardan itibaren Mülkiye Mektebi Mezunu maarif müdürleri çoğalmaya başlamışlardır. İdare mesleğinden önce maarif mesleğini tercih edenlerin sayısı ve maarif müdürlüğü yapanların sayısında gözle görülür bir artış olmaya başlamıştır. Bu dönemde on dört kişi çeşitli vilayetlere maarif müdürü olarak tayin olmuştur. 1900'lerin ilk yıllarında da Mülkiye Mektebi mezunu olanların maarif müdürü olarak tayin edilmeleri yoğun olarak devam etmiştir. 1900-1910 yılları arasında on yedi, 1910-1919 yılları arasında beş Mülkiye Mektebi mezunu maarif müdürü ilk defa olarak tayin olmuştur.⁷¹³ Tablo 3.4'te de görüldüğü üzere incelediğimiz dönemde yani 1882-1919 yılları arasında Mülkiye Mektebi mezunu olup değişik vilayetlerde görev yapan kırk beş maarif müdürü tespit edilmiştir.

⁷¹³ Demirel, *Osmanlı Taşrasında Maarif İdaresinin Mülkiyeli Yöneticileri: Mülkiyeli Maarif Müdürleri*, s. 86.

Ali Çankaya *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* adlı eserinde Ali Rıza Bey, Abdurrauf Memduh Bey, Numan Sabit Bey, Mehmed İzzet Bey ve Mehmed Hayri Bey'in de maarif müdürlüğü yaptıklarını yazmakta fakat bunların hangi vilayet ya da sancakta müdürlük görevi yaptığını kaydetmemektedir⁷¹⁴

Ayrıca Tablo 3.5'te görüldüğü üzere bazı Mülkiye Mektubi mezunları değişik vilayetlerde görevleri sırasında belirli bir süre maarif müdürlüğü vekâleti görevini de yürütmüşlerdir.

Tablo 3.5. *Maarif müdür vekilliği yapan mülkiye mektebi mezunları*

Sıra	Maarif Müdür Vekili	Müdür Vekilliği Yaptığı Vilayet
1	Ahmed Hamdi Bey	Haleb
2	Mehmed Emin Bey	Manastır
3	Memduh Sermed Bey	Erzurum

(Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.III, s. 392,426,818)

3.2.3. Ulema kökenliler

Ulema, Arapça “ilim” kökünden ism-i fâil olan “âlim”in çoğulu olmakla birlikte terim olarak özel bir anlam kazanmış, toplumun tahsil görmüş, aydın, bir ölçüde seçkin zümresine verilen ortak bir isim olmuştur. Ulema, Osmanlı’da hemen her devirde toplumu oluşturan temel unsurlarının başında görülmüş, eğitim, hukuk, fetva, diyanet ve zaman zaman da bürokraside sorumluluk üstlendiği gibi bazen de resmi görev almadan tamamıyla kendisini hususi olarak toplum hizmetine adayan ilim erbabı için ortak bir isim olarak kullanılmıştır. Temsil ettiği hukukî ve dinî formasyondan dolayı toplumun her kesiminde etkili olan bir zümre olmuştur.⁷¹⁵

XV. yüzyıl ortalarından itibaren XVII. yüzyıl başlarına kadar devam eden bu dönemde, sağlam bir meslek anlayışı oluşmuş, eğitim ve yargı alanında belirlenen dereceler, ulemanın görev alanları yetki ve sorumluluklarının kesinlik kazanması gibi önemli gelişmeler olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren ilmiye, seyfiye ve kalemiye mesleklerinin ayrı ayrı formasyonlar gerektiren branşlar haline gelmesiyle, ilmiye mensupları eğitim ve yargı alanlarını tekellerine almışlardır. XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bu uygulama 1820’li yıllardan itibaren daralmaya başlamıştır.⁷¹⁶

⁷¹⁴ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.III, s. 154, 374, 1379, 1409, 1414.

⁷¹⁵ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, Kronik Kitap Yay., İstanbul, 2021, s. 3-4.

⁷¹⁶ Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C.1, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yay., İstanbul, 1994, s. 247.

Tanzimat öncesi dönemde ulemaya eğitim, yargı, ifta gibi tekellerinde olan görevler dışında elçilik, barış müzakerelerini yürütme gibi diplomatik görevlerin yanı sıra çeşitli teftiş⁷¹⁷ ve nüfus sayımı⁷¹⁸ gibi değişik görevler de verilmiştir. Ayrıca meşveret meclislerinde ele alınan konuların şer’iliği hususunda fikir beyan eden ve fetva veren şeyhülislam ve ulemanın mecliste hayli yüksek bir nüfuz ve etkinliği vardı. Ulemanın devlet işlerindeki bu etkinliği II. Mahmud’un ölümünden sonra yavaş yavaş azalmaya⁷¹⁹ başlansa da Tanzimat döneminde bürokratikleşme yolunda yapılan çalışmalar neticesinde nezaretlerin kurulmasıyla birlikte bu nezaretlere bağlı olarak kurulan meclislerde ve yeni açılan birçok kurumda ulamaya mensup kişiler değişik görevler üstlenmiştir.

Ulema, Tanzimat devrinde sayıları artan meclislerde azalık görevi, yeni açılan mekteplerde “muallim” ve idarecilik, Meşihat Dâiresi içindeki kalemlerde ve Fetvahane, Meclis-i Tedkikât-ı Şer’iyye, Meclis-i Intihâb-ı Hükûkâm gibi birimlerde, Osmanlı Devleti’nin resmî gazetesi olan *Takvîm-i Vekâyî* Arapça’ya çevrilmesi, bazı nezaretlerde de memurluk görevi üstlenmiştir.⁷²⁰

Tanzimat dönemiyle birlikte toplumun artan ihtiyaçlarına dayalı olarak cemiyetleşme sahasında ilk teşebbüsler başlamıştır. İlmî cemiyetlerin kurulmaya başlamasıyla birlikte ulemanın bu cemiyetlerde kurucu veya aza olarak aktif görevler üstlenmeye başlamıştır.

15 Nisan 1851 tarihinde resmi olarak kurulan ve hiyerarşik olarak Meclis-i Maarif-i Umumiyye’nin altında yer alan ilk Türk akademisi olma niteliği taşıyan Encümen-i Dâniş’in dâhili ve harici azaları arasında ulemada yer almıştır. Dâhilî azalar olarak müderrisîn-i kirâmdan Cevdet Efendi, Hoca Şâkî Efendi ve Ahmed Hilmi Efendi bulunurken, harici azaları içinde de Emin Rıfkı Efendi, Dağıstanlı Hüseyin Nâzım Efendi ve aynı zamanda Bayezid Rüşdiye Mektebi’nde hocalık yapan Ahmed Reşid Efendi görev yapmıştır.⁷²¹

XIX. yüzyılda kurulan ilmî cemiyetler sadece başkentte kurulmamış bu cemiyetler Osmanlı’ya bağlı belli Arap kentlerinde, Balkanlar’da da kurulduğu, buralara çok sayıda ulemanın katıldığı bu cemiyetlerde sömürgeciliğe ve Batı emperyalizmine karşı tavırlar alındığı bilinmektedir.⁷²²

Ulema, Tanzimat döneminde maarifteki teşkilatlanma ile eğitim-öğretim

⁷¹⁷ İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi*, s. 32.

⁷¹⁸ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri –XIX. Asır-*, Beyan Yay., İstanbul, 2004, s. 62.

⁷¹⁹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul, 2006, s. 41.

⁷²⁰ Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri –XIX. Asır-*, s. 59-64.

⁷²¹ Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri –XIX. Asır-*, s. 61. Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, s. 19-27.

⁷²² İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi*, s. 5.

faaliyetlerinde önemli roller üstlenmiştir. 1845 yılının ilk aylarında faaliyetlerine başlayan Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın azaları arasında meclis başkanı ve Meclis-i Vâlâ azası olan Abdülkadir Efendi, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalığı da yapan Arif Hikmet Beyefendi ve Vakanüvis Esad Efendi ilmiyeye mensuptu. Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ten sonra kurulmuş olan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin başkanlığını yapan Nakibüleşraf Esad Efendi ilmiyeye mensuptu.

Ulema maarifin sadece merkez teşkilatında görev almamış taşra teşkilatında da önemli görevler üstlenmiştir. Vilayetlerde ihdas edilen maarif meclisleri ile sancak ve kazalarda ihdas edilen maarif komisyonlarında ulema reislik ve azalık görevlerinde bulunmuştur.

Tablo 3.6. *Maarif müdürlüğü görevinde bulunan ilmiye mensupları*

Sıra	Maarif Müdürü	Müdürlük Yaptığı Vilayet
1	Abdül Efendi	Kosova, Manastır, İşkodra
2	Ahmed Şevki Efendi	Bağdad, Basra
3	Hacı Mesud Bey	Musul
4	Hafız İbrahim Efendi	İşkodra
5	Hüseyin Esad Efendi Mansurizâde	Aydın (İzmir)
6	İsa Gıyaseddin Bey	Bağdad
7	İsa Ruhi Efendi	Bağdad, Basra
8	Osman Hayri Efendi	Karesi, Konya
9	Seyyid Abdullah Habati Efendi	Yemen
10	Seyyid Mahmud Efendi	Suriye
11	Yunus Zühdi Bey	Manastır
12	Zeynelabidin Efendi	Kastamonu

Vilayet maarif meclislerine başkanlık yapan ulema 1882 yılından itibaren ihdas edilmeye başlanan maarif müdürlüklerinde de görev yapmaya başlamıştır. İlmiye kökenli kişilerin maarif müdürlüğü görevine getirilmesinde öncelikle bölgeyi tanımaları en önemli neden olmuştur. Bunun yanı sıra yerel yönetimlerde bölge insanından faydalanma politikası etkili olmuştur.

İlmiyeye mensup olan on kişi çeşitli vilayetlerde maarif müdürlüğü yapmıştır. Özellikle Bağdad, Basra, Suriye ve Yemen gibi Ortadoğu ve İşkodra, Manastır, Kosova Rumeli vilayetlerinde bu kişilerin maarif müdürlüğü yaptıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Aydın (İzmir), Konya, Karesi ve Kastamonu vilayetlerinde de ilmiye mensupları değişik dönemlerde maarif müdürlükleri görevlerinde bulunmuşlardır. Maarif müdürlüğü yapan ilmiye mensuplarından Kastamonu Vilayeti Maarif Müdürü Zeynelabidin Efendi, Aydın

(İzmir) Vilayeti Maarif Müdürü Mansurizâde Hüseyin Efendi, Karesi ve Konya Vilayeti Maarif Müdürü Osman Hayri Efendi, Suriye Vilayeti Maarif Müdürü Seyyid Mahmud Efendi ve Manastır Vilayeti Maarif Müdürü Yunus Zühdü Bey ilgili vilayetlerde görev ilk maarif müdürü olmuşlardır. Bunda 1880’li yılların başında Mülkiye Mektebi mezunları ile ilmiye sınıfı mensupları dışında vilayetlerde maarif müdürlüğü yapacak yetkinliğe sahip olan yetişmiş kişilerin sayısının azlığı temel neden olmuştur.

3.2.4. Maarif muhasebe memurları

Maarif muhasebe memurları maarif idarelerinde bütün vilayetlerde görev yapan temel memurluklardan biriydi. Muhasebe memurlarının ek görevlerinden en önemlisi görev yaptıkları vilayet maarif müdürlüğü görevi olmuştur. Muhasebe memurları maarif müdürlüğü görevini bazen vekâleten bazen asaleten yürütmüşlerdir.

Muhasebe memurlarından maarif müdürlüğü görevinin lağvedildiği vilayetlerde görev yapanların önemli bir kısmı aynı zamanda vilayet maarif müdürlüğü görevi inzimamiyle tayin edilmişlerdir. Muhasebe memurlarının maarif müdürü olarak görev yaptıkları vilayetler Diyarbekir, Bitlis, Van, İşkodra, Basra vilayetleri ile Bingazi mutasarrıflığıdır.

Vilayet maarif müdürlüğü görevinde bulunan on bir muhasebe memuru tespit edilmiştir. Bu muhasebe memurları ve görev yerleri şöyledir: Ahmed Hamdi Efendi Diyarbekir Vilayetinde⁷²³, İbrahim Hakkı Bey⁷²⁴, İbrahim Edhem Efendi⁷²⁵, Ali Vefa Efendi⁷²⁶, Emin Efendi⁷²⁷, Mehmed Aziz Efendi⁷²⁸ ve Osman Nuri Efendi⁷²⁹ Bitlis Vilayetinde; Ahmed Behçet Efendi⁷³⁰ ve Recep Hilmi Efendi⁷³¹ Van Vilayetinde; İbrahim Efendi⁷³² Basra Vilayetinde; Ahmed Fahreddin (Fahri) Efendi⁷³³ İşkodra Vilayetinde;

⁷²³ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Defa 16, Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1317, s. 69; Defa 17, Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1318, s. 73; Defa 18, Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1319, s. 73; *Diyarbekir Gazetesi*, No: 1260, 3 Aralık 1901.

⁷²⁴ *BOA., DH.SAİDd...*, 125/361, s.361; *BOA., MF.MKT.*, 747/36, 12/08/1321 (3 Kasım 1903).

⁷²⁵ *BOA., DH.SAİDd...*, 29/199, s.200; *BOA., MF.MKT.*, 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900); *BOA., MF.MKT.*, 625/23, 28/01/1320 (7 Mayıs 1902).

⁷²⁶ *BOA., MF.MKT.*, 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900); *BOA., MF.MKT.*, 513/6, 12/03/1318 (8 Temmuz 1900).

⁷²⁷ *BOA., MF.MKT.*, 874/18, 29/05/1323 (1 Ağustos 1905).

⁷²⁸ *BOA., MF.MKT.*, 763/41, 29/11/1321 (16 Şubat 1904); *BOA., MF.MKT.*, 955/59, 10/08/1324 (29 Eylül 1906).

⁷²⁹ *BOA., MF.MKT.*, 254/13, 07/10/1312 (3 Nisan 1895).

⁷³⁰ *BOA., MF.MKT.*, 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

⁷³¹ *BOA., DH.SAİDd...*, 147/57, s.57; *BOA., MF.MKT.*, 885/52, 28/07/1323 (28 Eylül 1905); *BOA., MF.MKT.*, 910/37, 18/12/1323 (13 Şubat 1906).

⁷³² *BOA., MF.İBT.*, 118/63, 22/01/1320 (1902).

⁷³³ *BOA., DH. MKT.*, 627/21, 05/10/1320 (5 Ocak 1903).

Abdurrahman Efendi⁷³⁴ ve Ahmed Behçet Efendi⁷³⁵ Bingazi Mutasarrıflığında Sancağında muhasebe memurluğu görevinin yanı sıra maarif müdürlüğü görevini de ilave görev olarak yürütmüştür. Muhasebe memurları içinde Ahmed Behçet Efendi Van ve Bingazi olmak üzere maarif müdürlüğünü iki ayrı yerde yapmıştır. Abdurrahman Efendi ise Ahmed Behçet Efendi ile becayiş yolu ile Bingazi'den Van'a maarif müdürü inzimamiyle buraya tayin edilmiştir. Fakat göreve başlamamış ve izinli olarak gittiği İstanbul'a gitmiştir. Buradan Van'a geri dönmemiş ve Cezayir-i Bahr-i Sefid'e muhasebe memuru olarak tayin edilmiştir.

Tablo 3.7. Maarif müdürlüğü görevinde bulunan muhasebe memurları

Sıra	Muhasebe Memuru	Müdürlük Yaptığı Yer
1	Abdurrahman Bey	Bingazi
2	Ahmed Behçet Bey	Van, Bingazi
3	Ahmed Hamdi Bey	Diyarbakır
4	Ahmed Fahreddin Efendi	İşkodra
5	Ali Vefa Bey	Bitlis
6	Emin Bey	Bitlis
7	İbrahim Edhem Bey	Bitlis
8	İbrahim Hakkı Bey	Bitlis
9	İbrahim Halil Bey	Basra
10	Mehmed Aziz Bey	Bitlis
11	Osman Nuri Bey	Bitlis
12	Receb Hilmi Bey	Van

(kaynaklar 723-735. dipnotlarda verilmiştir)

3.2.5. Maarif nezaretinde görevliler

Vilayet maarif müdürlüğü görevine tayin edilen bazı şahısların bir kısmı daha önce Maarif Nezareti'nin çeşitli kademlerinde görev yapan bürokratlar olmuştur. Maarif Nezareti'nde görev yapan bürokratlar daha çok vilayetlere yapılan müdürü tayinlerinde ilk dönemlerde tayin olmuşlardır. Vilayetlerde görev yapacak birikime sahip olan yetişmiş kişi sayısının az oluşu bu bürokratların yetişmiş kişiler olmasının yanı sıra maarif bürokrasisini bilmelerinin bu tayinlerde etkili olduğu düşüncesindeyiz.

⁷³⁴ BOA., MF.MKT., 771/13, 06/01/1322 (23 Mart 1904); BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

⁷³⁵ BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

Tablo 3.8. Maarif nezaretinde görev yapan maarif müdürleri

Sıra	Maarif Müdürü	Maarif Nezaretindeki Görevi
1	Davud Efendi	Tedkik Dairesi Başkâtip
2	İsmail Hakkı Bey	Teftiş ve Muayene Memuru
3	Mahmud Haşim Bey	Encümen-i Teftiş ve Muayene Azası
4	Mehmed Emin Bey	Mektubi Kalemi Başkâtibi
5	Mehmed Subhi Bey	Mektubi Kalemi Hulefâlığı
6	Mustafa Celal Bey	Mektubi Kalemi Müsevvit
7	Nihad Bey	Meclisi Maarif Kitabeti

3.2.6. hukukçu kökenliler

XIX. yüzyılda yaşanan değişim neticesinde medreseden farklı müstakil hukuk mektepleri ve bünyesinde hukuk eğitiminin verildiği Mekteb-i Mülkiye (1859) gibi kurumlar ortaya çıkmıştır. II. Mahmud Han'ın (1808-1839) döneminden önce ve sonra şekillenen yeni devlet anlayışı ister istemez yeni hukuk alanlarını da beraberinde getirmiştir. Kara ve deniz ticaretinin önceki yüzyıla nazaran artışı, gayrimüslimlerin vatandaşlık hakları elde etmeleri, yeni devlet anlayışına göre düzenlenen kanun ve nizamnamelerin çoğalması, medeni kanun düzenlemeleri gibi etkenler yeni hukuk alanlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁷³⁶

1855 yılında Süleymaniye civarında Mekteb-i Ulum-ı Edebiye binasında kurulan Muallimhane-i Nüvvâb, ilk aşamada şer'i hâkim (naib) adaylarına kısa süreli eğitim verilmesi amaçlanmıştır.⁷³⁷ Muallimhane-i Nüvvâb mektebi ile hukuk eğitimi ilk kez genel medrese sistemi içinden çıkartılmıştır.⁷³⁸

Muallimhane-i Nüvvâb, ders programında müstakil olarak hukuk derslerine yer vermesi ve mahkeme işleri ile ilgili uygulamaların olması hasebiyle, yargı alanında önemli bir kurum olmuştur. Mektebin kurulduğu dönemlerde şer'i mahkemelerin haricinde farklı yargı kurumları açılmış ve buralarda görev alacak yeni hukukçular için istihdam alanları oluşmuştur. Muallimhane-i Nüvvâb, medresenin hukukçu yetiştirme özelliğini, medrese eğitimini hiç almayanlar ya da yarıda bırakanlar için, büyük ölçüde üstlenmiştir.⁷³⁹

⁷³⁶ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Beta, 2017, s. 415-420.

⁷³⁷ Akiba, Jun, "Son Dönem Osmanlısında Kadılık Kurumu", *Notlar*, Haz. Şeyma Şahinoğlu, S.13, İstanbul, 2008, s. 58; a.g. mlf., "Muallimhane-i Nüvvâb'dan Mekteb-i Kuzat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfü'nün'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası XIX. Yüzyıl*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, 2021, s. 14.

⁷³⁸ Gülnihal Bozkurt, "Türkiye'de Hukuk Eğitiminin Tarihçesi", *Hukuk Öğretimi Sempozyumu (13-14 Mayıs 1993)*, Ed. Adnan Güriz, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara, 1993, s.

⁷³⁹ Hüseyin Sabri Çeliktas, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 84.

Mekteb-i Mülkiye’de de bazı hukuk dalları okutulmuştur. Mektep, müstakil bir hukuk mektebi açılmadan ve hatta ilk defa Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde ayrıntılı bir ders programı hazırlanan Mekteb-i Hukuk’tan çok önceleri hukuk müfredatının uygulandığı bir mektep olmuştur.⁷⁴⁰

Adliye Nezareti tarafından nizamiye mahkemelerine “kanun âşına” memurlar yetiştirmek amacıyla 2 Temmuz 1870 tarihinde Kavanin ve Nizamât Dershanesi kurulmuştur. Dershanede üç yıla yakın bir süre haftanın üç günü, üç muallim tarafından dersler verilmiştir. Dershane 1877-1878 yıllarında yerini hukuk mektebine bırakmıştır.⁷⁴¹ Hukuk mektebinin kuruluşunun ilk adımını teşkil eden Kavanin ve Nizamât Dershanesi hukuk eğitimi açısından kısa vadeli bir çözüm getirse de giderek artan ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmıştır. Hukuk eğitiminin yükseköğrenim seviyesindeki ilk oluşumu, 1874 kurulan “Mekteb-i Hukuk-ı Sultani” ile olmuştur. 1880 yılında ise Adliye Nezareti’ne bağlı olarak “Mekteb-i Hukuk-ı Şahane” açılmıştır.⁷⁴²

Hukuk mektebi mezunu olup maarif müdürlüğü görevi yapmış olan dört kişi tespit edilmiştir. Bunlar Hüseyin Refik Bey, Galip Bahtiyar Bey, İsmail Hakkı Bey ve Ferid Bey’dir.

Tablo 3.9. Maarif müdürlüğü görevinde bulunan hukukçular

Sıra	Maarif Müdürü	Görev Yaptığı Vilayet/Sancak
1	Ferid Bey	Trabzon, Konya, Kastamonu İzmid,
2	Akif Bey	Ankara
3	Galib Bahtiyar (Göker) Bey	Haleb, Edirne
4	İsmail Hakkı Bey	Bitlis

(Ş. Şenal Günay, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*, C. V, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara, 2004, s. 361-362 ; Taşer, *Osmanlı Devleti Vilayetleri ve Sancakları Maarif Müdürlükleri ve Müdürleri (1912)*, s. 164-165)

Galip Bahtiyar Bey, 1881 yılında İstanbul’da doğmuştur. Babası Mehmed Nebil Bey’dir. Galatasaray Lisesi’nde okudu. Başölye (Türkçe ve Fransızca öğrenim gördüğünü bildiren) unvanlı diploma aldı. Darülfünun Hukuk Mektebi’ni bitirdi. Fransızca ve Almanca bilmekteydi. Hâl tercümesine göre, “Rüştiye ve liselerde muallimlik yaptı. Kosova, İzmir,

⁷⁴⁰ Bozkurt, *Türkiye’de Hukuk Eğitiminin Tarihçesi*, s. ; Çeliktas, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda)*, s. 96.

⁷⁴¹ Yurdal Demirel, “Osmanlıda Modern Hukuk Eğitiminin Başlangıcı: Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Kavânin ve Nizamât Dershanesi”, *Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı / 25-27 Ekim 2021*, Türkiye Adalet Akademisi Yay., Ankara, 2022, s. 745-746.

⁷⁴² Nuran Koyuncu, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.16, S.3, Ankara, 2012, s. 168.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Maârifî Umûm müfettişliklerinde, Halep, Edirne Maârif müdürlüklerinde bulundu. Birinci Dünya Savaşı'nda Milli Ajans'ı idare etti. Mütarekede, Trakya Cemiyeti'ni kuranlar arasında yer aldı. Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın 4 üncü Döneminde Edirne Mebusu seçildi. Daha sonra Ankara'ya gelerek Matbuat Müdürlüğü görevini yerine getirdi. Verilen emir üzerine Bulgaristan'a giderek Trakya için çalıştı. Sağlığı ile ilgili sebeplerle İstanbul'da kaldı. Orada Ticaret Odası Müdürlüğü görevine getirildi."⁷⁴³

Ferid Bey 1898 yılında, İsmail Hakkı Bey 1904 yılında Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmuşlardır. 1912 yılında İsmail Hakkı Bey Bitlis Vilayetinde, Ferit Bey ise İzmit Sancağında maarif müdürlüğü görevi yapmaktaydı.⁷⁴⁴

3.2.6. Diğerleri

Vilayetlerde görev yapan maarif müdürlerinden bir kısmı ise Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Hukuk gibi mektep mezunu olup asıl mesleklerinin yerine bu görevi yapan kişiler olmuştur. Bunun yanı sıra asker kökenli, gazeteci kökenli kişilerinde maarif müdürlüğü yaptığı görülmektedir.

3.2.6.1. Mekteb-i Tıbbiye kökenliler

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin ordu mensuplarının barışta ve savaşta hizmet edecek olan tabip ve cerrahların yetiştirilmesi, eski usullerle tedavi yapan Müslüman doktorların yeni usullerle tedavi yöntemlerini öğrenmesi ve uygulaması, yeni usul tıp eğitiminde her ne olursa olsun yabancı dilin tahsilinin önemli oluşu, Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediyye'ye Müslüman olmayan hekimlerin görevlendirilmesine son verilmesi amacıyla vermiş olduğu layihada modern bir tıp mektebine ihtiyaç duyulmuştur.⁷⁴⁵ “Tıbhâne-i Âmire” veya “Darü't-Tıbb-ı Amire” adıyla anılan yeni tıp mektebi Sultan II. Mahmud'un iradesiyle 14 Mart 1827 tarihinde resmen kurulmuştur. Mustafa Behçet Efendi mektebe nazır olmuş ve Şehzadebaşı'nda bulunan Tulumbacıbaşı Konağı'nda eğitime başlamıştır. Buradaki eğitim-öğretim faaliyetleri on sene devam etmiştir. Tıbhâne-i Âmire 1839 yılından sonra Mekteb-i Tıbbiye olarak tanınmaya başlamıştır.⁷⁴⁶

⁷⁴³ Günay, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*, C. V, s. 361-362.

⁷⁴⁴ Taşer, *Osmanlı Devleti Vilayetleri ve Sancakları Maarif Müdürlükleri ve Müdürleri (1912)*, s. 164-165.

⁷⁴⁵ Esin Kahya, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz”, Erdem, I/3, Ankara 1985, s. 688.

⁷⁴⁶ Hatice Nil Sarı, “Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909)”, *Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 1827-1967-2007*, Ed. N. Sarı, Z. Özaydın, B. Akgün, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 2009, s.7.

İncelediğimiz dönemde bazı tıbbiye mektebi mezunlarının doktorluk mesleğini bir süre yapmayıp değişik vilayetlerde maarif müdürlüğü yaptıkları görülmektedir. Maarif müdürlüğü görevini yapan iki doktor kökenli kişi tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi Abdulkerim Bey ikincisi ise Hüseyin Hâşim Bey'dir.

Abdulkerim Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 26 Ekim 1887 tarihinde mezun olmuştur. Çeşitli vilayetlerde belediye tabipliği ve idadi mektebi müdür ve muallimlikleri görevinde bulunmuştur. 15 Aralık 1894 tarihinde Erzurum İdadi mektebi²ne müdür olarak tayin olmuştur. Bu görevini yürütürken 3 Mayıs 1896 tarihinde vilayet maarif müdürlüğüne tayin olmuştur. Burada iki yıl görev yaptıktan sonra 5 Eylül 1898 tarihinde Mamuretülaziz, 22 Şubat 1904 tarihinde Adana, 10 Haziran 1906 tarihinde Kudüs-ü Şerif'e maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Burada da iki yıla yakın bir süre görev yapmış ve 3 Mart 1908 tarihinde sancak dâhilindeki Yaka Kazası kaymakamlık vekâletine tayin olarak idari hizmetlerde görev yapmaya başlamıştır.⁷⁴⁷

Haşim Nazmi Bey, askeri tıbbiyedeki tahsil hayatından sonra Maarif Nezareti Mektebi Kalemi Kitabetine girmiştir. Burada ve nezaret encümen azalığında memur olarak görev yapmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Suriye Vilayeti Maarif müdürlüğü görevine tayin olmuştur. Bu görevi uzun sürmemiş ve bir süre boşta kalmıştır.⁷⁴⁸ Haşim Nazmi Bey Cumhuriyet döneminde de maarif müdürlüğü görevini yürütmüştür. Bu dönemde Gaziantep İli maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁷⁴⁹

3.2.6.2. Asker kökenliler

Bilindiği üzere Osmanlılarda eğitimin modernleşmesi askeri kurumlarla başlamıştır. Bu kurumlardan mezun olan kişiler ülke genelinde birçok alanda öncülük etmişlerdir. Yeni açılan birçok eğitim kurumunda muallimlik yapmaya başlamışlardır. Asker kökenli bazı kişilerin eğitim kurumlarında muallimlik görevinin dışında yöneticilik yaptıkları da görülmektedir. İncelediğimiz dönemde maarif müdürlüğü görevinde bulunan asker kökenli kişiler iki kişidir. Bunlar, Mehmed Nadir Bey ve Kazım Nami (Duru) Bey'dir.

Eğitim tarihimizde “Riyaziyeci Mehmed Nadir” ismiyle bilinen Mehmed Nadir Bey, Bursa Askerî Rüşdiyesi ile İstanbul Kuleli Askerî Lisesi'ni bitirdikten sonra Harbiye Mektebi'ne girmiştir. Ancak deniz subayı olmak istediğinden Bahriye Mektebi'ne geçti ve

⁷⁴⁷ BOA., DH.SAİDd..., 113/489, s.489-490.

⁷⁴⁸ BCA., 180-9-0-0/152-728-21, 29/11/1925; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (SDAO)*, Dersaadet Selanik Matbaası, 1326, Defa 65 , 1328, s. 652, Defa 66, Dersaadet Selanik Matbaası, 1327, s. 670.

⁷⁴⁹ BCA., 30-11-1-0/11-7-9, 24/02/1925.

buradan erkân-ı harbiye mülâzımı rütbesiyle mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra aynı mektepte matematik muallimi olarak görev yapmaya başlamıştır. Ayrıca Dârüşşafaka'da aynı görevi yapmaya başlamıştır. Kısa bir muallimlik tecrübesinden sonra İngiltere'ye gitmiş ve Londra'da matematik kurslarına devam etmiştir. Kursların bitimiyle önce Kıbrıs'a sonra İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da izinsiz yurtdışına çıktığı için memuriyet hayatına son verilmiş ve bir yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Hapishaneden çıkınca Abdi Kâmil'le birlikte 1882 yılında Şemsülmaârif Mektebi'ni, iki yıl sonra da kendi mektebi olan Numûne-i Terakkî'yi kurmuştur. Siyasi nedenlerden dolayı hususi mektebine el konulmuş ve kendisi Aşiret Mekteb-i Hümayunu müdürlüğüne getirilmiştir. 1902 yılında bu görevden alınıp Cem'iyet-i Rüşûmiyye müdürlüğüne, 1903 yılında da Halep Maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1908 yılında İttihat ve Terakkî, iktidarı ele geçirince Halep Maarif müdürlüğü görevinden alınarak ve Trablusgarp'a yollanmıştır. Fakat 1911 yılında İtalyanların burayı işgali üzerine İstanbul'a dönmüş ve resmî bir görevle Edirne'ye gönderilmiştir. Balkan Savaşı'nın ardından Darüşşafaka'da yüksek hesap dersi muallimliğine, 1915 yılında İnâs Dârülfünunu'nda yüksek hesap müderrisliğine, 1919 yılında Dârülfünunun yeni kurulan Nazariyye-i A'dâd Kürsüsü'nün başına geçirilmiştir. 13 Aralık 1927 tarihinde vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür.⁷⁵⁰

Kazım Nami Bey, 25 Ocak 1898 tarihinde Harbiye Mektebi'ni bitirerek mülâzım-ı sani (asteğmen) rütbesiyle Tiran Redif Taburu'na katılmıştır. Makedonya ve Arnavutluk'ta görev yapmıştır. Arnavut'ta görev yaptığı dönemde Tiran ve Berat idadilerinde, Türkçe, beden terbiyesi ve resim muallimlikleri görevlerinde de bulunmuştur. 1902 yılında Selanik'te 3 üncü Ordu'da yaver olarak görevlendirildi. Bu görev sırasında Selanik İdadi Mektebi ile Hamidiye Sanayi Mektebi'nde fizik, coğrafya dersleri ile Ravza-i Sübyan Mektebi, Mission Laique Française Lisesi, İttihat ve Terakki Lisesi ve askeri rüşdiye mektebinde çeşitli derslere girmiştir. 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından çıkarılan Rumeli Gazetesi'nde bir süre başyazarlık yapmıştır. 31 Ağustos 1910 tarihinde askerlikten istifa etmiş ve Selanik Vilâyeti Maarif Müfettişliği görevine getirilmiştir. 21 Haziran 1911 tarihinde Edirne ve Kosova vilâyetleri, 4 Temmuz 1913 tarihinde Edirne, İstanbul Vilâyeti ve Çatalca Sancağı, 20 Haziran 1914 tarihinde de İzmid Sancağı Maarif Müfettişliğine tayin edilmiştir. 14 Mart 1915 tarihinde İzmid Sancağı Maarif Müdürlüğüne getirilmiştir. 21 Aralık 1915 tarihinde görevinden alınmış fakat kısa bir süre sonra 12 Şubat

⁷⁵⁰ İhsan Fazlıoğlu, "Mehmet Nâdir (1856-1927)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.28, İstanbul, 2003, s. 499-500.

1916 tarihinde yeniden görevine iade edilmiştir. Bu görevi ikinci defa 16 Nisan 1917 tarihine kadar yürütmüştür. Bu tarihte Mercan Sultanîsi tarih muallimliğine tayin edilmiştir.⁷⁵¹

Kazım Nami Bey gerek maarif müdürlüğünden önceki dönemde gerekse maarif müdürlüğü döneminde okul öncesi eğitimin gelişiminde öncü rolü oynamıştır. Selanik'te görev yaptığı dönemde Ravza-i Sıbyan mektebi bünyesinde ilk ana sınıfını açmıştır. İzmir'de maarif müdürlüğü döneminde de Adapazarı'nda ilk ana sınıfı mektebini açmıştır.⁷⁵²

3.2.6.3. Gazeteci ve yayıncılar

Vilayet maarif müdürlüğü görevine tayin edilen bazı kişiler ise gazeteci kökenli oldukları görülmektedir. Gazeteci kökenli üç maarif müdürü tespit edilmiştir. Bunlar ilk maarif müdürlerinden biri olarak Diyarbakir Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiş olan Faik Reşad Bey, Mahmud Celaleddin Bey ve Abdulkadir Kabani Bey'dir.

Faik Reşad Bey, tahsil hayatına devam ettiği rüşdiye tahsilini bitirememiş ve o dönemlerde sıklıkla yapılan uygulamalardan biri olan ileri gelen ailelerin⁷⁵³ çocuklarının küçük yaşta kabul edildiği Bâb-ı Seraskerî Muhâsebe Kalemi'ne mülazemetle (stajyer) olarak alınmıştır. İki yıllık bir çalışmadan sonra Dîvân-ı Hümayun Kalemi'ne geçmiştir. Burada şiire başlamış ve aldığı hususi derslerle filolojik ve edebî kültürünü ilerletmeye çalışmıştır. İki yıl sonra 1867 yılında buradan Hariciye Nezâreti Mektûbî Kalemi'ne geçmiştir. Mektûbî Kalemi onun yetişmesi bakımından önemli bir yere sahip olmuştur. Burada Fransızca'yı öğrenmiş ve Fransız edebiyatından tercümeler yapmaya başlamıştır. Hariciye Nezâreti Evrak Odası'na geçiş nakledilmiştir. Burada çok kısa kalmış ve geçim sıkıntısından kurtarabileceği ümidiyle geçici bir izinle Trablusgarp'a gitmiş, fakat umduğunu bulamayıp güçlkle tayininin yapıldığı Humus tahrirat müdürlüğünden istifa ederek İstanbul'a dönmüştür. Bir müddet önce Matbaa-i Âmire ve Takvîm-i Vekayi müdürü olan Ahmed Midhat kendisine çok geçmeden Takvîm-i Vekayi gazetesinin

⁷⁵¹ Kazım Nami Bey, Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi'nde de maarif alanında hem muallim hem de bürokrat olarak önemli görevlerde bulunmuştur. Bu dönemlerde basın yayın çalışmalarını da sürdürmüş ve çoğu eğitim alanında olmak üzere otuzdan fazla eser telif etmiştir. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-V. Dönem 1935-1939*, C. II, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 2001, s. 539-540; Fatma Dinçer, *Kazım Nami Duru Hayatı, Eserleri ve Türkçe Öğretimine Katkıları*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 80-145.

⁷⁵² Kâzım Nâmi Duru, *Hatıralar İttihat ve Terakki/Cumhuriyet Devri/Makedonya Hatıraları*, Altınordu Yay., Ankara, 2017, s. 72.

⁷⁵³ Faik Reşad Bey'in babası Alay Emîni İzmirli Hacı Yusuf Tahir Efendi, annesi ise Divan-ı Hümayun haccanlarından İhya Efendi'nin ikinci kızı Şerife Saliha Bedriye Hanım'dır.

başmuharrirliğini sağlamıştır. Bu arada Şark mecmuasında da (1880-1881) çeşitli yazıları yayınlanmıştır.⁷⁵⁴

Faik Reşad Bey, gazetecilik faaliyetini sürdürmekte iken, evvelce Mektûbî Kalemi'nde maiyetinde çalıştığı Ali Paşazâde Ali Fuad Bey'in 6 Aralık 1881 tarihinde Maarif Nâzırı olmasıyla birlikte vilayetlerde kurulmasına karar verilen maarif müdürlüklerinden birini teklif etmesi üzerine Diyarbekir Vilayeti Maarif Müdürlüğünü kabul ederek 8 Haziran 1882 tarihinde burada göreve başlamıştır. Fakat burada yapılması gereken işlerin tahsisat yokluğu yüzünden gerçekleştirilemeyeceğini gördüğünden başka bir yere naklini istemiş ve 1 Aralık 1883 tarihinde Van Vilayeti Maarif Müdürlüğüne geçiş yapmıştır. Burada da bir iş görülemeyeceğini anlayınca 13 Temmuz 1886 tarihinde bu görevinden istifa etmiştir. Çok geçmeden 30 Kasım 1886 tarihinde Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Burada da vilayet valisi Ahmed Eyüp Paşa ile idarî hususlarda anlaşmazlığa düştüğü için onun şikâyeti üzerine 5 Ocak 1888 tarihinde azledilmiştir. İstanbul'a döndüğünde hususi mekteplerde muallimlik yapmaya başlamıştır. Ayrıca bir yandan da çeşitli gazete ve mecmualara yazılar yazmaya devam etmiştir.⁷⁵⁵

Mahmud Celaleddin Bey, 1857 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası ilk şehreminlerinden (İstanbul belediye başkanlarından) Hüsam Efendizâde, Belediye Şubeleri Umumî Müfettişi Selahaddin Bey'dir. Bir müddet Galatasaray'da okuduktan sonra, Paris'te de kısa süre öğrenim görmüştür. Trablusgarb ve Ankara Vilayetlerinde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Babıali Tercüme Odasında görev yapmaya başlamıştır. Bir süre sonra Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığında bulunmuştur.⁷⁵⁶

Mahmud Celaleddin Bey, yazdığı yazılar ve çıkardığı dergiler sebebiyle II. Abdülhamid döneminde takibata uğramıştır. Yazı yayınlanması yasaklanmıştır. İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. 18 Aralık 1888 tarihinde Cezayir-i Bahr-i Sefid, 5 Mayıs 1892 tarihinde Beyrut, 21 Ağustos 1900 tarihinde Haleb, 3 Eylül 1904 tarihinde Erzurum, 18 Mayıs 1905 tarihinde Yanya vilayeti maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. Burada görev yaparken 18 Mayıs 1906 tarihinde azledilmiştir.⁷⁵⁷

Mahmud Celaleddin Bey, Babıali Tercüme Odası'nda görev yaptığı dönemde Umur-ı Nafia ve Ziraat mecmuası ile Orman ve Maadin Mecmuası'nın yayın kurulunda ve

⁷⁵⁴ BOA., DH.SAİDd..., 112/423, s. 423; Ömer Faruk Akün, "Fâik Reşad", TDVİA, C. 12, İstanbul, 1995, s. 103-104.

⁷⁵⁵ BOA., DH.SAİDd..., 112/423, s. 423; Akün, Fâik Reşad, s. 104-105.

⁷⁵⁶ BOA., DH.SAİDd..., 71/395, s.395-396; 80/367, s.367-368.

⁷⁵⁷ BOA., DH.SAİDd..., 71/395, s.395-396; 80/367, s.367-368.

idaresinde görev yapmıştır.⁷⁵⁸ Sonraki dönemde gazetecilik ve edebiyat konularında da çalışmalarını arttırmıştır. “Cemile-i Nisvan”, “İnsaniyet” adlı küçük broşürlerinden sonra, 2 yıl kadar “Hazine-i Evrak” adında bir edebiyat dergisiyle “Mürüvvet” isimli kadınlara mahsus bir gazete çıkarmıştır. II. Meşrutiyet döneminde de “Ceride” gazetesini ve “İnsaniyet” mecmuasını yayınlamıştır.

Abdulkadir Kabbani Bey, 1847 yılında Beyrut’ta doğmuştur. Butrus b. Bûlus el-Bustânî’nin yaptırdığı Medresetü’l-vataniyye’de öğrenimin görmüştür. 1873 yılında ilme ve yoksullara hizmet için kurulan Cem’iyyetü’l-fünûn’a aza olmuştur. Ertesi yıl cemiyetin tesis ettiği Matbaatü’l-fünûn’da müdür olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra aynı cemiyetin çıkardığı haftalık Şemerâtü’l-fünûn adlı gazetenin imtiyaz sahipliğini üstlenmiştir. 1878 yılında Cemiyeti Makasıd’ı Hayriye-i İslamiyye’nin kurucuları arasında yer almıştır. Beyrut sancağı idare meclisi azalığı ve mahkeme azalığı görevlerinde bulunmuştur. 1898 yılında Beyrut belediye başkanlığına seçilmiştir.⁷⁵⁹

Abdulkadir Kabbani Bey, 1902 yılında Beyrut Vilayeti Maarif Müdürlüğü’ne tayin edilmiştir.⁷⁶⁰ Bu görevi 1908 yılına kadar sürdürmüştür. Abdulkadir Kabbani Bey’in Beyrut’un yerli ailelerinden birine mensup olması ve vilayette uzun yıllar gazetecilik yapması, belediye başkanlığı gibi görevlerde bulunmuş olması onun bu göreve getirilmesinde temel neden olmuştur.

3.2.6.3. Kaymakamlar

Mülkiye Mektebi açılmadan önce kaymakam olacak kişilerin özel bir eğitimden geçmesi veya muayyen bir memuriyette bulunması şartı aranmamıştır. Uygun olan kişiler idari, mali, askeri ve sair alanlardan seçilerek kaymakam yapılabilirlerdi.⁷⁶¹

Mülkiye Mektebi’nin açılmasıyla birlikte kaymakam ve müdürlerin buradan mezun olan kişiler arasından seçilerek tayin edilmesi düşünülmüştür. 11 Mayıs 1862 tarihli irade ile mektep mezunları kaza müdürlüklerine tayin edilecekti. 22 Şubat 1877 tarihli nizamname ile kazalara tayin olunacak kaymakamlar mülkiye mezunları arasından olacaktı.⁷⁶² Fakat ülke genelindeki bütün kazaların kaymakam ihtiyacını tek başına Mülkiye Mektebi

⁷⁵⁸ BOA., *DH.SAİD*..., 71/395, s.395.

⁷⁵⁹ İsmail Durmuş, “Abdulkadir b. Mustafa Kabbani”, *TDVİA*, C. 24, İstanbul, 2001, s. 13.

⁷⁶⁰ BOA., *BEO.*, 1836/137628, 01/01/1320 (10 Nisan 1902); *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)*, *İrade-i Hususi (İ.HUS.)*, 96/116, 15/01/1320 (24 Nisan 1902); BOA., *MF. MKT.*, 623/51, 22/01/1320 (1 Mayıs 1902).

⁷⁶¹ Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık (1842-1871)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2014, s. 114.

⁷⁶² Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.I, s. 70, 116.

mezunları arasından karşılanmasındaki yetersizliğinin de etkisiyle olsa gerek eski usulde tayinler devam etmiştir. Taşradaki birçok kaza kaymakamlığına askeri kökenli kişiler, kaza müdürleri, çeşitli görevlerde bulunanlar, mali işlerden sorumlu memurlar, gümrüklerde çalışanlar, eyalet ve sancak meclislerinde azalık görevlerinde bulunanlar, vali ve müşirlerin maiyetinde bulunan bazı memurlar ile bölgeyi tanıyan ahali üzerinde otoriteyi sağlayacağı düşünülen yerel eşraftan ya da hanedan azaları kaymakam olarak tayin edilmişlerdir.⁷⁶³

Mehmed Necib Bey ve Ahmed Ragıp Bey’de çeşitli devlet kademelerinde memurluk yaptıktan sonra kaymakamlık görevine getirilmişlerdir. Her ikisi de kaymakamlık görevinden sonra vilayetlere maarif müdürü olarak tayin edilmiştir.

Mehmed Necib Bey, Bursalı olup on dört yaşında olduğu halde Bursa sancağı tahrirat kalemine mülazemet ederek devlet hizmetine girmiştir. Sonra Kirmastı zabıt memurluğuna ve Canik sancağı dâhilindeki Çarşamba nahiyesi müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevde iki yıl kaldıktan sonra 16 Mayıs 1870 tarihinde Bolvadin, 21 Ağustos 1870 tarihinde Mudanya, 8 Ekim 1871 tarihinde Mihaliç, 14 Mart 1873 tarihinde 2. Defa Mudanya, 28 Ocak 1877 tarihinde Gemlik, 14 Ağustos 1881 tarihinde Debre-i Zir, 6 Ekim 1882 tarihinde 2. Defa Bandırma, 28 Eylül 1884 tarihinde Kesriye, 14 Mayıs 1885 tarihinde Kalkandaş kazaları kaymakamlıklarına tayin olmuştur. Son görev yerinde 22 Kasım 1886 tarihine kadar görev yapmıştır.⁷⁶⁴

Mehmed Necib Bey’in Gemlik kazası kaymakamlığı döneminde maarife yapmış olduğu katkılardan dolayı oldukça başarılı geçmiştir. Kazada bir maarif encümeni kurmuş, kazanın bütün köylerindeki mahalle mekteplerini ıslah edilmesini sağlamış, ayrıca erkekler için üç, kızlar için de üç mektebin açılmasını sağlamıştır. Mehmed Necib Bey bunlara ek olarak, Maarif Nezareti bütçesinden hiçbir mali destek almaksızın yeni eğitim metotlarını iyi kavramış (*usul-i cedide üzere tedris*) altı kadın ve altı erkek öğretmeni istihdam etmiştir. Sonuç olarak 1881 yılında bu mekteplere dokuz yüz çocuk devam ediyordu. Bab-ı Ali bu kaymakamı daha yüksek bir makama terfi ettirmeye ve bir madalyayla ödüllendirmeye karar vermiştir.⁷⁶⁵ Alınan karar neticesinde Mehmed Necib Bey 13 Nisan 1887 tarihinde işe mübaşeret etmiştir. Bu görevde beş yıl beş ay beş gün kalmış ve 17 Eylül 1892 tarihinde görevinden istifa etmiştir.⁷⁶⁶

⁷⁶³ Güneş, *Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık (1842-1871)*, s. 116-127.

⁷⁶⁴ BOA., *DH.SAİDd...*, 4/994, s. 994; BOA., *ŞD.*, 1101/64, 22/10/1310 (9 Mayıs 1893).

⁷⁶⁵ BOA., *İ. DH.*, 829/66741, 05/06/1298 (5 Mayıs 1881); Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 152-153.

⁷⁶⁶ BOA., *DH.SAİDd...*, 4/994, s. 994; BOA., *ŞD.*, 1101/64, 22/10/1310 (9 Mayıs 1893).

Tablo 3.10. *Farklı mesleklere sahip maarif müdürleri*

Sıra	Maarif Müdürü	Mesleki Kökeni
1	Kazım Nami (Duru)	Asker, Muallim
2	Mehmed Nadir Bey	Asker, Muallim
3	Ahmed İzzet Efendi	Bahriye Nezareti Muhasebe Kalemi Mümeyyiz-i
4	Mehmed Emin Bey	Edirne İskân ve Muhacirin Memurluğu
5	Abdulkadir Halis Bey	Evkâf Müdürü, Vilayet Muhasebecisi
6	Abdulkadir Kabbani Efendi	Gazeteci, Matbaa Müdür, Belediye Başkanı
7	Mahmud Celaleddin Bey	Gazeteci, Yayıncı
8	Faik Reşad Bey	Gazeteci, Yazar
9	Necib Bey	Kaymakam
10	Ahmed Ragıb Bey	Kaymakam
11	Mustafa Radovişli	Mümeyyiz
12	Haşim Nazmi Bey	Tıbbiye
13	Abdülkerim Efendi	Tıbbiye
14	İbrahim Süruri Bey	Vilayet Mektubi Kalemi Müsevvidi
15	Ahmed Rıza Bey	Ziraatçı, Siyasetçi
16	Atıf Bey	Bursa Maarif Meclisi Azası
17	Kamil Bey	Halkalı Ziraat Mektebi
18	Mehmed Murad Bey	Mahrec-i Aklam Müdürü

(Kaynak 747-766. Dipnotlar)

Ahmed Ragıb Bey, 6 Ekim 1863 tarihinde İstanbul'da Emtia Gümrük kaleminde göreve başlayarak devlet hizmetine girmiştir. Sonra Tırhala ve Siroz tahriri emlak komisyonu baş kitabesinde, manastır Fırka-i seyyaresi kitabeti refakatinde görev yapmıştır. 18 Nisan 1872 tarihinde Akka Sancağına bağlı Safed Kazası kaymakamlığına tayin edilmiştir. Çok geçmeden 3 Ağustos 1872 tarihinde bu görevinden istifa etmiştir. 21 Mayıs 1873 tarihinde Havran Sancağı Aclun Kazasına tayin olmuşsa da burada da uzun süre kalmadan 23 Ekim 1873 tarihinde ikinci defa istifa etmiştir. 13 Ocak 1875 tarihinde aynı sancağa bağlı Kuneytır Kazası kaymakamlığına tayin edilmiştir. 18 Haziran 1875 tarihinde bu görevinden de istifa ederek ayrılmıştır. Kısa bir süre kaza tadad ağman memuriyeti görevinde bulunduktan sonra 25 Mayıs 1882 tarihinde Kosova, 9 Aralık 1886 tarihinde Bitlis vilayeti evkâf muhasebeciliğine tayin olmuştur. Bu görevde on bir ay kalmış ve 12 Ekim 1887 tarihinde görevinden azl edilmiştir. İki yıl boşta kalan Ahmed Ragıb Bey 10 Aralık 1889 tarihinde Basra Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevde üç yıl üç ay

kaldıktan sonra becayiş suretiyle 21 Şubat 1892 tarihinde Bağdad Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Burada 25 Temmuz 1893 tarihine kadar kalmıştır.⁷⁶⁷

3.3. Maarif Müdürlerinin Görevleri

Vilayet maarif müdürlerinin görev ve yetkileri hakkında ilk hukukî metin 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesidir. Nizamnamenin yayımlanmasından sonra yeni hukukî metinler ile maarif müdürlerinin görev ve yetkilerinde değişiklikler olmuştur. 13 Aralık 1896 tarihinde yayımlanan Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimat ile maarif müdürlerinin görev ve yetkileri ile ilgili ilk defa müstakil bir hukukî metin oluşturulmuştur. Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimat'tan sonra da güncel gelişmelere binaen yeni hukukî metinlerde maarif müdürlerine yeni görevler verilmeye devam etmiştir.

3.3.1. Vilayat-ı şahane maarif müdürlerinin vezaifini mübeyyin talimat'tan önceki görevleri

1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi⁷⁶⁸ ile 18. yüzyıl sonlarından başlayan ve eklektik, bölük pürçük gelişen Osmanlı eğitim modernleşme süreci ilk kez bu nizamname ile birlikte tutarlı ve genel bir mahiyet kazanmıştır.⁷⁶⁹ Bu nizamname ile birlikte Tanzimat arifesinde (1838) kurulması hedeflenen ve büyük ölçüde gerçekleştirilen üç kademeli modern eğitimi;

- a- Hukukî zemine oturtmuş,
- b- Sistem bütünlüğüne kavuşturmuş;
- c- Sistemi oluşturan yönetim organları ve mektep sistemini de tanımlamıştır.⁷⁷⁰

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile vilayetlerde kurulacak olan maarif meclislerine başkanlık yapacak olan maarif müdürlerinin de görevleri tanımlanmıştır. Nizamnamede dört ayrı maddede maarif müdürlerinin görevleri ile ilgili açıklama bulunmaktadır. Buna göre maarif müdürlerinin görevleri şunlardır;

⁷⁶⁷ BOA., DH.SAİD..., 25/111, s. 111; BOA., ŞD., 937/47, 18/12/1312 (12 Haziran 1895).

⁷⁶⁸ “Maarif-i Umumiye Nizamnamesidir”, *Düstûr, Birinci Tertib*, C. 2, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 184-219.

⁷⁶⁹ Selçuk Akşin Somel, “1869 Tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, Ed. Kemal Kahraman-İlona Baytar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay., İstanbul, 2015, s. 140.

⁷⁷⁰ Cemil Öztürk, “Yakın Çağ'da Osmanlı ve Diğer İslam Devlet ve Toplumlarında Eğitim”, *Eğitim Tarihi*, Ed. Mehmet Şişman, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2019, s. 174.

a- Maarif müdürleri görev yaptıkları vilayetlerdeki sultani mektebinin idaresine edeceklerdir,⁷⁷¹

b- Vilayette oluşturulacak maarif meclisine başkanlık yapmak,⁷⁷²

c- İşlerin bir neticeye bağlanmasına, kararlaştırılmış ıslahatın fiili icraatına, nizamname hükümlerinin, maarif nezaretinden alınacak talimatın icrasının tamamına nezaret, vilayet merkezinde bulunan mektep, kütüphane, özellikle idadiye, mekatib-i sultaniyye ve aliyyeyi teftişe, vilayet maarifi tahsisatının karar ve nizamı dairesinde harcanmasına, kullanılmasına ve israftan kaçınılmasına dikkat etmek,⁷⁷³

d- Vilayet dahilinde umumi terbiye konusunda vaki olan icraat ve ıslahatın bir fezlekesini yapıp Bab-ı Ali'ye takdim etmek üzere valiye vermek, vakti oldukça meclise gelen meselelere maaşla tayin edilmiş olan erkanla birlikte beraberce bakmak, meclis kararıyla, sorumluluğuna maarifle ilgili özel bir memuriyet havale olunduğu zaman da bu işi görmek (md. 150),

e- Her sene ders yılı sonunda yapılacak olan bitirme sınavlarında (müntehilik imtihanında) yer almak.⁷⁷⁴

İdare tarihimizde önemli bir yeri olan ve modern bir yerel yönetim sisteminin oluşturulmasında, sivil bürokrasinin taşrada yayılmasında başkent dışında taşrada halkın siyasi ve bürokratik süreçlere katılımının artmasında bir dönüm noktası olarak dikkat çeken⁷⁷⁵ 1871 Vilayet Nizamnamesinde⁷⁷⁶ de maarif müdürlerine yer verilmiştir. Nizamnamenin yirmi beşinci maddesine göre maarif müdürü vilayet maarif meclisine başkanlık etmek, vilayetın maarifle ilgili işlerini ve ıslahatlarını yapmak, Maarif Umumiye Nizamnamesi hükümlerinin ve Maarif Nezareti'nden alınacak talimatların tamamını yerine getirmek, vilayet merkezinde bulunan, mektep, kütüphane ve hususiyetle idadi, sultani mektepleri ve aliyenin teftişine, vilayet maarif tahsisatının karar ve nizamı dairesinde sarf ve kullanılmasına nezaret ve dikkat etmekle birlikte tahsisat idaresinden birinci dereceden mesul tutulmuştur.⁷⁷⁷ Nizamnamenin yirmi altıncı maddesine göre ise bir sene içinde vilayet

⁷⁷¹ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, md. 45.

⁷⁷² *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, md. 143.

⁷⁷³ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, md. 147.

⁷⁷⁴ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, md. 170.

⁷⁷⁵ Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli 1789-1922*, s. 211.

⁷⁷⁶ "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi", *Düstûr, Birinci Tertib*, C. 1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 625-651.

⁷⁷⁷ *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi*, md. 25.

dahilinde eğitimde meydana gelen icraat ve ıslahatın özetini yapıp Babîâli'ye takdim edilmek üzere valiye vermekle yükümlü tutulmuştur.⁷⁷⁸

3.3.2. Vilayat-ı Şahane maarif müdürlerinin vezaifini mübeyyin talimat

13 Aralık 1896 tarihinde yayımlanan Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimat⁷⁷⁹ ile maarif müdürleri ilk defa müstakil bir hukukî dayanağa sahip olmuşlardır. Talimat altmış bir maddeden ve beş bölümden meydana gelmektedir. Talimatın ilk bölümü, maarif müdürleri (madde 1-9), ikinci bölüm maarif meclisleri (madde 10-16), üçüncü bölüm maarifin gelirlerine (madde 17-22), dördüncü bölüm mektepler (madde 23-58) ve beşinci bölüm diğer konular (mevadd-ı müteferrika) (madde 59-61) hakkındadır.

3.3.2.1. Talimatın yayınlanma süreci

Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimatın yayımlanmasında maarif müdürlerinin hemen hemen her vilayette görev yapmaya başlaması, maarif meclislerinin aynı şekilde her vilayette kurulması, maarife ait gelir ve giderlerin artması, ülke genelinde mekteplerin (devlet mektepleri, hususi mektepler, gayrimüslim mektepler, azınlık mektepleri ve yabancı mekteplerin) sayısında görülen artış, bu mekteplerdeki muallimlerin ve mektep idarelerinin teftişi, ders kitapları ve zararlı yayınların takibi gibi nedenler etkili olmuştur.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin beşinci maddeye göre eğitim idaresi yeniden düzenlenmeli ve vilayetlerde de Maarif Nezaretinin bürokratik şubeleri kurulmalıydı. Nizamnamenin yayınlanmasından sonra 1870'li yılların başından itibaren maarif komisyonlarının kurulması sonra maarif meclislerinin kurularak 1882 yılından itibaren bu meclislerin başına maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte maarif teşkilatı taşrada bürokratikleşmeye başlamıştı. Talimatın yayınlandığı 1896 yılının sonlarında Yemen, Hicaz ve Trablusgarb vilayetleri dışında bütün vilayetlerde birer maarif müdürü görev yapmaktaydı. Müstakil sancaklarda da Kudüs-i Şerif Sancağında bir maarif müdürü, Bingazi ve Zor sancaklarında maarif idaresinin yükümlülüklerine haiz birer maarif komisyonu bulunmaktaydı. İzmid, Çatalca, Kal'a-i Sultaniye sancakları burada bulunan idadi

⁷⁷⁸ *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi*, md. 26.

⁷⁷⁹ “Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat”, *Düstûr*, Birinci Tertib, C. 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1941, s. 118-128.

mekteplerinin müdürleri tarafından bu görev yerine getirilmekteydi. Vilayet maarif meclislerinin başkanlı olan maarif müdürlerinin on dört yıldan beri görev yapmalarına rağmen görev ve yetkilerinin tanımlayan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve 1871 Vilayet Nizamnamesi'ndeki tanımlar dışında her hangi bir hukukî metnin olmayışı da talimatın yayınlanmasında önemli nedenlerden biri olmuştur.

Talimatın yayımlanmasında önemli etkenlerden birisi de ülke genelinde mekteplerin sayısında meydana gelen artış olmuştur. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 'ne göre Osmanlı'da mektepler mekâtib-i umumiye (genel mektepler) ve mekâtib-i hususiye (özel mektepler) olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Mekâtib-i umumiyenin gözetim ve idaresi (nezaret ve emr-i idaresi) devlete aittir. Mekâtib-i hususiyenin ise yalnız gözetimi devlete ait olup tesis ve idaresi kişi (efrad) ve yahut cemaate aittir. Mekâtib-i umumiye beş sınıfa ayrılmıştır. Bunlar, sıbyan (sonraki yıllarda ibtidai), rüşdiye, idadiye, sultaniye ve mekâtib-i âlîye (yüksekokullar)dır. Mekâtib-i hususiye ise mekâtib-i hususiye-i İslamiye (özel İslam mektepleri), mekâtib-i gayr-i Müslime (gayrimüslim mektepleri) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mekâtib-i gayr-i Müslime kendi içinde üçe ayrılmaktaydı. Bunlardan ilki cemaatler ve patrikhane tarafından ulan “milli mektepler”, ikincisi ise kişilerin kurdukları “eşhas mektepleri” ve üçüncüsü ise “ecnebi” yani yabancı mekteplerdir.⁷⁸⁰

Sıbyan mektepleri en eski ve yaygın eğitim kurumlarıydı. Bu mektepler ülkedeki ilk düzey eğitim kurumlarıydı. Bütün mahalle ve köylerde kurulmaları öngörülmüştür. Dini açıdan karma olmayacaktır. Devam zorunluluğu erkekler için 6-10 yaş, kızlar için ise 7- 11 yaş olarak belirlenmiştir. Sıbyan mekteplerinde yeni yöntemle eğitim vermesi üzerinde önemle durulmuştur. Bu tür eğitime örnek olmak üzere, “numune” mektebi olarak 1872 tarihinde açılmıştır. Bu mektepler daha sonra taşrada da açılacaktır. Yeni yöntemle eğitim yapan bu mekteplere sıbyan yerine “iptidai” adı kullanılmıştır. Ülkedeki modern yöntemle (usul-i cedide) eğitim yapan mekteplere iptidai, geleneksel ve eski yöntemle (usul-i atika) eğitim yapan mekteplere de sıbyan mektebi denilmiştir.

Rüşdiyeler, ilk kurulmaya başlandığı 1847 yılından 1869 yılına kadar geçen sürede sıbyan mekteplerinin üstünde yüksek mekteplere hazırlık yapan kurumlar olmuştur. 1869 yılından itibaren bu mektepleri sıbyan/ibtidai mekteplerinin üstünde günümüzdeki lise mektepleri seviyesinde olan idadi mekteplerinin altında günümüzdeki ilköğretimin ikinci kademesi olan ortaokullar seviyesinde eğitim veren kurumlar olmuşlardır.

⁷⁸⁰ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, md. 1, 2, 129.

İlk rüşdiye mektebi Kemal Efendi'nin özel bir girişimleri sonucunda 1847 yılında açılmıştır. Kemal Efendi'nin açtığı mekteplerin gösterdiği başarı dolayısıyla 1848 yılında İstanbul'da ilki Davutpaşa'da olmak üzere beş adet açılmıştır. İlk açılan rüşdiye mekteplerinde başarı sağlanması üzerine bu mekteplerin yaygınlaştırılmaya başladığını ve 1852 yılında İstanbul'da rüşdiye sayısının ona ulaştığı görülmektedir. Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi yayınlandığı sırada İstanbul'da on iki rüşdiye varken bu mekteplerin vilayetlerdeki sayısı Anadolu'da elli, Rumeli'de altmış iki, Arap vilayetlerinde dokuz, Afrika'da iki ve Ege adalarında iki olmak üzere yüz yirmi beşi bulmuştur. Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yürürlüğe girmesinden sonra ülke genelinde rüşdiye sayısında büyük bir artış söz konusu olmuştur. Fakat bu mekteplerin sayısındaki asıl önemli artış II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilmiştir.

Rüşdiyeler, ilk kurulmaya başlandığı 1847 yılından 1869 yılına kadar geçen sürede sıbyan mekteplerinin üstünde yüksek

Arapça “ıdad” kökünden gelen idadi sözcüğü hazırlamak, geliştirmek, bir şeyi hazırlamaya mahsus yer, hazırlama yeri anlamına gelmektedir.⁷⁸¹ 1869 yılına kadar Osmanlı eğitim sisteminde modernleşme kapsamında açılan mektepler rüştiyeler, mesleğe yönelik mektepler ve yüksek mekteplerden ibaretti. Bu döneme kadar yüksek mekteplere talebeyi rüştiyeler yetiştiriyordu. Ancak rüştiyelerde uygulanan eğitim-öğretim programları bir üst kademeye geçiş için yetersiz kalıyordu. Bu da yüksek mekteplerdeki eğitimin kalitesini düşürüyordu. Bu sebeple rüştiyeler ile yüksek mektepler arasında geçişi sağlayacak ve eğitimde daha modern bir kademe sistemini gerçekleştirecek mekteplerin (idadi mekteplerinin) açılması bir mecburiyet haline gelmiştir.⁷⁸² Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle açılması kararlaştırılan idadi mektepleri hemen açılamamıştır. İstanbul'daki ilk mektep 1873 yılında Darü'l-Maârif'in yerinde açılabilmiştir.⁷⁸³ İlk idâdînin

⁷⁸¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.114; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1999, s.409; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, İstanbul, 2004, s.34. İdâdî deyimini eğitim tarihimizde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. 1838 yılında ilk defa açılan rüştiye mektebi için talebe yetiştiren sıbyan mekteplerine ve Harp mektebi ile Askerî Tıbbiye'de okumak isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak için açılan hazırlık sınıflarına, 1846 yılından sonra açılmaya başlanan rüşdiyeler ile 1850 yılında açılan ve yine bir rüşdiye olan Darülmaarif'e sıbyan mekteplerinden gelen talebelerin mevcut programa uyum sağlayabilmeleri amacıyla açılan özel sınıflar için de bu deyim kullanılmıştır Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi.*, C. 1-2, s.495; Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.45; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, 1992, s.130; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100 – M.S. 2007*, s. 166.

⁷⁸² Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 82-83.

⁷⁸³ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 138; Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.45; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 101; Cahit Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, Eskişehir, 1984, s. 255; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.117; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100 – M.S. 2007*, s. 166.

açılmasından sonra maddî imkânsızlıklar,⁷⁸⁴ muallim yokluğu,⁷⁸⁵ gençlerin rüşdiyeyi bitirdikten sonra bu kadarcık tahsili hem hayat hem maişetleri hem de memuriyetleri ve meslekleri için kâfi görmeleri⁷⁸⁶ nedenlerinden dolayı bu mekteplerin açılmasında kısa bir süre durgunluk yaşanmıştır.

Tablo 3.11. *Vilayat-ı şahane maarif müdürlerinin vezaifini mübeyyin talimat yayınlanmadan önce 1873-1895 yılları arasında mektep ve görevli sayıları*

Sene	Mektep	Mektebin Özelliği	Vilayetlerdeki Sayısı	Görevli Memur ve Muallim Sayısı
1873	İbtidai			
	Rüşdiye	Erkek	276	276
	İdadi	Gündüzlü	1	1
	Gayrimüslim			
1883	İbtidai			
	Rüşdiye	Erkek	362	
		Kız	22	
	İdadi	Gündüzlü		
	Darülmuallimin	İbtidai		
	Gayrimüslim			
1894-1895	İbtidai		21654	
	Rüşdiye	Erkek	362	860
		Kız	22	63
	İdadi	Yatılı Sivil	15	405
		Gündüzlü	35	386
	Darülmuallimin	İbtidai	14	
	Gayrimüslim		6437	9647

(Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 2000, s. 33, 46, 90-104)

İstanbul dışında vilayetlerde açılan ilk idadi mektebi Yenişehir'de açılmıştır. Yanya Vilayeti Tırhala Sancağının merkezi olan Yenişehir'de bulunan rüşdiye mektebi 16 Aralık 1874 tarihinde alınan kararla idadi mektebine tahvil edilmiştir.⁷⁸⁷ İdadi mekteplerinin Osmanlı taşrasında gerçek anlamda yayılması, 1884 yılında vilayet maarif meclislerinin

⁷⁸⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.119.

⁷⁸⁵ Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, s. 253-254.

⁷⁸⁶ Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye, ve Sanat Müesseseleri –Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi*, C. 3, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 923.

⁷⁸⁷ Fatih Demirel, *Mekteb-i İdâdî*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum, 2010, s.16, 27.

kurulmasıyla yaratılan yeni malî kaynakların desteğiyle, 1885 yılından itibaren gerçekleşmiştir.

II. Abdülhamit dönemi, eğitimin kurumsallaşması açısından en önemli dönem olmuştur. Bu dönemde Maarif-i Umumiye Nezareti, merkezi bir eğitim bakanlığı olarak yeniden düzenlenmiştir. Her düzey mektep sayısında ve mektepleşme oranında (cemaat ve yabancı mektepler de dâhil) en çok artış bu dönemde olmuştur. Geleneksel eğitim yapan sıbyan mektepleri modern eğitim yapan iptidailere çevrilmiş ve yanı sıra yeni iptidailer açılmıştır. Özellikle idadi düzeyi eğitime büyük önem verilmiş ve sivil idadiler asıl bu dönemde açılmaya başlamıştır. II. Abdülhamid dönemi bir anlamda “iptidailer” ve “idadiler” dönemidir. Bu dönemde ayrıca birçok meslek mektebi de açılmış ve özel mekteplerde yine bu dönemde gelişmiştir.⁷⁸⁸ Tablo 3.11’de de görüldüğü üzere II. Abdülhamit döneminde ülke genelindeki mektep sayısında önemli bir artış gözükmektedir.

II. Abdülhamit döneminde ülke genelindeki mektep sayısında meydana gelen artış bu mekteplerin ve mekteplerde görevli olan muallimlerin denetimini de gündeme getirmiştir. Mekteplerin teftişi meselesi talimatın yayımlanmasındaki en önemli etkenlerden biri olmuştur.

Osmanlı maarif sisteminde teftiş hizmetinin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. İlk olarak 1840’lı yıllarda İstanbul’daki sıbyan ve rüşdiye mekteplerini her gün gezip yeni nizamların nasıl uygulandığını denetlemekle görevli müfettiş mahiyetinde birer muinler tayin edilmiştir.⁷⁸⁹ 1860’lı yıllarda bazı Meclis-i Maarif azaları Rumeli bulunan bir kısım eyaletlerde ve livalarda bulunan rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin teftişiyle görevlendirilmişlerdir.⁷⁹⁰ Teftiş görevi bazen Ahmed Vefik Efendi, Ali Rıza Efendi, Subhi Bey ve Ahmed Cevdet Paşa geniş yetkiler verilen kişiler tarafından yapılmıştır.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 1869 yılında yayımlanmasıyla birlikte teftiş hizmetlerinde yeni hükümler getirerek, teftişin nezaretin resmî ve kanuni görevleri arasına girmesini sağlamıştır.⁷⁹¹ Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ilânından sonra, büyük Meclis-i Maarif bünyesinde memurîn-i teftişiye adı altında, Rumeli yakası mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye müfettişliği ve Anadolu yakası Mekatib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye

⁷⁸⁸ Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 2000, s. 133.

⁷⁸⁹ Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s.25; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 48.

⁷⁹⁰ BOA., İ.. DH., 479/32238, 14/04/1278 (19 Ekim 1861); BOA., A.İMKT.UM., 516/98, 13/05/1278 (16 Kasım 1861).

⁷⁹¹ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.5; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 49-50.

müfettişliği adıyla iki teftiş memuriyeti kurulmuştur.⁷⁹² 1882 ve 1886 yıllarında merkez teşkilatta mevcut olan müfettişlik kadrosunda artışa gidilmiştir. 1891 yılında Rumeli Vilâyet-ı Şahanesi Maarif Müfettişliği teşkil edilmiştir.

Osmanlı taşrasında vilayetlere düzenli bir şekilde müfettişlerin tayin edilmesi 1882 yılından itibaren maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle başlamıştır. Bu tarihten önce vilayetlerde maarifin teftiş işi daha çok Dersaadet'e yakın olan eyaletlerde/vilayetlerde yapılmıştır. Vilayet maarif idarelerindeki müfettişler beş yıl gibi bir süre hizmet verdikten sonra 1888 yılının ikinci yarsısından itibaren vilayetlerde bu görevin lağvedilmiştir. Vilayetlerde maarif müfettişliklerinin lağvından sonra mekteplerin teftiş görevi maarif müdürleri tarafından yerine getirilmiştir. 1890'lı yıllardan itibaren birçok yeni ibtidai ve rüşdiye mektebiyle birlikte gayrimüslim mektepleri, yabancı mekteplerin çoğalmaya başlaması açılması üzerine vilayetler tarafından bu mekteplerin teftişi sorunu ortaya çıkmıştır.

Teftişle alakalı olarak Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimatın yayımlanmasında önemli etkenlerden birisinin de ders kitapları başta olmak üzere zararlı kitapların takibi ve teftişi hususu olduğu düşünülmektedir.

Osmanlı'da kitap sansürü ile ilgili ilk uygulama 17 Ocak 1857 tarihinde dokuz maddelik Matbaa Nizamnamesi⁷⁹³ ile yapılmıştır. Nizamname ye göre kitap basımının denetlenmesinin Meclis-i Maarif tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Bu denetim sonrasında kitapların basımında ve yayınında bir sakınca görülmezse gerekli ruhsatname verilmektedir. İlgili nizamname II. Abdülhamid döneminde yürürlükten kaldırılmış ve 22 Ocak 1888 tarihli yeni Matbaalar Nizamnamesi⁷⁹⁴ uygulamaya konulmuştur. Yaklaşık yedi yıl sonra bu nizamname de kaldırılmış ve kırk yedi maddeden oluşan 19 Aralık 1894 tarihli Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri' Hususata Dair Nizamname⁷⁹⁵ yayımlanmıştır. Bu nizamname II. Meşrutiyet dönemine kadar yürürlükte kalmıştır. 19 Aralık 1894 tarihli “Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri’ Hususata Dair Nizamname”de vilayet maarif müdürlerini ilgilendiren hususlar şöyle belirtilmiştir: Maarif Nezareti'nin resmi ruhsatı olmadan matbaa sahipleri hiçbir kitabı basamayacaklar, Maarif Nezareti basılması istenen kitaba üç ay içerisinde ya resmi ruhsat verecek ya da reddedecektir. Kitabın kaç

⁷⁹² Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, s.78; Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.6; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 50-51.

⁷⁹³ “Matbaa Nizâmnamesi”, *Düstûr, Birinci Tertib*, C. 1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 227-229.

⁷⁹⁴ “Matbaa Nizâmnamesi”, *Düstûr, Birinci Tertib*, C. 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1937, s. 990-1000.

⁷⁹⁵ “Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri' Hususata Dair Nizamname”, *Düstûr, Birinci Tertib*, C. 6, Devlet Matbaası, Ankara, 1939, s. 1544-1555.

nüsha basıldığına dair bir beyanname ile beraber, kitap yayınlanmadan önce kitabın beş nüshası İstanbul'da Maarif Nezareti'ne taşrada ise maarif müdürlerine verilecektir. Basılan nüshaların aslına uygun olup olmadığı incelendikten sonra, bunlardan birine aslına uygundur ibaresi ve yayın izni verildiği yazılıp, mühürlendikten sonra sahibine teslim edilecektir.⁷⁹⁶ Yabancı ülkelerde basılan yayın, arma ve madalya gibi eserlerin yurt içine girişinde izin verilmesinde İstanbul'da Maarif Nezareti, vilayetlerde maarif müdürleri, maarif müdürlerinin olmadığı yerlerde ise mahalli memurları tarafından verilen ruhsat olmaksızın ülkeye girişi yapılmayacaktır.⁷⁹⁷ Muayene olunarak yurtiçine girmesine izin verilen kitap veya eserlerin isim ve miktarını belirten iki nüsha cedvel düzenlenecektir. Görevli memur ve kitap veya eserlerin kendisine gönderilen kişi tarafından imza altına alınacaktır. Bunlardan biri sahibine diğer ise kitap ve eserler ile birlikte İstanbul'da Maarif Nezareti, vilayetlerde maarif müdürleri, maarif müdürlerinin olmadığı yerlerde ise mülki amirlere gönderilecektir.⁷⁹⁸

Teftişle ilgili olan önemli hususlardan birisi de ders kitaplarının teftişi olmuştur. Ders kitapları, siyasal kültür aktarımı olarak adlandırdığımız genelde toplumsallaşma, özelde ise siyasal toplumsallaşma sürecinin bir aracı olarak önemli bir işlev görürler. Ayrıca ders kitapları, “resmi ideolojinin” bizzat oluşumu ve içeriğinin belirlenmesinde de başlıca kaynaklardan biridir. Zira talebelere aktarılması gereken “değer”lerin içerikleri ilk kez titiz bir süzgeçten geçirilirken, farkında olarak veya olmayarak siyasal kültürün, resmi ideolojinin, resmi tarihin ve resmi tarih yazıcılığının oluşumu söz konusudur.⁷⁹⁹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ‘ne göre mekâtib-i hususiyeden olan cemaat mekteplerinin açılabilmesi için öncelikle muallimlerinin Maarif Nezareti'nden veya mahalli maarif idaresinden şahadetname almaları gerekmektedir. Bu mekteplerde adaba ve politikaya (siyasete) aykırı (mugayir) dersler okutturulmamak için okutulacak derslerin cetvelleri ve ders kitapları Maarif Nezareti tarafından veya taşrada ise vilayet maarif idaresi ve vali tarafından resmi izinle (ruhsat-ı resmiyye) onaylanacaktı.⁸⁰⁰

Gayrimüslim mekteplerini denetleme tedbirlerinin bir parçası ders kitaplarının kontrol altında tutulmasıydı. Bu tarz kısıtlamalar ve sansür önlemlerinin varlığına karşın Osmanlı

⁷⁹⁶ *Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri' Hususata Dair Nizarnname*, md. 20.

⁷⁹⁷ *Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri' Hususata Dair Nizarnname*, md. 26.

⁷⁹⁸ *Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri' Hususata Dair Nizarnname*, md. 27.

⁷⁹⁹ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Der. Kemal Karpat, Çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi üniversitesi Yay., İstanbul, 2005, s. 131.

⁸⁰⁰ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, md. 129.

idaresi 1895 yılına kadar dışarıdan gelen yabancı ders kitapları üzerinde sıkı bir gümrük kontrolü politikası gütmemiştir. Ancak 1894 yılının son günlerinde yayımlanan Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Mütferri' Hususata Dair Nizamnamede yer alan hususlar çerçevesinde 1895 yılından itibaren başlayarak Osmanlı gümrüklerine gelen ders kitapları da dâhil her bir yabancı kitabın teker teker ve sayfa be sayfa incelenmesi kararı alınmıştır. Ayrıca bu yıl içerisinde bir sirküler yayınlayan Osmanlı Devleti tüm yabancı devlet elçiliklerine ve misyonlarına gelecek her türlü basılı materyalin gümrüklerde kontrol edileceğini duyurmuştur. Fakat gümrüklerde gelen kitapları ilgili dillerde okuyup kontrol edebilecek yeterli ve yetenekli bir kadronun azlığı dolayısıyla bu tarihten itibaren yabancı dilde basılmış eserlerin gümrüklerden geçmesi çok uzun zamanlar tutacak bekleme sürelerine yol açmıştır.⁸⁰¹

Maarif müdürleri Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile 1871 yılı Vilayet Nizamnamesinde de valinin yanı sıra vilayetin memurlarından biri olarak belirlenmiştir. 1882 yılından itibaren ise vilayetlere Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ndeki hükümler çerçevesinde tayin edilmeye başlamışlardır. Vilayetlerde görev yapmaya başlayan maarif müdürlerinin görev ve yetkilerine dair tek bir hukukî metin bulunmamaktaydı. Onların görevleri ve yetkileri değişik hukukî metinlerde parça parça yer almaktaydı. Gerek maarif müdürlerinin görev ve yetkilerini tek parça halinde belirlemek gerekse onların başkanlık yaptıkları maarif meclisleri ile vilayet dâhilinde maarife ait diğer bürokratik kurumlar olan maarif komisyonlarının işlevleri hukukî bir çerçevede tanımlanmıştır.

3.3.2.2. Talimata göre maarif müdürlerinin temel görevleri

Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimatın birinci bölümü maarif müdürlerinin temel görevler hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre;

Maarif müdürü, vilayetlerde maarifin resen memuru ve sorumlu kişisidir. Bundan dolayı maarif müdürleri idareleri dâhilinde maarife ilişkin tüm işler ve meselelerin nizam, emir ve mevcut talimat hükümlerine uygun olarak yürütme ve görmeye dikkat ve şube memurlarının vazife ve yetkileri dairesinde hizmetlerine nezaret edecektir.⁸⁰²

⁸⁰¹ Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 21-22, 65-66; Selçuk Akşin Somel, *Gayrimuslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2021, s. 25-26.

⁸⁰² *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 1.

Maarif müdürü, vilayetlerde görev yapan muallim, memur ve diğer maarif çalışanlarının hiçbirini doğrudan doğruya Maarif Nezaretiyle haberleşmeye izinli olmadıklarından bunların her türlü maruzat ve resmi dilekçelerini nezarete ulaştıracaktır.⁸⁰³

Maarif müdürleri, umumi terbiye vazifesiyle mükellef olduklarından memuriyetin gerektirdiği tutumlara aykırı ve hoş olmayan hareketlerde bulunmayacakları gibi amiri bulunduğu memurların dahi uygun halde bulunmalarına nezaret ve buna aykırı hareket olursa bunu yapanlara sözlü ve yazılı ihtar ve tembihte bulunarak vazife ve istenilen duruma davet, istihdamlarına gayret edeceklerdir. Buna aykırı harekette ısrar edenleri nezarete şikâyet edeceklerdir. Aynı şekilde kendileri de zikrolunan hal ve hareketlerde bulunmaları ve bunun nezaretçe belirlenmesi halinde amiri bulunduğu memurlar gibi mesul olacaklardır.⁸⁰⁴

Maarif müdürleri, vazifesine devam etmekte mahzur gördüğü memur, muallimler ve diğer maarif görevlilerinin nizama aykırı bir kabahatleri olduğu durumda mesuliyeti kendine ait olmak üzere işten el çektirebileceklerdir. Fakat bu durumu o gün valilik makamına ve nezarete bildirmesi gerekmektedir.⁸⁰⁵

Maarif müdürleri, mahallince seçilen ve tayin olunan memurlar ve muallimler ile maarif çalışanlarının güvenilir olmalarına ve eğitim görevine yakışır ve layık kimseler olmasına dikkat edecektir.⁸⁰⁶

Maarif müdürleri, idadi mekteplerinin talimatnamelerinde yer alan ve her sene nezarete sunulacak olan layihalardan başka her üç ayda bir kere icraat ve hadiseleri içeren bir layiha ve her eğitim-öğretim yılı sonunda, idareleri altında bulunan bütün mektepler hakkında bilgi verecektir. Mektepler hakkında tanzim edecekleri layihada, bütün mekteplerin durum, derece, ıslah çözümü ve gelecek seneye göre gerek mekteplerin gerek talebenin sayıca artması ve azalmasına, diğeri mal, maarif gelir ve giderlerine yönelik husus ve görüşlerine dair sebep ve lazım, olan şeyleri içeren ayrıntılı bir bilgi Maarif Nezareti'ne takdim edecektir.⁸⁰⁷

Maarif müdürü, memuriyetleri altında bulunan resmi, hususi (özel), milli ve ecnebi (yabancı) her tür mektep hakkında, karyelerden başlayarak merkeze kadar derecelerine göre bir özel defter tutacaktır. Ayrıca her sene sonunda nezaretten gönderilen örneğe uygun bir

⁸⁰³ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 2.

⁸⁰⁴ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 3.

⁸⁰⁵ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 4.

⁸⁰⁶ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 5.

⁸⁰⁷ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 6.

şekilde bir istatistik tanzim edecek ve bunu vaktinde nezarete gönderecektir. Meydana gelecek gecikmelerden sorumlu olacaktır.⁸⁰⁸

Maarif müdürleri, maarife ait gelirlerin muhafaza edilmesini sağlayacak, bu gelirleri boş yere harcanmasından (telef) ve israftan kurumakla sorumludur. Bu hususta meydana gelecek müsamaha ve kusurlarda memurları ile birlikte sorumlu sayılacaktır.⁸⁰⁹

Maarif müdürleri bütün mekteplerin teftişi ile tedrisatın devamına, zararlı yayın ve talimatın vukuuna ve vilayet dâhilinde zararlı kitap, risale, evrakın dolaşmasına meydan verilmemesine ve matbaaların ilgili nizamname gereğince çalışmaları hususunda ihtimam göstereceklerdir.⁸¹⁰

3.3.2.3. Talimata göre maarif müdürlerinin maarif meclislerindeki görevleri

Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimatın birinci bölümünde maarif müdürlerinin temel görevler belirtildikten sonra ikinci kısımda onların maarif meclisleri ve komisyonlarındaki görevlerine yer verilmiştir. Buna göre;

Maarif müdürleri, vilayet merkezlerinde bulunan maarif meclislerinin başkanıdır. Meclisin azaları maarif müdürlerinin verdiği bilgi doğrultusunda, valiler tarafından tayin olunmaktadırlar. Liva ve kaza merkezlerinde kurulan maarif komisyonlarının azaları da maarif müdürlerinin onayı üzerine vali tarafından tayin edilmektedirler.⁸¹¹

Liva ve kaza maarif komisyonları başkanları altı ayda bir defa gerek vakıf ve avarız gelirleri gerekse diğer gelirler ile ilgili olarak ve bunların nerelere harcandığını açıklayan özet bir cetvel düzenleyecek ve maarif müdürüne göndereceklerdir.⁸¹²

Maarif müdürleri, liva ve kazalardaki maarif komisyonlarının hesap iş ve işlemlerini yerine getirmek için bir miktar maaşla bir kâtip istihdam edebileceklerdir. Fakat bunun için öncelikle nezaretten izin alacaktır.⁸¹³

3.3.2.4. Talimata göre maarif müdürlerinin mali hususlara ait görevleri

Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimatın üçüncü kısmında maarif müdürlerinin mali hususlara ait görevlerine yer verilmiştir. Buna göre;

⁸⁰⁸ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 7.

⁸⁰⁹ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 8.

⁸¹⁰ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 9.

⁸¹¹ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 10.

⁸¹² Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 14.

⁸¹³ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 16.

Maarif müdürleri, maarif umumi mallarını idare, muhafaza ve maarif sandıklarının teşkilatıyla toplanan yardım paralarının harcanmasına nezaret etmek ve muhasebe memurlarının vazifesine dair olan talimat ve emir hükümlerine aykırı meydana gelebilecek her türlü iş ve işlemlerden birinci derecede sorumludurlar.⁸¹⁴

Maarif müdürleri, kefaletle mükellef olan memurların verecekleri kefalet senetlerini yasa hükümlerine uygun hale getirmek ve kefillerin servet durumlarını her altı ayda bir kere vilayet idare meclisi vasıtasıyla yoklama ettirerek, kefalet için lazım olan miktarın aşağı bir dereceye indiği anlaşıldığında nizamname gereğini derhal uygulamaya memurdurlar.⁸¹⁵

Maarif müdürleri, maarif muhasebe kayıtlarını, sandık mevcudunu, hesap işlemlerini tahkik, her gün gelir ve gider evrakını, yevmiye (günlük) defterlerini tetkik edecektir. Tetkik sırasında muhasebe memurları veya sandık emininin bir çeşit zimmetini veya hesap kayıtlarına fesat karıştırıldığını açığa çıkarılırsa gereğine göre dördüncü maddede yer alan vazifesine devam etmekte mahzur görülen kişileri işten el çektirebilecektir. Bununla beraber yevmiyeye ve kayıtlara fesat karıştırıldığı anlaşıldırsa maarif müdürünün bu işi ağırdan aldığı anlaşılsa müdür de memur ile beraber suçtan sorumlu olacaktır.⁸¹⁶

Maarif müdürleri, menafî ve maarif hisselerinin tahsiline dair olan nizamname hükümlerinden maarife ait olan kısmın tamamen icrasına memurdurlar. Ayrıca ilgili nizamnamenin onuncu ve on birinci maddeleri gereğince maarifin 1305 senesinden sonraki gelirlerinden aşar kısmı için Ziraat Bankası şubelerine ve emlak vergisinden olan kısmı için de mal sandıklarına ait olan vazifeyi tamamıyla yapmak ve bu konuda gerektiği zaman vilayet makamına müracaat etmek ve Maarif Nezareti'ne de teşebbüs ve icraatları hakkında bilgi vereceklerdir.⁸¹⁷

Maarif muhasebe memuru ve yardımcısı, sandık emini ile maarif kâtibi gibi memurlar maarif müdürünün maiyetlerinde olduklarından nizam ve talimat dairesinde maarif müdürleri tarafından icra edilen tebligat hükümlerine uymağa mecburdurlar.⁸¹⁸

Maarif müdürleri, her ay düzenlenip nezarete takdimi gereken aylık cetvellerle (şehriye cedvelleriyle) yevmiye (günlük) ve defter-i kebir suretlerini ve her sene gönderilen yıllık (sal) muhasebeyle vilayet maarif bütçesini ve diğer hesapları zamanında tanzim ettirerek nezarete göndermekle sorumludur.⁸¹⁹

⁸¹⁴ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 17.

⁸¹⁵ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 18.

⁸¹⁶ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 19.

⁸¹⁷ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 20.

⁸¹⁸ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 21.

⁸¹⁹ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 22.

3.3.2.5. Talimata göre maarif müdürlerinin mekteplerle ilgili görevleri

Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimatın dördüncü kısmında maarif müdürlerinin mekteplerle ilgili görevlerine yer verilmiştir. Buna göre;

Vilayetlerde bulunan resmi mektepler, ibtidai, rüşdiye ve idadi mektepleridir. Bu mekteplerin her biri için ayrı talimatnameler hazırlanmıştır. Maarif müdürleri bu mekteplerin talimatname hükümlerine göre icrasına, müdür ve muallimlerinin talimatlardaki maddelere göre yerine getirmelerini gözetme ve bu mekteplerin ile tanzim ve iyileştirilmesine devamlı surette gayret edecektir.⁸²⁰

Maarif müdürleri, derslerin programda gösterildiği surette tedrisine özen göstermek, müdür ve muallimlerin vazifelerine devam etmeleri ve imtihanların vaktinde yapılması ve nezarete takdimi şart olup resmi mektepler talimatında bulunan cetvellerin düzenli olarak uygulanması ve maaş ve masrafların usul ve tahsisatı dairesinde gerçekleşmesini sağlayacaklardır.⁸²¹

İslam özel mektepleri (Mekâtib-i Hususiye-i İslâmiye) kişi (efrad) veya mahalle, nahiye, karye heyeti tarafından kurulan mekteplerdir. Vilayet maarif idareleri bu mekteplerin programlarının resmi mektepler ders cetvellerine uygunluğunu ve muallimlerinin memuriyetlerinin tasdiki ile tedrisatın usulüne uygun yapılmasını, gelirlerinin usulüne uygun harcanması gibi hususlara dikkat edeceklerdir. Maarif müdürleri de İslam özel mekteplerini ilerlemesi için devamlı surette mesai harcayacaklardır.⁸²²

Yabancı ve gayrimüslim mekteplerinin (Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayri Müslimenin) resmi ruhsata bağlanması irade-i seniyye gerektirdiğinden mekteplerin durumu, mevki, türü ve emirler hükümlerine uygun halde icrasına çalışacak ve bu mekteplere ruhsatname vereceklerdir.⁸²³

Maarif müdürleri, resmi mekteplerin müdür, muallim ve müstahdemlerini vazifelerini yerine getirememeleri, görevlerinde yetersizlikleri veya diğer sebeplerden dolayı memuriyetlerine devamlarında mahsur görülenlerden nezaret tarafından tayin edilmişlerse nezarete müracaat veya kendileri tarafından tayin edilmişlerse doğrudan doğruya kendileri azl edebileceklerdi. Gayrimüslim tüm milli mekteplerin müdür, muallim ve müstahdemlerinden şهادetnameleri tasdik olmayanlar ile memuriyetlerinin devamında

⁸²⁰ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 24.

⁸²¹ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 25.

⁸²² Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 26.

⁸²³ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 31.

mahsur görülenlerin görevlerinden ayrılmalarını, mektep müdüründen ve mektebi kuranlardan talep edebilecektir.⁸²⁴

Gayrimüslim mekteplerde Lisan-ı Osmanî dersinin tedrisinin yapılması kararlaştırılmış olduğundan Türkçe derslerinin mektebin derecesine göre talebeler tarafından istifade edilecek şekilde verilmesine dikkat edilecektir.⁸²⁵ Bu ders muallimlerin yokluğu nedeniyle karyelerdeki ibtidai mekteplerinde verilmeyecek, kasabalardaki rüşdiye mektepleri ile yabancı mekteplerde verilecektir. Yabancı mekteplerde bu ders maarif memurları tarafından verilecektir.⁸²⁶

Daha önceden kurulmuş olan yabancı ve gayrimüslim mekteplerin hal, zaman ve mahalli durumun müsaade ettiği oranda kanun dairesine çekmek maarif müdürlerinin vazifesinden olduğu gibi yeni kurulmak istenen mektepler hakkında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, emirler ve irade hükümleri icra kılınacaktır.⁸²⁷

Bütün mekteplerin ders programları, ders kitapları maarif müdürleri tarafından tetkik edilerek onaylanacaktır. Ders programlarında veya kitaplarında değiştirilmesi gerekirse onaylamak için öncelikle maarif müdürüne başvurulacaktır.⁸²⁸

Maarif müdürleri milli mektepler (mekatib-i milliye-i dahiliye ve hususiye) hakkında yapacağı teftişte önce ruhsatlı olup olmadığına, sonra tedrisatın ruhsatname ile dâhili talimata uygun halde yapılıp yapılmadığına ve muallimlerin şهادetnameli ve güvenilir kişilerden olup olmadığına, kitapların ruhsatnamede gösterilen kitaplarla aynı olup olmadığına sonra sözlü tedrisat ve gayrimünasib telkinat gerçekleşip gerçekleşmediğini ve tasdik edilmiş olan programda gösterilen vaktin bozulup bozulmadığına bakacaklardır. Ayrıca tarih ve coğrafya kitaplarındaki haritalara bilhassa dikkat edilecektir.⁸²⁹

Maarif müdürleri dereceleri itibarıyla tüm mekteplerin örneklerine uygun olarak defterlerini tutacaklardır. Bu defterlerde mektep olarak kabul olunan yerin, mektep muallimlerinin ve ders kitap ve programlarının değiştirilmesi halinde durumu hemen ruhsatnamelerine ve özel defterine kaydedeceklerdir.⁸³⁰

Mekteplerde yapılacak olan ödül törenleri (tevzi-i mükâfat) vesilesiyle yapılacak olan programlarda mektebin kurucusu, müdürü, muallimleri veya talebeleri vesaire tarafından

⁸²⁴ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 33.

⁸²⁵ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 34.

⁸²⁶ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 35.

⁸²⁷ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 36.

⁸²⁸ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 37.

⁸²⁹ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 38.

⁸³⁰ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 41.

okunacak nutuklar ile bazen icra olunacak tiyatroları önceden maarif müdürleri tarafından görülecektir.⁸³¹

Maarif müdürleri, Fütüvvet-i umumiyyeye müracaatla toplanan miktarın mekteplerin ihtiyacına sarfı gerekli olup bu konuda bir kusur, suiistimal veya para çalma vuku bulduğu ortaya çıkarsa bu kişiler hakkında dava açarak zayi olan miktarı kendilerine tazmin ettirmek üzere durumu yazılı olarak mahalli hükümete bildirecek ve nezarete bilgi verecektir.⁸³²

Maarif müdürleri gayrimüslim ibtidai mekteplerinde okutulacak olan Lisan-ı Osmani dersinin sene sonu imtihanlarında görevli heyetin çalışmalarını tetkik ettirmek için mümeyyizler⁸³³ göndereceklerdir.⁸³⁴

Maarif müdürleri görevli oldukları vilayet dâhilindeki gayrimüslim ve yabancı mekteplere senede en az üç defa ziyaret edecektir. Bu ziyaretleri sırasında mekteplerin genel ve özel durumu, dersleri, düzen ve asayışı teftiş ve tahkik edecektir. Dikkate değer durumlar hakkında Maarif Nezaretine rapor halinde bilgi verecek ve icab ettikçe Maarif Nezaretinden alacağı talimat ve tebligat ve tertibatı ilgili mektep müdür veya kurucularına yazılı veya sözlü olarak bildirecektir. Bu mekteplerin sene de en az üç defa teftiş ve tetkik etmek ile ilerle meydana gelemeyeceğinden izinsiz idadi mektebi müdürleri ve kaza muallimi evvelleri bulundukları bölgelerde Hristiyan mekteplerini teftiş vazifesiyle mükelleftirler. Bunlar mekteplerin teftişleri sırasında gördüklerini ve incelemelerini maarif idarelerine bildireceklerdir.⁸³⁵

Maarif müdürü, teftiş sırasında bir mektepte aykırı bir durum görüldüğünde derecesine göre ihtar, hatırlatma ile devlet ve padişah aleyhinde olup yabancı politikaları destekleyen kitap ve her türlü zararlı yayınlar vasıtasıyla talebelere siyasi bilgiler telkin eden ve bunları gizlice mektebe getiren müdür, kurucu, muallim ve hademelerle irtibatı bulunanlar hakkında gerekli tahkikatı yaptıracak ve durumu yine Maarif Nezareti'ne ve hükümet yetkililerine haber verecektir.⁸³⁶

Maarif müdürünün yapacağı tetkikat ve tahkikat için gayrimüslim mekteplerinin her birisine müracaat ettikçe bu konuda vuku bulacak yazılı veya sözlü sorulara gerekli cevaplar verilecektir. Mekteplerin dersane ve kitap ve gerekli görülürse diğer yerlerini muayene ve

⁸³¹ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 43.

⁸³² *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 45.

⁸³³ Bir sınavda öğretmenle birlikte hazır bulunarak talebenin bilgisini ve seviyesini yoklayan kimse.

⁸³⁴ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 50.

⁸³⁵ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 51.

⁸³⁶ *Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*, md. 52.

teftiş edilmesi gerekirse bu bölümler maarif memurlarına açılacak ve teftişin başarılı olması için bütün kolaylıklar sağlanacaktır.⁸³⁷

Mektepler balo, konser ve tiyatro esnasında bin kuruşu geçmeyecek olan piyangolarda ayrıca izin belgesi almalarına gerek yoksa da piyangoların kaç kuruşa kadar tertip edileceklerini ve faaliyet neticesinde kaç kuruş elde ettiklerini maarif idaresine beyan ile hesabını mecburen vereceklerdir.⁸³⁸

Her sene şubat ayı sonunda hangi mektepler için ne zaman nerelerde ve ne vasıta ile kaç kuruş toplanmış ve bunlardan ne kadarı mekteplere sarf edilmiş olduğuna dair düzenli bir defter tanzim edilecek ve Maarif Nezareti'ne takdim edilecektir.⁸³⁹

3.3.2.6. Talimata göre maarif müdürlerinin diğer görevleri

Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimatın beşinci kısmı olan diğer maddeler kısmında yer alan üç maddede maarif müdürlerinin basın yayın, eski eserler ve kütüphane işleriyle ilgili görevleri tanımlanmıştır. Buna göre;

Maarif müdürleri, 19 Aralık 1894 tarihli Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri' Hususata Dair Nizarnname'de yer alan hükümlerden vilayet maarif idarelerine ilişkin maddelerin icrasına memurdurlar.⁸⁴⁰

Maarif müdürleri asar-ı atika nizamnamesi hükümlerine ve o konudaki emir ve talimata aykırı olarak gizli hafriyatta bulunanlar veya asar-ı atikayı gizlice ele geçirme teşebbüsünde bulunanlar olursa buna dair tahkikatını süratli bir şekilde Maarif Nezareti'ne arz, bununla beraber vilayete de resmen durumu ihbar edecektir.⁸⁴¹

Vilayet dâhilindeki hafız-ı kütüplük tevcihi gerekirse maarif idaresi tarafından mesleki yeterliliği tahkik ve muayene olunarak güven mektubu (itimatname) verilecek ve kütüphaneler maarif idaresinin nezaretinde ve teftişinde bulunacaktır.⁸⁴²

⁸³⁷ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 53.

⁸³⁸ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 55.

⁸³⁹ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 58.

⁸⁴⁰ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 59.

⁸⁴¹ Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 60.

⁸⁴² Vilâyat-ı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, md. 61.

3.3.3. Vilayat-ı şahane maarif müdürlerinin vezaifini mübeyyin talimattan sonraki görevleri

Maarif müdürlerinin görev ve yetkileri Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimat ile sınırlı kalmamıştır. Talimatın yayınlanmasından sonra da birçok yeni hukukî metinde maarif müdürlerine yeni görevler tanımlanmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan gerek maarifle ilgili gerekse vilayet yönetimi ile ilgili birçok hukukî metinde vilayet maarif müdürlerine yeni görevler tanımlanmıştır.

Asar-ı Atika Nizamnamesi,⁸⁴³ 24 Nisan 1906 tarihinde yeniden yayımlanmıştır. İlgili nizamnameye göre, vilayetlerde asar-ı atıkayla ilgili muamelelerden maarif müdürleri sorumludur. Maarif müdürleri ayrıca mahalli müzelerin müdüriyet vazifesini yerine getirmek, asar-ı atıkayla ilgili işlemler için doğrudan doğruya Müze-i Hümayunlar Müdüriyet-i Umumiyesi ile haberleşecek ve bu gibi işlerde Müdüriyet-i Umumiye'ye tabi olacaklardır.⁸⁴⁴ Her kim nerede ve ne suretle olursa olsun asar-ı atıkaya tesadüf ederse asar-ı atika memuruna ve bu memurların bulunmadığı yerlerde ise en yakın mülki memurlara veya askeriye on beş gün içinde haber vermeye mecburdur. Aksi halde bu kişiye yüz kuruştan bin kuruşa kadar nakdi ceza alınır. Bu hususta bilgilendirilen mülki memurlar veya askerler hemen bulundukları vilayetin maarif müdürüne bilgi vermek mecburiyetindedir.⁸⁴⁵ Her kim mutasarrıf olduğu arazide heykel, lahit, mezar taşı, meskukat gibi taşınabilir tarihi eserlerden (âsâr-ı atika-i menküleden) bir şey keşfettiğinde bir hafta zarfında asar-ı atika maarif memuruna ve bu memurun bulunmadığı yerlerde en yakın mülki memurlara veya askeriye bulundukları vilayetin maarif müdürüne bilgi vermek mecburiyetindedir.⁸⁴⁶

Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Mûteallik Talimat'la⁸⁴⁷ maarif müdürleri ve maarif müfettişlerinin görevleri yeniden düzenlenmiştir. Talimata göre maarif müdürü tedrisat-ı taliye encümeninin reisidir.⁸⁴⁸ Ayrıca vilayet dâhilinde bulunan idadi mektepleri ile darülmualimin-i ibtidaiye ve rüşdiyeleri idare ederdi. Mekâtib-i aliye ve taliye-i hususiyeyi nezareti altında bulundururdu. Mekâtib-i ibtidaiye-i umumiye yapıları tedrise nezaret ederdi. İdadi mekteplerinin müdürlerinin ve vilayet maarif

⁸⁴³ "Asar-ı Atika Nizamnamesi", *Düstûr, İkinci Tertib*, Mütemmim Cüz, Hilal Matbaası, İstanbul, 1933, s. 499-509.

⁸⁴⁴ *Asar-ı Atika Nizamnamesi*, md. 2.

⁸⁴⁵ *Asar-ı Atika Nizamnamesi*, md. 7.

⁸⁴⁶ *Asar-ı Atika Nizamnamesi*, md. 9.

⁸⁴⁷ *Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Mûteallik Talimat*, matbaa-i Amire, İstanbul, 1326.

⁸⁴⁸ *Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Mûteallik Talimat*, md. 1.

müfettişlerinin tedrisat-ı taliyeye yönelik raporlarını kabul eder ve inceler. Bu mekteplerdeki memur ve muallimlerin terakki ve mükâfat cedvellerini düzenler, münhal bulunan idadiye memuriyetlerine namzetler seçerek Maarif Nezaretine teklif eder, muallim yardımcılarını (muidleri) tayin ve azleder, bu mekteplerin bütçeleri ve hesapları hakkında görüş beyanında bulunur, devirde bulunduğu zaman lüzum görürse liselerin idare meclislerini toplar ve bu meclislere başkanlık etmek, mekteplere ücretsiz alınacak talebeyi seçmek ve imtihan komisyonlarını tayin ederlerdi. Vilayet darülmuallimlerini idare ederlerdi. Darülmuallimlerin idare meclislerini teşkil etmek ve dört aza seçer, tatil zamanlarını, ehliyetname ve tasdikname imtihan komisyonlarını tayin ederdi. Mekâtib-i taliye-i umumiye ve hususiyeyi bizzat teftiş ederlerdi. Vilayet Maarif Müfettişi'yle tedrisat-ı taliye-i umumiye ve hususiyeye yönelik olan konularda haberleşeceklerdi.⁸⁴⁹

Aynı yıl içerisinde teftiş ile ilgili yayımlanan bir diğer hukukî metin olan ve 3 Temmuz 1910 tarihli Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname'nin⁸⁵⁰ birinci bölümünde maarif müdürlerinin ibtidaiye tahsiliyle ilgili vazifeleri başlığı altında üç maddede şu hususlara yer verilmiştir;

Maarif müdürü, ibtidai mekteplerinde tedrisatın nizam ve talimat hükümlerine uygun olarak yapılmasına nezaret eyleyeceklerdir. Vilayet Maarif Müfettişleri ve Mekâtib-i İbtidaiye Müfettişleri'nin aracılığıyla dairesinde bulunan bütün ibtidai mekteplerinin tahsil usulü ve öğretimin tatbikine nezaret edecektir.⁸⁵¹ İbtidai mekteplerinde ve darülmuallimîn-i ibtidailerde usul ve öğretimin ıslahı hakkında Maarif Nezareti'ne teklifte bulunacaktır.⁸⁵² Darülmuallimîn-i ibtidaiyelerin idarelerine bakmak, bu mekteplere kabul olunacak talebenin imtihanlarını yapacak heyetleri tayin etmek, ibtidai mekteplerinde muallimlik yapacaklara verilecek ehliyet beratları ile muallimlik tasdiknameleri imtihanlarını yapacak heyetleri tayin etmek, mekteplerde ücretli olan ali sınıflarına ücretsiz alınacak talebeleri tayin ve tefrik etmek, darülmuallimîn-i ibtidaiyelerde isdiham edilecek doktorların tayinini yapmak, darülmuallimîn-i ibtidaiyelerde vazife sahiplerine hizmet dağıtımını yapmak, bu mekteplerin idare-i talimiye ve düzenlerine nezaret etmek, her darülmuallimîn için dört idare azası tayin etmek, görüşleri alınarak valiler tarafından tayin edilecek ibtidai mektepleri muallimlerinden

⁸⁴⁹ *Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezaifine Muteallik Talimat*, md. 2.

⁸⁵⁰ "Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname", *Düstûr, İkinci Tertib*, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, s. 404-415.

⁸⁵¹ *Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname*, md. 1.

⁸⁵² *Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname*, md. 2.

gayrisi için yani tahsil-i ibtidaiyeye mahsus olan muallim ve maarif memurlarının seçim ile tayin ve ilerlemelerini ve mükâfatlarını Maarif Nezaretine teklif ve arz edecektir.⁸⁵³

Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname'nin diğer bölümlerinde de maarif müdürlerinin görevleri hakkında hükümler yer almaktadır.

Maarif müdürü her sene sonunda Darümuallimîn-i iptidaiyelerdi maddi durumu (ahval-i maddiyesin) hakkında idare meclisi tarafından tanzim olunan raporu valiye sunacaktır.⁸⁵⁴ Maarif müdürü başkanlığında ibtidai mekteplerinin muallimlerinden meydana gelen heyet tarafından yapılması kararlaştırılacak ehliyetname ve tasdikname imtihanlarının konularını tayin hususunda bu heyete iştirak edecektir.⁸⁵⁵ Maarif müfettişi ehliyetname ve tasdikname için yapılacak imtihanları icraya memur olarak seçilen imtihan heyetini seçim ile maarif müdürüne teklif edecektir.⁸⁵⁶ Maarif müdürü, vilayet maarif-i iptidaiye meclisine her sene umumi ibtidai mekteplerin ihtiyaçlarına dair bir rapor verecektir.⁸⁵⁷

Hak-ı Telif Kanunu'nda⁸⁵⁸ 1910 yılında yayınlanmıştır. 22 Mayıs 1910 tarihinde yayımlanan kanunda, eser sahibinin telif hakkına sahip olabilmesi için yayına hazırladığı eserin matbu olarak üç nüshasını Dersaadette Maarif Nezaretine ve taşralarda maarif müdürlüklerine teslim ile kayıt ve tescil ettirecektir.⁸⁵⁹ Maarif Nezaretinde ve maarif müdürlüklerinde hakk-ı telif dair bir defter tutulacaktır. Defterde eser sahibinin hüviyeti ve eserin ismi, konusu, yayın tarihi, yayın yeri, sayfa sayısı ile kayıt ve tahrir ve sıra numarası yazıldıktan sonra alt tarafta eser sahibi veya vekili tarafından imza olunacaktır.⁸⁶⁰ Eserin kaydı ve tescili için maarif muhasebelerince yalnız bir çeyrek Osmanlı altını harç alınarak mukabilinde aksi sabit oluncaya kadar yürürlükte olan kanun olmak üzere nezaret veya maarif müdiriyetleri tarafından tasarruf senedi makamında bir hakk-ı telif ilmühaberi verilecektir.⁸⁶¹ Eser sahibi telif hakkını (füruht ve terk mukavelenamesi) devredilmesi halinde devir sözleşmesinin Dersaadette Maarif Nezareti'nde, taşrada ise maarif müdürlüklerinde kayıt ve tescil edilmesi gerekmektedir. Devir sözleşmelerinin kayıt altına alınmasının bir yarım Osmanlı altını harç alınacaktır. Devir sözleşmesini devlete tevdi

⁸⁵³ *Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname*, md. 3.

⁸⁵⁴ *Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname*, md. 11.

⁸⁵⁵ *Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname*, md. 26.

⁸⁵⁶ *Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname*, md. 27.

⁸⁵⁷ *Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname*, md. 61.

⁸⁵⁸ "Hakk-ı Telif Kanunu", *Düstür, İkinci Tertib*, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, s. 273-280

⁸⁵⁹ *Hakk-ı Telif Kanunu*, md. 20.

⁸⁶⁰ *Hakk-ı Telif Kanunu*, md. 21.

⁸⁶¹ *Hakk-ı Telif Kanunu*, md. 22.

etmeyenler hakkında, bu durumun tespiti halinde, mahkeme tarafından normal kayıt altına aldırılmaz alınacak ücretin üç katının alınacak ve maarif veznesine irsal olunacaktır.⁸⁶²

Tedrisat-ı Taliye Müdüriyeti'nin Vezaifine Mûteallik Talimat Sureti,⁸⁶³ 17 Ağustos 1910 tarihinde yayımlanmıştır. Talimata göre maarif müdürleri yeni idadi mektebi teşkili için yapılacak teklifleri inceleyerek Maarif Nezareti'ne bildirebilecektir.⁸⁶⁴ İdadi mektepleri müdürleri, maarif müfettişleri ile birlikte idadi mekteplerinin iyileştirilmesi, düzeltilmesi ve ilerlemesi için Maarif Nezareti'ne rapor sunacaklardır.⁸⁶⁵ İdadi mektebi müdürleriyle Maarif Nezareti'ne sunmak üzere hazırlanacak olan mektep bütçesi hakkında muhabere içinde olacaklardır.⁸⁶⁶ Mektepte yapılacak olan imtihanların neticesinde talebelerin konulara hâkimiyetleri ve tedrisatın haline dair mümeyyizler tarafından tutulacak raporları değerlendirerek sonucu rapor halinde idadi mektebi müdürlerine ileteceklerdir.⁸⁶⁷

Emrullah Efendi zamanında 8 Mart 1912 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname'ye⁸⁶⁸ göre maarif müdürleri ve müfettişleri tedrisat-ı ibtidaiyeye ilişkin olarak Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Dairesi Teftiş Şubesine rapor göndereceklerdir.⁸⁶⁹ Mekâtib-i taliyenin teftişlerine yönelik raporlarını, Tedrisat-ı Taliye Dairesi'nin Teşkilat ve Tedrisat Şubesine sunacaktır.⁸⁷⁰

Maarif Nazırı Said Paşa zamanında 31 Temmuz 1912 tarihinde yayımlanan Muhafaza-yı Abidat Hakkında Nizamname'ye⁸⁷¹ göre, hükümetçe bir kasaba surunun veya bir kalenin veya bazı eserlerin tamamen veya kısmen yıkılmasına lüzum görüldüğünde maarif müdürü, mülki ve askeri birer memur, nafia ve belediye mühendislerinden ve mahalli müze memurlarından meydana gelecek olan heyete maarif müdürü başkanlık yapacaktır.⁸⁷²

İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati'ne⁸⁷³ göre maarif müdürleri meclis-i idare azası olup,

⁸⁶² *Hakkı-ı Telif Kanunu*, md. 26.

⁸⁶³ “Tedrisat-ı Taliye Müdüriyeti'nin Vezaifine Mûteallik Talimat Sureti”, *Takvim-i Vekayi*, nr. 602, 17 Ağustos 1910, s. 1-2.

⁸⁶⁴ *Tedrisat-ı Taliye Müdüriyeti'nin Vezaifine Mûteallik Talimat Sureti*, *Düstûr*, md.2.

⁸⁶⁵ *Tedrisat-ı Taliye Müdüriyeti'nin Vezaifine Mûteallik Talimat Sureti*, md.15.

⁸⁶⁶ *Tedrisat-ı Taliye Müdüriyeti'nin Vezaifine Mûteallik Talimat Sureti*, md.20.

⁸⁶⁷ *Tedrisat-ı Taliye Müdüriyeti'nin Vezaifine Mûteallik Talimat Sureti*, md.21.

⁸⁶⁸ “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”, *Düstûr*, *İkinci Tertib*, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, s. 167-173.

⁸⁶⁹ *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*, md. 7.

⁸⁷⁰ *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*, md. 9.

⁸⁷¹ “Muhafaza-yı Abidat Hakkında Nizamname”, *Düstûr*, *İkinci Tertib*, C. 4, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331, s. 599-600.

⁸⁷² *Muhafaza-yı Abidat Hakkında Nizamname*, md. 3.

⁸⁷³ “İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati”, *Düstûr*, *İkinci Tertib*, C. 5, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332, s. 186-217.

1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanununa göre de idari olarak, maarife yönelik kanun ve nizamlar ile bunlara bağlı talimat hükümlerinin tatbikini temin etmek, tedrisatın ilmi terbiye esaslarına ve belirli programlara uygun icrasının sebeplerini hazırlamak: mecburi tahsilin yayılmasına ve mekteplerin kurulmasına çalışmak, mektep binalarının inşaat, tamirat, sıhhi işlerine nezaret etmek, Maarif Nezareti ve vilayet tarafından maarif işlerine dair havale edilecek olan işleri tetkik etmek ve icabına bakmak, teftiş ile ilgili olarak, tüm tedrisatı, memur ve muallimlerin hal ve hareket ve işlemlerini teftiş etmek, tedrisat-ı ibtidaiye müfettişlerinin görevlerini yapıp yapmadıklarını denetlemek, Nezaretten alacakları emre uygun olarak devir ve teftişe çıkmak

Eğitim tarihimizin en önemli hukukî metinlerinden biri olan ve 6 Ekim 1913 tarihinde yayımlanan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'ne⁸⁷⁴ göre maarif müdürü, maarif müfettişleri ve maarifi ibtidaiye meclislerinin talep ve müracaatı üzerine her sene mektep binalarının mevcut olmaması, muallimlerin ademi kifayesi gibi nedenlerden kaynaklı o sene, bu kanunun nerelerde uygulanamayacağı Maarif Nezareti'ne bildirecektir.⁸⁷⁵ Vilayette oluşturulacak vilayet tedrisat-ı ibtidaiye meclislerinin ikinci başkanlığını yapacaktır.⁸⁷⁶ Vilayetin ibtidai mekteplerince bilinen ihtiyaçları ve özel mekteplerin durumu hakkında kendisi veya maarif müfettişi her sene sonunda umumi bir rapor verecektir.⁸⁷⁷ Vilayetteki ibtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin tayin, azil ve tahvilleri için valiye teklifte bulunabilecektir.⁸⁷⁸ İbtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin cezaların değiştirilmesi veya azil cezalarının icra edilmesi için vali veya mutasarrıfa teklifte bulunabilecektir.⁸⁷⁹ Darülmualimîn ve darülmualimât müdür ve muallimi hakkında tatbik olunacak ihtar, takdir ve kat'ı maaş cezalarının icra olunması için vilayete teklifte bulunabilecektir.⁸⁸⁰ Resmi ve özel ibtidai mekteplerini teftiş yapacaktır.⁸⁸¹ Yabancılar tarafından vilayet tedrisat-ı ibtidaiye meclisinin onayıyla açılacak olan resmi ve özel ibtidai mekteplerinde görev yapacak muallimlere ait ehliyetnameleri tasdik ve tescil edebilecektir.⁸⁸²

⁸⁷⁴ “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati”, *Düstûr, İkinci Tertib*, C. 5, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332, s. 804-823.

⁸⁷⁵ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, md.22.

⁸⁷⁶ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, md.27.

⁸⁷⁷ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, md.30.

⁸⁷⁸ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, md.41.

⁸⁷⁹ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, md.54.

⁸⁸⁰ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, md.56.

⁸⁸¹ *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, md.91.

⁸⁸² *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, md.95.

Ahmed Şükrü Bey'in maarif nazırlığı zamanında 6 Nisan 1914 tarihinde yayımlanan Vilayat Tedrisat-ı İbtidaiye Meclislerinin Aza-yı Muntehibesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname'ye⁸⁸³ göre maarif müdürü vilayet tedrisat-ı ibtidaiye meclisine aza olacak resmi ve özel ibtidai mektepleri müdür ve muallimlerini seçimi için bir haftalık süre zarfında belirlenmiş bir yerde merkezdeki resmi ve özel ibtidai müdür ve muallimlerini toplantıya davet edecektir.⁸⁸⁴ Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisi'nin toplanmasından en az on gün önce Tedrisat-ı İbtidaiye Müfettişi'nin seçimini Maarif Nezareti'ne bildirecektir.⁸⁸⁵

Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi,⁸⁸⁶ 2 Eylül 1915 tarihinde yayımlanmıştır. İlgi talimatnameye göre mektebin ruhsatnamesi aldıktan sonra kurucunun mektep idaresini üstlenip üstlenmeyeceklerini, üstlenmeyecekleri takdirde tayin edecekleri mesul müdürü, mektebi hangi binada açacaklarını vilayet makamına veya mutasarrıflığa bir beyanname ile bildirerek öyle eğitime başlayabilirdi. Eğitime başlayacak olan mektebin beyannamesine; mektep binasına ait bilgiler ile binanın sıhhat açısından elverişli olduğuna dair doktor ve mimar raporu, mektepte istihdam edilecek muallimlere ait bilgiler, mektebin ders programı, okutulacak ders kitaplarının yazarları, yayın yerleri gibi bilgileri içerecek bir liste, Türkçe'den başka dilde eğitim yapacak olan mekteplerde ders kitaplarının yazarları, yayın yerleri gibi bilgileri içerecek bir listesi ile birer nüshası ilave edilecektir. Bu beyannamedeki evraklar maarif idaresince yapılacak inceleme sonucunda mektebe ruhsatname verilecektir.⁸⁸⁷ Açılacak olan özel dershanelerde de mekteplerde olduğu gibi yapılacak inceleme sonucunda mektebe ruhsatname verilecektir. Fakat dershaneler için yapılacak incelemeyi mahalli hükümet yetkilileri ile maarif idareleri yapacaktır.⁸⁸⁸ Ruhsatnamesini kaybeden müessese önce gazetelere ilan verdikten sonra yenisi için müracaat edebilirdi. Maarif idareleri yapacakları tahkikat neticesinde yeni ruhsatname verebilecektir.⁸⁸⁹ Mektep idarelerinde umumi imtihan neticelerini ihtiva eden defter, iki nüsha olarak mahalli maarif idarelerine ve maarif idaresi olmayan yerlerde en büyük mülkiye memurlarına teslim edilir, mülki memurlar tarafından da maarif müdürlüğüne gönderilir. Maarif Müdüriyetince bunlar

⁸⁸³ "Vilayat Tedrisat-ı İbtidaiye Meclislerinin Aza-yı Muntehibesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname", *Düstûr, İkinci Tertib*, C. 6, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334, s. 397-399.

⁸⁸⁴ *Vilayat Tedrisat-ı İbtidaiye Meclislerinin Aza-yı Muntehibesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname*, md. 3.

⁸⁸⁵ *Vilayat Tedrisat-ı İbtidaiye Meclislerinin Aza-yı Muntehibesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname*, md. 7.

⁸⁸⁶ "Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi", *Takvim-i Vekayi*, nr. 2302, 26 Eylül 1915, s. 1-5.

⁸⁸⁷ *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, md. 12.

⁸⁸⁸ *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, md. 16.

⁸⁸⁹ *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, md. 21.

tarihleri itibariyle 15 gün içerisinde incelenip bir nüshası saklanıp diğer nüshası mektep idarelerine gönderilecektir.⁸⁹⁰ Mektep müdürleri, askerlik hizmetiyle mükellef muallim ve talebelerin isimlerini ders yılının ilk üç aylık dönemde maarif idarelerine, maarif idaresi bulunmayan yerlerde en büyük mülkiye memurlarına bir defter halinde bildireceklerdir. Bu defterlerde isimleri yazılı olmayan muallim ve talebelerin askerlik hizmetine dair mektep idarelerinden alacakları vesikalar maarif idareleri veya mülkiye memurlar tarafından tasdik olunmaz. Defterin maarif idarelerine veya mülkiye memurlarına verilmesinden sonra defterlerin verilmesinden sonra yeniden tayin olunan muallimler ile naklen kabul edilen talebelerin vesikaları daha önce bulundukları yer ile mektepleri gösterilmiş bulunmak şartıyla tasdik olunacaktır.⁸⁹¹

Özel mektepler mektebin bulunduğu mahaldeki en büyük mülki amir ile maarif müdürü, maarif müfettişi, sıhhiye müfettişinin nezaret ve teftişine tabidir.⁸⁹² Bütün özel mektepler, mektebin ruhsatlı olup olmadığı, muallimlerin şهادetnameleri veya ehliyetnamelerinin olup olmadığı, önceden maarif idarelerine verilen ders programlara ve kitaplarına göre uygun hareket edilip edilmediği, künye ve sicil defterleri tutulup tutulmadığı, mektebin dersane, yatakhane gibi değişik bölümlerinde sağlık şartlarına dikkat edilip edilmediği, edeb ve genel ahlaki kurallara aykırı eğitim yapılıp yapılmadığı gibi konularda teftiş edilebilecektir.⁸⁹³

Özel mektepler, mülki amirler veya maarif idarelerinde talep edilecek her türlü bilgiyi içeren istatistik cetvellerini (ihşaiyat cedvelleri) her ders yılı bitiminden sonra üç ay içinde maarif idaresine göndereceklerdi.⁸⁹⁴

3.3.4. Diğer görevler

Maarif müdürleri eğitim ortamları, eğitim öğretim faaliyetleri, yönetim görevleri, personel işleri ve mali iş ve işlemlerinin dışında görevli oldukları vilayette mülki amirlerin verdikleri çeşitli görevleri de yapmışlardır. Genellikle araştırma, incelemeye dayalı olan veya bazen mali konularda oluşturulan komisyonlarda görevler üstlenmişlerdir. Bu türden ek görev verilen maarif müdürlerinin daha çok başkente uzak ve yetişmiş personelin az

⁸⁹⁰ *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, md. 32.

⁸⁹¹ *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, md. 33.

⁸⁹² *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, md. 10.

⁸⁹³ *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, md. 35.

⁸⁹⁴ *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, md. 44.

olduğu vilayetlerde görev yapmaları dikkat çekicidir. Bunda da bu vilayetlerde görev yapan yetişmiş insan sayısının az olmasının etki olduğu düşüncesindeyiz.

Konya Vilayetine bağlı bazı kazalarda Haziran 1894 tarihinde ortaya çıkan kolera salgını nedeniyle vilayet kordon altına alınmıştır. Meydana gelen kolera salgınından dolayı vilayette gerekli tedbirlerin alınması için teşkil bir komisyon teşkil edilmiştir. Teşkil edilen komisyonun reisliğine vilayet Maarif Müdürü Kamil Bey tayin edilmiştir.⁸⁹⁵ Kamil Bey, Maarif Nezareti'nden Akşehir, Ürgüp, Nevşehir ve Arabsun kazalarında koleranın baş göstermesinden dolayı adı geçen kazalarda bulunan rüştiye mekteplerinin imtihanlarının hemen yapılarak mekteplerin tatil edilmesini istemiştir.⁸⁹⁶

Haleb Vilayeti Maarif Müdürü Mahmud Celaledin Bey, 1902 yılında Urfa Sancağında oluşturulan Aşar ve Bakaya Komisyonu'nda görev yapmıştır.⁸⁹⁷ Yine Mahmud Celaledin Bey bir yıl sonra yani 1903 yılında vilayette defterdarın reisliğinde arazi-i mevkufe hakkında inceleme yapmak üzere teşkil edilen komisyona aza olarak görevlendirilmiştir.⁸⁹⁸

Kudüs Maarif Müdürü Arif Hikmet Bey, Kudüs'e tabi Gazze Arap aşiretleri arasında meydana gelen arazi anlaşmazlığını gidermek için kurulan arazi ihtilaf komisyonunda görev almıştır.⁸⁹⁹ Selanik Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Reşid Bey, Harir Kazasındaki mübayaa komisyonunda görev almıştır.⁹⁰⁰ Bağdad Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Tevfik Bey boş bulunan Erzurum Vilayetine bağlı olup boş bulunan Erzincan Mutasarrıflığına tayin olduğu dönemde İran Hududu Komisyonu azalığını da yapmaktaydı.⁹⁰¹ Van Vilayeti Maarif Müdürü Receb Hilmi Efendi, vilayette meydana gelen ve Ermeni fedailerince çıkarılan olayların tahkikatı için kurulan komisyona polis müdür vekili sıfatıyla seçilmiştir.⁹⁰²

1909 yılında Osmanlı merkezi idaresinin oluşturduğu tensikat komisyonu sonrasında Bağdad Vilayetinde de birçok memur görevden alınmıştır. Görevden alınan bu memurlar tekrar göreve başlatılmaları ile ilgili taleplerini merkeze iletmışlerdir. Bu dönemde “*daha önceden bulunduğu kritik görevlerdeki tecrübesi, bölgedeki Osmanlı VI. Ordusu'nu idare*

⁸⁹⁵ BOA., A.}MKT. MHM., 552/15, 22/12/1311 (26 Haziran 1894); BOA., A.}MKT. MHM., 552/18, 26/12/1311 (30 Haziran 1894).

⁸⁹⁶ BOA., MF. İBT., 37/107, 29/12/1311 (3 Temmuz 1894).

⁸⁹⁷ BOA., MF. MKT., 673/57, 11/08/1320 (13 Kasım 1902).

⁸⁹⁸ BOA., MF. MKT., 728/43, 25/05/1321 (19 Ağustos 1903).

⁸⁹⁹ BOA., BEO., 32/2399, 19/12/1309 (15 Temmuz 1892); BOA., ŞD., 2595/10, 20/12/1309 (16 Temmuz 1892); BOA., DH. MKT., 1999/85, 18/02/1310 (11 Eylül 1892).

⁹⁰⁰ BOA., MF. MKT., 324/11, 26/01/1314 (7 Temmuz 1896).

⁹⁰¹ BOA., MF. MKT., 1296/64, 24/08/1326 (19 Ağustos 1903).

⁹⁰² BOA., MF. MKT., 1048/17, 16/03/1326 (18 Nisan 1908).

*edebilecek otoriteye sahip olması ve Orgeneralliğe tekabül eden askeri rütbesiyle” Birinci Ferik (Orgeneral) Nazım Paşa, 25 Kasım 1909 tarihli İrade ile VI. Ordu Kumandanlığı da uhdesinde bulunmak kaydıyla, Bağdat Vilayeti Valiliği’ne tayin edilmiştir.*⁹⁰³ Hüseyin Nazım Paşa’nın valilik göreviyle yaptığı ilk faaliyetlerden biri vilayette tensikatta görevden alınan memurların yapmış olduğu şikâyetlerin bir sonuç vermesi için merkezden bağımsız mahalli bir tensikat komisyonu kurmak olmuştur. Hüseyin Nazım Paşa merkeze danışmaksızın yerel idari yetkililer ve eşraf ile birlikte kurduğu bu komisyonda kararlar aldırılmış ve eski tensikat kararlarını geçersiz saymıştır. Komisyon çalışmaları neticesinde çeşitli tensik maddelerince görevlerinden alınan memurların bir kısmı tekrar görevine tayin edilmiştir. Bağdat vilayetinde Nazım Paşa’nın emriyle kurulan komisyonda görev yapan kişilerden birisi de maarif müdürü Halil Bey olmuştur.⁹⁰⁴

Bazı maarif müdürlerinin görev yaptığı vilayette bulunan mekteplerde müdürlük vekâletinde bulunmuşlardır. Mektebin açılışının olduğu 1908 yılının ilk aylarında vilayet maarif müdürlüğü görevinde bulunan Mehmed Tevfik Bey mektebin müdürlüğü görevini de ilave görev olarak yürütmeye başlamıştır.⁹⁰⁵ Mehmed Tevfik Bey’den sonra 10 Şubat 1906 tarihinde Bağdat Vilayeti Maarif Müdürlüğü görevini de yürütmek üzere idadi mektebi müdürlüğüne tayin olan Hüseyin Refik Bey hukuk mektebinin de müdürlüğü görevine vekâlet etmiştir.⁹⁰⁶ Hüseyin Refik Bey’den sonra vilayet maarif müdürlüğü görevine asaleten tayin edilen Halil İbrahim Bey’de hukuk mektebinin müdürlüğü görevini vekâleten yürütmeye devam etmiştir.⁹⁰⁷

Maarif müdürlerinin maarif ile ilgili görevlerinin yanı sıra yaptıkları diğer görevlerden birisi de görev yaptıkları vilayet dâhilindeki sancaklarda mutasarrıflık vekâletinde bulunmuşlardır. Maarif müdürleri, mutasarrıflık görevini ya mutasarrıfın izinli olduğu dönemde ya da mutasarrıfın farklı bir yere tayin olmasından sonra yeni mutasarrıfın göreve başlaması arasında geçen dönemde bu görevi yerine getirmişlerdir.

Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Saib Bey, 1911 yılında Malatya Sancağı mutasarrıflığı vekâletine tayin edilmiştir. Saib Bey bu göreve giderken yerine maarif

⁹⁰³ Nevzat Artuç, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa’nın Bağdat Valiliği”, *Belleten*, C. LXXIV, S. 271, Ankara, 2010, s. 839.

⁹⁰⁴ Emine Şahin, *II. Meşrutiyet Döneminde Bağdat’ta Osmanlı İdaresi (1908-1917)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2022, S. 107-109.

⁹⁰⁵ BOA., Y. A..RES., 154/58, 21/02/1326 (25 Mart 1908).

⁹⁰⁶ *Muallim Refik Kırış Hayatı ve Eserleri 1868-1945*, Derleyen Fuad Arun, Ankara, 1968, s. 22-23; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/220059>.

⁹⁰⁷ BOA.. MF. MKT., 1102/63, 03/02/1327 (24 Şubat 1909).

müdürlüğü görevi için vilayet maarif müfettişi Ferid Bey'i bırakmıştır.⁹⁰⁸ 1916 yılında yine Mamuretülaziz Vilayetinde valilik vekâletinin Malatya Sancağı mutasarrıfına tevdi olduğu, bu durumdan dolayı boş kalan mutasarrıflık vekâletine ise maarif müdürü tayin edilmiştir.⁹⁰⁹ 1909 yılında Adana Vilayeti Maarif Müdürü Ali Saib Bey, vilayet dâhilindeki Mersin Sancağı mutasarrıflığı görevine vekâleten tayin edilmiştir.⁹¹⁰ Aynı yıl içerisinde Erzurum Vilayeti Maarif Müdürü vilayet dâhilindeki sancaklardan biri olan Erzincan'da mutasarrıflık vekâletine tayin olmuştur. Maarif müdürüne bu göreve gitmesi için harcırah verilmesiyle beşte bir oranında vekâlet maaşının verilmesi uygun görülmüştür.⁹¹¹

Mutasarrıflık görevi sadece maarif müdürü olarak görev yapılan vilayette yapılmamış bazı maarif müdürleri farklı bir vilayet dâhilindeki sancak mutasarrıflığına tayin edilmiştir. 29 Eylül 1909 tarihinde de Sinob Mutasarrıflığı vekâletine Selanik Vilayeti Maarif Müdürü Abdullah Bey tayin edilmiştir.⁹¹² Yine Mamuretülaziz Vilayetinde maarif müdürlüğü yapan Ahmed Feyzi Bey ise 26 Mayıs 1906 tarihinden 15 Temmuz 1906 tarihine kadar elli gün süreyle 268 kuruş ek maaşla vilayet mektupçuluğu görevini vekâleten yürütmüştür.⁹¹³

3.3.4.1. Hüseyin Refik Bey: diğer görevlerle dolu bir maarif müdürlüğü

Hüseyin Refik Bey, 1868 yılında Sinop'a bağlı Gerze'de doğmuştur. Tüccardan Ali Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta İstanbul'da bulunan amcasının yanına gönderilmiştir. Burada saray-ı Hümayun Sıbyan mektebinden ve rüşdiye mektebinden sonra 1877 yılında Darüşşafaka'ya kaydolmuştur. 25 Mayıs 1887 tarihinde mektebi beşincilikle bitirmiştir. Amcasının Şam'a sürgün edilmesinden dolayı Darüşşafaka'dan mezun olunca onun yanına gitmiş ve açılan bir sınavı kazanarak 13 Mart 1888 tarihinde Şam Askeri Rüşdiye Mektebi'nde imla; altı ay sonra 13 Eylül 1888 tarihinde Şam İdadi Mektebi'nde Lisan-ı Osmanî muallimliğine tayin olmuştur. 13 Eylül 1895 tarihinde terfien Beyrut Vilayetine bağlı Lazkiye, 6 Ağustos 1904 tarihinde de Sivas İdadi Mektebi müdürlüğüne tayin olmuştur. Gerek Lazkiye'de gerekse Sivas'ta müdürlük görevinin yanı sıra birçok derse

⁹⁰⁸ BOA., MF. MKT., 1136/35, 20/06/1327 (9 Temmuz 1909).

⁹⁰⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR.), 589/27, 09/07/1334 (19 Mayıs 1916).

⁹¹⁰ BOA., MF. MKT., 1136/35, 20/06/1327 (9 Temmuz 1909).

⁹¹¹ BOA., DH. MKT., 1173/24, 16/07/1329 (13 Temmuz 1911).

⁹¹² BOA., BEO., 3643/273163, 14/09/1327 (29 Eylül 1909).

⁹¹³ BOA., DH.SAİDd..., 47/315, s. 316.

girmiştir. Özellikle dokuz yıla yakın bir süre kaldığı Lazkiye’de muallim yokluğunun çok olması dolayısıyla değişik dönemlerde hemen hemen bütün derslere girmiştir.⁹¹⁴

Hüseyin Refik Bey’in ilk maarif müdürlüğü yaptığı vilayet Bağdad olmuştur. 10 Şubat 1906 tarihinde vilayet maarif müdürlüğünü de yürütmek göreviyle Bağdad İdadi mektebi müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bağdad Vilayetinde 3 yıl 3 gün görev yapmıştır. Hüseyin Refik Bey’in asil olarak maarif müdürlüğü görevi yaptığı ilk ve tek vilayet Van Vilayeti olmuştur. Van Vilayetine 13 Şubat 1909 tarihinde tayin olmuştur. 7 Haziran 1909 tarihinde görevine başlamıştır. Bu görevi ise 13 Nisan 1912 tarihine kadar devam etmiştir.⁹¹⁵

Hüseyin Refik Bey gerek vekâleten yürüttüğü Bağdad’da gerekse asaleten yürüttüğü Van’da maarif müdürlüğünün yanı sıra birçok ek görev yapmıştır. Özellikle Van’da yaptığı ek görevler hem sayı olarak çok fazla olup hem de çeşitlilik olarak oldukça fazladır.

Bağdad Vilayeti maarif müdürlüğü sırasında hukuk mektebinin müdürlüğü, Bağdad Vilayeti Evkâf idaresi muamelat ve hesabatını teftiş ve tahkik için kurulmuş olan komisyon görevi, müstantiklik ve Bağdad şehrinde mevcut bulunan medreseler ile ilgili olarak Vali Muavini Mümtaz Bey ile birlikte teftiş ve tahkikat görevlerinde bulunmuştur.⁹¹⁶

Hüseyin Refik Bey, Van Vilayetinde üç yıla yakın bir süreyle asaleten yürüttüğü maarif müdürlüğü görevi sırasında daha fazla ek görevler üstlenmiştir. Burada görev yaptığı süre içerisinde bir vilayet maarif müdürünün maarif ile ilgili olsun olmasın ne kadar çok değişik komisyonlarda reis veya aza olarak değişik görevler üstlendiğini bizlere göstermektedir.

Hüseyin Refik Bey, Van’da görev yaptığı üç yıla yakın bir sürede şu komisyonlarda veya diğer görevlerde bulunmuştur;⁹¹⁷

a) 23 Temmuz 1909 tarihinde vilayetteki evkâf işlerinin düzeninde gitmemesi üzerine valilik tarafından kurulmuş olan komisyonda,

b) 3 Ağustos 1909 tarihinde vilayet muhasebe-i vilayet mümeyyizliğine isnad olunan mevaddan dolayı Maliye Nezaretince tahkikat yapılması hususunda mahallinde oluşturulan komisyonda,

⁹¹⁴ *Muallim Refik Kırış Hayatı ve Eserleri 1868-1945*, s. 2-3, 21-22; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/220059>.

⁹¹⁵ *Muallim Refik Kırış Hayatı ve Eserleri 1868-1945*, s.22-23; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/220059>.

⁹¹⁶ *Muallim Refik Kırış Hayatı ve Eserleri 1868-1945*, s. 28-29.

⁹¹⁷ *Muallim Refik Kırış Hayatı ve Eserleri 1868-1945*, s. 29-32.

c) 7 Ağustos 1909 tarihinde vilayette mevcut olan dini müesseselere ait gelirlerin hesaplarını tetkik ve kontrol amacıyla vilayet idare meclisi tarafından oluşturulan komisyonda,

d) Vilayet dâhilindeki devair-i miriyeye ait emlak ve arazi için tetkikat ve gerekli işlemlerin yapılması amacıyla kurulan komisyonda,

e) 5 Eylül 1909 tarihinde Van'daki medreselerin ıslahı ve muntazam bir hale getirilmesi amacıyla kurulan komisyonda,

f) 19 Ekim 1909 tarihinde vilayetteki memurların tensikâtı amacıyla kurulan vilayet tensik komisyonda,

g) 27 Ocak 1910 tarihinde vilayet defterdarının başkanlığında oluşturulan tetkik-i bakaya komisyonunda,

h) 23 Şubat 1910 tarihinde polislerin intihab ve tayini için oluşturulan idare komisyonunda,

i) 25 Nisan 1910 tarihinde vilayette bulunan vakıflara ait gelir sağlayan ev, dükkân gibi üstü kapalı (*müsakkafat*) gelirlerinin müzayede ve ihaleleri ile evkâf idaresinin bazı işleri dolayısıyla özel olarak oluşturulan komisyonun başkanlığı görevinde,

k) 1910 yılı içerisinde vilayet bidayet ceza mahkemesi tarafından üç defa yapılan intihan heyetine başkanlık,

l) Van'da bulunan tarihi Hüsrev paşa hamamlarının tamir ve restorasyonu sırasında görev alması,

m) Valiliğin 1911 yılı içerisinde mektepler için sipariş edilen sıralara ait numunelerin uygun olup olmadığını kontrol ve muayenesi ile Devlet-i Aliyye-i Osmaniye salnamesi için vilayet hakkında istenilen bilgilerin derlenip toplanması için oluşturulan komisyonlarda,

n) Vilayet müftüsü Şeyh Sıddık Efendi'nin reisliğinde teşkil edilen Tarihi Osmani Encümeni şubesinde,

o) 19 Aralık 1911 tarihinde Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'ne vilayet dâhilinde toplanılması kararlaştırılan iane toplanılması hususunda valinin riyasetinde oluşturulan komisyonda görev almıştır.

3.4. Görev Süreleri

Vilayet maarif müdürlerinin görev sürelerine baktığımızda bazı müdürlerin müdürlük görevini memuriyet hayatlarının en uzun devresini meydana getirdiğini bazılarının ise bu görevi sadece birkaç ay gibi kısa bir süre yaptığı görülmektedir.

Tespit ettiğimiz maarif müdürleri arasında bu görevde en uzun süreli kalan kişi Mehmed Murad Bey olmuştur. Mehmed Murad Bey, vilayetlere tayin edilen ilk maarif müdürlerinden biridir. 17 Mayıs 1882 tarihinde Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Burada on altı yıl boyunca görev yaptıktan sonra sırasıyla Erzurum, Yemen ve Trabzon vilayetlerinde maarif müdürlüğü görevinde bulunmuştur. 1909 yılının nisan ayı içerisinde emekli olmuştur. Toplamda 26 yıl 10 ay 26 gün bu görevde kalmıştır.

Mustafa Celal Bey ve Mehmed Şerif Beylerde Mehmed Murad Bey gibi 26 yıl boyunca bu görevde kalmışlardır. Mustafa Celal Bey, 13 Mart 1883 tarihinde Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Burada aynı yılın kasım ayına kadar görevde kaldıktan sonra Diyarbakir, Kastamonu, Haleb, Yanya, Edirne ve Ankara vilayetlerinde görev yapmıştır. 1909 yılının nisan ayı içerisinde emekli olmuştur. Toplamda 26 yıl 1 ay 21 gün bu görevde kalmıştır.

Mehmed Şerif Bey önceki bölümlerde de değinildiği üzere 8 Ekim 1882 tarihinde Kosova Vilayetinin ilk maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Kosova Vilayetindeki görevi üç yıl devam etmiştir. 25 Temmuz 1885 tarihinde Cezayir-i Bahr-i Sefid, 7 Aralık 1886 tarihinde Ankara, 2 Kasım 1894 tarihinde Kastamonu Vilayetine maarif müdürü olarak tayin olmuştur. Burada on dört yıl kalmış ve 8 Ekim 1908 tarihinde görevinden azl edilmiştir.⁹¹⁸ Mehmed Şerif Bey, 26 yıl boyunca çeşitli vilayetlerde maarif müdürlüğü yapmıştır.

Ahmed Feyzi Bey, İsmail Naili Bey, Tosunpaşazâde Mehmed Tevfik Bey ve Halil Kemal Bey de maarif müdürlüğü görevinde on beş yıldan daha uzun bir süre görev yapan kişiler olmuşlardır.

Ahmed Feyzi Bey⁹¹⁹, Yanya, Erzurum, Van, Konya, Adana ve Mamuretülaziz, vilayetlerinde olmak üzere 19 yıl 3 ay 4 gün; İsmail Naili Bey⁹²⁰, Aydın (İzmir), Ankara, Trablusgarb ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinde olmak üzere 18 yıl 7 ay 11 gün; Mehmet Tevfik Bey⁹²¹, Erzurum, Haleb, Edirne Trabzon ve Bağdad vilayetlerinde olmak üzere 18 yıl 6 ay 26 gün; Halil Kemal Bey⁹²² ise Haleb, Suriye (iki defa), Beyrut, Kosova, Ankara vilayetlerinde olmak üzere 16 yıl 28 gün maarif müdürlüğü görevinde bulunmuştur.

⁹¹⁸ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219435>.

⁹¹⁹ BOA., DH.SAİDd..., 47/315, s. 315-316; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/216447>.

⁹²⁰ BOA., DH.SAİDd..., 50/107, s. 107-108; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218445>.

⁹²¹ BOA., DH.SAİDd..., 47/75, s. 75-76; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/220306>.

⁹²² BOA., DH.SAİDd..., 42/199, s. 199-200; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218630>.

Ayrıca Mehmed Vehbi Bey, Davud Şükrü Bey, Atıf Bey, Abdülkerim Bey, Emrullah Efendi, Abdül Efendi gibi isimlerden on yıldan daha uzun bir süre değişik vilayetlerde maarif müdürlüğü görevinde bulunmuş kişilerdir. Bunlardan Atıf Bey ve Davud Şükrü Bey diğerlerinden farklı olmak üzere sadece bir vilayette görev yapmışlardır. Atıf Bey, Diyarbakir Vilayetinde görev yapmış olup bu görevi 11 yıl 4 ay 25 gün boyunca yürütmüştür. Davud Şükrü Bey ise memleketi olan İşkodra Vilayetinde görev yapmış olup bu görevi 12 yıl 6 ay 1 gün boyunca yürütmüştür.

Mülkiye Mektebi mezunlarından Mehmed Tevfik Bey'de maarif müdürlüğü görevini yirmi yıldan fazla yapan kişilerden biri olmuştur. Mehmed Tevfik Bey, 8 Ekim 1896 tarihinde idadideki göreviyle birlikte ilave memuriyet olarak Musul Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Kendisi 29 Kasım 1908 tarihinde 2500 kuruş maaşla Musul Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne terfi etmiştir. 19 Temmuz 1910 tarihinde Bolu Sancağı, 19 Kasım 1912 tarihinde Sivas Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. 17 Aralık 1912 tarihinde görevine başlamış⁹²³ ve bu görevini emekli olduğu 13 Ağustos 1921 tarihine kadar yürütmüştür.⁹²⁴ Mehmed Tevfik Bey, maarif müdürlüğü görevini yirmi üç sene gibi uzun bir süre devam ettirmiş ve bu görevden emekli olmuştur. İlk göreve başladığı 1891 yılından emekli olduğu 1921 yılına kadar geçen otuz yıllık memuriyet hayatının hepsinde maarif alanında muallim ve müdür olarak hizmet etmiştir.

Mülkiye mektebi mezunlarından olup maarif müdürlüğü görev süresi olarak Mehmed Tevfik Bey'den sonra bu alanda en uzun süre hizmet veren kişi Ahmed Hulusi Bey'dir. Ahmed Hulusi Bey, Ekim 1888 tarihinde mektepten mezun olduktan sonra Kasım 1891 tarihinde Karesi İdadisine, Şubat 1894 tarihinde de Sivas İdadisine muallim olarak tayin olmuştur. Nisan 1895 tarihinde ise Sivas Vilayeti Maarif Müdürlüğüne terfi etmiştir. Bu görevi dokuz yıl sürdürdükten sonra Ekim 1904 tarihinde Hüdavendigâr (Bursa), Temmuz 1906 tarihinde Konya, Nisan 1909 tarihinde de Halep Maarif Müdürlüklerine tayin olmuştur. Son görev yerinde beş yıl görev yapmıştır. Ahmed Hulusi Bey, toplamda on dokuz yıl maarif müdürü olarak hizmet yapmıştır.⁹²⁵

Ahmed Hulusi Bey, maarif müdürlüğü görevinden sonrada maarif alanında çalışmaya devam etti. Eylül 1914 tarihinde İstanbul Kız Sanayi Mektebi, Mayıs 1916 tarihinde Yüksek Ticâret Mektebi müdürlüklerine tayin oldu. 1925 yılında Seyr-i Sefâin (Deniz Yolları)

⁹²³ BOA., DH.SAİDd..., 95/155, s.155.

⁹²⁴ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.III, s. 439-440.

⁹²⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.III, s. 340.

Meclis-i İdare Azalığına ve ek görev olarak da Erenköy Kız Lisesi Fizik Muallimliği'ne getirilmiştir. Bu görevde iken 25 Mayıs 1929 tarihinde Ankara vefat etmiştir.⁹²⁶ Ahmed Hulusi Bey, devlet hizmetine ilk girişinden vefatına kadar kırk yılı aşkın bir süre maarif alanında görev yapan Mülkiyelilerden biri olmuştur.

Mülkiye Mektebi mezunu olan maarif müdürlerinden en uzun süreli maarif müdürlüğü yapan üçüncü kişi ise Süleyman Paşazâde Mehmed Sami Bey'dir. Mehmed Sami Bey, Ekim 1889 tarihinde Mülkiye'yi bitirdikten sonra 13 Mart 1890 tarihinde Bursa İdadisi, 3 Şubat 1891 tarihinde Bağdat İdadisi Müdürlüğü'ne ve muallimliğine tayin olmuştur. 23 Şubat 1893 tarihinde Bursa Vilayeti Maarif Müdürlüğüne, 29 Mayıs 1900 tarihinde merkezi Rodos'ta bulunan Cezayir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Buradaki görevi 18 Ekim 1908 tarihine kadar devam etmiştir. Yaklaşık olarak on beş yıl sekiz ay maarif müdürlüğü yaptı. Maarif müdürlüğü görevinden sonra da maarif alanındaki hizmetlerine devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İstanbul'a gelerek Maarif Nezareti Merkez teşkilatında çalışmaya başlamıştır. 15 Ocak 1909 tarihinde Mekâtib-i İptidaiye İdaresi Müdürlüğü'ne, 5 Haziran 1909 tarihinde Meclis-i Kebir-i Maarif Azalığına, 8 Temmuz 1911 tarihinde Mekâtib-i Mahalliye Müdürlüğü'ne, 14 Mart 1912 tarihinde terbiye ve tedris müfettişliği de yapmak üzere ikinci defa Meclis-i Kebir-i Maârif Azalığına, 22 Ağustos 1912 tarihinde ek görev olarak da Darülfünun Müdür-i Umumiliği'ne, 14 Ağustos 1914 tarihinde Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Heyeti Azalığı'na tayin olmuştur.⁹²⁷ 28 Eylül 1917 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Süleyman Paşazâde Mehmed Sami Bey'de Mülkiye Mektebi'nden sonra maarif alanında çalışmaya başlayıp vefatına kadar bu alanda hizmet veren birisi olmuştur.

Mülkiye Mektebi mezunu olup maarif müdürlüğü görevinde bulunanlardan Abdi Namık (İmre) Bey, Emrullah Efendi, Halil İbrahim Bey, Hasan Hazım Bey, İsmail Hamid Bey, Mehmed Muhiddin Bey, Mektubizâde Mehmed Reşid Bey, Mustafa Azmi Ömer (Akalın) Bey on sene ve üstünde bu görevi başarıyla yapan diğer kişiler olmuşlardır.⁹²⁸

Maarif müdürlüğü görevini yirmi yıldan fazla bir süre yapanlar olduğu gibi bir yıldan daha kısa süreyle yapanlarda olmuştur. Bu görevi sadece birkaç ay süreyle yapan maarif müdürleri de bulunmaktadır.

⁹²⁶ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C.III, s. 340.

⁹²⁷ BOA., *DH.SAİDd...*, 47/117, s.117.

⁹²⁸ Demirel, *Osmanlı Taşrasında Maarif İdaresinin Mülkiyeli Yöneticileri: Mülkiyeli Maarif Müdürleri*, s. 91.

İncelediğimiz dönemde maarif müdürlüğü görevinde en kısa süreli görev yapan kişi Osman Nuri Bey'dir. Osman Nuri Bey, Gümülcine, Gelibolu, Sivas idadilerinde müdürlük ve muallimlik yaptıktan sonra Gümülcine ve Gelibolu'da ikinci defa görev yapmıştır. İkinci Gelibolu dönemi onun en uzun idadi müdürlüğü dönemi olmuştur. 13 Eylül 1898 tarihinden 5 Şubat 1908 tarihine kadar 9 yıl 4 ay 23 gün süreyle burada müdürlük ve muallimlik yapmıştır. Gelibolu'dan sonra sekiz aya yakın bir süre devam eden Yanya İdadi mektebi Müdürlüğü görevinden sonra 7 Ocak 1909 tarihinde Basra Vilayetinde maarif müdürü olarak görev yapmaya başlamıştır. Buradaki müdürlük görevi 15 Mart 1909 tarihine kadar devam etmiştir. Yani Osman Nuri Bey'in maarif müdürlüğü 2 ay 8 gün devam etmiştir.⁹²⁹

Mehmed Nazmi Bey'de görev süresi aylarla sınırlı kalan maarif müdürlerinden biri olmuştur. Dârülfünun Edebiyat Şubesi'nden mezun olmuştur 24 Mart 1908 Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye kararıyla daire-i sıhhiyeye mülâzımın kadrosuna dâhil olmuştur. 14 Mart 1910 tarihinde memurluktan istifa etmiştir. 27 Ekim 1910 tarihinde Sinob sancağı tedrisat-ı ibtidaiye müfettişliğine tayin olmuştur. Bir yıl sonra 27 Ekim 1911 tarihinde bu görevinden de istifa etmiştir. 23 Ekim 1913 tarihinde Şam Sultani Mektebi'nin müdür saniliğine, 9 Şubat 1914 tarihinde ise Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) Sultani Mektebi müdürlüğüne tayin olmuştur. Burada iki yıla yakın bir süre görevde kalmıştır. 2 Ekim 1915 tarihinde Diyarbakir Vilayeti maarif Müdürlüğüne tayin olan Mehmed Nazmi Bey burada görevine devam ederken 6 Mayıs 1916 tarihinde vefat etmiştir.⁹³⁰ Mehmed Nazmi Bey'in Diyarbakir Vilayeti Maarif Müdürlüğü görevi 7 ay 4 gün devam etmiştir.

Maarif müdürlüğü görev süresi kısa devam edenlerden birisi de Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü görevinde bulunmuş olan Mehmed Emin Bey'dir. Mehmed Emin Bey 29 Kasım 1838 tarihinde Divan-ı Hümayun kaleminde işe girmiş ticaret mektubi kalemi hulefa ve mümeyyizliği, mektupçuluğu gibi otuz bir yıla yakın bir süre çeşitli kalemlerde memurluk yapmıştır. 16 Kasım 1871 tarihinde Selanik Vilayeti Mektupçuluğuna, 13 Ağustos 1876 tarihinde İşkodra Vilayeti Mektupçuluğuna; 20 Ocak 1879 tarihinde Kosova Vilayeti iskân ve muhacirin memurluğuna, 31 Ocak 1880 tarihinde ise Edirne Vilayeti iskân ve muhacirin memurluğuna tayin olmuştur. Burada 2 Ağustos 1880 tarihine kadar görev yaptıktan sonra 3 Haziran 1882 tarihinde Van Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Burada 6 Mart

⁹²⁹ BOA., ŞD., 1118/17, 11/07/1327 (29 Temmuz 1909).

⁹³⁰ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219074>.

1883 tarihine kadar asaleten, 12 Nisan 1883 tarihine kadar vekâleten olmak üzere toplamda 10 ay 9 gün maarif müdürlüğü görevinde bulunmuştur.⁹³¹

3.5. Maarif Müdür Yardımcıları

İncelediğimiz dönemde Osmanlı taşrasında vilayetlerde maarifin en üst düzey yöneticisi maarif müdürleriydi. Maarif müdürlerinin görevleri sırasında yardımcılarını bulunmamaktaydı. Fakat sadece Suriye Vilayeti ile ilgili olarak bir kısım arşiv belgelerinde bu unvanla tayin yapıldığı görülmektedir. Bu ünvanla görev yaptığını tespit ettiğimiz tek kişi Haşim Nazmi Bey olmuştur. Maarif müdür muavinliği ünvanı bir nevi Haşim Nazmi Bey için tahsis edilmiş ve sadece o bu görevi yapmış ve bir süre sonra bu memuriyet lağvedilmiştir.

Arşiv belgelerinde Aydın Maarif Müdür Muavini Ferid Efendi'nin, Ankara Maarif Müdür Muavinliğine tayin edildiği, Hüdavendigâr Maarif Müdür Muavini Ali Rıza Efendi'nin görevinde bırakıldığı, Edirne Maarif Müdür Muavini İhsan Bey şeklinde geçen belgeler bulunmaktadır. Fakat bu kişilerin biraz dikkatlice incelediğimizde vilayetlerde bulunan idadi mekteplerinde muavinlik yaptıkları anlaşılmaktadır.

Haşim Nazmi Bey Tıbbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Maarif Nezareti tahrirat kaleminde işe başlamıştır. 13 Mart 1898 tarihinden 9 Ekim 1898 tarihine kadar 1.000 kuruş maaşla Maarif Nezareti Mektubi Kalemi kitabesinde, bu tarihten itibaren 13 Haziran 1900 tarihine kadar yine aynı maaşla nezaret Encümen ve Teftiş Kurulu Azalığında bulunmuştur. Bu tarihte Suriye Vilayeti Maarif Müdürlüğü muavinlik görevine tayin edilmiştir.⁹³²

Haşim Nazmi Bey'in bu göreve tayin edilmesindeki temel sebep uzaklaştırma cezası almış olmasıdır. Yani sürgün cezası almış olmasından dolayı merkezden uzak bir yere memur olarak görevlendirilmiştir. Şam'da ikamete mecbur kılınmıştır. Şam'da görev yaptığı dönemde idadi mektebinde 500 kuruş maaş karşılığında ahlak, ziraat, ticaret ve zanaat sınıflarının hikmet ve kimya, usul-i defteri ve tarih-i tabiiye dersleri muallimliği görevinde de bulunmuştur.⁹³³

⁹³¹ BOA., ŞD., 860/52, 04/06/1301 (1 Nisan 1884).

⁹³² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Genel (180-9-0-0), 152-728-21, 29/11/1925; BOA. MF. MKT., 548/4, 25/11/1318 (16 Mart 1901).

⁹³³ BCA., 180-9-0-0, 152-728-21, 29/11/1925.

30 Haziran 1909 tarihinde terfi ederek Haleb Vilayeti Maarif Müdürlüğüne⁹³⁴ tayin olmuşsa da gitmediği anlaşılmaktadır. Çünkü 14 Eylül 1909 tarihin e kadar Suriye Vilayeti Maarif Müdürlüğü müdür muavinliği görevine devam etmiştir. Bu tarihte maarif müdür muavinliği görevi lağvedilmiştir. 16 Aralık 1909 tarihinde 2.500 kuruş maaşla Suriye Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur.⁹³⁵ Buradaki müdürlük görevini uzun yıllar yürütmüştür. 1918 yılı kayıtlarında halen bu görevine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁹³⁶

Haşim Nazmi Bey, Cumhuriyet döneminde de maarif alanındaki hizmetlerine devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Gaziantep Vilayetinin maarif müdürlüğünü yapmıştır.⁹³⁷ Müdürlüğün lağvedilmesi ve burada görev yaptığı dönemde lise tahsiline devam eden oğlunun vefatı üzerine sarsılmış ve muallimlik yapmaya başlamıştır. En son Kadıköy Erkek Lisesi Türkçe muallimliği yaparken rahatsızlığı nedeniyle Eylül 1932 tarihinde vefat etmiştir.⁹³⁸

3.6. Maarif Müdürlüğüne Vekâlet

Maarif müdürleri izinli olduğu dönemlerde veya bir başka vilayete maarif müdürü olarak ya da farklı bir göreve tayin edildikleri dönemlerde yerlerine başka çalışanlar vekâlet etmekteydiler. Müdürlerin yardımcıları olmadığı için bu görevi değişik vilayetlerde değişik kişiler bu görevi yürütmüşlerdir. Çoğu zaman maarif idarelerinde görevli olan muhasebe memurlarının bu görevi yürüttükleri görülmektedir. Muhasebe memurlarının yanı sıra idadi ve sultani mekteplerinin müdürleri, maarif müfettişleri gibi maarif çalışanlarının da vekâleten bu görevi yürüttükleri görülmektedir. Maarif çalışanlarının aynında diğer kurumlarda görev yapan memurlarında bazı durumlarda maarif müdürlüğü vekâletinde bulunduklarını arşiv kayıtlarında görülmektedir.

Maarif müdürlüklerine en çok muhasebe memurlarının vekâlet ettikleri görülmektedir. Çeşitli vilayetlerin maarif idarelerinde muhasebe memuru olarak görev yapıp maarif müdürlüğü görevinde bulunan on bir muhasebe memuru tespit edilmiştir;

⁹³⁴ BOA. MF. MKT., 1135/13, 14/06/1327 (3 Temmuz 1909).

⁹³⁵ BCA., 180-9-0-0, 152-728-21, 29/11/1925.

⁹³⁶ Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (SDAO), 1333-1334 (1918), s. 629.

⁹³⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (30-11-1-0), 11-7-9, 24/02/1925.

⁹³⁸ Cumhuriyet, Nr. 3004, 16 Eylül 1932, s. 1.

Ahmed Hamdi Efendi Diyarbekir Vilayetinde⁹³⁹, İbrahim Hakkı Bey⁹⁴⁰, İbrahim Edhem Efendi⁹⁴¹, Ali Vefa Efendi⁹⁴², Emin Efendi⁹⁴³, Mehmed Aziz Efendi⁹⁴⁴ ve Osman Nuri Efendi⁹⁴⁵ Bitlis Vilayetinde; Ahmed Behçet Efendi⁹⁴⁶ ve Recep Hilmi Efendi⁹⁴⁷ Van Vilayetinde; İbrahim Efendi⁹⁴⁸ Basra Vilayetinde; Ahmed Fahreddin (Fahri) Efendi⁹⁴⁹ İškodra Vilayetinde; Abdurrahman Efendi⁹⁵⁰ ve Ahmed Behçet Efendi⁹⁵¹ Bingazi Sancağında muhasebe memurluğu görevinin yanı sıra maarif müdürlüğü görevini de ilave görev olarak yürütmüştür.

Bu muhasebe memurları müdürlük görevini uzun bir süre yürüten veya maarif müdürü ek göreviyle muhasebe memurluğu yapan kişiler olmuşlardır. Bunların dışında kısa süreli olarak maarif müdürlüğüne vekâlet eden maarif muhasebe memurlarının sayısı incelediğimiz dönemde hemen hemen yüzlerce kişiyi bulmaktadır.

Muhasebe memurlarının yanında bu göreve en çok idadi ve sultani mekteplerinin müdürlerinin vekâlet ettikleri görülmektedir. Bağdad Vilayetinde Selim Sami Bey ve Hüseyin Refik Bey⁹⁵², Diyarbekir Vilayetinde Mehmed Ali Bey ve Ahmed Bey maarif müdürü inzimamiyle bu görevi yürüten idadi müdürleri olmuştur. Basra Vilayetinde ise Ahmed Zeki Bey⁹⁵³ aynı şekilde maarif müdürü inzimamiyle bu görevi yürüten sultani mektebi müdürü olmuştur. Haleb Vilayetinde Maarif Müdürü Davud Bey'in izinli olduğu dönemde Bilan Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Abdülkadir Efendi'nin, bulunduğu yerin havasıyla uyuşamaması sebebiyle boş bulunan İdlib Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tahvili ve yerine Haleb İdadisi mezunlarından Ahmed Şefik Efendi'nin tayini ile ilgili yazışmalar

⁹³⁹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Defa 16, Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1317, s. 69; Defa 17, Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1318, s. 73; Defa 18, Diyarbekir Vilayet Matbaası, 1319, s. 73; *Diyarbekir Gazetesi*, No: 1260, 3 Aralık 1901.

⁹⁴⁰ *BOA.*, *DH.SAİDd...*, 125/361, s.361; *BOA.*, *MF.MKT.*, 747/36, 12/08/1321 (3 Kasım 1903).

⁹⁴¹ *BOA.*, *DH.SAİDd...*, 29/199, s.200; *BOA.*, *MF.MKT.*, 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900); *BOA.*, *MF.MKT.*, 625/23, 28/01/1320 (7 Mayıs 1902).

⁹⁴² *BOA.*, *MF.MKT.*, 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900); *BOA.*, *MF.MKT.*, 513/6, 12/03/1318 (8 Temmuz 1900).

⁹⁴³ *BOA.*, *MF.MKT.*, 874/18, 29/05/1323 (1 Ağustos 1905).

⁹⁴⁴ *BOA.*, *MF.MKT.*, 763/41, 29/11/1321 (16 Şubat 1904); *BOA.*, *MF.MKT.*, 955/59, 10/08/1324 (29 Eylül 1906).

⁹⁴⁵ *BOA.*, *MF.MKT.*, 254/13, 07/10/1312 (3 Nisan 1895).

⁹⁴⁶ *BOA.*, *MF.MKT.*, 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

⁹⁴⁷ *BOA.*, *DH.SAİDd...*, 147/57, s.57; *BOA.*, *MF.MKT.*, 885/52, 28/07/1323 (28 Eylül 1905); *BOA.*, *MF.MKT.*, 910/37, 18/12/1323 (13 Şubat 1906).

⁹⁴⁸ *BOA.*, *MF.MKT.*, 118/63, 22/01/1320 (1902).

⁹⁴⁹ *BOA.*, *MF.MKT.*, 627/21, 05/10/1320 (5 Ocak 1903).

⁹⁵⁰ *BOA.*, *MF.MKT.*, 771/13, 06/01/1322 (23 Mart 1904); *BOA.*, *MF.MKT.*, 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

⁹⁵¹ *BOA.*, *MF.MKT.*, 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

⁹⁵² *BOA.*, *MF.MKT.*, 1042/21, 26/01/1326 (29 Şubat 1908).

⁹⁵³ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/216437>.

sırasında maarif müdürlüğüne sultani mektebinin müdürünün bu görevi vekâlet ettiği görülmektedir.⁹⁵⁴

Maarif müfettişleri de müdürlerin izini oldukları veya başka bir yere tayin oldukları dönemlerde vekâleten bu görevi yürüten kişilerden olmuşlardır. Haleb Vilayetinde maarif müfettişi Reşid Şehab Bey⁹⁵⁵ ve Kemal Bey⁹⁵⁶ müdürlük vekâletini yürütmüşlerdir. Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Saib Bey vilayete bağlı sancaklardan Malatya'da mutasarrıflık görevini vekâleten yürüttüğü dönemde maarif müdürlüğü görevine de maarif müfettişi Mehmed Ferid Bey vekâlet etmiştir.⁹⁵⁷ Adana Vilayeti Maarif Müdürü Ahmed Saib Bey'in işten el çektilmesi üzerine müdürlük görevini vekâleten Haleb Vilayeti Maarif müfettişi sabıkı Şükrü Bey tayin edilmiştir.⁹⁵⁸

Bunların dışında maarif idaresinde veya maarife ait kurum veya kuruluşlarda her hangi bir görev yapmayan kişilerde bazı vilayetlerde müdürlük görevine vekâlet etmişlerdir. Suriye Vilayetinde Vilayet Matbaası Müdürü Mustafa Vafî Bey⁹⁵⁹, Haleb Vilayetinde Evrak Müdürü Mehmed Naci Bey⁹⁶⁰, Diyarbakir Vilayetinde Belediye Reisi Talat Bey⁹⁶¹, Erzurum Vilayetinde Nüfus Nazırı (müdürü) Memduh Sermed Bey⁹⁶², yine Erzurum Vilayetinde Vilayet Mektupçusu Rauf Bey⁹⁶³, Kudüs-i Şerif Sancağında Tahrirat Katibi

⁹⁵⁴ BOA, MF.İBT., 297/8, 10/01/1329 (11 Ocak 1911).

⁹⁵⁵ BOA., BEO., 3770/282680, 17/06/1328 (26 Haziran 1910).

⁹⁵⁶ BOA., MF.İBT., 360/97, 03/03/1330 (21 Şubat 1912).

⁹⁵⁷ BOA., MF.MKT., 1173/24, 16/07/1329 (13 Temmuz 1911).

⁹⁵⁸ BOA., MF.MKT., 1178/38, 04/03/1330 (22 Şubat 1912).

⁹⁵⁹ BOA., MF.MKT., 163/81, 24/08/1310 (13 Mart 1893); BOA., MF.MKT., 167/66, 21/10/1310 (8 Mayıs 1893).

⁹⁶⁰ BOA., MF.MKT., 190/120, 14/06/1311 (23 Aralık 1893). Mehmed Naci Bey Haleb Vilayetinde çeşitli görevlerden sonra 19 Kasım 1881 tarihinde vilayet evrak müdürlüğüne tayin olmuştur. 7 Mart 1896 tarihine kadar 14 yıl 3 ay 19 gün boyunca bu görevi başarıyla yürütmüştür. Görevleri sırasında maarif ile de yakından ilgili olmuştur. Vilayet idadi mektebinde Farsça muallimliği yapmıştır. Maarif müdürlüğü vekaleti 1 ay 17 gün devam etmiştir. BOA, DH.SAİDd..., 55/185, s. 185; BOA., ŞD., 945/39, 10/01/1314 (21 Haziran 1896).

⁹⁶¹ BOA., ŞD., 115/14, 05/10/1315 (27 Şubat 1898).

⁹⁶² BOA., MF.MKT., 789/67, 20/04/1322 (4 Temmuz 1904); BOA., BEO., 2537/190228, 22/01/1323 (29 Mart 1905); Memduh Sermed Bey Erzurumlu olup 1899 tarihinde Mülkiye Mektebi'nden mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra Erzurum'da maaiyyet memuru olarak göreve başlamıştır. Hınıs ve Torum'da kaymakam vekilliklerinde bulunmuştur. Erzurum İdadi Mektebi'nde Fransızca ve tarih muallimlikleri yaptıktan sonra nüfus müdür olmuştur. Bu süreçte Mehmed Vehbi Bey'in tayini çıktıktan sonra maarif müdürlüğü görevine vekalet etmiştir. Vekalet ettiği maarif müdürlüğü görevine asaleten tayin edilmek istemiş fakat bu isteği kabul edilmemiştir. Çünkü Mehmed Vehbi Bey'in yerine tayin olan Mehmed Celaleddin Bey 3 Eylül 1904 tarihinde Erzurum'da maarif müdürü olarak göreve başlamıştır. BOA, DH.SAİDd..., 80/367, s. 367; BOA, DH.SAİDd..., 112/197, s. 197; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Maarif (İ. MF.), 10/21, 15/04/1322 (1 Nisan 1905); BOA., MF.MKT., 843/14, 25/01/1323 (1 Nisan 1905); Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C.III, s. 818.

⁹⁶³ BOA., MF.MKT., 1078/69, 24/09/1326 (20 Ekim 1908); BOA., MF.MKT., 1079/14, 28/09/1326 (24 Ekim 1908); BOA., MF.MKT., 1079/17, 28/09/1326 (24 Ekim 1908).

İsmail Hakkı Bey⁹⁶⁴, Trablusgarb Vilayetinde vilayet mektubi kalemi mümeyyizi Nejad Bey⁹⁶⁵ maarif müdürlüğü görevine vekaleten bakmışlardır.

3.7. Lağvedilen Maarif Müdürlükleri ve Maarif Müdürleri

Maarif Nezareti değişik dönemlerde çeşitli vilayetlerdeki maarif idarelerini lağvetme yoluna gitmiştir. Vilayet maarif idarelerinin neden lağdevildiği ile ilgili olarak kesin bilgiler bulunmamakla beraber bir kısmının yeni kaynak açma yoluna gitmek gibi mali hususlardan lağvedildiği, bir kısmının ise değişen idari yapılanmadan kaynaklandığı tespit edilmiştir.

İncelediğimiz dönemlerde değişik zamanlarda Diyarbekir, Van, Basra, Bağdad, İşkodra, Bitlis, Yemen, Hakkâri ve Karesi gibi vilayetlerin maarif idareleri lağvedilmiş ve burada görev yapan maarif müdürleri değişik vilayetlerde maarif idarelerinde veya mülki görevlerde görevlendirilmişlerdir. Maarif müdürlüğü lağvedilen vilayetlerden Karesi ve Hakkâri vilayetlerinin lağvedilmesi diğer vilayetlerden farklı olmuştur. Bu iki vilayet 1888 yılında yapılan idari yapılanmadan dolayı lağvedilen vilayetler olmuşlardır.

3.7.1. Basra vilayeti maarif müdürlüğü

İncelediğimiz dönemde lağvedilmiş olan ilk vilayet maarif idaresi Basra Vilayet Maarif Müdürlüğü olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla vilayetin ilk maarif müdürü Ahmed Ragıb Bey olmuştur. 9 Aralık 1889 tarihinde öncesinde Bitlis Vilayeti Evkâf Muhasebeciliği yapan Ahmed Ragıb Bey buraya müdür olarak tayin edilmiştir. 21 Şubat 1891 tarihinde Bağdad Vilayeti Maarif Müdürü İsa Ruhi Bey ile becayiş yoluyla yer değiştirmiştir.⁹⁶⁶ İsa Ruhi Bey 25 Şubat 1891 tarihinde görevine başlamıştır. İki yıla yakın bir süre görev yaptıktan sonra müdürlük görevi 1 Ocak 1894 tarihinde lağvedilmiştir.⁹⁶⁷ İsa Ruhi Bey müdürlüğün lağvından dolayı Bitlis Vilayetine tayin olmuştur.⁹⁶⁸ Fakat bu göreve gitmemiştir.

Basra Vilayeti Maarif Müdürlüğü 1 Ocak 1894 tarihinde lağvedildiği dönem müdürlüğün lağvıyla açıkta kalan maarif müdürüne ait 2.000 kuruş maaşın 1.500 kuruşunun Maarif Meclis azalığına tayin edilen Reşad Bey'e açıkta kalan 500 kuruşun ise Bitlis

⁹⁶⁴ BOA., MF.MKT., 952/19, 17/07/1324 (6 Eylül 1906).

⁹⁶⁵ BOA., MF.MKT., 1008/14, 07/06/1325 (18 Temmuz 1907).

⁹⁶⁶ BOA, DH.SAİD..., 25/111, s. 111; BOA, ŞD., 1104/24, 27/09/1312 (24 Mart 1895); BOA, ŞD., 937/47, 18/12/1312 (12 Haziran 1895).

⁹⁶⁷ BOA., MF.MKT., 190/15, 09/06/1311 (21 Ağustos 1895).

⁹⁶⁸ BOA., MF.MKT., 191/128, 28/06/1311 (9 Eylül 1895).

Vilayetine aktarılmasıyla bu vilayetin maarif müdürünün maaşının 2.000 kuruşa çıkarılmasına ve Basra Vilayeti Maarif Müdürü İsa Ruhi Bey'in burada tayin edilmesine karar verilmiştir.⁹⁶⁹

Basra Vilayeti Maarif Müdürlüğü 1 Ocak 1894 tarihinde lağvedilmiş olup bu tarihten yeniden maarif müdürünün tayin edildiği II. Meşrutiyet dönemine kadar muhasebe memurları müdürlük vazifesiyle görevlendirilmişlerdir. Bu muhasebe memurlarından Ahmed Hamdi Bey, 14 Temmuz 1903 tarihinde bu göreve tayin edilmiş olup Basra Vilayetindeki görevi altı yıl yedi ay devam etmiştir.

3.7.2. Bitlis vilayeti maarif müdürlüğü

Basra Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden hemen kısa bir süre sonra lağvedilen ikinci maarif müdürlüğü Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü olmuştur. Mehmed Şevki Bey, 11 Haziran 1884 tarihinde tayin edilmiştir. Fakat Mehmed Şevki Bey'in bu görevi çok kısa sürmüştür. Çünkü iki ay on üç gün sonra 24 Ağustos 1884 tarihinde Van Vilayeti maarif müfettişliğine tayin olmuştur.⁹⁷⁰ Mehmed Şevki Bey'den sonra maarif müdürlüğü görevini İsmail Hakkı Bey, Ferhullah Bey, Ahmed Şevki Bey ve II. Abdülhamid döneminde Bitlis'e tayini maarif müdürü olarak yapılan son kişi, 1893 yılında atanan Hamidiye Mektebi Müessisi Osman Sırrı Bey yürütmüşlerdir.⁹⁷¹

Müdürlüğün lağvından önce son müdür olarak görev yapan kişi olan Osman Sırrı Bey, 15 Temmuz 1893 tarihinde bu göreve tayin olmuştur. Bu görevde sekiz ay görev yaptıktan sonra vilayet maarif müdürlüğü 13 Mart 1894 tarihi itibarıyla lağvedilmiştir. Bitlis Vilayeti maarif idaresi bu tarihten itibaren yeni müdürün tayin edildiği 17 Ekim 1908 tarihine kadar maarif muhasebe memurları tarafından idare edilmiştir. 13 Mart 1894 tarihinde Bitlis maarif müdürü kadrosu lağvedilerek tahsisatı meclis-i maarif ve encümen-i teftiş ve muayene azaları maaşatı meyanına nakledilmiştir. Böylece maarif müdürlerine verilen 1.500 - 2.000 kuruşluk maaş, yerine aynı işleri yürütmekle görevlendirilen muhasebe memuru sayesinde devletin uhdesinde kalmıştır.⁹⁷²

17 Ekim 1908 tarihinde Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarifi tarafından vilayete müdür kadrosunun tekrar verilmesi kararıyla birlikte Trabzon İdadi Mektebi Müdürü Hazım

⁹⁶⁹ BOA., MF.MKT., 190/15, 09/06/1311 (21 Ağustos 1895).

⁹⁷⁰ BOA., DH.SAİDd..., 25/315, s. 315.

⁹⁷¹ Danyal Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Denizli, 2018, s. 490.

⁹⁷² Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), s. 320, 326-327.

Bey, 2.500 kuruş maaşla tekrar oluşturula Bitlis Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁹⁷³

3.7.3. Diyarbekir vilayeti maarif müdürlüğü

Diyarbekir vilayeti maarif idaresi ilk olarak maarif müdürü Mehmed Ali Bey'in maarif müdürlüğünün son aylarında 8 Ekim 1894 tarihinde altı aylık bir süre için Dersaadet'e gelmiş ve bu dönemde izin süresi içerisinde Diyarbekir Vilayeti maarif müdürlüğü görevi lağvedilmiştir. Bundan dolayı Mehmed Ali Bey, 15 Haziran 1895 tarihinde 1.000 kuruş maaşla Maarif Nezareti İstatistik Kalemi Baş Kitabetine tayin edilmiştir.⁹⁷⁴ Lağvedilen maarif müdürlüğü görevi, maarif muhasebe memuruna ilave görev olarak verilmiştir. Bu süreçte Varna Rüşdiye Mektebinde muallimlik yaparken yazdığı yazılar dolayısıyla Konya ve Beyrut vilayetlerinde çeşitli kazalarda kaymakamlık görevi verilmiş olan Necib Nadir Bey Karapınar Kaymakamı iken nizam dışı hareketleri, *hükûmet-i seniyye* aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle Diyarbekir Vilayetine sürgün edilmiştir. Diyarbekir'de tahsilat komisyonunda az olarak görev yaptıktan sonra idadi mektebinde 13 Kasım 1894 tarihinden 20 Haziran 1896 tarihine kadar malumat-ı fenniye ve coğrafya muallimliği yapmıştır.⁹⁷⁵ Diyarbekir Vilayetine sürgün edildiği ilk dönemde vilayet maarif müdürlüğü görevini istemiştir. Fakat bu görev lağvedildiğinden kendisine verilmemiş ve muhasebe memurunun görevi yürüttüğü bildirilmiştir.⁹⁷⁶

Diyarbekir vilayeti maarif idaresi ikinci defa Maarif Müdürü Hüseyin Celal Bey'den sonra olmuştur. Hüseyin Celal Bey'in vilayete tayin edilmesinden hemen önce yukarıda da değinildiği üzere vilayet maarif müdürlüğü lağvedilmişti. Fakat muhasebe memurunun idare ettiği vilayette en yüksek eğitim kurumu olan idadi mektebi başta olmak üzere muhtelif mekteplerde idare bozulmuştur. Bu mekteplerin kontrolü elden çıkmıştır. İdadi mektebi ve diğer mektepleri tekrar düzene koymak amacıyla vilayetteki maarif idaresinin başına yeniden bir müdür tayin edilmesi gündeme gelmiştir. Bu durum üzerine bütçe sıkıntısından dolayı Van Vilayeti Maarif Müdürü Hüseyin Celal Bey Diyarbekir Vilayetine maarif müdürü olarak tayin edilmiştir.

⁹⁷³ Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), s. 326-327.

⁹⁷⁴ BOA, DH.SAİDd..., 55/213, s. 214.

⁹⁷⁵ BOA, DH.SAİDd..., 194/69, s. 69.

⁹⁷⁶ BOA. MF. MKT. 221/40, 01/03/1312 (2 Eylül 1894); BOA. MF. MKT. 401/58, 07/02/1316 (27 Haziran 1898).

Hüseyin Celal Bey, Mülkiye Mektebi'nden Temmuz 1888 tarihinde mezun olduktan sonra 5 Şubat 1889 tarihinde Bursa İdadi Mektebi tarih, cebir ve hendese muallimliklerine, 15 Haziran 1890 tarihinde tarih-i tabii ve tarih-i umumî muallimlikleri uhdesinde olmak üzere Kudüs İdadi Mektebine müdürlüğüne, 12 Eylül 1892 tarihinde Fransızca muallimliği uhdesinde olmak üzere Diyarbakir İdadi Mektebi müdürlüğüne tayin olmuştur. Burada da iki yıl görev yaptıktan sonra 14 Ağustos 1894 tarihinde 2.000 kuruş maaşla Van Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Burada maarif müdürlüğünün lağvedildiği 1896 tarihinin ilk aylarına kadar görevde kalmıştır. Hüseyin Celal Bey, 20 Şubat 1896 tarihinde yeniden maarif müdürü tayin edilmesi uygun görülen Diyarbakir Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁹⁷⁷ Diyarbakir Vilayeti maarif Müdürlüğünde iki yıl dört ay görev yapmıştır. Bu süreçte tekrar maarif müdürü tayin edilmiş olan Diyarbakir Vilayeti Maarif Müdürlüğü 27 Haziran 1898 tarihinde ikinci defa lağvedilmiştir. Bu tarihten itibaren maarif idaresi yeni müdürün tayin edildiği 17 Ekim 1908 tarihine kadar maarif muhasebe memuru ve idadi mektebi müdürleri tarafından idare edilmiştir.

3.7.4. Van vilayeti maarif müdürlüğü

Van Vilayeti ilk maarif müdürü tayin edilen vilayetlerden biri olmuştur. İlk maarif müdürü olan Mehmed Emin Bey'den sonra Mustafa Celal Bey, Faik Reşad Bey, Mehmed Vehbi Bey, Ahmed Feyzi Bey ve Hüseyin Celal Bey görev yapmışlardır.

Vilayet maarif müdürlüğü lağvedilmeden önce son maarif müdürlüğü görevini Hüseyin Celal Bey yapmıştır. Van Maarif müdürlüğü Meclis-i Maarif'in 20 Şubat 1896 tarih ve 1700 numaralı kararı sonucunda lağvedilmiştir. Bu karar üzerine vilayet maarif müdürü Hüseyin Celal Bey, Diyarbakir Vilayetinde idadi mektebi ve diğer mekteplerde meydana gelen düzensizliğe son verilmesi amacıyla buraya tayin edilmiştir.⁹⁷⁸

Van Vilayeti maarif idaresi 20 Şubat 1896 tarihinden itibaren muhasebe memurları tarafından idare edilmiştir. Muhasebe memurlarının idaresi vilayete yeniden ilk defa maarif müdürünün tayin edildiği 13 Şubat 1909 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihte vilayet maarif müdürlüğü görevine Bağdad Vilayeti maarif müdürlüğü inzimamiyle idadi mektebi müdürlüğünü yürüten Hüseyin Refik Bey tayin olmuştur. Hüseyin Refik Bey Van'da 7 Haziran 1909 tarihinde görevine başlamıştır.⁹⁷⁹

⁹⁷⁷ BOA, *DH.SAİDd...*, 28/433, s. 433.

⁹⁷⁸ BOA., *DH.SAİDd...*, 28/433, s. 433; BOA. *MF. MKT.* 309/54, 23/10/1313 (7 Nisan 1896).

⁹⁷⁹ *Muallim Refik Kırış Hayatı ve Eserleri 1868-1945*, s.22-23.

3.7.5. Musul vilayeti maarif müdürlüğü

Musul Vilayeti'nin ilk maarif müdürü Resul Mesti Efendi olmuştur. Resul Mesti Efendi bu göreve 8 Eylül 1888 tarihinde başlamış ve sekiz yıl boyunca aynı görevde kalmıştır. Resul Mesti Efendi'nin memuriyeti yani maarif müdürlüğü görevi 6 Eylül 1896 tarihinde lağvedilmiştir.⁹⁸⁰ Bu tarihten itibaren vilayet maarif idaresi idadi mektebi müdürü Mehmed Tefvîk Bey'e verilmiştir. Mehmed Tefvîk Bey, 8 Ekim 1896 tarihinde idadideki göreviyle birlikte ilave memuriyet olarak Musul Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Kendisi II. Meşrutiyet döneminde maarif müdürü olmayan vilayetlere yeniden maarif müdürü tayin edilme sürecinde 29 Kasım 1908 tarihinde 2.500 kuruş maaşla Musul Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne terfi etmiştir. Bu görevi 19 Temmuz 1910 tarihinde Bolu Sancağı Maarif müdürlüğüne tayin edildiği tarihe kadar yürütmüştür.⁹⁸¹ Mehmed Tefvîk Bey gerek vekâleten gerekse asaleten on dört yıla yakın bir süre Musul Vilayeti maarif müdürlüğü görevinde kalmıştır.

3.7.6. Bağdad vilayeti maarif müdürlüğü

Bağdad Vilayeti maarif müdürlüğü görevi de Diyarbekir Vilayeti örneğinde olduğu gibi iki defa lağvedilmiştir. Bağdad Vilayetine ilk maarif müdürü 1885 yılında tayin edilmiştir. Maarif müdürlüğünün ilk defa lağvına kadar ilk müdür Mehmed Cemil Efendi'den sonra Abdulkadir Halis Bey, İsmail Ruhi Bey, Ahmed Ragıp Bey, Mehmed Şevki Bey ve İsmail Gıyaseddin Bey müdürlük yapmıştır.

İsmail Gıyaseddin Bey 6 Ağustos 1894 tarihinden 6 Nisan 1897 tarihine kadar müdürlük görevini yürütmüştür. Bu tarihte müdürlük kadrosu ilk defa lağvedilmiştir.⁹⁸² İsmail Gıyaseddin Bey vilayet maarif müdürü kadrosunun lağvıyla birlikte görevinden ayrılmıştır. Maarif müdürlüğü kadrosunun lağvıyla birlikte bu görev vilayet idadi mektebinin uhdesine verilmiştir. Maarif müdürü görevini ilk üstlenen idadi müdürü Mülkiye Mektebi mezunlarından olup o tarihte idadi müdürlüğünü yürüten Selim Sami Bey olmuştur. Selim Sami Bey bu görevi 7 Kasım 1905 tarihine kadar devam ettirmiştir.⁹⁸³

⁹⁸⁰ BOA., DH.SAİDd..., 76/79, s. 79.

⁹⁸¹ BOA., DH.SAİDd..., 95/155, s.155.

⁹⁸² BOA., DH.SAİDd..., 77/221, s. 221.

⁹⁸³ BOA., DH.SAİDd..., 107/477, s. 477; BOA. MF. MKT. 356/43, 24/12/1314 (26 Mayıs 1897).

Bağdad Vilayeti Maarif Müdürlüğü görevini idadi mektebi müdürleri yürütmüşlerdir. Selim Sami Bey'den sonra Hüseyin Refik Bey bu göreve tayin edilmiştir. Hüseyin Refik Bey'in ilk müdürlük görevi 10 Şubat 1906 tarihinden 1 Ekim 1907 tarihine kadar devam etmiştir.

1907 yılı itibariyle Osmanlının merkeze en uzak vilayetlerinden olan Ortadoğu'nun doğusundaki Musul, Bağdad ve Basra vilayetlerinde maarif müdürlükleri lağvedilmişti. Bu tarihte Musul ve Bağdad vilayetlerinde maarif idaresi idadi müdürlerinin uhdesinde Basra Vilayetinde ise muhasebe memurunun uhdesindeydi.

Ortadoğu'daki bu üç vilayette maarifin mevcut durumun iyileştirilmesi, maarifin teftişi ve gelirlerin (varidatın) arttırılması amacıyla Bağdad Vilayetinde yeniden maarif müdürlüğü kadrosu verilerek bir maarif müdürünün tayin edilmesi planlanmıştır. Bu görev için liyakat sahibi ve gayretli birisi olması dolayısıyla Trabzon Vilayeti Maarif müdürü Mehmed Tevfik Bey'in tayini uygun görülmüştür. Mehmed Tevfik Bey, 3.500 kuruş maaşla Bağdad Vilayetine tayin olmuştur.⁹⁸⁴

Mehmed Tevfik Bey, 1 Ekim 1907 tarihinden 22 Eylül 1908 tarihine kadar bu görevde kalmıştır.⁹⁸⁵ Görevden ayrıldıktan sonra vilayet maarif idaresinin tekrar lağvedildiği anlaşılmaktadır ki tekrar idadi mektebi müdürü olan Hüseyin Refik Bey maarif müdürlüğü görevine vekâlet etmeye başlamıştır. Hüseyin Refik Bey'in ikinci müdürlük görevi 13 Şubat 1909 tarihinde Van Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Çok geçmeden Lazkiye İdadi Mektebi Müdürü Halil İbrahim Bey, Temmuz 1909 tarihinde asaleten Bağdad Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin olmuştur.⁹⁸⁶

3.7.7. İşkodra vilayeti maarif müdürlüğü

Maarif müdürlüğü görevi lağvedilen vilayetlerden bir diğeri ise İşkodra Vilayeti olmuştur. İşkodra Vilayetine ilk maarif müdürü olarak 23 Temmuz 1883 tarihinde Davud Şükrü Bey tayin edilmiştir. Davud Şükrü Bey'in on üç yıla yakın süren müdürlüğünden sonra Abdül Bey, Mehmed Ziver Bey ve Mahmud Hamdi Bey müdürlük görevinde bulunmuşlardır.

⁹⁸⁴ BOA. Y.A..RES., 141/49, 22/11/1324 (7 Ocak 1907); BOA. Y.A..RES., 147/5, 21/04/1325 (3 Haziran 1907); BOA. Y.A..RES., 147/5, 20/05/1325 (1 Temmuz 1907); BOA. MF. MKT. 1020/71, 29/08/1325 (7 Ekim 1907); BOA. MF. MKT. 1020/80, 29/08/1325 (7 Ekim 1907).

⁹⁸⁵ Mehmed Tevfik Bey bu tarihte terfien Erzurum Vilayetine bağlı Erzincan Sancağına mutasarrıf olarak tayin edilmiştir BOA., DH. MKT., 1296/64, 24/08/1326 (21 Eylül 1908); BOA., MF. MKT., 1078/11, 17/09/1326 (13 Ekim 1908); BOA., BEO., 3428/257057, 13/10/1326 (8 Kasım 1908).

⁹⁸⁶ BOA, DH.SAİDd..., 105/489, s. 490; BOA., MF.MKT., 1136/40, 20/06/1327 (9 Temmuz 1909).

Mahmud Hamdi Bey'in müdürlük görevinden sonra vilayet maarif idaresi senelik 281 bin kuruş masrafa muhtaç iken varidatının 80 bin kuruştan ibaret olup bir de 3.000 kuruş maaşla bir maarif müdürünün tayin edilmesiyle maaşı senelik olarak 36 bin kuruşta onun için ayrıca tahsis etmek gerekmektedir. Bundan dolayı asıl hizmetleriyle birlikte bu görevin muhasebe memuruna verilmesi uygun görülmüştür. Bu görevde bulunan Fahri (Ahmed Fahreddin) Efendi'nin üç yıldan beri bu görevi yürüttüğü ve bu görevi de yürütebileceği düşünülmüştür. Fahri Efendi'nin maaşına 500 kuruş daha ilave edilmiştir. Ayrıca kendisine yardımcı olması için 250 kuruş maaşla bir muhasebe memur refikinin tayini uygun görülmüştür.⁹⁸⁷

İşkodra Vilayeti Maarif Müdürlüğüne yeniden müdür tayin edilmesi diğer vilayetlere göre daha kısa sürmüştür. 17 Mayıs 1904 tarihinde 1.000 kuruş maaşla istinaf mahkemesi azalarından Hafız İbrahim Zihni Bey maarif müdürü olarak tayin edilmiştir.⁹⁸⁸ Bu görevi II. Meşrutiyet dönemine kadar yürütmüştür.

3.7.8. Yemen vilayeti maarif müdürlüğü

İncelediğimiz dönemde maarif müdürü lağvedilen vilayet Yemen Vilayeti olmuştur. Yemen Vilayeti asaleten maarif müdürünün en geç tayin edildiği vilayetlerden biri olmuştur. Vilayetin ilk maarif müdürü olana Mehmed Vehbi Bey yüzyılın sonlarında buraya tayin olmuştur. Mehmed Vehbi Bey'den sonra Mehmed Murad Bey, Abdullah Feyzi Bey, Halil İbrahim Bey ve Abdullah Habati Bey vilayette maarif müdürlüğü görevini yürütmüşlerdir.

Yemen Vilayeti maarif müdürlüğü 23 Ocak 1915 tarihinde lağvedilmiştir. Lağvedilmesindeki temel neden meydana gelen Birinci Dünya Savaşı olmuştur. Ülkenin savaşa dâhil olmasıyla birlikte mali sıkıntılar daha da kendini belli etmiştir. Bundan dolayı 1915 yılının sene başı bütçesinden bu vilayete maarif idaresi için bütçe ayrılmamıştır. Yemen Vilayeti maarif müdürlüğünde müdür, kâtip ve hademe memuriyetleri lağvedilmiştir.⁹⁸⁹

⁹⁸⁷ BOA., BEO., 2004/150282, 21/11/1320 (19 Şubat 1903); BOA., TFR. I. İŞ., 1/85, 01/01/1321 (30 Mart 1903).

⁹⁸⁸ BOA., DH.SAİDd..., 112/349, s. 349; BOA., İ.MF., 10/14, 01/03/1322 (16 Mayıs 1904); BOA., MF. MKT., 784/52, 23/03/1322 (7 Haziran 1904).

⁹⁸⁹ BOA., BEO., 4362/327128, 20/08/1333 (3 Temmuz 1915).

3.7.9. Zor sancağı maarif müdürlüğü

İncelediğimiz dönemde tespit ettiğimiz kadarıyla Zor sancağı maarif müdürlüğü lağvedilen tek sancak maarif idaresi olmuştur. Zor Sancağında maarif müdürü olarak görev yapan tek kişi Muharrem Bey olmuştur. Muharrem Bey, 29 Eylül 1892 tarihinde Ankara İdadi Mektebi'ne tayin olarak devlet hizmetine girmiştir. Burada muallimlik ve yöneticilik yapmıştır. Daha sonra 29 Ağustos 1901 tarihinde Malatya, 2 Haziran 1903 tarihinde Kütahya idadi mekteplerine müdür olarak tayin edilmiştir.⁹⁹⁰

Muharrem Bey, 1 Ekim 1910 tarihinde 2.000 kuruş maaşla Zor Sancağı Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur.⁹⁹¹ Bu görevde yaklaşık bir buçuk yıl kalmıştır. Mart 1912 tarihinde yeni yıl bütçesinde karşılığı olmadığı için sancak maarif müdürlüğü kadrosu lağvedilmiştir.⁹⁹²

3.8. Görev Sırasında Vefat Eden Maarif Müdürleri

İncelediğimiz dönemde bazı vilayetlerde görev yapan maarif müdürleri görevleri sırasında vefat etmişlerdir. Bu durumda olan sekiz maarif müdürü tespit edilmiştir. Bu sekiz kişi beşi vilayet biri sancak olmak üzere altı ayrı yerde görev yapmaktaydılar.

Vefat eden vilayet maarif müdürlerinden iki tanesinin Edirne ve Bağdad Vilayetlerinde görev yapmış olmaları dikkat çekicidir. Mehmed Emin Bey ve Nihad Bey Edirne'de; Abdulkadir Halis Bey ve Mehmed Şevki Bey ise Bağdad'da görevleri sırasında vefat etmiştir.

Mehmed Emin Bey, 13 Ağustos 1857 tarihinde Maarif Nezareti Mektubi Kalemi kitabesinde göreve başlamıştır. Bu görevde Mart 1880 tarihine kadar 22 yıl 7 ay gibi uzun bir süre çalışmıştır. Sonra kısa sürelerle Matbaalar İdaresi başkâtipliği ve Maarif Nezareti Mektubi Kalemi başkâtipliği görevlerinde bulunmuştur. Mehmed Emin Bey 15 Şubat 1882 tarihinde Edirne Vilayeti Maarif Müdürü olarak göreve başlamıştır. Böylece vilayetlere tayin olan ilk maarif müdürlerinden biri olmuştur. Bu görevde 3 yıl 5 ay 28 gün çalıştıktan sonra Ağustos 1885 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁹³

Nihad Bey, 20 Mayıs 1867 tarihinde Meclis-i Maarif ikinci kitabesinde göreve başlayarak devlet hizmetine girmiştir. Sonra Meclis-i Maarif-i Aliyye Dairesinde

⁹⁹⁰ BOA., *DH.SAİDd...*, 99/491, s. 491-492.

⁹⁹¹ BOA., *DH.SAİDd...*, 99/491, s. 492.

⁹⁹² BOA., *MF. İBT.*, 367/15, 22/04/1330 (10 Nisan 1912).

⁹⁹³ BOA., *ŞD.*, 872/17, 19/04/1303 (25 Ocak 1886); BOA. *BEO.*, 3521/264013, 03/03/1327 (25 Mart 1909); BOA. *BEO.*, 3569/267659, 19/05/1327 (8 Haziran 1909).

kitabesinde, Şura-yı Bahriye Kalemi kitabesinde ve idare-yi mahsusa tahrirat baş kitabesinde görev yapmıştır. 30 Ağustos 1885 tarihinde Edirne Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Burada bir yıl iki ay gibi bir süre görev yaptıktan sonra 2 Kasım 1886 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁹⁴

İhsan Bey, Mülkiye Mektebi'nden 2 Ekim 1885 tarihinde mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra tespit edebildiğimiz kadarıyla İzmir ve Trabzon İdadi mekteplerinde müdürlük ve muallimlik yapmıştır.⁹⁹⁵ İzmir İdadi mektebi müdürlüğü görevini yürütürken maarif müdürlüğü görevini de yerine getirmiştir.⁹⁹⁶ Trabzon İdadi mektebindeki görevinden sonra Yanya Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. 1894 yılı içerisinde burada vefat etmiştir.⁹⁹⁷

Abdulkadir Halis Bey, Mekteb-i Maarif-i Adliye'den sonra özel hocalardan da dersler almıştır. Ticaret Nezareti mektubi kaleminde mülazemetle göreve başlamıştır. Burada üç yıla yakın bir süre çalıştıktan sonra Gelibolu, Aydın ve Kütahya Sancaklarında evkâf müdürlüğü; Amasya, Şam ve Burdur'da evkâf muhasebeciliği yapmıştır. 13 Aralık 1879 tarihinde beşinci daire-i maliye sınıf-ı evvel müfettişliğine terfi etmiştir. 18 Temmuz 1882 tarihinde Canik Sancağı muhasebeciliğine tayin olmuştur. 28 Ekim 1886 tarihinde 3.000 kuruş maaşla Bağdad Vilayeti maarif müdürlüğüne tayin olmuştur. Abdulkadir Halis Bey maarif müdürlüğü görevinde üç yıla yakın bir süre görev yapmış ve 11 Eylül 1889 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁹⁸

Mehmed Şevki Bey, 1870 yılında Van Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayin olarak devlet hizmetine girmiştir. 11 Haziran 1884 tarihinde Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğüne, 24 Ağustos 1884 tarihinde Van Vilayeti maarif müfettişliğine, 25 Kasım 1886 tarihinde görevli olarak bulunduğu Van Vilayeti Maarif Müfettişliği görevinin lağvedilmesiyle 4 Şubat 1887 tarihinde 1.000 kuruş maaşla Hakkâri Vilayeti Maarif Müdürlüğüne, 13 Mart 1888 tarihinde Hakkâri Vilayetinin lağvedilmesiyle birlikte buradaki görevi son bulmuştur. Bir yıl bir ay sonra 4 Nisan 1889 tarihinde ikinci defa Bitlis Vilayeti

⁹⁹⁴ BOA. İ. DH.. 1009/79690, 25/02/1304 (23 Kasım 1886); BOA. DH. MKT. 1383/95, 12/03/1304 (9 Aralık 1886); BOA., ŞD., 881/29, 05/11/1304 (26 Temmuz 1887); BOA. MF. MKT. 1383/95, 12/03/1304 (9 Aralık 1886).

⁹⁹⁵ BOA. MF. MKT. 123/13, 02/04/1308 (15 Kasım 1890); BOA. MF. MKT. 139/93, 07/10/1309 (10 Kasım 1891); BOA. MF. MKT. 195/105, 06/08/1311 (12 Şubat 1894); BOA. MF. MKT. 317/26, 22/12/1313 (4 Haziran 1896).

⁹⁹⁶ BOA. MF. MKT. 120/42, 15/01/1308 (31 Ağustos 1890).

⁹⁹⁷ BOA. MF. MKT. 195/105, 06/08/1311 (12 Şubat 1894); BOA. MF. MKT. 238/51, 02/06/1312 (1 Aralık 1894);

⁹⁹⁸ BOA, DH.SAİDd..., 2/500, s. 500.

Maarif Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.⁹⁹⁹ Mehmed Şevki Bey, 1893 yılının ikinci yarısında Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Bağdad Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Bu görevde iken 23 Temmuz 1895 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰⁰⁰

İsmail Hakkı Bey, 1879 yılında Bağdad Vilayeti dâhilindeki Kerbela Sancağı bidayet mahkemesi zabıt kâtipliğinde göreve başlamıştır. Bağdad maarif müdürlüğünde ikinci kâtiplik, İsraili Mektebinde Lisan-ı Osmani muallimliği yaptıktan sonra Hindiyeye Kazası, Bağdad vilayet merkezi ve Havran Kazasında değişik mahkemelerde kâtiplik ve azalık görevlerinde bulunmuştur. 31 Mayıs 1892 tarihinde Beyoğlu Ermeni Katolik Mektebi Lisan-ı Osmani muallimliğine, 27 Eylül 1892 tarihinde Aşiret Mektebi zabıt kitabetine, 10 Şubat 1893 tarihinde Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Sermüsevidliğine tayin olmuştur. İsmail Hakkı Bey, 14 Haziran 1901 tarihinde Trablusgarb Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuş ve burada altı yıldan daha fazla bir süre görev yapmıştır. Görevde iken 2 Aralık 1907 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰⁰¹

Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere Diyarbekir Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Nazmi Bey'de görevi sırasında vefat etmiştir. Mehmed Nazmi Bey, 2 Ekim 1915 tarihinde bu göreve tayin olmuştur. Bu görevde 7 ay 4 gün çalıştıktan sonra 6 Mayıs 1916 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰⁰²

Arif Hikmet Bey, 1876 yılında Kudüs-i Şerif Sancağı tahrirat kalemine mülazemetle girmiştir. Birkaç ay sonra ticaret mahkemesi ikinci kâtipliğine tayin olmuştur. Daha sonra muhasebe kalemi rużnamçe kitabetine, masarifât kitabeti refakatinde, muhasebe-i liva başkitâbeti refik-i evvelliğinde bulunmuştur. Arif Hikmet Bey, 25 Nisan 1888 tarihinde Kudüs-i Şerif Sancağı maarif müdürlüğüne tayin olmuştur. Bu görevde 8 yıl 6 ay 28 gün kalmış ve görevine devam ederken 22 Kasım 1896 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰⁰³

3.9. Maaşları

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde kamu personeline ait gelir düzenlemesinde hâcegân (idareci) ile büro çalışanları olarak nitelediğimiz memurların (kâtip) arasında farklılıklar olduğu gibi memurların da gelirleri kendi aralarında farklılık göstermekteydi. İlk

⁹⁹⁹ BOA, *DH.SAİDd...*, 25/315, s. 315.

¹⁰⁰⁰ BOA., *ŞD.*, 943/79, 01/11/1313 (14 Nisan 1896).

¹⁰⁰¹ BOA, *DH.SAİDd...*, 101/367, s. 367; BOA., *ŞD.*, 1081/1, 29/07/1326 (27 Ağustos 1908); BOA. *MF. MKT.* 1075/15, 06/08/1326 (3 Eylül 1908); <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218436>.

¹⁰⁰² <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219074>.

¹⁰⁰³ BOA, *DH.SAİDd...*, 16/25, s. 25; BOA, *DH.SAİDd...*, 47/223, s. 223; BOA., *ŞD.*, 954/51, 28/01/1315 (29 Haziran 1897).

dönemlerde devlet bürokrasisinde memurlar maaşlarını hazineден nakit olarak almaktaydılar. 16. Yüzyılın sonlarına doğru defterhane ve divan memurlarının bir kısmına *sâlyâne* adı altında yıllık ücret verilmeye başlanmıştır. Devletin büyümesiyle birlikte bürokrasinin de yoğunlaşmaya başlamasıyla birlikte memur sayısı da artmıştır. Böylece hazineден maaş ödeme şekli kaldırılmıştır. Memurlar bu dönemden sonra hizmetlerinin karşılığını çeşitli yollarla almaya başlamışlardır. Bir kısım memurlar gelirlerini tımar, zeamet gibi yıllık tahsisat şeklinde almışlardır. Bazı memurlar gelirlerini kalemlerde yapılan işlemlerden alınan harc parasıyla sağlamışlardır. Ayrıca ulufeli kâtipler gibi gelirleri hizmet yılına ve başarısına göre değişen ve günlük olarak hesaplanan bir meblağı hazineден üç ayda bir nakit alan memurlarda bulunmaktaydı.

Bâbîâlî'nin oluşmasından sonra ortaya çıkan yeni bürolar bürokrasideki memur çeşitliliğini de ortaya koymaktadır. Bu kalemlerdeki memurlar ise *mevkuf akçe* almaktaydılar. Mevkuf akçe, cizye toplama işini alanların verdiği cizye muameleleri harçlarından oluşuyordu. Mevkuf akçe ödemeleri yılda bir kez ve Şaban ayında yapılmaktaydı. Bu sistemden kalem şefleri, maaşsız kalem kâtipleri ve sair kısım memurları faydalanmaktaydı. Ancak gelirleri yüksekti ve tahsilat bakımından kolay ve rutin bir gelir olması diğer gelirlere göre üstünlük sağlıyordu.

18. yüzyılda özellikle Babıali'deki İdarî ve siyasî yazışmaları yürüten âmedî, mektûbî, kethüda kitabeti kalemlerindeki kâtiplerle dış işlerine ait işleri yapan divan kâtipleri gibi evrak harcı gelirlerinden mahrum kâtiplere atıyye adı verilen kişiye göre değişen yıllık bir miktar para verilmeye başlanmıştır.

1838 tarihinden itibaren daha geniş kapsamlı olarak kamu hizmeti karşılığı memurlara ödenen ücrette *aynîlik'den nakdîlik'e* geçilmiş ve devlet memurlarına belirli miktarlarda aylık maaş verilmiştir. Böylece hizmetlerinin karşılığı olarak, memurlar, belirli toprak gelirleri veya yaptıkları işlere göre harç vb. gelirler almak yerine, merkezi hazineден sabit bir maaş almaya başlamışlardır.

Tanzimatçıların hedefi devlet görevlilerinin halktan şu veya bu şekilde ücret almasını önlemektir. Getirilen yeni düzenlemelerle bütün memurlara maaş tahsis edilecekti. 1846 yılında padişahın, bütün memurlara hitaben yayımladığı *Talimat-ı Umumiye'de*³¹⁶ maaş alamayan memurlara da maaş verileceği belirtiliyordu. Bu talimattan 1838'de herkese maaş verilemediği anlaşılmaktadır.

1846-1847 malî yılından itibaren düzenli bütçeler hazırlanmaya başlanmış ve tahsis sistemi getirilerek İdarî harcamalar bölümünde maaş ödemeleri de yer almıştır. Ancak

gelirler Rumî aylara göre, maaşlar ise Hicrî ay esasına göre düzenlenmekteydi. Yeni uygulamada malî yılbaşı Mart, malî yılsonu Şubat olacaktı. Bütün memurların masraf evrakının tanzimi Rumeli Muhasebeciliği tarafından yapılacaktı.

Düzenli bütçeler hazırlanarak dairelere ayrılan tahsisatlarla memur- ara nakdi maaş verilmesinden başka, yeni maaş sisteminin gelişmesini sağdan iki önemli kararname vardır. Bunlardan biri, 4 Ağustos 1873 tarihli harcırah kararnamesinin memurların maaş istihkaklarına dair bölümüdür ki, Cumhuriyetin kuruluşu zamanında dahi birçok hükümleri yürürlükteydi. Diğeri ise, 1880 tarihli maaş kararnamesidir.

Vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte en önemli hususlardan biri maarif müdürlerinin maaşları olmuştur.

Vilayetlere ilk tayin edilen maarif müdürleri değişik maaşlar almışlardır. Bunda vilayetin büyüklüğü, stratejik önemi, mektep sayısı gibi hususların rol oynadığı düşüncesindeyiz.

İlk maarif müdürlerinden Selanik Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Subhi Bey 3.000 kuruş,¹⁰⁰⁴ Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Murad Bey 2.500 kuruş,¹⁰⁰⁵ Edirne Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Emin Bey 2.500 kuruş,¹⁰⁰⁶ Sivas Vilayeti Maarif Müdürü Atıf Bey 2.000 kuruş,¹⁰⁰⁷ Van Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Emin Bey 2.500 kuruş,¹⁰⁰⁸ İşkodra Vilayeti maarif Müdürü Davud Bey 2.000 kuruş,¹⁰⁰⁹ maaş almışlardır.

Karesi Sancağı Maarif Müdürlüğü Osman Hayri Bey 2.000 kuruş maaş almıştır. Osman Hayri Bey 1885 yılında Konya Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edildiğinde 1.250 kuruş maaş almıştır.¹⁰¹⁰

Musul Vilayetinin ilk maarif müdürü Resul Mesti Efendi 9 Eylül 1888 tarihinde göreve başladığı zaman 2.000 kuruş maaşla göreve başlamıştır.¹⁰¹¹

Aynı yıllarda Bingazi Sancağında ders nazırlığı görevinde bulunan Abdurrahim Efendi'nin maaşı 316 kuruştan¹⁰¹² meydana gelmekteydi.

¹⁰⁰⁴ BOA. ŞD., 904/98, 21/10/1308 (30 Mayıs 1891).

¹⁰⁰⁵ BOA. ŞD., 1090/16, 27/04/1327 (18 Mayıs 1909).

¹⁰⁰⁶ BOA. ŞD., 872/17, 19/04/1303 (25 Ocak 1886).

¹⁰⁰⁷ BOA. ŞD., 1106/42, 22/06/1314 (28 Kasım 1896).

¹⁰⁰⁸ Mehmed Emin Bey müdürlük görevini bir süre vekâleten yürütmüştür. Bu sürede Mehmed Emin Bey 1.750 kuruş maaş almıştır. BOA. ŞD., 860/52, 04/06/1301 (1 Nisan 1884).

¹⁰⁰⁹ BOA. ŞD., 948/38, 05/05/1314 (12 Ekim 1896).

¹⁰¹⁰ BOA. ŞD., 1073/40, 06/02/1326 (10 Mart 1908).

¹⁰¹¹ BOA. ŞD., 1109/45, 24/03/1318 (22 Ekim 1900).

¹⁰¹² BOA. ŞD., 885/26, 12/08/1305 (24 Nisan 1888).

Vilayetlerde maarif müfettişliklerinin 1888 yılında kaldırılmasıyla ilgili bir tahriratta vilayet maarif müdürlerinin maaşları toplu bir şekilde liste halinde verilmiştir. Buna göre en yüksek maaşı alan maarif müdürleri Edirne ve Bağdad vilayetlerinde görev yapmaktaydı. Bu iki vilayette görev yapan maarif müdürlerinin maaşları 3.000 kuruş olarak belirtilmiştir. Selanik, Aydın (İzmir), Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Mamuretülaziz’de maarif müdürlerinin maaşları 2.500 kuruştı. Yanya, Ankara, Kastamonu, Sivas, Diyarbakir, Erzurum, Van, Haleb ve Şam-ı Şerif (Suriye)’de maarif müdürlerinin maaşı 2.000 kuruştı. Kosova vilayetinde bu rakam 1.700 kuruş iken Hakkâri ve Manastır’da 1.500 kuruş, Karesi’de 1.250 kuruş, Kudüs-i Şerif’te 1.200 kuruş, İşkodra, Hüdavendigar vilayetlerinde ise 1.000 kuruştan meydana gelmekteydi.¹⁰¹³

Aynı tahriratta müfettişliklerin kaldırılmasından kısa bir süre önce 25 Kasım 1887 tarihli ve Maarif Nazırı imzalı bir belgede;

“Maârif müdiriyetlerinin bidâyet-i ihdâsında ehemmiyet-i mevkileriyle is’ârın derecesi nazar-ı itibare alınarak sunûf-ı sâlise üzere belirtilib birinci derece i’tibâr idilen Selanik, Suriye, Bağdad’da üçer ve ikincisine iki bin beşer ve üçüncüsüne ikişer bin gurus maâş tahsis gösterilib irâde-i seniyyesi ser müte’allick etmiş....”

şeklinde devam eden ifadelerden vilayetlerin stratejik önemlerine göre üç sınıfa ayrılarak maarif müdürlerinin maaşlarının sınıflandırılmasının yapıldığını anlamaktayız.¹⁰¹⁴ Çok geçmeden bir yıl sonra maarif müdürlerinin maaşları konusunda ilk tayinlerden bir süre sonra düzenlemeye gidilmiştir. Tablo 3.12’de de görüldüğü üzere 1889 yılı başlarında yapılan bir düzenlemeye göre vilayetler üç sınıf halinde tasnif edilmiştir. Birinci sınıf vilayetlerde maarif müdürleri 2.500 kuruş; ikinci sınıf vilayetlerde maarif müdürleri 2.000 kuruş; üçüncü sınıf vilayetlerde maarif müdürleri 1.500 kuruş maaş almaları uygun görülmüştür. Birinci sınıf vilayetlerde Aydın (İzmir) ve Edirne vilayetleri dışında başkente uzak vilayetlerin olması dikkat çekmektedir. Bu durumun bu uzak vilayetlere maarif müdürü gitmesini yüksek maaşla özendirmekten kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü başkentten uzak olan bu vilayetlere bazen maarif müdürü göndermekte sıkıntılar olabilmekteydi. Aydın (İzmir) ve Edirne vilayetlerinin ise gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim mektep sayısının çok oluşundan dolayı maarif bürokrasisinin yoğun olmasına bağlamaktayız. Üçüncü sınıf

¹⁰¹³ BOA. ŞD., 210/24, 03/08/1305 (15 Nisan 1888).

¹⁰¹⁴ BOA. ŞD., 210/24, 03/08/1305 (15 Nisan 1888); Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 40/60, 01/07/1306 (3 Mart 1889).

vilayetler arasında da Musul ve Bitlis gibi uzak vilayetlerin yer almasına rağmen bu vilayetlerin büyüklüğü ve buna paralel olarak mektep sayısının azlığının buna neden olduğu düşünülmektedir.

Tablo 3.12. 1889 Yılında Yapılan Vilayet Maarif Müdürlerinin Maaş Tasnifi

Birinci Sınıf Vilayetler		İkinci Sınıf Vilayetler		Üçüncü Sınıf Vilayetler	
Vilayet	Maarif Müdürü Maaşı	Vilayet	Maarif Müdürü Maaşı	Vilayet	Maarif Müdürü Maaşı
Suriye	2500	Bursa	2000	İşkodra	1500
Bağdad	2500	Cezayir-i Bahr-i Sefid	2000	Mamuretülaziz	1500
Haleb	2500	Selanik	2000	Kastamonu	1500
Aydın	2500	Manastır	2000	Bitlis	1500
Erzurum	2500	Kosova	2000	Musul	1500
Beyrut	2500	Yanya	2000	Trabzon	1500
Edirne	2500	Sivas	2000		
Hicaz	2500	Diyarbakir	2000		
Yemen	2500	Adana	2000		
Trablusgarb	2500	Van	2000		
		Ankara	2000		
		Basra	2000		

(BOA. ŞD., 210/24, 03/08/1305 (15 Nisan 1888)).

Tespit ettiğimiz kadarıyla vilayet maarif müdürlerinin maaşları hususunda yapılan ilk düzenleme olan 1889 yılındaki düzenlemeden yaklaşık yirmi yıl sonra ikinci bir düzenleme yapılmıştır. 24 Eylül 1908 tarihli bir irade¹⁰¹⁵ ile maarif müdürlükleri hakkında yeniden bir düzenlemeye gidilmiştir. Yapılan düzenleme ile maarif müdürlükleri derecelendirilmeye tabi tutularak bunun için üç derece tespit edilmiş ve maarif müdürü bulunmayan ve bu görevi idadi mekteplerinde görev yapan müdürlerin yahut maarif idaresinde görevli muhasebe memurları tarafından yürütülen Zor, Bingazi gibi müstakil sancaklara da birer maarif müdürü tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı irade ile vilayetlerdeki maarif müdürleri arasında bulunan maaş farklarının giderilmesi ve denkleştirilmesine karar verilmiştir. Bunun için bazen fazla maaş alanların maaşlarından kesilerek yeni maarif müdürlükleri kurulmuştur.

¹⁰¹⁵ BOA. İ..MF., 14/57, 27/08/1326 (24 Eylül 1908).

Tablo 3.13. 1908 Yılında yapılan vilayet maarif müdürlerinin maaş tasnifi

BİRİNCİ SINIF VİLAYETLER				
Vilayet	Bugünkü Maaşı	Tahsis Edilecek Maaş	Maaşta Yapılacak Artırım	Maaşta Yapılacak İndirim
Aydın	2500	3000	500	
Selanik	2750	3000	250	
Beyrut	2500	3000	500	
Hicaz		3000	3000	
Yemen	3000	3000		
Bağdad	3500	3000		500
Trablusgarb	2500	3000	500	
İKİNCİ SINIF VİLAYETLER				
Vilayet	Bugünkü Maaşı	Tahsis Edilecek Maaş	Maaşta Yapılacak Artırım	Maaşta Yapılacak İndirim
Yanya	2000	2500	500	
Manastır	1800	2500	700	
Kosova	2000	2500	500	
İşkodra	1000	2500	1500	
Edirne	2200	2500	300	
Kastamonu	1800	2500	700	
Erzurum	2000	2500	500	
Trabzon	2500	2500		
Ankara	2500	2500		
Hüdavendigâr	3000	2500		500
Konya	2250	2500	250	
Adana	2300	2500	200	
Cezayir-i Bahr-i Sefid	2500	2500		
Sivas	1800	2500	700	
Haleb	5000	2500		2500
Suriye	2250	2500	250	
Musul	300	2500	2200	
Diyarbakır		2500	2500	
Mamuretülaziz	1700	2500	800	
Bitlis	500	2500	2000	
Van	650	2500	1850	
Basra	180	2500	2320	
ÜÇÜNCÜ SINIF VİLAYETLER				
Vilayet	Bugünkü Maaşı	Tahsis Edilecek Maaş	Maaşta Yapılacak Artırım	Maaşta Yapılacak İndirim
Kudüs-i Şerif	2000	2000		
Zor		2000	2000	
Bingazi		2000	2000	

(BOA. İ..MF., 14/57, 27/08/1326 (24 Eylül 1908).

Yapılan düzenlemeyle 1889 yılında yapılan düzenlemeye göre birçok değişikliğe gidilmiştir. Buna göre Suriye, Edirne, Haleb ve Erzurum vilayetleri birinci derecedeki vilayetlerden çıkarılmış; Selanik vilayeti bu kategoriye eklenmiştir. Selanik Vilayeti'nin birinci derecedeki vilayetler arasına eklenmesinde vilayet maarif idaresinin gerek yerli ve yabancı mektep sayısının çokluğu gerekse muallim ve diğer personel sayısının çokluğunun etkili olduğu düşünülmektedir.

Bir önceki tasnifte üçüncü derecede olan İşkodra, Mamuretülaziz, Kastamonu, Bitlis, Musul ve Trabzon vilayetleri 1908 yılındaki tasnifte ikinci derecedeki vilayetlere eklenmiştir.

Ayrıca 1889 yılında yapılan düzenlemeye göre birçok vilayet maarif müdürünün maaşı geçen zaman içinde değiştiği anlaşılmaktadır.

Yapılan düzenlemeden önce birinci sınıf vilayet maarif müdürlerinin aldıkları maaşların toplamı ayda 16.750 kuruş iken yeni düzenleme ile bu rakam 24.000 kuruşa, ikinci sınıf vilayet maarif müdürlerinin aldıkları maaşların toplamı ayda 39.330 kuruş iken yeni düzenleme ile bu rakam 55.000 kuruşa, üçüncü sınıf vilayet maarif müdürlüklerinin aldıkları maaşların toplamı ayda 2.000 kuruş iken yeni kurulan Bingazi ve zor maarif müdürlüklerinin eklenmesiyle birlikte bu rakam 6.000 kuruşa yükselmiştir. Mevcut vilayet maarif müdürlerinin toplam aylık maaşları 58.080 kuruş iken yeni düzenlemeye göre bu rakam 85.000 kuruşa yükselmiştir.

Düzenleme ile birçok vilayette müdürlerin maaşında artışa gidilmesine rağmen Bağdad, Hüdavendigâr ve Haleb vilayetlerinde indirimle gidilmiştir. Bağdad ve Hüdavendigâr vilayetlerinde bu rakam 500 kuruş iken Haleb Vilayetinde bu rakam 2.500 kuruş gibi yüksek bir rakama tekabül etmiştir.

Maarif müdürü yeni tayin edilecek olan Bingazi ve Zor'da maarif müdürlerinin maaşı 2.000 kuruş olacaktır.

Maaşları çok düşük olan Basra, Bitlis, Musul ve Van vilayetlerinde bu düşüklüğün nedeni bu vilayetlerde maarif müdürlüğü görevini bu yıllarda muhasebe memurlarının maarif müdürlüğü görevinin de yerine getirmelerinden kaynaklanmaktaydı.

Tablo 3.14. 1888-1889-1908 Yıllarında vilayet maarif müdürlerinin maaşları

Vilayet	1888 Yılı	1889 Yılı	1908 Yılı	1908 Sonrası
Adana		2000	2300	2500
Ankara	2000	2000	2500	2500
Aydın	2500	2500	2500	3000
Bağdad	3000	2500	3500	3000
Basra		2000	180	2500
Beyrut		2500	2500	3000
Bingazi				2000
Bitlis		1500	500	2500
Cezayir-i Bahr-i Sefid	2500	2000	2500	2500
Diyarbakir	2000	2000		2500
Edirne	3000	2500	2200	2500
Erzurum	2000	2500	2000	2500
Hakkâri	1500			2500
Haleb	2000	2500	5000	2500
Hicaz		2500		3000
Hüdavendigâr	1000	2000	3000	2500
İşkodra	1000	1500	1000	2500
Karesi	1250			2500
Kastamonu	2000	1500	1800	2500
Konya	1250		2250	2500
Kosova	1700	2000	2000	2500
Kudüs-i Şerif	1200		2000	2000
Mamuretülaziz	2500	1500	1700	2500
Manastır	1500	2000	1800	2500
Musul		1500	300	2500
Selanik	2500	2000	2750	3000
Sivas	2000	2000	1800	2500
Suriye	2000	2500	2250	2500
Trablusgarb		2500	2500	3000
Trabzon		1500	2500	2500
Van	2000	2000	650	2500
Yanya	2000	2000	2000	2500
Yemen		2500	3000	3000
Zor				2000

(BOA. ŞD., 210/24, 03/08/1305 (15 Nisan 1888); ŞD., 210/32, 04/06/1306 (5 Şubat 1889); BOA. İ.MF., 14/57, 27/08/1326 (24 Eylül 1908).

Müfettişliklerin lağvında temel neden olarak mali sıkıntılar önemli bir rol oynamıştır. Şöyle ki vilayetlerde görev yapan maarif müdürlerinin maaşlarının müdürlüklerin sınıf derecelerine göre Suriye Vilayeti gibi maaşı eksik olan maarif müdürleri bulunmaktaydı. Bu

durum Kudüs gibi müstakil sancaklar içinde geçerliydi. Ayrıca yeni tayin edilen maarif müdürlerine kaynak bulmak zorunluluğu doğmaktaydı.

Birinci sınıf maarif müdürlerinin bu düzenlemeden önce aldıkları maaşların toplamı ayda 16.750 kuruş iken 24.000 kuruşa, İkinci sınıf müdürlerin ise 39.330 kuruştan 55.000 kuruşa ve Üçüncü sınıf müdürlerden sadece var olan Kudüs-i Şerif Maarif Müdürü'nün ayda aldığı 2.000 kuruş aynen devam ettirilmiş ve buna ilaveten Zor ve Bingazi sancaklarında maarif müdürleri ihdas edilerek kendilerine 2.000'er kuruş verilmesi kararlaştırılarak toplam 6.000 kuruşa çıkarılmıştı. Yani tüm maarif müdürlerinin aylık masrafı 58.080 kuruş iken 85.000 kuruşa çıkarılmıştı.

3.10. Ödül ve Ceza

Diğer devlet memurları gibi maarif idarelerinde görevli katipler de başarılı çalışmaları neticesinde çeşitli nişanlarla ödüllendirilmiş ve kötü hal ve hareketleri neticesinde de cezalandırılmışlardır.

3.10.1. Ödül

Devletin değişik kurumlarında hizmet veren memurlarından verimli hizmet elde edebilmesi belirli standartlar koymasına, bunları yerine getiren memurları ödüllendirmesine, çiğneyenleri cezalandırmasına ve ödül ile cezayı açıkça birbirinden ayırmasına bağlıdır.¹⁰¹⁶

Osmanlılarda bürokratik yapı içerisinde teşvik ve ödüllendirme uygulamaları için ayrı bir düzenleme bulunmamakla beraber devlet memuriyeti devletin ihtişamını yansıtacak yapıda olup, kapsamı gereği teşvik ve ödüllendirme unsurlarıyla donatılmıştır. Devletin kuruluş yıllarından itibaren teşvik ve ödüllendirme bir gelenek haline gelmiştir. Devletin kurucusu Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye vasiyetinde, “*sana itaat edenleri hoş tut. Bir de nökerlerine¹⁰¹⁷ daima ihsan et ki senin ihsanının onun halinin tuzağıdır*”, şeklindeki ifadeleri bunun en güzel örneklerinden biri olmuştur.¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁶ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2011, s. 315.

¹⁰¹⁷ Sözlükte “hizmetkâr, yardımcı, kul, arkadaş” gibi anlamlara gelen Moğolca nöker (nökör) kelimesi Eski Türkçe yanında Farsça'ya da geçmiş, Moğol İmparatorluğu'nda maiyet muhafızlarıyla han ve kabile reislerine hizmet eden ve onları efendi tanıyan bağımsız savaşçıları ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. Zerrin Günel, “Nöker”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 216.

¹⁰¹⁸ Birol Çetin, “Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı-I : Siyaset ve Teşkilât)*, C.VI, S. 31, Ankara, 2000, s. 503.

Osmanlı bürokrasisinde ödüllendirme yöntemlerine bakıldığı zaman üç çeşit ödüllendirme biçimine rastlanmaktadır. Bunlar;

- 1- Maddi ödüller,
- 2- İltifat ve manevi ödüller,
- 3-Teminat ve geleceğe ilişkin kaygıların giderilmesi şeklinde sınıflandırılabilir.¹⁰¹⁹

Maarif müdürleri de diğer kurum amirleri gibi üzerlerine düşen sorumluluklarını yerine getirip görevini tamamlaması ve istenilen sonuçların alınması neticesinde ödüllendirilmişlerdir. Vilayet maarif müdürlerinin ödüllendirilmelerinin daha çok iltifat ve manevi ödüller sınıfından ödüllendirildikleri görülmektedir.

3.10.1.1. Rütbe terfileri

Osmanlılar devlet memurlarının üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmeleri neticesinde maddi olmayan ödül biçimleri de oluşturmuştur. Bunlar 1830 ve 1840'lı yıllarda yürürlüğe konan sivil rütbe (meratib-i mülkiye) cetveli ya da rütbeye göre değişen onursal hitap ünvanlarıydı (elkab).¹⁰²⁰

Rütbe tabiri, Osmanlılarda devlet memurları ve vatandaşlara verilen pâyve ve ünvanlar hakkında kullanılır bir tabirdir. Derece manasına gelen rütbe denilen meratip silsilesi esas itibarıyla büyüğü küçüğe emir vermeğe memur ve küçüğü büyüğüne itaate mecbur olan asker sınıfı için ihdas olunmuştur. Maarif idarelerinde görev yapan müdürler ve diğer memurlar ile maarif meclislerinde ve komisyonlarında görev alan halktan kişilerinde içerisinde olduğu kişilerin dâhil olduğu mülkiye (sivil) memurlarının rütbeleri şöyle idi;

- 1- Vezir,
- 2- Bâlâ,
- 3- Âlâ evveli,
- 4- Âlâ sanisi,
- 5- Saniye sınıfı mütemayizi,
- 6- Saniye (saniye sınıfı sanisi),
- 7- Sâlise,
- 8- Râbia,
- 9- Hâcegânlık,

¹⁰¹⁹ Çetin, *Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme*, s. 503-504.

¹⁰²⁰ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 317.

3.10.1.2. Nişanlar

Osmanlılarda Tanzimat döneminde Aynı dönemde Avrupa devletlerince verilenlere benzer nişanlar da konmuştur. En yaygın Osmanlı nişanları her birinin çeşitli dereceleri olan Mecidi ve Osmani nişanlarıydı.¹⁰²² Sözlükte “alamet, işaret” gibi anlamlara gelen nişan, devlet tarafından üstün hizmet karşılığı verilen genellikle süslü ve değerli taşlarla bezeli madalya olarak tanımlanmaktadır. İlk örneklerine Avrupa devletlerinde rastlanan nişanlar, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde de kullanılmaya başlanmıştır. 1798 yılında Sultan III. Selim tarafından, İngiliz Amiral Nelson'a Fransız donanmasını Ebukır'da yakması üzerine verilen “çelenk” yanında nişanlar da olduğu belgelerle tespit edilmiştir. Ayrıca Nelson'un taktığı “hilâl nişanı” denilen ve ilk Osmanlı nişanı olarak gösterilen bir madalya daha bulunmaktaydı. Yine Mısır olayı sırasında diğer bazı İngiliz generallerine nişan diye anılan ay yıldızlı madalyalar verildiği bilinmektedir. 1801 tarihli bir belgeye göre İngiliz Generali Hutchinson, boynuna nişanlı şerit ve göğsüne bir başka mücevher nişan takılmak suretiyle ödüllendirilmiştir. Daha sonra hilâl veya şemseli nişan verme geleneği yaygınlaştı. Bu ilk nişandan sonra, II. Mahmut döneminde üla, saniye, salise ve rabia derecelerinde ve mücevherli nişan yaptırıldı. Batı tarzı ilk nişan Sultan Abdülaziz döneminde çıkarılan ve beş derece/rütbeden oluşan “*Mecidi*” nişanıydı. Yine Abdülaziz döneminde “*nişân-ı Osmânî*” adıyla ve üç dereceli nişan 1861 yılında çıkarılmıştır.¹⁰²³

Maarif müdürlerine de genellikle mecidi nişanları verilmiştir. Birçok vilayet maarif müdürü görevli oldukları vilayetlerde mekteplerin çoğaltılmasına, mekteplerin denetimleri, muzır kitap ve risalelerin ile evrakların tespiti ve toplatılması, yerli ahalinin arasında meydana gelen düşmanlıkların sona erdirilmesi gibi değişik nedenlerden dolayı mecidi nişanı ile ödüllendirilmişlerdir.

Yerli nişanların yanı sıra bazı maarif müdürleri yabancı devletler tarafından verilen nişanlara da layık görülmüşlerdir. Bu nişanların verilmesinde nişanı veren ülkeyle sınır bölgesindeki bir görev komşu ülkenin takdirini kazanmak, stratejik bir görev Hristiyan

¹⁰²¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, MEB Devlet Kitapları Yay., İstanbul, 1983, s. 68-69, 124.

¹⁰²² Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 317.

¹⁰²³ İbrahim Artuk, “Nişan”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 154-155.

Levantenleri ile Kudüs ve Lübnan sancakları gibi hac yerlerini koruyan ülkelerin dikkatini çekmek gibi doğrudan bir temasta bulunmak vazgeçilmez bir şarttır.¹⁰²⁴

Yabancı devlet nişanı alan maarif müdürlerinden bir kısmı nişan veren ülke ile sınır komşusu olan bir vilayette görev yaparken, bir kısmı ise bu ülkelerin konsolosluklarının bulunduğu vilayetlerde görev yapmaktaydı.

Maarif müdürlerinden yabancı devlet nişanı alan 12 kişi tespit edilmiştir. Tespit ettiğimiz yabancı bir devlet veya yetkililer tarafından verilen ilk nişan Edirne Vilayeti Maarif Müdürü İbrahim Sururi Bey'e verilen nişan olmuştur. İbrahim Sururi Bey'e Eylül 1891 tarihinde Papa tarafından üçüncü rütbeden Pinöf Nişanı verilmiştir.¹⁰²⁵

Vilayet maarif müdürleri arasında Aydın (İzmir) Vilayeti maarif Müdürü İsmail Naili Bey, Fransa, Avusturya ve Macaristan ve Almanya olmak üzere üç devlet, Edirne Vilayeti Maarif Müdürü Ziver Bey Fransa ve İran, Selanik Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Reşid Bey Romanya ve Sırbistan, Kudüs-i Şerif Sancağı Maarif Müdürü İsmail Hakkı Bey Habeşistan ve Almanya olma üzere iki devlet tarafından nişan ile taltif edilmişlerdir.

Edirne Vilayeti Maarif Müdürü İbrahim Sururi Bey, Trabzon Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Tefvik Bey; Adana Vilayeti Maarif Müdürü İsmail Hamid Bey; Manastır Vilayeti maarif müdürleri Vassaf Bey ve Saib Bey ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Maarif Müdürü Sami Bey birer devlet tarafından nişan ile taltif edilmişlerdir.

Nişan alan maarif müdürleri arasında özellikle Aydın Vilayeti Maarif Müdürü İsmail Naili Bey dikkat çekmektedir. Mekteb-i Sultani'den mezun olduktan sonra henüz yirmi yaşında iken Trabzon İdadi Mektebi Müdürlüğü ve muallimliğine tayin olmuştur. Sonra sırasıyla Karesi ve İzmir idadi mekteplerinde müdürlük ve muallimlik yapmıştır.¹⁰²⁶

İsmail Naili Bey İzmir'de göreve başladıktan bir yıl sonra vilayet maarif müdürü Emrullah Efendi'nin karışmış olduğu rüşvet olayından dolayı yurt dışına kaçmasından sonra 29 Aralık 1893 tarihinde vilayet maarif müdürlüğüne tayin olmuştur. Osmanlılar döneminde İzmir Vilayeti Maarif Müdürlüğü görevinde en uzun süreli görev yapan kişi olarak vilayet maarif idaresinde birçok yeniliğe imza atmıştır.

¹⁰²⁴ Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, Çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2016, s. 200-201.

¹⁰²⁵ BOA., DH. MKT., 1862/51, 19/01/1309 (25 Ağustos 1891); 1869/56, 15/02/1309 (20 Eylül 1891); BOA., İ.DH., 1242/97287, 02/02/1309 (7 Eylül 1891);

¹⁰²⁶ BOA, DH.SAİDd..., 50/107, s. 107; <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/218445>; SNMU, 1318, s. 1082; Hizmet, 25 Teşrin-i Sani 1892, s. 1.

Tablo 3.15. *Vilayet maarif müdürlerinin aldığı nişanlar*

ÜLKE	SIRA	MAARİF MÜDÜRÜ	GÖREV YERİ	NİŞAN TÜRÜ
FRANSA	1	Ziver Bey	Edirne	Ofis D'akademi
	2	Mehmed Tevfik Bey	Trabzon	Maarif
	3	Ahmed Hulusi Bey	Sivas	Palm de Academique
	4	İsmail Naili Bey	Aydın (İzmir)	Maarif
	5	İsmail Hamid Bey	Adana	Ofis D'akademi
AVUSTURYA VE MACARİSTAN	1	İsmail Naili Bey	Aydın (İzmir)	Fransuva Jozef
	2	İsmail Naili Bey	Aydın (İzmir)	Koron Dokor
	3	Servet Bey	Aydın (İzmir)	
ALMANYA	1	İsmail Hakkı Bey	Kudüs-i Şerif	Kron dö Prus
	2	İsmail Naili Bey	Aydın (İzmir)	Aigle Rouge
	3	İsmail Naili Bey	Aydın (İzmir)	Kron dö Prus
ROMANYA	1	Vassaf Bey	Manastır	Kron dö Romani
	2	Mehmed Reşid Bey	Selanik	Etuval dö Romani
	3	Saib Bey	Manastır	Kron dö Romani
İSVEÇ VE NORVEÇ	1	Naili Bey	Aydın (İzmir)	Vaza (Vasa)
DANİMARKA	1	Sami Bey	Cezayir-i Bahr-i Sefid	Dannebrog Şövalye
İRAN	1	Ziver Bey	Trabzon / Edirne	Şir u Hurşid
HABEŞİSTAN	1	İsmail Hakkı Bey	Kudüs-i Şerif	
SİRBİSTAN	1	Mehmed Reşid Bey	Selanik	Sen (Saint) Sava
	2	Mehmed Reşid Bey	Selanik	Takova
PAPA	1	İbrahim Surui Bey	Edirne	Pinöf

(BOA., *DH. MKT.*, 1862/51, 19/01/1309 (25 Ağustos 1891); 1869/56, 15/02/1309 (20 Eylül 1891); 2445/73, 21/09/1318 (12 Ocak 1901); 851/60, 30/02/1322 (15 Mayıs 1904); 1114/70, 02/07/1324 (22 Ağustos 1906); BOA., *İ..DH.*, 1242/97287, 02/02/1309 (7 Eylül 1891); 1258/98817, 05/06/1309 (6 Ocak 1892); 1259/98882 26/06/1309 (27 Ocak 1902); BOA., *BEO*, 974/72989, 05/02/1315 (6 Temmuz 1897); 1165/87314, 06/03/1316 (25 Temmuz 1898); 1454/109043, 10/11/1317 (12 Mart 1900); 1617/121254, 22/10/1318 (12 Şubat 1901); 2359/176924, 16/04/1322 (30 Haziran 1904); 2369/177612, 30/04/1322 (14 Temmuz 1904); BOA, *İ. TAL.*, 115/4, 29/01/1315 (30 Haziran 1897); 206/26, 06/11/1317 (8 Mart 1900); 526/67, 23/05/1318 (18 Eylül 1900); 228/31, 28/06/1318 (23 Ekim 1900); 242/51, 19/10/1318 (9 Şubat 1901); 428/36, 20/06/1325 (31 Temmuz 1907); 310/04, 29/05/1321 (23 Ağustos 1903); 312/08, 21/06/1321 (14 Eylül 1903); 336/14, 25/04/1322 (9 Temmuz 1904); BOA, *MF. MKT.*, 522/55, 03/05/1318 (29 Ağustos 1900); 489/22, 29/10/1317 (13 Kasım 1909); 498/49, 23/12/1317 (5 Ocak 1910); 965/43, 13/10/1324 (30 Kasım 1906); 723/28, 11/05/1321 (5 Ağustos 1903); 972/21, 23/11/1324 (8 Ocak 1907)).

Maarif Muhasebe Kalemi altında bulunan memurluklar, İsmail Naili Bey'in zamanında "Vilayet Maarif İdaresi" adı altında toplanmıştır. Fahri Almanca Kütüb ve Resail Muayene Memurluğu, fahri müze memurlukları, tahsildarlık gibi vilayet maarif idaresi teşkilatının birim sayısında bu dönemde önemli artışlar meydana gelmiştir. Mülhakat Maarif Komisyonları 1904 yılı sonlarında veya 1905 yılı başlarında maarif idaresine bağlanmıştır.¹⁰²⁷ 13 Ekim 1898 tarihinde maarif idaresi bünyesinde "Kütüb ve Resail-i

¹⁰²⁷ Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 94.

Ecnebiye Muayene Memurluğu” kurulmuştur. Bu görev 400 kuruş maaşla İsmail Naili Bey’e ilave memurluk olarak verilmiştir.¹⁰²⁸

Tablo 3.16. *İsmail Naili Bey’in aldığı nişan ve rütbeler*

VEREN ÜLKE	TARİHİ	RÜTBE/NİŞAN TÜRÜ
OSMANLI	31 Ocak 1895	Rütbe-i Rabia
	17 Ekim 1897	Rütbe-i Salise
	25 Mayıs 1898	Mecidi
	9 Eylül 1900	Rütbe-i Saniye
	9 Eylül 1900	Osmanî
	14 Mayıs 1905	Saniye Mütemayyizi
FRANSA	8 Kasım 1905	Maarif
AVUSTURYA VE MACARİSTAN	12 Şubat 1896	Fransuva Jozef
	21 Mayıs 1903	Kron Dokor
ALMANYA	3 Ekim 1897	Aigle Rouge
	5 Haziran 1900	Kron dö Prus
İSVEÇ VE NORVEÇ	17 Haziran 1903	Vaza (Vasa)

(BOA., BEO., 745/55863, 04/09/1313 (18 Şubat 1896); 1018/76347, 10/05/1315 (7 Ekim 1897); 1028/77044 26/05/1315 (23 Ekim 1897); 1499/112355 09/02/1318 (8 Haziran 1900); 2076/155668, 27/02/1321 (25 Mayıs 1903); 2097/157214, 26/03/1321 (22 Haziran 1903); *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA.), *İrade Hariciye (İ.HR.)*, 356/44, 06/05/1315 (3 Ekim 1897); *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı* (BOA.), *İrade Hariciye (İ.TAL.)*, 214/60, 06/02/1318 (5 Haziran 1900); 305/7, 21/03/1321 (17 Haziran 1903); 380/55, 10/09/1323 (8 Kasım 1905); BOA., MF. MKT., 615/47, 08/12/1319 (18 Mart 1902); 713/51, 20/03/1321 (16 Haziran 1903)).

İsmail Naili Bey vilayet maarif müdürlüğü sırasında değişik komisyonlarda da faal olarak görev almıştır. Müdürü olarak da görev yaptığı idadi mektebinin kendisinden sonraki müdürü olan Veysi Bey döneminde 1894 yılında kurulan mübayaa (satın alma) komisyonunun 1895 yılından başlamak üzere 1908 yılına kadar başkanlığını yapmıştır.¹⁰²⁹ Vilayette harap vaziyette bulunan birçok cami, medrese, mektep ve tekke gibi binaların tamir edilmesi için 1901 yılında kurulan komisyonda görev almıştır.¹⁰³⁰

On beş yıla yakın bir süre maarif müdürlüğü görevi sırasında mekteplerin çoğaltılması, ıslahı, muallim ihtiyacının giderilmesi, maarif kaynak temini gibi hususlarda önemli hizmetleri görülen İsmail Naili Bey’in Aydın Vilayeti Maarif Müdürlüğü döneminde hem yurt içinden hem de yurt dışından çeşitli rütbe ve nişanlar alma şerefine nail olmuştur. İlki

¹⁰²⁸ BOA, DH.SAİDd..., 50/107, s. 107; SNMU, 1318, s. 1083.

¹⁰²⁹ *Salname-i Vilayet-i Aydın*, H. 1313, Def’a 16, Vilayet Matbaası, Aydın, 1315, s. 120; H. 1314, Def’a 17, Vilayet Matbaası, Aydın, 1315, s. 123; H. 1315, Def’a 18, Vilayet Matbaası, Aydın, 1315, s. 94; H. 1316, Def’a 19, Vilayet Matbaası, Aydın, 1316, s. 94; H. 1317, Def’a 20, Vilayet Matbaası, Aydın, 1317, s. 95; H. 1319, Def’a 21, Vilayet Matbaası, Aydın, 1319, s. 83; H. 1320, Def’a 22, Vilayet Matbaası, Aydın, 1320, s. 83; H. 1321, Def’a 23, Vilayet Matbaası, Aydın, 1321, s. 82; H. 1323, Def’a 24, Vilayet Matbaası, Aydın, 1323, s. 81; H. 1326, Def’a 25, Vilayet Matbaası, Aydın, 1326, s. 135.

¹⁰³⁰ Tutsak, *İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 112.

1895 yılında sonuncusu ise 1905 yılında olmak üzere on yıllık süre içerisinde yerelde üç rütbe ve biri Mecidî ve biri Osmanî olmak üzere iki nişan, yabancılarda ise ikisi Avusturya ve Macaristan, ikisi Almanya, biri Fransa, birisi de İsveç ve Norveç olmak üzere toplam altı nişan almıştır. İsmail Naili Bey, bir vilayet maarif müdürü olarak yabancı devletler tarafından kendisine en çok nişan verilen kişi olmuştur.

3.10.2. Ceza

Devlet hizmetinde görev yapan memurların görevlerinde işledikleri suçlardan dolayı farklı bir soruşturma yöntemine bağlı tutulması devletin evrimine koşut bir süreç izlemiştir. Devletin mutlaki olduğu dönemde hükümdarın toplum içindeki elleri olan memurlar, görevleri ile ilgili işledikleri suçlardan dolayı özel bir soruşturma ve yargılama sürecine bağlı olmuşlardır. Hükümdarın iktidarını sınırlayıcı sürecin başlamasıyla memurların ayrı bir soruşturma biçimine bağlı olmaları giderek aşınmıştır. Cumhuriyetlerin devletin yönetim biçimi olarak ortaya çıkması ile egemen güç, memurların bu “ayrıcalığını” tıpkı hükümdarinkini kaldırdığı gibi kaldırmak yoluna gitmiştir. Batıda tarihsel gelişme “ana çizgileriyle” böyle olmakla birlikte, bu değişim Osmanlı Devleti’nde farklı bir çizgi izlemiştir. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat döneminden önceki dönemde memurların soruşturma ve yargılamaları ile ilgili belirli bir yargılama sistemi bulunmamaktaydı.¹⁰³¹ Fakat genel düzenlemeler yok olmakla birlikte, divan-ı hümayun, şer’iyye mahkemeleri, paşa divanları (yeniçeri ağası divanı ve kaptan paşa divanı), konsolosluk mahkemeleri, cemaat mahkemeleri gibi mahkemelerde yargılanmalar yapılmıştır. Ayrıca bu dönemde tazir¹⁰³² yaptırımlarını ihtiva eden kanunnameler yayınlanmıştır.¹⁰³³

Memurların yargılanması konusundaki düzenlemeler daha çok Tanzimat Dönemi’nde yürürlüğe konulmuştur. Bu dönemde yayımlanan ilk kanunun, memur hukukunu ihtiva eden 1840 Tarihli Ceza Kanunnamesi olması, devlet içerisinde etkinliği artan bürokrasinin meşruiyet arayışının bir göstergesi olarak da görülebilir.¹⁰³⁴ Tanzimat Fermanı’nın en önemli vurgusu “Kanun Önünde Eşitlik” ilkesi olmuştu. Bu anlayışla ilk olarak Ceza

¹⁰³¹ Onur Ender Aslan, “Memurların Yargılanması Hakkındaki Yeni Yasa Üzerine Düşünceler”, *Amme İdaresi Dergisi*, S. 33/1. Ankara, 2000, s. 60.

¹⁰³² İslâm–Osmanlı Hukuku içinde yer alan üç tip ceza şekline biri olan tazir; had ve kısas cezaları ile cezalandırılmayan, suç sayıldığı halde cezaları tespit edilmemiş olan, Allah’a veya kişiye karşı işlenen suçlarda verilen cezalardır. Tazir, bir suç değil cezadır.

¹⁰³³ Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Hukuku, Devlet-i Âliyye’nin Temeli*, İSAM Yay., İstanbul, 2020, s. 97-127, 217-244.

¹⁰³⁴ Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devleti’nde Bürokrasi*, ÖKM. Yay., Konya, 2013, s. 222.

Hukuku sahasında 1840 tarihli Ceza Kanunu yayınlanmıştı. Bu kanunda, memurlarla ilgili maddelere de yer verilmiştir. Çünkü artık memurlar keyfi tutuma göre değil kanunların ön gördüğü suça göre yargılanacak ve verilecek ceza da kanunda yazan şekilde ve şiddette uygulanacaktı.¹⁰³⁵

1855 Tarihli “*Men-i İrtikâba Dair Cezaname Layihası*” (İrtikâbın Önlenmesi Yasası) ve 1859 tarihli “*Vülatı İzam ve Mutasarrıfını Kiram ile Kaymakamların Vezaifini Mübeyyin Talimat*” Tanzimat döneminde 1840 yılında yayımlanan kanunname sonrası memurların yargılanmasına ilişkin özel hükümler içeren ilk hukuksal belgelerdir. 1872 yılında yayımlanan “*Memurin Muhakematına Dair Nizamname*” ile memurların özel yargılama düzeni tek bir hukuksal belgede toplanmıştır. Bu Nizamname memurların derece ve sıfatlarına, görevlendirildikleri yerlere ve işledikleri suçlara göre bir yargılama düzeni yaratmıştır.¹⁰³⁶ Bu nizamnameden sonra 1913 yılında “*Memurin Muhakematı Hakkında Kanun-u Muvakkat*” yürürlüğe girmiştir. Ama bu tarihe kadar gerek duyulan konular için 1887, 1888, 1889 yıllarında ek düzenlemeler (zeyiller) yapılmıştır.¹⁰³⁷

Bürokraside geçmişten günümüze birtakım yozlaşmalar meydana gelmiş ve yasalar tarafından suç sayılan durumlar ortaya çıkmıştır. Bürokraside işlenen suçların tanımları ve yaptırımları ülkeden ülkeye farklılık gösterse de çoğu zaman aynı nedenlerden dolayı düzenlemeler yapılmıştır. Bürokraside suç olarak kabul edilen sorunlar genel olarak kuralcılık ve sorumluluktan kaçma, yönetimde siyasallaşma, kayırmacılık, aracılar yoluyla işlemleri yürütme, yolsuzluk, rüşvet ve zimmet gibi işlevsel sorunlar olmuştur. Bu sorunlar aynı zamanda haraç, dolandırıcılık, kayırmacılık, hilekârlık, yasa dışılık, yolsuzluk, ayrımcılık, haksızlık, tehdit, kleptokrasi, yakınları kayırmak, yasayı işletmemek, belirli kişileri korumacılık, bölgecilik, simgecilik, yasa tanımazlık, oluru olmaz kılma, sahte sözleşmeler, kendine hizmet etme, siyasal tayinler, çıkarıcılık, hırsızlık gibi suç teşkil edebilecek durumlara da yol açmıştır.¹⁰³⁸

İncelediğimiz dönemde vilayet maarif müdürlerinden bir kısmı görev süreleri zarfında bir takım suçlamalarla karşı karşıya kalmışlar ve işledikleri suçun niteliğine göre farklı cezalar almışlardır. Verilen cezaların daha çok iki ana başlıkta toplayabiliriz. Bunlar;

1- Evrak, senet veya poliçelerin pulsuz olması,

¹⁰³⁵ Harun Çoban, *Osmanlı Devleti Sivil Bürokrasisinde Suç ve Ceza (1892-1900)*, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022, s. 28-29.

¹⁰³⁶ Aslan, *Memurların Yargılanması Hakkındaki Yeni Yasa Üzerine Düşünceler*, s. 60.

¹⁰³⁷ Çoban, *Osmanlı Devleti Sivil Bürokrasisinde Suç ve Ceza (1892-1900)*, s. 32.

¹⁰³⁸ Meryem Çakır, “Bürokrasi ve Suç olgusu”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 3, 2014, s. 19.

2- Evrakların ve özellikle defterlerin zamanında evrak gönderilmemesi veya eksik gönderilmesi.

Bu iki temel nedenin dışında diğer nedenler diyebileceğimiz her biri için bir iki örneğini tespit ettiğimiz sirkat, ilgisizlik gibi nedenlerden dolayı da bazı maarif müdürlerine çeşitli cezaların verildiği görülmektedir.

3.10.2.1. Pulsuz evrak, senet ve poliçeler

Evrak ve senetlere yapıştırılması gereken pullarla ilgili damga vergisi ile ilgili hususlar 2 Aralık 1873 tarihli Resm-i Damga Nizamnamesi ile düzenlenmiştir. Buna evrak ve senedin meblağına göre alınacak olan ücret belirlenmiştir. Ayrıca evrak ve senetlerde bulunması gereken damga pulları, bunlarla ilgili esaslar da aynı nizamnamede belirtilmiştir.¹⁰³⁹

Maarif Nezareti'ne gönderilen evrak veya belgelerin pulsuz olması maarif müdürlerinin sıklıkla cezalandırılmasına neden olmuştur. Bazı durumlarda maarif müdürü tek başına bu cezayı alırken bazen pulun eksik olduğu evrak veya belgeyi hazırlayan maarif idaresi memuru veya memurlarıyla birlikte ceza almışlardır. Bazen de sadece memurlar bu cezaya tabi tutulmuşlardır.

Pulsuz evraklarla ilgili karşılaştığımız ilk ceza Ekim/Kasım 1887 tarihine ait Halep Vilayeti maarif idaresine verilen ceza olmuştur. Halep Maarif Müdürlüğü tarafından gönderilen 1887/1888 (R.1303) dönemine ait hesap cetvellerinin tetkikinde Ekim/Kasım 1887 (Teşrin-i evvel 1303) tarihine ait senetlerde idadi mektebine ait bir senette 1.018 kuruş 30 paralık bir senette bir kuruşluk pul yapıştırılması gerekirken 30 paralık pul yapıştırıldığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine kullanılması lazım gelen 18 kuruşluk nakdi ceza ile kuruşluk 20 paralık pul cezasının temini için o vakit maarif idaresinde müdür olarak görev yapan Kemal Bey ile 1892 yılı itibarıyla Diyarbekir Vilayeti Maarif Müdürlüğünde muhasebe memurluğu görevinde bulunan Mehmed Efendi'ye ceza verilmiştir.¹⁰⁴⁰

Basra Vilayeti dâhilindeki Müntefik ve Necid sancakları rüşdiye muallimleri Halil ve Ahmed Fadıl efendilerin alacakları olan Aralık 1892 ve Ocak 1893 tarihlerine ait olan Şubat 1893 tarihinde düzenlenmiş olan senetlere ikişer kuruşluk pulların yapıştırılması gerekirken 60 paralık pullar yapıştırılmıştır. Eksik pul yapıştırdıklarından noksanın rüşdiye muallimleri Halil ve Ahmed Fadıl efendilerden ve cezasının da yüzde üç oranına tekabül eden 60 kuruşun

¹⁰³⁹ “Resm-i Damga Nizamnâmesi”, *Düstur*, 1. Tertib, C.3, s. 302-314.

¹⁰⁴⁰ BOA., MF., MKT., 140/61, 24/10/1309 (22 Mayıs 1892).

muameleyi yapan maarif muhasebe memuru İbrahim Efendi ile bunun üç misline tekabül eden 180 kuruşunu ise Maarif Müdürü Ruhi Efendi'den alınmasına karar verilmiştir.¹⁰⁴¹

Mehmed Şevki Bey, 1893 yılının ikinci yarısında Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Bağdad Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin olmuştur.¹⁰⁴² Mehmed Şevki Bey, Bitlis'te görev yaptığı dönemde Maarif Nezareti'ne gönderdiği bir poliçenin pulunda yer alan eksikliklerden dolayı 150 kuruş nakdi ceza ile 2,5 kuruş yevmi para cezası verilmiştir. Hissesine düşen bu cezanın ödenmesi gerektiği kendisine bildirilmiştir.¹⁰⁴³

Diyarbakir Vilayeti maarif müdürlüğü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen Şubat 1893 tarihli 2.408 kuruş 30 pare ile 21 Ocak 1893 tarihli 3.623 kuruşlu Bedros ve Hakamyan tarafından mühür ve imzalanmış olan senetlerin incelenmesi sonucunda her ikisinin de pullarının eksik olduğu tespit edilmiştir. Her iki senede damga nizamnamesine göre ikişer kuruşluk pulların yapıştırılması gerekirken birer kuruş noksan ile kırk parelik pulların yapıştırıldığı görülmüştür. Bu durum üzerine eksik pul bedeli olan iki kuruş cezanın senetleri düzenleyip mühürleyen ve imzalayan Bedros ve Hakamyan'dan alınmasının yanı sıra gereken para cezasının yüzde üçüne tekabül eden 120 kuruşunun muhasebe memuru Emin Efendi'den ve üç misli olan 360 kuruşun ise Maarif Müdürü Hasan Tahsin Bey'den tahsil edilmesine karar vermiştir.¹⁰⁴⁴

Aynı şekilde Aydın (İzmir) Vilayeti Maarif Müdürlüğünün nezarete gönderdiği 15 Kasım 1892 tarihine ait Dadekyan ve Kakari imzalı olup 15.514 kuruş ve 30 pare olan bir kıta senede 10 kuruşluk bir pul yapıştırılması gerekirken 8 kuruşluk bir pul yapıştırılmıştır. Bu durum üzerine eksik olan 2 kuruşluk pul bedelinin ilgili kişilerden alınmasının yanı sıra gereken para cezasının yüzde üçüne tekabül eden 120 kuruşunun muhasebe memuru Şükrü Efendi'den ve diğer 360 kuruşun ise Maarif Müdürü Emrullah Efendi'den tahsil edilmesine karar vermiştir.¹⁰⁴⁵

Erzurum Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Vehbi Bey maarif müdürlüğünün yanı sıra vilayet idadi mektebinde Lisan-i Türkî (Türkçe) derslerine de girmiştir. Bu dersin Mayıs/Haziran 1894 ayına ait 23 Haziran 1894 tarihli maaş senesinde ne pul yapıştırılmış, ne imza atılmış ne de mühür vurulmuş olduğu tespit edilmiştir. Bu durum üzerine Mehmed Vehbi Bey'e hem hamili olması hem de maarif müdürü olması dolayısıyla yüzde üçlük

¹⁰⁴¹ BOA., MF.. MKT., 175/117, 06/01/1311 (20 Temmuz 1893).

¹⁰⁴² BOA., ŞD., 943/79, 01/11/1313 (14 Nisan 1896).

¹⁰⁴³ BOA., MF.. MKT., 188/71, 21/05/1311 (30 Kasım 1893).

¹⁰⁴⁴ BOA., MF.. MKT., 178/139, 08/02/1311 (8 Şubat 1894).

¹⁰⁴⁵ BOA., MF.. MKT., 178/154, 08/02/1311 (8 Şubat 1894).

masraf olan 7,5 kuruş ile onun üç misli olan 22,5 kuruşluk cezaya pul parasının da eklenmesiyle birlikte toplamda 30,5 kuruşluk bir ceza verilmiştir.¹⁰⁴⁶

Hicaz Vilayeti Maarif Müdürü Abdullah Feyzi Bey nezarete gönderdiği maaş senedine yapıştırılan pulun eksik olması dolayısıyla eksik pulun bedeliyle birlikte cezasının maaşından kesilerek yeniden gönderilmesi istenmiştir.¹⁰⁴⁷

Bazı durumlarda verilen cezanın yanlış olduğu anlaşılınca nakdi olan ceza affedilmiştir. Numüne-i Terakki Mektebi Müdürü Kenan Bey'in Trabzon Vilayeti Maarif Müdürlüğü döneminde 2.000 kuruşluk Kasım/Aralık 1896 tarihine ait maaş senedine 20 parelik pul yapıştırıldığından dolayı 90 kuruşluk cezaya tabii tutulmuştur. Fakat sonradan yapılan yazışmalarda Maarif Müdürü Ziver Bey imzası ile gönderilen yazıda Kenan Bey'e verilen cezadaki pulun muallimliklerine ait maaş senedine yapıştırılması gerekirken sehven müdüriyete ait senede yapıştırıldığı ve Kenan Bey'in görevini başarıyla yürüttüğü anlaşılmıştır. Maarif Nezareti'nin verdiği cevapta Kenan Bey'den istenen nakit cezanın affedildiği bildirilmiştir.¹⁰⁴⁸

Edirne Vilayetine tabi olan Kayalar Rüşdiyesi muallimliğine tayin edilen Ali Efendi'nin, Çorlu Rüşdiyesi muallim-i evveli iken başka yere nakli hususunda verdiği istidasının pulsuz olduğu anlaşıldığı için kendisine yarım lira ve bu istidayı pulsuz olarak kabul ve havale eden vilayet Maarif Müdürü Mustafa Celal Bey'e ise üç misli olan 1,5 lira nakdi ceza verilmesi bildirilmiştir.¹⁰⁴⁹

3.10.2.2. Zamanında gönderilmeyen veya eksik gönderilen evraklar

Maarif Nezareti vilayetlerden gönderilmesi gereken evrakların eksik olması veya zamanında gönderilmemesi durumunda da maarif müdürlerine ceza vermiştir. Bu cezaların daha çok sal muhasebe cedvelleri, vukuat cedvelleri gibi belgelerden dolayı verildiği görülmektedir.

Maarif Nezareti vilayetleri şehriye, sal muhasebe, masarifat, maaş ve varidat cedvelleri gibi evrakların zamanında gönderilmesi hususunda bazı tarihlerde uyarmıştır. Eğer

¹⁰⁴⁶ BOA., MF.. MKT., 289/46, 05/05/1313 (24 Ekim 1895).

¹⁰⁴⁷ BOA., MF.. MKT., 1118/19, 21/04/1327 (12 Mayıs 1909); BOA., MF.. MKT., 1131/21, 02/06/1327 (21 Haziran 1909).

¹⁰⁴⁸ BOA., MF.. MKT., 415/37, 25/04/1316 (12 Eylül 1898).

¹⁰⁴⁹ BOA., MF.. MKT., 643/25, 06/04/1320 (13 Temmuz 1902).

zamanında gönderilmemesi halinde ise ceza verileceğini tahriratlar da maarif idarelerine bildirmiştir.¹⁰⁵⁰

Vilayet maarif müdürleri için en çok sal muhasebe defterlerinin geç gönderilmesi, yanlış gönderilmesi gibi hususlardan dolayı ceza uygulanmıştır. 1876 Kanun-ı Esasi'nin Umur-ı Maliye kısmında yer alan “*Emvali devletin kabız ve sarfına memur olanların muhasebelerini rüiyet ve devairden tanzim olunan sal muhasebelerini tetkik ederek hulâsai tetkikat ve neticei mütalâatını her sene bir takriri mahsus ile Heyeti Mebusana arzeyelemek üzere bir Divanı Muhasebat teşkil olunacaktır*”. 105. Maddesine göre bütçeye dâhil olan dairelerin her birinin sal muhasebesi düzenlenmesini ve bunların Divan-ı Muhasebatça incelenmesini öngörmüştür. Devletin sal genel muhasebesinin başlangıcı olarak 1887 (1303) yılı alınmıştır. Kurulan komisyon tarafından 1887 yılı ile ilgili olarak tüm dairelerden sal muhasebeleri ve vilayetlerden aylık cetvelleri havi muhasebe hesapları alınmış ve Hazine-i Celile'nin (Maliye Hazinesinin) hesaplarıyla birlikte incelenerek Osmanlı devletinin genel gelir ve giderlerini ayrıntılı olarak gösteren 1887 yılı muhasebe-i umumi'si (1303 yılı genel sal muhasebesi) düzenlenmiştir.¹⁰⁵¹

Daha önce değindiğimiz pulsuz evraklarla ilgili Halep Vilayeti maarif idaresine verilen ceza Ekim/Kasım 1887 tarihine ait cetvellerin incelenmesi üzerine verilmişti.¹⁰⁵²

Vilayet maarif idareleri tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen kesin hesap kayıtları Divan-ı Muhasebat'a gönderilmekteydi. Vilayet maarif idareleri tarafından Maarif Nezareti'ne vilayet maarif masraflarını gösteren şehriye cedvelleri ile sal muhasebeleri gönderilmekteydi.¹⁰⁵³ Sal muhasebe defterlerinin her yıl, yılsonunu takip eden iki ay içinde düzenlenip Divan-ı Muhasebat'a sunulması gerekiyordu.¹⁰⁵⁴ Gönderilen aylık hesaplar şehriye cedveli, yıllık defter ise sal muhasebesi olarak adlandırılmaktadır.

Sal muhasebeleriyle ilgili olarak en çok ceza 1891 yılına ait olan evraklarda verilmiştir. İşkodra Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nün 1891 yılına ait sal muhasebe

¹⁰⁵⁰ BOA., MF.. MKT., 174/55, 26/12/1310 (11 Temmuz 1893); BOA., MF.. MKT., 183/148, 28/03/1311 (9 Ekim 1893); BOA., MF.. MKT., 204/17, 25/10/1311 (1 Mayıs 1894); BOA., MF.. MKT., 212/13, 19/12/1311 (23 Haziran 1894); BOA., MF.. MKT., 270/33, 27/12/1312 (21 Haziran 1895); BOA., MF.. MKT., 289/17, 01/05/1313 (20 Ekim 1895); BOA., MF.. İBT., 55/14, 22/04/1314 (30 Eylül 1896); BOA., MF.. MKT., 825/61, 13/11/1322 (19 Ocak 1905).

¹⁰⁵¹ Erdoğan Öner, *Osmanlı Devleti 1912 Yılı Hazine Genel Hesabı Ve Kesin Hesap Kanunu Tasarısı*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yay., Ankara, 2009, s. 35-36.

¹⁰⁵² BOA., MF.. MKT., 140/61, 24/10/1309 (22 Mayıs 1892).

¹⁰⁵³ Yakup Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 125, 264.

¹⁰⁵⁴ Salih Kış, *Divan-ı Muhasebat (1862-1908)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya, 2012, s. 83.

cetvellerinin maarif idaresi muhasebe memuru zamanında göndermemesi ve cetvellerin gecikmesi sebebiyle 28 Mart 1892 tarihli Maarif Nezareti'nin emrnamesine hükmüne göre muhasebe memuruna ceza verilmesi gerektiği bildirilmiştir. Emrname hükümlerine göre muhasebe memurunun bir aylık maaşının kesilmiştir. Muhasebe memuruyla birlikte vilayet maarif müdürü Davud Şükrü Bey'inde istisna edilmeyip muhasebeciyle birlikte cezalandırılacağı, ayrıca ikinci bir cezaya uğramamak için hala gönderilmeyen sal muhasebe cedvellerinin hemen gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁰⁵⁵

Her zaman sal muhasebe cedvellerinin geç gönderilmesine ceza verilmemiştir. Cetvellerin geç gönderilmesi veya gönderilmemesi durumu hakkında vilayet idaresi tarafından gönderilen yazılarda mazeret durumu incelenmiş ve ceza uygulanmasında vazgeçilmiştir.

Bağdad Vilayeti maarif idaresi de İşkodra Vilayeti maarif idaresi gibi 1891 tarihli sal muhasebe cedvellerini nezarete geç göndermesine rağmen gerek maarif müdür gerekse muhasebe memurunun sal muhasebesinin düzenlenmesindeki gecikme konusunda bildirdikleri sebeplerin uygun bulunması dolayısıyla her hangi bir ceza almamışlardır. Maarif müdürüne verilen dörtte bir oranda maaş kesim cezası uygulanmamıştır.¹⁰⁵⁶ Bitlis Vilayeti Maarif Müdürü ile muhasebe memurunun cetvellerin gönderilmesindeki erteleme mazeretleri kabul edilmesinden dolayı kendilerine ceza verilmeyeceği bildirilmiştir.¹⁰⁵⁷

Bazı durumlarda da geçerli mazeretlerin uygun görülmesi halinde verilen cezaların kaldırıldığını anlamaktayız. Yine 1891 yılına ait olmak üzere Erzurum Vilayeti maarif idaresinin sal muhasebe defterini geciktirmesi dolayısıyla maarif müdürü Ahmed Feyzi Bey ile muhasebe memuru cezalandırılmışlardır. Fakat maarif müdürü Ahmed Feyzi Bey'in Maarif Nezareti'ne gönderdiği 17 Ekim 1892 tarihli yazısında; sal muhasebe kayıtlarının gecikme nedeni olarak öşür hisse-i ianesine ait kayıtların ziraat bankası şubesi müdürlüğü tarafından kendilerine geç ve güç bir şekilde verilmesi ve muhasebe memurunun yirmi beş gün boyunca yatağa yatacak, kalkamayacak kadar hasta (*esîr-i firâş*) olması dolayısıyla kayıtların geciktiğini yazmıştır. Bunun üzerine Maarif Nezareti yapılan açıklamanın uygun bulunduğundan, maarif müdürü Ahmed Feyzi Bey ile muhasebe memuruna verilen cezanın kaldırılması ve defterin hazırlanıp gönderilmesini bildirmiştir.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁵ BOA., MF.. MKT., 150/74, 28/02/1310 (21 Eylül 1892).

¹⁰⁵⁶ BOA., MF.. MKT., 150/169, 12/03/1310 (4 Ekim 1892).

¹⁰⁵⁷ BOA., MF.. MKT., 157/113, 20/06/1310 (9 Ocak 1893).

¹⁰⁵⁸ BOA., MF.. MKT., 156/20, 20/05/1310 (10 Aralık 1892).

Aynı şekilde Selanik Vilayeti Maarif Müdürüne verilen maaştan kesme cezası sonradan affedilmiştir. 3 Ağustos 1892 tarihinde nezarete gönderilen şukkada; “*vasıl olduğu bildirilen numune cevdel numunesi olmayıp defter numunesi olduğuna ve defter numunesinin adem-i vusuli şehriye cedavilinin tehir-i tanzimine sebep olacağına ve hakikat meselede bundan ibaret olduğu*” kaydedilmiştir. Vilayet idaresinin mevcutta cetvellere ait örneğin olmamasından dolayı yapmış olduğu mazeret kabul edilmiş ve belirtilen zamanda sal muhasebe cedvellerini göndermeyen Selanik Maarif müdürünün dörtte bir oranda verilen maaş kesme cezasının affedilmiştir.¹⁰⁵⁹

Müstakil sancaklarda maarif müdürlüğü inzimamiyle görev yapan idadi mektebi müdürleri de sal muhasebeleri ve diğer cetvellerin zamanında gönderilmemesi veya hiç gönderilmemesi üzerine ceza almışlardır. Biga ve İzmir idadi müdürleri 1891 yılına ait sal muhasebe kayıtlarının ve diğer bir kısım cetvellerin gönderilmemesi üzerine muhasebe memurlarıyla birlikte dörtte bir maaş kesimi cezası almışlardır.¹⁰⁶⁰

3.10.2.3. Diğer nedenler

Vilayet maarif müdürlerine verilen cezalar evrak, senet veya poliçelerdeki pulların eksik olması veya eksik miktara sahip pul yapıştırılması ve eksik veya yanlış evrak, defter gönderilmemesi ile sınırlı olmamıştır. Bazı vilayetlerde sirkat, ilgisizlik gibi diğer nedenlerden dolayı da maarif müdürlerinin ceza aldıklarına şahit olmaktadır.

Sirkat ile ilgili olarak incelediğimiz dönemde tespit edebildiğimiz tek ceza Aydın (İzmir) Vilayeti Maarif Müdürü Emrullah Efendi’ye verilen ceza olmuştur.

Türkler ülkesine kutsal bir değer vererek sevmiş ve onu “vatan” olarak tanımlamıştır. Orta Asya Türk devletlerinden başlamak üzere vatan toprakları kutsal sayılmıştır. Osmanlılarda da vatan toprakları kutsal sayılmış ve ona karşı yöneltilen her türlü tecavüze en sert şekilde karşı çıkmıştır.¹⁰⁶¹ Aynı şekilde devlet malı da vatanla birlikte Osmanlı

¹⁰⁵⁹ BOA., MF.. MKT., 158/13, 21/06/1310 (10 Ocak 1893).

¹⁰⁶⁰ BOA., MF.. MKT., 158/13, 21/03/1310 (13 Ekim 1892). Bu durumdan dolayıdır ki, 1891 tarihindeki sal muhasebe cedvellerinin geç gönderilmesi ile ilgili olarak Biga İdadi mektebi Müdürü İsmail Hakkı Bey, maarif müdürlüğü olmayan yerlerde idadi müdürü ile muhasebe memurlarının mesuliyetlerinin müşterek olduğunun sancak maarif idaresinde muhasebe memurluğu görevinin de yeni teşkil edildiğini nezarete bildirmiştir. Ayrıca sancak maarifinin yıllık muhasebesine aid cedvellerin alındığına, idadi müdürü ile muhasebe memurunun bazı muhasebe kayıtlarının gecikmesinden kaynaklanan cezaların affı durumunun nasıl olacağına dair bilgi istemiştir. Maarif Nezareti ise bu durumda müstakil sancaklarda maarif müdürlüğü görevini ek görev olarak yürüten kişilerin defter vb. evrakların eksik ya da geç gönderilmesiyle veya gönderilmemesi durumunda bu kişilerin afvının nezaretin muvafakatına bağlı olduğunun bildirmiştir BOA., MF.. MKT., 155/12, 09/05/1310 (29 Kasım 1892).

¹⁰⁶¹ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1997, s.103-104.

Devleti’nde daima kutsal sayılmış ve devlet malının harcanması hususunda suç işleyenlere karşı şiddetli tedbirler uygulanmıştır. Sebepleri geniş bir yelpazade değerlendirilebilecek olan ekonomik problemler neticesinde nafakasını temin edemeyen halk, gerek vergilerini ödemek için gerek nafakasını temin etmek için sirkate yönelmiştir. Memurlar ise bu suçu bir başkasının malını çalarak değil, genellikle tasarrufu altında bulunan devlet malını çalarak gerçekleştirmeye yönelmiştir.¹⁰⁶²

Osmanlı Ceza Kanunları’da hırsızlık kelimesine karşılık olarak sirkat,, intihal ihtilas, zimmet ve irtikâb gibi kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. İrtikâb, memurun memuriyet vazifesini kullanarak kendisine nakdi ya da ayni olarak haksız kazanç elde etmesidir. İki kısımdır, birisi rüşvettir diğeri de devlet malını sirkat etmektir. Sirkat suçu, rüşvet suçundan daha şiddetli cezalandırmayı gerektiren bir suçtur. Rüşvet suçunda memur vazifesinin kendisine vermiş olduğu tasarruf hakkını bir gelir kaynağına dönüştürürken, sirkat suçunda memurun devletin toplanmış gelirlerini çalması söz konusudur. Zimmet ise, memurun devlet gelirlerinin toplanması sırasında ya da bir kamu masrafı üzerinde yapılan harcama esnasında kalem yolsuzluğu ile idareyi kandırarak kendisine nakdi ya da ayni menfaat temin etmesidir.¹⁰⁶³

Osmanlı klasik döneminde, suçu sabit görülen hırsızlara ta‘zîr cezası nevinden ölüm, hapis, çeşitli para cezaları, küreğe mahkûm olma, kalebentlik ve sürgün cezalarının uygulandığına dair bir hayli bilginin bulunduğu, uygulanan ceza türlerinin de hem dönemlere hem de suçun ağırlık derecesine göre değişiklikler gösterdiği söylenebilir. Bu cezalar arasında para cezaları önemli bir yer tutmakta ve bunun miktarı kanunnamelerde bazen açıkça belirlenirken bazen da hâkimin takdirine bırakılmıştır.¹⁰⁶⁴ Tanzimat döneminde sirkat suçuyla ilgili 1840 tarihli Ceza Kanunu’nda yer verilerek devlet memurlarının artık maaşlı birer memur olduklarından dolayı sirkat gibi kötü bir fiili işlemelerinin gerekçesinin ortadan kaldırıldığı ifade edilmiştir. Yine kanunun üçüncü maddesiyle bu suça cesaret edenlere mahkeme neticesinde suçları ispat edilirse sirkat ettikleri şey kendilerinden alındıktan sonra artık bir daha devlet hizmetinde istihdam edilmemek üzere rütbeleri düşürülerek üç sene müddetle kürek cezasına çarptırılacakları ifadesiyle sirkat suçuna kanunen sınırları belli bir ceza getirilmiştir. 1858 yılında yürürlüğe giren Ceza Kanunnamesi’nde sirkat suçunun cezası son şeklini almıştır. İlgili kanunnamenin sekseninci

¹⁰⁶² Çoban, *Osmanlı Devleti Sivil Bürokrasisinde Suç ve Ceza (1892-1900)*, s. 213-214.

¹⁰⁶³ Çoban, *Osmanlı Devleti Sivil Bürokrasisinde Suç ve Ceza (1892-1900)*, s. 214.

¹⁰⁶⁴ Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *TDVİA*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 395.

maddesinde devlet varlıklarının ihalesi hizmetinde bulunan her kim olursa olsun ihalede bir yolsuzluğu görülür ise bu ceza kanunun seksen ikinci maddesinde ifade edilen sirkat cezasıyla cezalandırılacağı hükmüne yer verilmiştir. Seksen ikinci maddesine göre ise her kim emval ve eşya-yı miriyeyi aynen ve nakden sirkat ederse sirkat ettiği şey kendisinden iki kat olarak alındıktan sonra rütbe memuriyetten mahrumiyet cezası ile beraber beş seneden az olmamak üzere kalebentlik cezasına çarptırılacaktı. Mahkemeler bu cezayı hafifletici sebepler göz önünde bulundurulduğunda hafifletebilir, eğer hafifletici sebep yoksa en yüksek miktardan ceza verebileceklerdi.¹⁰⁶⁵

Emrullah Efendi Aydın (İzmir) Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne 13 Şubat 1891 tarihinde tayin edilmiştir. Üç yıla yakın bir süre görev yaptığı vilayette göreve başladığı tarihten itibaren maarif alanında önemli çalışmalar yapmıştır.

Emrullah Efendi İzmir'de görevi yaptığı dönemde, kendisi gibi Abdülhamid'in yönetimine karşıt olan gazeteci Tevfik Nevzat ile tanışmıştır. Sultan Abdülhamid'in yönetim anlayışına (istibdat olarak adlandırılan yönetim anlayışına) karşı olmaları dolayısıyla yurt dışına kaçmak istemekteydiler. Emrullah Efendi, bu hayalini gerçekleştirerek Aydın'da iken Aralık 1893 tarihinde görevinden ayrılıp, arkadaşı gazeteci Tevfik Nevzat ve Avukat Güzel Hasan ile Avrupa'ya firar etmiştir. Cenevre'de Tevfik Nevzat ile beraber *Hizmet* gazetesini çıkarmaya başlamıştır.¹⁰⁶⁶

Emrullah Efendi yurt dışına kaçıışı sırasında yerine maarif muhasebe memuru Mustafa Şükrü Efendi'yi bırakmıştır. Mustafa Şükrü Efendi maarif muhasebecisi ve müdür vekili olarak durumu 26 Aralık 1893 tarihinde polise ihbar etmiştir. İhbara göre, kaçışlarından 20 gün sonra yani 26 Aralık 1893 tarihinde durumun haber alındığı anlaşılmaktadır. İhbara göre Emrullah Efendi ve diğerleri Aralık ayının ilk günlerinde İzmir'den ayrılmışlardır. Kaçış mevzusu duyulduktan sonra maarif tarafından oluşturulmuş ve muhasebe komisyonu tarafından da muhafaza edilmiş olan muhasebe defterleri incelemeye alınmıştır. İnceleme sonucu, firarilerden Maarif Müdürü Emrullah Efendi'nin emval-i emiriyeden 740 lira zimmetine geçirdiği (sirkat) tespit edilmiştir. Tahkikatın derinleştirilmesi sonucu daha birçok yolsuzluğu olduğunun ortaya çıktığı belirtilmiştir. Zimmete mîrî malı (devlet malı) geçirmenin ise, cezayı gerektirecek ef'al-i cinâiyeden (cinâî fiillerden) olduğu ifade edilmiştir. Bu sebeple suçlu bulunan Emrullah Efendi'nin, sorgulanması talep edilmiş ve söz

¹⁰⁶⁵ Çoban, *Osmanlı Devleti Sivil Bürokrasisinde Suç ve Ceza (1892-1900)*, s. 214-215.

¹⁰⁶⁶ E. Vildan Türkan, *Bir Osmanlı Maarif Nâzırının Portresi: Emrullah Efendi*, VakıfBank Kültür Yay., İstanbul, 2020, s. 24.

konusu ihbarname ve muhasebe defteri bahsedilen jurnal ile beraber 27 Aralık 1893 tarihinde sorgu hâkimi Hakkı Efendi'ye gönderilmiştir.¹⁰⁶⁷ Bundan bir gün sonra diğer bir telgrafta, Emrullah Efendi'nin maarif sandığından 900 lira kadar alarak Paris'e firar ettiği haber verilmiştir.¹⁰⁶⁷

Bu süreçte, Osmanlı Hükümeti, Emrullah Efendi ve beraberindekilerin peşine düşmüş ve onların tekrar ülkeye dönüşünü temin etmeye çalışmıştır. Emrullah Efendi'nin sirkat maddesinden başka bir töhmetten dolayı ceza görmemek şartıyla geri verilmesi şartıyla¹⁰⁶⁸ Yapılan çalışmalar ve takibat neticesinde Emrullah Efendi 1894 yılı Mayıs ayı içerisinde yurda dönmüştür.

Maarif muhasebecisi Mustafa Şükrü Efendi'nin yapmış olduğu ihbara göre, Emrullah Efendi İzmir (Aydın) Maarif Müdürlüğü görevinde iken iki arkadaşıyla birlikte sessizce Avrupa'ya gitmeden evvel maarif sandığından ve maarifin bankada olan nakdinden 900 lira kadar bir meblağı zimmetine geçirmiştir. Bu ihbar üzerine başlayan kovuşturmada, "İzmir'de Yemiş Çarşısı'nda Tefvik Nevzad" imzalı ve 12 Aralık 1892 tarihli 740 liralık bir borç senedinin ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine kovuşturma hem hız kazanmış hem de derinlemesine bir kovuşturmaya girilmiştir. Maarif akarından olan Tunus Hanı arsasının kirası için maarif sandığı adına Osmanlı Bankası'ndan alınan 800 liranın yevmiye defterine kaydı yapılmaksızın saklandığı belirtilmiştir. Saklanan bu parayı da Emrullah ve Mustafa Şükrü Efendi'nin birlikte çalmış oldukları iddia edilmiştir.¹⁰⁶⁹

Soruşturma neticesinde Emrullah Efendi ve suç ortaklarının maarif sandığından 1000 lira sirkat ve ihtilasla zimmetlerine geçirmiş ve maarif akçesini belirli bir müddet kullanmış oldukları anlaşılmıştır. Bu paranın faiziyle beraber yarı yarıya kendileri ve kefillerinden tahsil edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁷⁰

Yapılan mahkeme sonucunda Maarif Müdürü Emrullah Efendi ve muhasebe memuru Mustafa Şükrü Efendi tutuklandıkları 30 Temmuz 1894 tarihinden itibaren altışar ay hapis ve azil tarihlerinden başlamak üzere on beşer ay memuriyetten uzaklaştırılmalarına karar verilmiştir. Kasadan alınan meblağın tazminat meselesine gelince, Emrullah Efendi ve Mustafa Şükrü Efendi'nin söylediklerinden 1.000 liradan 200 lirasının Tahir, Tahsin ve

¹⁰⁶⁷ Zeynep Aksu, *Aydın Vilayeti Maarif Müdürü Emrullah Efendi'nin Yolsuzluk İddiasıyla Yargılanması (1893-1908)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, S. 35.

¹⁰⁶⁸ BOA., Y.. MTV., 93/73, 11/09/1311 (18 Mart 1894).

¹⁰⁶⁹ Aksu, *Aydın Vilayeti Maarif Müdürü Emrullah Efendi'nin Yolsuzluk İddiasıyla Yargılanması (1893-1908)*, s. 69-71.

¹⁰⁷⁰ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı (Y. PRK. MF.), 3/18, 23/08/1311 (1 Mart 1894).*

Hikmet Beylerle mektep kâtibi zimmetinde kalmasında Emrullah Efendi'nin emri ve bilgisi olmadığı buna yalnız Mustafa Şükrü Efendi'nin sebebiyet verdiği anlaşılmıştır. Bundan dolayı, 200 liranın yalnız Mustafa Şükrü Efendi'den alınmasına karar verilmiştir. Kalan 800 liranın ise her ikisinin de bilgisi, rızası ve aracılığıyla başkasına borç verilmiş olması sebebiyle bunun Emrullah Efendi ile Mustafa Şükrü Efendi'nin her ikisinden de tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu meblağın faizi ve mahkeme masrafı olan 120 kuruşun ayrıca alınmasına ve faiz olarak maarif sandığınca açığa çıkarıldığı iddia edilen 5.529 kuruş 15 para altın akçenin de dilekçe ile istenmesine karar verilmiştir. Bununla beraber haremeyn ikramiyesiyle 76 kuruş faiz parasının dava ile alakası olmaması hasebiyle bunun da dilekçe ile istenilmesine oy çokluğuyla karar verilmiş ve bu karar 10 Haziran 1895 tarihinde taraflara okunup bildirilmiştir.¹⁰⁷¹

Kudüs-i Şerif Sancağı Maarif Müdürü Arif Hikmet Bey hakkında ise rüşvet suçlamasında bulunulmuş fakat bu durumun gerçekliği tespit edilemediğinden her hangi bir cezai işlem uygulanmamıştır. Kudüs Belediye Başkanı Selim el-Hüseynî hakkında Gazze'de bulunan Terabin urbanı şeyhlerinden Hamid el-Vahid ile Ebu Abdun ve el-Baho el-Melek urbanı şeyhlerinden Ebu Refik tarafından Ocak 1892 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir şikayette bulunulmuştur. Şikâyete göre, Selim el-Hüseynî ile Arif Hikmet Bey kendi aşiretlerinin arazilerine müdahalede bulunup rüşvet almaktaydılar. Şikâyet üzerine Sadaret, meselenin çözümünü Şura-yı Devlet'e havale etmiştir. Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dairesi tarafından 15 Şubat 1893 tarihinde alınan karara göre, Selim el-Hüseynî ile Arif Hikmet Bey Gazze'de bulunan Garazma ve Terabin aşiretler arasındaki arazi anlaşmazlığını çözmek üzere görevlendirilmişlerdir. Her ikisi Terabin aşiretinden rüşvet almakla suçlanmışsa da haklarında delil olmadığı için müstantik tarafından men-i muhakemelerine karar verilmiştir. Müstantiklığın bu kararı Kudüs İdare Meclisi tarafından da onaylanmıştır. İtirazın devam etmesi üzerine, Şûrâ-yı Devlet'in Muhâkemât Dairesi, bu şikâyet dosyasını tekrar incelemiş, sonuçta yerel mahkemenin kararını onaylayarak Selim el-Hüseynî ile Arif Hikmet Bey'in memuriyetlerinde istihdamlarına mani bir durum olmadığına ve rüşvet meselesinin sübuta ermediğine karar vermiştir.¹⁰⁷²

Bazı durumlarda maarif müdürlerinin ilgisizlik nedeniyle de ceza aldıkları görülmektedir. Kastamonu Maarif Muhasebe Memuru Cemal Efendi'nin Hamidiye Ticaret

¹⁰⁷¹ BOA., ŞD., 1393/2, 17/03/1313 (7 Eylül 1895); Aksu, *Aydın Vilayeti Maarif Müdürü Emrullah Efendi'nin Yolsuzluk İddiasıyla Yargılanması (1893-1908)*, s. 137-138.

¹⁰⁷² BOA., DH. MKT., 1907/97, 04/06/1309 (5 Ocak 1892); BOA, BEO, 161/12033, 08/08/1310 (25 Şubat 1893); BOA., DH. MKT., 2058/41, 17/08/1310 (6 Mart 1893).

Mektebi mubassırı iken Maarif Nezareti Teshilat Sandığı'ndan aldığı borç paraya ait son taksiti olan 200 kuruşluk borcu ödememiştir. Bu durum üzerine taksitleri bitmeden görevinden ayrıldığı için kefillerinden alınan son taksitin Cemal Efendi'nin ilk maaşından kesilerek gönderilmesinin istenmiştir. Fakat aradan zaman geçmesine rağmen konu hakkında henüz bir ilerleme kaydedilmemiştir. Bu konuda dönemin Kastamonu Vilayet Maarif Müdürü Mehmed Şerif Bey'in ilgisizliği nedeniyle dörtte bir maaş kesimiyle cezalandırıldığı ve tekrarı halinde cezasının artırılacağını bildirilmiştir.¹⁰⁷³

Bazı vilayetlerde bir maarif müdürü hakkında birden fazla şikâyet söz konusu olmuştur. Bu maarif müdürleri görevi suistimal, liyakatsizlik, adam kayırmacılık, rüşvet, usulsüzlük vb. gibi kaba bir suç dosyasına sahip olabilmektedirler.

Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Ahmed Feyzi Bey böyle kabarık bir suç dosyasına sahip olan maarif müdürlerinden biri olmuştur. Ahmed Feyzi Efendi'yi hedef alan şikâyetler çok fazla olması dolayısıyla bu şikâyetlerin tahkiki için Sivas Maarif Müdürü memur edilmiştir. Hazırlanan rapora göre Ahmed Feyzi Efendi;

“1321 (1903-1904) yılından itibaren Muhasebe Yevmiye Defteri tutulmamış, 1322 (1904-1905) yılı muhasebe cetveli tanzim edilmemiş ve bu yıllarda maarif akaretinin müzayedede kaimeleri ihale edilmemiştir. Giride adlı köydeki kız mektebinin muallimesi Neriman Hanım'a hakkı olan 100 kuruş yerine 1322 Martından (1906) 1323 Martına (1907) kadar 50 kuruş verilirken geriye kalan 50 kuruşluk miktar ise Burhan-ı Terakki muallimi Hasan Efendi'ye verilmiştir. Neriman Hanım, bu 50 kuruşu talep edince sebepsiz olarak azledilmiştir. Bu konu İdare Meclisi'ne ve Maarif Komisyonu'na aksetmesi gerekirken Ahmed Feyzi Efendi, bu durumu gizlemiştir. Malatya İdadisi Fransızca ve Resim muallimliğine tayin ettiği Lutfi Efendi'den maaş senetleri ile ödenmek üzere 17 lira almıştır. Merkez İdadisi hademelerinden olan Mustafa b. İsmail'in bir maaş senedini saklamış, Merkez idadisi serhademesi Zülfî, hademe Hüseyin ve aşçı Mustafa Ağa maaşlarının tahkiki için müracaat etmelerine karşın, Ahmed Feyzi Efendi bu şahıslardan rüşvet talep etmiştir. Malatya İdadisi'nde Hesap ve Hendese ile Malumat-ı Ziraiyye derslerine giren Mustafa Efendi'nin, sınavla alınmasını mektep heyetine tenbih etmesine karşın, bu kişiyi sınavsız olarak tayin etmiş ve Mustafa Efendi'nin bu dersleri verecek yeterlilikte

¹⁰⁷³ BOA., MF.. MKT., 969/38, 06/11/1324 (9 Ocak 1907).

olmadığı anlaşılmıştır. Mamuratülaziz merkezine bağlı Hüseyin köyü mektep muallimi Zülfikar Efendi, Dârümuallimîn'e devam etmekte iken Ahmed Feyzi Efendi'ye 10 lira ve bir inek verip Kesrik köyüne tayin olmuştur. Köy halkının şikâyeti üzerine Zülfikar Efendi tekrar Hüseyin'e gönderilmiştir. Dersim sancağına bağlı Dere nahiyesi muallimliğine hiçbir mektepten şahadetname ve ehliyetnamesi olmayan Ali adında birisini usulsüzce tayin etmiştir. Merkez İdadisinin yatılıya dönüştürülmesinden beri burada yemek yediği halde ücretini vermemiş ve 20 Şubat 1322 (1907) tarihinde yatılı kısımdan ayrılan mahdumu Ziya Efendi'nin ikinci taksitini ödememiştir. 1322 yılında Merkez İnas Rüşdiyesi mamulatından olup mektep adına maarif idaresince düzenlenecek piyangoya gönderilen 1000 kuruş değerindeki seccadenin, piyangoya aynen veya bedelinin teslimi hakkında herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Merkez İdadisinin yatılı kısmının müstahdemleri hakkında Maarif Nezareti'nden gelen düzenlemeyi mektebe tebliğ etmemiş, izinsiz olarak mektebe ayrılan şeylerin dağıtımını kendine göre yapmış ve müstahdem sayısını arttırarak tayinlerini kendisi yapmıştır. İdadi hademeleri için ayrılan ödeneğin yirmi kuruşunu Maarif odacısı Yunus Ağa'nın maaşına zam olarak vermiştir. Malatya ile Mamuratülaziz Merkez İdadileri Fransızca derslerine ayrılan ödenek ile Fransızca dersi Ahmed Feyzi Efendi'nin menfaatine olacak şekilde değiştirilmiştir. Malatya idadisi mubassır ile Farsça muallimliğine sırasıyla zam olarak 28 kuruş, Maarif Nezareti'nin onayına sunulmadan verilmiştir. Hekimhan Rüşdiyesi bevvabının vefatı üzerine bevvablık hasılatı olan 70 kuruşun 50 kuruşunu Harput kasabasının İnas İbtidai muavinliğine tahsis etmiştir. Merkez İdadisinin kaput ücreti için Andre Taşu ile 45 kuruş karşılığında anlaşılmışken mektep tarafından bu miktar 37 kuruş 30 pareye indirilmiştir. Bütün bunlara ek olarak mektep idareleri tarafından gönderilen tezkerelerin çağuna cevap bile verilmemiş ve mekteplerin düzeni bozulmuştur.¹⁰⁷⁴

Ahmed Feyzi Bey, bu rapordan sonra görülen lüzum üzerine 1909 yılında görevinden azledilmiştir.

¹⁰⁷⁴ Ünal Taşkın, "Mamuratülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Ahmet Feyzi Efendi'nin Faaliyet ve Suistimalieri", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ 23-25 Mayıs 2013 Bildiriler, C. 2, Ed. Enver Çakar, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Elazığ, 2013, s. 710-712.

3.11. Bir Maarif Müdürü: Mehmed Murad Bey

İncelediğimiz dönemde en uzun süreli vilayet maarif müdürlüğü yapan kişi Mehmed Murad Bey olmuştur. Mehmed Murad Bey, 1848 yılında¹⁰⁷⁵ Batum Sancağına bağlı Çürüksu Kasabası'nda doğmuştur. Gürcüzâde demekle maruf Mehmed Efendi'nin oğludur. Sıbyan mektebinde okuduktan sonra Enderun mektebi bünyesinde bulunan rüşdiye mektebinde okumuştur.¹⁰⁷⁶ Buradan sonra bir müddette cami-i şeriflerde verilen derslere devam etmiştir. 17 Haziran 1864 tarihinde 100 kuruş maaşla Enderun Mektebinde hademeliğe başlayarak devlet hizmetine girmiştir. Burada on yıl bir ay kadar bir süre görev yaptıktan sonra 13 Temmuz 1874 tarihinde istifa ederek ayrılmıştır.¹⁰⁷⁷

Onun istifasının nedenini özel bir görevlendirme için olduğu düşünülmektedir. Çünkü Mehmed Murad Bey, 1874 yılı içerisinde Kaşgar'a emirine verilmiş olan hediye ve silahları Hindistan yolu ile Kaşgar'a götürmekle görevlendirilmiştir.¹⁰⁷⁸ Bu sırada Kaşgar Emirliği'nin başında bulunan Yakub Han Orta Asya'yı aralarında paylaşarak istilâ eden Rusya ve İngiltere ile münasebetlerini dostane bir şekilde düzenlemeye çalışmaktaydı. Fakat bu devletler ve Çin'e karşı Yakub Han 1872 yılında yakın akrabası Yakub Han Kaşgarî'yi yardım istemek için Sultan Abdülaziz'e göndermiştir. 16 Haziran 1873 tarihinde huzura kabul edilen Yakub Han Kaşgarî Türkistan'daki gelişmeleri, Kaşgar hükümetinin durumunu ve ihtiyaçlarını padişaha bildirmiştir. Özellikle askerî sahada Osmanlı Devleti'nden yardım talep ettiklerini bildirmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde yardım yapılmasını uygun gören padişahın emriyle verilen yardım Süveyş üzerinden Bombay'a, oradan da Kaşgar'a ulaştırılmıştır. Bu yardımla altı adet Krupp topu, 1000 adet eski ve 200 yeni tüfekte barut imali için gerekli malzeme ve usta yollanmıştır. Yardımların yanı sıra Kaşgar ordusunun yetiştirilmesi amacıyla istihkâm subayı Ali Kâzım Bey, piyade subayı Mehmed Yusuf Bey,

¹⁰⁷⁵ Mehmed Murad Bey'in doğum tarihi konusunda farklı kaynaklarda farklı yıllar kaydedilmiştir. Sicill-i ahval kayıtlarında doğum tarihi 1851 (R. 1267, H. 1268) olarak geçmekteyken, kendisinin Erzurum'da maarif müdürlüğü yaptığı yıllarda yayımlanan Maarif salnamesinde ise 1848 (R.1264) yılı kaydedilmektedir. Emeklilik kayıtlarına göre İlk memuriyet hayatına 17 Haziran 1864 tarihinde başlamış olmasına istinaden bizlerde doğum tarihi olarak Maarif Salnamesi'ndeki kaydı esas aldık. *BOA, DH.SAİDd...*, 93/389, s. 389; *BOA., ŞD.*, 1090/16, 27/04/1327 (18 Mayıs 1909); *SNMU*, 1318, Def'a 3, s. 1000.

¹⁰⁷⁶ Enderun mektebine alınan talebelerin alınma usulleri değişmekteydi. En çok devşirme usulü ve savaş esirleri arasından alınan telebelerin yanı sıra; soyaçekim mekanizması, nüfuz sahibi devlet adamlarının gayreti, doğrudan padişah iradesi, bağlı ülke ve beyliklerin hükümdar çocukları da mektebin talebe kaynakları arasındaki yerini almıştır. Mustafa Akkaya - Hatice Özkan, "Enderun Mektebi'ne Öğrenci Alım Usulleri", *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C.15, S. 30, Konya, 2020, s. 164-165. Enderun Mektebi'nde yetişen Mehmed Murad Bey'in bu mektebe nasıl alındığı hakkında kesin bir bilgimiz bulunmamakla birlikte onun Kafkasya'da önde gelen Gürcü ailelerinden birine mensup olması dolayısıyla alınmış olduğu düşünülmektedir.

¹⁰⁷⁷ *BOA, DH.SAİDd...*, 93/389, s. 389.

¹⁰⁷⁸ *SNMU*, 1318, Def'a 3, s. 1000.

süvari zabiti Çerkez Yusuf Bey, topçu zabiti İsmail Hakkı Bey ile dört emekli subay o dönem Enderun'daki görevine devam eden Mehmed Murad Bey'in başkanlığında Kaşgar'a gönderilmiştir. Mehmed Murad Bey, burada bir yıldan daha uzun bir süre kaldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Kaşgar Emiri Yakub Han, Kaşgar'ın Çin işgali tehdidiyle karşılaşması dolayısıyla Osmanlı elçilik heyeti başkanı Mehmed Murad Bey ile akrabası olan Yakub Han Kaşgarî'yi 1876 yılı içerisinde tekrar İstanbul'a göndermiştir.¹⁰⁷⁹ Mehmed Murad Bey, Kaşgar Emiri Yakub Han'a hediyeler ve silahların götürülmesi ve Kaşgar'da kaldığı dönemde görevinde başarılı biri olmuştur. Bunun üzerine Kaşgar Emiri Yakub Han'ın vekili olan Yakub Han Kaşgarî'yi vermiş olduğu arz ve padişahın emri üzerine kendisine rütbe-i salise¹⁰⁸⁰ ile beşinci rütbeden bir Mecidî nişanı tevcih olunmuştur.¹⁰⁸¹

Mehmed Murad Bey, Kaşgar görevinden döndükten sonra rütbesi saliseden saniyeye terfi etmiş ve 20 Mayıs 1877 tarihinde mükâfat olarak boşta bulunan Mahrec-i Aklâm Mektebi Müdürlüğüne tayin edilmiştir.¹⁰⁸² Mahrec-i Aklâm Mektebi, 1862 yılında devletin merkez teşkilatında nitelikli memurlara sahip olmak için Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Ulumu Edebiye'nin yeterli gelmediği anlaşıldığından Maarif Nazırı Kemal Efendi'nin girişimi ile bunların yerine Mülkiye Mektebi binasında hizmet vermeye başlamıştır.¹⁰⁸³ Mektebin açılmasında resmi yazışma kurallarının (Kitâbet-i resmîyenin) ciddi olarak öğretilmesi düşüncesiyle bu işin eğitiminin yapılacağı orta dereceli bir kâtip mektebine olan ihtiyaç temel neden olmuştur. Bundan dolayı kâtip ve memur yetiştiren Mekteb-i Maarif-i Adliyye, Mahrec-i Aklâma dönüştürülmüştür.¹⁰⁸⁴ Mehmed Murad Bey, mektebin dönüştürülmesi sırasında müdürlük yapmıştır. Onun müdürlüğe tayininden kısa bir zaman sonra da Mahrec-i Aklâm'ın son sınıf talebeleri diploma alarak mezun olurken, diğer talebeleri İdâdî Mülkiye Mektebinin talebesi kabul edilerek Mahrec-i Aklâm'ın varlığına son verilmiştir.¹⁰⁸⁵ Mahrec-i Aklâm Mektebi'nin kapatılmasından sonra 27 Mayıs 1877 tarihinde Mülkiye Mektebi bünyesinde açılması uygun görülen Mekteb-i Mülkiyye İdâdîsi (Dersaadet İdadi Mektebi)

¹⁰⁷⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 99-112.

¹⁰⁸⁰ BOA, İ. DH., 706/49426, 20/07/1292 (20 Ağustos 1875).

¹⁰⁸¹ SNMU, 1318, Def'a 3, s. 1000.

¹⁰⁸² BOA, DH.SAİD..., 93/389, s. 389; BOA., BEOAYN.d..., nr. 1073, s. 119; BOA, İ. DH., 745/60866, 28/04/1294 (12 Mayıs 1877).

¹⁰⁸³ Mehmet Ali Neyzi, "Mahrec-i Aklam Mektebi (1862-1877) Osmanlı Devlet Adamı Yetiştirmek", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, 2021, s. 110.

¹⁰⁸⁴ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklam (Mahrec-i Aklam)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 2002, S. 6, s. 21.

¹⁰⁸⁵ Sarıyıldız, *Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklam (Mahrec-i Aklam)*, s. 28.

Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 7 Haziran 1879 tarihinde Darülmualimin-i Rüşdi Mektebi Müdürlüğüne vekâleten tayin edilmiştir. Bu ek görevi fahri olarak yürütmüştür.¹⁰⁸⁶

Mehmed Murad Bey, 1882 yılında vilayetlere ilk tayin olan maarif müdürlerinden biri olmuştur. 16 Mayıs 1882 tarihinde 2.500 kuruş maaşla Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 15 Temmuz 1882 tarihinde görevine başlamıştır.¹⁰⁸⁷ Burada 1 Ekim 1898 tarihine kadar 16 yıl 2 ay 16 gün gibi uzun bir süre görev yapmıştır. Bu süre incelediğimiz dönemde tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı vilayetlerinde bir kişinin aynı vilayette en uzun süreli görev süresidir. Mehmed Murad Bey maarif müdürü sıfatıyla aynı vilayette en uzun süreli görev yapan kişi olmuştur.

Mamuretülaziz Vilayetinde birçok ibtidai mektebinin açılışının yanı sıra merkezde, Harput'ta ve Hüseyinik'te ve sancaklarda birçok rüşdiye mektebinin açılması merkezde darülmuallim mektebi, idadi mektebi gibi birçok mektebin açılmasında önemli katkıları olmuştur. Başarılı çalışmaları neticesinde 5 Ağustos 1893 tarihinde saniye sınıfı mütemayizi rütbesine haiz olmuştur.

Ayrıca farklı görevlerde de bulunmuştur. Vilayetin Diyarbekir sınırında yapımı devam eden yol ve köprülerin inşaat ve tamirini gözden geçirmek, işçilerin sevk edilmesini sağlamak amacıyla vergi müdürü Ensari Efendi'yle birlikte görev almıştır.¹⁰⁸⁸ Deveboynu bölgesindeki yol işlerinin Mehmed Murad Bey'in ve Ensari Efendi'nin gayretleri sonucunda bölgedeki yolların tamamının düzeltilmiş, altı adet köprü yapılmış ve araba geçişini engelleyecek herhangi bir engelin kalmamıştır.¹⁰⁸⁹

Mehmed Murad Bey Mamuretülaziz Vilayetindeki görevinin son döneminde fesad töhmeti ile tevkif olunmuştur.¹⁰⁹⁰ Hakkındaki şikâyetle göre; “*Protestan mektepleri ile ilgili daima müşkilat göstermekte bulunduğu beyanıyla Dersaadet'te taht-ı muhakemeye alınmış*”tır. Muhakeme sonucunda başka bir yerde göreve devam ettirilmesi bildirilmesine rağmen¹⁰⁹¹ bir süre sonra affedilmiştir.¹⁰⁹² Fakat kendisi göreve başladıktan bir süre sonra

¹⁰⁸⁶ BOA, İ. MF., 13/60, 23/09/1325 (30 Ekim 1907); <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/219512>.

¹⁰⁸⁷ BOA, DH.SAİDd..., 93/389, s. 389; BOA, MF. MKT., 76/27, 16/07/1299 (3 Haziran 1882); BOA, İ. TAL..., 264/18, 28/07/1319 (10 Kasım 1901); BOA, İ. MF., 13/60, 23/09/1325 (30 Ekim 1907); BOA., ŞD., 1090/16, 27/04/1327 (18 Mayıs 1909).

¹⁰⁸⁸ Mamuretülaziz Gazetesi, Nr. 52, 14 Ekim 1884, s. 1.

¹⁰⁸⁹ Mamuretülaziz Gazetesi, Nr. 57, 16 Kasım 1884, s. 1.

¹⁰⁹⁰ BOA, MF. MKT., 363/19, 03/03/1315 (2 Ağustos 1897); Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M..), 38/9, 26/03/1315 (25 Ağustos 1897).

¹⁰⁹¹ BOA, MF. MKT., 363/19, 03/03/1315 (2 Ağustos 1897).

¹⁰⁹² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 43/2, 18/03/1316 (6 Ağustos 1898).

becayış yolu ile Erzurum Vilayeti Maarif Müdürü Abdulkerim Bey ile yer değiştirmiştir. 2 Eylül 1898 tarihinde Mamuretülaziz Vilayetinden ayrılmış ve 26 Eylül 1898 tarihinde Erzurum'da görevine başlamıştır.¹⁰⁹³

Mehmed Murad Bey'in Erzurum'da üç yıl görev yapmıştır. 1901 yılının sonlarına doğru Yemen Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Vehbi Bey ile becaıyş yaparak burada görev yapmaya başlamıştır. Yemen Vilayetine tayin talebini kabul ettiği için Kasım 1901 tarihinde ulâ sanisi rütbesine terfi etmiştir.¹⁰⁹⁴ Yemen'de göreve başladıktan yaklaşık üç sene sonra gerek devlet hizmetinde gerekse maarifte otuz beş seneden beridir hizmet eden biri olarak Dersaadet'teki bir memuriyete veya vilayet-i şahaneden birine maarif müdürü olarak tayin olmak istemiştir.¹⁰⁹⁵ Vilayetteki görevinin son yıllarında rahatsızlığından dolayı Dersaadet'e gelmiş, Bursa'da kaplıcalarda tedavi görmüş ve hastalığının uzaması dolayısıyla başka bir vilayete tayin edilmesi istenmiştir.¹⁰⁹⁶ Hastalığı dolayısıyla görev yerine gidemeyeceği anlaşılan Mehmed Murad Bey, Trabzon Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Tevfik Bey'in Bağdad Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayiniyle 26 Aralık 1906 tarihinde Trabzon Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.¹⁰⁹⁷

Mehmed Murad Bey'in Trabzon'daki görevinin son ayları oldukça hareketli geçmiştir. Vilayetteki idadi mektebinde muallimlerin yokluğundan dolayı bazı dersler boş geçmekteydi. Bu durum ve mektebe tayin edilen yeni müdür Celil Bey'in bazı talebeler tarafından tanınmaması üzerine Kasım 1908 tarihinde mektebin talebeleri arasında mektepte dersler boykot edilmiştir. Mektepte tahsil hayatına devam eden 500 talebeden 30 tanesinin katıldığı boykot sonrasında mektep idaresi tarafından velilere mektebe gelinmediği takdirde boykota katılanlara “*nizam-ı mahsus*” uygulanacağı bildirilmiştir. Bunun üzerine boykota katılan talebelerin tekrar mektebe devamı sağlanmıştır. Boykot, dönemin basınında da tartışılan bir konu olmuştur. Yerel basın hayatını sürdüren gazetelerden biri olan Feyz gazetesi Maarif Müdürü'nün konuya ilgisini ve yaklaşım tarzını yetersiz bulmuş ve birçok

¹⁰⁹³ BOA, DH.SAİD..., 93/389, s. 389; BOA, İ. TAL., 264/18, 28/07/1319 (10 Kasım 1901); BOA, İ. MF., 13/60, 23/09/1325 (30 Ekim 1907).

¹⁰⁹⁴ BOA, DH.SAİD..., 93/389, s. 389; BOA, İ. TAL., 264/18, 28/07/1319 (10 Kasım 1901); BOA, İ. MF., 13/60, 23/09/1325 (30 Ekim 1907).

¹⁰⁹⁵ BOA, BEO., 2453/183956, 13/09/1322 (21 Kasım 1904).

¹⁰⁹⁶ BOA, MF. MKT., 878/30, 28/06/1323 (30 Ağustos 1905); BOA, MF. MKT., 1013/34, 16/03/1325 (29 Nisan 1907); BOA, MF. MKT., 1013/34, 17/07/1325 (26 Ağustos 1907).

¹⁰⁹⁷ BOA, MF. MKT., 1020/85, 29/08/1325 (7 Ekim 1907); BOA, BEO., 3177/238218, 27/09/1325 (3 Kasım 1907); BOA., ŞD., 1090/16, 27/04/1327 (18 Mayıs 1909).

nüşhasında¹⁰⁹⁸ Mehmed Murad Bey maarife ve mekteplerin sorunlarına karşı ilgisizliği ile izin alıp Dersaadet'e gitmesi¹⁰⁹⁹ gibi sebeplerden dolayı aleyhinde yazılar yayınlamıştır.¹¹⁰⁰

Mehmed Murad Bey, 17 Mart 1909 tarihi itibarıyla emekliye ayrılma kararı çıkmıştır. Fakat yeni müdür tayin edilmesine kadar görevine devam etmesi buyrulmuştur.¹¹⁰¹ Bunun üzerine mart ayının sonlarına doğru Trabzon'a geri dönmüştür.¹¹⁰² Trabzon'da iki yıl üç ay kadar bir süre görev yaptıktan sonra memuriyet hayatında kırk yıllık bir hizmet ile 17 Nisan 1909 tarihinde emekliye ayrılmıştır.¹¹⁰³ Mehmed Murad Bey, emeklilik maaşı olarak aylık 1.964 kuruş maaş almıştır. 1882 yılından 1912 yılına kadar geçen otuz yıllık süreçte emekliye ayrılan maarif müdürleri arasında en yüksek emeklilik maaşı alan vilayet maarif müdürü olmuştur.¹¹⁰⁴

Mehmed Murad Bey, 40 yıllık memuriyet hayatının 26 yıl 10 ay 26 gününü çeşitli vilayetlerde maarif müdürü olarak yürütmüştür. Bu anlamda incelediğimiz dönemde bu görevi en uzun süreli yürüten maarif müdürü olmuştur.

Tablo 3.17. Mehmed Murad Bey'in görevleri ve maaşları

SIRA	VİLAYET	GÖREVE		MAAŞI
		BAŞLAMA	AYRILMA	
1	Enderun Mektebi Hizmeti	17 Haziran 1864	13 Haziran 1874	100 / 83
2	Mahrec-i Aklam Müdürlüğü	20 Mayıs 1877	25 Mayıs 1877	
3	Mekteb-i İdadi-i Mülkiye-i Şahane Müdürlüğü	25 Mayıs 1877	16 Mayıs 1882	2093 / 1673
4	Darulmuallimin-i Rüşdi Müdürlüğü	7 Haziran 1879	16 Mayıs 1882	Fahri Olarak
5	Mamuretülaziz Maarif Müdürlüğü	16 Mayıs 1882	1 Ekim 1898	2500 / 2250
6	Erzurum Maarif Müdürlüğü	2 Ekim 1898	13 Kasım 1901	2250
7	Yemen Maarif Müdürlüğü	14 Kasım 1901	26 Aralık 1906	3550
8	Trabzon Maarif Müdürlüğü	27 Aralık 1906	13 Nisan 1909	2500

(BOA, DH.SAİDd..., 93/389, s. 389; BOA, İ. TAL., 264/18, 28/07/1319 (10 Kasım 1901); BOA, İ. MF., 13/60, 23/09/1325 (30 Ekim 1907). BOA., ŞD., 1090/16, 27/04/1327 (18 Mayıs 1909); SNMU, 1318, Def'a 3, s. 1000).

¹⁰⁹⁸ Feyz, Nr. 34, 4 Aralık 1908, s. 1-2; Nr. 41, 29 Aralık 1908, s. 2-3;

¹⁰⁹⁹ Mehmed Murad Bey Dersaadet'te bulunmak amacıyla 20 günlük izin almıştır. BOA, MF. MKT., 1092/12, 19/12/1326 (12 Ocak 1909).

¹¹⁰⁰ Aynı dönemde vilayette basın hayatını sürdüren bir diğer gazete olan Trabzon'da Meşveret gazetesi ise mektep müdürü Celil Bey ve mektep idaresinin hedef almıştır. Kudret Emiroğlu, "1908'de Trabzon Lisesi'nde Boykot", Trabzon, S. 4, Ankara, 1990, s. 36-38.

¹¹⁰¹ BOA, MF. MKT., 1107/34, 24/02/1327 (17 Mart 1909).

¹¹⁰² Temkin, Nr. 2, 21 Mart 1909, s. 2.

¹¹⁰³ BOA., ŞD., 1090/16, 27/04/1327 (18 Mayıs 1909).

¹¹⁰⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâb-ı Asaî Tekaüd Defterleri (A.DVNSTEKAd.), 3, s. 46; Ertan Gökmen, "Osmanlı Mülki Memurlarının Emekli Maaşları (1880-1912)", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, C. 20, S. 32, Çanakkale, 2022, s. 95.

Mehmed Murad Bey, kendisini geliştiren bir maarif müdürü olmuştur. Kayıtlara göre Gürcüce, Farsça, Hintçe, Urduca ve Çağatay Türkçesini bilmekteydi.¹¹⁰⁵ Çağatay Türkçesi'ni Orta Asya'ya görevlendirildiği ve Kaşgar'da kaldığı dönemde öğrendiği düşünülmektedir.

¹¹⁰⁵ BOA, *DH.SAİDd...*, 93/389, s. 389.

4. MAARİF İDARESİNİN ÇALIŞANLARI: MAARİF MEMURLARI

Osmanlı taşrasında maarif idarelerinin kadroları genel olarak maarifin başında yer alan maarif müdürünün yanı sıra; maarif kâtibi, muhasebe memuru ve sandık emini olmak üzere dört kişiden müteşekkildi. Fakat vilayetlere göre bu kadro azaltılmış veya çoğalmıştır. Böyle olunca vilayet maarif idarelerinde bazen üç kâtip, iki muhasebeci, mukayyit, mübeyyiz, muayene memuru, müze memuru, mütercim ve müfettiş kadrolarını görmek mümkündü. Özellikle İzmir, Selanik, Bursa gibi büyük ve önemli merkezlerde bu kadrolar daha kabarıktı¹¹⁰⁶.

Vilayetteki mekteplerin çokluğu, talebe sayısının azlığı veya çokluğu, vilayetin demografik yapısı gibi değişik nedenlere bağlı olarak çalışan memurların sayısı değişebilmektedir.

4.1. Kâtipler

Kalemiye zümresi XV. yüzyıl ortalarında merkezî bürokrasinin güçlenmeye başlamasıyla birlikte seyfiye, ilmiye gibi temel meslekler arasına girmiştir. Bürokrasinin kalemiye mensuplarının ellerinde şekillendiği bilinmektedir. Genellikle medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir sanat olarak görülmüş, kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi gerekmiştir.¹¹⁰⁷

Başka türden çeşitli eğitim olanaklarının bulunmasına karşın, mektebi bitiren erkek çocukların gidebileceği tek mektep, medrese denen dinî yüksekokullardı. Erkek çocukların çoğu, mektepten sonra çıraklığa ya da şakirdliğe giriyorlardı; kalemiye memuriyetlerine girmenin normal yolu buydu. Bir kâtip şakirdi yalnız kıdemli bir memurun talimatları doğrultusunda çalışmaz, aynı zamanda Arapça, Farsça ve çeşitli yazı üsluplarını öğrenmek üzere Bab-ı Ali ve Bab-ı Defteri kalemlerindeki hocalardan ders alırdı. Bu uygulama 19. yüzyılın sonlarına değin sürdü. Kâtip çıraklarının gerekli becerilerin bilindiği ve muhtemelen öğretildiği ailelerden gelmesi fiilen benimsenmiş bir durumdu. Bu, memuriyete almada akraba kayırmacılığını akılcı kılan bir gerekçeydi. Zengin aile mensuplarının genellikle özel hocaları vardı. Devlet dairelerinde işgünü sabahın geç saatlerinde başladığı için, genç kâtipler medreselerde verilen dersleri izleme olanağını buluyorlardı. Bunlardan bazıları Farsça ve başka konuların öğretildiği derviş dergâhlarına devam ediyordu. Kâtipler

¹¹⁰⁶ Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, s. 41.

¹¹⁰⁷ Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yay., İstanbul, 1994, C.I, s. 192-193.

ayrıca birçoğu eski kuşaklardan kalemiye aydınlarınca vakıf olarak kurulmuş ve İstanbul'un birçok yerine dağılmış kütüphanelere girebiliyorlardı. Eğitim görmüş kişilerin çoğu, konaklarını fiilen edebiyat mahfillerine çevirmişti. Böyle bir eve düzenli gidip gelen bir genç yalnız eğitiminde değil, mesleğinde de ilerleyebiliyordu.¹¹⁰⁸

Kitabet mesleğinde kalemlerde sıkça rastlanan görevler aşağıdan yukarıya doğru mülazım, şakird, kâtip, halife, serhalife, mübeyyiz, mümeyyiz, şerhli, bu arada mensup olduğu kalemin özelliğine göre, ilamcı, tezkireci, ruznameci, kesedar gibi unvanlardır. Alanında kabiliyet gösterenler kalem şefliği ve reîsülküttâblık, nişancılık ve hatta sadrazamlığa kadar yükselmektedir. Osmanlılar'da bilhassa XVII. yüzyıldan sonra kalemden yetişerek sadarete yükselenler bulunmaktadır.¹¹⁰⁹

Kâtiplerde aranan en önemli vasıflar çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi, kalem kuvveti, çalışkanlık, itaat, rüşvet ve iltimas gibi kötülüklerden uzak olmak, dürüstlük ve sır saklamak şeklinde özetlenebilir. İlmiye mesleğinin münhasıran Müslümanlara ait olmasına mukabil, Osmanlı bürokrasisinde hemen her devirde muhtelif dilleri bilen gayrimüslim kâtip ve tercümanlar istihdam edilmiştir.¹¹¹⁰

Kâtipler geleneksel olarak hükümetin yazışmaları, muhasebesi ve arazi kayıtlarıyla uğraşmışlardı. 18. yüzyılın sonlarından itibaren, hükümetin yeniden güçlendirilmesi ve merkezileşme, askeri alan dışında hemen hemen tüm yeni sistemleri kâtiplerin ya da mülkiye memurlarının doldurması anlamına geldi. Sefaret ve konsolosluk birimleriyle Hariciye Nezareti'nin yükselişi, bunun örneklerinden biriydi.¹¹¹¹

Tanzimat döneminde devlet dairelerine memur yetiştirme ve memuriyete intisap usullerinde de bazı değişiklikler yapıldı. 1838 yılında kâtiplerin rütbelerinin yükseltilmesinde imtihan esası getirildi; ancak, yeni usulde memur yetiştirilmesine yönelik en önemli adım, Tanzimat'ın ilanından aşağı yukarı dokuz ay önce, mekteb-i maârif-i adliyyenin kurulmasıyla atıldı. Mektebin kuruluş amacı, devlet dairelerinin ihtiyacı olan memurları yetiştirmektir. Ardından aynı amaçla mekteb-i ulum-ı edebiyye kuruldu. Bu düzenlemeye, eski usul eğitimde memurların sadece kalemlerdeki pratik bilgileri öğrenmeleri ve bunların dışında Arapça, Farsça, coğrafya, riyazi (matematiksel) ilimlerden habersiz olarak yetişmeleri gerekçe olarak gösterilmekteydi.¹¹¹²

¹¹⁰⁸ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 56-57.

¹¹⁰⁹ Mehmet İpşirli, *Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı*, s. 193-194.

¹¹¹⁰ Mehmet İpşirli, *Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı*, s. 194.

¹¹¹¹ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 23-24.

¹¹¹² Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul, 2012, s.49.

Mekteb-i maârif-i adliyye ve mekteb-i ulum-ı edebiyeden mezun olan kişilerin dairelere girişinde izlenecek yöntem de belirlendi. Aday memurlarda sır tutma, iyi ahlak sahibi olma, dürüstlük ve arkadaşlarına dikkat etme gibi özellikler aranırdı. Daha sonra kurulan darülmâarif ve rüşdiye mekteplerinden mezun olanlar da devlet dairelerine memur olarak alındı. Tanzimat öncesi sistemde kendi bürosunun pratik bilgisinin dışında fazla bir şey öğrenemeyen memurların, bu yeni usulle dünyadaki gelişmelerden haberdar olarak yetişmeleri amaçlandı; memuriyete giriş ve terfi yöntemleri de akrabalık ve iltimas gibi hissi ölçülerin dışında daha akılcı ve adil bir yapıya kavuşturulmaya çalışıldı.¹¹¹³

4.1.1. Tayinleri

Kâtipler maarif idarelerinin temel kadrolarından birini oluşturmaktaydı. Bir maarif idaresinin kurulmasında ilk görevlendirilen memurlardan biri kâtiplerdi. Bunu ilk olarak beş vilayette kurulan maarif müdürlüklerinin kuruluşuna dair olan vilâyet maarif meclislerinin kurulmasıyla ilgili 1299 (1882) tarihli Maarif Nezareti tezkeresinde görülmektedir.

*“... Nezaretçe tanzim olunacak talimatın havi olacağı vezaifi icra eylemek üzere bu senelik Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Erzurum, Van vilâyetleri merkezlerinde birer maârif meclisi teşkiliyle Dersââdet'ten intihâb ve tâyin kılınacak müdürlere icab-ı hâl ve mevkie göre iki yüzden bin beşer yüz ve her meclisin maiyetinde bulunmak üzere kezaîk Dersââdet'ten tâyin ve izâm kılınacak müfettişlere sekizer yüzden biner ve mahallerinden intihâb ve istihdam kılınacak kâtibine iki yüz ellişer kuruştan beş yüz kuruşa kadar maaş ve her meclisin mesarîf-i müteferrikasına bedel senevi bin ikişer yüz kuruş tahsis kılınmak için Nezaret-i âcizenin 97. bütçesinden takriben 186.000 kuruş sarfına mezuniyet itâsı hususunun pişgâh-ı meâli istinah-ı cenab-ı vekâlet penahilerine arz ve beyanı Meclis-i maârifde tezekkür olunmuş ve icray-ı icabı....”*¹¹¹⁴

İlgili karara göre kâtipler maarif idaresinin kurulduğu vilayet mahallinden intihab ve istihdam edilecek ve iki yüz elli kuruştan beş yüz kuruşa kadar maaş tahsisi edilebilecekti.

Vilayet maarif idarelerinin kurulmaya başlamasıyla birlikte kâtipler ilgili vilayet tarafından mahallinden istihdam edilmiştir. Vilayetler tarafından mahallinden istihdam edilen kâtiplere bakıldığında mesleki kökenleri açısından çeşitlilik arz etmektedir. Öyle ki bu seçilen kişilerin:

¹¹¹³ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s.49-50.

¹¹¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Bâbîâlî Evrak Odası Ayniyat Defteri*, (BEOAYN.d...), 1420, s.311; Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s. 128-129.

Muallim¹¹¹⁵, tahrirat kâtibi¹¹¹⁶, tahrirat kalemi mukayyidi¹¹¹⁷, vilayet meclis-i idare mukayyidi¹¹¹⁸, sandık emini¹¹¹⁹, nüfus kâtibi¹¹²⁰, vilayet mektubi kalemi mensubu¹¹²¹, aşar memurluğu¹¹²² gibi değişik kurumlarda çalışan kişiler kâtip olarak istihdam edilmişlerdir.

Maarif idarelerinde kâtiplik için ilk kadronun açılması veya ikinci kâtip, kâtip refiki gibi ek kadroların açılması vilayet maarif idarelerinin gelirleri arasında yer alan evkâf-ı münderise gelirlerinden karşılanmasına bağlıydı. Çoğu vilayetten işlerin yoğun olması dolayısıyla bu kadroların açılması için gönderilen yazılara Maarif Nezareti tarafından yapılacak olan kâtip tayininin, evkâf-ı münderiseden yahut mahallince uygun bir karşılık bulunmasına bağlı olduğunu bildirilmekteydi¹¹²³.

Bazen de Ankara vilayeti örneğinde olduğu gibi vilayetlerde maarif idaresi kitabetine kâtip tayin edilebilmesi için maaş karşılığı olmadığından kâtip tayini yapılamamıştır. Bu görevi maarif müdürü başta olmak üzere diğer maarif çalışanları tarafından yapılması uygun görülmüştür.¹¹²⁴ Hüdavendigar Vilayetinde de maarif kitabetine tayin yapılana kadar onların kullandığı yazışmalara ait bir miktar matbu yazışma metinleri hazır bir şekilde vilayet maarif idaresine gönderilmiştir.¹¹²⁵ Bu sayede vilayet maarif idaresinin nezaret ile olan yazışmalarının hızlandırılması ve kitabete bir kâtip tayini yapılana kadar onun yapacağı işin bir kısmını maarif idaresinin diğer çalışanları tarafından yerine getirilmesi amaçlanmıştır.

4.1.2. Görevleri

Kâtipler vilayet maarif idarelerinde çalışan memurlar arasında iş yükü en fazla olan memurlardır. Kâtiplerin görevleri arasında defter kayıtlarını düzenli bir şekilde tutulmasını sağlamak, gelen ve giden yazıların kaydını yapmak, gelen yazılara verilecek olan cevapları maarif idaresinin vermiş olduğu karar doğrultusunda yazmak gibi görevler bulunmaktaydı.

¹¹¹⁵ BOA., MF.MKT., 104/96, 23/04/1306 (27 Aralık 1888); BOA., MF.MKT., 179/113, 20/02/1311 (2 Eylül 1893); BOA., MF.MKT., 789/23, 18/04/1322 (2 Temmuz 1904).

¹¹¹⁶ BOA., MF.MKT., 246/47, 29/07/1312 (26 Ocak 1895).

¹¹¹⁷ BOA., MF.MKT., 1100/23, 20/01/1327 (11 Şubat 1909).

¹¹¹⁸ BOA., MF.MKT., 97/107, 18/07/1305 (31 Mart 1888).

¹¹¹⁹ BOA., ŞD., 906/36, 07/01/1309 (13 Ağustos 1891); BOA., ŞD., 1040/65, 19/09/1323 (17 Kasım 1905).

¹¹²⁰ BOA., MF.MKT., 93/170, 29/08/1304 (23 Mayıs 1887).

¹¹²¹ BOA., MF.MKT., 94/38, 13/10/1304 (5 Temmuz 1887); BOA., ŞD., 1048/78, 07/07/1324 (26 Ağustos 1906).

¹¹²² BOA., ŞD., 943/25, 04/11/1313 (17 Nisan 1896).

¹¹²³ BOA., MF.MKT., 106/12, 04/06/1306 (7 Aralık 1891); BOA., MF.MKT., 133/69, 05/05/1309 (5 Şubat 1889).

¹¹²⁴ BOA., MF.MKT., 134/50, 24/05/1309 (26 Aralık 1909).

¹¹²⁵ BOA., MF.MKT., 134/43, 27/05/1309 (29 Aralık 1891).

4.1.3. Ek görevler

Maarif idarelerinde görev yapan kâtiplerin asli görevlerinin yanı sıra başka görevlere de tayin edilmişlerdir. Maarif kâtipleri başta sandık eminliği, muhasebe memurluğu olmak üzere, vilayet dâhilindeki mekteplerde muallimlik, çeşitli tahkikat, inceleme görevi, belediye kâtipliği gibi görevlerde de bulundukları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

4.1.3.1. Sandık eminliği ve muhasebe memurluğu

Kâtipler, maarif idarelerinin ilk kuruluş yıllarında ilave görevlerde yapmışlardır. Bu durum ilk dönemlerde maarif idarelerinde ki çeşitli maarif memurlarının olmayışı dolayısıyla ek görev olarak farklı görevlere de bakmışlardır. Bu görevler genellikle maarif idarelerinde bulunması gereken diğer iki görev olan muhasebe memurluğu ve sandık eminliği görevleri olmuştur. Kâtiplerin bu görevlere de bakmasının nedeni yeterli mali kaynağın bulunmaması olmuştur. Kâtiplerin sandık eminliği görevini ilave görev olarak yürüttükleri yereler olarak daha çok kazalar karşımıza çıkmaktadır. Birçok kazada kitabet görevi ile sandık eminliği görevini aynı kişinin yürüttüğünü görmek mümkündür.

Osmanlı taşrasında görev yapan maarif kâtiplerinden Haleb Vilayetinde Ali Rıza Efendi¹¹²⁶, Diyarbakir Vilayetinde İbrahim Efendi¹¹²⁷, Aydın Vilayetinde Ali Rıza Efendi¹¹²⁸, aynı vilayet dâhilinde Tire Kazasında Hasan Efendi¹¹²⁹, Kavala kazasında Abdurrahman Rahmi Efendi¹¹³⁰, Köprülü kazasında Hafız Emin Efendi¹¹³¹, Kratova kazasında Süleyman Efendi¹¹³², Kratova kâtibi Süleyman Efendi'nin istifasıyla yerine tayin edilen Ahmed Şevki Efendi¹¹³³ gibi birçok yerde maarif kâtiplerine maarif sandık eminliği görevi ilave görev olarak verildiği görülmektedir.

3 Şubat 1899 tarihinden itibaren Bağdad Vilayeti maarif idaresi kitabetine kâtip olarak tayin edilmiş olan Muhammed Rıza Efendi'ye 31 Mart 1907 tarihinde maaşı 600 kuruşa çıkarılarak kendisine maarif muhasebe memurluğu görevi de verilmiştir.¹¹³⁴

¹¹²⁶ BOA., MF.MKT., 98/138, 27/09/1305 (7 Nisan 1888).

¹¹²⁷ BOA., MF.MKT., 142/48, 05/11/1309 (1 Haziran 1892).

¹¹²⁸ BOA., MF.MKT., 202/52, 20/10/1311 (26 Nisan 1894).

¹¹²⁹ BOA., DH. SAİDd..., 56/69, s.69.

¹¹³⁰ BOA., MF.MKT., 561/51, 18/02/1319 (6 Haziran 1901).

¹¹³¹ BOA., MF.MKT., 687/8, 21/11/1320 (19 Şubat 1903).

¹¹³² BOA., MF.MKT., 639/41, 22/03/1320 (29 Haziran 1902).

¹¹³³ BOA., MF.MKT., 698/44, 23/01/1321 (21 Nisan 1903).

¹¹³⁴ BOA., DH. SAİDd..., 179/447, s.447.

Özellikle XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren bir kısım vilayetlerde kaza maarif komisyonları kitabetine tayin edilen kâtiplerin sandık eminliği görevi ilave edilerek tayin edilmiştir. Bunun içinde bulunulan mali sıkıntılardan kaynaklandığı düşünülebilir.

Kratova maarif kitabetine tayin edilen Ahmed Şevki Efendi¹¹³⁵, Kosova vilayeti dâhilindeki Gilan Kazası maarif kitabetine tayin edilen Mustafa Efendi¹¹³⁶, Tirgovişte Kazası maarif kitabetine tayin edilen Kamil Efendi¹¹³⁷, Yakova Kazası maarif kitabetine tayin edilen Şükrü Efendi¹¹³⁸, Mitroviçe Kazası maarif kitabetine tayin edilen Latif Efendi¹¹³⁹, Selanik vilayeti dâhilindeki Kavala Kazası maarif kitabetine tayin edilen Esad Efendi¹¹⁴⁰, Zor Sancağı Aşara Kazası maarif kitabetine tayin edilen Hasan Efendi¹¹⁴¹, Erzurum Vilayeti Erzincan Kazası maarif kitabetine tayin edilen Ahmed Efendi¹¹⁴², Aydın Vilayeti Saray Kazası maarif kitabetine tayin edilen Ahmed Efendi¹¹⁴³, Ankara Vilayeti Eskişehir Kazası maarif kitabetine tayin edilen Ömer Zühdü Efendi¹¹⁴⁴ maarif kitabeti görevleriyle birlikte sandık eminliği görevine de tayin edilmiştir.

4.1.3.2. Muallimlik

Kâtiplerin asıl görevlerinin yanı sıra ek görev olarak yaptıkları diğer bir görev muallimlik görevidir. Kâtipler, vilayetlerde bulunan ibtidai, rüşdiye, idadi, darülmualimîn, gayrimüslim mektepleri gibi eğitimin her kademesinde görev yapmışlardır.

Maarif kâtipleri ibtidai ve rüşdiye mekteplerinde genellikle yazı dersleri olan rika ve hüsn-i hat derslerinde görev yapmışlardır. Bu durumun maarif kâtiplerinin görevleri dolayısıyla sürekli yazı yazma işiyle meşgul olduklarından yazılarının güzel olmasından kaynaklandığı tahmin edilebilir.

Trabzon ibtidai mekteplerinde rika muallimi olarak maarif idaresi kâtiplerinden Mehmed Efendi¹¹⁴⁵, Mehmed Nuri Efendi¹¹⁴⁶; Pirlepe Rüşdiye Mektebi hüsn-i hat muallimliğine mahalli komisyon kâtibi Malik Efendi¹¹⁴⁷, Alasonya Rüşdiye Mektebi hüsn-i

¹¹³⁵ BOA., MF.MKT., 698/44, 23/01/1321 (21 Nisan 1903).

¹¹³⁶ BOA., MF.MKT., 815/92, 20/09/1322 (28 Kasım 1904).

¹¹³⁷ BOA., MF.MKT., 797/62, 07/06/1322 (19 Ağustos 1904).

¹¹³⁸ BOA., MF.MKT., 827/4, 18/11/1322 (24 Ocak 1905).

¹¹³⁹ BOA., MF.MKT., 834/12, 20/12/1322 (25 Şubat 1905).

¹¹⁴⁰ BOA., MF.MKT., 758/52, 05/11/1321 (23 Ocak 1904).

¹¹⁴¹ BOA., MF.MKT., 877/79, 25/06/1323 (27 Ağustos 1906).

¹¹⁴² BOA., MF.MKT., 987/57, 14/02/1325 (27 Mart 1907).

¹¹⁴³ BOA., MF.MKT., 1012/8, 04/07/1325 (13 Ağustos 1907).

¹¹⁴⁴ BOA., MF.MKT., 1026/1, 27/10/1325 (3 Aralık 1907).

¹¹⁴⁵ BOA., MF.MKT., 283/14, 27/03/1313 (17 Eylül 1895).

¹¹⁴⁶ BOA., MF.MKT., 409/28, 14/03/1316 (2 Ağustos 1898).

¹¹⁴⁷ BOA., MF.İBT., 208/98, 01/05/1326 (1 Haziran 1908).

hat muallimliğinde mahalli maarif komisyon kâtibi Veliyüddin Efendi¹¹⁴⁸, Tikveş Rüşdiye mektebi hüsn-i hat muallimliğinde kaza maarif idaresi kâtibi ve sandık emini Mehmed Lütfi Efendi¹¹⁴⁹, Antalya Rüşdiye Mektebi hüsn-i hat muallimliğinde kaza maarif idaresi kâtibi ve sandık emini Mehmed Lütfi Efendi¹¹⁵⁰ görev yapmışlardır.

İşkodra Vilayeti maarif kâtibi Feyzi Efendi, 18 Şubat 1900 tarihinde vefat eden İşkodra Rüşdiyesi hüsn-i hat muallimi Selim Efendi'nin yerine bu görevi vekâleten yürütmeye başlamıştır. Fakat Maarif Kâtibi Feyzi Efendi'nin rika yazısı elverişli bulunmadığından bu muallimliğe yazısı daha güzel olan bir kâtibin seçilmesinin İşkodra Maarif Muhasebe Memurluğuna bildirilmiştir.¹¹⁵¹

Basra Vilayeti maarif idaresi kâtibi Abdurrahman Efendi, Basra Rüşdiye Mektebi riya ziye muallimliğine tayin edilmiştir. Fakat bu görevi yürüttüğü sırada yöre eşrafı ve halkı ile sıkıntılar yaşamıştır. Bunun üzerine yapılan şikâyetle muallimlik görevine sınavsız olarak tayin edildiği tespit edilmiştir. Bunun üzerine rüşdiye mektebi riya ziye muallimliğine tayin edilmesi ve buralarda yaptığı usulsüz işlerin araştırılarak, hakkında gerekenin yapılması istenilmiştir.¹¹⁵²

Maarif kâtiplerinin görev yaptıkları bir diğer eğitim kurumları idadi mektepleridir. Kastamonu idadi mektebinde hesap muallimi olarak görev yaparken vilayet maarif idaresi kitabetine kâtip olarak tayin edilen Hüsnü Efendi mektepteki muallimlik görevine de devam etmiştir.¹¹⁵³

Ahmed Şükrü Efendi, 3 Ekim 1892 tarihinde Haleb vilayeti idadi mektebinde usul-i defteri ve hesap muallimi olarak göreve başladıktan sonra kitabet muallimliği ve mektebin kâtipliği gibi görevler uhdesine verilmiştir.¹¹⁵⁴ Vilayet maarif kâtibi Necib Efendi'nin Nafia Nezaretine¹¹⁵⁵ tayin edilmesiyle birlikte 3 Ocak 1904 tarihinde uhdesindeki dersler alınarak vilayet maarif idaresi kitabetine tayin edilmiştir.¹¹⁵⁶ Bu görevi yürütürken tekrar idadi mektebinde hesap ve tarih-i tabii dersleri uhdesine verilmiştir.¹¹⁵⁷

¹¹⁴⁸ BOA., MF.İBT., 208/99, 01/05/1326 (1 Haziran 1908).

¹¹⁴⁹ BOA., MF.İBT., 364/57, 05/04/1330 (24 Mart 1912); BOA., MF.İBT., 365/8, 08/04/1330 (27 Mart 1912); BOA., MF.İBT., 371/31, 15/05/1330 (2 Mayıs 1912).

¹¹⁵⁰ BOA., MF.İBT., 364/57, 05/04/1330 (24 Mart 1912); BOA., MF.İBT., 365/8, 08/04/1330 (27 Mart 1912); BOA., MF.İBT., 371/31, 15/05/1330 (2 Mayıs 1912).

¹¹⁵¹ BOA., MF.MKT., 545/31, 24/10/1318 (14 Şubat 1901).

¹¹⁵² BOA., MF.İBT., 250/82, 15/11/1327 (28 Kasım 1909).

¹¹⁵³ BOA., MF.MKT., 178/188, 09/02/1311 (22 Ağustos 1893); BOA., MF.MKT., 179/113, 20/02/1311 (2 Eylül 1893).

¹¹⁵⁴ BOA., DH. SAİDd..., 186/65, 29/12/1277; BOA., MF.MKT., 300/7, 18/07/1313 (4 Ocak 1896).

¹¹⁵⁵ BOA., MF.MKT., 711/18, 08/03/1321 (4 Haziran 1903).

¹¹⁵⁶ BOA., DH. SAİDd..., 186/65, 29/12/1277; BOA., MF.MKT., 789/23, 18/04/1322 (2 Temmuz 1904).

¹¹⁵⁷ BOA., DH. SAİDd..., 186/65, 29/12/1277.

Mehmed Zeki Efendi, 14 Eylül 1889 tarihinde 150 kuruş maaşla Alasonya Kazası Mekteb-i İbtidâiyesi Hatt Muallimliğine tayin edilmiştir. 23 Eylül 1891 tarihinde aynı maaşla kaza maarif komisyonu kitabetine geçiş yapmıştır. Bu görevini yürütürken aynı zamanda ibtidai mektebindeki hatt muallimliği görevini de fahri olarak yürütmüştür. Fahri muallimlik görevini maarif komisyonu kâtiplik görevini boyunca devam ettirmiştir. 26 Aralık 1892 tarihinde kaza tahrirat kitabetine tayin edilen Mehmed Zeki Efendi, mektepteki muallimlik görevini devam ettirmiştir.¹¹⁵⁸

Mehmed Tevfik Efendi, 15 Eylül 1902 tarihinden 19 Şubat 1903 tarihine kadar 50 kuruş maaşla Malatya İdadi Mektebi ilm-i eşya muallimliği vekâletinde görev almıştır. Kısa bir süre sonra 3 Nisan 1903 tarihinde 100 kuruş maaşla Malatya maarif kâtipliği ve sandık emniyetine tayin edilmiştir. Bu görevi sürdürdüğü sırada 10 Eylül 1903 tarihinden 11 Mayıs 1904 tarihine kadar 100 kuruş maaşla Malatya İdadi Mektebinde malûmat-ı ziraiyye ve sıhhiye muallimliği vekâletinde bulunmuştur.¹¹⁵⁹

Maarif kâtiplerinin muallim olarak görev yaptıkları bir diğer eğitim kurumu vilayetlerdeki gayrimüslim mektepleri olmuştur. Kâtipler bu mekteplerde Lisan-i Türki, Lisan-ı Osmani gibi derslerde muallim olarak görev yapmışlardır. Maarif Nezareti böylece bu mekteplerde ayrı muallim görevlendirmede için bu muallimlik için maaş tahsisi etmekten kurtulmuştur.

Mamuretülaziz Vilayeti Ermeni Mektebi lisan-ı Osmani muallimliğine mektebin muallimi olan Haçador Efendi'nin azledilmesiyle maarif meclisi kâtibi Mustafa Efendi,¹¹⁶⁰ Keşan Hristiyan Mektebi Lisan-ı Türki muallimliğine Edirne Maarif Meclisi Kâtibi Ali Efendi¹¹⁶¹, Manastır Vilayetinde bulunan Musevi mektebinin Lisan-ı Osmani muallimliğine vilayet meclis-i maarif kâtibi refiki İbrahim Efendi¹¹⁶² tayin edilmiştir.

Bir kısım II. Meşrutiyet döneminde Dârülmualimîn-i İbtidâî'nin eğitim ve öğretim kadrosundaki muallim kadrosu iki türlüydü. Bunlardan birincisi kadrolu daimî muallimler, ikincisi seyyar muallimlerdi. Seyyar muallimler yalnızca ders vermek ve ders esnasında sınıfın disiplininden sorumluydular. Diğer muallimler ise Dârülmualimîn ve Dârülmualimât talimatnamesinde yer alan vazifelerini yapmak durumundaydılar.¹¹⁶³

¹¹⁵⁸ BOA., DH. SAİDd..., 130/377, 29/12/1290.

¹¹⁵⁹ BOA., DH. SAİDd..., 153/236, 29/12/1298.

¹¹⁶⁰ BOA., MF.MKT., 158/27, 21/06/1310 (10 Ocak 1893).

¹¹⁶¹ BOA., MF.MKT., 116/99, 03/08/1307 (25 Mart 1890).

¹¹⁶² BOA., MF.MKT., 782/43, 10/03/1322 (25 Mayıs 1904).

¹¹⁶³ Dârülmualimîn ve Dârülmualimât-ı İbtidâye Talimatnamesi, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1332, Madde 34.

Beyrut Vilayetinde istenen izin doğrultusunda¹¹⁶⁴ maarif müdürünün işarı üzerine maarif kâtibi Misbah Efendi vilayet darülmuallimini seyyar muallimliği görevine tayin edilmiştir.¹¹⁶⁵

4.1.3.3. Diğer görevler

Bazen maarif kâtiplerinin maarif idaresi bünyesinde tahkikat, inceleme gibi ek görevler gibi maarif idaresi dışında farklı kurum veya kuruluşlar bünyesinde ek görev yaptıkları görülmektedir. Bolu sancağı maarif komisyonu kâtipliği görevinde bulunan İbrahim Fevzi Efendi¹¹⁶⁶, yine Bozdoğan kazası maarif idaresi kâtipliğine bakan Ömer Efendi aynı zamanda kaza belediyesi kâtipliği görevi yapmıştır.¹¹⁶⁷ Biga maarif komisyonunda kâtip olarak görev yapan Hakkı Efendi, aynı zamanda belediyede sandık emini olarak görev yapmaktaydı.¹¹⁶⁸

Mamuretülaziz Vilayeti maarif kâtipliğinde uzun yıllar görev yapan Mustafa Safvet Efendi bu görevi sırasında 24 Ocak 1903 tarihinden 15 Haziran 1903 tarihine kadar yüz guruş nısf maaşla Mamuretülaziz İdadi Mektebi müdürlüğü görevini yürütmüştür. Ayrıca maarif tahrirat kâtipliği yaptığı dönemde de 14 Ocak 1909 tarihinden 4 Ekim 1909 tarihine kadar bin iki yüz kuruş nısf maaşla Mamuretülaziz Vilayeti maarif müdürlüğü görevini vekâleten yürütmüştür.¹¹⁶⁹

Trabzon Vilayetinde maarif idaresi kitabetinde görev yapan Mehmed Nuri Efendi, 1908 yılının son günlerinde vilayet merkez sancağına bağlı olan Maçka nahiyesinin Müslüman köylerinden hangisinde cami, mescit ve mektep bulunduğu hakkında tahkikat için görevlendirilmiştir.¹¹⁷⁰

4.1.4. Maaşları

Maarif kâtipleri 1882 yılından itibaren vilayetlerde görev yapmaya başladıktan sonra aylık olarak 250 ila 500 kuruş arasında bir maaş alacaklardı. Vilayetlere göre aldıkları maaşlar değişiklik göstermekteydi. 9 Aralık 1882 tarihinde vilayetlere yazılan bir yazıya

¹¹⁶⁴ BOA., MF.İBT., 200/85, 16/11/1325 (21 Aralık 1907).

¹¹⁶⁵ BOA., MF.İBT., 251/32, 18/11/1327 (1 Aralık 1909).

¹¹⁶⁶ BOA., DH. SAİDd..., 179/269, 29/12/1295.

¹¹⁶⁷ BOA., MF.MKT., 1028/49, 09/11/1325 (14 Aralık 1907).

¹¹⁶⁸ BOA., MF.MKT., 974/63, 13/12/1324 (28 Ocak 1907).

¹¹⁶⁹ BOA., DH. SAİDd..., 179/261, s. 261.

¹¹⁷⁰ BOA., DH.MKT., 2676/44, 13/11/1326 (7 Aralık 1908); BOA., MF.MKT., 1092/39, 20/12/1326 (13 Ocak 1909); BOA., MF.MKT., 1093/60, 25/12/1326 (18 Ocak 1909); BOA., DH.MKT., 2741/29, 26/01/1327 (17 Şubat 1909).

göre; vilayet maarif meclislerinde görevlendirilecek kâtiplerin maaşları standart olduğu bildirilmiştir. Buna göre kâtiplerin maaşları 500 kuruş idi.¹¹⁷¹ Fakat buna rağmen vilayet maarif meclislerinde görev yapan kâtiplerin maaşlarında değişiklikler olduğu görülmektedir. Örneğin Mamuretülaziz, Sivas gibi vilayetlerde aylık 500 kuruş almakta iken Erzurum, Adana ve Kosova vilayetlerinde bu rakam 400 kuruşa¹¹⁷², Hüdavendigâr¹¹⁷³ ve Basra vilayetlerinde 300 kuruşa¹¹⁷⁴ ineilmekteydi.

Aynı vilayette maarif idaresinde çalışan kâtiplerin aylık maaşları değişmeden uzun yıllar aynı kalabilmekteydi. Erzurum Vilayetinde maarif idaresinin ilk kurulduğu 1882 yılının 30 Ağustos tarihinde kitabet görevine, Temmuz 1881-Haziran 1882 tarihleri arasında maaşsız olarak Sivas Muhacirin Komisyonu Azalığında çalışmış olan Ali Rıza Efendi aylık 400 kuruş maaş ile tayin edilmiştir.¹¹⁷⁵ Bu görevde on iki yıl çalıştıktan sonra 1894 yılında maarif idaresi kâtibi olan Ali Rıza Efendi'nin maaşının 400 kuruş olduğunu ve bunun 500 kuruşa çıkarılması için Maarif Nezaretine yazı yazıldığını fakat nezaretin bunun ancak mahallince uygun bir karşılık bulunması halinde gerçekleşebileceğini vilayete bildirmiştir.¹¹⁷⁶ 26 Ocak 1890 tarihli bir belgeden Adana Maarif İdaresinde istihdam edilen kâtibin aylık dört yüz kuruş maaş ile göreve başlatıldığı görülmektedir.¹¹⁷⁷ Vilayette görev yapan kâtiplerin uzun yıllar aylık dört kuruş maaş ile çalışmışlardır. 1890'lı yılların ikinci yarısında vilayette kâtiplik görevini yapan aynı zamanda muhasebe memurluğuna da vekâlet eden Ali Galib Efendi maaşının dört yüz kuruştan beş yüz kuruşa çıkarılması için iki defa merkeze Maarif Nezaretine yazı yazılmışsa da maaşında bir artışa gidilmemiştir.¹¹⁷⁸ Vilayetteki maarif kâtiplerinin dört yüz kuruş ile görev yaptıklarını 16 Temmuz 1899 tarihinden 4 Ekim 1905 tarihine kadar Adana Maarif Kâtibi Ahmed Muhtar Efendi'nin de bu süreler içinde aylık olarak aynı maaş ile görev yapmış olmasından anlamaktayız.¹¹⁷⁹ Sivas Vilayeti maarif idaresinin kuruluşundan itibaren ilk kâtip olan Ömer Efendi 19 Ağustos 1882 tarihinden 19 Temmuz 1890 tarihine kadar yedi yıl on bir ay gibi uzun bir süre Sivas Vilayeti

¹¹⁷¹ BOA., MF.MKT., 78/38, 28/01/1300 (9 Aralık 1882).

¹¹⁷² BOA., TFR.I..ŞKT., 59/5813, 02/12/1322 (7 Şubat 1905); BOA., ŞD., 1048/78, 07/07/1324 (26 Ağustos 1906).

¹¹⁷³ BOA., DH. SAİDd..., 184/14, 29/12/1306.

¹¹⁷⁴ BOA., ŞD., 983/51, 22/03/1318 (20 Temmuz 1900).

¹¹⁷⁵ BOA., DH. SAİDd..., 130/309, 29/12/1258.

¹¹⁷⁶ BOA., MF.MKT., 222/15, 02/03/1312 (3 Eylül 1894); BOA., MF.MKT., 233/27, 02/03/1312 (16 Ekim 1894).

¹¹⁷⁷ BOA. İ..DH., 1169/91434, 04/06/1307 (26 Ocak 1890).

¹¹⁷⁸ BOA., MF.MKT., 247/11, 03/08/1312 (30 Ocak 1895); BOA., MF.MKT., 345/17, 11/07/1314 (16 Kasım 1896).

¹¹⁷⁹ BOA., ŞD., 1048/78, 07/07/1324 (26 Ağustos 1906).

maarif idaresinde kâtiplik görevinde bulunmuştur. Ömer Efendi aylık maarif idaresinde kâtiplik görevi yaptığı süre içerisinde 500 kuruş maaş ile görev yapmıştır¹¹⁸⁰.

Maarif kâtiplerinin maaşlarındaki artışların bazen uzun yıllar aynı kalabildiği gibi bazen de küçük artışlar olduğu görülmektedir. Trabzon Vilayeti maarif kâtibi Ahmed Cemal Efendi, 13 Kasım 1889 tarihinde 100 kuruş maaşla Trabzon Maarif kâtipliğine tayin edilmiştir. Üç sene bu görevde çalıştıktan sonra 23 Eylül 1892 tarihinde maaşı 150 kuruşa çıkarılmıştır.¹¹⁸¹ 1896 yılında bu görevi yürüten Mehmed Nuri Efendi'nin maaşına zam talebinde bulunduğu tahrirattan aynı maaşı aldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸² 1907 yılında halen bu görevi yürüten Mehmed Nuri Efendi'nin maaşına yapılması istene zam ile ilgili tahriratta maaşının 200 kuruş olduğu görülmektedir.¹¹⁸³ 3 Şubat 1899 tarihinde Bağdad Vilayeti maarif idaresi kitabetine kâtip olarak tayin edilmiş olan Muhammed Rıza Efendi'nin aylık maaşı 300 kuruş idi. Bu maaşla beş yıl görev yaptıktan sonra maaşı 18 Ekim 1903 tarihinde maaşı 400 kuruşa, üç buçuk yıl sonra 31 Mart 1907 tarihinde maaşı 600 kuruşa çıkmıştır.¹¹⁸⁴

Sandık emniyeti, muhasebe memurluğu, muallimlik ve diğer ek görevlerde bulunan maarif kâtiplerinin yapmış oldukları ilave görevler ile birlikte maaşlarında bir kısım artırımlara gidilmiştir.

Gerek vilayet merkezinde maarif meclislerinde gerekse sancak veya kazalarda maarif komisyonlarında kitabette görev yapan kâtiplerin maaşlarının arttırılmasıyla ilgili olarak birçok yazı Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Maarif Nezareti bu yazılara genellikle olumsuz yanıt vermiştir. İlgili meclis veya komisyonlara kâtiplere maaş artırımının bütçede karşılığı olmadığından varidat-ı maariften ödenemeyeceğinden, mahallince evkâf-ı münderise gelirleri ya da başka bir mali kaynaktan uygun bir karşılık bulunması halinde zam yapılabileceği bildirilmiştir.¹¹⁸⁵

Liva, sancak ve kazalarda görev yapan maarif kâtiplerinin vilayet merkezlerindeki kâtiplere göre daha düşük bir maaş ile görev yapmışlardır. Değişik bölgelerde görev yapan maarif kâtiplerinin maaşları görev yerinin stratejik önemi, büyüklüğü, memurun önceki deneyimi gibi sebeplerden dolayı değişiklikler göstermiştir. Tablo 4.1'de görüldüğü üzere 1880'li yıllarda Tire'de görev yapan bir katip 300 kuruş almakta iken bu miktar Amasya'da

¹¹⁸⁰ BOA., ŞD., 906/36, 07/01/1309 (13 Ağustos 1891).

¹¹⁸¹ BOA., DH. SAİDd..., 130/351, 29/12/1288.

¹¹⁸² BOA., MF.MKT., 346/28, 26/07/1314 (31 Aralık 1896).

¹¹⁸³ BOA., MF.MKT., 1036/41, 19/12/1325 (23 Ocak 1908).

¹¹⁸⁴ BOA., DH. SAİDd..., 179/447, 29/12/1293.

¹¹⁸⁵ BOA., MF.MKT., 131/61, 02/03/1309 (6 Ekim 1891); BOA., MF.MKT., 183/83, 26/03/1311 (7 Ekim 1893); BOA., MF.MKT., 222/15, 02/03/1312 (3 Eylül 1894); BOA., MF.MKT., 233/27, 02/03/1312 (16 Ekim 1894); BOA., MF.MKT., 346/28, 26/07/1314 (31 Aralık 1896).

300, Burdur'da 250 kuruştur. 1900'lerin ilk yıllarında Akhisar ve Soma'daki kâtip 50 kuruş almakta iken Malatya'daki kâtip 100 kuruş, İştib'deki kâtip 150 kuruş, Praşova'daki kâtip 200 kuruş, Antalya'daki kâtip 450 kuruş maaş almıştır.

Tablo 4.1. *Bazı maarif katiplerinin maaşları*

KATİP	GÖREV YERİ		GÖREV YILI		MAAŞI (Kuruş)
	SANCAK/LİVA	KAZA	BAŞLAMA	AYRILMA	
Salih Efendi	Antalya		15 Mart 1908	17 Şubat 1909	450
Hasan Efendi		Tire	12 Eylül 1886	7 Aralık 1887	400
Mustafa Mahir Efendi	Amasya		22 Ağustos 1889	22 Şubat 1890	300
Mehmed Hilmi Efendi	Lazkiye		6 Ağustos 1892		300
Osman Efendi		Burdur	3 Mayıs 1884	7 Haziran 1884	250
Osman Asım Efendi	Gelibolu		13 Nisan 1893	14 Eylül 1894	200
Receb Efendi	Praşova		20 Mart 1905		200
İbrahim Efendi	İştib				150
Mehmed Zeki Efendi		Alasonya	23 Eylül 1891	26 Aralık 1892	150
Mehmed Tevfik Efendi	Malatya		3 Nisan 1903	2 Haziran 1908	100
Mehmed Sami Efendi		Soma	14 Ağustos 1907	14 Ocak 1908	50
Halil İbrahim Efendi		Akhisar	14 Ekim 1902	28 Ekim 1903	50

Bazı maarif idarelerinde kâtipler bu görevi bila bedel yani maaşsız gönüllü olarak yapmaktaydılar. Hasan Efendi, Hüdavendigâr Vilayetinde münhal bulunan maarif idaresi kitabetini gönüllü olarak yapmıştır. Onun bu hususta göstermiş olduğu davranışından dolayı kendisine, maarifin hasılat-ı cedidesinden bir miktar maaş verilmesi uygun görülmüştür.¹¹⁸⁶ Burdur Sancağı maarif komisyonu kâtipliği ve azalığını yapan Korucuzâde Edhem Efendi, komisyon kâtipliği görevini gönüllü olarak yapmıştır.¹¹⁸⁷

4.1.5. Diğer kâtiplikler

4.1.5.1. Kâtip refikleri

Lügatte ortak, arkadaş, yardımcı, yoldaş gibi anlamlara gelen refikler maarif idaresi kitabetinde kâtiplerin yardımcılarıydı. Kâtip refikleri kâtiplerin her türlü iş ve işlemlerinde yardımcılarıydı.

Kâtip refiklerinin nasıl tayin edildiklerine dair kesin bir bilğimiz olmamakla birlikte İşkodra Vilayeti örneğinden öğrendiğimiz kadarıyla maarif idaresinde dört sene mülazemetle müstahdem olarak hizmet verdikten sonra mübeyyiz olarak

¹¹⁸⁶ BOA., MF.MKT., 122/70, 13/03/1308 (27 Ekim 1890).

¹¹⁸⁷ BOA., DH. SAİDd..., 26/35, 29/12/1274.

Kâtip refikleri her vilayete tayin edilmemişlerdir. Bunların tayin edilebilmeleri için vilayet maarif idaresinin iş yükünün çok olması yani bir nevi büyük vilayetlere tayin edilmekteydiler. Suriye¹¹⁸⁸, Selanik¹¹⁸⁹, Manastır¹¹⁹⁰, İşkodra¹¹⁹¹ vilayetlerinde bu kadroda görev yapan kişilerin var olduğu tespit edilmiştir.

Kâtip refikleri de kâtipler gibi asıl görevlerinin yanı sıra bazı ek görevlerde bulunmuşlardır. Kâtip refiklerinin çoğunluğunun görev yaptıkları vilayetteki azınlık mekteplerinde Lisan-ı Osmani derslerinde görev yapmışlardır.

Tespit ettiğimiz kadarıyla bazı vilayetlerde kâtip refikleri çeşitli mekteplerde muallim olarak görevlendirilmişlerdir. Suriye Vilayeti maarif kâtibi refiki olan Mustafa Efendi'nin Dersaadet'e girmek izin istediği bir tahriratta onun refiklik görevinin yanı sıra vilayet dâhilindeki Şamiye, Cedid ve Cibal ibtidai mekteplerinde Lisan-ı Osmani derslerinin muallimi olarak görev yapmıştır.¹¹⁹² Yine Suriye Vilayetinde Şam'da bulunan Rum Ortodoks Mektebi Lisan-ı Osmani Muallimi Stefan Efendi'nin tıbbiye mektebine tayin olmasıyla yerine maarif idaresi kâtip refiki Necmeddin Efendi'nin tayin edilmiştir.¹¹⁹³ Manastır'da muhasebe memurluğu refiki görevinde bulunan ve bulunan vilayetteki Musevi mektebinin lisan-ı Osmani muallimliğini de yürüten Ruşen Efendi'nin İşkodra Vilayeti maarif muhasebe memurluğuna tayin edilmesiyle yerine vilayet maarif meclisi kâtip refiki İbrahim Efendi 120 kuruş maaşla tayin edilmiştir.¹¹⁹⁴ Selanik Vilayeti maarif idaresi kâtip refiki Salih Zeki Efendi vilayet dâhilindeki Talmud Toragadol Musevi mektebi Lisan-ı Osmani dersi muallimliğini yapmıştır.¹¹⁹⁵

Kâtip refiki olan kişilerin maaşlarının da görev yaptıkları vilayete, mesleki tecrübelerine göre değişmekteydi. Suriye Vilayeti maarif idaresi kâtip refiki olan Mustafa Efendi'nin maaşı 1898 yılının ikinci yarısında Maarif Nezaretine gönderilen tahrirata göre adı geçen kişinin bu görevde sekiz yıldan beri hizmet etmesi ve aldığı maaşın yetersiz olması dolayısıyla maaşında artış talebinde bulunulmuştur. Nezaretçe Mustafa Efendi'nin maaşına

¹¹⁸⁸ BOA., MF.MKT., 420/2, 06/06/1316 (22 Ekim 1898); BOA., MF.MKT., 565/62, 07/03/1319 (24 Haziran 1901); BOA., MF.MKT., 804/5, 07/07/1322 (17 Eylül 1904).

¹¹⁸⁹ BOA., MF.MKT., 558/44, 27/01/1319 (16 Mayıs 1901); BOA., MF.MKT., 599/17, 08/10/1319 (18 Ocak 1902); BOA., MF.MKT., 836/10, 29/12/1322 (6 Mart 1905).

¹¹⁹⁰ BOA., MF.MKT., 929/5, 25/03/1324 (19 Mayıs 1906); BOA., MF.MKT., 958/20, 21/08/1324 (10 Ekim 1906).

¹¹⁹¹ BOA., MF.MKT., 1026/11, 27/10/1325 (3 Aralık 1907).

¹¹⁹² BOA., MF.MKT., 363/22, 04/03/1315 (3 Ağustos 1897).

¹¹⁹³ BOA., MF.MKT., 804/5, 07/07/1322 (17 Eylül 1904).

¹¹⁹⁴ BOA., MF.MKT., 782/43, 10/03/1322 (25 Mayıs 1904).

¹¹⁹⁵ BOA., MF.MKT., 836/10, 29/12/1322 (6 Mart 1905).

elli kuruş zam yapılmasına onay verilmiştir.¹¹⁹⁶ Selanik Vilayeti maarif idaresi kâtip refiki Hakkı Efendi'nin maaşı 275 kuruş olup istifasıyla yerine tayin edilen evkâf-ı mûnderise hesab kitabesinde çalışan Salih Zeki Efendi'nin maaşı 200 kuruş olmuştur.¹¹⁹⁷ Manastır Vilayetinde görev yapan İbrahim Efendi aylık 150 kuruş¹¹⁹⁸ almıştır.

4.1.5.2. Evkâf-ı mûnderise kâtipleri

Mûnderis vakıfların maarife devredilmesiyle birlikte Vilayetlerde bu vakıfların tespit edilmesi ve gelirlerinin idaresi için bir meclis kurulacaktı. Başkanlığını maarif müdürlerinin yapacağı bu meclislerin yönetiminde hamiyet erbabından garazsız ve istikamet sahibi vilayet eşrafından üç aza, bir sandık emini ve bir kâtip bulunmaktaydı. Sancak ve büyük kazalarda da bunların birer şubesi bulunacaktı.¹¹⁹⁹

Maarif idarelerinde evkâf-ı mûnderise meclisleri kurulmaya başladıkça bu meclislerdeki iş ve işlemlerin yürütülmesi için kâtipler de tayin edilmeye başlamıştır. Bu kâtiplerin tayin mahallince yapılmıştır. Bundan dolayı değişik görevlerde bulunan kişiler veya idadi mektebi mezunu olan kişiler tayin edilebilmiştir.

Evkâf-ı mûnderise kâtiplerinin görevleri arasında mûnderis vakıfların resmi kaydının yapılması, takibi, hasılatın tespiti, gelir ve giderlerin kaydedilmesi gibi işlemlerin yapılması bulunmaktaydı.¹²⁰⁰

Evkâf-ı mûnderise kâtipleri, Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinde olduğu gibi bazı vilayetlerde bu görev muhasebe refiki, sandık emini gibi görevlerde bulunan kişilere ek görev olarak verilmekteydi.¹²⁰¹

Evkâf-ı mûnderise kâtipleri bu görevde belirli bir süre görev yaptıktan sonra vilayet maarif idaresi kâtip refikliğine¹²⁰², mektep kâtipliğine¹²⁰³, mektep mubassırlığına¹²⁰⁴, tayin edilebilmekteydiler.

Evkâf-ı mûnderise kâtiplerinin maaşları konusunda da maarif idaresinde görev yapan diğer kâtipler gibi belli bir standart bulunmamaktaydı. Kastamonu Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen bir tahriratta; Evkâf-ı mûnderise gelirlerinin ibtidai

¹¹⁹⁶ BOA., MF.MKT., 420/2, 06/06/1316 (22 Ekim 1898).

¹¹⁹⁷ BOA., MF.MKT., 558/44, 27/01/1319 (16 Mayıs 1901).

¹¹⁹⁸ BOA., MF.MKT., 929/5, 25/03/1324 (19 Mayıs 1906).

¹¹⁹⁹ *Evkâf-ı Mûnderise Talimatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1325, s. 4.

¹²⁰⁰ BOA., MF. MKT., 210/20, 08/12/1311 (12 Haziran 1894).

¹²⁰¹ BOA., MF.MKT., 684/43, 15/11/1320 (13 Şubat 1903).

¹²⁰² BOA., MF.MKT., 558/44, 27/01/1319 (16 Mayıs 1901).

¹²⁰³ BOA., MF.İBT., 249/72, 04/11/1327 (17 Kasım 1909).

¹²⁰⁴ BOA., MF.MKT., 985/56, 02/02/1325 (17 Mart 1907).

mekteplerinin masraflarına ve bu mekteplerde görev yapan muallimlerin maaşlarına harcanması gerektiği ve bu gelirlerin bunların dışında başka bir yere sarf edilmesinin uygun olmadığı belirtilmiştir. Ancak münderis vakıfların resmi kaydının yapılması, takibi, hasılatın tespiti, gelir ve giderlerin kaydedilmesi gibi işlemleri yapan ve bir taraftan da resmi sorumluluğu bulunan kâtiplere bu gelirlerden yeterli miktar maaş verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹²⁰⁵

Evkâf-ı münderise komisyonlarında görevlendirilen kâtip ve diğer memurların kefilsiz ve maaşlarında yaşanan sıkıntılardan dolayı vilayet maarif idarelerinde münderis vakıfların süreç yönetimi anlamında sıkıntıların önünün alınamaması üzerine Maarif Nezareti tarafından vilayetlere gönderilen bir genelgede bu vakıflara ait gelirlerin zayi edilmemesi hususu vurgulanarak gelirlere ait bilgi istenmiştir. Böyle olunca gelir ve giderlerdeki suiistimaller önlenemiyordu. Bunun üzerine vilayet maarif idareleri tarafından istihdam edilen kâtiplerin kefaletle bağlanmaya başlamıştır. Ayrıca vilayet dâhilinde yer alan münderis vakıf gelirlerinin tutarları bildirilmeye başlanmıştır. Örneğin Diyarbakir Vilayetine bağlı Ergani Madeni Sancağının münderis vakıf ve avarız gelirleri yıllık 14.000 kuruş olup 30.000 kuruş kefalet ve sandık eminliği ile beraber 200 kuruş maaşla bir kâtip istihdam edildiği bildirilmiştir. Aynı vilayet dâhilindeki Mardin Sancağı için 80 kuruş maaşla bir kâtip, ayrıca Diyarbakir’de 80 kuruş maaşla diğer bir kâtip görevlendirilmesi planlanmıştır. Selanik Vilayetinde 200 kuruş maaşla bir kâtinin görevlendirilmesi için izin istenmiştir. Evkâf-ı münderise komisyonlarındaki kitabet için 60-80 kuruş civarında bir maaş tahsis edilirken sandık eminliği görevinin de eklenmesiyle bu kalemde görevlendirilen kâtiplerin aldığı aylık maaşları 200 kuruşu bulmaktaydı.¹²⁰⁶

Bunların yanı sıra 1905 yılında Ankara Vilayeti evkâf-ı münderise kitabetine tayin olan vilayet idadi mektebi kâtibi Emin Efendi 500 kuruş maaşla bu göreve başlamıştır. Fakat kısa bir süre sonra evkâf-ı münderise kâtipliği görevinin lağvedilmesiyle birlikte Emin Efendi eski görevine geri dönmüştür.¹²⁰⁷ Aynı yıl içinde 28 Temmuz 1905 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti evkâf-ı münderise kitabetine tayin olan idadi mektebi mezunlarından Nafiz Efendi 100 kuruş maaşla göreve başlamıştır.¹²⁰⁸ Nafiz Efendi’nin daha düşük bir

¹²⁰⁵ BOA., MF. MKT., 210/20, 08/12/1311 (12 Haziran 1894); Yakup Karataş, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 57, Erzurum, 2016, s. 1853-1854.

¹²⁰⁶ BOA., MF. MKT., 390/1, 02/11/1315 (25 Mart 1898); Yakup Karataş, *Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki*, s. 1863-1864.

¹²⁰⁷ BOA. MF. MKT., 843/16, 25/01/1323 (1 Nisan 1905); BOA. MF. MKT., 853/20, 04/03/1323 (9 Mayıs 1905).

¹²⁰⁸ BOA., MF. MKT., 811/13, 12/08/1322 (22 Ekim 1904).

maaşla işe başlamasına neden olarak devlet memurluğunda yeni olmasından kaynaklandığını düşünebiliriz.

29 Mayıs 1906 tarihinde Aydın Vilayeti Akhisar kazası Orman Süvari memurluğundan maarif idaresi evkâf-ı münderise kâtipliğine tayin olan Bekir Sıdkı Efendi 190 kuruş maaş almaktaydı. Bir yıl görev yaptıktan sonra maaşına altmış kuruş zam yapılarak maaşı 250 kuruşa çıkarılmıştır.¹²⁰⁹ Aynı yıl Manastır Vilayetinde evkâf-ı münderise kâtibi Tudor'un vefatıyla yerine bu göreve tayin edilen Tudor'un yerine tayin edilen Yusuf Ziya Efendi'nin maaşı 200 kuruş idi.¹²¹⁰

4.1.5.3. Mülhakat maarif komisyonları kâtibi

Maarif idarelerinde görev yapan bir diğer kâtip grubu da mülhakat maarif komisyonları kâtipliğidir. Mülhakat maarif komisyonları vilayetlerde XX. yüzyılın başından itibaren kurulmuştur. Mülhakat maarif komisyonlarında yazışmalar ve muhasebe işleriyle ilgilenen kâtipler görev yapmışlardır.

Bu memurluğun kurulmuş olduğu vilayetlerden biri olan Aydın Vilayetinde Maarif Müdürü İsmail Naili Bey zamanında maarif idaresi teşkilatının birimlerinin sayısı arttırılmış ve mülhakat maarif komisyonları 1904 yılı sonlarında veya 1905 yılı başlarında maarif idaresine bağlanmıştır.¹²¹¹ Mülhakat maarif komisyonları kâtipliği görevini yürüttüğünü tespit ettiğimiz ilk kişi Sami Efendi'dir. Sami Efendi 1906 yılında görevinden istifa etmiştir. Onun istifasıyla boşalan bu göreve vilayet dâhilindeki Bozdoğan Kazası orman ondalık memuru Bekir Sıdkı Efendi tayin edilmiştir.¹²¹² Bekir Efendi, 1907 yılı ekim ayında Orman ve Maden Muamelatı Müdiriyeti tarafından Muhasebe Refik-i Saniliğe terfi ettirilmiştir. Boşalan memuriyete, Garbi Karaağaç kazası tahrirat eski kâtibi Halil Hilmi Efendi tayin edilmiştir.¹²¹³ 1908 yılında bu göreve tayin edilen Halil Hilmi Efendi 7 Ağustos 1908 tarihinde görevine başlamıştır.¹²¹⁴

Mülhakat maarif komisyonları kâtiplerinin maaşları hakkında ise yine Aydın Vilayetinde görev yapan memurların maaşlarından bilgi edinilebilir. Vilayette bu görevi yürüten Bekir Sıdkı Efendi 190 kuruş maaşla görev yapmıştır.¹²¹⁵

¹²⁰⁹ BOA., DH. SAİDd..., 174/371, s. 371; BOA., MF. MKT., 998/2, 26/04/1325 (8 Haziran 1907).

¹²¹⁰ BOA., MF. MKT., 1029/40, 12/11/1325 (17 Aralık 1907).

¹²¹¹ Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 94.

¹²¹² BOA., MF. MKT., 962/75, 24/09/1324 (11 Kasım 1906).

¹²¹³ Tutsak, *İzmir'de eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 94.

¹²¹⁴ BOA., MF. MKT., 1078/25, 19/09/1326 (15 Ekim 1908).

¹²¹⁵ BOA., MF. MKT., 962/75, 24/09/1324 (11 Kasım 1906).

4.1.5.4. Avarız kâtibi

Avarız, Osmanlı bütçelerinde düzenli olmayan gelirlerin (varidat-ı gayr-ı mukarrere) başlıcalarını teşkil etmekteydi. Bu tip vergilerin çoğu “avarız” adı altında tahsil edilir ve bazı tahsil fermanlarında “bedel-i avarız” olarak da geçerdi. Avarız nakit olarak alınırdı. Avarız vergisi fevkalade vergilerdendi ve genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulduğu takdirde toplanırdı. Fakat ardarda yapılan savaşlar bu vergiyi de normal vergiler haline getirmiştir. Avarız vergisi Tanzimat’la birlikte kaldırılmıştır.¹²¹⁶

Adana avarız vakıfların en çok olduğu vilayet merkezlerinden biriydi. Bu vakıfların yönetimi için Adana’da, vakıf mütevellisinin dışında mahalle mütevellilikleri de kurulmuştur. Vakıfların harcamaları aynı zamanda bu mütevellilerin nezaretinde yapılmaktaydı.

Adana Vilayetindeki avarız vakıfların çokluğu dolayısıyla olması muhtemeldir ki maarif idaresinde tahsis kılınan memuriyetlerden biri de avarız kâtipliğidir. Ulaşılan bilgilere göre bu kâtipliğin memuriyet olarak tahsis edildiği tek vilayet maarif idaresi Adana’dır.

Avarız kâtipliği memurluğunun hangi yılda tahsis edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte arşiv kayıtlarından bu memurlukla ilgili olarak ilk tespit ettiğimiz yazışmalar 1896 yılında yapılmıştır. Adana Vilayeti maarif idaresi tarafından Maarif Nezareti’ne gönderilen yazıda Adana İdadi mektebi mezunlarından Mehmed Efendi’nin bu görev için uygun görüldüğü bildirilmiş fakat yaşı uygun olmadığından bu tayini gerçekleşmediği bildirilmiştir. Aynı yazışmalarda Mehmed Efendi’nin yerine Adana Rüşdiye Mektebi mezunlarından olan İzzet Efendi’nin tayin edildiği bildirilmiştir. İzzet Efendi avarız kâtipliği yapan ilk kişi olmuştur.¹²¹⁷

Uzun yıllar bu görevde bulunmuş olan İzzet Efendi şehrin tanınmış ailelerinden Hacı Hamza Efendizadelerden olup bu göreve Mart 1896 tarihinde tayin edilmiştir.¹²¹⁸ Avarız kâtiplerinin maaşları avarız varidatından karşılanmaktaydı. İlk kâtip olarak tespit ettiğimiz Mehmed İzzet Efendi’nin maaşı 150 kuruştur.¹²¹⁹ 19 Temmuz 1905 tarihli bir belgede

¹²¹⁶ Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *TDVİA*, C.4, İstanbul, 1991, s. 109.

¹²¹⁷ BOA., MF. MKT., 332/51, 02/04/1314 (10 Eylül 1896).

¹²¹⁸ BOA., MF. MKT., 332/51, 02/04/1314 (10 Eylül 1896).

¹²¹⁹ BOA., MF. MKT., 332/51, 02/04/1314 (10 Eylül 1896).

Mehmed İzzet Efendi'nin maaşının mekâtib-i ibtidaiye muallimlerinin maaşına karşılık geldiği kaydedilmiştir.¹²²⁰

Mehmed İzzet Efendi bu görevi 1 Nisan 1905 tarihine kadar yürütmüştür. Bu tarihte istifa suretiyle görevinden ayrılmıştır. Mehmed İzzet Efendi'nin ayrılmasıyla yerine tayin edilen mukayyid Şükrü Efendi idadi mektebi mezunu olmaması, umur-ı hesabiyeye vakıf olmaması ve muhasebe ile ilgili memurların bir komisyon gözetiminde yapılacak olan bir imtihandan geçmesi gerektiği için liyakatsiz olduğu ve usulsüz tayin edildiği anlaşılmıştır.¹²²¹

4.1.5.3. Hesab ve tahrirat kâtipleri

Tahrirat kâtipleri, kazalarda yazı işleriyle ilgili vazifeleri yerine getirmekle yükümlü olan kişilerdi. Livalarda ve sancaklarda görev yapanlara tahrirat müdürü, vilayetlerde ve nezaretlerde ise aynı görevi yapan kişilere mektupçu denilmekteydi.¹²²²

Vilayet maarif idarelerinde yerine göre kâtiplik görevini de yürüten bazen de ayrı bir memurluk olarak tahsis kılınan hesap ve tahrirat kâtipleri, “*maârif idaresine ait umûr-ı tahririyeyi ifâ edecek muvazzaf bir katîbin bulunmaması yüzünden gerek nezâreti celileleriyle gerek mülhakat muallimleri ve maârif komisyonları ve mahallî hükümet ile bil-icâb vuku bulan muhabere vazifesi*”ni¹²²³ görmekteydiler.

Hesab ve tahrirat kâtipleri de diğer kâtipler gibi maarif bütçesinin uygun olması durumunda tayin edilmişlerdir. Birçok vilayet, liva ve sancaktan gönderilen memurluk taleplerine karşılık olarak maarif bütçesinin uygun olması veya uygun bir kaynağın bulunması halinde tayin edilmişlerdir.

Hesap ve tahrirat kâtiplerinin maaşları da diğer maarif memurlarının maaşı gibi vilayetten vilayete göre değişiklikler göstermiştir. Bu göreve ilk başlayanlardan biri olan Aydın Vilayeti maarif hesap ve tahrirat kâtibi Ali Rıza Efendi 12 Mayıs 1906 tarihinde görev değişikliği ile ilgili yazdığı bir dilekçede bu görevi on yedi seneden beri yaptığını

¹²²⁰ BOA., MF. MKT., 877/76, 25/06/1323 (27 Ağustos 1905).

¹²²¹ BOA., MF. MKT., 877/76, 25/06/1323 (27 Ağustos 1905); Bazı kaynaklarda Mehmed Hilmi Efendi'nin de avarız katipliği yaptığı ve izzet Efendi'nin halefi olduğu yazmakta olup Mehmed Hilmi Efendi avarız tahsildarı görevinde bulunmuştur. Mehmed Hilmi Efendi'nin kâtiplik görevini yaptığına dair belgenin yazıldığı tarihte yani 1902 yılında İzzet Efendi faal olarak halen bu görevi yürütmekteydi. SNMU, Defa 6, 1321, s. 323; Salname-i Vilâyet-i Adana 1318, Defa 11, Vilayet Matbaası, Adana, 1900, s. 97; Salname-i Vilâyet-i Adana 1320, Defa 12, Vilayet Matbaası, Adana, 1902, s. 116; Kerim Sarıçelik, “Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi”, *Tarihin Peşinde*, S. 18, Konya, 2017, s. 243.

¹²²² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 377.

¹²²³ BOA., MF. MKT., 1107/11, 22/02/1327 (15 Mart 1909).

kaydetmektedir. 1889 yılında göreve başlamış olan Ali Rıza Efendi memuriyet hayatına 500 kuruş maaşla başlamış ve sekiz sene boyunca aynı maaşı almıştır. 1897 yılında maaşına yüz kuruşluk zam yapılarak maaşı 600 kuruşa çıkarılmıştır.¹²²⁴ Aydın Vilayeti maarif tahrirat kâtiplerinin uzun bir süre bu maaşla görev yaptıkları anlaşılmaktadır. 28 Nisan 1919 tarihli yerel bir gazete yer alan maarif bütçesindeki maarif idaresi memurlarının maaşlarına dair bilgiye göre tahrirat kâtibi halen 600 kuruş maaş almaktadır. 1919 bütçesi ile maaşı 700 kuruşa yükselmiştir.¹²²⁵

1894/1895 yılında Beyrut Vilayeti maarif idaresinde hesap ve tahrirat kâtibi olarak görev yapmaya başlayan Ahmed Efendi 300 kuruş maaş almıştır. Bir süre sonra maaşı 400 kuruşa çıkmıştır. 1904 yılında halen maaşı 400 kuruş idi.¹²²⁶ 1907 yılında Ankara'da

Diğer maarif memurları gibi tahrirat kâtiplerinin de maaşları konusu en önemli sıkıntılardan biri olmuştur. Tahrirat kâtiplerinin maaşlarının yetersiz olduğu hususunda Maarif Nezaretine birçok vilayetten yazılar yazılmıştır. Fakat Maarif Nezareti bu kâtiplerin maaşlarına yapılacak olan zamlar hususunda bütçenin müsait olmaması¹²²⁷, ilgili vilayet tarafından maaşına karşılık bulunamamış olması¹²²⁸, bazen de vilayet maarif idaresince uygun görülen mali kaynak için diğer bir karşılık bulunması¹²²⁹, bütçenin tasdikinin beklenmesi¹²³⁰ gibi nedenlerden dolayı zam talepleri olumsuz cevaplandırılmıştır.

Mamuretülaziz Vilayeti maarif idaresi tahrirat kâtibi Mustafa Efendi almış olduğu aylık 250 kuruş olan maaşıyla temin-i idare edemediğinden zam isteğinde bulunmuştur. Vilayet maarif idaresi Maarif Nezareti'ne idadi mektebi tahsisatından tasarruf olunan yüz kuruştan elli kuruşunu Mustafa Efendi'nin maaşına ilave ederek maaşının aylık 300 kuruş olmasını talep etmiştir.¹²³¹ Fakat Maarif Nezaretinden gelen cevaba göre Mustafa Efendi ve odacı Yunus Ağa'nın maaşlarına yapılacak olan zammın mahallince başka bir kaynak bulunarak karşılanması görüşü bildirilmiştir.¹²³²

¹²²⁴ BOA., MF. MKT., 375/28, 19/06/1315 (15 Kasım 1897); BOA., MF. MKT., 934/36, 17/04/1324 (10 Haziran 1906).

¹²²⁵ Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 97.

¹²²⁶ BOA., MF. MKT., 773/10, 16/01/1322 (2 Nisan 1904).

¹²²⁷ BOA., MF. MKT., 600/45, 13/10/1319 (23 Ocak 1902); *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA.), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, (TS.MA.e), 1380/55, 20/06/1324 (11 Ağustos 1906).

¹²²⁸ BOA., MF. MKT., 773/10, 16/01/1322 (2 Nisan 1904).

¹²²⁹ BOA., MF. MKT., 977/24, 29/12/1324 (13 Şubat 1907); BOA., MF. MKT., 1007/46, 05/06/1325 (17 Temmuz 1907); BOA., MF. MKT., 1026/63, 02/11/1325 (7 Aralık 1907); BOA., MF. MKT., 1043/9, 28/01/1326 (2 Mart 1908); BOA., MF. MKT., 1058/29, 01/05/1326 (1 Haziran 1908).

¹²³⁰ BOA., MF. MKT., 1107/11, 22/02/1327 (15 Mart 1909).

¹²³¹ BOA., MF. MKT., 1004/35, 21/05/1325 (2 Temmuz 1907).

¹²³² BOA., MF. MKT., 1007/46, 05/06/1325 (17 Temmuz 1907).

4.1.6. Ödül ve ceza

Diğer devlet memurları gibi maarif idarelerinde görevli kâtipler de başarılı çalışmaları neticesinde çeşitli nişanlarla ödüllendirilmiş ve kötü hal ve hareketleri neticesinde de cezalandırılmışlardır.

Kâtiplerin ödüllendirilmelerinde üç unsur ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi memurun görevine ait bürokratik hususlarda gösterdiği gayret ve çalışkanlıktır. Yani hüsn-i hizmet olarak adlandırılan iyi iş görmedir. İkincisi ise görev yaptığı idari birim sınırları içerisindeki eğitim kurumları ile ilgili olan çalışmalardır. Üçüncüsü ise yine görev yaptığı idari birim içerisinde maarifin kaynaklarını arttırmaya yönelik çalışmalardır. Binalar ile ilgili yapılan çalışmalar olarak yeni mektep binalarının yapımı, eski binaların onarımı ile ilgili çalışmaları ön plana çıkan kâtiplerin ödüllendirildikleri görülmektedir. İyi iş görme görevinde çalışkan olmakta her zaman ödüllendirilmek için önemli bir neden olmaktadır.

Hüsn-i hizmet yani iyi iş görme her zaman memurların ödüllendirilmelerindeki en önemli hususlardan biri olmuştur. Kâtiplerde maarif idaresinde görev yapan kâtiplerde görevlerindeki bürokratik işlerde göstermiş olduğu başarılarından dolayı ödüllendirilmişlerdir. Konya Vilayeti dâhilindeki Burdur Kazası maarif komisyonu kâtibi Hacı Mehmed Efendi¹²³³, Edirne Vilayeti dâhilindeki Kikkilise kazası Cemaat-ı İslamiye ve maarif komisyonu Kâtibi Ali Efendi¹²³⁴ ile Hüdavendigar Vilayeti dâhilindeki Gemlik Kazası maarif komisyonu kâtibi Mehmed Efendi¹²³⁵ başarılı çalışmaları dolayısıyla rütbe-i rabia ile taltif edilmişlerdir. Sivas Vilayeti dâhilindeki Tokat Sancağı maarif komisyonu kâtibi Şevki Efendi¹²³⁶ ve Trabzon Vilayeti dâhilindeki Canik Livası maarif komisyonu kâtibi Mehmed Şükrü Efendi¹²³⁷ ise başarılı çalışmalarından dolayı rütbe-i salise ile taltif edilmişlerdir.

Bazı vilayetlere bağlı sancak, liva, kazalardaki maarif komisyonlarında görevli maarif kâtipleri görev yaptıkları bölgelerdeki bazen mektepleşme oranına yaptıkları katkı, bazen de harap hale gelmiş bir mektebin tamir edilmesi veya yeni mekteplerin inşası dolayısıyla ödüllendirilmişlerdir. Aydın Vilayeti dâhilindeki Saruhan sancağı maarif komisyonu kâtibi

¹²³³ BOA., MF. MKT., 471/55, 09/06/1317 (15 Ekim 1899).

¹²³⁴ Ali Efendi maarifteki asıl görevinin yanı sıra Hicaz Demiryolu için toplanan iane komisyonu katipliğini de yürütmüş olup burada göstermiş olduğu başarılı çalışmalarda onun taltif edilmesinde rol oynamıştır. BOA., DH. MKT., 1159/86, 28/02/1325 (12 Nisan 1907).

¹²³⁵ BOA., DH. MKT., 1168/6, 09/04/1325 (22 Mayıs 1907).

¹²³⁶ BOA., DH. MKT., 2408/91, 04/06/1318 (29 Eylül 1900).

¹²³⁷ Mehmed Şükrü Efendi'nin taltif edilmesinde maarif komisyonu katipliğinin yanı sıra ticaret ve ziraat odası katipliği ile sancak meclis-i idare-i liva başkatipliği görevlerini de yürütmesi etkili olmuştur BOA., DH. MKT., 1099/63, 19/05/1324 (11 Temmuz 1906).

Sadıkzâde Mehmed Efendi sancak dâhilinde yeni ibtidai mekteplerinin tesisinde ve muallim maaşlarının temininde göstermiş olduğu başarılı çalışmalardan dolayı rütbe-i rabia ile taltif edilmiştir.¹²³⁸ Ankara Vilayeti dâhilindeki Sungurlu Kazası maarif komisyonunda kâtip olarak görev yapan Mehmed Rıza Efendi, harap bir hale gelmiş olan rüşdiye mektebinin ahaliden toplanılan iane ile tamir edilmesi ve erkek ve kızlara yönelik üç tane ibtidai mektebinin yapılmasında göstermiş olduğu gayretlerden dolayı mecidi nişanıyla taltif edilmiştir.¹²³⁹ Konya Vilayeti dâhilindeki Niğde livası maarif komisyonu livadaki mektepleşme oranı bakımından reisinden kâtibine kadar çok önemli çalışmalarda bulunmuşlardır. Livada bir darülmuallimîn mektebi, bir inas rüşdiye mektebi ile liva köylerinde on beş adet ibtidai mektebinin açılmasını sağlamışlardır. Bu başarılı çalışmaları neticesinde üstün hizmetleri görülen komisyon reisi Müftü Ali Rıza Efendi, tahrirat müdürü Haki Efendi ile kâtip Feyzullah Efendi çeşitli nişan ve rütbe ile taltif edilmişlerdir. Maarif komisyonu kâtibi Feyzullah Efendi rütbe-i salise ile taltif edilmiştir.¹²⁴⁰ Feyzullah Efendi kâtiplik görevinin yanı sıra sandık eminliği görevini de yürütmüştür.¹²⁴¹

Bazen maarif meclislerinin veya komisyonunun mali yönden gelirlerini arttırmak için yapılan çalışmalar neticesinde buralarda görevli olan kâtipler nişan ve rütbeler ile taltif edilmişlerdir. Selanik Vilayeti dâhilindeki Kavala Sancağı maarif encümeni azalarından encümen reisi ve mal müdürü Sami Efendi ile komisyon kâtibi Abdurrahman Efendi sancak maarifine verdikleri destek, maarif encümeni adına inşa ettikleri birkaç dükkân ve maarif gelirlerini arttırmak için yaptıkları çalışmalardan dolayı taltif edilmişlerdir. Reis Sami Bey dördüncü rütbeden Osmani nişanı ve kâtip Abdurrahman Efendi rütbe-i rabia ile taltif edilmiştir.¹²⁴²

Kâtiplerin ödüllendirilmeleri yalnızca maarif nezareti tarafından olmamış bazı kâtipler yabancı devletler tarafından kendilerine nişan verilerek ödüllendirilmişlerdir. Sırbistan hükümeti tarafından Selanik Vilayeti Maarif Müdürü Reşid Bey'e ikinci ve Maarif İdaresi Kâtibi Hakkı Efendi'ye beşinci rütbeden "Sen Sava" nişanı verilmiştir.¹²⁴³

Maarif idaresinde görevli kâtiplerin ceza aldıkları da görülmektedir. Cezaya neden olan sebepler genellikle

¹²³⁸ BOA., İ.DH., 1061/83280, 02/04/1305 (18 Aralık 1887); BOA., MF. MKT., 96/17, 04/04/1305 (20 Aralık 1887).

¹²³⁹ BOA., MF. MKT., 112/131, 16/11/1319 (24 Şubat 1902).

¹²⁴⁰ BOA., MF. MKT., 908/23, 29/11/1323 (25 Ocak 1906).

¹²⁴¹ Vilayet-i Salname-i Konya 1322, Defa 29, Vilayet Matbaası, Konya, 1906, s. 212.

¹²⁴² BOA., DH. MKT., 463/12, 21/12/1319 (31 Mart 1902).

¹²⁴³ BOA., BEO., 1165/87314, 06/03/1316 (25 Temmuz 1898).

Mamuretülaziz Vilayeti maarif idaresinde uzun yıllar kâtip olarak görev yapan Mustafa Safvet Efendi Harput'ta bulunan Amerikalı misyonerler ve Orman ve Maadin Nezareti'nden Nail Efendi ile muhabere içinde olmasından dolayı hakkında şikâyetler olmuştur. Bu durum üzerine uygunsuz hareketlerinden dolayı görevinden azl edilmiştir. Mustafa Safvet Efendi'nin yerine vilayet evrak odası kâtiplerinden Hasan Efendi tayin edilmiştir¹²⁴⁴

4.1.7. Bir maarif kâtibi: Mustafa Safvet Efendi

Mustafa Safvet Efendi, 1866 yılında Harput'un Meydan Mahallesi'nde doğmuştur. Babası vilayet nüfus başkâtiplerinden İspirzâde Hasan Tahsin Efendi'dir. İbtidai tahsilinden sonra Mamuretülaziz rüşdiye mektebinden mezun olmuştur. Ayrıca Harput'ta Yusuf Kamil Paşa Medresesinde sarf ve nahiv ve mantık ve Farisi dersleri almıştır. 13 Eylül 1880 tarihinde altmış gurus maaşla Mamuretülaziz Vilayeti mektubi kalemi mümeyyizliğine tayin olarak devlet hizmetine girmiştir. 2 Aralık 1882 tarihinde yüz kırk gurus maaşla meclis idari vilayeti ikinci kitabetine naklolmuştur. 26 Eylül 1887 tarihinde üç yüz atmış gurus maaşla adı geçen meclisin baş kitabetine terfi etmiştir.¹²⁴⁵

Mustafa Safvet Efendi, 4 Şubat 1890 tarihinde maarif kâtibi Hacı Ahmed Efendi ile becayiş yaparak beş yüz kuruş maaşla Mamuretülaziz Vilayeti Maarif kâtipliğine tayin olmuştur.¹²⁴⁶ Maarif idaresinde beş yıla yakın bir süre görev yaptıktan sonra 1 Ekim 1894 tarihinde ikinci defa vilayet idare meclisi baş kitabetine geçiş yaptı. Buradaki ikinci görevi uzun devam etmemiş ve altı ay sonra 21 Nisan 1895 tarihinde tekrar beş yüz gurus maaşla maarif kitabetine naklolmuştur. Bu görevde 30 Ağustos 1904 tarihine kadar görev yapmıştır.¹²⁴⁷ Bu dönemde Harput'ta ikamet eden Mustafa Safvet Efendi burada bulunan Amerikalı misyonerler ile görüşmesi ve Orman ve Maadin Nezareti'nden Nail Efendi ile muhabere içinde olmasından dolayı hakkında şikâyetler olmuştur. Bu durum üzerine uygunsuz hareketlerinden dolayı görevinden azl edilmiştir.¹²⁴⁸

Mustafa Safvet Efendi maarif idaresindeki ikinci kâtipliği döneminde ilave görev olarak yüz yirmi kuruş maaş ile 21 Eylül 1895 tarihinden 13 Ekim 1900 tarihine kadar

¹²⁴⁴ BOA., MF. MKT., 780/52, 01/03/1322 (16 Mayıs 1894).

¹²⁴⁵ BOA., DH. SAİDd..., 179/261, s. 261.

¹²⁴⁶ BOA., DH. SAİDd..., 179/261, s. 261; BOA., MF. MKT., 1706/58, 17/07/1307 (9 Mart 1890); BOA., MF. MKT., 1711/95, 05/08/1307 (27 Mart 1890); BOA., MF. MKT., 118/10, 23/10/1307 (12 Haziran 1890).

¹²⁴⁷ BOA., DH. SAİDd..., 179/261, s. 261.

¹²⁴⁸ BOA., MF. MKT., 780/52, 01/03/1322 (16 Mayıs 1894).

Ermeni mektebi lisan-ı Osmani, 11 Eylül 1903 tarihinden 13 Aralık 1903 tarihine kadar da yüz otuz beş kuruş maaşla Mamuretülaziz İdadi Mektebi'nde kitabet-i resmiye muallimliklerinde bulunmuştur. Ayrıca 24 Ocak 1903 tarihinden 15 Haziran 1903 tarihine kadar yüz guruş nısf maaşla Mamuretülaziz İdadi Mektebi müdürlüğü ile 14 Ocak 1909 tarihinden 4 Ekim 1909 tarihine kadar bin iki yüz kuruş nısf maaşla Mamuretülaziz Vilayeti maarif müdürlüğü görevini vekâleten yürütmüştür. Mustafa Safvet Efendi 5 Ocak 1890 tarihinde rütbe-i salise ve 5 Ağustos 1893 tarihinde ise rütbe-i saniye ile taltif edilmiştir.¹²⁴⁹

Tablo 4.2. *Mustafa Safvet Efendi'nin maarif idaresindeki görev ve maaşları*

Görev	Maaşı (Kuruş)
Mektubi Kalemî Mümeyyizliği	60
Meclis-i İdare İkinci Kitabeti	140
Meclis-i İdare Başkitabeti	360
Maarif Kâtibi	500
Lisan-ı Osmani Muallimliği	120
Kitabet-i Resmiye Muallimliği	135
İdadi Mektebi Müdürlüğü Vekâleti	100
Tahrirat Kâtipliği	250
Maarif Müdürlüğü Vekâleti	1200

(BOA., DH. SAİDd..., 179/261, s. 261.)

Mustafa Safvet Efendi, 31 Ekim 1909 tarihinde sekiz yüz guruş maaşla Mamuretülaziz Vilayeti tahrirat mümeyyizliğine tayin olmuştur. Mayıs 1912 tarihinde Mebusan Meclisi'ne Mamuretülaziz Vilayeti mebusu olarak seçilmiştir. Kasım 1912 tarihinde Mamuretülaziz Vilayeti matbaa müdürlüğüne tayin edilmiştir. Mayıs 1914' tarihinde yeniden mebus seçilmiştir. Meclisin kapatılması üzerine Ağustos 1920' tarihinde Mamuretülaziz Vilayeti mektupçuluğuna tayin edilmiştir. Vilayet yazı işleri müdürü olarak görev yaparken TBMM'nin II. Dönem seçimlerine katılarak 23 Temmuz 1923 tarihinde yapılan seçimde 390 oy alarak milletvekili seçilmiştir. Haziran 1927 tarihinde emekliye ayrılmıştır. TBMM'nin III üncü döneminde milletvekili olarak görev yaparken 8 Kasım 1929 tarihinde vefat etmiştir.¹²⁵⁰

¹²⁴⁹ BOA., DH. SAİDd..., 179/261, s. 261.

¹²⁵⁰ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM – II. Dönem 1923 – 1927*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara, 1993, s. 270-271.

4.2. Muhasebe Memuru

Önceki bölümde de belirtildiği üzere maarif muhasebe memurluğu, Osmanlı taşrasında maarif idarelerinde görev yapan memurlardan kâtipler ve sandık eminleriyle birlikte bütün vilayetlerde bulunan üç esas memurluktan biriydi.

4.2.1. Tayinleri

Vilayetlerde maarif idarelerinin kurulmaya başlamasıyla birlikte tayin edilen ilk muhasebe memurları maarif kâtibi¹²⁵¹, nüfus memuru¹²⁵², banka kâtibi¹²⁵³ gibi çeşitli mesleklerden kişiler olmuştur. İlk tayin edilen muhasebe memurlarının tayinlerinin yapılırken hangi kıstaslara göre yapıldığı hususunda kesin bir bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat sonraki yıllarda yapılan imtihanlar neticesinde bu göreve tayinlerin yapıldığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Muhasebe memurlarının alımlarında vilayet maarif meclisleri başvuran kişilerin mesleki yeterliklerini ölçmek için imtihan yapmaktaydılar. Bir süre sonra bu imtihanlar muhasebe memurluğuna başvuran refikler için yapıldığı gibi¹²⁵⁴ bu meslekin ilk basamağı olan muhasebe refikliği görevine yapılan alımlarda uygulanmaya başlanmıştır.¹²⁵⁵ Vilayet maarif idarelerince¹²⁵⁶ yapılan imtihan neticesinde başarılı olan kişilere ait imtihan bilgileri ve kefalet senedi, tercüme-i hal varakası ile birlikte nezarete gönderilmekteydi. Evrakların tam ve tayin için uygun olması halinde nezaret tarafından bu kişilerin muhasebe refakatine tayini uygun görülmekteydi.¹²⁵⁷ Gönderilen evraklarda eksikliklerin olması halinde ilgili vilayet maarif idaresine bu durum bildirilmekteydi.¹²⁵⁸

Bitlis Vilayetinde muhasebe memurluğu için yapılacak olan tayinde bu göreve tayin edilecek kişinin bazı özelliklere sahip olması gerektiği vurgulanmıştır. Bitlis Vilayeti maarif müdürü inzimamiyle muhasebe memurluğu görevinde bulunan İbrahim Edhem Efendi'nin bu görevden tahvil-i memuriyet etmesiyle yerine meclis-i idare-i vilayet tarafından uygun görülen Ahmed Hilmi Efendi'nin tayini Maarif Nezareti tarafından uygun görülmemiştir.

¹²⁵¹ BOA., MF.MKT., 93/70, 05/07/1304 (30 Mart 1887).

¹²⁵² BOA., DH.MKT., 1741/74, 25/11/1307 (13 Temmuz 1890); BOA., MF.MKT., 276/32, 13/02/1313 (5 Ağustos 1895).

¹²⁵³ BOA., MF.MKT., 151/31, 17/03/1310 (9 Ekim 1892).

¹²⁵⁴ BOA., MF.MKT., 1085/52, 18/11/1326 (12 Aralık 1908); BOA., MF.MKT., 1099/25, 17/01/1327 (8 Şubat 1909).

¹²⁵⁵ BOA., MF.MKT., 190/141, 16/06/1311 (25 Aralık 1893); BOA., MF.MKT., 203/14, 22/10/1311 (28 Nisan 1894); BOA., MF.MKT., 203/14, 08/12/1311 (12 Haziran 1894).

¹²⁵⁶ İstanbul'a yakın olan İzmid, Çatalca gibi müstakil bir maarif idaresinin olmadığı yerlerde bu imtihanlar İstanbul'da yapılmaktaydı BOA., MF.MKT., 1085/52, 18/11/1326 (12 Aralık 1908).

¹²⁵⁷ BOA., MF.MKT., 203/14, 22/10/1311 (28 Nisan 1894).

¹²⁵⁸ BOA., MF.MKT., 203/14, 08/12/1311 (12 Haziran 1894).

Nezaret maarif muhasebe memurluğu görevine tayin edilecek olan kişilerin hesap hizmetlerinde istihdam edilmiş ve usul-i mesaifeye aşına olanlardan seçilmesi gerektiği için vilayet tarafından teklif edilen Ahmed Hilmi Efendi'nin tayin uygun görülmemiştir. Onun yerine Adana Vilayeti maarif muhasebe memuru Ali Vefa Efendi bu göreve tayin edilmiştir.¹²⁵⁹

Bazı durumlarda muhasebe memurluğu yapmış dahi olsa çeşitli sebeplerden dolayı azl edilmiş olan bir kişi yeniden muhasebe memuru olmak için başvuruda bulunmuş olsa bile o kişinin de imtihana girmesi gerekiyordu. Midhat Efendi 4 Kasım 1886 tarihinden 27 Haziran 1888 tarihine kadar 1000 kuruş aylık maaşla Konya maarif muhasebe memurluğu görevinde bulunmuştur. Bu görevden azl edilmiş ve sonrasında vilayet evkâf muhasebeciliğinde ve Aksaray Kazası mal müdürlüğünde bulunmuştur. 13 Nisan 1892 tarihinde yeniden maarif muhasebe memurluğu yapabilmek için uygun bir yere olan tayinini istemiştir. Maarif Nezareti tarafından verilen cevapta yeniden muhasebe memuru olabilmesi için yapılacak olan imtihana girmesi gerektiği bildirilmiştir.¹²⁶⁰

Muhasebe memuru tayin edilmeyen veya bir önceki memurun görev değişikliği, emekliye ayrılması gibi nedenlerden dolayı boş kalan vilayet maarif muhasebe memurluğu görevi vekâleten veya ek görev olarak yürütülmekteydi. Bu göreve en çok vekâlet eden kişiler genellikle sandık eminleri olmuştur. Haleb¹²⁶¹, İzmir¹²⁶², Yanya¹²⁶³ gibi birçok vilayette maarif sandık eminleri muhasebe memurluğu görevini vekâleten veya ek görev olarak yürütmüşlerdir. Bu görevi vekâleten yürüten bir diğer maarif çalışanları mekteplerde görev yapan memurlar olmuştur. Erzurum Vilayeti maarif muhasebe memuru vekâletinde bulunan Agâh Efendi'nin bu görevden istifa etmesi üzerine yerine idadi mektebinde depo ve ambar memuru olarak görev yapan Mustafa Efendi tayin edilmiştir.¹²⁶⁴ Trabzon Vilayetinde idadi mektebi kitabesinde görev yapan Receb Hilmi Efendi 31 Mart 1896 tarihinden itibaren bir buçuk aya yakın bir süre vilayet maarif muhasebe memurluğu görevini de vekâleten yürütmüştür.¹²⁶⁵

¹²⁵⁹ BOA., MF.MKT., 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900).

¹²⁶⁰ BOA., MF.MKT., 142/12, 03/11/1309 (30 Mayıs 1892).

¹²⁶¹ BOA., MF.MKT., 190/120, 14/06/1311 (23 Aralık 1893).

¹²⁶² BOA., MF.MKT., 151/31, 14/06/1318 (9 Ekim 1900).

¹²⁶³ Yanya vilayeti maarif muhasebe memurluğu vekaletine tayin edilen Adem Efendi Kosova vilayeti maarif sandık eminliği görevinde bulunmaktaydı BOA., ŞD., 225/18, 04/07/1327 (22 Temmuz 1909).

¹²⁶⁴ BOA., MF.MKT., 1102/55, 03/02/1327 (24 Şubat 1909).

¹²⁶⁵ BOA., DH.SAİDd..., 147/57, s.57.

Muhasebe memuru tayin edilmeyen veya bir önceki memurun görev değişikliği, emekliye ayrılması gibi nedenlerden dolayı boş kalan vilayet maarif muhasebe memurluğu görevini bazen vekâleten farklı kurumlarda görev yapan kişiler tarafından vekâleten yürütüldü görülmektedir. Rumeli Vilayeti Ziraat Bank Müfettişi Ahmed Niyazi Efendi, Yanya Vilayetinde ziraat bankası memuru olarak görev yaptığı esnada vilayet maarif muhasebe memurluğu vekâletinde de bulunmuştur.¹²⁶⁶ Yine Yanya Vilayetinde vergi başkâtibi Osman Efendi bu görevinin yanı sıra maarif muhasebe memurluğu görevini de vekâleten yürütmüştür. Osman Efendi'ye vekâleten yaptığı Yanya Maarif muhasebe memurluğundan dolayı beşte bir oranda maaş verilmiştir.¹²⁶⁷ Erzurum Vilayeti maarif muhasebe memuru Ahmed Kamil Efendi'nin işten el çektirilmesinden dolayı boşalan göreve tayin edilen Veliyüddin Efendi başlayıncaya kadar bu görevi vilayet nüfus memuru Hasan Tahsin Efendi vekâlet etmiştir.¹²⁶⁸ Yine Erzurum Vilayetinde maarif muhasebe memurluğu görevini vekâleten yürütenlerden birisi de vilayet muhasebe kâtiplerinden Agâh Efendi olmuştur.¹²⁶⁹ Adana Vilayetinde de vilayet muhasebe kalemi mümeyyizlerinden Faik Efendi maarif muhasebe memurluğu vekâletinde bulunmuştur.¹²⁷⁰

Muhasebeciler, 1880 yılının başlarında yayımlanan Kefâlet Nizâmnâmesi'ne göre kefaletle mesul memurlarından biriydi.¹²⁷¹ Vilayet maarif idaresine muhasebe memuru olarak tayin edilen kişilere ilk dönemlerden itibaren görevleri esnasında kendilerinden kaynaklanacak olan zarar ziyana karşılık olarak kefalet senedi imzalatılmaktaydı.¹²⁷² Kefalet senetlerinde pul eksikliği¹²⁷³, tasdikli onayın olmaması¹²⁷⁴ gibi çeşitli nedenlerden kaynaklı her hangi bir eksikliğin olması durumunda tamamlanması için ilgili maarif müdürlüklerine gönderilerek eksikliklerin tamamlanarak yeniden gönderilmesi istenmiştir. Eğer göreve başlayan muhasebe memuru kefil vermemiş ve senet göndermemişlerse bazen azledilmeleri istenmiştir. Kefalet işleri halledilen muhasebe memurlarının göreve başlatılmaları istenmiştir.

¹²⁶⁶ BOA., MF.MKT., 167/14, 17/10/1310 (4 Mayıs 1893).

¹²⁶⁷ BOA., MF.MKT., 167/57, 21/10/1310 (8 Mayıs 1893).

¹²⁶⁸ BOA., MF.MKT., 705/42, 21/02/1321 (19 Mayıs 1903).

¹²⁶⁹ BOA., MF.MKT., 1102/55, 03/02/1327 (24 Şubat 1909).

¹²⁷⁰ BOA., MF.MKT., 891/60, 29/08/1323 (29 Ekim 1905).

¹²⁷¹ *Kefâlet Nizâmnâmesi*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1880, s. 2.

¹²⁷² BOA., TS.MA.e, 1371/45, 13/06/1304 (9 Mart 1887).

¹²⁷³ BOA., MF.MKT., 129/4, 01/11/1308 (8 Haziran 1891).

¹²⁷⁴ BOA., MF.MKT., 132/56, 29/03/1309 (2 Kasım 1891).

Maarif muhasebe memurluğuna tayin edilen kişinin göreve başlaması üzerine bu görevi vekâleten yürüten kişiden kasanın anahtarı ve senetler geri alınmaktaydı.¹²⁷⁵

4.2.2. Görevleri

Maarif muhasebe memurlarının görevleri hakkında “Maarif Sandıkları Teşkilatına Dair Talimat”tan bilgi edinebilmekteyiz. İlgili talimatnamenin üçüncü bölümü olan fasl-ı salis kısmı muhasebe memurlarının görevleri hakkındadır. İlgili talimatnameye göre maarif muhasebe memurlarının görevleri şöyle sıralanmaktadır:

a) Muhasebe Memuru maarif nezareti muhasebesinden tertip ve irsal olunacak numune ve tarifnameleri mucebince defter tutacak ve nezarete takdim olunmak üzere her ay gayesinde biri masraf ve diğeri irad olarak iki kıta şehriye cedveli ve her sene hitamında bir sal muhasebesi ve her sene-i maliyenin hululundan iki mah mukaddem bir muvazene defteri tanzim edecektir (Madde 23),

b) Maarif hisse-i ianesi tahsilatından her ay gayesinde Dersaadet mürettebatı bit-tefrik numunesi gönderilen irsaliye pusulasıyla Maarif Nezaretine gönderilecek ve bakiyesinden maarif sandığında yalnız masarif-i daime ve insaiye için lüzum-ı hakikisi olan miktar akçe tevkif olunup fazlası banka şubesine veya nezaretin emir edeceği diğ. mahale tevdi olunacaktır. Dersaadet mürettebatını tehirden ve sandıkta bila lüzum akçe tevkifinden dolayı muhasebe memuru mesuldür (Madde 24),

c) Muhasebe memuru ziraat sandıkları marifetiyle tahsil olunan hisse-i maarifin her ay miktar-ı mütehakkiki ne ise mühürlü bir kıta pusulasını maarif müdürü vasıtasıyla ziraat memurlarından ahz ile defter-i mahsusuna kayıt ve senesi içinde ve senenin iktizasından sonra vukuu bulan tahsilatın dahi miktarını havi kezalik her ay bir pusulasını alarak kayd-ı mezkûr hizasına derc ve terkim edecektir (Madde 25),

d) Maarife mahsus olarak müsekkifat vergisine zamimeten istifa kılınan hisse-i iane merkez vilayetin bulunduğu liva hasılatından ise muhasebe memuru defterdara bil-müracaa derhal maarif sandığına teslim ettirecek ve evliye-i saire hasılatından ise bunlardan terakim eden mebaligin bila tehir ilk posta ile maarif sandığına gönderilmesi için evliye muhasebecilerini takibe memur olacaktır. İş bu hisse-i ianenin evliye itibariyle her ay tahkikiyle tahsilatı miktarını kayıt ve tescil hususunda dahi muhasebe memuru merkez

¹²⁷⁵ BOA., MF.MKT., 1098/32, 11/01/1326 (14 Şubat 1908).

vilayet olan liva için defterdara ve evliye-i mülhaka için muhasebecilere müracaat edecektir (Madde 26),

e) Muhasebe memuru her sene ibtidasında vergi üzerine mürettib hisse-i ianenin miktarını mübeyyin memurin-i maliye taraflarından maarif memurlarına ita olunacak deftere göre hisse-i mezkurrenin miktar-ı asliyesiyle tahsilat ve bakayasını numunelerine tevfikân canib-i nezarete bildirilecektir (Madde 27),

f) Maarif hisse-i ianesinin miktar-ı mütehakkikine nisbetle tahsilatı yahut tahsilatına nisbeten teslimatı dün olduğu bi't-tetkik tayin olduğu halde maarif müdüriyeti vasıtasıyla asar kısmında ziraat memurlarına ve müsekkifat vergisi kısmında defterdara müracaatla maarif hukukunun ziya'dan muhafazasına sa'i ve ikdam olunacaktır (Madde 28),

g) Maarif sandıklarından nezarete irsali ve mahallinde sarfı lazım gelen mebaligin evrak ve senedat-ı üzerine muhasebe memurları tarafından tetkikat bilicra maarif nezareti celilesinin emir ve havalesine muvafık olduğu tahkik eder ise irsal veya sarfı lazım gelir ibaresi yazılıp mühür-ı zatisiyle temhir olunduktan sonra maarif müdürü tarafından dahi verilecek isareti terkim ve mühür-ı zatisiyle tahtim olunacaktır. Her ne nevi masraf olur ise olsun muhasebe memuruyla maarif müdürünün tasdik ve işaretleri olmadıkça maarif sandığına bir akçe verilmeyeceğinden eğer muhasebe memuru tarafından tasdik olunmaksızın maarif müdürünün emriyle sandıktan para verilir ise mesuliyeti maarif müdürüyle sandık eminine raci' olacağı gibi yalnız ikisinin tasdik ve işaretiyle verilen mebaligin dahi nizamen kabule sayan olmayanları zuhur eder ise maarif müdürüyle muhasebe memuru müştereken mesul tutulacak ve bütçe dâhilinde olupta idare veya maarif meclislerinin inzıam-ı tasdikiyle verilecek masarif-i fevkalade meyanında dahi kezalik nizamen kabul olunmaz bir şey zuhur eder ise bu babda maarif müdürüyle muhasebe memuruna tertip edecek mesuliyete heyet-i meclis dahi tesrik edilecektir (Madde 29),

h) Maarif müdürü bila muceb verile işareti vaz'ında imtina'edemez fakat merkez vilayetten gaybubeti halinde mesuliyeti tarafına ait olmak üzere bu vazifeye vekiline ihale eder (Madde 30),

i) Maarif müdürünün verile işareti olmaksızın maarif sandığından akçe sarfı olunur ise mesuliyeti münhasıran muhasebe memuruyla sandık eminine ait olacaktır (Madde 31),

k) Maarif müdürü hilaf-ı usûl olarak sandıktan akçe sarfına tasaddi edecek olur ise muhasebe memuruyla sandık emini memaniyat ve maarif nezaretine ihbar-ı keyfiyet edeceklerdir (Madde 32),

1) Muhasebe memuru her gün mal sandığı ile ziraat sandıklarından maarif sandığına teslim olunan mebaligi sandık defterinin makbuzatı sahifesine kayd ile makbuz senedatını tanzim ve ita eyleyecek ve muameleli senedat-ı musaddıka üzerine sarf ettirdiği mebalig ile irsalat-ı vakıayı dahi medfuat sahifesine kayd ve imla ederek her aksam yekün edecek ve yekünün zirini maarif müdürü ve sandık emini ile üçü birlikte mühür-i zatileriyle temhir eyleyeceklerdir (Madde 33).

4.2.3. Ek görevler

Maarif muhasebe memurları asıl görevlerinin yanı sıra bazı vilayetlerde maarif müdürlüğü, muallimlik ve vilayet maarif idareleri bünyesinde oluşturulan çeşitli komisyonlarda azalık gibi asıl görevlerinin yanı sıra değişik görevleri de yerine getirmişlerdir.

4.2.3.1. Maarif müdürlüğü

Muhasebe memurlarının ek görevlerinden en önemlisi görev yaptıkları vilayet maarif müdürlüğü görevi olmuştur. Muhasebe memurları maarif müdürlüğü görevini bazen vekaleten bazen asaleten yürütmüşlerdir. Muhasebe memurları maarif müdürlüğü görevin, genellikle üç ayrı dönemde yürütmüşlerdir. Bunlar;

1. Maarif Müdürünün izinli olduğu dönemlerde,

2. Maarif müdürünün başka bir vilayet maarif müdürlüğüne yahut başka bir göreve (bu görev daha çok, kaymakamlık, mutasarrıflık veya valilik gibi mülki görevler olmaktadır) tayin edilmesi ya da görevden azledildikten sonraki geçen sürede yeni müdürün gelmesine kadar geçen dönemlerde,

3. Asıl görevinin yanı sıra maarif müdürlüğü görevinin de kendisine verilmesi halinde muhasebe memurlarının vilayet maarif müdürlükleri görevlerini de yürüttükleri görülmektedir.

Maarif Müdürünün izne ayrılacakları dönemlerde yerlerine muhasebe memurlarını vekil tayin ederek izne ayrılmışlardır. Erzurum Maarif Müdürü'nün izinli olarak İstanbul'da bulunduğu 28 Mayıs 1892 tarihinden 22 Haziran 1892 tarihine kadar geçen sürede muhasebe memuru Ahmed Sırrı Efendi bu göreve vekâlet etmiştir.¹²⁷⁶ Musul Maarif Müdürü Resul Mesti Efendi sorumluluğu kendisine ait olmak üzere yerine muhasebe memurunu bırakarak

¹²⁷⁶ BOA., MF.MKT., 180/30, 29/02/1311 (11 Eylül 1893).

bir ay izin verilmiştir.¹²⁷⁷ Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Sami Bey izinli olarak İstanbul'da bulunduğu sırada yerine muhasebe memuru Şükrü Efendi vekâlet etmiştir. Şükrü Efendi bu vekâlet görevi için vekâlet maaşı talep etmemiştir. Bundan dolayı alacağı olan ücret hazineye devredilmiştir.¹²⁷⁸

Maarif müdürünün başka bir vilayet maarif müdürlüğüne yahut başka bir göreve (bu görev daha çok, kaymakamlık, mutasarrıflık veya valilik gibi mülki görevler olmaktadır) tayin edilmesi ya da görevden azledildikten sonraki geçen sürede yeni müdürün gelmesine kadar geçen dönemlerde,

Mamuretülaziz Vilayetinde Maarif Müdürü Mehmed Murad Bey ile Erzurum Maarif Müdürü Abdulkerim Bey'in becayişi yaptıkları dönemde vilayet maarif müdürlüğü görevine muhasebe memuru Ahmed Efendi vekil olarak tayin edilmiştir.¹²⁷⁹ Cezayir-i Bahr-i Sefid Maarif Müdürü Sami Bey'in İstanbul'da bulunduğu dönemde müdürlük görevine muhasebe memuru Ahmed Fehmi Efendi vekâlet etmiştir.¹²⁸⁰

Muhasebe memurlarından maarif müdürlüğü görevinin lağvedildiği vilayetlerde görev yapanların önemli bir kısmı aynı zamanda vilayet maarif müdürlüğü görevi inzimamiyle tayin edilmişlerdir. Muhasebe memurlarının maarif müdürü olarak görev yaptıkları vilayetler Diyarbakir, Bitlis, Van, Işkodra, Basra vilayetleri ile Bingazi mutasarrıflığıdır.

İkinci bölümde de belirtildiği üzere değişik vilayet ve sancaklarda vilayet maarif müdürlüğü görevinde bulunan on bir muhasebe memuru tespit edilmiştir. Bu muhasebe memurları ve görev yerleri şöyledir:

Ahmed Hamdi Efendi Diyarbakir Vilayetinde¹²⁸¹, İbrahim Hakkı Bey¹²⁸², İbrahim Edhem Efendi¹²⁸³, Ali Vefa Efendi¹²⁸⁴, Emin Efendi¹²⁸⁵, Mehmed Aziz Efendi¹²⁸⁶ ve Osman

¹²⁷⁷ BOA., MF.MKT., 169/122, 14/11/1310 (30 Mayıs 1893).

¹²⁷⁸ BOA., MF.MKT., 195/60, 04/08/1311 (10 Şubat 1894).

¹²⁷⁹ BOA., MF.MKT., 408/58, 06/03/1316 (25 Temmuz 1898); BOA., MF.MKT., 418/6, 08/05/1316 (24 Eylül 1898).

¹²⁸⁰ BOA., MF.MKT., 629/21, 19/02/1320 (28 Mayıs 1902).

¹²⁸¹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbakir 1317*, Defa 16, Vilayet Matbaası, Diyarbakir, 1899, s. 69; *Salname-i Vilayet-i Diyarbakir 1318*, Defa 17, Vilayet Matbaası, Diyarbakir, 1900, s. 73; *Salname-i Vilayet-i Diyarbakir 1319*, Defa 18, Vilayet Matbaası, Diyarbakir, 1901, s. 73; *Diyarbakir Gazetesi*, No: 1260, 3 Aralık 1901.

¹²⁸² BOA., DH.SAİDd..., 125/361, s.361; BOA., MF.MKT., 747/36, 12/08/1321 (3 Kasım 1903).

¹²⁸³ BOA., DH.SAİDd..., 29/199, s.200; BOA., MF.MKT., 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900); BOA., MF.MKT., 625/23, 28/01/1320 (7 Mayıs 1902).

¹²⁸⁴ BOA., MF.MKT., 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900); BOA., MF.MKT., 513/6, 12/03/1318 (8 Temmuz 1900).

¹²⁸⁵ BOA., MF.MKT., 874/18, 29/05/1323 (1 Ağustos 1905).

¹²⁸⁶ BOA., MF.MKT., 763/41, 29/11/1321 (16 Şubat 1904); BOA., MF.MKT., 955/59, 10/08/1324 (29 Eylül 1906).

Nuri Efendi¹²⁸⁷ Bitlis Vilayetinde; Ahmed Behçet Efendi¹²⁸⁸ ve Recep Hilmi Efendi¹²⁸⁹ Van Vilayetinde; İbrahim Efendi¹²⁹⁰ Basra Vilayetinde; Ahmed Fahreddin (Fahri) Efendi¹²⁹¹ İşkodra Vilayetinde; Abdurrahman Efendi¹²⁹² ve Ahmed Behçet Efendi¹²⁹³ Bingazi Sancağında muhasebe memurluğu görevinin yanı sıra maarif müdürlüğü görevini de ilave görev olarak yürütmüştür. Muhasebe memurları içinde Ahmed Behçet Efendi Van ve Bingazi olmak üzere maarif müdürlüğünü iki ayrı yerde yapmıştır. Abdurrahman Efendi ise Ahmed Behçet Efendi ile becayış yolu ile Bingazi'den Van'a maarif müdürü inzimamiyle buraya tayin edilmiştir. Fakat göreve başlamamış ve izinli olarak gittiği İstanbul'a gitmiştir. Buradan Van'a geri dönmemiş ve Cezayir-i Bahr-i Sefid'e muhasebe memuru olarak tayin edilmiştir.

Maarif gelirlerinin azlığı sebebiyle İşkodra'ya Maarif müdürü tayininden vazgeçilip bu görevin muhasebe memuruna verilmesi ya da adı geçen maaşına beş yüz kuruş zam yapılmasının uygun olduğu.¹²⁹⁴

4.2.3.2. Muallimlik

Maarif muhasebe memurları ve refiklerinin ek olarak yaptıkları ikinci bir görev muallimlik olmuştur. Muhasebe memurları ve bazen de refikleri maarif kâtipleri gibi daha çok gayrimüslim ve azınlık mekteplerindeki Lisan-ı Osmani dersleri muallimliği ve idadi mekteplerindeki hüsn-i hatt, Türkçe, tarih, hesap, usul-i defteri ve zirai usul-i defteri muallimliği gibi değişik branşlarda muallimlik görevi yapmışlardır. Lisan-ı Osmani ve hüsn-i hatt muallimliğini yapmış olmalarında maarif kâtipleri gibi sürekli yazışma yaptıklarından dolayı yazılarının güzel olması ve yazışma kurallarını bilmeleri etkili olmuştur.

İzmid Ermeni Mektebi Lisan-ı Osmani Muallimi İbrahim Efendi'nin istifa etmesiyle münhal kalan muallimlik görevine İstifa eden İbrahim Efendi¹²⁹⁵, Sivas maarif muhasebe memuru Reşad Bey Sivas Ermeni Mektebi Lisan-ı Osmani Muallimliği¹²⁹⁶, Yanya maarif

¹²⁸⁷ BOA., MF.MKT., 254/13, 07/10/1312 (3 Nisan 1895).

¹²⁸⁸ BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

¹²⁸⁹ BOA., DH.SAİDd..., 147/57, s.57; BOA., MF.MKT., 885/52, 28/07/1323 (28 Eylül 1905); BOA., MF.MKT., 910/37, 18/12/1323 (13 Şubat 1906).

¹²⁹⁰ BOA., MF.İBT., 118/63, 22/01/1320 (1902).

¹²⁹¹ BOA., DH.MKT., 627/21, 05/10/1320 (5 Ocak 1903).

¹²⁹² BOA., MF.MKT., 771/13, 06/01/1322 (23 Mart 1904); BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

¹²⁹³ BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

¹²⁹⁴ BOA., BEO., 2004/150282, 21/11/1320 (19 Şubat 1903).

¹²⁹⁵ BOA., MF.MKT., 155/55, 09/05/1310 (29 Kasım 1892).

¹²⁹⁶ BOA., MF.MKT., 366/53, 17/03/1315 (16 Ağustos 1897).

muhasebe memuru refiki Besim Efendi Yanya Rum Mektebi Osmanlıca Muallimliğı¹²⁹⁷, Van Maarif muhasebe memuru Behçet Efendi Van bahçeleri Ermeni Protestan Mektebi lisan-ı Osmani muallimliğı¹²⁹⁸, Edirne maarif muhasebe memuru refiki Alaeddin Efendi Edirne Musevi Mektebi Lisan-ı Osmani Muallimliğı¹²⁹⁹ görevlerinde bulunmuşlardır.

Maarif muhasebe memurları ve refikleri idadi mekteplerinde genellikle yine yazı ile ilgili bir ders olan hüsn-i hatt dersi muallimliğı yapmışlardır. Hüsn-i hat dersinin yanı sıra ayrıca ihtiyaca göre hıfzıssıhha ve Türkçe muallimliğı gibi değişik derslerde de muallimlik yapmışlardır. Biga Sancağı Muhasebe Memuru Mehmed Nuri Efendi Biga İdadisi'nde¹³⁰⁰, Yanya Vilayeti Maarif Muhasebe Memuru Refiki İsmail Hakkı Efendi Yanya İdadisi'nde¹³⁰¹, Beyrut Vilayeti maarif Muhasebe Memuru Cemil Efendi Beyrut İdadisi'nde Hat Muallimliğı¹³⁰² muallimliğı yapmıştır. Yanya Maarif Muhasebe Memuru Refiki İsmail Hakkı Efendi ayrıca Darülfeyz-i Osmani İbtidaisi'nde de Kavaid-i Türkiye ve Kıraat Muallimliğı görevinde de bulunmuştur.¹³⁰³ Selanik Vilayeti muhasebe memuru Midhat Şükrü Bey, Selanik İdadisi'nde boş olan hıfzıssıhha ve Türkçe derslerinin muallimliğini yapmıştır.¹³⁰⁴

Musul Vilayetinde Musul Darülmuallimîn Mektebi hüsn-i hatt muallimliğı görevini de yürüten muhasebe memuru Mehmed Salim Efendi'nin Haleb'e tayin olmasından dolayı münhal bulunan hatt muallimliğine tayin olmak isteyen yeni vilayet maarif muhasebe memuru Ahmed Hamdi Efendi'nin el yazısı uygun bulunmamıştır. Bundan dolayı Musul Mekteb-i İdadi Müdüriyeti tarafından bu muallimlik görevine münasip başka birinin seçilerek gerekli evraklarının gönderilmesi istenmiştir.¹³⁰⁵

Bağdad Vilayetinde muhasebe memurluğu yapan Ahmed Fehmi Efendi buradaki görevi sırasında vilayet idadi mektebinde 400 kuruş maaşla on ay devam eden tarih muallimliğı görevini yürütmüştür.¹³⁰⁶ Aynı vilayette muhasebe memuru olan Abdurrahman

¹²⁹⁷ BOA., MF.MKT., 377/52, 29/06/1315 (25 Kasım 1897).

¹²⁹⁸ BOA., MF.MKT., 399/45, 19/01/1316 (9 Haziran 1898).

¹²⁹⁹ BOA., MF.MKT., 1030/63, 18/11/1325 (23 Aralık 1907).

¹³⁰⁰ BOA., DH.SAİDd..., 43/95, s.95.

¹³⁰¹ BOA., MF.MKT., 484/56, 30/09/1317 (1 Şubat 1900).

¹³⁰² BOA., MF.MKT., 569/31, 26/03/1319 (13 Temmuz 1901); BOA., MF.MKT., 616/57, 15/12/1319 (25 Mart 1902).

¹³⁰³ BOA., MF.MKT., 585/29, 25/06/1319 (9 Ekim 1901).

¹³⁰⁴ BOA., MF.MKT., 441/6, 16/11/1316 (28 Şubat 1899).

¹³⁰⁵ BOA., MF.MKT., 618/9, 19/12/1319 (29 Mart 1902).

¹³⁰⁶ BOA., MF.MKT., 475/60, 25/06/1317 (31 Ekim 1899).

Feyzi Efendi burada görev yaptığı süre içinde vilayet idadi mektebinde birinci ve ikinci sınıfların Türkçe dersi muallimi olarak görev yapmıştır.¹³⁰⁷

Diyarbakir Vilayetinde 28 Nisan 1902 tarihinden 23 Mayıs 1903 tarihine kadar görev yapan Receb Hilmi Efendi, 100 kuruş ek maaş ile vilayet idadi mektebinde hesap muallimliği görevini de yürütmüştür.¹³⁰⁸

Hüdavendigâr Vilayetinde maarif muhasebe memurluğu yapmış olan Mehmed Reşid Efendi vilayet idadi mektebinde ziraat, sanat ve ticaret şubesinde usul-i defteri ve zirai usul-i defteri dersleri muallimliği yapmıştır. Mehmed Reşad Efendi mektepte ziraat şubesi birinci sınıf dersi olan zirai usul-i defteri dersi için 40 kuruş, sanat ve ticaret şubesi birinci sınıf dersi olan usul-i defteri dersi için 80 kuruş maaş almıştır.¹³⁰⁹

4.2.3.3. Diğer görevler

Maarif muhasebe memurlarının maarif müdürlüğü ve muallimlik görevlerinin dışında bazı vilayetlerde eğitim-öğretimin denetimi, gelirlerin artırılması, çeşitli bürokratik işlerin yürütüldüğü komisyonlarda da görev almışlardır.

İbtidai mekteplerinin idaresi, gelirlerin artırımı, Maarif Nezareti tarafından belirlenen kitapların okutulması ve buna riayet edilmesi, muallimlerin seçilmesi, tebliğlerin duyurulması, belirli zamanlarda maarif müdürüne hesapların gönderilmesi, ihtiyaç olan yerlerde yeni mekteplerin inşası ve açılması gibi bilumum işler maarif komisyonlarına bırakılmıştır. Görüldüğü gibi yerel maarif idaresi ve komisyonları, ibtidailerden birinci derecede sorumlu tutulmuşlardır. Bu sorumluluğun başlıcasını ise finansman bulma ve kaynak aktarma teşkil etmiştir.¹³¹⁰

Maarif Nezareti tarafından 17 Nisan 1899 tarihinde Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen tahriratta vilayette bazı hayır sahipleri tarafından yapılan bağışların vilayet dâhilindeki var olan ibtidai mekteplerinin ıslahı ile ihtiyaç olan yerlerde yeni mekteplerin inşasına sarf edilmek üzere eğitime tahsisi için vilayetçe bir komisyon kurulması istenmiştir. Böylece hem ibtidai mekteplerin ıslahı hem de mektep olmayan yerlere yeni ibtidai mektepler inşası için vilayet maarif müdürlüğü bünyesinde bir komisyon kurularak ibtidailer

¹³⁰⁷ BOA., MF.MKT., 727/32, 22/05/1321 (18 Temmuz 1903).

¹³⁰⁸ BOA., DH.SAİDd..., 147/57, s.57.

¹³⁰⁹ BOA., MF. MKT., 755/58, 16/10/1321 (5 Ocak 1904).

¹³¹⁰ Hüdavendigâr Vilayeti Salname-i Resmîyesi, Defa 34, Bursa Matbaa-i Vilayet, 1324, s. 591; Ahmet Vurgun, II. Abdülhamid Döneminden Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s. 190.

ile ilgili sorunlar tespit edilip çözüm yolları aranmaya çalışılmıştır. Bu yazışmadan yaklaşık beş yıl sonra vilayette ibtidai mektepleri ile ilgili bir komisyon oluşturulmuştur. Vilayet Maarif Müdürü Azmi Bey riyasetinde kurulmuş olan mekâtib-i ibtidaiye komisyonunda aza olarak ulemadan Şeyh Vehbi Efendi, eşraftan Mehmed Said Efendi, Nukûd-u Mevkûfe Memuru Abdurrahman Efendi ile komisyon kâtipliğini yürüten Mekâtib-i İbtidaiye Müfettişi Necip Efendi'nin yanı sıra maarif muhasebe memuru Mehmed Reşad Bey görev yapmıştır.¹³¹¹

Maarif muhasebe memurlarının komisyonlarda görev yapmasıyla ilgili bir başka örnek Selanik Vilayeti maarif muhasebe memurlarının görev yaptığı çeşitli mektep komisyonları olmuştur. Vilayet maarif muhasebe memurları idadi mektebindeki “Mübâyaa Komisyonu”, “Leylî ve Nehârî Ticaret Mektebi Komisyonu” gibi mekteplerde değişik komisyonlarda görevler üstlenmişlerdir.

Vilayet maarif muhasebe memurlarından Hakkı Efendi ve Midhat Şükrü Bey, idadi mektebi “Mübâyaa Komisyonu”nda görev almışlardır. Mübâyaa Komisyonu mektebin yönetiminde söz sahibi olmuştur. Böylece mektebin fiziki ihtiyaçlarının karşılanmasında ve mektepteki eğitim-öğretimin akademik yönden desteklenmesinde önemli roller üstlenmiştir. Günümüzdeki satın alma komisyonları olarak görev yapan bu komisyonlar mektep işlerinde gerekli eşya ve malzemeleri bedellerini tayin ederek satın almakla görevli komisyonlar olarak görev yapmaktaydılar. Selanik İdadi Mektebi Mübâyaa Komisyonun başkanlığını vilayet maarif müdürü yapmıştır. Komisyonun aza yapısı çeşitlilik göstermiştir. Mektepte görev yapan müdür, müdür muavinleri gibi mektep idarecileri ile muallimlerin yanı sıra vilayet maarif görev yapan muhasebe memurları ve bazı dönemler belediyeden temsilciler komisyonda aza olarak görev yapmışlardır.¹³¹²

Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi 1884 yılında Mithat Paşa'nın valiliği döneminde kurulmuştur. Zihni Paşa'nın valiliği döneminde mektebin tanzimi ve ıslahı ile ilgili bir kısım yeni çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalardan birisi de mektep idaresinin yeni kurulan bir komisyon tarafından yürütülmeye başlaması olmuştur. Komisyona değişik dönemlerde

¹³¹¹ BOA., MF. MKT., 444/48, 06/12/1316 (17 Nisan 1899); Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 591; Ahmet Vurgun, II. Abdülhamid Döneminden Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, s. 190-191.

¹³¹² 1315 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 15, Vilayet Matbaası, Selanik, 1897, s. 257; 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 16, Vilayet Matbaası, Selanik, 1900, s. 321; 1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 17, Vilayet Matbaası, Selanik, 1902, s. 381; 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 18, Vilayet Matbaası, Selanik, 1905, s. 300; 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 19, Vilayet Matbaası, Selanik, 1906, s. 236; 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 20, Vilayet Matbaası, Selanik, 1907, s. 466.

vilayet defterdarı ve maarif müdürü başkanlık yapmıştır. Komisyonun aza yapısına bakıldığında vilayet defterdarı, maarif müdürü, istinaf ceza reisi, ziraat müdürü, tercümanı gibi üst düzey yöneticilerin yanı sıra askeri rüşdiye mektebi müdürü, belediye azaları, ilmiye mensupları, tüccarlar ve eşraftan kişiler yer almıştır. Komisyonun son yıllarında azaları arasında maarif muhasebe memuru Midhat Şükrü Bey’de yer almıştır.¹³¹³

Selanik maarif idaresi görev yapan muhasebe memurlarının maarif idaresindeki asıl görevlerinden farklı olarak görev yaptığı bir diğer komisyon vilayette açılmış özel mekteplerden biri olan Leylî ve Nehâri Ticaret Mektebi Komisyonu’dur.

Leylî ve Nehâri Ticaret Mektebi vilayette açılmış bir diğer özel mektep olan Terakki Mektebi’nde uzun yıllar müdürlük ve öğretmenlik yapan İsmail Hakkı Bey tarafından açılmıştır. Mektep ibtidai, rüşdî ve ticarî kısımlarından oluşan üç kısım üzerine kurulmuş ve toplam sekiz sınıftan meydana gelmekteydi. Mektebin açılış maksadı, ticaret mesleğine tamamıyla vakıf talebe yetiştirmekle beraber yüksek mekteplere başarı ile dâhil olabilecek ve yabancı müesseselerde idare edecek derecede lisana aşına olmak amacıyla ticaret derslerine büyük bir ehemmiyet verildiği gibi Arapça ve Edebiyat-ı Osmaniye’deki gelişmeyle beraber Fransızca ve Almanca lisanlarında pratik ve uygulama olarak hâkim talebelerin yetişmesini sağlamak olmuştur. Mektebin leylî kısmı aile tarzında idare edilmektedir, geceleri birçok muallim tarafından müzakereler icra edildiği gibi bu bölümde temizlik ve hıfzûs-sıhha kurallarına uyulmasına da son derece itina edilmiştir.¹³¹⁴

Mektebin yönetimi kurulmuş olan bir komisyon tarafından sağlanmıştır. Komisyona belediye başkanı reislik yapmıştır. Komisyonun azaları arasında şehrin önde gelen tüccarları ve eşraftan kişiler yer almıştır. Azalar arasında ayrıca maarif idaresi muhasebe memuru Midhat Şükrü Bey’de yer almıştır.¹³¹⁵

Musul Vilayeti maarif muhasebe memuru Ahmed Hamdi Efendi erbab-ı vukuftan olduğu için vilayet matbaasının hesap işlerine ait bazı hususlarda inceleme ve tetkiklerde

¹³¹³ 1311 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 12, Vilayet Matbaası, Selanik, 1893, s. 143; 1312 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 13, Vilayet Matbaası, Selanik, 1894, s. 129; 1313 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 14, Vilayet Matbaası, Selanik, 1895, s. 133; 1315 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 15,, s. 268; 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 16, s. 334; 1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 17, s. 394; 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 18, s. 311; 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 19, s. 249; 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 20, s. 481.

¹³¹⁴ 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 19, s. 264.

¹³¹⁵ 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 19, s. 265; 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, Defa 20, s. 499.

bulunmak amacıyla görevlendirilmiştir. Ahmed Hamdi Efendi'ye bu görevi için bir defaya mahsus olmak üzere vilayet tarafından izin verilmiştir.¹³¹⁶

1898 yılında Haleb Vilayeti maarif muhasebe memuru olan Ali Rıza Efendi¹³¹⁷ vilayet dâhilindeki Ayıntab kazasında maarif komisyonunun teftişi ve komisyon tarafından maarif gelirini arttırmak amacıyla inşa edilen mağazaların tapu işlemleri için görevlendirilmiştir. Ali Rıza Efendi'nin bu vazife için görevlendirilmesinde mekteplerde imtihan döneminin olması ve bundan kaynaklı maarif müdürü, mektep müdürleri gibi yetkili kişilerin yoğun iş döneminde olmaları etkili olmuştur.¹³¹⁸

4.2.4. Maaşları

Vilayet maarif idarelerine ilk tayin edilen muhasebe memurlarının maaşları vilayetlere göre değişiklik göstermiştir. Van Vilayetinde 1889 yılında muhasebe memurluğu görevinde bulunmuş olan Süleyman Fethi Bey 800 kuruş,

Maarif muhasebe memurlarının maaşları ilk tayin edilen muhasebe memurlarından biri olan Sivas Vilayeti maarif muhasebe memuru 19 Ekim 1886 tarihinden 15 Mayıs 1894 tarihine kadar yedi yıl altı ay yirmi yedi gün bu görevde bulunan Hayreddin Efendi bu süre boyunca aylık 1000 kuruş maaş almıştır.¹³¹⁹

Biga Sancağı Muhasebe Memuru Mehmed Nuri Efendi 23 Aralık 1894 tarihinde tayin edilmiş ve 10 Ocak 1895 tarihinde işe başlamıştır. Bu görevinde 700 kuruş aylık almaya başlamıştır. 11 Şubat 1897 tarihinde öşrün tecili nedeniyle bu maaşı 70 kuruş azalarak 630 kuruşa indirilmiştir.¹³²⁰

Maarif müdürlüğü inzimamiyle Bitlis Vilayeti maarif muhasebe memurluğu yapan Osman Nuri Efendi bu ek görev için 200 kuruş ak maaş almıştır.

Ahmed Behçet Efendi, 18 Temmuz 1892 tarihinde tayin olduğu Adana ve 10 Eylül 1893 tarihinde tayin olduğu Konya Vilayeti muhasebe memurluklarında aylık 1000 kuruş almıştır. 27 Aralık 1894 tarihinde terfien tayin olduğu Beyrut Vilayeti maarif muhasebe memurluğunda maaşı 1200 kuruşa çıkmıştır.¹³²¹ Van Vilayetinden Bingazi Sancağına tayin

¹³¹⁶ BOA., MF. MKT., 658/23, 09/06/1320 (13 Eylül 1902).

¹³¹⁷ Salname-i Vilayet-i Haleb, Defa 26, Vilayet Matbaası, Haleb, 1316, s. 126.

¹³¹⁸ BOA., MF. MKT., 403/42, 14/02/1316 (4 Temmuz 1896).

¹³¹⁹ BOA., ŞD., 943/44, 02/11/1313 (15 Nisan 1896).

¹³²⁰ BOA., DH.SAİD..., 43/95, s.95.

¹³²¹ BOA., ŞD., 2981/1, 03/03/1315 (2 Ağustos 1897).

olduğu 1904 yılında maaşı 1750 kuruş idi. Bingazi Sancağında maaşı 1500 kuruş olmuştur.¹³²²

Tablo 4.3. 1905 Yılında bir kısım vilayetlerdeki muhasebe memurlarının maaşları

Muhasebe Memuru	Görev Yeri		Maaş (Kuruş)	
	Eski	Yeni	Eski	Yeni
Abdurrahman Efendi	Bingazi	Cezayir-i Bahr-i Sefid	1500	1000
Emin Efendi	Konya	Ankara	900	900
Fehmi Efendi	Cezayir-i Bahr-i Sefid	İzmid Sancağı	900	900
Fehmi Efendi	Adana	Kastamonu	1200	1200
Mazhar Efendi	İzmid Sancağı	Adana	540	900
Receb Hilmi Efendi	Kastamonu	Van	900	1500
Veliyüddin Efendi	Ankara	Konya	900	900

(BOA., MF.MKT., 877/52, 23/06/1323 (25 Ağustos 1905))

Receb Hilmi Efendi, Trabzon Vilayetinde idadi mektebi kitabetinde görev yaptığı dönemde 31 Mart 1896 tarihinden itibaren bir buçuk aya yakın bir süre vekâleten yürüttüğü vilayet maarif muhasebe memurluğu görevi için 200 kuruş ek maaş almıştır. 14 Ekim 1900 tarihinden 27 Nisan 1902 tarihine kadar görev yaptığı İzmid Sancağında 540 kuruş, 28 Nisan 1902 tarihinden 23 Mayıs 1903 tarihine kadar görev yaptığı Diyarbakir ve buradan da naklen tayin olduğu Kastamonu vilayetinde 900 kuruş, maarif müdürlüğü inzimamiyle 4 Ekim 1905 tarihinde tayin olduğu Van Vilayetinde 1500 kuruş maaş almıştır. 16 Mayıs 1908 tarihinde maaşı 1650 kuruşa yükselmiştir. Vilayette yeniden müstakil maarif müdürlüğünün teşkil edilmesinden dolayı 9 Kasım 1908 tarihinde maaşı 1000 kuruşa inmiştir.¹³²³

Muhasebe memurlarının maaşları konusunda 1905 yılında altı vilayet ve bir müstakil sancak maarif idaresinde yapılan yer değişiklikleri sayesinde görev yapılan yerin merkeze uzaklığı, büyüklüğü gibi nedenlerin maaşı nasıl etkilediği daha iyi anlaşılmaktadır. 25 Ağustos 1905 tarihli olan belgeye göre Cezayir-i Bahr-i Sefid, Van, Adana, Kastamonu, Ankara ve Konya vilayetleri ile İzmid Sancağının muhasebe memurlarının bir kısmı yer değişikliği yapmıştır. Cezayir-i Bahr-i Sefid muhasebe memuru Fehmi Efendi İzmid'e, Van'dan Bingazi muhasebe memurluğuna tayin olup orada başlamadan Abdurrahman Efendi Cezayir-i Bahri Sefid'e, Kastamonu muhasebe memuru Receb Hilmi Efendi Van'a, Adana muhasebe memuru Fehmi Efendi Kastamonu'ya, Ankara muhasebe memuru

¹³²² BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

¹³²³ BOA., DH.SAİDd..., 147/57, s.57.

Veliyüddin Efendi Konya'ya, Konya muhasebe memuru Emin Efendi Ankara'ya, İzmir muhasebe memuru Mazhar Efendi Adana'ya tayin olmuşlardır.¹³²⁴ Bu muhasebe memurlarının tayin edilmeden önceki ve sonraki maaşları daha iyi fikir edinebilmek için Tablo 4.4 de gösterilmiştir. Tabloda da görüldüğü üzere Van ve Bingazi gibi başkente uzak yerlerde görev yapan muhasebe memurlarının maaşları diğerlerine göre fazladır.

Muhasebe memurları müdürlük görevine kısa süreli vekâlet ettiklerinde almış oldukları maaş maarif müdürlüğü görevini yürüten kişinin aldığı maaşın beşte biri idi. Hums hesabıyla yani beşte bir hesabıyla ödenen bu maaşın bazen vilayetlerden gelen tahriratlarda sülüs yani üçte bir hesabıyla ödenmesi istenmişse de maarif Nezareti bunun mümkün olmadığını bildirmiştir. Cezayir-i Bahr-i Sefid Maarif Müdürü Sami Bey'in izinli olarak İstanbul'da bulunduğu sırada müdürlük görevine vekâlet eden muhasebe memuru Ahmed Fehmi Efendi'nin hums hesabıyla verilen vekâlet maaşının sülüs hesabıyla ödenmesi talep edilmişse de bu talep kabul edilmemiştir.¹³²⁵

Bitlis Vilayetinde İbrahim Edhem Bey¹³²⁶, Ali Vefa Bey¹³²⁷, Emin Bey¹³²⁸, Mehmed Aziz Bey¹³²⁹ ve Osman Nuri Bey¹³³⁰; Van Vilayetinde ise Ahmed Behçet Bey¹³³¹ ve Recep Hilmi Bey¹³³²; Basra Vilayetinde İbrahim Efendi¹³³³; Bingazi Sancağında ise becayiş yolu ile Van Vilayetinde de görev yapan Abdurrahman Bey¹³³⁴ ve Ahmed Behçet Bey¹³³⁵

Bazı muhasebe memurlarının izinli olduğu süre içinde görevlerine dönememeleri ve izinlerini uzatmaları halinde maaşlarının yarım maaş olarak verilmiştir. Selanik Maarif Muhasebe Memuru Osman Nuri Efendi¹³³⁶ ve Yanya Maarif Muhasebe Memuru Vasıf

¹³²⁴ BOA., MF.MKT., 877/52, 23/06/1323 (25 Ağustos 1905).

¹³²⁵ BOA., MF.MKT., 629/21, 19/02/1320 (28 Mayıs 1902).

¹³²⁶ BOA., DH.SAİD..., 29/199, s.200; BOA., MF.MKT., 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900); BOA., MF.MKT., 625/23, 28/01/1320 (7 Mayıs 1902).

¹³²⁷ BOA., MF.MKT., 492/37, 11/11/1317 (13 Mart 1900); BOA., MF.MKT., 513/6, 12/03/1318 (8 Temmuz 1900).

¹³²⁸ BOA., MF.MKT., 874/18, 29/05/1323 (1 Ağustos 1905).

¹³²⁹ BOA., MF.MKT., 763/41, 29/11/1321 (16 Şubat 1904); BOA., MF.MKT., 955/59, 10/08/1324 (29 Eylül 1906).

¹³³⁰ BOA., MF.MKT., 254/13, 07/10/1312 (3 Nisan 1895).

¹³³¹ BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

¹³³² BOA., DH.SAİD..., 147/57, s.57; BOA., MF.MKT., 885/52, 28/07/1323 (28 Eylül 1905); BOA., MF.MKT., 910/37, 18/12/1323 (13 Şubat 1906).

¹³³³ BOA., MF.İBT., 118/63, 22/01/1320 (1902).

¹³³⁴ BOA., MF.MKT., 771/13, 06/01/1322 (23 Mart 1904); BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

¹³³⁵ BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905).

¹³³⁶ BOA., MF.MKT., 472/62, 14/06/1317 (20 Ekim 1899).

Efendi¹³³⁷ izinlerinin uzaması dolayısıyla yarım maaş almışlardır izin müddeti uzatılıp kendisine yarım maaş verilmiştir.

Bitlis Vilayetin ilk muhasebe memurlarından olan Ahmed Sırrı Efendi 6 Mart 1890 tarihinde burada görev başlarken 800 kuruş maaş ile bu göreve tayin olmuştur. Kısa bir süre sonra 27 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'a tayin olduğunda maaşı 1000 kuruş olmuştur.¹³³⁸

9 Aralık 1886 tarihinde Edirne'de görev yapmaya başlayan Aziz Efendi 1200 kuruş maaş almıştır. 14 Kasım 1894 tarihinde Aydın Vilayetine tayin olmuştur. Burada 1500 kuruş maaş almıştır.

4.2.5. Görevden azl ve ceza

Görevden azledilen veya ceza alan maarif muhasebe memurlarının azledilme nedenleri değişiklik arz etmektedir. Görevden azledilme ve ceza alma nedenleri arasında:

- a) Görevine gelmemek,
- b) Geçimsizlik,
- c) Zimmetine para veya mal geçirmek,
- d) Şahsi ve resmi işlerinde uygunsuz hareket ve davranışlarda bulunmuş olmak,
- e) Liyakatsizlik,
- f) Görevde ihmal yapmak.

Görevine gelmemek en önemli azl edilme nedenlerinden biriydi. Adana Maarif Muhasebe Memur Refiki Abdulkadir Efendi'nin görevine devamsızlığı nedeniyle yerine başkasının tayin edilip gerekli evrakının gönderilmesi.¹³³⁹ Görevine gelmemek bazen maaş kesintisi cezasına da neden olmaktaydı.

Görev yerinde çalışma arkadaşları veya amirleriyle geçimsizlik yaşamak da memurlar için görevden azl edilmek için nedenlerden birini oluşturmaktaydı. Selanik Vilayeti maarif muhasebe memuru Ahmed Şevki Efendi 19 Aralık 1889 tarihinde 1200 kuruş maaş ile görevine başlamıştır. 1 Haziran 1891 tarihinde geçimsizliği nedeniyle görevinden azl edilmiştir.¹³⁴⁰

¹³³⁷ BOA., MF.MKT., 1136/11, 18/06/1327 (7 Temmuz 1909).

¹³³⁸ BOA., DH.SAİD..., 55/205, s.205.

¹³³⁹ BOA., MF.MKT., 870/66, 06/05/1324 (28 Haziran 1906).

¹³⁴⁰ BOA., MF.MKT., 1014/42, 22/07/1325 (31 Ağustos 1907).

Maarif muhasebe memurlarının görevden azledilmeleri veya görev yeri değişikliğine neden olmalarındaki en önemli nedenlerden birisi de zimmetine para veya mal geçirmek olmuştur. Zimmetine para geçirme nedeniyle azl edilen maarif muhasebe memurlarından

İzmir Vilayeti maarif muhasebe memuru Mustafa Şükrü Efendi vilayet maarif müdürü Emrullah Efendi ile birlikte maarif kasasından zimmetlerine 1000 lira para geçirdiklerinden dolayı 17 Ocak 1894 tarihinde görevinden azl edilmiştir.¹³⁴¹ Yaptıkları bu davranış görev ahlakına uymadığından “ahlaksızlık” olarak ifade edilmiştir.¹³⁴² Mustafa Şükrü Efendi ve Emrullah Efendi yapılan muhakeme neticesinde Ceza Kanunnamesi’nin 90. maddesinde “her ne suretle olursa olsun zimmetine mal-ı mîrî geçiren veyahud âhara geçmesine müsaade eden mülkiye ve maliye memurları memuriyetinden tard ile üç aydan iki seneye kadar hapis veyahud altı aydan üç seneye kadar nefy olunur” şeklinde yazılı olduğu ve ortaya çıkan söz konusu suçun çeşidi ile meydana geliş şekline bakılarak Mustafa Şükrü ve Emrullah Efendilerin tutuklanma tarihleri olan 30 Temmuz 1894 tarihinden itibaren altışar ay hapislerine ve azil tarihlerinden başlamak üzere 15’er ay memuriyetten uzaklaştırılmalarına karar verilmiştir. Maarif kasasından almış oldukları 1000 liranın tazmini konusunda ise Emrullah ve Mustafa Efendilerin söylediklerinden anlaşıldığı üzere, zikrolunan 1.000 liradan 200 lirasının Tahir, Tahsin ve Hikmet Beylerle mektep kâtibi zimmetinde kalmasında Emrullah Efendi’nin emri ve bilgisi olmayarak buna yalnız Mustafa Şükrü Efendi’nin sebebiyet verdiği anlaşılmıştır. Bundan dolayı, söz konusu 200 liranın yalnız Mustafa Şükrü Efendi’den alınmasına karar verilmiştir. Kalan 800 lira ise her ikisinin de bilgisi, rızası ve aracılığıyla başkasına borç verilmiş olması sebebiyle bunun Emrullah Efendi ile Mustafa Şükrü Efendi’nin her ikisinden de tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.¹³⁴³

Bazı vilayetlerde muhasebe memurlarının şahsi ve resmi işlerinde uygunsuz hareket ve davranışlarda bulunduklarını ve bundan dolayı cezalandırıldıkları görülmektedir. Yemen Vilayeti muhasebe memuru Seyyid Ali Efendi Sana’da isyancılara kumandanlık eden Seyyid Ahmed Kasım ile görüşmeleri sebebiyle görevden alınmıştır. Fakat yapılan mahkeme neticesinde suçsuz bulunmuştur. Fakat bu durum onun memurluktan alınmasını engelleyememiştir. Çünkü o ve onula birlikte Seyyid Ahmed Kasım ile görüşmeye giden

¹³⁴¹ BOA., ŞD., 1393/2, 10/07/1311 (17 Ocak 1894).

¹³⁴² BOA., MF.MKT., 195/125, 07/08/1311 (13 Şubat 1894).

¹³⁴³ Emrullah Efendi ve Mehmet Şükrü Efendi’nin yargılanma süreci hakkında bilgi için Zeynep Aksu, *Aydın Vilayeti Maarif Müdürü Emrullah Efendi’nin Yolsuzluk İddiasıyla Yargılanması (1893-1908)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

kişiler mahkeme kararına rağmen geçinmelerine yetecek kadar maaş bağlanarak, kadro haricine çıkarılmışlardır.¹³⁴⁴

Kastamonu Vilayeti maarif muhasebe memuru olan Cemal Efendi vilayet merkezinde ve İnebolu Kazasında çeşitli memur ile muallimlerden ve vilayet merkezinde bulunan ekmekçi, bakkal, kasap, manifaturacı vb. esnaflardan paralar almıştır. Gerek şehir eşrafı gerekse esnaf tarafından hakkında ilgili birimlere şikâyetler yapılmıştır. Bununla da yetinilmemiş ve mahkemeye başvurulmuştur. Cemal Efendi'nin görevi sırasında yapmış olduğu uygunsuz hareketler ve davranışları neticesinde görevinden azledilmiştir. Yerine Sivas Vilayeti maarif muhasebe memuru Şükrü Efendi tayin edilmiştir.¹³⁴⁵ Cemal Efendi yapmış olduğu uygunsuz hareketler ve davranışları neticesinde cezasını çektikten bir süre sonra affedilerek Sivas Vilayeti maarif muhasebe memurluğuna tayin edilmiştir.¹³⁴⁶

Borcunu ödememek muhasebe memurlarının devlet memuruna yakışmayan ve şahsi işlerinde uygunsuz hareket ve davranışlardan biridir. Borç ödememe hususu maarif idaresinde görev yapan muhasebe memurları içinde maaş cezası aldıkları bir diğer husus olmuştur. Borç ödemeyen muhasebe memurları genel olarak maaşlarından kesintiye gidilmiştir.¹³⁴⁷ Bunun dışında Kastamonu Vilayeti maarif muhasebe memuru Cemal Efendi gibi borcunu ödemeyen bazı muhasebe memurlarının görevden azl edilme nedenlerinden birinin de borcunu ödememek olmuştur.¹³⁴⁸

Vilayet maarif idarelerinde muhasebe biriminde görev yapan memurların bazı durumlarda liyakatsizliklerinden dolayı da görevden azledilmişlerdir. Bağdad Vilayeti maarif muhasebe memur refiki olan Subhi Efendi'nin görev icabı olan hesap işlerindeki yetersizliğinden dolayı kendisinden istifade edilememesi üzerine görevden azledilmiştir. Subhi Efendi bu görevini müteakiben maarif idaresinden evkâf-ı munderise kitabetine tayin olmuştur. Yerine ise Suriye Vilayetinden Şam Mal Müdürü Vekili Ali Efendi tayin olmuştur.¹³⁴⁹

¹³⁴⁴ BOA., MF.MKT., 1166/54, 08/02/1329 (8 Şubat 1911). Sana'da isyancılara kumandanlık eden Seyyid Ahmed Kasım ile görüşmeye giden kişiler arasında Vilayet Maarif Muhasebe Memuru Seyyid Ali Efendi'nin yanı sıra Amran Naibi Mehmed Efendi, maarif müfettişi Seyyid Abdurrahman Efendi ve Haraz Mal Müdür-i sabıkı Seyyid Abdurrahman Efendi'de yer almıştır BOA., BEO., 3850/288723, 27/01/1329 (28 Ocak 1911).

¹³⁴⁵ BOA., TS.MA.e., 1380/63, 09/02/1325 (24 Mart 1907).

¹³⁴⁶ BOA., MF.MKT., 1015/32, 01/08/1325 (9 Eylül 1907).

¹³⁴⁷ BOA., MF.MKT., 978/82, 06/01/1325 (19 Şubat 1907); BOA., MF.MKT., 983/19, 26/01/1325 (11 Mart 1907); BOA., MF.MKT., 1028/69, 11/11/1325 (16 Aralık 1907).

¹³⁴⁸ BOA., TS.MA.e., 1380/63, 09/02/1325 (24 Mart 1907).

¹³⁴⁹ BOA., MF.MKT., 908/53, 02/12/1323 (28 Ocak 1906).

Maarif muhasebe memurlarının ilk dönemlerde görevleri ile ilgili yapmış oldukları ihmallerden en çok dikkat çeken ve ceza almalarına neden olan ihmallerden biri Maarif Nezaretine gönderilen yazışmalarda aylık masraf cetvellerinde veya senetlerde pullarla ilgili yapılan hatalar olmuştur. Selanik, Yanya, Haleb, Aydın gibi vilayetler başta olmak üzere Diyarbakir, Beyrut, Edirne, Bağdad, Erzurum, Ankara, Konya, Kastamonu ve Adana vilayetlerinde de pullar konusu ile ilgili birçok yanlışlıklar yapılmıştır.¹³⁵⁰ Bu vilayetlere yazılan yazılardan anlaşıldığı kadarıyla vilayetler tarafından gönderilen aylık masraf cetvellerinde ve çeşitli senetlerde;

- a) Eksik pul yapıştırılması,
- b) Pulların nizamnameye uygun bir şekilde yapıştırılmaması,
- c) Pahalı pulların yapıştırılması lazım gelirken ucuz pulların yapıştırılması,

d) Ucuz pulların yapıştırılması lazım gelirken pahalı pulların yapıştırılması gibi nedenlerden dolayı muhasebe memurlarına damga nizamnamesine göre nakdi para cezası uygulanmıştır.

Pullarla ilgili genel sıkıntılar bir süre sonra azalmaya başlamıştır. Bu durum arşiv belgelerine de yansımıştır. Bu hususta meydana gelen ve vilayetlere gönderilen uyarı ceza şikâyetleri azalmaya başlamıştır.

Görevde yapılan ihmallerden en çok karşımıza çıkanlardan birisi de muhasebe memurlarının tutmakla sorumlu oldukları defter ve kayıtları zamanında ilgili yerlere göndermemek gelmektedir. Muhasebe memurlarının özellikle şehriye cedvellerinin zamanında gönderilmemesi üzerine pullarla ilgili yapılan ihmallerde karşımıza çıkan verilen maaş cezalarından farklı olarak bu ihmallerde görevden azl gibi cezalar da aldıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Şehriye cedvellerinin bildirilen zamanda gönderilmemesi sorunu uzun yıllar sıkıntı olarak devam ettiğini belgelerden anlamaktayız. 1892 yılında bu husus dolayısıyla maaşından dörtte bir oranında maaş kesimi ile cezalandırılan Bitlis Vilayeti muhasebe

¹³⁵⁰ BOA., MF.MKT., 178/143, 08/02/1311 (21 Ağustos 1893); BOA., MF.MKT., 178/154, 08/02/1311 (21 Ağustos 1893); BOA., MF.MKT., 181/45, 07/03/1311 (18 Eylül 1893); BOA., MF.MKT., 181/62, 10/03/1311 (21 Eylül 1893); BOA., MF.MKT., 190/61, 12/06/1311 (21 Aralık 1893); BOA., MF.MKT., 218/21, 11/02/1312 (14 Ağustos 1894); BOA., MF.MKT., 296/1, 11/06/1313 (29 Kasım 1895); BOA., MF.MKT., 296/1, 11/06/1313 (29 Kasım 1895); BOA., MF.MKT., 315/63, 01/12/1313 (14 Mayıs 1896); BOA., MF.MKT., 316/4, 01/12/1313 (14 Mayıs 1896); BOA., MF.MKT., 325/63, 04/02/1314 (15 Temmuz 1896); BOA., MF.MKT., 361/16, 14/02/1314 (25 Temmuz 1896); BOA., MF.MKT., 328/25, 18/02/1314 (29 Temmuz 1896); BOA., MF.MKT., 361/16, 14/02/1314 (25 Temmuz 1896); BOA., MF.MKT., 515/24, 19/03/1318 (17 Temmuz 1900); BOA., MF.MKT., 537/9, 29/07/1318 (22 Kasım 1900); BOA., MF.MKT., 562/60, 23/02/1319 (11 Haziran 1901); BOA., MF.MKT., 780/40, 01/03/1322 (16 Mayıs 1904); BOA., MF.MKT., 993/15, 14/03/1325 (19 Mayıs 1905); BOA., MF.MKT., 1040/33, 17/01/1326 (20 Şubat 1908).

memuru Mustafa Celal Efendi'nin¹³⁵¹ cezasından sonra geçen uzun yıllar içinde birçok vilayette muhasebe memurları şehriye cedvellerinin zamanında gönderilmemesi dolayısıyla maaş kesimi cezası almıştır. Kastamonu¹³⁵², Bitlis¹³⁵³, Konya¹³⁵⁴, Mamuretülaziz¹³⁵⁵, Adana¹³⁵⁶, Ankara¹³⁵⁷, Beyrut¹³⁵⁸ vilayetleri ile Kudüs-ü Şerif¹³⁵⁹ sancağı maarif muhasebe memuru Maarif Nezaretine gönderilmesi gereken şehriye cedvellerini bildirilen zamanda göndermediklerinden dolayı maaş cezası ile cezalandırılmışlardır. Bu muhasebe memurlarına verilen maaş cezası maaşlarının dörtte biri oranında kesintiye gidilmesi olmuştur.

Şehriye cedvellerinin zamanında gönderilmemesi durumunun 1907 yılında halen devam ettiğini arşiv belgelerinden anlamaktayız. Maarif Nezareti bu durumun Diyarbekir, Ankara, Kastamonu, Yemen, Bitlis, Suriye, Basra, Selanik, Erzurum, Mamuretülaziz vilayetleri ile Kudüs-ü Şerif ve Çatalca sancaklarındaki muhasebe memurlarının halen ilgili cetvelleri zamanında göndermemişlerdi. Bu durum karşısında nezaret tarafından ilgili yerlerde görevli muhasebe memurlarının maaşlarından dörtte bir oranında maaş kesintisine gidileceği ve bu durumun tekerrürü halinde ise bu memurların görevlerinden azledilecekleri vilayetlere bildirilmiştir.¹³⁶⁰

Şehriye cedvellerinin zamanında gönderilmemesi hususunda verilen cezalar sadece maaş kesintisi ile sınırlı kalmamıştır. 1900 yılında Bağdad Vilayeti maarif muhasebe memuru olan Mustafa Cemal Efendi ailesini İstanbul'a götürüp tekrar görevine dönmek üzere dört aylık bir süre için izin Maarif Nezaretinden izin istemiştir. Fakat nezaret tarafından gönderilen cevapta muhasebe tarafından şehriye cedvellerinin zamanında, hatasız

¹³⁵¹ Bu dönemde Bitlis Vilayeti maarif muhasebe memuru olarak Mustafa Celal Efendi görev yapmaktaydı. *BOA., MF.MKT.*, 149/34, 14/02/1310 (7 Eylül 1892).

¹³⁵² Bu dönem vilayet maarif idaresi muhasebe memurluğu görevinde Veliyüddin Efendi görev yapmaktadı. *BOA., ŞD.*, 1053/8, 25/11/1324 (10 Ocak 1907). İlgili belgeye göre vilayet maarif müdürü de cezalandırılmış olup sonradan onun ilgili tarihlerde İstanbul'da izinli olması dolayısıyla kendisine ceza verilmekten vazgeçilmiştir. *BOA., MF.MKT.*, 150/36, 24/02/1310 (17 Eylül 1892).

¹³⁵³ *BOA., MF. MKT.*, 151/105, 22/03/1310 (14 Ekim 1892).

¹³⁵⁴ *BOA., MF. MKT.*, 471/19, 06/06/1317 (12 Ekim 1899).

¹³⁵⁵ Mamuretülaziz Vilayeti maarif muhasebe memuru olan Kemal Efendi'nin hasta olduğu için şehriye cedvellerinin gönderilmesinin geciktiği bildirilmesine rağmen cezası affolmamıştır. *BOA., MF.MKT.*, 670/13, 18/07/1320 (21 Ekim 1902).

¹³⁵⁶ *BOA., MF.MKT.*, 672/55, 04/08/1320 (6 Kasım 1902).

¹³⁵⁷ *BOA., MF.MKT.*, 672/55, 04/08/1320 (6 Kasım 1902).

¹³⁵⁸ *BOA., MF.MKT.*, 672/55, 04/01/1323 (11 Mart 1905).

¹³⁵⁹ *BOA., MF.MKT.*, 980/43, 14/01/1325 (27 Şubat 1907).

¹³⁶⁰ *BOA., MF.MKT.*, 980/43, 14/01/1325 (27 Şubat 1907).

ve tam olarak gönderilmedikçe Mustafa Cemal Efendi'ye istediği iznin verilemeyeceği bildirilmiştir.¹³⁶¹

Bazı durumlarda zamanında gönderilmeyen şehriye cedvellerinden dolayı verilen maaş kesim cezalarının geçerli mazeret sunulduğu takdirde verilmekten vazgeçildiğine de rastlamaktayız. Bitlis vilayeti Maarif Müdürü ve muhasebe memuru hakkında 12 Ekim 1894 tarihinde verilmiş olan maaş kesim cezasının yaklaşık iki ay sonra aynı yılın aralık ayı içerisinde vilayete gönderilen bir tahriratta cetvellerin gönderilmesindeki erteleme mazeretleri kabul edildiğinden verilmeyeceği bildirilmiştir.¹³⁶²

Erzurum Vilayeti maarif muhasebe memuru Ahmed Efendi vilayet mekâtib-i ibtidaiye gelirlerini maarif bütçesine dâhil etmediği için görevinden azledilmiştir. Yerine Kastamonu Vilayeti maarif muhasebe memuru Veliyüddin Efendi tayin edilmiştir.¹³⁶³

Muhasebe memurlarının yaptığı hesaplama ve diğer yanlışlıklardan sorumlu tutuldukları, maddi bir kayba sebebiyet verdilerse bunun tazmininden de sorumlu tutulup gerekirse para cezası¹⁵⁰⁶ ile cezalandırıldıklarına şahit olunmaktadır.

4.2.6. Bir maarif muhasebe memuru: Ahmed Hamdi Efendi

Ahmed Hamdi Efendi, 1856 yılında Tırnova Kazasında doğmuştur. Babası Sadık Efendi'dir. Sıbyan ve rüşdiye mektebi tahsilini Tırnova'da tamamlamıştır. 17 Şubat 1878 tarihinde Dersaadet Zabıta Alayı'nda teftiş memuru olarak göreve başlamıştır. 9 Mart 1879 tarihinde işe devam etmemesinden dolayı ihraç edilmiştir. 28 Eylül 1883 tarihinde sekiz yüz kuruş maaşla Soma Kazası aşar memurluğuna tayin olmuştur. 3 Haziran 1885 tarihinde bu görevinden azl edilmiştir. 1 Şubat 1886 tarihinde yedi yüz kuruş maaşla Seferihisar kazası aşar memurluğuna tayin edilmiş ise de aşar idarelerinin lağvı dolayısıyla 12 Temmuz 1886 tarihinde görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.¹³⁶⁴

Ahmed Hamdi Efendi, 28 Ekim 1886 tarihinde içinde maarif alanındaki ilk görevi olan maarif muhasebe memuru olarak bin iki yüz kuruş maaşla Bağdad Vilayetine tayin oldu. Burada üç yıla yakın bir süre görev yapmıştır. 12 Eylül 1889 tarihinde Bitlis Vilayeti maarif muhasebe memurluğuna tayin oldu. Fakat bu göreve gitmemiştir. Aynı yılın aralık ayının sonunda bin kuruş maaşla Ankara Vilayeti maarif muhasebe memurluğuna tayin olmuştur.

¹³⁶¹ BOA., MF.MKT., 503/46, 14/01/1318 (14 Mayıs 1900).

¹³⁶² BOA., MF.MKT., 157/113, 20/06/1310 (9 Ocak 1893).

¹³⁶³ BOA., BEO., 2022/151638, 19/12/1320 (19 Mart 1894); BOA., MF.MKT., 712/32, 13/03/1321 (9 Ağustos 1903).

¹³⁶⁴ BOA., DH.SAİDd..., 154/137, s.137.

Ahmed Hamdi Efendi, Ankara maarif muhasebe memurluğu görevi sırasında çeşitli ek görevlerde de bulunmuştur. 14 Nisan 1890 tarihinden 28 Temmuz 1890 tarihine kadar üç buçuk aylık bir süre için vilayet maarif müdürlüğüne vekâlet etmiştir. Bu görevinden dolayı dört yüz kuruş ek maaş almıştır. Ayrıca buradaki Hamidiye Mektebi Komisyonu hesab kitabesinde bir müddet görev yapmıştır. 21 Aralık 1892 tarihinde Ankara maarif muhasebe memurluğu görevinden azl edilmiştir.¹³⁶⁵ Ahmed Hamdi Efendi Ankara'da görev yaptığı süre içinde 24 Ocak 1892 tarihinde beşinci rütbeden taltif edilmiştir.¹³⁶⁶

Ahmed Hamdi Efendi, 5 Mart 1894 tarihinde bin kuruş maaşla Adana Vilayeti maarif muhasebe memurluğuna tayin olmuştur. Ahmed Hamdi Efendi, burada da maarif müdürünün izinli olduğu dönemlerde bu göreve vekâlet etmiştir. İlki 22 Eylül 1895 tarihinden 18 Aralık 1895 tarihine kadar ikincisi ise 3 Mayıs 1896 tarihinden 27 Ağustos 1896 tarihine kadar olmak üzere iki ayrı dönemde yürütmüştür. Bu vekâlet görevi süresince iki bin beş yüz yirmi bir kuruş maaş almıştır. 13 Mart 1897 tarihinde maaşı dokuz yüz kuruşa indirilmiştir. 24 Eylül 1898 tarihinde muhasebe memurluğu görevinden azl edilmiştir.¹³⁶⁷

Sekiz aya yakın bir süre boşa kaldıktan sonra 22 Mayıs 1899 tarihinde dokuz yüz kuruş maaşla Diyarbakir Vilayeti maarif muhasebe memurluğuna tayin edilmiştir.¹³⁶⁸ Diyarbakir maarif müdürlüğünün lağvından sonra bu görev, maarif muhasebe memurluğuna ek olarak Ahmed Hamdi Efendi'ye verilmiştir. Ahmed Hamdi Efendi yaklaşık üç yıl bu iki görevi birlikte yürüterek, Diyarbakir'de maarifin terakkisi için büyük çaba sarf etmiştir.¹³⁶⁹

Diyarbakir Vilayetinden sonra 13 Aralık 1901 tarihinde dokuz yüz kuruş maaşla Musul Vilayeti maarif muhasebe memurluğuna tayin edilmiştir. Musul Vilayetinde 29 Aralık 1901 tarihinde göreve başlamıştır. 13 Haziran 1903 tarihine kadar görev yapmıştır.¹³⁷⁰ Musul'da görev yaptığı dönemde 1902 yılında maarifteki görevlerinin yanı sıra Musul Vilayeti matbaa hesaplarını tetkik etmesi için bir defaya mahsus olmak üzere kendisine izin verilmiştir.¹³⁷¹

Musul Vilayetinden sonra 14 Temmuz 1903 tarihinde maarif müdürü inzimamiyle Basra Vilayeti maarif muhasebe memurluğuna tayin edilmiştir. Basra Vilayeti maarif

¹³⁶⁵ BOA., DH.SAİDd..., 154/137, s.137-138.

¹³⁶⁶ BOA., DH.SAİDd..., 154/137, s.138; BOA., İ.DH., 1259/98851, 23/06/1309 (24 Ocak 1892).

¹³⁶⁷ BOA., DH.SAİDd..., 154/137, s.137.

¹³⁶⁸ BOA., DH.SAİDd..., 154/137, s.137.

¹³⁶⁹ Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir'de Eğitim*, s. 81.

¹³⁷⁰ BOA., DH.SAİDd..., 154/137, s.137-138.

¹³⁷¹ BOA., MF.MKT., 658/23, 09/06/1320 (13 Eylül 1902).

muhasebe görevi onun son ve en uzun süreli çalıştığı görev yeri olmuştur. Diğer vilayetlerde ortalama üç yıl görev yaparken Basra Vilayetindeki görevi altı yıl yedi ay devam etmiştir.

Tablo 4.4. *Ahmed Hamdi Efendi'nin maarif idaresindeki görev ve maaşları*

Görev Yeri	Göreve		Ek Görev	Maaşı (Kuruş)	Ek Görev Maaşı (Kuruş)
	Başlama Tarihi	Ayrılma Tarihi			
Bağdad	28 Ekim 1886	12 Eylül 1889		1200	
Ankara	Aralık 1889	21 Aralık 1892	Maarif Müdürlüğü vekâleti	1000	400
Adana	5 Mart 1894	24 Eylül 1898	Maarif Müdürlüğü vekâleti	1000/900	1521
Diyarbakir	22 Mayıs 1899	13 Aralık 1901	Maarif Müdürlüğü vekâleti	900	
Musul	29 Aralık 1901	13 Haziran 1903		900	
Basra	13 Temmuz 1903	28 Şubat 1910	Maarif Müdürlüğü vekâleti	1400	500

(BOA., DH.SAİDd..., 154/137, s.137-138; BOA., DH.SAİDd..., 150/487, s.487)

Ahmed Hamdi Efendi Basra vilayetindeki görevini yürütürken artık bu görevi yürütemediği gerekçesiyle tensikat kanunu gereğince vilayet tensikat komisyonu tarafından 19 Temmuz 1910 tarihinde emekliye sevk uygun görülmüştür.¹³⁷² 24 Kasım 1909 tarihinde maarif müdürlüğü görevi üzerinden alınmıştır. Kısa bir süre sonra 28 Şubat 1910 tarihinde de muhasebe memurluğu görevinden emekliye sevk edilmiştir.¹³⁷³ Ahmed Hamdi Efendi'nin emeklilik yılları ve sonraki hayatı hakkında her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4.3. Sandık Eminleri

Günümüzde veznedarların yaptığı görevi yapan sandık emini, devlete ait para ve menkul kıymetleri alıp veren ve elinde tutan, bunların alınıp verilmesinden ve saklanmasından mesul olan kişilerdir.¹³⁷⁴

Sandık eminliği ilk olarak II. Mahmut döneminde görülmektedir. II. Mahmud ülke yönetiminde yapılan yeniliklerden biriside her sancak merkezinde “Memleket Sandığı” adı altında oluşturduğu kuruluş vasıtasıyla giderlerin tek elden karşılanmasını sağlanması olmuştur. Bu sandıkların başında sandık emini adı verilen kişiler görev yapmaktaydı. Sandık eminleri sancak merkezinde oturan ileri gelenler tarafından seçilmekte idi. Tanzimat ilan edildikten sonra memleket sandıkları varlığını korudu. Memurlara maaş bağlanması ve bu maaşın eyalet vergilerinden ödenmesi usulünün yürürlüğe girmesi sandık eminliğinin

¹³⁷² BOA., ŞD., 3089/13, 28/11/1329 (20 Kasım 1911).

¹³⁷³ BOA., DH.SAİDd..., 150/487, s.487.

¹³⁷⁴ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, s. 122.

önemini arttırmıştır. Özellikle memleket meclislerinin bütün gelir ve giderleri denetlemeye başlaması neticesinde memleket sandıklarının işleyişinde de bir kısım düzenlemeler yapılmasına neden olmuştur. Yeni düzenlemeye göre sandık eminleri doğrudan meclisler tarafından azaları arasından seçilmeye başlanmıştır.¹³⁷⁵

Bu dönemde sandık eminleri, toplanan bütün hazine gelirlerini teslim alarak mal sandıklarında saklıyordu. İhtiyaç halinde harcamalar buradan karşılanmaktaydı. Eyaletteki memurlar ve askerlerin maaşları buradan karşılanmaktaydı. Artan para ise hazineye gönderilmekteydi. Sandık eminleri tek başlarına sandıktan para çekme ya da sandığa para koyma yetkisine sahip değillerdi. Sandık ancak meclis azalarından birkaçının huzurunda açılmaktaydı. İşlemler bitirildikten sonra tekrar hazır bulunanların mühürleriyle mühürlenmekteydi.¹³⁷⁶

4.3.1. Tayinleri

Sandık eminleri, Tebaa-i Devlet-i Aliyyeye mensup olup okuma-yazmayı iyi bilmek şartıyla seçilmekteydiler.¹³⁷⁷ Maarif idarelerinin vilayetlerde bürokratikleşmeye başladığı ilk dönemlerde yetişkin eleman yokluğundan kaynaklı sandık eminliği görevini birçok vilayette farklı görevlerdeki maarif çalışanları ve diğer kurum çalışanları yürütmüşlerdir.

Maarif sandık eminliğini yürüten görevlilerden biri ve bu görev için en çok görevlendirilen memurlar vilayetlerde merkezde veya liva, sancak ve kazalarda mal sandıklarında görevli olan sandık eminleri olmuştur. Diyarbekir Vilayeti sandık emini Mahmud Zeki Efendi¹³⁷⁸ ve Mateos Efendi,¹³⁷⁹ Musul Vilayeti sandık emini Mihail Efendi,¹³⁸⁰ Adana Vilayeti sandık emini Aleksan Efendi¹³⁸¹ ve Dimiston Efendi,¹³⁸² Yanya Vilayeti sandık emini Fevzi Efendi,¹³⁸³ Trabzon Vilayeti sandık emini Osman Efendi,¹³⁸⁴ Basra Vilayeti sandık emini Abdurrahman Efendi, Mihail Efendi¹³⁸⁵ ve Mustafa Sabri

¹³⁷⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 230-231.

¹³⁷⁶ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 231.

¹³⁷⁷ *Maârif Sandıkları Teşkilatına Dair Talimatnâme*, Madde 34.

¹³⁷⁸ BOA., MF.MKT., 109/106, 13/11/1306 (11 Temmuz 1889).

¹³⁷⁹ BOA., MF.MKT., 198/2, 28/08/1311 (6 Mart 1894).

¹³⁸⁰ BOA., MF.MKT., 130/34, 13/01/1309 (19 Ağustos 1891).

¹³⁸¹ BOA., MF.MKT., 156/1, 20/05/1310 (10 Aralık 1892).

¹³⁸² *Salname-i Vilayet-i Adana*, Defa 10, Vilayet Matbaası, Adana, 1312, s. 103, 122.

¹³⁸³ BOA., MF.MKT., 166/21, 07/10/1310 (24 Nisan 1893); BOA., MF.MKT., 300/28, 20/07/1313 (6 Ocak 1896).

¹³⁸⁴ BOA., MF.MKT., 192/23, 01/07/1311 (8 Ocak 1894).

¹³⁸⁵ BOA., MF.MKT., 188/27, 19/05/1311 (28 Kasım 1893); BOA., MF.MKT., 188/119, 25/05/1311 (4 Aralık 1893).

Efendi¹³⁸⁶, Serfiçe kazası sandık emini Ahmed Kani Efendi¹³⁸⁷ örneğinde gibi birçok vilayette maarif eminliği görevini ilk yıllarda muhasebe-i vilayette görevli olan sandık eminleri tarafından yürütülmüştür.

Biga Livası sandık emini Behzad Efendi,¹³⁸⁸ örneğinde olduğu gibi liva, sancak ve kaza gibi küçük idari birimlerde bu görevi sonraki dönemlerde de idari birimdeki sandık eminleri ilave görev olarak yürütmeye devam etmişlerdir.

12 Aralık 1892 tarihli bir arşiv belgesiyle bu durum net bir şekilde açıklanarak vilayet-i şahanede görev yapan vilayet sandık eminlerinin ikişer maarif sandık eminliğinde görev yapacak kişilerin görev sürelerinin ikişer yıl olduğu belirtilmiştir.¹³⁸⁹ Muhasebe-i vilayette görevli olan sandık eminlerinin görevleri istifa ve benzeri zorunlu haller olmadığı sürece asıl görevlerinin süresi olan iki yıl ile sınırlı kalmıştır. İki yıl sonra muhasebe-i vilayete yeni sandık emini olarak tayin edilen kişinin maarif idaresindeki sandık eminliği görevini de ilave görev olarak yürütmeye başlamıştır. Bu durum vilayet maarif idarelerine müstakil olarak sandık eminlerinin tayin edilmesine kadar devam etmiştir.

Bu dönemde maarif sandık eminliğini ilave görev olarak yürüten bir diğer memur grubu ise vilayet maarif idaresinde çalışanlardır. Başta maarif kâtipleri olmak üzere maarif idaresinde görev yapan değişik unvana sahip memurlar bu görevi yapmışlardır. Suriye Vilayeti maarif meclisi kâtibi Hanna Efendi de 200 kuruş maaşla maarif sandık eminliği görevine tayin edilmiştir. Ayrıca kendisine 150 kuruş maaşla Şam İdadi Mektebi vekilharçlık görevi de ilave olarak verilmiştir.¹³⁹⁰ Haleb Vilayeti maarif idaresi başkâtibi Ali Rıza Efendi'ye 200 kuruş maaş ilavesiyle görevine sandık eminliği görevi de ilave edilmiştir.¹³⁹¹ Ali Rıza Efendi bu görevi dört yıl süre ile yürütmüştür.¹³⁹² Aydın Vilayeti maarif kâtibi Ali Rıza Efendi'de sandık eminliğini ilave görev olarak yürüten kâtiplerden biri olmuştur.¹³⁹³ Edirne Vilayetinde ise tercüme ve muayene memuru olarak görev yapan Agob Efendi ilave görev olarak sandık eminliği görevi uhdesine verilmiştir.¹³⁹⁴ Yanya

¹³⁸⁶ BOA., MF.MKT., 287/61, 25/04/1331 (15 Ekim 1895); Basra Vilayet Salnamesi, Defa 1, Vilayet Matbaası, Basra, 1314, s. 90-91.

¹³⁸⁷ BOA., MF.MKT., 100/111, 24/12/1305 (1 Eylül 1888); BOA., MF.MKT., 101/25, 04/01/1306 (10 Eylül 1888).

¹³⁸⁸ BOA., MF.MKT., 366/60, 17/03/1315 (16 Ağustos 1897).

¹³⁸⁹ BOA., MF.MKT., 156/56, 22/05/1310 (12 Aralık 1892).

¹³⁹⁰ BOA., MF.MKT., 119/120, 26/12/1307 (13 Ağustos 1890).

¹³⁹¹ BOA., MF.MKT., 98/138, 27/09/1305 (7 Haziran 1888).

¹³⁹² Salname-i Vilayet-i Haleb, Defa 18, Vilayet Matbaası, Haleb, 1307, s. 85; Defa 19, Vilayet Matbaası, Haleb, 1308, s. 90; Defa 21, Vilayet Matbaası, Haleb, 1310, s. 131.

¹³⁹³ BOA., MF.MKT., 283/4, 27/03/1313 (17 Eylül 1895).

¹³⁹⁴ BOA., MF.MKT., 261/24, 09/11/1312 (4 Mayıs 1895); BOA., MF.MKT., 262/18, 19/11/1312 (14 Mayıs 1895).

Vilayeti maarif idaresi sandık eminliğini uzun süre yapmış olan Abdülbaki Efendi bu göreve tayin edilmeden önce kitap ve risale muayene memuru olarak görev yapmaktaydı. Abdülbaki Efendi, maarif idaresi sandık eminliği görevine tayin edildikten sonra yine her iki görevi bir arada yürütmeye devam etmiştir.¹³⁹⁵

Bazı vilayetlerde çeşitli mekteplerde görev yapan muallimlerde maarif sandık eminliğine tayin edilmişlerdir. Muallimlerin bu göreve tayin edilme sürecinde görevi isteyen kişi sayısının çok olması halinde imtihana tabii tutulmuşlardır. Kastamonu Vilayeti idadi mektebinde görev yapan Mustafa ve İhsan Efendiler maarif sandık emini olarak görev yapan Şükrü Bey'in yerine bu görev için aday olmuşlardır. Vilayet idare meclisinin isteğiyle maarif müdürlüğü tarafından imtihana tabii olmaları teklif edilmiştir. Fakat yapılan imtihana İhsan Efendi imtihana icabet etmemiştir. Mustafa Efendi'ye ise iki soru sorulmuştur. Verdiği cevaplar bu görev için yeterli kabul edilmiş ve maarif sandık eminliğine tayini uygun görülmüştür. 24 Ekim 1900 tarihinde Mustafa Efendi'nin gönderilen kefalet senetleri de usulüne uygun görülmüş ve memuriyetinin icra edilerek kaydı yapılmıştır.¹³⁹⁶

Zamanla maarif idarelerine müstakil olarak tayin edilen sandık eminleri, vilayet mal sandığında görev yapan sandık eminleri olabildiği gibi yine vilayette çeşitli devlet dairelerinde görev yapan nüfus kâtibi, evkâf idaresi kâtibi, tahrirat kâtibi, postane memuru, vergi tahsildarlığı, muhasebe-i vilayet mülazımı gibi farklı kurumlarda görev yapan kâtipler ve memurlar tayin edilmişlerdir.

Diyarbakir Vilayeti nüfus kâtibi Mehmed Nureddin Bey 3 Aralık 1893 tarihinde maarif sandık emini olarak tayin edilmiştir.¹³⁹⁷ Fakat bir süre sonra Mehmed Nureddin Bey'in nüfus kitabetindeki görevinin yoğunluğu ve iki görevin biraz da birbirinden bağımsız olması dolayısıyla bu iki görevin birden yürütülemeyeceğinden dolayı vilayet evkâf-ı mezbuta kitabetinde görev yapan Ahmed Nazım Efendi bu göreve tayin edilmiştir.¹³⁹⁸ Aydın Vilayeti maarif sandık eminliğini görevini yürüten maarif kâtibi Ali Rıza Efendi'nin iki yıllık görev süresinin dolması üzerine bu göreve posta memurlarından Mehmed Kadri Efendi tayin edilmiştir.¹³⁹⁹ Mamuretülaziz Vilayetinde sandık eminliği görevinin iki yıllık süresi dolan Halil Efendi'nin yerine tayin edilen ve uzun yıllar sandık eminliği görevini yürüten

¹³⁹⁵ BOA., MF.MKT., 384/21, 27/08/1315 (21 Ocak 1898); BOA., MF.MKT., 921/46, 12/02/1324 (7 Nisan 1906); BOA., MF.MKT., 972/56, 25/11/1324 (10 Ocak 1907).

¹³⁹⁶ BOA., MF.MKT., 507/5, 09/02/1318 (8 Haziran 1900).

¹³⁹⁷ BOA., DH. SAİDd..., 60/149, s. 149; BOA., MF.MKT., 198/2, 28/08/1311 (6 Mart 1894).

¹³⁹⁸ BOA., DH. SAİDd..., 127/81, s. 81; BOA., MF.MKT., 279/55, 06/03/1313 (27 Ağustos 1895); BOA., MF.MKT., 292/9, 21/05/1313 (9 Kasım 1895).

¹³⁹⁹ BOA., MF.MKT., 283/4, 27/03/1313 (17 Eylül 1895).

Ahmed Efendi bu görev tayin edilmeden önce muhasebe-i vilayet mülazımı olarak görev yapmaktaydı.¹⁴⁰⁰ Bağdad Vilayetinde sandık eminliği görevini yürüten kişilerden biri olan Abdurrezzak Efendi bu görevinden önce Cezire Kazası eski vergi tahsildarı olarak görev yapmaktaydı.¹⁴⁰¹ Erzurum Vilayeti dâhilindeki Erzincan sancağı maarif komisyonunda sandık emini olarak görev yapan Ahmet Efendi bu göreve tayin edilmeden önce tahrirat kâtibi olarak görev yapmaktaydı.¹⁴⁰²

Maarif komisyonlarının kurulmuş olduğu sancaklar ve kazalar gibi küçük yerleşim yerlerinde maarif sandık eminliği görevini o yerdeki maarif kâtipleri, tahsildar gibi değişik görevleri yerine getirenler yapmaktaydı. Konya Vilayeti dâhilindeki Niğde Sancağı maarif komisyonu kâtibi Feyzullah Efendi, Sultaniye Kazası maarif komisyonu kâtibi Ahmed Ziya Efendi, Alaiye Kazası maarif komisyonu kâtibi Hasan Efendi, Hamidabad sancağı maarif komisyonu kâtibi Şevket Efendi, Uluborlu Kazası maarif komisyonu kâtibi Tahir Efendi, Ürgüç Kazası maarif komisyonu kâtibi Hüseyin Hüsnü Efendi, Bor Kazası maarif komisyonu kâtibi Osman Efendi, sandık eminliği görevini de birlikte yürütmüşlerdir.¹⁴⁰³

Aydın Vilayeti dâhilindeki Urla Kazası maarif komisyonu kâtibi İbrahim Efendi, Bergama Kazası maarif komisyonu kâtibi Mustafa Efendi, Çeşme Kazası maarif komisyonu kâtibi Ali Efendi, Kuşadası Kazası maarif komisyonu kâtibi Mustafa Efendi, Menemen Kazası maarif komisyonu kâtibi Ali Galib Efendi, Bozdoğan Kazası maarif komisyonu kâtibi Nazmi Efendi, Karacasu Kazası maarif komisyonu kâtibi Hamid Efendi sandık eminliği görevini de birlikte yürütmüşlerdir.¹⁴⁰⁴ Saruhan sancağı dâhilindeki Akhisar Kazası maarif tahsildarı Hacı Hüseyin Efendi sandık eminliği görevini de yürütmüştür.¹⁴⁰⁵

1895 yılında Maarif Nezaretine vilayetlerden gelen yazılarda maarif sandık eminleri ile ilgili yaşanan sıkıntıların olduğu görülmektedir. Bu yazılarda belirtilen hususlar ile ilgili olarak Maarif Nezaretinin Divân-ı Muhâsebât Riyâseti, Ticaret ve Nafia, Maliye, Defteri Hakani ve Evkâf nezaretleri ile yapılan yazışmalar neticesinde maarif sandık eminleri ile ilgili önemli düzenlemeler olmuştur. Vilayetlerden gelen yazılarda erbab-ı namus/liyakattan ve iktidar sahibi kişiler arasında seçildiği ve iki sene süreyle bu görevi yaptıklarından dolayı

¹⁴⁰⁰ BOA., MF.MKT., 293/53, 01/06/1313 (19 Kasım 1895).

¹⁴⁰¹ BOA., MF.MKT., 169/37, 09/11/1310 (25 Mayıs 1893).

¹⁴⁰² BOA., MF.MKT., 987/57, 14/02/1325 (29 Mart 1907).

¹⁴⁰³ *Salnâme-i Vilayet-i Konya 1322*, Defa 29, Vilayet Matbaası, Konya, 1906, s. 106, 167, 180, 195, 212, 221, 231.

¹⁴⁰⁴ *Salnâme-i Vilayet-i Aydın 1321*, Defa 23, Vilayet Matbaası, İzmir, 1905, s. 113, 127, 144, 166, 176, 206, 222.

¹⁴⁰⁵ *Salnâme-i Vilayet-i Aydın 1321*, Defa 23, s. 299.

süresi dolan kişinin yerine yenisinin bulunmasında sıkıntılar çekilmesi, ayrıca sandık eminlerinin kırk bin kuruşluk kefaletle bağlanmış olmalarının ve bu kefalet yoklamalarının her altı ayda bir defa olmak üzere senede iki defa yapılmasında zorluklar yaşanmaktaydı. Bunun üzerine Maarif Nezaretinin konu ile ilgili nezaretler ve Divân-ı Muhâsebât Riyâseti ile yaptığı yazışmalar neticesinde yaşanan zorluklar nedeniyle Meclis-i Maarif-i Kebir'in almış olduğu karar ile taşra maarif sandık eminlerinin de Rûsumat Emaneti sandık eminleri gibi daimi surette tayin edilmeleri kararlaştırılmıştır.¹⁴⁰⁶ Bu karardan sonra vilayet maarif idarelerindeki sandık eminleri her hangi bir suç işlememeleri halinde uzun süreli ve kalıcı olarak tayin edilmeye başlamışlardır.

Maarif idaresi sandık eminleri kefalet ile tayin edilmekteydiler. Bunun nedeni harcama yetkisi bulunan memurların ve yöneticilerin yapacakları zimmet suçunun önüne geçmekti. Sandık eminlerinin kefalet için bulacakları kefillerin emlak sahibi yani “eshâb-ı emlak”tan olması gerekmektedir. Her sandık emini altı ayda bir olmak üzere yılda iki defa kefalet yoklamasına tabiydi.

İlk dönem vilayet sandık eminliği görevinde bulunan ve maarif sandık eminliği görevini de ilaveten yürüten sandık eminlerinin dönemine göre 30.000, 40.000, 60.000 kuruş gibi değişen rakamlarda kefaletle bağlanmaları şartı vardı. Fakat bazen bu durumun istisnalarına da rastlamaktayız. İzmid Sancağına maarif sandık emini olarak tayin edilen Ziya Efendi, sancağın maarif gelirlerinin az olması ve kefil bulmakta zorluk çekmesi nedeniyle 40.000 kuruş yerine 29.000 kuruşluk kefalet sunmuştur. Bunun nedeni Ziya Efendi'nin kefillerinden biri olan Feyzi Ağa'nın vefat etmesi üzerine yerine yeni bir kefil bulunamaması olmuştur. Maarif Nezareti bu durumu kabul etmiştir.¹⁴⁰⁷

4.3.2. Görevleri

Maarif sandık eminlerinin görevleri hakkında “Maarif Sandıkları Teşkilatına Dair Talimat”tan bilgi edinebilmekteyiz. İlgili talimatnamenin dördüncü bölümü olan fasl-ı rabia kısmı sandık eminlerinin görevleri hakkındadır. İlgili talimatnameye göre maarif sandık eminlerinin görevleri şöyle sıralanmaktadır:

Tebaa-i Devlet-i Aliyeden ve oldukça okuyup yazar takımdan olmak şartıyla intihab olunacak sandık emini sandığa akçe teslim olundukça teslimat-ı vakıa hangi taksitten olduğunu ve ne cins akçe olduğunu yevmiye defterine kayd ile tanzimi iktiza eden makbuz

¹⁴⁰⁶ BOA., MF.MKT., 283/4, 27/03/1313 (17 Eylül 1895).

¹⁴⁰⁷ BOA., MF.MKT., 520/49, 17/04/1318 (14 Ağustos 1900).

senedatını muhasebe memuruyla beraber temhir edecek ve bu vech ile vukuu bulan tahsilat için numunesi vech ile bir varidat defteri tutulup tahsilat ve teslimat vakıa yevmiye defterlerinden nakil ile isim ve nevileri zeyillerine yazılacaktır,¹⁴⁰⁸

Yevmiye varidat defteri kel yevm mukabele olup muhasebe memuru yevmiye defterini ve sandık emini varidat defterini tasdik ve bu defterler maarif müdürünün nazar-ı tetkikine arz olunacaktır,¹⁴⁰⁹

Muhasebe memuru tarafından tasdik ve maarif müdürü canibinden verile diye işaret ve temhir kılınmış olan senedat tekrar muhasebe memuruna bil-irae masarifât defterine kayd etirilip senedat-ı mezkûre üzerinde muhasebe memuru tarafından an-yedisi ve numrosu ve tarihi ve ne cins akçe verileceği tayin olunmadıkça sandık emini sandıktan bir akçe vermeyecektir,¹⁴¹⁰

Her gün varidatta olduğu gibi masarifât defterini dahi muhasebe memuru sandık emininin yevmiyesiyle mukabele edip yekdiğerini tahriren tasdik ve temhir edecektir,¹⁴¹¹

Sandık emini sandığa teslim olunan akçeden noksan zuhurunda kendisine zimmet kayd olunacaktır. Kalp ve ... zuhur edenleri kabul etmeyip bundan dolayı ihtilaf zuhurunda muamele-i nizamiye icra olunmak üzere maarif müdürü tarafından meclis-i idareye müracaat olunacaktır.¹⁴¹²

4.3.3. Ek görevler

Maarif sandık eminleri de diğer maarif idaresi memurları gibi ihtiyaç halinde asıl görevlerinin yanı sıra muallimlik, muhasebe memurluğu gibi değişik ilave görevlerde bulunmuşlardır.

4.3.3.1. Muallimlik

Maarif idaresinde görev yapan kâtip, muhasebe memurları gibi sandık eminleri de görev yaptıkları vilayet dâhilinde çeşitli mekteplerde muallimlik görevinde bulunmuşlardır. Sandık eminlerinin genellikle azınlık mekteplerinde Lisan-ı Osmanî dersi muallimliği yaptığı görülmektedir. Bunun yanı sıra bazı vilayetlerde rüşdiye ve idadi mekteplerinde hüsn-i hatt muallimliği için de sandık eminlerine ilave görev verildiği durumlar olmuştur.

¹⁴⁰⁸ *Maârif Sandıkları Teşkilatına Dair Talimatnâme*, Madde 34.

¹⁴⁰⁹ *Maârif Sandıkları Teşkilatına Dair Talimatnâme*, Madde 35.

¹⁴¹⁰ *Maârif Sandıkları Teşkilatına Dair Talimatnâme*, Madde 36.

¹⁴¹¹ *Maârif Sandıkları Teşkilatına Dair Talimatnâme*, Madde 37.

¹⁴¹² *Maârif Sandıkları Teşkilatına Dair Talimatnâme*, Madde 38.

Manastır Sırp Rüşdiye Mektebi'nin açık olan Lisan-ı Osmanî muallimliğine aylık 200 kuruş maaşla vilayet maarif sandık emini Abdurrahim Efendi tayin edilmiştir.¹⁴¹³

Kosova Vilayeti dâhilindeki Seniçe maarif komisyonu sandık emini Mehmed Şükrü Efendi buradaki idadi mektebinde boş bulunan hüsn-i hatt muallimliği görevine 120 kuruş maaşla tayin olmuştur. Hüsn-i hat muallimliğine tayin olacak kişilerden istenildiği gibi Mehmed Şükrü Efendi'nin de bu tayini sırasında bu muallimliğin en önemli gereklerinden biri olan yazısının güzelliği ve muallimliğin gereğine uygun olup olmadığı bakımından yazı örneği istenilmiştir.¹⁴¹⁴

Sivas Vilayeti idadi mektebi Ermenice Muallimi Tevfik Efendi'nin Kastamonu Vilayeti tercümanlığına tahvil-i memuriyet eylemesiyle birlikte yerine merkez idadisi mezunlarından vilayet maarif sandık emini Kirkor Efendi tayin edilmiştir.¹⁴¹⁵

Selanik Vilayeti dâhilindeki Tikveş kazası maarif komisyonu sandık emini Mehmed Lütfi Efendi ilave görev olarak kazadaki rüşdiye mektebinde hüsn-i hatt muallimliği de yapmıştır.¹⁴¹⁶

4.3.3.2. Muhasebe görevi

Maarif sandık emininin ilave görev olarak yapmış oldukları bir diğer görev de maarif muhasebe memuru refakatidir. Gerek muhasebe memurları gerekse sandık eminleri muhasebe işleri ile ilgili görevliler olduğundan dolayı vilayet maarif idarelerinde muhasebe memurunun bulunmaması halinde bu görev için en uygun kişilerden birisi de sandık eminleridir. Bazı vilayetlerde sandık emininin muhasebe memuru refakatinde bulundukları görülmektedir.

Konya Vilayeti maarif sandık emini Mustafa Efendi¹⁴¹⁷, Mamuretülaziz Vilayeti maarif sandık emini Ahmed Efendi¹⁴¹⁸, Cezayir-i Bahr-i Sefid Maarif İdaresi sandık emini Hüsnü Efendi¹⁴¹⁹ asıl görevleri uhdelerinde kalmak üzere muhasebe memurluğu refakatinde de bulunmuşlardır.

¹⁴¹³ BOA., MF.MKT., 644/1, 08/04/1320 (15 Temmuz 1902).

¹⁴¹⁴ BOA., MF.MKT., 941/79, 24/05/1324 (16 Temmuz 1906).

¹⁴¹⁵ BOA., MF.MKT., 379/50, 27/07/1315 (22 Aralık 1897); BOA., MF.MKT., 492/3, 10/11/1317 (12 Mart 1900).

¹⁴¹⁶ BOA., MF.İBT., 371/31, 15/05/1330 (12 Mayıs 1912).

¹⁴¹⁷ BOA., MF.MKT., 188/128, 26/05/1311 (5 Aralık 1893).

¹⁴¹⁸ BOA., MF.MKT., 473/37, 18/06/1317 (24 Ekim 1899).

¹⁴¹⁹ BOA., MF.MKT., 683/43, 15/11/1320 (13 Şubat 1903).

Maarif sandık emînlerinin asıl görevlerinin yanı sıra muhasebe memuru refakati görevini de ilave görev olarak yapmaları her vilayette uygun görülmemiştir. Van Vilayeti maarif sandık emini olan Halil Efendi'nin açık bulunan maarif muhasebe memurluğu refakatine tayini ile ilgili talebi üzerine bu iki vazifenin bir şahısta toplanması uygun olmadığı belirtilmiştir. Bundan dolayı maarif muhasebe memurluğu refakatine Halil Efendi'nin dışında başka bir kişinin seçilerek, imtihan neticesinin ve tercüme-i hal evrakının gönderilmesi istenmiştir.¹⁴²⁰

4.3.3.3. Diğer görevler

Vilayet maarif idarelerinde görev yapmış olan sandık emînleri muallimlik ve muhasebe memurluğu refakati dışında da evrak-ı münderise kâtipliği, kitap muayene memurluğu, mübeyyizlik gibi maarif idaresinde bulunan memurluklar ve içinde kütüphane bulunan idadi mektepleri gibi mekteplerde hafız-i kütüplük vb. bir kısım ilave görevlerde de bulunmuşlardır.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Maarif İdaresi sandık emini ve muhasebe memuru refiki Hüsnü Efendi ayrıca ilave görev olarak evkâf-ı münderise kâtipliği görevini de yürütmüştür.¹⁴²¹

Ankara Vilayeti maarif müdürlüğü gayrimüslim mektepler için değişik lisanlarda gelen kitap ve risalelerin kontrolü görevini yapan ve aylık 150 kuruş maaşla alan kitap muayene memurunun görevinden ayrılmasıyla bu görevi sandık emînliği ile birlikte yürütecek öncelikle Mekteb-i Mülkiye mezunu birinin olması eğer bu mektep mezunu birinin bulunması aksi halde kefalet miktarı olan 40.000 kuruşu verecek uygun birinin talip olması halinde aylık 300 kuruş ile birinin tayin edilmesi uygun görülmüştür.¹⁴²² Kısa bir süre sonra sandık emînliği göreviyle uhdesine kitap muayene memurluğu ve mübeyyizlik vazifelerinin de ilave edilmiş haliyle Osman Efendi tayin edilmiştir.¹⁴²³

Beyrut Vilayeti idadi mektebi hafız-ı kütübü Cemal Efendi'nin görevinden ayrılmasıyla bu görev vilayet maarif idaresinde sandık emini olarak görev yapan Bekir Efendi'nin uhdesine ilave görev olarak verilmiştir.¹⁴²⁴

¹⁴²⁰ BOA., MF.MKT., 548/29, 05/12/1318 (26 Mart 1901).

¹⁴²¹ BOA., MF.MKT., 683/43, 15/11/1320 (13 Şubat 1903); *Salnâme-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid* 1321, Defa 20, Vilayet Matbaası, Cezayir-i Bahr-i Sefid, 1903, s. 91.

¹⁴²² BOA., MF.MKT., 791/76, 06/05/1322 (17 Ağustos 1904).

¹⁴²³ BOA., MF.MKT., 847/42, 11/02/1323 (17 Nisan 1905).

¹⁴²⁴ BOA., MF.MKT., 128/89, 24/10/1308 (2 Haziran 1891).

Vilayet maarif idarelerinde görevli sandık eminleri bazı durumlarda vilayet maarif idaresindeki müdür veya müfettişlerin görevi olan inceleme görevlerinde de bulunmuşlardır. Bitlis vilayeti dâhilindeki Koltik karyesindeki 1871 yılında yapılmış olan inas ve zükura mahsus mektebin ruhsatnamesi talebi için gerekli incelemenin yapılması amacıyla 5 Mart 1901 tarihinde Mister Coll tarafından verilen dilekçe üzerine, 14 Mayıs 1901 tarihinde adı geçen köye vilayet maarif idaresi sandık emini Abdulkadir Efendi görevlendirilmiştir. Abdulkadir Efendi, Koltik karyesinde yaptığı incelemeler neticesinde raporunda kız-erkek 20 tane talebenin Protestan mekteb-i ibtidaisine devam ettiğini ve Ermeni çocuklardan 96 tanesinin daha okumakta olduğu bir mektebin bulunduğunu da belirterek yapılan inceleme neticesinde ruhsatname için bir sakınca olmadığını ifade etmiştir.¹⁴²⁵

4.3.4. Maaşları

İlk yıllarda maarif idaresi sandık eminliği görevini yürüten vilayet sandık eminlerinin maaşları genellikle 150 kuruştan meydana gelmekteydi. Fakat yine de bazı durumlarda bu maaş miktarı vilayetlere göre değişiklik göstermekteydi. 1890'lı yılların başında Musul Vilayeti sandık emini Mihail Efendi bu görevi 150 kuruşa yapmaktaydı.¹⁴²⁶ Diyarbakir Vilayeti nüfus kâtibi Mehmed Nureddin Bey 3 Aralık 1893 tarihinde maarif sandık emini olarak tayin edildiğinde bu görevi için 100 kuruş almaktaydı.¹⁴²⁷ 1895 yılında Diyarbakir Vilayeti maarif sandık emini olarak Mehmed Nureddin Bey'in yerine tayin olan Ahmed Nazım Efendi 200 kuruş maaş almaktayken¹⁴²⁸ Sivas Vilayeti maarif sandık eminliğine tayin edilen Bıçakçıoğlu Serkis'in maaşı birçok vilayette olduğu gibi halen 150 kuruş olarak devam etmekteydi.¹⁴²⁹

1900'lü yılların başında halen birçok vilayette maarif sandık eminleri 150 kuruş maaş ile görev yapmaktaydılar. Uhdelerine ilave görevler verilen maarif sandık eminleri ve iş yükünün yoğun olduğu bazı vilayetlerdeki sandık eminleri hariç diğerlerinin aldıkları maaşın geçinmekte yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu durumu anlatan en güzel örneklerden birisi Kastamonu Vilayeti maarif idaresinde sandık emini olarak görev yapan Mustafa Efendi'nin

¹⁴²⁵ BOA., DH. TMIK. M., 95/31, 18/06/1318 (13 Eylül 1900); Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari Ve Sosyal Yapı), s. 401-402.

¹⁴²⁶ BOA., MF.MKT., 130/34, 13/01/1309 (19 Ağustos 1891).

¹⁴²⁷ BOA., MF.MKT., 198/2, 28/08/1311 (6 Mart 1894).

¹⁴²⁸ BOA., DH. SAİDd..., 127/81, s. 81; BOA., MF.MKT., 279/55, 06/03/1313 (27 Ağustos 1895); BOA., MF.MKT., 292/9, 21/05/1313 (9 Kasım 1895).

¹⁴²⁹ BOA., DH.ŞFR., 201/57, 10/09/1312 (7 Mart 1895).

maaşının arttırılmasıyla ilgili vilayet tarafından Maarif Nezaretine yazılan 22 Şubat 1902 tarihli şukkadır:

“Devletlü efendim hazretleri

Îrâde-i çakeri sanduk emini Mustafa Efendi bendeleri vezâif-i mevduasını müstekiyaneye ifâyâ mesai-i etmekden gayru durmamakda ise de maaşının bir aile halkını idare edecek derecede bulunmamasından naşi, altı neferden ‘ibâret olan efrâd-ı ailesinin ömr-ü irade ve mâişetlerini te’min hususunda dûçâr-ı müşkilât olmakda vilâyat-ı sa’ire maârif sanduk eminlerinden bazılarının üç dört yüz kuruş raddesinde maaş aldıkları da istihbâr olunmakda bulunduğundan lütfe ve hâl-i fakîrânesine tercümen mumâileyh bendelerinin yüz elli guruşdan ‘ibaret olan ma’aşının hadd-ı layikine iblâğı hususuna ‘inâyet seniye-i cenâb nezâret penâhilerinin şayan buyrulması istirhâm mahsusuna mübâşeret kılınmış ise de ol bab da emr u ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fi 14 Zilkaade 1319 - 9 Şubat 1317

Kastamonu Maârif Müdürü

Mehmed Şerif Efendi’’¹⁴³⁰

Kastamonu Vilayeti maarif idaresinde görev yapan sandık eminlerinin maaş ile ilgili çektikleri sıkıntının 1907 yılında aynen devam ettiğini anlamaktayız. 9 Ağustos 1907 tarihinde halen vilayet maarif müdürü olan Mehmed Şerif Efendi tarafından Maarif Nezaretine yazılan bir yazıda sandık eminliğine tayin olan Mıgırdıç Efendi’nin 40.000 kuruşluk kefil tedarik etmekte zorlandığını ve buna karşılık aylık olarak verilen 150 kuruşun *“bir aile efradını idare edemeyecek az olmakdan naşi asla rağbet eden bulunmamış”* tır. Bunun üzerine eski sandık emini Mustafa Efendi görevine devam ettirilmiştir. Bir süre sonra bu görev Arif Efendi tayin edilmiş ve maaşı da arttırılmıştır. Bütçede görülmesine rağmen kullanılmayan Göynük Rüşdiyesi Hat Muallimliği ve Boyabad Rüşdiyesi Hat Muallimliğinin toplamda 185 kuruş olan maaşının 150 kuruşluk kısmı Arif Efendi’nin maaşına zam olarak ilave edilmiş ve böylece sandık emininin maaşı 300 kuruşa yükseltilmiştir.¹⁴³¹

Değişik vilayetlerde görev yapan sandık eminlerinin maaşları arasındaki farklılığı değişik bölgelerinden bazı vilayetlerden örnekleri inceleyerek durumu daha iyi anlayabiliriz. Mihail Efendi, 5 Eylül 1889 tarihinde Musul Vilayeti maarif idaresi sandık eminliği görevine

¹⁴³⁰ BOA., MF.MKT., 617/71, 19/12/1319 (29 Mart 1902).

¹⁴³¹ BOA., MF.MKT., 1021/35, 02/09/1325 (9 Ekim 1907).

tayin edildiğinde 150 kuruş maaş almaktaydı.¹⁴³² 21 Eylül 1900 tarihinde ilave görev olarak maarif muhasebe refakatine tayin edilene kadar on bir yıl boyunca bu maaş ile görev yapmıştır. Bu durum üzerine maaşına 200 kuruş zam talep etmişse de talep edilen miktar için mahallince karşılık bulunması takdirde zammın yapılabileceği karşılığı verilmiştir.¹⁴³³ Mihail Efendi muhasebe refakati ilave görevi ile birlikte 300 kuruş maaş almıştır. 1 Haziran 1904 tarihinde maaşı 400 kuruş olmuştur. 23 Ocak 1909 tarihinde sandık eminliği görevi tekrar kendisine ilave görev olarak verilmiştir. Bu ilave görev için 40 kuruş maaş almıştır.¹⁴³⁴

13 Şubat 1896 tarihinde Halil Efendi'nin yerine Mamuretülaziz Vilayeti maarif idaresinde sandık eminliğine tayin edilen muhasebe-i vilayet mülazımlarından Ahmed Efendi, 13 Şubat 1906 tarihine kadar tam on yıl boyunca bu görevde bulunmuştur.¹⁴³⁵ Bu süre içerisinde maaşı üç defa değişmiştir. Ahmed Efendi bu göreve ilk olarak başladığı 13 Şubat 1896 tarihinden 27 Ağustos 1898 tarihine kadar 100 kuruş aylık ile görev yapmıştır. 28 Ağustos 1898 tarihinden itibaren maaşı 150 kuruş olmuştur. Dört yıl boyunca bu maaş ile görevine devam etmiştir. 30 Ağustos 1902 tarihinde maaşı 200 kuruş olmuştur. Ahmed Efendi vefat tarihi olan 13 Şubat 1906 tarihine kadar bu maaş ile görev yapmıştır.¹⁴³⁶

Mamuretülaziz Vilayeti maarif idaresi sandık emini Ahmed Efendi'nin tayininden bir yıl sonra yani 13 Mart 1897 tarihinde Aydın Vilayeti maarif idaresine sandık eminliğine tayin olan Mehmed Kadri Efendi 315 kuruşu maarif hisse-i ianesinden ve 100 kuruşu evkâf-ı münderiseden olmak üzere 415 kuruş maaş ile bu göreve başlamıştır.¹⁴³⁷ Bu maaş ile dört buçuk yıl kadar görev yaptıktan sonra maarif idaresine sunduğu arzualde maaşının geçimini sağlamakta yetersiz kaldığını iletmış ve 16 Eylül 1901 tarihinde evkâf-ı münderise hasılatından 200 kuruş maaş daha ilave edilmiştir. Bu sayede maaşı 615 kuruşa yükseltilmiştir.¹⁴³⁸

4.3.5. Ödül ve ceza

Sandık eminlerinin görevleri göz önüne alındığında onlarla ilgili cezaların genellikle parasal konularla ilgili olduğu görülmektedir. Sandık eminlerine verilen cezaların daha çok

¹⁴³² BOA., DH. SAİDd..., 172/214, s. 214; BOA., MF.MKT., 112/51, 14/01/1307 (10 Eylül 1889); BOA., MF.MKT., 221/13, 28/02/1312 (31 Ağustos 1894).

¹⁴³³ BOA., MF.MKT., 753/25, 20/09/1321 (10 Aralık 1903).

¹⁴³⁴ BOA., DH. SAİDd..., 172/214, s. 214.

¹⁴³⁵ BOA., MF.MKT., 293/53, 01/06/1313 (19 Kasım 1895); BOA., ŞD., 1073/49, 07/02/1326 (11 Mart 1908).

¹⁴³⁶ BOA., ŞD., 1073/49, 07/02/1326 (11 Mart 1908).

¹⁴³⁷ BOA., MF.MKT., 615/11, 05/12/1319 (15 Mart 1902); BOA., MF.MKT., 966/3, 16/10/1324 (3 Aralık 1906);

¹⁴³⁸ BOA., MF.MKT., 583/12, 16/06/1319 (30 Eylül 1901);

zimmetlerine para geçirme, sandıkta var olan paranın eksik çıkması gibi nedenlerden dolayı ceza aldıkları görülmektedir.

Selanik Vilayeti dâhilindeki Yenice-i Vardar maarif encümeni kâtipliği ve sandık eminliği görevini yürüten Nuri Efendi hakkında maarif muhasebe memuru refiki İsmail Said Efendi'nin yapmış olduğu inceleme kaza encümen sandığı mevcudundan on bir bin dokuz yüz kırk sekiz kuruş iki pareyi zimmetine geçirdiği anlaşılmıştır. Yapmış olduğu bu yolsuzluk yüzünden kazadan kaçmış ve yapılan takibat neticesinde İstanbul'a kaçmış olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine yakalanması ile ilgili karar çıkmıştır.¹⁴³⁹

Van Vilayeti maarif sandık emini Rupen Efendi ise sandıkta var olması gereken paranın eksik çıkması nedeniyle cezalandırılmıştır. Vilayet maarif idaresi her ay sonunda maarif sandığının her ay sonunda sayımının yapılmasının neticesi maarif Nezaretine bildirilmekteydi. 1893 yılının Ocak (1309 kanun-ı sani) ayına ait pusulada maarif sandığında 64.554 kuruş 25 pare olması lazım gelirken 1.297 kuruş eksik çıkmıştır. Zimmetine geçirmiş olduğu bu paranın bir buçuk seneden beridir sandık eminliği görevinde bulunan Pupun Efendi'den veya kefilinden faiziyle birlikte tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁴⁰

Beyrut Vilayeti maarif idaresi sandık emini olan Zeki Efendi 30 Mayıs 1905 tarihinde bu görevine başlamıştır.¹⁴⁴¹ Bir müddet sonra Zeki Efendi'nin kasadan para çaldığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine Zeki Efendi işten el çektirilmiştir. Hakkında gerekli muamelenin yapılarak yerine de vekâleten muhasebe refiki Reslan Efendi tayin edilmiştir.¹⁴⁴²

4.3.6. Bir sandık emini: Mehmed Sadık Efendi

Mehmed Sadık Efendi, 1850 yılında Selanik'te doğmuştur. Daha on dört yaşında iken 13 Temmuz 1864 tarihinde Selanik'te maliye kalemine girmiş ve 50 kuruş maaşla burada çalışmaya başlamıştır. 8 Ağustos 1872 tarihinde 300 kuruş maaşla Selanik Defter-i Hakani kaleminde çalışmaya başlamıştır. 3 Ocak 1876 tarihinde 200 kuruş maaşla vilayet vergi kalemine geçmiştir. Burada çok kalmadan kırk gün sonra 13 Şubat 1876 tarihinde 250 kuruş maaşla 5. Fırka mukayyid refakatine geçmiştir. 2 Temmuz 1878 tarihinde 700 kuruş maaşla aşar muharrirliğine tayin olmuştur. 20 Mayıs 1880 tarihinden itibaren Selanik merkez harir yevmiye kitabetinde görev yapmaya başlamıştır. Buradaki görevi 1886 yılına kadar devam etmiştir. 27 Mart 1886 tarihinden itibaren ağnam kitabetinde çalışmaya başlamıştır. Önce

¹⁴³⁹ BOA., TFR.I..SL., 13/1272, 28/03/1321 (24 Haziran 1903).

¹⁴⁴⁰ BOA., MF.MKT., 205/32, 29/10/1311 (5 Mayıs 1894).

¹⁴⁴¹ BOA., MF.MKT., 897/64, 12/10/1323 (10 Aralık 1905).

¹⁴⁴² BOA., MF.MKT., 1109/80, 02/03/1327 (24 Mart 1909).

merkez vilayette görev yaptıktan bir sene sonra 27 Mart 1887 tarihinde Langaza Kazası ağnam kitabetine geçmiştir. Burada da bir yıl görev yapmış ve 27 Mart 1888 tarihinde tekrar merkez vilayette görev yapmaya başlamıştır. Sadık Efendi ağnam kitabetinde görev yaptığı sürede 250 kuruş maaşla çalışmıştır.¹⁴⁴³

Mehmed Sadık Efendi, 8 Eylül 1888 tarihinde 400 kuruş maaşla Selanik Vilayeti maarif idaresi sandık emniyeti görevine tayin edilmiştir.¹⁴⁴⁴ Mehmed Sadık Efendi'nin maarif sandık emniyetindeki görevi aralıksız olarak uzun yıllar devam etmiştir.¹⁴⁴⁵

Mehmed Sadık Efendi, Osmanlı taşrasında vilayet maarif idarelerinde sandık emini olarak tayin edilen ilk kişilerden biri olmuştur. Bu görevi uzun yıllar boyunca başarıyla yürütmüştür. Aynı görevde ve aynı vilayette uzun yıllar görev yapmış olmasının temel nedeni onun görevinde gösterdiği gayret ve başarıdan kaynaklanmıştır. Görevinde gösterdiği hüsn-i hizmetten dolayı değişik dönemlerde ödüllendirilmiştir. 19 Mart 1895 tarihinde vilayet maarif idaresi tarafından Bab-ı Âlî'ye gönderilen bazı muallim ve maarif memurlarının taltiflerine dair yazıda Sadık Efendi rütbe-i rabia ile taltif edilmiştir.¹⁴⁴⁶

4.4. Odacı

Maarif idarelerinde yardımcı hizmetli olarak görev yapan tek kişi odacıydı. Odacılar maarif idarelerinde kâtip, muhasebe memuru ve sandık eminleriyle birlikte ilk tayin edilen kişilerden biriydi. Odacıların nasıl ve hangi kıstaslara göre tayin edildiklerine dair elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir.

Günümüzde yardımcı hizmetler sınıfı, kurumlarda her türlü yazı ve dosya dağıtmak ve toplamak, müracaat sahiplerini karşılamak ve yol göstermek; hizmet yerlerini temizleme, aydınlatma ve ısıtma işlerinde çalışmak veya basit iklim rasatlarını yapmak; ilaçlama yapmak veya yaptırmak veya tedavi kurumlarında hastaların ve hastanelerin temizliği ve basit bakımı ile ilgili hizmetleri yapmak veya kurumlarda koruma ve muhafaza hizmetleri

¹⁴⁴³ BOA., MF.MKT., 472/29, 12/06/1317 (18 Ekim 1899).

¹⁴⁴⁴ BOA., MF.MKT., 472/29, 12/06/1317 (18 Ekim 1899).

¹⁴⁴⁵ *Selanik Vilayeti Salnamesi 1307*, Defa 10, Vilayet Matbaası, Selanik, 1890, s. 103; *1311 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 11, Vilayet Matbaası, Selanik, 1892, s. 35; *1311 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 12, s. 91; *1312 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 13, s. 67; *1313 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 14, s. 66; *1315 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 15, s. 162; *1318 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 16, s. 100; *1320 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 17, s. 153; *1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 18, s. 93; *1324 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 19, s. 134; *1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi*, Defa 20, s. 131.

¹⁴⁴⁶ BOA., MF.MKT., 251/45, 22/09/1312 (19 Mart 1895).

gibi ana hizmetlere yardımcı mahiyetteki görevlerde her kurumun özel bünyesine göre ve yine bu mahiyette olmak üzere ihdasına lüzum gördüğü yardımcı hizmetleri ifa ile görevli kişilerdir.¹⁴⁴⁷ Vilayet maarif idarelerinde yardımcı hizmetli olarak çalışan tek kişi odacılarıdır. Odacıların görevleri hakkında kesin bir bilginiz bulunmamakla birlikte maarif idaresindeki yazışmaların takibi, temizlik gibi temel işlevleri yerine getirdiklerini düşünebiliriz.

Kastamonu Vilayeti maarif müdürlüğü tarafından 7 Aralık 1884 tarihinde Maarif Nezaretine yazılan bir yazıda maarif idaresine tayin edilecek odacının 100 kuruş maaş ile tayin edilmesi talep edilmiştir.¹⁴⁴⁸ Fakat 22 Ocak 1889 tarihinde Maarif Nezareti tarafından Kastamonu Vilayetine gönderilen bir yazıda maarif idaresinde görevlendirilecek odacının maaşının 60 kuruş olması uygun görülmüş olup bu maaşın evkâf-ı münderise gelirlerinden karşılanması bildirilmiştir.¹⁴⁴⁹ Trabzon maarif idaresine tayin olan odacının 100 kuruş maaş ile tayin edilmiş ve maaşı mahalli maarif-i hisse-i ianesinden karşılanması istenilmiştir.¹⁴⁵⁰ Bitlis Vilayeti maarif idaresine odacı olarak tayin olan 50 kuruş maaş almaktaydı.¹⁴⁵¹

Mamuretülaziz Vilayeti maarif idaresi 8 Mayıs 1907 tarihinde Maarif Nezareti'ne yazmış olduğu tahriratta tahrirat kâtibi Mustafa Efendi ile odacı Yunus Ağa'nın maaşlarına idadi mektebi bütçesinden tasarruf olunan 100 kuruştan 20 kuruşu odacının maaşına 80 kuruşun ise tahrirat kâtibinin maaşına zam olarak eklenmesi talep edilmiştir. Maarif Nezareti'nden verilen cevapta 100 kuruştan 50 kuruşunun tahrirat kâtibinin maaşına, 30 kuruşunun da odacının maaşına eklenmesiyle 80 kuruşunun kullanılması ifade edilmiştir. Böylece odacı Yunus Ağa'nın maaşı 130 kuruşa yükseltilmiştir.¹⁴⁵²

4.5. Diğer Memurlar

4.5.1. Tercüman ve muayene memurları

Kitaplar matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte, geniş kitlelere ulaşmış ve toplumu derinden etkilemiştir. Kitapların, toplum üzerindeki etkisi arttıkça, devletin denetimi de o oranda artmıştır. Osmanlı Devleti gittikçe büyüyen bu gücü denetlemek için bazı hukukî çalışmalar yapmış ve matbaalar ile ilgili yapılan ilk nizamname, 8 Şubat 1857 tarihinde yayımlanmıştır. Matbaa Nizamnamesinde matbaaların nasıl açılması gerektiğinin yanı sıra,

¹⁴⁴⁷ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf> (03/02/2022).

¹⁴⁴⁸ BOA., MF.MKT., 93/37, 12/06/1304 (8 Mart 1887).

¹⁴⁴⁹ BOA., MF.MKT., 105/76, 20/05/1306 (22 Ocak 1889).

¹⁴⁵⁰ BOA., MF.MKT., 112/54, 14/01/1307 (10 Eylül 1889).

¹⁴⁵¹ BOA., MF.MKT., 167/100, 21/10/1310 (8 Mayıs 1893).

¹⁴⁵² BOA., MF.MKT., 1004/35, 21/05/1325 (2 Temmuz 1907).

basılacak her çeşit kitap ve risalelerin basımında nelere dikkat edileceği de belirtilmektedir. Kitaplar, Meclis-i Maarif tarafından zararlı olup olmadığı incelenecek, uygunsa Sadaretin izniyle basılabilecektir. İzinsiz basıldığı tespit edilen zararlı kitap ve risaleler zaptiye tarafından toplatılacak, bunları basan matbaalar kapatılacak ve gerekli cezalar da verilecektir.¹⁴⁵³

II. Abdülhamid döneminde 1857 tarihli *Matbaa Nizamnamesi* yürürlükten kaldırılarak 22 Ocak 1888 tarihinde yeni bir nizamname hazırlanmıştır. Yedi yıla yakın bir süre sonra bu nizamnamede yürürlükten kaldırılmış 30 Kasım 1894 tarihinde *Matbaalar ve Kitapçılar Hakkında Nizamname* yayımlanmıştır. Bu nizamname II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır. *Matbaalar ve Kitapçılar Hakkında Nizamnamesine* göre Maarif Nezareti'nin resmi ruhsatı olmadan matbaa sahipleri hiçbir kitabı basamayacaklardır. Yayımlanması talep edilen kitap için Maarif Nezareti üç ay içerisinde resmi ruhsatı için red veya olur kararını verecektir. Kitabın kaç nüsha basımı yapıldığına dair bir beyanname ile beraber, kitap yayımlanmadan önce kitabın beş nüshası İstanbul'da Maarif Nezareti'ne taşrada ise Maarif müdürlerine verilecektir. Basılan nüshaların aslına uygun olup olmadığı incelendikten sonra, nüshalardan birine aslına uygundur ve yayımlanabileceğine dair bir ibare yazılıp, mühürlendikten sonra sahibine teslim edilecektir. Maarif Nezareti kitabın basılmasına izin vermediği takdirde kitabın sahibinin eser incelemesi için Şurâ-yı Devlet'e müracaat etme hakkı bulunacaktır. Bastığı kitabın tasdikli nüshasını elinde bulundurmayan matbaa sahiplerinden yedi Osmanlı altınından on beş Osmanlı altınına kadar nakit para cezası alınacaktır. II. Abdülhamid döneminde kitap basımı üzerinde tam bir denetim mekanizması oluşturulmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte fiilen kaldırılan kitap basımındaki denetimin hukukî olarak son bulması ise, 29 Temmuz 1909 tarihli *Matbaalar Kanunu* ile olmuştur.¹⁴⁵⁴

1857 tarihli *Matbaa Nizamnamesi* ile kitap basımının denetlenmesi Meclis-i Maarife verilmiştir. 1879 yılında kurulan Telif ve Tercüme Dairesinin görevlerinden biri de kitapların basım öncesi denetlenmesini Meclis-i Maarif yerine yapmaya başlaması olmuştur. 30 Aralık 1881 tarihinde Telif ve Tercüme Dairesi ile Matbaalar İdaresi birleşerek unvanı Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti meydana getirilmiştir. Bu heyetin oluşturulmasından sonra yayımlanması istenen kitapların incelenmesi de bu heyet tarafından yürütülmüştür.

¹⁴⁵³ Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S,5, İstanbul, 2004, s.89, 92.

¹⁴⁵⁴ Fatmagül Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi*, s.94-95.

Encümen-i Teftiş Heyeti'nin görevi sadece kitapların veya risalelerin basım öncesi denetimini yapmakla sınırlı kalmamıştır. Heyet, gümrüklerde ve postahanelerde bulunan muayene memurlarının içeriğini tespit edemediği kitap ve risaleleri de incelemeye başlamıştır. Ayrıca kütüphaneleri de teftiş etme yetkisi bulunmaktadır. Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyetiyle birlikte kitapların denetimi kitap basımıyla kalmamış, kitabın olduğu her yere sıçramıştır. 1892 yılında kurulan ve Maarif nazırının başkanlığında beş azadan oluşan Tedkik-i Müellefat Komisyonu Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından incelenen Türkçe, Arapça, Farsça kitaplar ile Türkçe piyesleri tekrar incelemekteydi.¹⁴⁵⁵

4.5.1.1. Tayinleri

Uluslararası posta ofisleri, yabancı posta buharlı nakliye şirketlerinin düzenli bir şekilde seferler yapmalarıyla daha da işlerlik kazanmaya başlamıştır. Bu posta ofisleri ve nakliye şirketleri, devletin posta ihtiyacının karşılanması yönünde görünürde olumlu bir imaj sergileseler de gerçekte birçok soruna sebebiyet vermekteydiler. Sebebiyet verdikleri sorunlardan birisi de devleti hedef alan zararlı içerikteki yayın ve evrakların dolaşımına ön ayak oldukları anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti topraklarında misyonerlik faaliyetlerini çoğaltmaya başlamasıyla birlikte çoğaltmaya başlayan bu yabancı postaların zararlı içerikteki yayın ve evrakların yani “muzır neşriyat” addedilen zararlı yayınların dolaştırılmasıyla şikâyetler 1840’lı yıllar da başlamıştır. Bu dönemde Marsilya’dan İstanbul’a gelen Fransız Deniz Posta Servisi buharlılarında birtakım “muzır neşriyat” ele geçirildiğine dair Babıali’ye şikâyetler gelmiştir.¹⁴⁵⁶ 1880’li yılların ikinci yarısında uluslararası posta ofisleri ve nakliye şirketlerinin “muzır neşriyat” addedilen zararlı yayınların dolaştırılmasına neden olmaları gerekçesiyle gözetim altında tutulmasına karar verilmiştir. Özellikle deniz postası yoluyla zararlı yayınlar girişinin tespit edildiği merkezlerde vilayet tercümanının hazır bulundurulması gündeme gelmiştir.¹⁴⁵⁷

“Muzır neşriyat” addedilen zararlı içeriğe sahip olduğu tespit edilen yayınların Osmanlı Devleti sınırlarındaki dolaşımını engellemek üzere, Posta ve Telgraf Teşkilatı merkez ve taşra müdürlerine telgraf çekerek, gerekli hassasiyetin gösterilmesini buyurmuştur. Benzer doğrultuda, yabancı devletlerden gelen kitap ve risale gibi basılı

¹⁴⁵⁵ Fatmagül Demirel, *Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi*, s.95-98.

¹⁴⁵⁶ Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 263.

¹⁴⁵⁷ Mehmet Şükrü Yaman, *Osmanlı Posta Teşkilatı’nın Dünya Posta Birliği İle İlişkileri (1874-1920)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2021, s. 179.

yayınların arasında Osmanlı Devleti aleyhinde içerik olup olmadığını kontrol etmek üzere yabancı postanelerde Maarif İdareleri'nin birer görevli memur bulundurmasına karar verilmiştir.¹⁴⁵⁸

Muayene memurlarının tayin edilmelerindeki bir diğer önemli neden ise vilayetlerde bir veya birden fazla sayıda matbaanın açılması olmuştur. Matbaaların açılmasına paralel olarak genellikle vilayet merkezlerinde olmak üzere bazı büyük sancaklarda da kitapçıların açılması ve çoğalması da etkili olmuştur.

Muayene memurları değişik vilayetlerde vilayetin değişik isimlerle görev yapmışlardır. Bu memurların genellikle matbaalar müfettişi ve kütüb ve resail muayene memuru, fahri Almanca kütüb ve resail muayene memuru, birinci kısım muayene memuru, ikinci kısım muayene memuru, kütüb-ü ecnebiye ve Arabiye muayene memuru, kütüb-ü Türkiye muayene memuru, matbuat-ı ecnebiye muayene memuru adıyla görev yapmışlardır.

Vilayet maarif idarelerinde kitap, mecmua ve gazetelerin tercüme ve muayenesiyle ilgili memurların ilk tayin edildiği vilayetlerden biri Selanik olmuştur. Birçok vilayette 1890'lı yılların ikinci yarısından itibaren tayin edilmeye başlayan muayene memurları veya tercümanlar burada 1880'li yılların ikinci yarısından itibaren görev yapmaya başlamışlardır.

Selanik Vilayetinin muayene memurlarının tayin edildikleri ile vilayet olmasında basın hareketlerinin önemli bir etkisi olmuştur. 1860'lı yıllardan sonra vilayette matbaalar çoğalmaya başlamış ve buna paralel olarak basın yayın faaliyetleri de artmıştır. 1869 yılında, vilayette Slavca konuşanların on beş günde bir çıkan bir bültenleri bulunmaktaydı. Bu dönemde yayımlanan *Selanik* adlı yerel yayın organı olan mecmua Türkçe, Bulgarca, Rumca ve Yahudi-İspanyol dillerinde olmak üzere dört ayrı dilde yayın yapmaktaydı.¹⁴⁵⁹

Selanik Vilayeti maarif idaresinde tayin edilen ilk tercümanlar Bulgarca yayınlanan muzır kitapların kontrolü için tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum vilayette 1867 yılından itibaren açılmaya başlanan Bulgar mekteplerinin yanı sıra şehirdeki kitapçılardan da kaynaklanmıştır. Şöyle ki En bilinen kitapçı olan Aya Tanas mahallesindeki Semerciyef'in kitapçı dükkânında yalnızca Bulgarca yayımlar bulunmaktaydı. Semerciyef Sofya hükümeti adına çalışmaktaydı. Bundan dolayı kendisinden kuşku duyulmuştur. Bulgar mekteplerinde görev yapan muallimler ile sürdürdüğü yazışmalar soruşturmalara yol

¹⁴⁵⁸ Mehmet Şükrü Yaman, *Osmanlı Posta Teşkilatı'nın Dünya Posta Birliği İle İlişkileri (1874-1920)*, s. 179.

¹⁴⁵⁹ Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010, s.355.

açmış, Osmanlı yetkilileri onu hep yerinde duramayan ve entrikacı bir unsur olarak kabul etmişlerdir.¹⁴⁶⁰ Semerciyef, muzır faaliyetleri dolayısıyla Konya'ya sürgün edilmiştir.¹⁴⁶¹

1888 yılında vilayette rüşdiye mektebi eski Fransızca muallimi Edhem Efendi'nin Bulgarca Muzır Kitab Tetkik Memuru olarak görev yaptığı da görülmektedir. Edhem Efendi'nin Bulgarca'ya tam olarak vakıf olmamasından dolayı bu yıl içerisinde yerine, Vilayet Maarif Meclisi Tercümanı Mihalaki Efendi tayin olmuştur.¹⁴⁶²

Maarif idaresinde görevlendirilecek olan muayene memurlarının asıl görevlendirilme nedenleri yabancı dillere vakıf olmaları olmalarıydı. Görevlendirileceği vilayette konuşulan bir yerel dil olabileceği gibi Fransızca başta olmak üzere İngilizce, Rusça, Almanca gibi dönemin uluslararası dilleri gibi bir dilde olabilmekteydi. Selanik Vilayeti maarif idaresi muayene memurluğunda görev yapan Mihalaki Efendi'nin bazı dilleri bilmediği için yetersiz kalması ve azli mümkün olmaması dolayısıyla ayrı bir memurun tayin edilmesi talep edilmiştir. Bu göreve tayin edilen Yorgaki Efendi'nin Osmanlı, Alman, Sırb, Ulah, Bulgar lisanlarına aşina olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁶³ Agob Efendi, 28 Eylül 1881 tarihinde Edirne Vilayetine muhtelif lisanlar muayene memurluğuna tayin edilmiştir.¹⁴⁶⁴ Tayin edilirken onun Edirne Vilayeti Rum, Bulgar, Ermeni ve Fransızca dillerinde yayılmış kitap ve risalelere vakıf olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁵ Agob Efendi'nin sicil kaydında Türkçe, Fransızca, Bulgarca, Slavca okuyup yazabildiği ve Latince ve Almanca'ya ise aşina olduğu kayıtlıdır.¹⁴⁶⁶

Bazı vilayetlerin maarif idarelerinde muayene memurluğu görevinde bulunana memurların sayısı birden fazla olmuştur. Buna vilayetlerdeki matbaa sayısının artmasına paralel olarak çok sayıda kitap, mecmua ve gazete yayınlanmaya başlanmış olması neden olmuştur. Matbu kitapların çoğalmasıyla birlikte vilayetlerde kitapçılar çoğalmaya başlamıştır bu da muayene memurlarının çoğalmasında etkili olmuştur. Ayrıca vilayetlerdeki misyoner ve azınlık mekteplerinin çoğalmasıyla birlikte bu mekteplere gönderilen, getirilen kitap, mecmua ve gazetelerinde çoğalması da diğer bir neden olmuştur.

Aydın (İzmir) Vilayetinde XIX. yüzyılın ikinci yansından itibaren birçok matbaanın tesis edilmesiyle birlikte yayıncılık faaliyetlerinin de gelişmesi etkili olmuştur. Bundan

¹⁴⁶⁰ Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, s.354-355.

¹⁴⁶¹ BOA., *DH.MKT.*, 2061/122, 29/08/1310 (18 Mart 1893).

¹⁴⁶² BOA., *DH.MKT.*, 1513/61, 08/10/1305 (18 Haziran 1888).

¹⁴⁶³ BOA., *MF.MKT.*, 107/76, 23/07/1306 (25 Mart 1889).

¹⁴⁶⁴ BOA., *DH.SAİDd...*, 137/107, s.107.

¹⁴⁶⁵ BOA., *MF.MKT.*, 137/76, 21/08/1309 (21 Mart 1892).

¹⁴⁶⁶ BOA., *DH.SAİDd...*, 137/107, s.107.

dolayı vilayetteki neşriyat hareketlerini bir muayene memuruyla denetlemek mümkün olmamaktaydı. Maarif Nazırı, 1893 yılında padişahın Aydın (İzmir) vilayeti maarif idaresinde görev yapmak üzere 500 kuruş maaşla ikinci bir muayene memuru istemiştir. 1898 yılında vilayette muayene memurluğu görevlisi olarak “*Matbaalar Müfettişi ve Kütüb ve Resail Muayene Memuru*”, “*Kütüb ve Resail Muayene Memuru*”, “*Fahri Almanca Kütüb ve Resail Muayene Memuru*” olmak üzere üç ayrı memuriyet bulunmaktaydı. Ayrıca aynı yıl içerisinde maarif idaresi bünyesinde “*Kütüb ve Resail-i Ecnebiye Muayene Memurluğu*” kurulmuştur. Bu memuriyet vilayet maarif müdürlüğü görevinde bulunan İsmail Naili Bey’in uhdesinde kalmıştır.¹⁴⁶⁷ Bağdad Vilayeti maarif idaresinde ise XX. yüzyılın başından itibaren “*Birinci Kısım Muayene Memuru*” ve “*İkinci Kısım Muayene Memuru*” olmak üzere iki muayene memuru görev yapmıştır.¹⁴⁶⁸ Selanik Vilayeti maarif idaresinde ise muayene memuru adıyla üç ayrı kişi görev yapmıştır.¹⁴⁶⁹

4.5.1.2. Görevleri

Muayene memurlarının temel görevi vilayet dâhilinde yayımlanan ve çeşitli yollarla yurt dışından içeriye sokulmak istenen kitaplar, gazeteler gibi yayınların siyasi, ideolojik bir fikir taşıyıp taşımadığı, ülke hakkında yanlış bilgilerin olup olmadığı yasaklı kelimelerin olup olmadığı gibi hususları kontrol etmek olmuştur.

Muayene memurlarının görevleri maarif idare binalarının dışında da devam etmiştir. Bunlar görev yaptıkları vilayetlerde bulunan vilayet postanelerinde de muayene görevini yerine getirmişlerdir. Maarif Nezareti bu durumu taşrada muayene memurlarının bulunduğu müdürlüklerin olduğu vilayetlerde postanelere gelen kitap ve risalelerin zamanında muayene edilmesini ve muzır yayınların yurda sokulmamasını birçok defa maarif idarelerine bildirmiştir.¹⁴⁷⁰ Bu duruma Erzurum Vilayetinde olduğu gibi bazı posta müdürleri karşı çıkmışsa da¹⁴⁷¹ maarif muayene memurları postanelerde kitap ve risalelerin dağıtılmadan önce maarif memurlarınca muayene edilmesine devam edilmiştir.¹⁴⁷² Maarif muayene memurlarının postane dışında gümrük ve limanlarda da bu görevi yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Gerek postane gerekse gümrük ve limanlarda zararlı yayın ve mektupların

¹⁴⁶⁷ Tutsak, *İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 50-51, 88-89.

¹⁴⁶⁸ SNMU, 1321, s. 406.

¹⁴⁶⁹ SNMU, 1321, s. 513.

¹⁴⁷⁰ BOA., MF.MKT., 551/48, 23/12/1318 (13 Nisan 1901).

¹⁴⁷¹ BOA., MF.MKT., 141/6, 27/10/1309 (25 Mayıs 1892).

¹⁴⁷² BOA., DH.MKT., 498/21, 28/01/1320 (7 Mayıs 1902); BOA., DH.MKT., 2605/125, 15/06/1322 (27 Ağustos 1904).

tespitine yönelik muayene görevinin maarif muayene memurlarına verilmesinde dönemin ekonomik şartları ve sansür memurlarının lisan bilgilerindeki yetersizlik etkili olmuştur. Çünkü vilayetlere gelen gazete, kitap, risale ve mektupların incelenmesi için postane, gümrük ve limanlarda istihdamı talep edilen sansür memurlarına verilecek maaşa karşılık bulunamadığından bu talep yerine getirilemediği cihetle yayınların, başta maarif görevlileri olmak üzere diğer mülki görevlilerle birlikte kontrol edilerek idare-i maslahat olunması; ayrıca postanelerde görevli olan muayene memurlarının yabancı dillere olan yetersizliklerinden dolayı maarif müdürlüklerinde görevli olan muayene memurlarının bu zararlı yayınların tespitinde görev yapmaları istenmiştir.¹⁴⁷³

Maarif Nezareti 12 Ağustos 1892 tarihinde maarif müdürlüklerine maarif idarelerinde görev yapan muayene memurları ile postanelerdeki memurlar tarafından müştereken muayene edilip alıkonan zararlı gazete, kitap ve risaleler ile ilgili bir defter tutulmasını istemiştir. Bu deftere zararlı olduğu tespit edilen yayının ismi, yayın tarihi, yayın yeri, yayın dili gibi temel özelliklerinin yazılmasını ve tutulan defterin bir suretinin nezarete gönderilmesini hem Posta ve Telgraf Nezareti'ne hem de maarif müdürlüklerine bildirmiştir.¹⁴⁷⁴ 11 Eylül 1893 tarihinde Kosova Vilayetine yazılan bir yazıda da zararlı olduğu tespit edilen kitap ve gazetelerin kütüb-i muzırca cedvellerine kaydedilmesi yazılmıştır.¹⁴⁷⁵

4.5.1.3. Maaşları

Vilayet maarif idarelerinde kitap, mecmua ve gazetelerin tercüme ve muayenesiyle ilgili memurların ilk tayin edildiği vilayetlerden biri Selanik olmuştur. 1888 yılında vilayette rüşdiye mektebi eski Fransızca muallimi Edhem Efendi'nin Bulgarca Muzır Kitap Tetkik Memuru olarak görev yaptığı da görülmektedir. Edhem Efendi'nin Bulgarca'ya tam olarak vakıf olmamasından dolayı bu yıl içerisinde yerine, Vilayet Maarif Meclisi Tercümanı Mihalaki Efendi tayin olmuştur.

Selanik vilayetinde 1889 yılında kitap ve evrak muayene memuru olarak göreve başlayan Yorgaki Efendi'nin maaşı 1.000 kuruş idi. Maarif Nezareti Yorgaki Efendi'nin maaşının vilayet bütçesinden ödenmesini istemiştir.¹⁴⁷⁶ Yorgaki Efendi'nin maaşının 1889 yılı gibi incelediğimiz dönem için erken sayılabilecek bir tarihte bu kadar yüksek olmasının

¹⁴⁷³ BOA., DH.MKT., 498/21, 28/01/1320 (7 Mayıs 1902).

¹⁴⁷⁴ BOA., MF.MKT., 147/89, 18/01/1310 (12 Ağustos 1892).

¹⁴⁷⁵ BOA., MF.MKT., 180/38, 29/02/1311 (11 Eylül 1893).

¹⁴⁷⁶ BOA., MF.MKT., 107/76, 23/07/1306 (25 Mart 1889).

temel nedeninin Selanik gibi stratejik bakımdan önemli bir vilayette görev yapmış olmasıyla birlikte Osmanlı, Alman, Sırb, Ulah, Bulgar lisanlarına aşina olmasının etkili olmuştur.

Ali Vasfi Bey, 13 Mayıs 1898 tarihinde Bağdad Vilayeti maarif idaresi kütüb ve resail muayene memurluğuna tayin edilmiştir. Ali Vasfi Bey, aylık 150 kuruş maaşla bu görevde çalışmıştır.¹⁴⁷⁷

Beyrut vilayeti maarif idaresi kitap muayene memurunun maaşı 450 kuruştur. Bu göreve tayin edilen Beyrut Vilayeti Mektubi Kalemi Müsevvidi Mustafa Hikmet Efendi'ye 250 kuruş ve Mektubi Kalemi hulefasından Yusuf Efendi'ye ise maaşın geri kalanı olan 200 kuruş maaş bağlanmıştır. Mustafa hikmet efendi ve Yusuf Efendi tayin edildikleri bu göreve başladıklarından dolayı ilk aylarda memuriyetleri tasdik edilene kadar geçen süre için yarım maaş, memuriyetlerinin tasdiki tarihinden itibaren ise tam maaş verilmiştir.¹⁴⁷⁸

4.5.2. Fahri müze memuru

Osmanlılar döneminde çeşitli eserlerin korunması amacıyla depolamış ve saklamışlardır. Bu sayede yok olmaktan kurtarılmışlardır. Topkapı Sarayı birinci avlusunda bulunan Aya İrini Kilisesi, İç Cebehane şekline sokularak, bütün Osmanlı tarihi boyunca bilhassa savaş ganimetleri olarak ele geçirilen çeşitli silah ve savaş aletleri burada depolanmış, böylece bugünkü askeri müzenin özü meydana getirilmiştir. Modern anlamda müzecilik çalışmalarının başlangıcı ise 1846 yılında Tophane-i Amire müşiri Rodosîzâde Damat Fethi Ahmet Paşa'nın girişimleri ile başlamıştır. Fethi Ahmet Paşa eski eserleri Aya İrini Kilisesinde toplayarak Mecma-ı Âsâr-ı Atîka (Eski Eserler Bölümü) ve Mecma-ı Esliha-ı Atîka (Eski Silahlar Bölümü) şeklinde iki bölüm halinde tanzim etmiştir.¹⁴⁷⁹ Fethi Ahmet Paşa'nın bu alandaki çabalarından sonra Sadrazam Ali Paşa'nın son sadareti döneminde bu fikir yeniden canlandırılmıştır. Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında Avrupa'ya yaptığı seyahatte gördüğü müzelerin etkisiyle bu fikri desteklemesi bu alandaki çalışmaların önünü açmıştır.¹⁴⁸⁰ Bu dönem Maarif nazırı olan Safvet Paşa Osmanlı Devleti'nin tarihi eserler alanındaki girişimlerinin güçlendirilmesine yönelik ilk resmi adımları atan kişi

¹⁴⁷⁷ BOA., DH.SAİDd..., 125/257, s.257; BOA., MF.MKT., 412/41, 09/04/1316 (27 Ağustos 1898).

¹⁴⁷⁸ BOA., MF.MKT., 668/4, 10/07/1320 (13 Ekim 1902).

¹⁴⁷⁹ Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1596-1597.

¹⁴⁸⁰ Meltem Begüm Saatçı Ata, "Müzeciliğin Gelişmesinde Müze-i Hümayûn Müdürleri Philipp Anton Dethier ve Osman Hamdi Bey Dönemlerinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C.20, S.3, Gaziantep, 2021, s. 1475.

olmuştur.¹⁴⁸¹ İlk Âsar-ı Atika Nizamnâmesi 13 Şubat 1869 tarihinde yayınlanmıştır.¹⁴⁸² Âsar-ı Atika ile ilgili iş ve işlemlerin yürütülmesi görevi Maarif Nezareti'ne verilmiştir.¹⁴⁸³ Safvet Paşa'nın koleksiyonculuk merakı, Müze-i Hümayûn'un teşkil edilmesindeki amaçlarından birinin de eğitim oluşu, Müze-i Hümayûn'un işlerini de nazırlığının görevleri arasına almasında önemli rol oynamıştır. Nitekim Müze-i Hümayûn, Maarif Nezareti'ne bağlandıktan sonra müzede bir mektep açılması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁸⁴ Ayrıca Müze-i Hümayûn'un kuruluşunun ilan edilmesiyle birlikte Aydın, Saruhan, Adana, Hüdavendigâr, Konya, Trablusgarp, Selanik ve Girit vilayetlerine gönderdiği bütün tarihi eserlerin özenle ambalajlanarak başkente gönderilmesini istemiştir.¹⁴⁸⁵

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kazı yapmak için gelen arkeolog ve araştırmacılar izin almak zorundaydılar. 1840'lı yıllarda, henüz daha nizamnameler çıkmamışken bile arkeolog ve araştırmacıların, devletten izin aldıkları görülmektedir. İzin alma mecburiyeti nizamnameler döneminde de devam etmiştir. 1869, 1874, 1884 ve 1906 nizamnamelerine göre kazı yapacak kişi veya kişiler ilk olarak Maarif Nezareti'ne müracaat edilecekti. Maarif Nezareti'nden izin alacaklardı. Resmi izin alamayanalar hiçbir yerde kazı yapamayacaklardı.¹⁴⁸⁶ Alınan izinler çerçevesinde kazılar yapılmıştır.

Asar-ı atika ile ilgili bulunan eserler veya yapılacak olan kazılarla ilgili memurların tayinleri ve nasıl hareket edileceği değişik yıllarda yayımlanan nizamnameler ile düzenlenmiştir. 1874 yılında yayımlanan Âsar-ı Atika Nizamnamesi 'ne göre taşınmayan eserden sahipli yerde bulunan ve mükemmel olan bazı ibadet yerleri ve yapıların korunması için, yerel hükümet tarafından, bir memur tayin edilecekti. Kazı yapılacak yer, hükümetçe devamlı kontrol edilmesi zor olacak derecede uzak olur ise, kazı izni alan kişinin yanına, masrafı kendisi tarafından karşılanmak üzere bir memur tayin edilecekti. 1884 Nizamnamesi 'ne göre; kazı yapılacak yerde hükümet tarafından söz sahibi ve bilgili bir memur bulundurulacaktı. Araştırmaya başlanmadan önce izin belgesi verilirken araştırmacıdan, bu memurun hükümetçe belirlenen harcırah ve maaşının tamamı alınırdı. Kazı sırasında, aydan aya ve Maarif Veznesi'nden

¹⁴⁸¹ Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 103-104.

¹⁴⁸² *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 1053, 13 Şubat 1869, s.1; Hüseyin Karaduman, "Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi", *Belgeler*, C. XXV, S. 29, Ankara, 2005, s. 74.

¹⁴⁸³ BOA., İ. ŞD., 11/547, 04/10/1285 (18 Ocak 1869).

¹⁴⁸⁴ Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, s. 105; İbrahim Serbestoğlu – Turan Açık, "Osmanlı Devleti'nde Modern Bir Okul Projesi: Müze-i Hümayun Mektebi", *Gazi Akademik Bakış*, C. 6, S.12, Ankara, 2013, s. 161.

¹⁴⁸⁵ Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, s. 104.

¹⁴⁸⁶ Burcu Kutlu Dilbaz, *Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi., İstanbul, 2014, s. 203-206.

ödemesi yapılır. Kazı şayet izin belgesinden önce biter ve kazı çalışması terk edilir ise, memur maaşı için toptan alınan parann kalanı, araştırmacıya iade edilecekti.

Vilayetlerde eski eserlerle ilgili faaliyetlerin bürokratik takibi ve gözetleme işleri maarif müdürlükleri tarafından yapılmaktaydı. Özellikle eski eserler bakımından zengin olan bölgelerde maarif müdürlükleri bünyesinde görev yapmakta olan fahri müze memurları görevlendirilmiştir.

Fahri müze memurlarının tayinlerinde özellikle ilgili yörede tarihi süreçte kurulmuş medeniyetlere ait bilgi ve birikimi olan ve Diyarbekir, Musul vilayetlerinde halen kullanılan Keldani, Süryani gibi dilleri hâkim olan kişilerden seçilmişlerdir. Musul Vilayetinde fahri müze memurluğu görevi uhdesine verilen Musul Keldani Mektebi Müdürü Mösyö Sebastin Şilk'e bu görevi verilmesinde Keldani ve Asuri tarih ve sanatına vakıf olması etkili olmuştur.¹⁴⁸⁷

Diyarbekir Vilayetinde fahri müze memuru olarak görevlendirilen dava vekili Natık Efendi'nin bu göreve uygun görülmesinde ise eskiden beri Müze-i Hümayun'a birçok meskukat ve eski eserin kazandırılmasında katkı sağlamış olmasıyla vilayet dâhilindeki eski eserlere vakıf olması etkili olmuştur.¹⁴⁸⁸ Natık Efendi kendisine fahri müze memurluğu unvanı verilmeden önce Diyarbekir Vilayetinde birinci sınıf dava vekili olarak görev yaptığı ve Çiftehan'da ikamet ettiği dönemde 1892 yılı içerisinde 150 bakır, 125 gümüş ve 2 altın olmak üzere toplamda 277 adet meskukatı Müze-i Hümayun'a hediye etmiştir. Ayrıca bu meskukat ile birlikte fotoğraflarını gönderdiği değerli taşların çok değerli oldukları anlaşıldığından sergilenecek kıymette bulunduğu ve bundan dolayı güvenli bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.¹⁴⁸⁹ Natık Efendi'nin eski eserler hususunda göstermiş olduğu bu hassasiyetten dolayı kendisine iftihar madalyası verilmesi talep edilmiştir.¹⁴⁹⁰

Osmanlı taşrasında maarif idarelerinde görevli fahri müze memurları belirli vilayetlerde görev yapmışlardır. Bu memuriyet her vilayette mevcut değildi. Bu memurların görev yaptığı vilayetler önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve eski eserler bakımından

¹⁴⁸⁷ BOA., BEO., 866/64922, 08/06/1314 (14 Kasım 1896).

¹⁴⁸⁸ BOA., MF.MKT., 192/96, 07/07/1311 (14 Ocak 1894).

¹⁴⁸⁹ BOA., MF.MKT., 148/92, 07/02/1310 (31 Ağustos 1892); BOA., MF.MKT., 148/129, 09/02/1310 (2 Eylül 1892).

¹⁴⁹⁰ BOA., İ.TAL., 11/51, 15/06/1310 (4 Ocak 1893). İncelediğimiz dönemden bir yıl sonra yani 1919 yılında Konya Vilayetine bağlı Teke Sancağında da bir fahri müze memuru tayin edilmiştir. İtalyanların Antalya'yı işgali sırasında eski eserleri toplamaya başlaması üzerine burada muallimlik görevinde bulunan Süleyman Fikri Bey kentte bir müze kurulmasına öncülük etmiştir. Müzenin kuruluşuyla birlikte buraya fahri müze memuru olarak görevlendirilmiştir. Musa Seyirci, Antalya Müzesi Kurucusu Süleyman Fikri Erten Armağanı, Antalya Müzesi Yay., Antalya, 1994, s. 6.

zengin vilayetlerdi. Tablo 4.5’de de görüldüğü üzere 1900’lü yılların başında 12 ayrı yerde fahri müze memuru görev yapmaktaydı. Bu fahri müze memurlarının görev yaptıkları bölgelere baktığımızda Basra, Hicaz ve Yemen bölgesi hariç Bağdad, Musul, Lübnan (Sayda), Kudüs-ü Şerif, Haleb (Antakya) vilayetleri ve sancakları gibi Ortadoğu coğrafyasında ve Anadolu’da Aydın (İzmir-Bergama, Balatlık), Hüdavendigâr (Karahisar-ı Sahib Sancağı) ve Diyarbakir vilayetleri ile müstakil sancaklardan biri olan Biga Sancağında bu memurların görev yaptığı görülmektedir. Bunun dışında Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti (Midilli ve İstanköy Sancağı)’nda da bir memur görev yapmaktaydı.

Fahri müze memurluğu yapan kişilerden mesleklerini tespit ettiğimiz kişilerin mesleklerine incelediğimizde Diyarbakir Vilayetinde görev yapan Natık Efendi dava vekili, Musul Vilayetinde görev yapan Mösyö Şayil Efendi Keldani Mektebinde müdür, Aydın Vilayetinde Balatlık’ta görev yapan Kanasi Efendi istasyon memuru, Haleb Vilayeti Antakya kazasında görev yapan Hüseyin Hüsnü Efendi ise nüfus memuru olarak görev yapmaktaydı. Ayrıca Hüdavendigâr Vilayeti Karahisar-ı Sahib Sancağında görev yapan Ahmed Çelebi maarif komisyonu reisliği, Haleb Vilayeti Antakya kazasında görev yapan Hüseyin Hüsnü Efendi ise maarif komisyonu azalığı yapmaktaydı.

Tablo 4.5. *Vilâyât-ı Şâhâne’de görevli fahri müze memurları*

Sıra	Vilayet/Sancak/Kaza	Fahri Müze Memuru	Asıl Görevi
1	Diyarbakir Vilayeti	Natık Efendi	Dava Vekili
2	Biga Sancağı	Eyüb Sabri Efendi	
3	Midilli Sancağı	Kulaksızade Ahmed Efendi	
4	Kudüs-ü Şerif Sancağı	Halidizade Şevket Efendi	
5	Bergama Kazası	Çolakıdi Efendi	
6	Musul Vilayeti	Mösyö Şayil Bey	Mektep Müdürü
7	Bağdad Vilayeti	Necib Bey	
8	Aydın Sancağı Balatlık	Kanasi Efendi	İstasyon Memurluğu
9	Karahisar-ı Sahib Sancağı	Ahmed Çelebi Efendi	
10	Sayda Kazası	Hohrizade Hüseyin Efendi	
11	Antakya Kazası	Hüseyin Hüsnü Efendi	Nüfus Memuru
12	İstanköy Sancağı	Yakovez Zerafeti Efendi	

(Kaynaklar 1487-1494 nolu dipnotlarda verilmiştir)

Maarif idarelerinde görev yapan fahri müze memurları, vilayet sınırları içerisinde bulunan eski eserlere ait çalışma yapacak olan yabancı arkeologların faaliyetlerini gözetlemek, bunların nizamnamelere uygun bir şekilde hareket edip etmediklerini

denetlemek ve merkeze bunu rapor etmekle yükümlüydüler. Fakat Tablo 4.5’de de görüldüğü üzere fahri müze memurlarının birçoğu sancak veya kaza merkezlerinde görev yapmaktaydılar. Bu durum onların bu görevlerini istenilen bir şekilde yürütememelerine neden olmaktaydı. Bu yüzden çalışma yapacak olan yabancı arkeologları gözetleme ağı daha sonra vilayetlerde valileri ve kazalarda kaymakamları, idadi mekteplerinin bulunduğu bölgelerde idadi müdürlerini, idadilerin bulunmadığı daha küçük yerleşim yerlerinde rüştiye muallimlerini, polisi ve jandarmaları da içerir hale getirilerek genişletilmiştir.¹⁴⁹¹ Ayrıca bu memurların görevlerini fahri olarak yapmaları ve asıl mesleklerinin farklı olması nedeni bunların kazı alanlarındaki görevlerini tam anlamıyla yerine getirememelerindeki diğer önemli bir neden olmuştur.

Fahri müze memurları görevlerinde gösterdikleri başarılı çalışmalardan dolayı ödüllendirilmişlerdir. Diyarbekir Vilayetinde görevli olan Natık Efendi daha fahri müze memuru olarak görevlendirilmeden evvel eski eserler hakkında yapmış olduğu iftihar madalyası ile ödüllendirilmişti. Natık Efendi ayrıca salise rütbesi ile taltif edilmiştir.¹⁴⁹² Bergama’da fahri müze memuru olarak görev yapan Dimitri Çolakidis Efendi görev bölgesindeki kazı alanlarında yapılan Alman arkeolojisine yapmış olduğu hizmetlerden dolayı Almanya Devleti tarafından Dördüncü Rütbe Eagle Rouge Nişanı ile Koron Dö Purus Nişan ile taltif edilmiştir.¹⁴⁹³ Biga’da fahri müze memuru olarak görev yapan Eyüb Sabri Efendi’nin ise salise rütbesi ile taltif edilmiştir.¹⁴⁹⁴

¹⁴⁹¹ Zeynep Çelik, *Asar-ı Atika Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeoloji Siyaseti*, Çev. Ayşen Gür, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul, 2016, s. 174-175.

¹⁴⁹² *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319, s. 49; 1321, s. 49.

¹⁴⁹³ BOA., BEO., 1599/119855, 27/08/1318 (20 Aralık 1900); BOA., BEO., 1600/119955, 01/04/1318 (29 Temmuz 1900); BOA., MF.MKT., 537/21, 29/07/1318 (22 Kasım 1900); BOA., İ. TAL., 236/43, 23/08/1318 (16 Aralık 1900); BOA., İ. TAL., 236/45, 26/08/1318 (19 Aralık 1900).

¹⁴⁹⁴ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319, s. 49; 1321, s. 49.

5. MAARİFİN MALİ YÖNÜ

Geleneksel Osmanlı eğitim sisteminde, Tanzimat öncesi döneme kadar eğitim hizmetleri büyük ölçüde medreselerin tekelindeydi. Medreseler ve diğer eğitim kurumlarının mali kaynağını vakıf sistemi oluşturmaktaydı.¹⁴⁹⁵ Tanzimat dönemine kadar geçen bu dönemde eğitim hizmetlerinin vakıf sistemiyle finansmanı, eğitim faaliyetlerini devlete yük olmaktan kurtardığı gibi, siyasi olaylardan ve iktisadî krizlerden doğrudan etkilenmesini önlemekte; uzun vadeli krizlerin etkisini de en aza indirmekteydi.¹⁴⁹⁶

Mekteplerin finansman sorunu Tanzimat döneminde yenileşme hareketleriyle birlikte daha belirgin bir hale gelmiştir. Bu dönemde vakıf sisteminin işleyişinin klasik döneme göre bozulmuş olduğundan var olan vakıfların gelirleri mevcut eski mekteplere dahi yetmemekteydi. Bundan dolayı Tanzimat dönemiyle birlikte yeni açılan mektepler için yeni vakıfların kurulması ise imkânsız görünüyordu. Devlet yeni açtığı rüşdiye mekteplerinin maddi ihtiyaçlarını karşılamakta dahi zorlanmıştır. Böyle olunca sayıca rüşdiye mekteplerine göre çok daha fazla olan eski sıbyan mekteplerinin masraflarının devlet bütçesine bağlamak devlet bütçesinin daha da zorlanması demekti. Devlet bütçesine yapacağı büyük yükten dolayı sıbyan mektepleri ve sonradan yerlerine açılacak olan ibtidai mektepleri malî bakımdan yine eski durumunda yani yerli halkın desteğine ve vakıflara bırakılmıştır.¹⁴⁹⁷ Özellikle 1856 yılında Islahat Fermanı'nın kabulünden sonra gayrimüslim ve azınlıklara serbestçe mektep açma imkânının sağlanması sorunu Müslümanlar aleyhine aşırı şekilde büyötmüştür.¹⁴⁹⁸

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde ele alınan hususlardan birisi de eğitimin malî yönü olmuştur. Nizamname ile birlikte maarifin malî yönüyle ilgili genel hususlara değinildiği gibi vilayet mekteplerinin finansmanı için de ilk kez sistematik ve hukukî bir uygulama çerçevesi sunulmuştur.¹⁴⁹⁹ Nizamnamede, eğitimin kaynaklarına yönelik bir bend ayırmıştır. Nizamnamenin 192. maddesine göre eğitimin malî kaynakları şuralardan temin edilecektir:

¹⁴⁹⁵ Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, s. 157; Mustafa Gündüz, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sisteminin Finansmanını Temin Etme Düşünce, Öneri ve Uygulamaları”, *e-Journal of New World Sciences Academy Education Sciences*, C.5, S.4, 2010, s.1660.

¹⁴⁹⁶ Tahsin Özcan, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Millellerarası Kongresi Tebliğler*, (İstanbul, 12 - 15 Nisan 1999), , İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCİCA) Yay., İstanbul, 2001, s.142.

¹⁴⁹⁷ Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, s. 157.

¹⁴⁹⁸ Gündüz, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sisteminin Finansmanını Temin Etme Düşünce, Öneri ve Uygulamaları*, s. 1660.

¹⁴⁹⁹ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 181-182.

- a) Bütçeden ayrılan tahsisatlar (Tahsisat-ı miriyye),
- b) Halkın yapacağı yıllık yardımlar,
- c) Vakıf gelirleri (Tahsisat-ı vakfiyye)
- d) Çeşitli ianeler (İanat-ı müteferrika) ve
- e) Mekteb-i Sultaniye ve Âliye talebesinden alınan yıllık ücretler ve cezalar¹⁵⁰⁰.

Nizamname ile temin edilmesi beklenen mali kaynaklar o yıllarda orta mektep düzeyinde olan rüşdiye mektepleri ile yüksek mekteplerin harcamaları için ayrılmıştır.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanmasıyla birlikte 1869 yılından itibaren mektebe gitme yaşı yani öğrenim çağı gelen çocukların ilköğretim kademeleri olan ibtidai mekteplerine devam etmeleri bir hükme bağlanmıştır. Buna göre erkek çocuklar yedi, kız çocuklar altı yaşından itibaren bu mekteplere gidebileceklerdi. Mektebe başlamayan çocuklar için aileleri maddi imkânlarına göre beş kuruştan yüz kuruşa kadar bir bedelle cezalandırılacaklardı. Nizamnameye göre yine eğitimin birinci kademesi olan ilköğretim mekteplerinin her türlü masrafları da yöre halkına yüklenmiştir. Yöre halkı ibtidai mekteplerinin inşası başta olmak üzere onarımı ve muallim maaşlarını da karşılayacaklardı. Kısacası ilköğretimin her türlü masrafı yöre halkına bırakılmıştı. Fakat kısa bir süre sonra ilköğretimin, bu yolla, ıslahının ve yayılmasının mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. Bu sebeple 1872 yılında “öşrü’l-öşr (öşrün öşrü) yani onda biri” nisbetinde olmak üzere, ilköğretim için, bir maarif vergisi konulmuştur. Fakat bu kaynaktan elde edilen para, hiç bir zaman, mekteplere, özellikle ilköğretime harcanmamış, vilayetlerin başka ihtiyaçları için kullanılmıştır.¹⁵⁰¹

1882-1883 yıllarında, vilayetlerde idadilerin, rüşdiyelerin ve maarif müdürlüklerinin açılması kararlaştırılmıştı. Bu müesseseler, tesis, inşa ve daimi masrafları itibarıyla, çok miktarda, paraya ihtiyaç gösteriyordu. Sadrazam Said Paşa, buna çare bulmak için, 1884 yılında âşânın süb’u (1/7) ve rüb’u (1/4) alınıp, sülüsânın (2/3) de menaf-i sandıklanna; sülüsünün (1/3) de maârif verilmesini sağlayan maarif hisse ianesi adı altında bir başka vergi kalemi ihdas edilmiştir. Maarif Hisse-i İanesinin yürürlüğe girmesiyle birlikte, öşüre tabi olmayanların verdikleri müsakkafat vergisinden de maârif için bir miktar hisse-i iane

¹⁵⁰⁰ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti. Tarihce-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 508; Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler*, s. 706; Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, s. 157; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 182.

¹⁵⁰¹ Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s.70, 92; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 467; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 157.

alınması kararlaştırılmıştır. Bu vergilerin konulmasıyla, daha evvel maârif için alınan öşrün öşrü ve diğer vergiler kaldırılmıştır.¹⁵⁰²

5.1. Maarif Hisse-i İanesi

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devletinin ekonomik bakımdan yoğun bir “finansal krizler”¹⁵⁰³ devri olarak başlamıştır. 1856 yılındaki Kırım Savaşı’ndan sonra ülkenin içine düştüğü ekonomik buhran 1870’lerde Mısır’ın eyaletinin İngiliz finansal kontrolü altına girmesi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile devam etmiştir. Bu gelişmelerin beraberinde getirdiği ekonomik yıkım Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Rusya’ya ödenmesi gereken ağır savaş tazminatı Osmanlı mâliyesi için ek yükler teşkil etmiştir. Kırım Savaşı sonrası süregelen dış borçlanmanın neticesi olan ağır dış borç yükü uluslararası sermayenin 1881 yılından itibaren *Düÿûn-ı Umûmiyye*’nin kuruluşu aracılığıyla Osmanlı ekonomisinin başlıca gelir kaynaklarının kontrol altına alınmasına yol açmıştır. Düÿûn-ı Umûmiyye’nin yanı sıra Osmanlı Bankası’nın kuruluşu ile birlikte devletin gelir kaynaklarının büyük bir kısmının dış ülkelerin kontrolü altına girmesine neden olmuştur. Ekonomik anlamda ağır yükler altına giren devletin Maarif Nezaretî’ne yeterli miktarda para transferi yapması ve sadece devlet bütçesine dayanarak imparatorluk çapında eğitimin yaygınlaştırılması mümkün değildi. Bu durum eğitim alanında mekteplerde görev yapan muallimlerin maaşlarının düzenli bir şekilde ödenememesi, maaşlarda düşüslere gidilmesi, ekonomik sıkıntı çeken muallimlerin ve maarif çalışanlarının mesleklerinden istifa etmesi ve bunun neticesinde mekteplerin muallimsiz kalmasına neden olmuştur.¹⁵⁰⁴

1882-1883 yıllarında taşrada idadi ve rüşdiye mekteplerinin açılmaya başlamıştır. Aynı zamanda vilayetlerde maarif müdürlerinin riyasetinde maarif idareleri kurulmaya başlanmıştır. Gerek açılmaya başlanan mekteplerin inşası, muallim ve diğer çalışanların maaşları, gerekse maarif müdürlüklerinin tesisiyle müdürler başta olmak üzere maarif idarelerinde çalışan diğer personelin maaşları maarife harcanması gereken mali yükün iyice artmasına neden olmuştur.¹⁵⁰⁵ Buna çare olarak Maarif Hisse-i İanesi vergisi tahsisi edilmiştir. Maarif Hisse-i İane vergisiyle birlikte Osmanlı maarif sisteminin ve özellikle

¹⁵⁰² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 158.

¹⁵⁰³ Benjamin Fortna, *Mektebi Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s. 152.

¹⁵⁰⁴ Selçuk Akşin Somel, “Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi”, *Doğu Batı (Ekonomi)*, S. 17, Ankara, 2001, s. 71-72.

¹⁵⁰⁵ Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, s. 158.

taşırdakia idadi mekteplerinin malî açıdan istikrarlı bir temele oturtulması yolunda en önemli adım atılmıştır. Bu eğitim vergisi zamanın sadrazamı Küçük Said Paşa'nın¹⁵⁰⁶ çabaları sonucunda ihdas edilmiştir. 1300 malî yılından başlayarak (1 Mart 1884) uygulamaya konmuştur. Maarif Hisse-i İanesi vergisi bir bölgede toplanan aşar vergisi oranına göre saptanmış olup bir birim aşar miktarının 1/7'si ve bu 1/7'lik oranın 1/4'ü de üzerine ilave edilmek suretiyle toplanacak aşar vergisine eklenecektir. Elde edilen fazlanın 1/3'ü eğitime (Maârif Hissesi), 2/3'ü ise bayındırlık yatırımlarına (Menâfi Hissesi) tahsis edilecektir. Başka bir deyişle yeni uygulamaya göre normal olarak toplanan aşar vergisine % 5.3 oranında eğitim ve % 10.6 oranında da bayındırlık payları adında zamlar yapılmak suretiyle ek vergiler toplanacaktı. 1886 yılında aşardan alınan 1/7 ve ¼ hisse-i ianesinin hesabında güçlük çekildiğinden var olan hesaplama biçiminin çok pratik olmamasından ötürü 1303 malî yılı, yani 1 Mart 1887 tarihinden itibaren verginin toplanmasıyla ilgili yeni bir usûl getirilmiştir. Buna göre toplanan her bir kile yıllık tarımsal ürün başına % 11.5 oranında toplam bir vergi alınması ve bu % 11.5 oranının 10'u aşar vergisi sıfatıyla doğrudan devlet hazinesine transfer olurken geriye kalan 1.5'tan 1'in bayındırlık işlerine ve 0.5'inin de eğitime aktarılması kararlaştırılmıştır. Tarımsal üretimle uğraşmayan şehir nüfusuna ise gayrimenkul vergisi (*müsakkafât vergisi*) olarak taşınmazın değeri üzerinden alınan % 6 oranında verginin % 1'i eğitime (Maârif Hissesi) tahsis edilmiştir.¹⁵⁰⁷ Maarif Hisse-i İanesi vergisinin yürürlüğe konulmasıyla birlikte önceki yıllarda maarif adına toplanan öşrün öşrü ve diğer vergiler kaldırılmıştır.¹⁵⁰⁸ Bu durum 24 Mart 1884 tarihli tezkire ile şöyle dile getirilmiştir:

“Menafi’ sandıkları için alınan ‘öşrü’l-öşrünün yerine, bin üç yüz sene-i mâliyesinden i’tibaren a’sârın seb’ ve rub’u alınub sülûsanının mezkûr sandıklara i’tâsı ve sülûsünün maârif fazla-ı masârıfına karşılık ittihâzıyla çift başına ve sâir sûretlerle alınmakta olan tekâlifin ilgâsı ve işbu hisse-i i’âne zürrâ’a ‘âid idüğünden ashâb-ı sanâyi’ ve sâire hisse-i mütenâsibenin dahî müsakkafat vergisi içinde isti’fâsı hakkında bi’l- istîzân şeref-sudûr buyurulan

¹⁵⁰⁶ Fortna, Maarif Hisse-i İanesi vergisinin ortaya çıkmasında Mehmet Kamil Paşa'nın önemli rol oynadığını kaydetmektedir. Ona göre Mehmet Kamil Paşa'nın Büyük vilayetlerdeki idadi mekteplerinin kurulması ve bu kurumları finanse edebilmek için, devletin daha kalıcı bir girişimi oluncaya değin uygulanacak geçici olarak sunduğu *"Hiç şüphesiz yoktur ki, her vilayetten genel hasadın yüzde biri gibi küçük bir miktar alınır, insanlar öşür toplanması esnasında bu yükü hissetmeyeceklerdir, ayrıca bunun halkın geleceği için harcanmasının ardında yatan akli idrak ettikleri zaman memnun olacaklardır"* çözüm önerisine binaen Mehmet Kamil Paşa'nın bu fikrinin yeni oluşturulan Maarif Hisse-i İanesinin temelini oluşturabileceğini kaydetmektedir *Mektebi Hümayun*, s. 153-154.

¹⁵⁰⁷ Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, s. 158-159; Somel, *Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi*, s. 72.

¹⁵⁰⁸ Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, s. 158.

irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî vilâyât ile iktizâ eden devâire bildirildiği sırada 28 R 301 [26 Şubat 1884] târihli tezkire-i senâ-verî ile Nezâret-i Celilerine dahî iş'âr kılınmış idi. Salifü'z-zikr a'şânn seb' ve bir rub'uyla müsakkafat vergisi içinde o nisbetde alınacak hisse-i i'âneye dâir bu kerre tanzîm etdirilen zîri cedvelli îzâhnâmenin nüisah-ı matbaasından bir küt'ası da leffen seviyy-i devletlerine gönderildi. Mütâla'asından müstebân olacağı üzere meselâ yüz keyl-i cedîd mahsûldan alınacak on keyl-i cedîd 'öşrûn seb' ve bir rub'u bir keyl-i cedîd sekiz şinik olarak bunun sülüsâm olan bir keyl-i cedîd iki şinikin menâfi' sandıklarına ve sülüsü olan altı şinikin maârifin fazla-ı masârifina i'tâsı ve ashâb-ı sanâyi' ve şâire hissesi ber vech-i muharrer Müsakkafat Vergisi üzerinden istîfâ olunacağına ve ashâb-ı sanâyi'den menâfi' sandıkları için alınmayacağına mebnî meselâ yüz kuruş vergi i'tâsıyla mükellef olan bir şahısdan dahî yalnız maârif için hesâb-ı mezkûra nisbeten altı kuruş ahzı lâzım gelüb bunların sûret-i istîfâsına gelince her tarafda mahsûsan a'şâr ve vergi me'murları bulunduğu cihetle nisbet-i muhanereye tevfikân mahsûlatdan menâfi' sandıkları ve maârif için alınacak hisselerin a'şâr me'murları vasıtasıyla ve yalnız maârif için müsakkafat vergisi üzerinden alınacak hisse-i i'ânenin dahî ma'a tahrîr vergi ve tahsil me'murları marifetleriyle tarh u istihsâli sühûlet ve mazbûtiyeti müstelzim olacağına binâen a'şâr me'murları marifetleriyle alınacak seb' ve bir rub' a'şârın ber vech-i meşrûh menâfi' sandıklarına 'âid olan sülüsânı menâfi' sandıklarına verilüb maârif hissesi bulunan sülüsünün ve maârif için müsakkafat vergisi üzerinden vergi ve tahsil me'murları marifetiyle tarh ve istîfâ olunacak hisse-i i'ânenin kazalarda maârif komisyonu var ise ânın reisine ve yok ise yine kazanın kaimmakamına ve merkez-i livâda maârif müdürü bulunmadığı hâlde maârif komisyonu reisine ve komisyon dahî yok ise merkez mutasarrıfına merkez mutasarrıfları olmıyan vilâyâtda vilayetin tensîb ve irâe edeceği mahalle bâ-sened i'tâsıyla senedât-ı me'hûzenin Maârif Nezâret-i Celilesi'ne i'tâsı zımında ilk posta ile aynen vergi ve tahsil me'murları idareleri tarafından Vergi Emânet-i Celilesi'ne ve a'şâr me'murları canibinden A'şâr Nezâreti'ne gönderilmesi ve bir vilâyet dâhilinde a'şâr ve müsakkafatdan maârif içtin vech-i meşrûh üzere istîfâ olunacak hisse-i i'ânenin yekûnu neye bâliğ olur ise mekâtib-i umûmiyeye sûret- i sarfı Maârif Nezâret-i Çelilesi'nden ta'yîn ve iş'âr olunacağından bu

cihetinin Nezâret-i müşârûn-ileyhânın Bâb-ı Âlî'den bi'l-istîzân mahallerine göndereceği ta'lîmât ve a'sâr üzerinden aynen ahz olunacak husûsî i'ânelerin nakde tahvîli keyfiyetinin ve tefemî'ât-ı sâiresinin dahî kezâlik Nezâret-i celîlelerinin vâki' olacak iş'ârâtma tevîk kılınması tensîb olunarak sûret-i hâl ta'mînen vilâyât ile şehremânet-i celîlesine ve müstakil mutasarrıflıklara tebliğ ve inbâ olunmuş ve a'sâr ve vergi me'murlarına âna göre ta'lîmât gönderilmesi de Mâliye Nezâret-i Celflesi'yle Vergi Emânet-i Behiyyesi'ne yazılmış olmakla Nezâret-i Celîlelerince dahî iktizâ-yı hâlin ifâsına himmet buyurulması.

fî 26 Ca 301 ve fî 12 Mart 300 [24 Mart 1884] ¹⁵⁰⁹

Maarif Hisse-i İanesinin tahsis edilmesi sayesinde Sultan Abdülhamid döneminde idadi mekteplerinin kurulması kampanyasının en belirleyici özelliği olan mekteplerin inşa hacmini karşılayabilmek için bir finans mekanizması yaratmış olmasıdır. Ayrıca bu verginin tahsis edilmeye başlanması devletin bütünleşmiş sisteminin uygulanması karşısındaki temel engelin, kronik sermaye eksikliğinin alt edilmesini sağlayacak önemli bir gelişme olmuştur.¹⁵¹⁰

5.1.1. Maarif hisse-i iânesinin uygulanması

Aşar vergisine ilaveten konan Maarif Hisse-i İanesi, ilk defa ortaya konulan bir uygulama olduğu ve geçmişte bir örneğinin bulunmayışı dolayısıyla halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Çünkü her şeyden evvel yeni bir vergi olması dolayısıyla taşra nüfusuna ek bir yük teşkil etmekteydi.¹⁵¹¹ Maarif Hisse-i İanesinin ödenmesi konusunda yaşanan sıkıntıda; kıtlık, kuraklık gibi doğal afetlerin yanı sıra ayrıca toplanılan verginin büyük oranda İstanbul'a gönderiliyor olması etkili olmuştur.¹⁵¹² Bu nedenlerin dışında toplanılan vergilerin taşrada genellikle idadi mektepleri için kullanılması ve birçok yerde ilk yıllarda idadi mektebinin olmaması da halkın yeni vergiye karşı tepki vermesinde etkili olduğu düşüncesindeyiz.

İlk dönemlerde yayımlanan nizamnameler ve vilayetlere gönderilen tezkirelerde hisse-i ianelerin toplanılması ile ilgili hususlara dair gereken bilgiler verilmiştir. 24 Mart 1884 tarihli tezkireye göre toplanan hisse-i ianelerin mal sandıklarında biriktirilmesi ve ianelerin

¹⁵⁰⁹ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti. Tarihce-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 215-217.

¹⁵¹⁰ Fortna, *Mektebi Hümayun*, s. 151-152.

¹⁵¹¹ Somel, *Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi*, s. 72.

¹⁵¹² Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 179, 191-192.

hepsi toplandıktan sonra yani toptan mı ya da toplandıdığı andan itibaren mi teslim edileceğı, defterlerin kimler tarafından tutulacağı, sandıklarda ne suretle tutularak ita kılınacağı ve bunların tafsilat defterlerine ne suretle kayd ve tescil edileceğı gibi hususlara yer verildiğı anlaşılmaktadır.¹⁵¹³ Fakat geçen süreye rağmen hisse-i ianelerin toplanılması hususunda sıkıntılar yaşanmaya devam etmiştir.

4 Mayıs 1889 tarihinde yayınlanan *Menafi ve Maarif Hisse-i İanelerinin Sureti İstihsal ve Ahzına Dair Nizamname*'de maarif hisse-i ianelerinin nasıl toplanması gerektiğı, toplanma süreci, tutulacak olan defterler ve yapılması gerekenler anlatılmıştır. Nizamnameye göre,¹⁵¹⁴

Aşarın toplanmasıyla ilgili olarak ihale yapılmış ise ihale neticesinde ihaleyi alan mültezim veya ahali-i kuradan ihale bedelinin maliye hazinesine ait olan kısmı için başka ve menafi ve maarif hisseleri olan on bir buçuktan bir buçuk kuruş için başka şartlara uygun olarak iki adet borç (*iki kıt'a deyn*) senedi alınacaktır. Eğer ihale yapılmamış ise bu yerlerde menafi ve maarif hisselerinin varidatı ile ilgili görevli memurlar sayesinde tahsil edilecektir. Tahsilatı yapılan naktin her on bir buçuktan bir buçuk kuruşu irsaliye pusulası ile beraber doğrudan doğruya Ziraat Bankası şubesine veyahut sandığına teslim edilecektir. Ziraat Bankası şubesine teslim edilen bu irsalâtın miktarı mal sandıklarına mahsus nakit de irsaliye pusulalarında gösterilecektir.

Menafi ve maarif hisseleri için mültezimden veyahut ahali-i kuradan alınacak bir adet borç senedi hangi kazada tanzim olunmuş ise o kazadaki Ziraat Bankası şubesi veyahut sandığı namına yazdırılacaktır. Bu senet gereğince elde edilecek olan meblağ hemen hükümet mal defterlerinde toplana paralar ve yapılan harcamalar gösterildikten sonra makbuz senedi karşılığında ilgili şube veyahut sandığa teslim olunacaktır. Aynı şekilde yetkili memurlar tarafından toplanacak iane hisseleri nakit olarak tahsil edilmiş ise bedeli mal defterlerinde gelir ve giderler (masraflar) gösterilecek ve teslimat zamanında ilgili kazadaki Ziraat Bankası şube veya sandığından makbuz senedi alınacaktır. Eğer kazada Ziraat Bankası sandığı mevcut değilse menafi ve maarif hisselerini bildiren mültezim ve

¹⁵¹³ BOA., MF. MKT., 84/124, 16/12/1301 (7 Ekim 1884).

¹⁵¹⁴ “Menafi ve Maarif Hisse-i İanelerinin Sureti İstihsal ve Ahzına Dair Kaleme Alınıp Mer'iyeti Ahkâmına Bilistizan İrade-i Seniye-i Cenabı Hilâfetpenahi Şeref Mûteallik Buyurulmuş Olan Nizamname”, *Düstur, Birinci Tertib*, C.6 (4 Zilkaade 1304-14 Ramazan 1312), Devlet matbaası, Ankara, 1939, s. 335-338; “Menafi ve Maarif Hisse-i İanelerinin Sureti İstihsal ve Ahzına Dair Nizamname”, Reşat Gökalp, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, 348-351.

ahali-i kura senedi emaneten idare olunan mahallerde meblağı merkezi livada bulunan Ziraat Bankası şubesine teslim olunmak üzere liva muhasebesine gönderilecektir.

Liva merkezindeki Ziraat Bankası şubesi gerek işbu şubeye ve gerek liva dâhilinde bulunan kazalar bank sandıklarına senet, aynı veya nakdi olarak yapılan teslimatın çeşidini, mikdarını, tarihlerini ve açıklamasının yer aldığı bir defter tanzim edilecektir. Defterde kayıtlı olan işlemler haricinde bir şey kalmadığına dair teminattan sonra yapılacak beyan üzerine livada muhasebe ile şube meclisine tasdik ettirilecek ve biri şubede kalacak diğer nüshası ise hükümet yetkililerine teslim edilecektir. Gerekirse şubedeki defterler ve evraklar hükümetteki kayıtlar ile karşılaştırılacaktır.

Ziraat Bankası şube ve sandıklarına teslim olunacak irsaliye pusulasında teslimata dair miktarı bildiren bilgiler ile hangi karyeden hangi sene elde edilen malın olduğu kayıtlı olacaktır.

Tütün ve ipek öşründen toplanacak olan menafi ve maarif iane hisselerinden tütün öşrü hisseleri Tütün İdaresi, ipek öşrü hisseleri Düyunu Umumiye gelirler umumi idaresi tarafından doğrudan doğruya Ticaret ve Nafia ve Maarif Nezaretlerine verilip teslim edilecektir.

Maarif Nezareti tarafından görevlendirilecek memur(lar) vasıtasıyla Ziraat Bankası şubeleri ile sandıklarının defterleri, kayıt ve işlemleri teftiş edilebilecektir.

Maarife mahsus olarak alınan müsakkafat vergisine ek olarak hisse-i iane için görevlendirilen mülki ve mali memurlardan mülkiyece ve maliyece alarak kazalardan, liva merkezlerine gönderilecek eğer liva merkezinde vali, mutasarrıf gibi makam-ı vilayet yetkilisi bulunuyorsa defterdar tarafından derhal vilayet maarif sandığına verilecektir. Diğer livalarda tahsil edilmiş ise muhasebeciler tarafından ilk postanın hareketinde bunlardan biriktirilen meblağ vilayet merkezindeki maarif sandığına gönderilecek irsaliye pusulasının bir sureti de defterdara gönderilecektir. Bu durum kaza ve liva ve merkezi vilayet defterlerinde gelir kaydolunacaktır. Teslimata dair miktarı bildiren bilgiler ile hangi karyeden hangi sene elde edilen malın olduğu irsaliye pusulasında yazılacaktır. Her sene başında karye karye mahalle mahalle hisse-i ianenin miktarını açıklayıcı bilgilerin yer alacağı bir defter maliye memurlarınca tanzim edilecektir ve maarif memurlarına bilgi verilecektir. Vergiye ait tahsilat ve bakayanın hesap işleri maarif idarelerince kayıt altına alınacaktır.

Menafi ve Maarif Hisse-i İanesinin mal sandıklarından Ziraat Bankası ve maarif idarelerine tesliminde gecikme meydana gelirse buna sebep veren memurlar geçen günler

için gereken düzenlemeyle faiz alınacaktır. Ve bunu yapan veya buna sebebiyet verenler düzenlemeye göre lazım gelen faiziyle beraber zararını karşılayacaklardır.

Menafî ve maarif hisseleri varidatı öşriye hakkındaki şartları ve imtiyazlarına haiz olacaktır. Ziraat Bankası ile maarife mahsus gelirleri zimmetine geçirenler ve her ne suretle olursa olsun telef ve ziyama sebep olanlar ve suistimallere cüret edenler devlete ait mallar (*emvâl-i emîriyye*) hakkında teşebbüs edenler (*işbu harekâta tasaddi edenler*) gibi cezalandırılacaklardır. Hükümet memurları menafî ve maarif hisselerinin hazine alacakları gibi vakti zamanında tahsiline itina edeceklerdir.

Mal memurlarının kefillerinden alınacak senetlerin kendisine kefil olunan (*mekfulün anı*) memurlar şayet hisse-i menafî ve maariften zimmetine akçe geçirir veya zarar neden olacak bir durumda dahi zararı karşılayacağı açık bir şekilde belirlenecektir.

Nizamnamenin icrasında Maliye Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti ve Maarif Nezaretleri yetkili kılınmıştır.

Ziraat sandıkları ve ardından yerine kurulan Ziraat Bankası, Maarif Hisse-i İanelerinin toplandığı yerler olmuştur. 1887 yılında menafî hisselerinin takip ve tahsili hususlarında yetkili kılınmış olan ziraat sandıklarına Maarif Hisse-i İanelerinin tahsil ve harcamalarıyla ilgili de yetki verilmiştir.¹⁵¹⁵ 4 Mayıs 1889 tarihinde yayınlanan *Menafî ve Maarif Hisse-i İanelerinin Sureti İstihsal ve Ahzına Dair Nizamname* 'nin yayınlanmasından sonra bu yetki Ziraat Bankası'na devredilmiştir. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ziraat Bankası'nın Maarif Hisse-i İanelerinin tahsilatıyla ilgili görevlerinin bir kısmı Maarif ve Maliye Nezaretlerine devredilmiştir.

1896 yılının sonlarında yayınlanan *Vilâyatı Şahane Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*'ına göre vilayet maarif müdürleri maarif gelirleri arasında yer alan hisse-i ianelerinin sureti ahız ve sarfında birinci derecede mesuldüler.

Maarif Nezareti ve Maliye Nezareti vilayetlere defalarca yazılar yazmasına ve tezkireler ile nizamnamelere uyulması konusunda uyarılar yapılmasına rağmen bu konudaki sıkıntılar hemen giderilememiştir. İane hisseleriyle ilgili özellikle ilk dönemlerde vilayet maarif idareleri bu ianelerin nasıl gönderileceğine dair sıkıntılar yaşamışlardır. Vilayetlerde maarif idarelerinin hisse-i ianenin toplanması, gönderilmesi ve harcanması ile ilgili yaşanan sıkıntıları şöyle sıralayabiliriz;

a) Toplanan hisse-i ianeye ait tutulan defterlerde yaşanan sıkıntılar,¹⁵¹⁶

¹⁵¹⁵ BOA., ŞD., 2517/1, 24/08/1304 (14 Nisan 1887).

¹⁵¹⁶ BOA., MF. MKT., 336/5, 20/04/1314 (28 Eylül 1896).

- b) Toplanan hisse-i ianenin ne şekilde gönderileceği ile ilgili yaşanan sıkıntılar,¹⁵¹⁷
- c) Dersaadet'e gönderilecek miktarın hesaplanmasında yaşanan sıkıntılar,¹⁵¹⁸
- d) Hisse-i ianeye ait bakayanın nasıl tahsil edileceğine ait yaşanan sıkıntılar,¹⁵¹⁹
- e) Toplanan hisse ianesinin vilayet maarif idareleri tarafından amacı dışında farklı yerler ve işler için kullanılmasından kaynaklanan sıkıntılar,

Yaşanan sorunlardan özellikle üç tanesi ön plana çıkmıştır. Bunlardan birincisi zamanında tahsil edilemeyip ertesi yıla kalan vergilerin yani bakayaya kalan ianelerin nasıl kullanılacağı durumu olmuştur.

İlk dönemlerden itibaren çeşitli nedenlerle gerek vilayette kullanılmayan ianelerin amacına uygun bir şekilde kullanılması gerekse Dersaadet'e gönderilemeyen ianelerin hemen gönderilmesi hususunda vilayetlere birçok yazı yazılmıştır.¹⁵²⁰

Merkez maarifin en önemli gelir kaynağı durumunda olan hisse-i ianelerin toplanılmasına çok önem vermekteydi. Çünkü ianeler sayesinde hem Dersaadet'teki eğitime hem de taşradaki eğitime ve maaşlara önemli bir çözüm yolu olmaktadır. Bundan dolayı hisse-i ianelerin toplanılması, tahsilatın teslimi, sonrasında gerekli işlemlerin yapılması sırasında yaşanan her türlü sıkıntılara karşı hemen tedbirler almaya çalışılmıştır.

Haleb Vilayetine bağlı Maraş Sancağı, Erzurum Vilayetine bağlı Kemah Kazası, Yanya Vilayetine bağlı Margaliç Kazası, Suriye Vilayetine bağlı Baalbek Kazası, Trablus-Şam Sancağı'na bağlı Safita Kazası gibi bazı vilayetlere bağlı liva, sancak veya kazalarda toplanılmayan hisse-i ianelerin toplanılmama nedeni bu yerlerde tahsildarın görev yapmaması olmuştur. Bu durum üzerine ianelerin toplanılması için bu yerlerdeki Ziraat Bankası şubesine veya banka yoksa ilgili yere geçici bir tahsildarın görevlendirilmesi yapılmıştır. Bu tahsildarlar vasıtasıyla ianeler toplanılmıştır.¹⁵²¹ Bazen de hisse-i ianelerin tamamının gönderilmediği ve bakayaya bırakıldığının nedenlerinin soruşturulması istenmiştir.¹⁵²² Bakaya ile ilgili bazı vilayetlerde de ihaleyi alan mültezimlerin zamanında gerekli tedbirleri almadığı ve ianeleri zamanında gerekli yerlere iletemedikleri

¹⁵¹⁷ BOA., MF. MKT., 115/176, 07/07/1307 (27 Şubat 1890).

¹⁵¹⁸ BOA., MF. MKT., 91/62, 10/10/1303 (12 Temmuz 1886).

¹⁵¹⁹ BOA., MF. MKT., 468/16, 20/05/1317 (26 Eylül 1899); BOA., MF. MKT., 706/10, 22/02/1321 (20 Mayıs 1903); BOA., MF. MKT., 1076/87, 07/09/1326 (3 Ekim 1908).

¹⁵²⁰ BOA., MF. MKT., 340/41, 13/05/1314 (20 Ekim 1896); BOA., MF. MKT., 558/55, 29/01/1319 (18 Mayıs 1901).

¹⁵²¹ BOA., MF. MKT., 274/5, 27/01/1313 (20 Temmuz 1895); BOA., MF. MKT., 874/55, 02/06/1323 (4 Ağustos 1905); BOA., MF. MKT., 944/8, 08/06/1324 (30 Temmuz 1906); BOA., MF. MKT., 1076/87, 07/09/1326 (3 Ekim 1908).

¹⁵²² BOA., MF. MKT., 194/109, 27/07/1311 (3 Şubat 1894).

anlaşılmaktadır. Buna neden olan mültezimlerin bazen tutuklandıkları anlaşılmaktadır. Bu durumda mahkûm olan mültezimler ayrıca mahkeme masraflarını dahi ödetilmiştir.

XX. yüzyılın ilk yıllarında bakaya kalan hisse-i ianelerin toplanılmasıyla ilgili sıkıntılar artarak devam etmiştir. Bundan dolayı bakaya kalan ianelerle ilgili olarak vilayetlerde maarif idareleri tarafından birer *Tetkik-i Bakaya Komisyonlarının* oluşturulması ve kurulacak olan komisyonlara maarif müdürlerinin de aza olarak dâhil edilmesi istenmiştir. Ayrıca livalarda ve maarif müdürlüklerinin bulunmadığı yerlerde kurulacak olan komisyonlarda en yüksek derecedeki mektep konumunda bulunan idadi mekteplerinin müdürleri bu komisyonlara aza olarak görevlendirilecektir. Kurulacak olan komisyon tarafından maarif hesaplarını ibraz etmeyen maliye memurlarının devir işlemleri yapılmayacaktır. Tahsil edilen Maarif Hisse-i İanesi doğrudan maarif sandıklarına yatırılacaktır. Yapılan tahsilat ve teslimata ait tutulacak olan defterlerin takibi maarif müdürlükleri tarafından yapılacak ve bu defterlerin birer sureti maarif müdürlerine teslim edilecektir.¹⁵²³ Bu komisyonların faaliyetleri hakkında bir bilgi edinilememiştir. Fakat nezaretin kaynak bulma konusunda böyle bir komisyonu kurması kaynak bulma ve varolan kaynakları değerlendirme konusunda ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

İkinci önemli sorun Maarif Hisse-i İanesinin Dersaadete gönderilen kısmı ile ilgili sıkıntılar yaşanmıştır. Maarif Nezareti vilayetleri bu hususta en çok hisse ianesinin amacı dışında farklı yerler ve işler için kullanılmaması hususunda sürekli vilayet maarif idarelerini uyarmıştır.

Üçüncü önemli sorun ise toplanan hisse ianesinin vilayet maarif idareleri tarafından amacı dışında farklı yerler ve işler için kullanılmasından kaynaklanan sıkıntılar olmuştur. Maarif Hisse-i İanelerinin toplanmaya başlandığı ilk yıllarda bunların sadece amaçları doğrultusunda kullanılmasına özen gösterilmiştir. Bu yıllarda yani 1880'li yılların içinde ve kısmen 1890'lı yıllarda vilayet maarif idarelerinin başlıca gelir kaynağı olan hisse-i ianeleri sadece idadi mektepleri için kullanma yerine muallimlerin ödenemeyen maaşlarının ödenmesi, ibtidai ve rüşdiye mektepleri gibi yeni açılan mekteplerin inşası veya bu mekteplerin tadilatı gibi konularda kullanmak istemişlerdir. Maarif Nezareti bu konuda çoğu kez vilayet maarif idarelerini uyarmıştır. Fakat zaman ilerledikçe ianelerin bu amaçlar doğrultusunda da kullanılabildiği görülmektedir.

¹⁵²³ BOA., MF. MKT., 866/45, 21/04/1323 (25 Haziran 1905).

5.1.2. Maarif hisse-i ianesinin maarif idareleri tarafından kullanılması

Maarif Hisse-i İanesinin yürürlüğe girmesindeki temel iki amaçtan birisi taşrada en üst düzeyde eğitim kurumları olan idadi mekteplerinin malî açıdan sıkıntılarının giderilmesi olmuştur. İanelerin taşradaki temel kullanım alanı idadi mektepleriydi. Fakat buna rağmen maarifin taşradaki en önemli malî kaynaklarından biri olan Maarif Hisse-i İanesi bazen maarif idareleri ve maarif komisyonları tarafından farklı amaçlar için kullanılmıştır. İlk dönemlerde amacı dışında yapılan kullanımlar için nezaret tarafından birçok vilayet maarif idareleri uyarılmıştır. İanelerin amacı dışında kullanımlarına izin verilmemiştir.

1913 yılında “*İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu*”nun yayımlanmasıyla kanunun 79. maddesinde vilayet bütçesi adi (olağan) ve fevkalade (olağanüstü) olmak üzere iki kaleme ayrılmıştır. Vilayet bütçesinin adi (olağan) varidatı arasında Maarif ve menafi hisse-i ianesi de yer almıştır. Bu kanun ile birlikte bu ianeler vilayet yönetimlerine bırakılmıştır. Aynı kanunun 82. Maddesinde yer alan vilayet bütçesinin adi (olağan) varidatının harcama kısmı içerisinde ibtidai, rüşdiye, leyli ve nehari idadi, darümuallimîn-i ibtidai, liva idadileri ile ziraat ve sanayi mekteplerinin maaşları ve masrafları ile bu mekteplere ait inşa ve tamir masrafları da yer almaktaydı.¹⁵²⁴ Bu kanun yayımlanmasından sonra bazı vilayet ve sancak maarif idareleri tarafından gönderilen ibtidai, rüşdiye gibi mekteplere ait inşa, tamir, tadilat gibi binaların fiziki yapısıyla ilgili iş ve işlemleriyle, muallimlere ait maaşlarla ilgili olarak talep edilen paraların İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu’na göre mahallerine terk edilen maarif hisse-i ianelerinden karşılanması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁵²⁵

5.1.2.1. İdadi mektepleri için kullanımı

Osmanlı taşrasında ilk idadi mektebi 1874 yılında Yanya Vilayeti Tırhala Sancağının merkezi olan Yenişehir Kazasında bulunan rüşdiye mektebine ait binanın üst katında açılmıştır.¹⁵²⁶ Yenişehir İdadi Mektebi’nin açılmasından sonra Diyarbekir¹⁵²⁷, Yemen¹⁵²⁸ ve Girit¹⁵²⁹ gibi bazı vilayetlerde idadi mektebi açılması uygun görülmüşse de gerekli malî kaynağın olmayışı dolayısıyla bu mektepler açılamamıştır. Aynı şekilde 1880 yılı içerisinde

¹⁵²⁴ *İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu*, Selanik Matbaası, İstanbul, 1329, s. 18, 20.

¹⁵²⁵ *BOA., MF. İBT.*, 368/1, 26/04/1330 (14 Nisan 1912); *BOA., MF. İBT.*, 368/6, 26/04/1330 (14 Nisan 1912); *BOA., MF. İBT.*, 368/15, 26/04/1330 (14 Nisan 1912); *BOA., MF. İBT.*, 368/73, 29/04/1330 (17 Nisan 1912); *BOA., MF. İBT.*, 368/80, 29/04/1330 (17 Nisan 1912); *BOA., MF. İBT.*, 368/83, 29/04/1330 (17 Nisan 1912).

¹⁵²⁶ *BOA., ŞD.*, 207/22, 14/06/1291 (29 Temmuz 1874).

¹⁵²⁷ *BOA., ŞD.*, 1455/6, 11/05/1292 (15 Haziran 1875).

¹⁵²⁸ *BOA., A.}MKT.MHM.*, 480/4, 03/03/1293 (29 Mart 1876).

¹⁵²⁹ *BOA., MF. MKT.*, 36/107, 24/04/1293 (19 Mayıs 1876).

Suriye Vilayetinde iki adet idadi mektebinin açılması uygun görülmüş olup bu mekteplerde görev yapacak olan muallimlerin hangilerinin Dersaadet'ten gönderileceği hangilerinin ise yerel idare tarafından seçileceği dahi belirlenmiş olmasına rağmen¹⁵³⁰ bu mekteplerin açılmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumun da yeterli kaynağın olmayışından kaynaklandığı tahmin edilebilir.

İdadi mekteplerinin açılması işi ekonomik bakımdan önemli bir malî yük içerdiğinden Yenişehir İdadi Mektebi'nden sonra uzun yıllar taşrada bir idadi mektebi açılamamıştır. 1884 yılında Maarif Hisse-i İanesinin yürürlüğe konulmasından sonra taşrada idadi mekteplerinin açılabilmesi için önemli bir kaynak oluşturulmuştur. Hisse-i ianelerle birlikte vilayetlerde idadi mektepleri açılmaya başladı. Kısa bir süre içerisinde birçok vilayette bu mektepler açılmıştır.

Maarif Nezareti vilayetlere hisse-i ianelerin özellikle idadi mekteplerin yapılması yolunda kullanılması hususunda vilayetleri çok defa uyarmıştır. İanelerin kullanımıyla ilgili vilayetlerden gelen değişik taleplere karşı olumlu bakmamıştır. İanelerin sadece idadi mekteplerinin açılması amacıyla kullanılmasını istemiştir.¹⁵³¹ Maarif Hisse-i İaneleri idadi mekteplerinin sadece açılışında kullanılmamıştır. Bu mekteplerle ilgili her türlü tedarik, tadilat ve tamirat işlerinde de bu ianelerden yararlanılmıştır.¹⁵³² İaneler bu mekteplerin açılması ve ihtiyaçlarının karşılanmasında en önemli faktör olmuştur. İaneler sayesinde ülke genelindeki idadi mekteplerinin sayısı önemli bir artış göstermiştir.

Bazı yörelerde yeni bir idadi mektebi inşa etmektense var olan rüşdiye mektepleri idadiye dönüştürülmüştür. Dönüşümü yapılan bu mekteplerin tamir ve tadilatları için gerekli bedelin, Maarif Hisse-i İanesinden karşılandığı görülmektedir. Kosova Vilayeti dâhilindeki Priştine Rüşdiye Mektebinin idadiye çevrilmesi için gerekli tamir bedelinin 6.557 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Bu bedelin mahalli Maarif Hisse-i İanesinden karşılanacağı bildirilmiştir.¹⁵³³ Edirne İdadi Mektebi ilga edilen rüşdiye mektebine taşınmıştır. 16 Mayıs 1896 tarihli Şura-yı Devlet kararına göre rüşdiye binasına taşınmış olan idadi mektebinin leyli (yatılı) hale getirilmesiyle birlikte binada yeni ihtiyaçlar doğmuştur. Bu karardan dolayı yatılı bir mektep için temel gereksinimlerden olan;

¹⁵³⁰ BOA., MF. MKT., 66/29, 06/11/1297 (10 Ekim 1880).

¹⁵³¹ BOA., MF. MKT., 84/51, 19/10/1301 (12 Ağustos 1884); BOA., MF. MKT., 102/36, 07/02/1306 (13 Ekim 1888); BOA., MF. MKT., 479/60, 15/08/1317 (19 Aralık 1899); BOA., BEO., 3201/240042, 28/10/1325 (4 Aralık 1907).

¹⁵³² BOA., MF. MKT., 88/99, 19/02/1303 (27 Kasım 1885); BOA., MV., 42/28, 09/08/1306 (10 Nisan 1889); BOA., MF. MKT., 722/46, 09/05/1321 (3 Ağustos 1903); BOA., MF. MKT., 784/72, 25/03/1322 (9 Haziran 1904).

¹⁵³³ BOA., MF. MKT., 800/78, 20/06/1322 (1 Eylül 1904).

- a) Mutfak (matbah),
- b) Kiler,
- c) Yemekhane,
- d) Yatakhane ve
- e) Çamaşırhane

ile birlikte bir kısım ek inşaat için mektebin arkasında bulunan arsa satın alınmıştır. Ayrıca mektebin var olan binasında da bir kısım tamiratlar için gerekli olan masraflar için 371.776 kuruş tahsis edilmiştir. Bu masraflar arsanın istimlâk bedeli olan 14.794 kuruş ile toplam 386.570 kuruş mahalli hisse-i ianeden sarfına izin verilmiştir.¹⁵³⁴ Mektebe yapılan harcamalar ihtiyacı karşılamamış olduğu için iki yıl sonra 1898 yılında yine Şura-yı Devlet kararıyla Maarif Hisse-i İanesinden mektebin ihtiyaçları için 40.101 kuruş harcanmasına izin verilmiştir. Verilen izin kapsamında harcanması için izin verilen miktar ile mektepte şunlar yapılacaktı:

a) Mektepte altı tane helâ olup bunlar ihtiyaca cevap veremediğinden altı adet daha hela inşası ile hela sayısı 12'ye çıkarılmıştır.

b) Mektebin bitişiğinde bulunan camii şerif havlu duvarının yüksekliği havlu zeminiyle eşit olduğu cihetle oradan mektebin içine bakılmakta bu da mektepteki inzibat ve asayişe zararlı olduğundan bunun bir miktar yükseltilmesi lazım gelmektedir.

c) İhata duvarlarının bir metre yükseltilmesi,

d) Yatakhane, tavan arasının iki buçuk metre yüksekliğiyle arasının elbise dolabı haline getirilmesi ve gerektiği zaman yatakhane suretinde kullanılabilecek sekle getirilmesi, ayrıca bu şekilde inşa edilmesi ve dolaplar imali için tahsisat talep edilmesi,

e) Mektep dâhilinde bir su deposu mevcut olup, bu depo hem ihtiyaca cevap vermemekte hem de binaya zarar vermekte olduğu sonradan ortaya çıkması sebebiyle mektep bahçesinde büyük bir su deposu yapılması gereklidir.

f) Mektebin dışında bulunan mutfak ve kiler vs.nin sundurma tarzında geçitleriyle binaya bağlanması gereklidir.

g) Mektebin zemin katındaki havlunun etrafına tahta kaplattırılarak burasının mescit haline getirilmesi,

h) Koridorların çimento ile kaplanması,

¹⁵³⁴ BOA., İ. MF., 3/55, 04/12/1313 (17 Mayıs 1896); Muzaffer Orhan, *Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2006, s. 159.

i) Tavan arasına saçtan su hazneleri yapılması.¹⁵³⁵

Dönüşümü yapılarak idadiye çevrilen bu mekteplerden bazıları için Maarif Hisse-i İanesinden tahsisat ayrılmadığı görülmektedir. Bu durumda olan idadi mektepleri mali güçlükler çekmiştir. 25 Haziran 1902 tarihinde Adana Vilayeti dâhilindeki Mersin Mutasarrıflığı tarafından Maarif Nezaretine gönderilen tahriratta o dönemde Mersin’de erkek ve kızlar için leyli ve neharî olmak üzere gayet muntazam bir Fransız ve bir Amerikan mektebi mevcut bulunmaktaydı. Bu mekteplerdeki tedrisatın iyi olması dolayısıyla Müslim ve gayrimüslim tebaadan talebeler tarafından tercih edilmekteydi. Hem bunun önüne geçmek hem de kaliteli bir eğitim alabilmeleri için şehirdeki mevcut rüşdiye mektebinin ibtidai varidatından veya ianelerden sarf edilecek meblağ ile tevsi olunarak idadi mektebine çevrilmesi istenmiştir. Bunun için de 27.400 kuruşun maarif hissesinden karşılanması talep edilmiştir. 2 Ağustos 1902 tarihinde mutasarrıflığa gönderilen cevapta talep edilen tahsisatın verilemeyeceği bildirilmiştir.¹⁵³⁶ Erzurum Vilayeti dâhilindeki Erzincan’daki rüşdiye mektebi de idadiye dönüştürülen mekteplerden biriydi. Fakat idadiye dönüştürülmesinden sonra bu mekteplerin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kullanılan hisse-i ianelerden mektebin masrafları için tahsisat ayrılmamıştır. Bundan dolayı masraflarının yöre halkı tarafından da karşılanması ile mektebin tekrar eski haline yani rüşdiyeye dönüştürülmesi için izin istenmiştir. Fakat buna gerekli izin verilmemiştir. İdadiye dönüştürülen mektebin masrafları için hayvan duhuliyesi ismiyle bir vergi konulması için de Babıali’den izin istenilmiştir. Fakat bu durum içinde izin verilmemiş ve başka bir karşılık yani gelir kaynağı bulunması bildirilmiştir.¹⁵³⁷

Bazı bölgelerde idadi mekteplerinin yapılması için ianelerin toplanılmasında önemli katkılarda bulunan ahaliden kişiler iyi hallerinden dolayı ödüllendirilmişlerdir. Suriye Vilayeti dâhilindeki Kerek’te idadi mektebinin yapılması için ianelerin toplanmasında yararlılıklar göstermesi ve hükümetçe kendisine verilen işlerdeki iyi hizmeti dolayısıyla Batras Efendi es-Sınai’nin takdirname ile ödüllendirilmesi uygun görülmüştür.¹⁵³⁸

¹⁵³⁵ BOA., İ. MF., 4/56, 16/10/1315 (10 Mart 1898); Muzaffer Orhan, *Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadileri*, s. 159-160.

¹⁵³⁶ BOA, MF.MKT., 655/53, 21/05/1320 (21 Ağustos 1902).

¹⁵³⁷ BOA, MF.MKT., 881/65, 12/07/1323 (12 Eylül 1905).

¹⁵³⁸ BOA., MF. MKT., 488/41, 29/10/1317 (2 Mart 1900); BOA., DH. MKT., 2320/122, 18/11/1317 (20 Mart 1900); BOA., DH. MKT., 2357/26, 11/02/1318 (10 Haziran 1900).

5.1.2.2. Rüşdiye ve ibtidai mektepleri için kullanımı

Maarif Hisse-i İanesinin taşrada en çok kullanıldığı yerlerden birisi de yeni açılan rüşdiye ve ibtidai mekteplerinin inşa masrafları ile bu mekteplerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması olmuştur. Taşrada açılan birçok rüşdiye mektebinin ilk inşa sürecinden itibaren halktan toplanan hisse-i ianeler kullanılmıştır.

Erzurum Vilayeti Kiğı Kazası Kızılbuçuk karyesinde¹⁵³⁹, Yanya Vilayeti Ergiri Sancağı'nda¹⁵⁴⁰, Trabzon vilayeti Vakfikebir kazasında¹⁵⁴¹, Yalova'da¹⁵⁴² olduğu gibi taşrada birçok rüşdiye mektebi hisse-i ianelerle kurulmuştur. Yine bir kısım vilayetlerde önceden inşasına başlanmış olan fakat toplanan paraların mektep binası için yeterli gelmemesi hâlinde eksik kalan kısmın Maarif Hisse-i İanesinden karşılanması istenmiştir.¹⁵⁴³ Bazı rüşdiye mekteplerinin inşasında ise Maarif Nezareti'nin bütçesinde karşılığı olmadığı için yöre halkından iane toplanarak yapılmasına gayret gösterilmesi istenmiştir.¹⁵⁴⁴

Rüşdiye mektepleri bazı vilayetlerde çeşitli nedenlerden dolayı ihtiyaca cevap verememiş ve yetersiz kalmıştır. Bundan dolayı bu mekteplere ek olarak katlar veya odalar yapılmıştır. Bu durumda olan rüşdiye binasına ek olarak yapılan katlarda veya bölümlerde hisse-i ianelerin kullanıldığı görülmektedir. Basra'daki rüşdiye mektebi tek katlı idi. Şehir rutubetli idi. Bu durum şehirdeki yaşamı etkilediği gibi rüşdiye mektep binasını da etkilemekteydi. Mektepte öğrenim görmekte olan talebelerin sağlığını korumak, sağlıklı bir ortamda eğitim verebilmek ve halkın mektebe olan ilgisini arttırabilmek amacıyla var olan mektep binasına iane yoluyla ikinci katın yapılması istenmiştir.¹⁵⁴⁵

1890'lı yıllardan itibaren rüşdiye mekteplerinde yapılan çeşitli tamirat masraflarının da çoğunluğu Maarif Hisse-i İanesinden karşılanmıştır. Bazen ianeler yeterli olmayınca veya Maarif Nezareti mektebin tamir masraflarının ianelerden karşılanmasının mümkün olmadığını bildirdiği durumlarda maarif idaresi farklı çözüm yolları bulmuştur. Selanik Vilayeti dâhilindeki Tikveş kazası rüşdiye mektebinin tamiri için 3 bin 515 kuruşa ihtiyaç

¹⁵³⁹ BOA., MF. MKT., 322/64, 17/01/1314 (28 Haziran 1896).

¹⁵⁴⁰ İki katlı olarak yapılması planlanan rüşdiye mektebi binasının ihtiyacı için gerekli masraf olan elli bin kûsur kuruşun üçte ikisi olan otuz bin kuruşunun hisse-i iane bakayası tahsilatından, kalanının da halktan toplanacak yardımlarla veya başka bir suretle karşılanması istenmiştir BOA., MF. MKT., 422/32, 25/06/1316 (10 Kasım 1898).

¹⁵⁴¹ BOA., MF. İBT., 156/38, 18/12/1322 (23 Şubat 1905).

¹⁵⁴² BOA., MF. İBT., 212/98, 05/07/1326 (3 Ağustos 1908).

¹⁵⁴³ BOA., BEOAYN.d..., nr. 1422, s. 79, (19 S 1307 / 14 Ekim 1889) Evr. Nu: 47; BOA., MF. İBT., 285/5, 12/09/1328 (17 Eylül 1910).

¹⁵⁴⁴ BOA., MF. İBT., 346/5, 07/11/1329 (30 Ekim 1911).

¹⁵⁴⁵ BOA., MF. MKT., 18/98, 05/07/1302 (20 Nisan 1885).

olduğu bildirilmiştir. Maarif Nezareti valiliğe bu masrafın oluşturulacak bir komisyon nezaretinde tasarrufa uygun olarak hisse-i iane ile karşılanması bildirilmiştir.¹⁵⁴⁶ Yanya Vilayeti dâhilindeki Ergiri Rüşdiye Mektebi 50-60 kişilik bir derslane ve bir odadan ibaret olup namaz, teneffüs, yemek mahalleri gibi müşkilat-ı saire kısımları harap bir hal aldığından dolayı yerine yeni bir mektep yapılması kararlaştırılmıştır. Yapılan keşifler neticesinde yeni mektep için gerekli masraf 54 bin 649 kuruşu bulmaktaydı. Bu masrafın 20 bin kuruşunun ianeten toplattırılarak karşılanması geri kalan kısmı olan 34 bin 649 kuruşunun ise maarif hisse-i ianesi bakayasından karşılanması bildirilmiştir.¹⁵⁴⁷ Haleb Valiliği vilayet dâhilindeki İdlîb Rüşdiye Mektebinin tamiri için gerekli olan 20 bin kuruşun maarif hisse-i ianesinden karşılanması istenmiştir. Maarif Nezareti bunun mümkün olmadığını valiliğe bildirerek mektebin tamiri için gerekli olan meblağın mahallince gerekli tedbirin alınarak tedarik edilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁵⁴⁸

Bazı vilayetlerde maarif idareleri muallim maaşlarını karşılamakta zorlanmaktaydı. Bu vilayetlerdeki rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallimlerden bir kısmının maaşları Maarif Hisse-i İanesinden karşılanmıştır. Bazı mekteplerde bütün muallimlerin maaşları iane ile karşılanmakta iken bazı mekteplerde ise muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i salis veya hat mualliminden sadece biri veya birkaçının maaşı bu ianelerle karşılanmıştır.

1903 yılında Edirne Vilayeti dâhilindeki Mürefte Kazasında inşa edilen rüşdiye mektebinin çeşitli masrafları ile muallim maaşının mahalline bırakılan iane hissesinden ödenmesi istenmiştir.¹⁵⁴⁹

Bazı mekteplerde muallimler gibi diğer görevli konumunda bulunan bevvabların da maaşlarının hisse-i ianelerden karşılandığı görülmüştür. Cebel-i Bereket Sancağında Yarpuz ve Hama kasabalarında yeni açılmış olan rüşdiye mekteplerine ait çeşitli masraflar hisse-i ianeden karşılanmıştır. Bu mekteplerde görev yapan muallim ve bevvabların maaşlarının da hisse-i ianeden karşılanması istenmiştir.¹⁵⁵⁰

Rüşdiye mektepleri gibi ibtidai mekteplerinin de inşaat masrafları ile bir kısım ihtiyaçları bazı vilayetlerde Maarif Hisse-i İanesinden karşılanmıştır. 1900 yılında Trabzon Vilayeti'nde ibtidai mekteplerinin inşaat masraflarının maarif hisse-i iane bakayasından karşılanmasına izin verilmiştir.¹⁵⁵¹ 1901 yılında da Selanik Vilayetinde de 1310 senesine

¹⁵⁴⁶ BOA., MF. MKT., 348/49, 23/08/1314 (20 Ocak 1897).

¹⁵⁴⁷ BOA., MF. MKT., 422/32, 25/06/1316 (10 Kasım 1898).

¹⁵⁴⁸ BOA., MF. MKT., 261/40, 09/11/1312 (4 Mayıs 1895).

¹⁵⁴⁹ BOA., MF. MKT., 741/44, 16/07/1321 (8 Ekim 1903).

¹⁵⁵⁰ BOA., MF. MKT., 120/51, 20/01/1308 (5 Eylül 1890).

¹⁵⁵¹ BOA., MF. MKT., 505/51, 29/01/1318 (29 Mayıs 1900).

kadar olan hisse-i iane bakayasının, Dersaadet'e ait kısım ayrılmaksızın, faiziyle beraber sayısı artmakta olan ibtidai mekteplerine sarf edilmesine izin verilmiştir.¹⁵⁵² Kastamonu Vilayeti Devrekani Nahiyesi Balkanlar Karyesi ibtidai mektebinin tamir masrafının 310 senesi Maarif Hisse-i İanesi bakayasının yarısından karşılanmasına onay verilmiştir.¹⁵⁵³

Bazen vilayetlerde ibtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin maaşlarının karşılanmasında maddi zorluk çekildiği zaman Maarif Hisse-i İanesinden faydalanılmıştır. Kastamonu Vilayetinde ibtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin maaşları evkâf-ı münderiseden verilmekle beraber buradan gelen varidatın کافی olmaması üzerine bu muallimlerin maaşlarının ödenebilmesi için Maarif Hisse-i İanesi bakayasının bir kısmının harcanmasına izin verilmiştir.¹⁵⁵⁴

5.1.2.3. Diğer ihtiyaçlar için kullanımı

Maarif Hisse-i İanesi sadece mekteplerin yapımı, tamiri ve tadilatı gibi ihtiyaçlar için kullanılmamıştır. Bu ianeler sayesinde bir kısım vilayetlerde maarif idareleri başta muallimler olmak üzere bevvablar (kapıcılar) gibi diğer mektep çalışanlarının da maaşlarını ödeme imkânı bulmuşlardır.

İanelerin en çok kullanıldığı yerlerden birisi de rüşdiye ve ibtidai mekteplerinin yapımı, tadilatı sırasında eğitim-öğretime ara verilmemesi amacıyla kiralanan hanelerin kira ücretinin karşılanmasında olmuştur. İaneler sayesinde taşrada birçok vilayette maarif idareleri tadilat ve tamirâtı yapılan mektepler için geçici olarak kiralanan hanelerin kira masraflarını temin etme sıkıntısından kurtulmuşlardır.

Bingazi Rüşdiye Mektebinin tamiri tamamlanıncaya kadar geçici olarak rüşdiye mektebi olarak kullanılan ve aylık 55 kuruş kirası bulunan hanenin dokuz aylık birikmiş kirası olan 486,5 kuruşun mahalli iane hissesinden karşılanması bildirilmiştir.¹⁵⁵⁵ Bağdad Rüşdiye Mektebinin bir kısmının görülen lüzum üzerine tamirâtının yapılacağından dolayı tamirâtın sonuna kadar kiralananmış olan hanenin altı aylık kira bedeli olan 1005 kuruş kira

¹⁵⁵² BOA., MF. MKT., 550/55, 19/12/1318 (9 Nisan 1901).

¹⁵⁵³ BOA., MF. MKT., 870/28, 14/05/1323 (17 Temmuz 1905).

¹⁵⁵⁴ BOA., MF. MKT., 1093/65, 25/12/1326 (18 Ocak 1909). İbtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin maaşlarının maarif hisse-i ianesinden karşılanması her zaman olumlu karşılanmamıştır. Aydın Vilayeti dahilindeki Tire kazasında bulunan ibtidai mekteplerinin muallim maaşları hususunda yapılan başvuruya ibtidaiye mekteplerinin inşa vesair masrafları kanunen ahaliye ait olduğundan kazada bulunan ibtidaiye mekteplerinin muallim maaşlarının maarif iane hissesinden ödenemeyeceği bildirilmiştir BOA., MF. MKT., 124/3, 01/05/1308 (13 Aralık 1890).

¹⁵⁵⁵ BOA., MF. MKT., 196/120, 16/08/1311 (22 Şubat 1894).

bedelinin Maarif Hisse-i İanesi varidatından karşılanması istenmiştir.¹⁵⁵⁶ Mamuretülaziz Vilayeti dâhilindeki Dersim Sancağı'nın merkezi olan Hozat'ta rüşdiye ve ibtidai mektepleri için kiralanan hanenin aylık 100 kuruş olan bedeli hisse-i ianeden karşılanmıştır.¹⁵⁵⁷ Edirne Vilayeti dâhilindeki Tekfurdağı'nda açılan inas rüşdiye mektebi için kiralanan haneye ait aylık 190 kuruş kira bedeli hisse-i ianeden karşılanmıştır.¹⁵⁵⁸

Ayrıca ianeler bazı durumlarda çeşitli görevlerde bulunan muallimlerin harcırahlarının karşılanmasında da kullanılmıştır. Abdullah Niyazi Efendi, Hezargrad Rüşdiye Mektebi muallimi iken Muğla İdadi Mektebine ilm-i inşa, ikinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar olan sınıflar Türkçe ve ikinci sınıfların coğrafya muallimliklerine tayin edilmiştir. Tayin edildiği Muğla Sancağının bağlı bulunduğu Aydın (İzmir) Vilayetinin Dersaadet'e altmış sekiz saat mesafede olması ve her saatin beşer kuruştan olarak toplamda üç yüz kırk kuruşluk harcırah bedelinin tarafına ödenmesi ile ilgili yazısına istinaden Maarif Nezareti tarafından verilen cevapta vilayet bütçelerinde harcırah tertibi bulunmadığından dolayı Abdullah Niyazi Efendi'ye verilmesi gereken harcırahın maarif hisse-i ianesinden verilmesi gerektiği Aydın Vilayeti maarif idaresine bildirilmiştir.¹⁵⁵⁹

Maarif Hisse-i İanesinin bazen maarif idarelerine ait gelir getiren bir işyeri vb. özelliklere sahip yerlerin hasar görmesi sonrasında inşa masraflarında da kullanıldığı görülmektedir. Kastamonu Vilayeti dâhilindeki Bolu Sancağında geliri maarife ait olan han, kahvehane ve iki adet dükkân 1893 yılında çıkan büyük bir yangın neticesinde yanmıştır. Sancak merkezindeki kız ve erkeklere ait iki ibtidai mektebinin muallimleri ile diğer çalışanları ve maarif idaresindeki kâtip ile sandık eminine ait maaşlar, mekteplere ait mefruşat, yakacak tutarı, ödül törenlerine ait tutarların karşılandığı bu iş yerlerinin yanması maarif idaresini zor durumda bırakmıştır. Bu giderlere ait masraflar yıllık 18.380 kuruşa karşılık gelmekteydi. Bundan dolayı bu iş yerlerinin bir an evvel yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Yangından zarar gören yöre esnafından da vergi toplanamayacağı göz önünde bulundurularak bu yerlerin tekrardan yapılması sürecinde inşa masraflarının iane hissesi bakayasından karşılanması istenmiştir.¹⁵⁶⁰

Maarif Hisse-i İanesi mekteplere ait sıra ve masaların tamiri, çeşitli mefruşat giderleri gibi değişik ihtiyaçlarını (levazımatını) karşılamak için de kullanılmıştır. İdare-i Umumiyye-

¹⁵⁵⁶ BOA., MF. MKT., 118/43, 20/01/1320 (29 Nisan 1902).

¹⁵⁵⁷ BOA., MF. MKT., 837/66, 06/01/1323 (13 Mart 1905).

¹⁵⁵⁸ BOA., MF. MKT., 951/42, 14/07/1324 (3 Eylül 1906).

¹⁵⁵⁹ BOA., MF. MKT., 749/33, 23/08/1321 (14 Kasım 1903).

¹⁵⁶⁰ BOA., MF. MKT., 244/14, 11/07/1312 (8 Ocak 1895).

i Vilayet Kanunu gereği Maarif Hisse-i İanesinin kâmilen makam-ı vilayet emrine terk edilmiş olduğundan Aydın (İzmir) Vilayeti dâhilindeki Alaşehir Rüşdiye Mektebi için imaline lüzum görülen iki adet sıra bedeli olan 156 kuruşun maarif hisse-i ianesinden karşılanması istenmiştir.¹⁵⁶¹

5.2. Evkâf-ı Münderise

Maddi bir karşılık beklemeden başkalarına yardım etmek düşüncesinin mahsulü olan vakıf kurumu, yüzyıllar boyunca İslâm ülkelerinde büyük bir ehemmiyet kazanmış sosyal ve ekonomik hayat üzerinde derin izler bırakmış dinî ve hukukî bir müessese olmuştur.¹⁵⁶² Sözlükte “durmak; durdurmak, alıkoymak” anlamındaki vakıf (vakf) kelimesi terim olarak “bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi” şeklinde özetlenebilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini ifade eder.¹⁵⁶³

Vakıflar, İslâm tarih ve medeniyetinde önemli bir hayır müessesesi olarak, VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar bütün İslâm ülkelerinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında son derece etkili olmuştur. Vakıflar sayesinde İslâm coğrafyasını hayır kurumlarıyla donatılmış, bu kurumların gelişmesi sonucu ortaya çıkan imaret/hayrat siteleriyle şehirlerin teşekkülüne önemli katkılarda bulunulmuştur. Vakıf hayratı arasında bütün İslâm ülkelerinde dinî nitelikli ve eğitimle alâkalı kuruluşlar (cami, mescid, medrese, dârülkur’ân, dârülhadis), sûfiler için barınma ve toplanma yerleri (zâviye, hankâh, ribât, tekke), fakirlere yemek dağıtan mutfaklar (imaret), sosyal nitelikli toplantı yerleri olarak da kullanılan kabirler (türbe), sağlık kuruluşları (bîmâristan, dârüşşifâ), şehirlerde ve kırsal kesimlerde yollar, köprüler, kervansaraylar, sulama şebekeleri, kaleler, deniz fenerleri, kanalizasyonlar, su yolları, çeşmeler vb. vardı.¹⁵⁶⁴

Osmanlılarda vakıflar bir mütevellî veya mütevelliler tarafından yönetiliyordu. Esasen devletin kadılar vasıtasıyla vakıflar üzerinde genel bir denetimi vardı. Selâtin vakıflarının bazı mahallî mütevellileri ve nâzırları çoğunlukla karar verme yetkisini taşıdılar da Osmanlı Devleti bunların üzerinde XV. yüzyıldan itibaren bir tür merkezî denetim uygulamıştır. Devlet belli zamanlarda denetimini diğer vakıflara da yaymak için girişimlerde bulunmuştur. Kısmen III. Selim’in reformları sırasında, fakat daha çok II. Mahmud’un 1826 yılında

¹⁵⁶¹ BOA., MF. İBT., 427/37, 29/05/1331 (6 Mayıs 1913).

¹⁵⁶² Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 9.

¹⁵⁶³ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, 2012, s. 475.

¹⁵⁶⁴ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, 2012, s. 479-480.

Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasının ardından hükümdarlar önemli vakıfların denetimini ele geçirmiştir. Bu hususta merkezî hükümetin ilk çözümü 1826 Ekim ayında Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ni kurmak olmuştur. Bu nezâret takip eden yıllarda tedricen sadârete, meşihata, reîsülküttaplığa, Haremeyn evkâfı müfettişliğine, kaptan-ı deryâlığa, Dârüssaâde ağalığına bağlı zengin vakıfların idaresini üstlenmiştir. Tanzimat ile birlikte vakıfların ve bunların ana mallarının idaresini düzenleyen mevzuat genişletilmiştir. Devletin hangi ölçüde vakfın denetimine müdahale yetkilerini kullandığını belirlemek zordur. Fakat XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ve Jön Türkler rejiminin vakıfların yönetimini bütünleştirmeye yönelik bir alt yapıyı yavaş yavaş yerleştirdiği tartışılmaz bir gerçektir. 1921 yılında kurulan Şer'îyye ve Evkâf Vekâleti 3 Mart 1924 tarihinde kaldırılmış, Vakıflar İdaresi Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet teşkilâtıyla bütünleştirilmiştir.¹⁵⁶⁵

Evkâf-ı münderise, kapsam itibarıyla hayat şartlarının değişmesiyle kervansaraylar gibi amaçları ortadan kalkan, yararlananları (meşrûun-lehleri) kaybolan ve gelirlerinin sarf olunacağı hayır müesseseleri mevcut olmayan vakıfları ihtiva etmekteydi. Aşar vergisine maarif hissesinin ilave edilmesi örfî veya şer'î hukuku çok fazla zorlayan bir durum olmamakla birlikte münderis vakıf gelirlerinin maarife terk ve tahsisi kimi görüş ayrılıklarına neden olmuştur denilebilir. Evkâf-ı münderiseyi şer'î hukuka aykırı gören bir görüş özetle; “hiçbir vakıf münderis olmaz ve amaçsız kalamaz ve vakıf gelirlerinin sarf edileceği son amaç fakirlerdir” şeklinde ifade edilmişti. Diğer görüşe göre ise vakıfların amaçları şer'î hukukun dışına çıkılmadan hâkimin hatta sultanın izni ile hayır amaçlı bazı cihetlere yönlendirilebilir. Bu yaklaşımdan hareketle Osmanlı yöneticileri, tahsis edildiği hayır müesseseleri mevcut olmayan, bir tarafa şart edilmemiş bulunan ve yararlananları ortadan kaybolmuş olduğundan fırsatçılara yem hâline gelmiş olan vakıfların gelirlerine yeni bir yön vermeyi uygun bulmuşlardı. Böylece eğitim gibi önemli bir “maksad-ı hayrî” sahasında bu kabil vakıf gelirlerinin kullanılmasının yolu açılmış oluyordu.¹⁵⁶⁶

5.2.1. Evkâf-ı münderiselerin maarife devri

Vakıfların maarife devredilmesiyle ilgili en önemli adım 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yapılmıştır. Nizamname ile birlikte maarif harcamaları

¹⁵⁶⁵ Yediyıldız, *Vakıf*, s. 485.

¹⁵⁶⁶ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 2017, s. 293-296; Yakup Karataş, “Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.57, Erzurum, 2016, s. 1841.

için yeni kaynakların bulunması konusunda önemli adımlar atılmıştır. Nizamnamenin 192. maddesine göre maarife gelir olarak kullanılacak malî kaynaklardan birisi de vakıf gelirleri (Tahsisat-ı vakfiyye)ydi.

Evkâf Nezareti'nin kurulmasıyla vakıfların merkezileşmesi ve bunun doğal sonucu olarak devlet vakıflara doğrudan müdahale imkânı bulmuş olması da bu süreci kolaylaştıran gelişmelerden biri olmuştur.

14 Mart 1874 tarihli bir sadaret tezkiresinde zaviyesi kalmayıp yalnız ismi mevcut olan zaviyedarlıkların başka birine tevcih edilmeyerek bunlara ait ücret ve hasılatın, bulundukları yerlerdeki ahalinin istifadesi için mektepler yapılması yolunda sarf edilmesinin uygun görüldüğü hem Maarif Nezaretine hem de Evkâf Nezaretine bildirilmiştir.¹⁵⁶⁷ 1893 yılının ortalarında vilayetlere, mutasarrıflıklara, maarif müdürlükleri ile Biga ve İzmid idadileri müdürlüklerine gönderilen ve evkâf-ı münderise varidatıyla sarfiyatı hakkında, maarif memurları ve idare meclisleri vasıtasıyla gerekli tahkikatın yapılarak sonucun ilgili yerlere bildirilmesi ile ilgili bir yazıda da evkâf-ı münderise varidatının 14 Mart 1874 tarihli tezkireye atfen maarife terk ve tahsis edildiği yinelenmiştir.¹⁵⁶⁸

Bu sadaret tezkiresinden 1880 yılına kadar geçen altı yıllık sürede evkâf-ı münderise gelirlerinin maarif için kullanılıp kullanılmadığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1880 yılının ilk aylarından itibaren mekteplerin ıslahı için evkâf-ı münderise varidatının alınıp alınmaması hakkında Maarif Nezareti'ne çeşitli arzuhaller gönderilmiştir.¹⁵⁶⁹ Aynı konu ile ilgili birkaç vilayetten nezarete arzuhal, telgrafnameler gönderilmesi üzerine Maarif Nezareti ile Evkâf Nezareti arasında çeşitli yazışmalar yapılmıştır. Aynı yılın son günlerinden itibaren bazı vilayetlerle yapılan yazışmalarda evkâf-ı münderise varidatının maarife terk edildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁷⁰ 19 Aralık 1880 tarihinde Şura-yı Devlet tarafından Erzurum, Diyarbekir, Ankara ve Yanya vilayetleriyle Kudüs-ü Şerif mutasarrıflığı tarafından gönderilen muharrerat, telgraflar ve arzuhallere cevaben yayınlanan bir mazbatada; meşrutun-lehleri mahv ve münderis olan evkâf-ı mazbuta varidatının hazineye irad kayıt olunmayarak mahallerince maarif hizmetlerine sarf edilmek üzere terk edilmeleri gerektiği bildirilmiştir.¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁷ *Evkâf-ı Münderise Ta'limâtı*, Asr Matbaası, İstanbul, 1323, s.11; Karataş, *Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki*, s. 1842.

¹⁵⁶⁸ BOA., MF.MKT., 180/91, 29/02/1311 (11 Eylül 1893); Karataş, *Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki*, s. 1842.

¹⁵⁶⁹ BOA., ŞD., 1783/52, 05/03/1297 (16 Şubat 1880); BOA., ŞD., 1783/53, 10/03/1297 (21 Şubat 1880).

¹⁵⁷⁰ BOA., MF.MKT., 66/95, 27/01/1298 (30 Aralık 1880).

¹⁵⁷¹ BOA., ŞD., 101/40, 16/01/1298 (19 Aralık 1880).

Mehmed Ziya Bey'in Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi azası iken dönemin Maarif Nazırı Şükrü Bey'in emri ile Maarif Nezareti'nin tarihçesini ve maarifle ilgili bilgileri ihtiva eden 17 Ocak 1915 tarihli raporuna göre, 1881 (H.1298) yılında evkâf-ı münderise gelirlerinin ilköğretim kurumlarının yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi için kullanılmasına dair bir irade-i seniyye yayınlanmıştır.¹⁵⁷²

13 Aralık 1896 (1 Kanun-ı Evvel 1312) tarihinde yürürlüğe giren, “*Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifin-i Mübeyyin Talimat*”tın maarif meclisleri hakkında bilgi verilen ikinci faslının 12. maddesinde evkâf-ı münderise gelirlerinin doğrudan maârif devri hususu ele alınmıştır.

“Hayrat ve meberratı tamamen mahv ve münderis olub asla istilâ edilmeyen evkâf-ı münderise vâridâtı bâ-irade-i seniyye maârifte terk edilmiş olduğundan bunlar ile mütevellî ve zaviyedârlar vesaire ellerinde me’kel olan vâridâtın ve aynen ve bedelen mekâtib-i sıbyaniye-i ibtidâ’iv- yeye aid bi’l-cümle muhassesât ve muayyenât-ı vakfiye ve meşrûnun lehi müteaddid evkâf hasılatının mekfttibe aid akşamı olbâbdaki evâm ta’limât mucebince bi’l-tahkik meydana çıkarılarak usulüne tevfikan yed edilüb mekteblerin idare ve ıslahına karşılık ittihazına ve suver-i saire ile maârif vâridât-ı cedide taharri ve tedarikine Maârif Meclislerince itinâ ve gayret olunacaktır”

Maarif Hisse-i İanesi esasında idadi mektepleri için ihdas edilmişken, evkâf-ı münderise iptidâî mektepler için ihdas edilmiştir. Maarif yaygınlaşması için ilk düzenli malî kaynak Maarif Hisse-i İanesi olmuştur. Evkâf-ı münderise gelirlerinin de maarife kaynak oluşturulmasıyla birlikte Osmanlı taşrasında maarif malî açıdan giderek daha çok “*kendine yeterli*” bir hale gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak maarif idarelerinin merkeze olan bağımlılığı azalmıştır.¹⁵⁷³

5.2.2. Evkâf-ı münderise talimatı

14 Mart 1874 tarihli bir sadaret tezkiresinden sonra evkâf-ı münderise ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında fazla bir bilgi edinilememiştir. Evkâf-ı münderise ile ilgili asıl hukukî dayanak bu tezkereden sekiz yıl yedi ay on gün sonra yani 4 Ekim 1882 tarihinde yayımlanan *Evkâf-ı Münderise Ta’limâtı* olmuştur.

¹⁵⁷² 17 Ocak 1915 tarihli Mehmed Ziya Bey'in raporu için İsmet Binark, “Ma’ârif Tarihimize Ait Bir Rapor”, *Yeni Türkiye (Özel Eğitim Sayısı)*, S.7/1, Ankara, 1996, s. 484

¹⁵⁷³ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 186.

Evkâf-ı Mûnderise Talimatı ve konu ile ilgili muhtelif tarihlerde ele alınan hususlar daha sonra 1907 ve 1909 yıllarında iki defa yayımlanmıştır. Eserde evkâfı mûnderise ile ilgili 20 adet tezkire, izahname, tahrirat ve talimat yer almaktadır. Eserdeki hukukî dayanaklar belirli bir tarih sırasına göre yer almamaktadır. Karışık olarak yer alan çalışmalar sırasıyla şöyledir;

Maârif Nezâretince kaleme alınıp bi'l-istizân mer'iiyyet-i ahkâmına irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî şeref-te'allak eden 22 Eylül sene 1298 tarihli ta'limât suretidir (s. 2-5),

Fi 24 Mart sene 1299 tarihli tahrîrât-ı umûmîye ve ta'bîr-i âharla îzâh-nâme suretidir (s. 5-7),

Fi 5 Zi'l-hicce sene 1299 ve fi Teşrîn-i Evvel sene 1298 tarih ve altmış dört numrolu Dâhiliye Nezâret-i Celîlesinin tahrîrât-ı 'aliyyesi suretidir (s. 7-8),

Fi 12 Cemâziye'l-evvel sene 1300 ve fi 9 Mart sene 1299 tarih ve bir numrolu Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesinin tahrîrât-ı 'aliyyesi süreridir (s. 8-11),

Bâb-ı 'Âlî canîb-i sâmisinden fi 25 Muharrem sene 1291 ve fi 2 Mart sene 1290 tarih ve beş numro ile şeref-vârid olan tezkere-i sâmiye suretidir (s. 11),

Bâb-ı 'Âlî canîb-i sâmisinden fi 25 Muharrem sene 1291 ve fi 2 Mart sene 1290 tarih ve beş numro ile şeref-vârid olan tezkere-i sâmiye suretidir (s. 12-13),

255 numrolu ve fi 31 Teşrîn-i Evvel sene 1315 tarihli tezkere-i sâmiye sürelidir (s. 13-15),

283 numro ve fi 8 Kanûn-ı Evvel sene 1315 tarihli tezkere-i sâmiye suretidir (s. 15-17),

Bir numrosuyla bi'l-cümle vilâyât-ı şâhâne valiliklerine ve ehiye-i müstakile mutasarrıflıklarına ve on iki numro ile maârif müdirlerine yazılan fi 25 Mart sene 1316 tarihli zeyldir (s. 17),

Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâ'ir esinin fi 7 Temmuz sene 1319 tarih ve 1362 numrolu mazbatası suretidir (s. 17-22),

Numro 227 Buyruldu-i sâmi sûretidir. Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâ'iresinin sûreti bâlâda muharrer mazbatası mücebince Dâhiliye ve Evkâf ve Defter-i Hâkânî Nezâret-i Celîlelerine tebligât icrâ' olunmağla Maârif Nezâret-i 'Aliyyesinden dahi iktizâsından icrâ'sının himmet buyurulmak. Fi 15 Cemâziye'l-Evvel sene 1321 ve fi 27 Temmuz sene 1319 'umûm maârif idârelerine yazılan fi 30 Eylül sene 1316 tarihli tahrîrât-ı 'aliyye suretidir (s. 22-23),

Adliye Nezâret-i Celîlesinin 68 numro ve fi 14 Şubat seat 1317 tarihli tezkere-i ‘aliyyesi sürelidir (s. 24-25),

‘Umûm maârif idarelerine yazılan 32 numro ve fi 7 Mayıs sene 1318 tarihli tahrîrât-ı ‘aliyye suretidir (25-26), Tezkere-i ma‘rûza suretidir (s. 26),

Şerefsâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî suretidir (s. 26-27),

Sûretleri bâlâda muharrer tezkere-i ma‘rûze ve şerefsâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî Maliye Nezâret-i Celîlesine tebliğ kılınmış olmağla Maârif Nezâret-i Celîlesinden dahi ifâ’-yı muktezâsına himmet buyurulmak fi gurre-i Ramazan sene 1315 ve fi 11 Kanûn-ı Sâni sene 1313 ‘umûm maârif idârelerine yazılan fi 5 Rebî‘ü’l-ewel sene 1315 ve fi 24 Temmuz sene 1313 tarihli tahrîrât-ı ‘aliyye suretidir (s. 27-29),

‘Umûm maârif müdirleriyle Adliye Nezâret-i Celîlesine yazılan fi 1 Teşrîn-i Evvel sene 1317 tarih ve yetmiş beş numrolu tahrîrât-ı ‘aliyye süreleridir (s. 29-30),

‘Umûm maârif idârelerine yazılan fi 12 Nisan sene 1320 tarih ve yedi numrolu tahrîrât-ı ‘aliyye suretidir (s. 30-34),

Vilâyât-ı cehle ile müstakil mutasarrıflıklara şereftastîr buyurulan fi 20 Zi’l-hicce sene 1301 ve fi 3 Teşrîn-i Evvel sene 1300 tarihli emirnâme-i sâmi suretidir (s. 35-37) ve

Fi 4 Teşrîn-i Evvel sene 1300 ve iki yüz kırk yedi numrolu tezkere-i sâmiyenin suretidir (s. 38).

Evkâf-ı Münderise Talimatı’nda yer alan en eski tarihli tezkire sureti 14 Mart 1874 tarihli olup evkâf-ı münderisenin maarife devri ile ilgili olan elimizdeki en eski belge özelliğini taşıyan “*Bâb-ı Âli canîb-i sâmişinden fi 25 Muharrem sene 1291 ve fi 2 Mart sene 1290 tarih ve beş numro ile şeref-vârid olan tezkere-i sâmiye suretidir*”.¹⁵⁷⁴ En yakın tarihli yazı ise 25 Nisan 1904 tarihli olup Maarif Nezâretince taşra maarif müdürlüklerine yazılan “*‘Umûm maârif idârelerine yazılan fi 12 Nisan sene 1320 tarih ve yedi numrolu tahrîrât-ı ‘aliyye suretidir*”.¹⁵⁷⁵

5.2.3. Evkâf-ı münderisenin maarif idareleri tarafından kullanılması

Evkâf-ı Münderise Talimatı’na göre münderis vakıflardan elde edilen gelirler esas olarak ibtidai mekteplerinin açılması ve ihtiyaçları için tahsisi edilmiştir.¹⁵⁷⁶ Vakıflardan elde edilen gelirler, bu mekteplerde görev yapan muallimlerin maaşlarının temini içinde

¹⁵⁷⁴ Evkâf-ı Münderise Ta’limâtı, s.11.

¹⁵⁷⁵ Evkâf-ı Münderise Ta’limâtı, s.30-34.

¹⁵⁷⁶ Evkâf-ı Münderise Ta’limâtı, s.2.

kullanılmıştır. Ayrıca munderis vakıflardan elde edilen gelirlerin kullanım alanları bunlarla sınırlı kalmamıştır. Osmanlı taşrasında bu vakıflardan elde edilen gelirlerin, mekteplerin tamirinden, talebelerin kılık kıyafetlerinin masraflarına kadar çok geniş bir kullanım alanına yayıldığı görülmüştür.¹⁵⁷⁷

5.2.3.1. İbtidai mektepleri için kullanımı

Evkâf-ı munderiseden elde edilen gelirlerin ilk kullanım amacı ibtidai mekteplerinin modern tarzda yeni eğitim kurumlarının açılmasını ve çoğaltılmasını sağlamak olmuştur. Bundan dolayı vilayetlerde bu gelirlerin büyük bir bölümü ibtidai mektepleri için kullanılmıştır.

Çatalca Sancağı'nda 1885 yılında inşa olunacak olan inas mektebinin 8.000 kuruşluk masraflarının evkâf-ı munderise varidatından karşılanacağı bildirilmiştir.¹⁵⁷⁸ Erzurum Vilayeti dâhilindeki Kiğı kazasında bulunan Kızılçubuk karyesinin otuz haneden meydana geldiği ve buradaki çocukların talim ve terbiyeleri için her hangi bir mektebin bulunmadığı bildirilmiştir. Maarif Nezareti tarafından verilen cevapta karyede inşası düşünülen ibtidai mektebi için evkâf-ı munderise varidatından karşılık bulunması gerektiği bildirilmiştir.¹⁵⁷⁹ Halep Vilayeti dâhilindeki Urfa Sancağında merkezi ile nahiye ve büyük köylerinde açılması uygun görülen ibtidaiye mekteplerinin açılması için gerekli olan masraflar ahaliden ve evkâf-ı munderiseden karşılanmıştır. Mektepler büyük bir törenle açılmıştır. Yapılan törene sancaktaki memurlar, ulema, eşraf ve ahaliden pek çok kişi katılmıştır. Kurbanlar kesilerek dualar okunmuştur. İbtidai mekteplerinin açılmasında mutasarrıfın önemli katkıları olmuştur.¹⁵⁸⁰ Diyarbakir Vilayeti merkezinde evkâf-ı munderise varidatıyla yeniden tesis edilmiş olan ibtidai mektebinin Sultan II. Abdülhamid'e izafetle isimlendirilmesi hususu 1906 yılında Diyarbakir Maarif İdaresine bildirilmiştir.¹⁵⁸¹

Evkâf-ı munderise gelirlerinin düşmesi bazı vilayetlerde kaynak olarak kullanıldığı ibtidai mekteplerinin kapatılmasına neden olmuştur. Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı Mardin Sancağı merkezinde bulunan iki ibtidai mektebi bu nedenle Ağustos 1903 tarihinde kapanmak zorunda kalmıştır. Maarif Nezareti, bu gibi durumlarda mekteplerin

¹⁵⁷⁷ Ahmet Köksal, *Maârife Kaynak Olarak Evkâf-ı Munderise*, Serander Yay., Trabzon, 2019, s. 47-48.

¹⁵⁷⁸ BOA., MF. MKT., 86/99, 09/08/1302 (24 Mayıs 1885).

¹⁵⁷⁹ BOA., MF. MKT., 225/25, 10/03/1312 (11 Eylül 1894).

¹⁵⁸⁰ BOA., MF. İBT., 25/24, 04/10/1307 (24 Mayıs 1890).

¹⁵⁸¹ BOA., MF. MKT., 855/41, 13/03/1323 (18 Mayıs 1905). Bu dönemde Diyarbakir Vilayeti maarif müdürlüğü görevini vilayet idadi mektebi müdürü yürütmekteydi.

kaplanmaması için çözüm önermiştir. Buna göre; evkâf-ı mûnderise kapsamında ilgili mekteplere tahsis edilen gelirin arttırılmasının yoğun bir çalışmayla mümkün olabileceği; bu gelirin sekteye uğramaması, gerilememesi ve eski miktarına ulaşabilmesi için mahallince gerekli tedbirlerin alınması gerektiği; şayet mekteplerin bir miktar noksanı kalırsa, diğer vilayetlerde olduğu gibi, ilgili kanun gereği halktan tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Maarif Nezareti'nin önerilerini içeren 14 Ağustos 1900 (17 Rebiyülahir 1318) tarihli tezkiresi, Şûrâ-yî Devlet'te görüşülerek aşağıdaki şekilde karara bağlanmıştır:

“Mardin gibi bugün maârifin intişarına cidden ihtiyacı bulunan bir mahalde açılarak birkaç sene idare edilen söz konusu mekteblerin gelirinin masraflarına kifayet etmemesi nedeniyle şimdi kapatılması cihetine gidilmesi, açılışındaki maksat ile uygun düşmemektedir. Bu nedenle, bu mekteblerin her ne suretle olursa olsun devamlarının sağlanması ve idareleri için gerekli olan tahsisatın karşılanarak yöre çocuklarının maârif nimetinden mahrum bırakılmaması hususunda her türlü tedbirin alınması vacip derecesindedir. Zaten Maârif hissesi vergisinin konulmasının maksadı öncelikle ibtidai mekteblerinin tesis edilmesi ve idarelerinin devamının sağlanması olduğundan ona göre gerekenin yapılması ve mekteblerin vakıf gelirinin yok olmaması için mahallince tedbir alınması zaruridir.”¹⁵⁸²

Şûrâ-yî Devlet'in kararına rağmen Mardin'deki iki ibtidai mektebine ait yıllık zarurî ihtiyacı olan 9.000 kuruş temin edilememiştir. Evkâf-ı mûnderiseden elde edilen gelirin vakıf memurlarınca tamamen kesilmesiyle birlikte bu iki mektep 17 Ağustos 1903 tarihinde kapatılmıştır. Kapatılma olayı üzerine tekrar harekete geçen Mardin İdare Meclisi, Diyarbekir Vilayeti'ne hitaben yazdığı 17 Ağustos 1903 tarihli mazbata ile Sadarete hitaben kaleme aldığı 4 Ekim 1903 tarihli yazı da; bu mekteplerin lüzumlu masraflarının Maarif yardım hissesinden karşılanması için müsaade istemiştir. Bu istek Sadaretçe kabul edilerek, mekteplerin açılışı için 20 Ekim 1903 tarihli tezkireyle Maarif Nezareti'ne emir verilmiştir.¹⁵⁸³

Hüseyin Kamil Bey, hatıralarında 1897 yılında Selanik Vilayeti'ne bağlı Avdethisar Kazası'na kadı olarak tayin edildikten sonra kaza merkezi olan Kılıkış'ta her hangi bir mektebin bulunmadığı ve kendisinin gayretleriyle bir ibtidai ve rüşdiye mektebinin açılışının gerçekleştiğini yazmaktadır. Kadı bu mekteplerin açılmasında kendisinin aynı zamanda

¹⁵⁸² Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir'de Eğitim*, s. 129-130.

¹⁵⁸³ Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir'de Eğitim*, s. 130.

yerel vakıfların idaresinden de sorumlu olmasından dolayı inisiyatif olarak bu vakıflara ait olan gelirleri kullanarak bu mekteplerin açılmasını sağladığını da kaydetmektedir.¹⁵⁸⁴ Kadı Hüseyin Kamil Efendi'nin bahsettiği vakıf gelirlerinin evkâf-ı münderise vakıflarına ait olduğu düşüncesindeyiz.

5.2.3.2. Maaşlar için kullanımı

Evkâf-ı münderiseden elde edilen gelirlerin en çok kullanıldığı yerlerden birisi de muallim ve diğer hizmetlilere ait maaşlar olmuştur. Vilayet maarif idareleri evkâf-ı münderise gelirleri sayesinde gerek ibtidai mekteplerinde gerekse rüştiye mekteplerinde görev yapan muallim ve bevvabların maaşlarını ödeme imkânı bulmuşlardır.

Birçok vilayette yeni açılan ibtidai mekteplerinde görev yapacak olan muallim ve bevvabların maaşlarının ödenmesi evkâf-ı münderiseden elde edilen gelirle karşılanmıştır. Mekteplerin ilk açılışından itibaren görevli muallimlerin maaşlarının bu gelirlerden karşılanması istenmiştir.

Evkâf-ı münderiseden elde edilen gelirlerle sadece ibtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin değil rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallimlerinde maaşları ödenmiştir.

Maaşların ödenmesi konusunda yaşanan sıkıntılarda Maarif Nezareti bunların evkâf-ı münderiseden karşılanması gerektiğini konusunda sürekli vilayet maarif idarelerini uyarmıştır. Mamuretülaziz Vilayeti dâhilindeki Malatya Sancağı merkez ibtidai mektebi muallimlerinin maaşları konusunda sıkıntı yaşanmıştır. Mektepte görev yapan muallim-i evvel Mehmed Efendi ile muallim-i sani Mustafa Hilmi Efendi aylardır maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle Maarif Nezareti'ne başvurmak zorunda kalmışlardır. Muallimlerin nezarete yazdıkları 20 Ağustos 1897 tarihli arzuhale göre aynı yılın başında göreve başlayan Mehmed Efendi 7,5, Mustafa Hilmi Efendi 6, mektebin bevvabı ise 15 aydır maaşlarını alamamaktadır. Maaşının aylık 150 kuruş olduğunu belirten Mehmed Efendi, maaşlarının ödenmemesi gerekçesiyle ilk önce Malatya Sancağı Maarif Komisyonu'na başvurarak, ibtidai mekteplerinin masraflarının karşılanması için evvelki yıllarda iane-i hisse ve ahali tarafından yaptırılan otuz iki adet dükkâna ait gelirlerden ödeme yapılmasını istemişlerdir. Fakat maarif komisyonuna gelir getiren bu dükkânların hâlihazırda 2.700 kuruşa kadar borcu olması sebebiyle olumlu cevap alamamışlardır. Bu durum üzerine Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne müracaat etmişlerdir. Maarif idaresi “el-cûd

¹⁵⁸⁴ Esat K. Ertur, *Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kamil Ertur'un Anıları)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994, s. 44-46.

mine’l mevcut (cömertlik elde olandan yapılır)” şeklinde bir karşılık bulmuşlardır. Ayrıca dükkânlara ait 12.000 kuruş Malatya Belediyesi dairesince Ziraat Bankası şubesine, 7.000 kuruşun birkaç senelik müterakim emlak vergisine ve 4.000 kuruşun dükkân inşaatı masrafına olmak üzere toplam 23.000 kuruş zimmeti olup dükkânlardan elde edilen gelirlerle maaş ödemesinin yapılamayacağı bildirilmiştir. Bu durum üzerine mektep muallimleri Maarif Nezareti’ne başvurmuşlardır. İçinde bulundukları zaruret ve sefaletten dolayı memurluktan istifa etmeyi bile göze almışlardır. Nezarete yazıkları arzuhalde maaşlarının mümkün oldukça devamlı bir şekilde, eğer bu mümkün değilse de şehirdeki maarife ait otuz iki dükkân gelirlerinden maaşları karşılanıncaya kadar Ziraat Bankası’ndan almak istediklerini dile getirmişlerdir. Maarif Nezareti, Mamuratülaziz Vilayeti Maarif Müdürlüğü’ne yazı yazarak ibtidai mektebi muallimleri maaşının evkâf-ı münderise gelirlerine bağlandığını, dahası Malatya’da geliri maarife aktarılmak üzere dükkânlar tesis edildiğini; dolayısıyla tüm bunlara karşın halen nasıl maaşların ödenmediğinin anlaşılamadığını belirtmiştir. Bundan dolayı Malatya İbtidai Mektebi’nde görev yapan muallimlere ait bu durumun araştırılarak, muallimlerin bir daha şikâyetine mahal kalmadan problemin halledilmesini istemiştir.¹⁵⁸⁵

Malatya İbtidai Mektebi’ndeki olaya benzer bir olayı Sivas Darülmuaallîm-i İbtidai Mektebi’ndeki muallimler de yaşamıştır. Mektebin ilk muallimlerinden biri olan Mehmed Rasih Efendi ile bevvab Hüseyin Ağa 1889 yılında mektebin açılışının ardından yedi yıl sonra hâlâ maaş hususunda sıkıntılar yaşamaktaydı. Mehmed Rasih Efendi’nin 750 kuruş, Hüseyin Ağa’nın da 80 kuruş maaşının evkâf-ı münderise varidatından ödenmekteydi. Fakat 1889 yılındaki maaş konusunun 1894 yılında hala çözülememesi oldukça dikkat çekicidir. Geçen beş yıllık süreye rağmen, 1894 yılında hala vilayet maarif idaresiyle Maarif Nezareti arasındaki yazışmalar devam etmiştir. Muallim Mehmed Rasih Efendi nezarete mağduriyetini verdiği arzuhalde bildirmiştir. Arzuhalde kendisinin ve mektepte hademe olarak görev yapan Hüseyin Ağa’nın maaşlarının evkâf-ı münderise varidatından ödendiğini, fakat buradan gelen gelirlerde bazı yıllar tahsilat elde edilememesi gerekçe gösterilerek 13 Aralık 1899 tarihinden 2 Aralık 1891 tarihine kadar iki seneliğe yakın maaşlarının ödenmediğini dile getirmiştir. Hem kendisinin hem de hademe Hüseyin Ağa’nın tek gelir kaynaklarının buradan aldıkları maaş olduğunu ve iki yıl boyunca alamadıkları

¹⁵⁸⁵ BOA., MF. MKT., 374/17, 08/06/1315 (4 Kasım 1897); Ahmet Nalcı, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya’da Eğitim (1869-1919)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Mersin, 2020, s. 192-193.

maaşları dolayısıyla çok zorlandıklarını da kaydetmiştir. “*Bu yüzden hakkımız olan maaşın verilmesi için her defa sızlanıyoruz, ancak adı geçen varidattan gelir gelmediği için ödeme yapılamayacağı bildiriliyor*” ifadeleriyle durumun önemini dile getirmiştir. Mehmed Rasih Efendi şimdiye kadar bu konunun hep ertelendiğini belirtmiştir. Ayrıca maaşlarının ertelenmemesi ve temini konusunda bir fikir ileri sürmüştür. Tasarrufu vilayet maarif idaresine ait bir kervansaray arsası ve bazı dükkânların olduğunu yazmıştır. Bu kervansaray arsasından elde edilen bedel ile dükkânlardan elde edilen kira gelirleri çok fazlaydı. Buralardan elde edilen gelirlerden maaşları ödenebilirdi.¹⁵⁸⁶

Bazen vilayetlerdeki ibtidai mekteplerinde görev yapan muallim ve bevvabların maaşlarının arttırılması da evkâf-ı münderise gelirlerindeki artışa paralel olarak artış gösterebilmekteydi. Maaş artışıyla ilgili olarak talepte bulunulan bazı vilayetlere de evkâf-ı münderise varidatından uygun bir karşılık olup olmadığı ve olması halinde ilgili muallimlere zam yapılmasının uygun görülmesi istenmiştir.

Haleb Vilayeti dâhilindeki Ayıntab Kazasının evkâf-ı münderise varidatının artmasından dolayı mahalli ibtidai mekteplerinde görev yapan muallim-i evvellerin maaşlarına 25'er kuruş zamlı 125 kuruşa, muallim-i sanilerin maaşına 15'er kuruş zamlı 75 kuruşa, muallim-i salislerin maaşına 10'ar kuruş zamlı 55 kuruşa çıkarılması uygun görülmüştür. Ayrıca kazadaki inas rüşdiyesine 20 kuruş maaşla bir hademe ile kaza maarif komisyonuna 60 kuruş ile bir odacı tayini kaza meclis-i idaresince 5 Mayıs 1908 tarihinde uygun görülmüştür. Bu karar Haleb Maarif Müdürlüğü tarafından 30 Kasım 1908 tarihinde Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir. Nezaret tarafından 14 Mayıs 1909 tarihinde verilen cevapta bu talep uygun görülmüştür.¹⁵⁸⁷

Suriye Vilayeti dâhilindeki Salice inas ibtidai mektebi ikinci muallimesi olan Makbule Hanım'ın 100 kuruş olan maaşına 20 kuruş maaşına zam yapılabilmesi için evvel emirde evkâf-ı münderise varidatından her hangi bir karşılığı olup olmadığının Suriye Maarif Müdürlüğü'nce araştırılması istenmiştir.¹⁵⁸⁸

¹⁵⁸⁶ BOA., MF. MKT., 237/50, 26/05/1312 (25 Kasım 1894); İbrahim Tamar, *Sivas Dârümuallimîn-i İbtidai Mektebi Tarihîsel Gelişimi (1882-1924)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2022, s. 59-60.

¹⁵⁸⁷ BOA., MF. MKT., 1119/8, 23/04/1327 (14 Mayıs 1909).

¹⁵⁸⁸ BOA., MF. MKT., 262/39, 21/11/1312 (16 Mayıs 1895).

5.2.3.3. Rüşdiye mektepleri için kullanımı

Evkâf-ı münderiseden elde edilen gelirlerle inşası ve tamirâtı yapılan mekteplerden birisi de rüşdiye mektepleridir. Bu gelirlerle, öncelikle rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallimler başta olmak üzere, yine bu mekteplerde görev yapan bevvabların maaşlarının da bu gelirlerle karşılandığı görülmektedir. Ayrıca bu mekteplerin tamir ve tadilat masrafları ve bazen bu mektepler için kiralık olarak tutulan hanelere ait kira bedellerinin de evkâf-ı münderiseden elde edilen gelirlerle karşılandığı görülmektedir.

Vilayetlerde 1880’li yıllardan itibaren maarif hisse-i ianesi gelirlerinden sonra rüşdiye mekteplerinin tamir ve tadilat masraflarının karşılanmasında en çok başvurulmuş mali kaynaklardan birisi de evkâf-ı münderise gelirleri olmuştur. Konya Vilayeti dâhilindeki Seydişehir Rüşdiye Mektebinin tamir ve tadilatı yla ilgili ağaç, direk, cam, çerçeve gibi temel inşaat malzemesi için yapılan araştırmada 1.545 kuruşluk bir meblağa ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir. Durum Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Verilen cevapta tamir masraflarının mahalli evkâf-ı münderise hasılatından karşılanması bildirilmiştir.¹⁵⁸⁹

Kosova Vilayeti dâhilindeki Üsküb Sancağı’nda inas rüşdiye mektebi için 1.591 kuruşla bir hane kiralanmıştır. Fakat eski rüşdiye binasının askeriye tarafından 1.308,5 kuruş ile kiralanması dolayısıyla açıkta kalan 262,5 kuruş ve inas rüşdiye mektebi tamirâtı için istenen 1.060 kuruşa dair Maarif Nezareti’ne başvurulmuştur. Nezaret tarafından gönderilen cevapta; rüşdiye mekteplerinin tamirâtına dair bir ödenek olmadığı ve bu mekteplerin icra-yı tamirâtının mahallerine ait olup bu gibi durumlar için maarif bütçesinden karşılık olmadığından tamirat masrafı olarak talep olunan miktarın mahalli evkâf-ı münderise gelirlerinden karşılanması uygun görülmüştür.¹⁵⁹⁰

Bazen rüşdiye mektepleri için kiralanmış hanelerin kira giderleri evkâf-ı münderise gelirlerinden karşılanmıştır. Kosova Vilayeti dâhilindeki Üsküb Sancağına bağlı Gostivar kasabasında açılan inas rüşdiye mektebi için kiralanmış hanelerin bedeli olan aylık 114 kuruşun evkâf-ı münderise varidatından karşılanması uygun görülmüştür.¹⁵⁹¹

Bunların dışında birçok vilayette rüşdiye mekteplerinin tamir ve tadilatı için maarif nezaretine yazılan ve maarif bütçesinden ödenek istenen gönderilen arzu hallere verilen cevaplarda ilgili rüşdiye mektepleri için “*nezaretçe bütçenin yetersizliği sebebiyle tahsisat ayırlamayacağı ancak mahallince evkâf-ı münderise veya ahaliden veya başka taraflardan*

¹⁵⁸⁹ BOA., MF. MKT., 260/54, 09/11/1312 (30 Nisan 1895).

¹⁵⁹⁰ BOA., MF. MKT., 220/6, 17/02/1312 (20 Ağustos 1894)

¹⁵⁹¹ BOA., MF. MKT., 954/62, 03/08/1324 (22 Eylül 1906).

*karşılık bulunması gerektiği*¹⁵⁹², bazen vilayetlere verilen cevapta ise “*oraca evkâf-ı münderise hasılatından veya başka bir vilayetin Maarif Sandığı'ndan havale edilerek ödenmesi*” gerektiği ifade edilmiştir.¹⁵⁹³

5.2.3.4. Diğer ihtiyaçlar için kullanımı

Münderis vakıflardan elde edilen gelirler sadece mekteplerin inşası, tamiri ve tadilatı gibi ihtiyaçlar için kullanılmamıştır. Bu gelirler sayesinde bazen talebelerin elbise masrafları karşılanmış, bazen bir maarif idaresinde çalışacak olan bir memurun maaşı karşılanarak yeni bir personel temin edilmiştir.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Maarif Müfettişi Mahmud Efendi'nin nezarete bildirdiği bilgiye göre, kurulan maarif meclisi sayesinde münderis vakıflardan elde edilen bir yıllık 25.000 kuruşluk varidatın on iki şer binlik kısmından olmak üzere 24.000 kuruşu kız ve erkeklere mahsus önceden yapılmış olan iki ibtidai mektepte görev yapan muallim ve hizmetlilerin maaşlarını karşılamak amacıyla kullanılmıştı. Münderis vakıflardan elde edilen bir yıllık 25.000 kuruşluk varidatın 1.000 kuruş ise mekteplerdeki talebelerin elbise masrafları için kullanılmıştır.¹⁵⁹⁴

Münderis vakıflardan elde edilen gelirler bazı vilayetlerde yapılan teftişlerde görevli kişilerin harcırahlarının karşılanmasında da kullanılmıştır. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinde 1892 yılında Rodos'a bağlı köy ve nahiyelerdeki ibtidai mekteplerinin teftişi için görevlendirilen idadi muallimlerinden Said Bey'in harcırahının evkâf-ı münderise varidatından karşılanması isteği¹⁵⁹⁵ olumlu karşılanmış ve harcırahını mahalli evkâf-ı münderise varidatından alacağı bildirilmiştir.¹⁵⁹⁶ Hüdavendigâr Vilayeti dâhilindeki Karahisar-ı Sahib Sancağına bağlı Sincanlı ve Şuhud nahiyelerinde yapılacak olan ibtidai mekteplerinin yerini teftiş edecek olan sancak Maarif Komisyonu Reisi Ahmed Efendi'ye harcırah verilmesi uygun görülmüştür.¹⁵⁹⁷

¹⁵⁹² BOA., MF. MKT., 98/16, 05/08/1305 (17 Nisan 1888); BOA., MF. İBT., 27/62, 28/08/1308 (8 Nisan 1891); BOA., MF. MKT., 682/29, 04/11/1320 (2 Şubat 1903); BOA., MF. MKT., 764/64, 05/12/1321 (22 Şubat 1904).

¹⁵⁹³ BOA., MF. İBT., 27/89, 17/11/1308 (24 Haziran 1891).

¹⁵⁹⁴ BOA., MF. MKT., 83/66, 19/07/1301 (15 Mayıs 1884).

¹⁵⁹⁵ BOA., MF. MKT., 145/95, 27/12/1309 (23 Temmuz 1892).

¹⁵⁹⁶ BOA., MF. MKT., 145/117, 28/12/1309 (24 Temmuz 1892).

¹⁵⁹⁷ BOA., MF. MKT., 459/48, 30/03/1317 (8 Ağustos 1899).

Kosova Vilayeti dâhilindeki Üsküb Sancağına bağlı Kumanova Kazası maarif komisyonu 1894 yılında aylık kırtasiye masraflarının için evkâf-ı münderise varidatının fazlasından karşılanmasını vilayetten talep etmiştir.¹⁵⁹⁸

Vilayet maarif idareleri bazen ibtidai ve rüşdiye mektepleri dışında kalan değişik eğitim kurumlarının çeşitli ihtiyaçları içinde evkâf-ı münderise varidatının kullanılmasını talep etmişlerdir. Fakat Maarif Nezareti bunlara genellikle olumsuz cevaplar vermiştir. 1895 senesinde Kosova Vilayeti dâhilindeki Üsküb Sancağında tesis edilecek olan sanayi mektebinin inşaat ve daimi masraflarını karşılamak üzere Gazi Sinan Paşa evkâfına ait hamamın senelik yirmi bin kûsur olan gelirinin vakıf namına sanayi mektebine terk edilmesi talep edilmiştir. Ancak bunun mümkün olmadığı belirtilmiş ve bu talep kabul görmemiştir.¹⁵⁹⁹

Evkâf-ı münderiseden elde edilen gelirler bazı vilayetlerde ders kitapları, şadadnameler, imtihan-ı umumi masrafları, ödöl dağıtım töreni masrafları ile mekteplerdeki çeşitli eşya ihtiyaçları gibi eğitim-öğretim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanılmıştır.

Manastır Vilayeti dâhilindeki rüşdiye ve ibtidai mekteplerinde 1897 yılında öğrenim gören talebelere ait olmak üzere gerektiği kadar şadadname kalmamıştır. Bu durum üzerine vilayet maarif idaresinin her iki mektep türüne ait biner adetden olmak üzere iki bin adet şadadnameye ihtiyaç olduğu ve her birinin altışar paraya vilayet matbaasında basılıp masrafının evkâf-ı münderise hasılatından karşılanması talebi Maarif Nezareti tarafından uygun görülmüştür.¹⁶⁰⁰

Suriye Vilayeti dâhilindeki Maan Sancağında açılmış olan dört adet ibtidai mektebinin talebelerine verilecek olan elifba ve diğer kitapların bedelleri olan 1.000 kuruş ile¹⁶⁰¹ yine Suriye Vilayetinin merkezi olan Şam'da Numune-i Terakki İbtidai Mektebi'ne gerekli eşyanın paralarının evkâf-ı münderise varidatı ve saire hasılatından ödenmesi istenmiştir.¹⁶⁰²

Bağdad Vilayetinin merkezi olan Bağdad şehrindeki rüşdiye mektebi ile ibtidai mekteplerinin imtihan-ı umumi masrafları ve ödöl dağıtım töreni için Birinci Belediye Dairesi tarafından senelik 900 kuruş ve Üçüncü Belediye Dairesi tarafından da senelik 600 kuruş verilmekteydi. Fakat Birinci Belediye Dairesi tarafından 20 Ağustos 1893 tarihinde

¹⁵⁹⁸ BOA., MF. MKT., 195/100, 06/08/1311 (12 Şubat 1894).

¹⁵⁹⁹ BOA., DH. MKT., 24/13, 01/04/1313 (21 Eylül 1895).

¹⁶⁰⁰ BOA., MF. MKT., 370/15, 01/05/1315 (28 Eylül 1897).

¹⁶⁰¹ BOA., MF. MKT., 260/52, 05/11/1312 (30 Mayıs 1895).

¹⁶⁰² BOA., MF. MKT., 328/55, 23/02/1314 (3 Ağustos 1896).

900 kuruşluk bedelin bu sene verilemeyeceği kararı alınmıştır. Bu durum vilayet maarif idaresi tarafından nezarete bildirilmiştir. Maarif Nezareti ödül dağıtım töreni için senelik 1.000 kuruşun evkâf-ı münderise gelirlerinden karşılanabileceğini bildirmiştir.¹⁶⁰³

Kosova Vilayeti dâhilindeki Yenipazar Kazasında mevcut olan ibtidai mekteplerinin masraflarına gelir sağlayan ve maarife bağlı olan bir ılıca ve bir dükkânın tamiri için lazım olan 1.265 kuruş 10 parenin kazadaki evkâf-ı münderise gelirlerinden karşılanması uygun görülmüştür.¹⁶⁰⁴

Evkâf-ı münderiseden elde edilen gelirlerle rüşdiye derecesinde mekteplerin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Suriye Vilayeti'nin merkezi olan Şam'da varidatı sırf ibtidaiye mekteplerine ait olan evkâf-ı münderiseden temin edilerek, rüşdiye derecesinde 50 talebenin eğitim göreceği bir kız sanayi mektebinin tesis ve teşkili uygun görülmüştür. Suriye Valiliği'nin 11 Mayıs 1900 tarihinde Maarif Nezareti'ne yazdığı tahriratta şehrin köylerindeki kimsesiz erkek çocukların eğitimi için ıslahane ve idadi mektebinin yatılı kısmının olduğu fakat aynı durumdaki kız çocukların eğitimi için her hangi bir eğitim kurumunun olmadığı belirtilmiştir.¹⁶⁰⁵ Kız çocuklarının bu eğitimden mahrum kalmamaları amacıyla açılan kız sanayi mektebi o yıllarda şehirdeki hastanelerden Hamidiye Gureba Hastanesi bünyesinde bulunan bimarhane inşaatının bitmesiyle eski Gureba Hastanesi'ndeki binanın mektep haline getirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶⁰⁶ Mektebin talebe sayısının 120 kişiyi aşmayacağı ve açılış yılında yani 1900 yılında birinci sınıfa 60 talebenin kabul edileceği belirtilmiştir.¹⁶⁰⁷

5.3. Avarız Varidatı

Geniş bir coğrafyaya yayımlan üç kıtada toprakları olan dünyada sayılı devletlerden biri olan Osmanlı Devleti, bu geniş coğrafyada çeşitli ırk, din, dil, örf, adet ve kültürlerle bağlı toplulukları bünyesinde barındırıyordu. Farklılık gösteren bu yapı içerisinde devlet bağlı bulunduğu hukuk sisteminin normlarına uygun olarak onları yönetmek ve onlardan bazı mükellefiyetleri yerine getirmelerini istemek durumundaydı. Bu beklentilerinin ilki ve

¹⁶⁰³ BOA., MF. MKT., 341/23, 22/05/1314 (29 Ekim 1896).

¹⁶⁰⁴ BOA., MF. MKT., 609/27, 12/11/1319 (20 Şubat 1902).

¹⁶⁰⁵ BOA., MF. MKT., 521/22, 27/04/1318 (24 Ağustos 1900).

¹⁶⁰⁶ Suriye, nr. 1761, 10 Mayıs 1900, s. 1.

¹⁶⁰⁷ Suriye, nr. 1779, 28 Eylül 1900, s. 1.

en önemlisi devlet ve kamu faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak amacıyla halktan vergi alması olmuştur.¹⁶⁰⁸

Osmanlı Devleti'nin gelir kaynaklarının en önemlisini de vergiler oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunda halk, iki kurala göre vergilendirilmişti. Kuralın ilki dinseldir. Diğer İslam devletleri gibi Osmanlıların da İslami inanç ve esaslara göre aldıkları vergiler, “*Tekâlif-i Şer’iyye*” (Şeriatın ön gördüğü vergiler) diye adlandırılmıştır. Devlet, bu vergileri şeriatın bir gereği olarak aldığı için “*Rûsûm-i Şer’iyye*” de denilmiştir. Çiftçi reayadan alınan oşur, resm-i çift, resm-i ağnam gibi vergilerle şehirlerde ticari faaliyetlerden elde edilen bacalar bu türe girmektedir. Diğer taraftan devletin yürütme ve uygulama görevlerini yapmakta olanlara hizmetleri karşılığı halktan alınan bedel ise “*Rûsûm-ı Örfiyye*” (Tekalif-i Örfiyye) olarak nitelendirilmiştir. Çeşitli kademelerde görev alan yöneticilere emekleri karşılığı verilmekte olan bu vergilerin miktar ve çeşitleri kanunnamelerle bölgelere ve zamana göre ayrı ayrı düzenlenmiştir. *Cürüm ve cinayet, arûs, bennak, mücerret* ve benzeri daha pek çok vergiler bu türe girmektedir. Bu iki genel vergi çeşidi dışında kalan, kanunnamelere ve şeriata uyup uymadığı düşünülmeden alınan bir vergi çeşidi daha vardır. “*Tekâlif-i Divâniyye*” veya “*Avarız-ı Divâniyye*” de denilen vergiydi.¹⁶⁰⁹

5.3.1. Avarız ve avarız akarları

Ortaçağdan beri doğuda ve batıda çoğu hükümdarlar, devletin içine düştüğü savaş, doğal afet vb. acil durumlarda beklenmedik bütçe ihtiyaçlarını karşılamak için geçici vergilendirmelerine başvurmuşlardır. Bu vergilendirmeler duruma göre çeşitlilik göstermekteydi. Nakdî veya aynî olduğu gibi; hizmet talebi biçiminde de olabiliyordu. Hizmet talebi, nüfusun bir kısmından ya da tamamından talep ediliyordu. Acil durumlarda talep edilen geçici vergilendirme durumu Osmanlılar için de geçerliydi. Onlar da, özellikle savaş dönemlerinde ordu ve donanmanın artan masraflarını karşılamak için tebaasına acil durum vergileri koymuşlardır.¹⁶¹⁰

Avarız, Osmanlı bütçelerinde düzenli olmayan gelirlerin (vâridât-ı gayr-ı mukarrere) başlıcalarını teşkil etmekteydi. Bu tip vergilerin çoğu “avârız” adı altında tahsil edilir ve bazı tahsil fermanlarında “bedel-i avârız” olarak da geçerdi. Avarız nakit olarak alınırdı. Avarız

¹⁶⁰⁸ Levent Küçük, *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 26.

¹⁶⁰⁹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, s. 105.

¹⁶¹⁰ Halil İnalcık, *Devlet-i ‘Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV -Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet-*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2016, s. 46.

vergisi fevkalade vergilerdendi ve genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulduğu takdirde toplanırdı. Fakat ardarda yapılan savaşlar bu vergiyi de normal vergiler haline getirmiştir. Avarız vergisi Tanzimat’la birlikte kaldırılmıştır.¹⁶¹¹

Avarız vergileri toplanma şekline göre üçe ayrılırdı. Bunlar,¹⁶¹²

a) Aynî olarak alınanlar,

Aynî olarak alınan avarız vergilerinin başlıcaları; ordunun ihtiyacı olan zahirenin temini için alınan; asker için gerekli un ile hayvanlar için alınan arpadan ibâret olup karşılıksız alınan gerçek bir vergi hüviyetinde olan *nüzûl*,

Un, ekmek, arpa, koyun, yağ, bal vs. maddelerin kadılar tarafından toplanıp belli menzillerde bulundurulmasını gerektiren bir mükellefiyet olan ordu için gerekli erzakın bir yere “sürülmesi” nakli manasındaki *sürsat* ve

Devletin, sefer hazırlıkları sırasında merkezî yerlerdeki anbarlara zahire depolamak veya sefere giden yahut dönen orduların ihtiyacını temin etmek üzere bedeli mukabilinde satın aldığı zahire olan *iştira zahiresiydi*.

Ayrıca bir valinin seyahati veya fevkalâde elçilerin gelişlerinde de bunların geçtikleri bölgeler halkı “*avâızları mukabilinde*”, bu kafilelerin iâşe ve ibâtelerinin, yani gıda ve barınmalarının temini ile mükellef tutulabilirlerdi.

b) Hizmet olarak alınanlar,

Kürekçilik, Osmanlı donanmasında genelde esirlerle kürek cezasına çarptırılmış olanlara yaptırılıyordu. Ama deniz seferlerinde ihtiyacın bunlarla karşılanamaması durumunda sahil bölgelerinden kürekçi toplanırdı. Bunlar, donanmada bedenen hizmet ettikleri gibi bu vazifeleri sırasında ihtiyaçlarını giderecek meblâğlar da bölge halkınca temin edilip verilirdi.

c) Bedel olarak alınanlar,

Avarız vergisi *avâız akçesi* veya *avâız bedeli akçe* adıyla nakit olarak da toplanırdı. Valilerin haslarından karşılayamadıkları masraflarını çeşitli adlarla ve usûlsüz olarak toplamalarını önlemek için 1130 (1718) da bunların sefer masraflarını karşılamak üzere *imdâdiyye-i seferiyye* adıyla bir vergi toplamaları resmen kabûl edilmiştir. Aynı verginin sulh zamanında alınması halinde ise *imdâdiyye-i hazeriyye* adı verilirdi. *Cihâdiyye* veya

¹⁶¹¹ Halil Sahillioğlu, “Avarız”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.4, İstanbul, 1991, s. 109.

¹⁶¹² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2018, s. 311-313.

iâne-i cihâdiyye adlarıyla alınmış vergiler ise sadece harp masrafını karşılamak için değil, askerin sulh zamanındaki bazı ihtiyaçlarını temin etmek için de toplanırdı.

Askerî sınıf mensupları, ulema ve berat sahipleri dışındaki, şehirli-köylü, müslim-gayrimüslim bütün yetişkin erkekler avarız yükümlülüklerine tabi idi. Vergi mükellefi olanların bir listesini hazırlayıp, bunları üç, beş veya on beş aileden oluşan birimler (avarız hanesi) halinde kaydetmek kadıların vazifesiydi.¹⁶¹³

Avarız vakıflarını, geliri (gailesi) bir köy veya mahalle ahalisinin beklenmedik ihtiyaçları (avarızı)na sarfedilmek üzere tesis edilen vakıflar diye tarif etmek mümkündür.¹⁶¹⁴ Osmanlı şehirlerinde mahalledeki en önemli kurumlardan birisi de “avarız akçası vakıfları”ydı. Bu kurum mahalle sakinlerinin ortaklaşa karşılaması gereken harcamalar için kurulmuş bir fon niteliğindedir. Ortak harcamalar için gereken para, mahalledeki bina sayısına göre bölüştürülerek toplanmakta idi. Hayır olsun diye veya gerektiği zaman kendisinden ve evladından avarız akçası istenmemek kaydı ile bu konu için kimi kişilerin nakd veya taşınmaz mallarını vakfetmeleri üzerine fon, vakfa dönüşmüştür. Vakıf bir mütevellî yönetiminde, mahallenin sandığı durumuna gelmiştir. Bu vakıflar mahalledeki cami, mescid, mektep, çeşme, su yolu vb. ortak kullanılan yapıların yapım ve onarımı, ısıtma ve aydınlatılmasının sağlanması; imam, müezzin, muallim gibi mahalledeki kurumlarda görev yapan kişilerin ücretlerinin ödenmesi ve giderek sürekli alınır hale gelen avarız vergisinin karşılanması gibi amaçlarla kullanılan bu vakfa ait nakit paradan, ihtiyaç sahiplerine, belirli bir faiz karşılığı borç olarak verilmesi nedeniyle bir ölçüde sosyal yardımlaşmayı da sağlamakta idi. Vakıfların mütevellisi, mahalle yöneticilerinin arasında yer alıyordu.¹⁶¹⁵ Avarız vakıfları şehir ve köy hayatının en önemli sosyal güvenlik kurumuydu.¹⁶¹⁶

XIX ve XX. yüzyıllarda, avarız akçası vakıfların bünyesinde birikmiş olan paralarla bunların idaresinin, devlet tarafından alınan bir kararla kamu hizmeti gören kurumlara tahsis edildiği görülmektedir. 1875 yılında Maarif Nezareti’nin çıkardığı talimatnamede bu paraların sıbyan ve ibtidai mekteplerinin ihtiyaçlarına sarfedilmesine karar verilmişti.¹⁶¹⁷

¹⁶¹³ İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 46-47.

¹⁶¹⁴ Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s.290.

¹⁶¹⁵ Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s.100.

¹⁶¹⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s.450.

¹⁶¹⁷ Mehmet İpşirli, “Avârız Vakfı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, 1991, s. 109.

5.3.2. Avarız varidatının maarife devri

Maarif-i Umumiye Nizamnamesindeki eğitimin ilk kademesi olan sıbyan ve ibtidai eğitiminin kanunen zorunlu hale getirilmiş olmasıdır. Nizamnameye göre, kasaba ve köylerin hepsinde olmak üzere birer ibtidai mektebi açılacaktı. Eğer bu mümkün değilse her iki kasabada bir ibtidainin kurulması sağlanacaktı. İlköğretimin zorunlu hale getirilmesi doğal olarak bu çocukların okuyacakları mekteplerin yaygınlaştırılmasıyla mümkün olabilecekti. Mekteplerin ıslahı ve yaygınlaştırılması içinse yeterli malî kaynakların olması şarttı. Malî kaynakların temini görevi ise halka düşmekteydi.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ilköğretimi zorunlu kılması ve yaygınlaştırılması kararıyla, halkın üzerine büyük bir malî yük binmiş olmaktaydı. Öte yandan halktan salma suretiyle toplanan düzensiz paralarla sağlıklı bir eğitim sistemin kurulamayacağı kısa sürede anlaşılmıştır. Bu yüzden temel eğitime daimi gelirler bulma yolları aranmaya başlanmıştır. 1872 yılında dönemin sadrazamı olan Mithat Paşa'nın, daha önceden Tuna Vilâyeti'nde valilik yaptığı dönemde uyguladığı ve başarılı sonuçlar aldığı bir uygulamanın gelir kaynakları temin etme hususunda diğer vilayetlere de örnek olacağı düşünülmüştür.¹⁶¹⁸

Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasında bölgede, her köyde yahut birkaç mahallede birer sıbyan mektebi tesis edilmesi amacıyla vakıflardan, avarız akçesinden, âşara yapılan zamdan, fitrelerden, kurban derilerinden ve ianeden salma suretiyle para almadan her türlü imkânı kullanarak istifade edilmiş ve birçok mektep açılmıştır. Bu başarı üzerine orada yapılan çalışmaların anlatıldığı ve avarızdan da faydalanılarak köy ve kasabalarda ilk mekteplerin açılması amacıyla vilayetlere bir tamim gönderilmiştir.¹⁶¹⁹ Midhat Paşa'nın Tuna valiliği görevindeyken, vilayetteki modern mekteplerin sayısını artırma çabaları daha sonraki yıllar için taşrada eğitimin yayılmasında bir model oluşturmuştur.¹⁶²⁰ Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti'nde yaptığı çalışmaların vilayetlerde de uygulanmasına dair 25 Ağustos 1872 tarihli tamimde ilköğretimin yaygınlaştırılması ve kaynak temini ile bunların kullanılması ile ilgili hususlar şöyle anlatılmaktadır;¹⁶²¹

¹⁶¹⁸ Sarıçelik, *Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi*, s. 234-235.

¹⁶¹⁹ *Takvim-i Vekayi*, 1 Eylül 1872, nr. 1513, s. 1-2; *Ergin, Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 466; Sarıçelik, *Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi*, s. 235.

¹⁶²⁰ Diana Karabinova, "A Late Attempt to Find an Integrative Approach Through Common Secular Education: Midhat Pasa As Governor of the Danube Province (1864 – 1868)", *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, (İstanbul, 12-15 April 1999)*, Ed. Ali Çaksu, IRCICA, İstanbul, 2001, s. 244-246.

¹⁶²¹ *Ergin, Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 466-467.

“Kâffeî medaris ve mekâtibin me’hazı sıbyan mektepleri olup bunlarda talim ve tedris ve terbiye olunacak etfalın ahlâk ve malûmatı müktesebeleri ne derecede olursa onların üst tarafında olan mekteplerin mahsulâtı dahi o nisbette olmak tabîî idüğünden ve hâlbuki bizim memlekette sıbyan mektepleri gerek hükümetçe ve gerek halkça hiçbir vakitte nazarı dikkat ve itinaya alınmıyarak teessüf olunacak bir halde bulunduğundan evvelbeevvel bunların ıslahına ve teksir ve tevsîine medar olmak için Rumelinin bazı mahallerinde ve her kasabanın her mahallesinde ve köylerin dahi icabına göre bir veya bir kaçında birer mektebi sıbyan tesisi ve bunların her birine muktedir muallimler tahsisi tasavvur ve tensip olunarak olbabda verilen karar iktizasmca mahalle veya karyelerde lâzım gelen mekteplerin haline müsait ve muvafık her ne mahal ve ebniye var ise anın mektep ittihaz kılınması ve böyle mevcut bir bina yok ise müceddeden münasip mahalde ve hiç olmazsa muvakkaten kulübe şeklinde tedarik veya inşa için ol mahalle veya karye ahalisine bir müddet tayiniyle kendilerinin icbar edilmesi ve bu mekteplerin mahallelerine göre hocalarına senevi sekiz yüz kuruştan bin iki yüz kuruşa kadar maaşlar tahsis olunup işbu maaşları ödemek için evvelâ o mektebe merbut bir gûna evkâf var ise anın hasılâtı alınmak; saniyen: Memleketin avarız parası olduğu halde andan bir hisse verilmek; salisen: Ol mahalle ve karyede vücühibirr ve hayrata vasiyyet olunmuş paralar taharri ile bu mektep hissesine isabet edecek miktarı tefrik edilmek ve noksanı kalur ise o mahalle ve karyede bulunan ahalinin fitra ve kurban derisi gibi şeylerinden tesviye olunmak ve yine kifayet etmez ise bu açık kapanıncaya kadar ol mahalle veya karye ahali tarafından ifa ve ikmal kılınmak üzere mukaddema Tuna vilâyetinde bir kaide konulup bu kaide üzerine tesbit olunan mahallerde sıbyan mekteplerinin arzu olunan tertibatı vücade gelmiş ve ekseri yerlerde mekâtibi mezkûre için iktiza eden karşılıklar maaziyadetin tedarik olunarak hattâ bazı yerlere yazı hocalarının ayrıca istihdamına lâzım gelen varidat dahi bu yolda tedarik edilmiştir.

İşte Maarif Nezareti çelilesi tarafından öşrün öşrü yolunda vuku- bulan teklifat ve iş’arat mücerred mahalle ve karyelerde yapılacak mektepler muallimlerine iktiza eden masarîfatın tesviyesine bir karşılık tedariki mülâhazasına müstenit olarak bu ihtiyacı ahali mahalle ve karyenin gerek nakden ve gerek buğday ve bulgur ve peynir ve hatab ve sair bu misillü havayicin

ifasiyle aynen tesviye eylemeleri ve noksam kalur ise am dahi balada beyan olunan mülâhazata göre arayıp bulmaları yani istiyenlerin mahsullerinden öşür vererek veyahut sair münasip göreceği diğer bir suretle muamenette bulunarak hasılı her mahallede, her karyede veya birkaç karyede böyle bir mektep bulundurmak ve anda o karye ve mahalle ahalisinin zükür ve inas et-fali velî ve akrabalarının ibram ve icbariyle mutlaka okutturulmak ve hocaların nâehil olmaması için senevi maaşları şu balâda beyan olunan miktardan aşağı olmamak katiyyen matlûb ve mültezem olarak buna vasil olmak için şöyle bir tarik açılmış ve bir kaide düşünülmüşse de bazı mahallere göre daha müessir ve nafi yollar ve vesileler bulunabileceğinden ve maksat ise malûm idüğinden oraları vilâyeti celile valilerinin hüsni himmet ve hamîyyetlerine muhavvel olmağla ona göre iktizayi halin icrası ve bu kararın vilâyet gazetelerine dahi dercile ve sair suveri münasebe ile herkese tefhim kılınması...”

Maârif-i Umûmiye Nezâreti bir taraftan, vilayet maarif meclislerinin kurulmasını öngörürken, bir taraftan da yerel eşrafı bu meclislerin doğal azaları olarak kabul edip halk desteğini de garanti altına almıştı. Fakat Bâbîâli maarif meclisine aza olacak eşrafın seçiminde pek titiz davranmış ve bunların devletle işbirliği içindeki kişilerden olmalarına dikkat etmişti. Vilayet maarif meclislerinin, icraî, malî ve teftişî üniteleri, taşradaki eğitimin düzenli gelişimi için kurumsal zemini hazırlamıştı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, gerek merkez gerekse taşradaki eğitim-öğretimi düzenleme amacıyla tanzim edilmiş ilk kapsamlı yasal belgeydi. Bu nizamname ile, ilköğretimin dini çevrelere ait bir alan olması geleneğine son verilmiş, ilköğretim mekteplerinin yapılandırılması ve öğretmenlerinin meslekî yeterlilikleriyle daha fazla ilgilenilmeye başlanmıştı.

Yukarıda da değinildiği üzere avarız para ve akar hasılatının ilköğretim kurumlarının ihtiyaçları için maarife devredilmesi hususundaki ilk teşebbüs Midhat Paşa tarafından Tuna Vilayeti’ndeki uygulanmıştır. Fakat burada söz konusu edilen mahalleye ait avarız parasından mektebe düşen hissenin alınması şeklinde uygulanmıştır. 1872 yılından sonraki uygulamalarda vilayetler şayet gelirleri başka bir hayrata merbut tutulmadıysa bu paraların nemasını ve akar gelirlerinin tamamını maarife aktarma yoluna gidilmiştir. Vilayetlerdeki maarif idareleri ilk dönemlerde avarız varidatı ile sıbyan veya ibtidai mekteplerinin ihtiyaçlarının karşılanacağı konusunda iyimser olmuşlardır. Mesela Ekim 1872 tarihinde İzmir’de sadece Ali Reis Mahallesi’nde 100 bin kuruş avarız akçesi olduğu tespit edilmişti. Bunun senelik 12 bin kuruş neması bulunduğu ayrıca avarız akarı olarak bir hane, iki mağaza

ve iki dükkânında yıllık 19.596 kuruş kira geliri getirdiği anlaşılmıştı. Yıllık elde edilecek 31.596 kuruş gelirin 3.000 kuruşu ıslahhaneye verilecek ve kalan 28.596 kuruşla da birçok mektebin ihtiyaçları karşılanabilecekti. Diğer mahallelerde de çeşitli kimselerin elinde kalmış avarız gelirlerinin bulunmasıyla yeni mekteplerin açılması mümkün olabilecekti.¹⁶²²

Fakat avarız paralarının ve akarının tespit edilebilmesi düşünüldüğü kadar kolay olmamaktaydı. Bu gelirlerin tespitinde ve maarife aktarılmasında birçok engelle karşılaşılmıştır. Vilayet maarif idareleri, avarız paralarını ve gelirlerini ellerinde tutan, bunu bir geçim kaynağı olarak gören, gereksiz işlere harcamalar yapan hatta kişilere ait vergileri bile bu kaynaktan ödeme yoluna giden kimselerle sorunlar yaşamışlardır. Bu gibi sorunlarla başa çıkmak ve bununla birlikte halkın yerel düzeyde de olsa maarifle ilgili işlerle ilgilenmesinin bu tür problemlerin çözülmesinde katkı sağlayacağı düşünülerek halk temsilcilerinin de yer aldığı bazı kurullar oluşturulmuştur.¹⁶²³ Hüdavendigâr Vilayeti tarafından Şura-yı Devlet'e havale olunan 18 Eylül 1878 tarihli ve 174 numaralı tahrirata göre vilayette avarız ve nüzul akçelerinin tespit edilmesi ve yönetilmesi için birer "*heyet-i mü'temine*" teşkil edilmiştir.¹⁶²⁴ Konya Vilayeti İdare Meclisi 5 Temmuz 1875 tarihinde kabul ettiği "*Merkez vilâyet ile livâ ve kazâlarda bulunan mekâtib-i sıbyânîyenin ıslâhıyla hocaları maaşâtının sûret-i tesviyesine ve teferruât-ı sâiresine dâir talimâtın*" ikinci maddesinde avarız gelirlerinin tespiti işinde sorumluluğu mahalle ihtiyar meclislerine vermektedir. Konya mahallelerine ait avarız akçeleri istikrâz olunmakta olduğu, mülhakatta bulunan akçelerin defterlerinin ihtiyar meclisleri marifetiyle celp edileceği ve muhasebelerinin de tetkik edileceği belirtilmekteydi. Şayet ihtiyar meclisleri avarız akçeleriyle ilgili yanlış ve eksik bilgi verirlerse mesul tutulmaktaydılar. İdare meclisi, bu paraların nemasıyla birçok mektebin ihtiyacının karşılanacağını ummaktaydı.¹⁶²⁵

Avarız varidatının maarife devri hususunda özellikle vilayetlerde maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte başlayan bürokratikleşmenin tamamlanmasıyla birlikte daha sistemli bir şekilde işlemler yürütülmeye başlanmıştır. Evkâf-ı mûnderisenin maarife devredilmesiyle birlikte avarız vakıfların da bu kapsamda değerlendirilerek maarife devri konusunda da kolaylık sağlamıştır. Maarif idareleri böylece avarız vakıflara el koyma hakkı elde etmişlerdi. Vilayet maarif idarelerinin bürokratik süreçlerinin tamamlanmaya başlanmasıyla birlikte müdürlere ve maarif idarelerine tanınan yetkilerde de genişlemeler

¹⁶²² Sarıçelik, *Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi*, s. 235-236.

¹⁶²³ Sarıçelik, *Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi*, s. 236.

¹⁶²⁴ BOA., *İ.ŞD.*, 41/2160, 29/10/1295 (26 Ekim 1878).

¹⁶²⁵ Sarıçelik, *Konya'da Modern Eğitim Kurumları (1839-1923)*, s. 40-41.

söz konusu olmuştur. Yeni çıkan her hukukî metinle maarif idarelerinin elleri daha da güçlenmiştir. İkinci bölümde de belirtildiği üzere birçok hususta olduğu gibi avarız varidatının maarife devri konusunda da 13 Aralık 1896 tarihinde yayımlanan *Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimât* ile maarif müdürlerine maarifin umumi mallarını, idare, muhafaza ve toplanan yardım paralarının harcanmasına dair her türlü iş ve işlemlerden birinci derecede sorumlu olmuşlardır.

5.3.3. Avarız varidatının maarif idareleri tarafından kullanılması

Avarız varidatı, vilayetlerde maarif idarelerinin ilköğretim kurumlarına ait masrafların en önemli ekonomik kaynaklarından birisini oluşturmaya başlamıştır. Bu gelirler sayesinde maarif idareleri sağladıkları finansmanı bir taraftan ilköğretim kurumlarının giderlerine harcarken diğer taraftan bu paralarla yeni akarlar yaptırmak suretiyle var olan gelirlerinin artırmaya başlamışlardır.¹⁶²⁶

Avarız varidatı, temelde ilköğretimin harcamaları için vilayet maarif idarelerine bırakılmış gelirlerdi. Bu gelirler sayesinde maarif idareleri sıbyan ve ibtidai mektepleri gibi ilköğretim kurumlarının inşa ve tadilat giderleri, bu kurumlarda görev yapan muallim maaşlarının ödenmesinde kolaylıklar sağlanmıştır.

Avarız varidatından elde edilen gelirlerin özellikle bazı vilayetlerde çok olduğu görülmektedir. Bu vilayetlerden birisi de Adana Vilayetidir.¹⁶²⁷ Adana Vilayeti maarif idaresinin bu gelirlerden oldukça önemli bir oranda faydalandığı görülmektedir. Bu gelirler sayesinde vilayet genelinde birçok mektebin inşa ve tamirat sürecinde, maaşların karşılanması başta olmak üzere birçok kalemde önemli kolaylıklar sağlanmıştır.

¹⁶²⁶ Sarıçelik, *Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi*, s. 240.

¹⁶²⁷ Adana'da 1713-1826 yılları arasında 24'ü merkezde, biri Dünderh nahiyesinde olmak üzere 25 avarız vakfı kurulmuştur. Bu vakıflardan biri vâkıfın kendi ailesi için, biri vâkıfın yakınları ve mahalle fukarası için, biri Kayalıbağ mahallesi imamları, 11'i mahalle fukarası ve 13'ü de mahalle avarızı için kurulmuştur. Bu amaçla 26 menzil, 4 dükkân, 70 kuruş para (3 kişi tarafından) ve bir bağ vakfedilmiştir. Vakfı evlâdiyet üzere kuranlar ailesinin vergisini karşılayacak kadar bir para, miktar belirtenler 3 ile 5 kuruş arasındaki bir miktar, vakfın gelirinden hisse tahsis edenler ise 1/3 ile 2/4 arasında bir gelir, vakıfların ekseriyeti ise vakfettikleri akarların tâmirât giderlerinden artan miktarın vakıf şartı gereği harcanmasını istemişlerdir. Bu vakıfların yönetimi için Adana'da, vakıf mütevellisinin dışında mahalle mütevellilikleri de kurulmuştur. Vakıfların harcamaları aynı zamanda bu mütevellilerin nezâretinde yapılmaktaydı. Avârız vakıflarının gelirleri, tekâlifî örfiyye türü vergiler kaldırılıncaya kadar, bu vergilerin ödenmesi için kullanılmışlardır. Daha sonra söz konusu vakıflar, belediye ve eğitim hizmetlerine aktarılmışlardır. Mustafa Alkan, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi- Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2004, s. 248-249.

5.3.3.1. İbtidai mektepleri için kullanımı

Avarız varidatının temel kullanım alanı ilköğretim kurumları olmuştur. Özellikle sıbyan ve ibtidai mekteplerinin inşaat ve tamirat süreçlerinde birçok vilayette 1870'li yıllardan itibaren en önemli gelirlerden biri avarız varidatından elde edilen gelirler olmuştur.

Adana Vilayeti başta olmak üzere değişik vilayetlerde ibtidai mekteplerinin inşa ve tamirat süreçlerinde kaynak olarak avarız gelirleri kullanılmıştır. Adana Vilayeti maarif meclisi 8 Eylül 1895 tarihinde nezarete gönderdiği tahriratta sekizinci ibtidai mektebi için yapılan keşifte mektebin tamirâtı için 425 kuruş¹⁶²⁸; 21 Ekim 1895 tarihinde nezarete gönderdiği tahriratta üçüncü ibtidai mektebinin tamirâtı için yapılan keşifte mektebin tamirâtı için 294 kuruş¹⁶²⁹ olmak üzere yine Kasab Bekir mahallesinde bulunan ibtidai mektebinin de içinde olduğu üç mektep için toplamda 900 kuruş¹⁶³⁰ masrafa ihtiyacın olduğu ve bu masrafların avarız varidatından karşılanması için müsaade edilmesi talep edilmiştir. Maarif Nezareti'nin verdiği cevapta ise bu durum onaylanmış ve mekteplere ait tamirat giderlerinin avarız gelirlerinden karşılanması istenmiştir. Bu üç mektebe ait masraflar avarız gelirlerinden karşılanmıştır. Yine Adana Vilayeti merkezinde üç ayrı inas ibtidai mektebi avarız varidatıyla yaptırılmıştır.¹⁶³¹

Mekteplerin inşa ve tamirat süreçlerinde vilayetler tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen tahrirlara verilen cevaplarda yapılan veya yapılacak olan ibtidai mekteplerinin inşaat veya tamirat masraflarının mahallinden temin edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bazen de mekteplere ait masrafların özellikle avarız varidatından karşılanmasına dair cevaplar verildiği de görülmektedir.

Adana Vilayeti merkezinde bulunan Kasab Bekir Mahallesindeki ibtidai mektebinin tamir edilmesiyle ilgili yapılan keşif sonucunda lazım olan 165 kuruşun karşılanması ile vilayet maarif meclisine verilen cevapta tamir masrafının avarız varidatından karşılanması gerektiği belirtilmiştir.¹⁶³²

Konya Vilayeti'ne bağlı Bucak Nahiyesi'nde inşa edilen iptidai mektebinin idare masraflarının nezaret tarafından karşılanması talebi üzerine nezaret konu hakkında daha uzun bir açıklama yapmıştır. Açıklamaya göre;

¹⁶²⁸ BOA., MF. MKT., 292/13, 21/05/1313 (9 Kasım 1895).

¹⁶²⁹ BOA., MF. MKT., 297/25, 22/06/1313 (10 Aralık 1895).

¹⁶³⁰ Kasab Bekir mahallesindeki ibtidai mektebinin de içinde olduğu üç ibtidai mektebi için toplam 900 kuruşluk bir meblağa ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. buna göre Kasab Bekir mahallesindeki ibtidai mektebi için 181 kuruşa ihtiyaç olduğunu anlamaktayız BOA., MF. MKT., 302/28, 04/08/1313 (20 Ocak 1896).

¹⁶³¹ SMUN, Defa 3, 1318, s. 1036-1037.

¹⁶³² BOA., MF. MKT., 245/46, 19/07/1312 (16 Ocak 1895).

“.... *Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ahkâmınca mekâtib-i ibtidâiyenin idaresi cema'ate 'aid olduğundan ve nezâret 'aczi bûdcesi ise bu misillü mesârifin ifasına gatri müsa'id olduğundan bu bâbda muktezi-yi karşılığın ekser mahallerde yapıldığı gibi nizami vecihle idarecede evkâf-ı mûnderise ve 'avarız ve ashâb-ı iktidarın i'ane akçeleri gibi şeylerden...*”

tedârik ve tahsisi edilmesi istenmiştir.¹⁶³³

Manastır Vilayeti tarafından 1 ve 2 Ekim 1898 tarihlerinde gönderilen iki ayrı tahriratta vilayet dâhilindeki İlbasan, Garamış kazalarında yer alan bazı köylerde ve Kırçova Kasabasında şimdiye kadar açılışı yapılan ibtidai mekteplerine tahsilat olarak mahalli hisse-i ianenin üstünde verilmekte olan tahsilatın artık yetersiz kaldığı belirtilmiştir. Bu nedenden dolayı vilayet maarif idaresi tarafından talep olunan tahsilatların karşılanamadığından diğer vilayetlerde olduğu gibi mahallince evkâf-ı mûnderise ve avarız akçasından yahut diğer ianelerden karşılanması gerektiği bildirilmiştir.¹⁶³⁴

Biga Sancağı merkez köylerinden Orhaniye'de bulunan ibtidai mektebinin inşa ve amiri için gerekli olan 2.000 kuruşun karşılanması¹⁶³⁵, İzmir Sancağı'na bağlı Sapanca Nahiyesi dâhilindeki Arifiye karyesindeki ibtidai mektebinin inşaatı ve idaresi için¹⁶³⁶, maarif nezareti tarafından Bağdad Vilayeti'nde de merkez ile köy ve kasabalarda ibtidai mekteplerinin sayısının artırılması istenmiştir.¹⁶³⁷ Bu mektepler için gerekli tahsilatın evkâf-ı mûnderise veya avarız akçesinden karşılanması gerektiği belirtilmiştir

5.3.3.2. Maaşlar için kullanımı

Avarız varidatının en çok kullanıldığı yerlerden biri de muallimler ile bir kısım vilayet maarif idaresi çalışanları ve mekteplerde görev yapan çeşitli memurlar ile hizmetlilerin maaşlarının ödenmesi olmuştur.

Avarız gelirleri maaş ödemeleri bakımından en çok ibtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin maaşlarının ödenmesinde faydalanılmıştır. Avarız akçesinden elde edilen gelirlerin öncelikle mekteplerdeki muallimler ile bevvabların maaşına karşılık harcanması gerektiğini 1870'li yıllardan itibaren devam ettiği arşiv belgelerinde görülmektedir. Bu durum, 30 Eylül 1875 tarihli bir mazbatada “... *dahilî vilâyetde bulunan mekâtib-i*

¹⁶³³ BOA., BEO., 925/69319, 21/10/1314 (25 Mart 1897).

¹⁶³⁴ BOA., MF. MKT., 424/69, 08/07/1316 (22 Aralık 1898).

¹⁶³⁵ BOA., MF. MKT., 804/19, 09/07/1322 (19 Eylül 1904).

¹⁶³⁶ BOA., MF. MKT., 975/39, 19/12/1324 (3 Şubat 1907).

¹⁶³⁷ BOA., MF. MKT., 917/29, 17/01/1324 (13 Mart 1906).

sıbyaniyenin ıslâhı ahvâliyle bunların mu'allim ve bevvâblarına şehri i'tâsı kararlaştırılmış ma'aşât avârız akçesi neması mahsûb edildikten sonra ...” sözleriyle ifade edilmiştir.¹⁶³⁸

Adana Vilayeti merkezinde bulunan dokuz ibtidai mektebinden yedi tanesinin muallimlerinin maaşları avarız varidatından verilmiştir. 1891 yılında Birinci İbtidai Mektebi Muallimi Mustafa Efendi, İkinci İbtidai Mektebi Muallimi Hasan Efendi, Üçüncü İbtidai Mektebi Muallimi Ahmed Efendi, Dördüncü İbtidai Mektebi Muallimi Nuh Kadri Efendi, Beşinci İbtidai Mektebi Muallimi Hacı Ahmed Efendi, Yedinci İbtidai Mektebi Muallimi Veysi Efendi ve Dokuzuncu İbtidai Mektebi Muallimi Hafız Mehmed Efendi maaşlarını avarız varidatından almıştır.¹⁶³⁹ 1894 yılında Üçüncü İbtidai Mektebi Muallimi Süleyman Efendi ile Sekizinci İbtidai Mektebi Muallimi Mehmed Veysi Efendi'nin maaşlarını avarız varidatından aldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁴⁰ Yine 1894 yılı içerisinde Dördüncü İbtidai Mektebi Muallimi olarak görev yapan Hacı Ahmed Efendi'nin avarız varidatından aldığı aylık 100 kuruş maaşın yetersiz kaldığından dolayı 50 kuruş zamlı 150 kuruşa çıkarılmasının uygun görüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁶⁴¹ 8 Mart 1899 tarihinde açılan Gülşen-i Edeb ibtidai mektebinin 40 talebesinin olduğu ve mektebin muallimliğine Girid Rüşdiye Mektebi mezunlarından Zeyneb Hikmet Hanım tayin edilmiştir. Zeyneb Hikmet Hanım'ın maaşı aylık 200 kuruş olup bu maaşı avarız varidatından karşılanmıştır.¹⁶⁴²

Adana Vilayetindeki mekteplerde görev yapan muallimlerin 1900'lü yıllarda da maaşlarını avarız varidatından aldıkları görülmektedir. Adana Darulmuallimîn Mektebi mezunu olup Adana Vilayeti Kozan Sancağına bağlı Feke Kazası ibtidai mektebinde muallim olarak göreve başlayan Mehmed Arif Efendi'ye maaşı olan 150 kuruş vilayet merkezine ait avarız varidatından verilmiştir. Ve maaşının yine avarız varidatından aynı şekilde verilmeye devam edilmesi bildirilmiştir.¹⁶⁴³ Yine Adana Vilayetine bağlı Dört Yol kazasına tabi Payas ibtidai mektebine tayin olunan Mahmud Efendi'nin aylık maaşı olan 300 kuruş mahalli avarız varidatından karşılanmıştır.¹⁶⁴⁴

¹⁶³⁸ Belgede Sıbyan mekteplerinin ıslahı muallim ve bevvabların maaşlarının, avarız akçesi nemasının mahsubundan sonra kalan kısmın ahalinin kimsesiz ve fakirleri dışında kalanların dört sınıfa ayrılıp herkesin gücüne göre katkıda bulunmaya mecbur tutulmasıyla ödenmesi belirtilmiştir. *BOA., MF. MKT., 32/38, 29/08/1292 (30 Eylül 1875).*

¹⁶³⁹ *BOA., MF. MKT., 133/98, 11/05/1309 (13 Aralık 1891).*

¹⁶⁴⁰ *BOA., MF. MKT., 217/37, 29/01/1312 (2 Ağustos 1894).*

¹⁶⁴¹ *BOA., MF. MKT., 223/31, 04/03/1312 (5 Eylül 1894).*

¹⁶⁴² *BOA., MF. MKT., 440/7, 13/11/1316 (25 Mart 1899).*

¹⁶⁴³ *BOA., MF. MKT., 564/35, 28/02/1319 (16 Haziran 1901).*

¹⁶⁴⁴ *BOA. MF. İBT., 385/51, 09/08/1330 (24 Temmuz 1912).*

Hüdavendigâr Vilayeti dâhilindeki Lefke ibtidai mektebinde görev yapan muallim¹⁶⁴⁵ ile Sivas Vilayetine bağlı Amasya Sancağında bulunan bir kısım ibtidai mektebinde görev yapan muallimlerin maaşları da avarız varidatından ödenmiştir.¹⁶⁴⁶ Bağdad Vilayetine bağlı Samarra ibtidai mektebine muallim-i sani olarak Hamidiye Medresesi'nden Hüseyin Efendi'nin tayini usule aykırı bulunduğundan avarız akçesi veya evkâf-ı münderiseden maaş karşılığı bulunarak uygun birinin tayin edilmesi uygun görülmüştür.¹⁶⁴⁷ Cezayir-i bahr-i Sefid Vilayetine bağlı Rodos Süleymaniye Medresesi ibtidai mektebi müdürlüğü görevinde bulunmuş olan Ahmed Asta Bey'in maaşı mahalli avarız varidatından verilmiştir.¹⁶⁴⁸

Avarız gelirlerinden sadece ibtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin maaşları ödenmemiştir. Adana Vilayeti merkezinde yer alan inas rüşdiye mektebi örneğinde olduğu gibi değişik eğitim kurumlarında görev yapan ve maaşlarının bu gelirlerle ödenen muallimlerin bulunduğu da görülmektedir. 1902 yılında mektep bünyesinde yeni açılan sınıfa tayin edilen muallime için tahsis edilen aylık 200 kuruş maaşın avarız varidatından tahsis edilmesi uygun görülmüştür.¹⁶⁴⁹

Avarız gelirlerinden elde edilen gelirlerle sadece ibtidai mektepleri ile rüşdiye mekteplerindeki muallimlerin maaşları ödenmemiştir. Değişik vilayetlerde mekteplerde görev yapan bevvablar ile maarif idarelerinde görev yapan maarif müdürleri, müfettişler ve kâtipler gibi çalışanların maaşlarının da bu gelirlerden ödendiğine şahit olmaktayız.

Karesi Vilayeti'ne bağlı olan Edremit kasabasında bulunan avarız gelirleri örneğinde olduğu gibi bu gelirler sadece hane, dükkân gibi mülklerden oluşmamaktaydı. Edremit'te maarife çok ciddi gelir getiren avarız zeytinlikleri bulunmaktaydı. Zeytinliklerin Karesi Vilayeti Maarif Müdürü'nün 2. 000 kuruşluk maaşına, maarif müfettişinin 1. 250 ve kâtibin 600 kuruş olan maaşlarına karşılık tutulduğuna bakılırsa yıllık 50. 000 kuruş civarında gelirleri bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁵⁰

Adana ibtidai mektepler müfettişi ve hüsn-i hat dersleri muallimi Ahmed Efendi'nin maaşı olan ve avarız varidatından karşılanan 100 kuruşun geçinmek için kafi gelmediği ve 200 kuruşa çıkarılması gerektiğine dair talebi üzerine yine mahalli avarız varidatından zam yapılması uygun görülmüştür.¹⁶⁵¹

¹⁶⁴⁵ BOA., MF. MKT., 161/33, 30/07/1310 (17 Şubat 1893).

¹⁶⁴⁶ BOA., MF. MKT., 639/31, 22/03/1320 (29 Haziran 1902).

¹⁶⁴⁷ BOA. MF. İBT., 181/60, 16/08/1324 (5 Ekim 1906).

¹⁶⁴⁸ BOA. MF. İBT., 422/26, 01/05/1331 (8 Nisan 1913).

¹⁶⁴⁹ BOA., MF. MKT., 651/27, 06/05/1320 (11 Ağustos 1902).

¹⁶⁵⁰ BOA., MF. MKT., 84/132, 28/12/1301 (19 Ekim 1884); Sarıçelik, *Osmanlı Devleti'nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi*, s. 242.

¹⁶⁵¹ BOA., MF. MKT., 270/21, 25/12/1312 (19 Haziran 1895).

Adana Numune ibtidaisinde bevvab olarak görev yapan Hasan Efendi'nin iki seneden beri 70 kuruş olan maaşının kâfi gelmemesinden dolayı 100 kuruşa çıkarılması talebi avarız varidatından karşılanmak üzere uygun görülmüştür.¹⁶⁵²

Adana Vilayeti inas rüşdiye mektebine ise aylık 100 kuruş maaşla Huriye Hanım mubassıra¹⁶⁵³; Yanya Vilayeti idadi mektebinde de 1905 yılında 150 kuruş maaşla istihdam edilmesine karar verilen bir mubassır¹⁶⁵⁴ tayin edilmiştir. Her iki mubassırın maaşı da avarız varidatından tahsil edilmiştir.

Üçüncü bölümde belirtildiği üzere Adana Vilayetinde görevleri avarız akar ve varidatını toplamak, akarların tamir ve inşasına nezaret etmek, akar hane ve dükkânlarının ihale ile kiraya verilmesi işlerini takip etmek olan avarız kâtipliğinin ihdas edildiği yazılmıştı. Bu memurluğun maaşı da avarız varidatından karşılanmıştır. Adana maarif idaresi avarız kâtibi Mehmed İzzet Efendi'nin maaşı 150 kuruştur.¹⁶⁵⁵

Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı Ergani Madeni Sancağı'nın münderis vakıf ve avarız gelirleri yıllık 14.000 kuruş olup 30.000 kuruş kefalet ve sandık eminliği ile beraber 200 kuruş maaşla bir kâtip istihdam edildiği bildirilmiştir.¹⁶⁵⁶

5.3.3.3. Diğer ihtiyaçlar için kullanımı

Avarız varidatı mekteplerin inşa ve tamiratları ile maaşlar dışında da kullanılmıştır. Maarif idareleri mali sıkıntılar döneminde var olan bütün kaynakları her türlü eğitim harcamalarında kullanmışlardır. Avarız varidatı da bu şekilde kullanılan gelirlerden biri olmuştur.

Adana Belediyesi, Seyhan Nehri kenarında bulunan belediye bahçesi üzerinde 131.133 kuruşa inşa edilen inas rüşdiye mektebinin açılmasına yardımcı olmuştur. Mektep müstakil bir binaya sahip olmadan evvel memleket bahçesi içerisinde Adana Belediyesi'ne ait olan bir hane kiralanarak eğitim verilmekteydi. İnas Mektebi, bu hane için belediyeye aylık 200 kuruş kira bedeli ödemek zorundaydı. Bazı zaman kira ödemede sıkıntılar çekilmiştir. Zira 1893 yılının Eylül ayının 15'inci gününden 1894 yılının Haziran ayına kadar sekiz buçuk aylık kira bedeli olan 1.700 kuruş belediye tarafından talep olunmuştu. Maarif Nezareti ile

¹⁶⁵² BOA., MF. MKT., 301/51, 27/07/1313 (13 Ocak 1896).

¹⁶⁵³ BOA., MF. MKT., 265/58, 05/12/1312 (30 Mayıs 1895).

¹⁶⁵⁴ BOA., MF. MKT., 871/16, 17/05/1323 (20 Temmuz 1905).

¹⁶⁵⁵ BOA., MF. MKT., 332/51, 02/04/1314 (10 Eylül 1896).

¹⁶⁵⁶ BOA., MF. MKT., 390/1, 02/11/1315 (25 Mart 1898); Yakup Karataş, Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki, s. 1863-1864.

yapılan yazışmalar neticesinde belediyeye kira bedeli olan 1.700 kuruşun mahalli avarız gelirinden karşılanması uygun görülmüştü.¹⁶⁵⁷

Suriye Vilayeti dâhilindeki Hama Sancağında bulunan idadi mektebinin tahsisatının tükendiğinden bahisle mevlid gecesinde icra edilecek faaliyetler için aydınlatma, ışıktandırma (*tenvirat*) için bütçeye zam yapılamayacağından bahisle faaliyetler için lazım olan 100 kuruşun avarız akçesinden karşılanması için gerekenin yapılması hususu vilayet maarif idaresine bildirilmiştir.¹⁶⁵⁸

5.4. Yerel Kaynaklar

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin kabulünden önce vilayetlerdeki devlet mekteplerinin finansmanında geçici nitelikte, merkezden tanımlanmamış siyasetler izleniyordu. Bu durum nizamnamenin kabulünden sonraki ilk yıllarda da devam etmiştir. Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği dönemi bunun için en güzel örneklerden birini oluşturur. Mithat Paşa, burada yerel malî kaynak yaratmada oldukça başarılı olmuştur. Her köyde veya mahallede bir ibtidai mektebi açılması amacıyla karşılaşılabilecek finansal sorunları gidermek için vakıf gelirlerinden, avarız vakıflarının avarız akçesi denilen varidatından, öşür vergisine yapılan öşrü'l-öşr ilavesi, fitre, zekât, kurban derileri ve yerel bağışlardan yararlanmıştır.¹⁶⁵⁹

Osmanlı taşrasında sayıları giderek artan mekteplerin koordinasyonunu ve denetimini başkentteki Maarif-i Umumiye Nezareti'nin tek bir merkezi birim halinde idare edemeyeceğini ve eğitim kurumlarının inşası ve idamesi için yerel kaynaklara duyulan ihtiyacın giderek arttığını göstermekteydi.¹⁶⁶⁰ II. Abdülhamid döneminde vilayet merkezlerinde maarif müdürlükleri ve maarif meclislerinin kurulması, sancak, liva, kaza ve bazı nahiyelerde ise maarif komisyonlarının açılması ile birlikte maarifin bürokratikleşme sürecinde önemli adımlar atılmıştır. Taşrada maarifin bürokratikleşmesi sürecinde kurulan maarif meclisleri ve komisyonlarında yerel eşrafa yer verilmesinin bir amacı da bunların yereldeki güçlerinden faydalanmak olmuştur. Vilayet maarif idarelerine (müdürlük, meclis ve komisyonlara) tanınan hukukî dayanaklar sayesinde mali konularda sağlanan kolaylıklar ile yerel eşrafın gücü birleşince finansal kaynak temini için değişik çözüm yolları

¹⁶⁵⁷ Ahmet Caner Çatal, *Adana Belediyesi (1868-1914)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Sivas, 2020, s. 197.

¹⁶⁵⁸ BOA., MF. MKT., 390/1, 12/08/1315 (6 Ocak 1898).

¹⁶⁵⁹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 466-467.

¹⁶⁶⁰ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 114.

bulunmuştur. Yereldeki mülkî amirlerin maarif konusundaki liderlikleri, maarif yöneticilerinin kabiliyetleri/hassasiyetleri ile birleşince değişik çözüm yolları aranmış ve bazı yörelerde maarife önemli katkılar sağlanmıştır.

5.4.1. Yerel kaynak temini örnekleri

5.4.1.1. Dükkânlar

Osmanlı taşrasında maarif idarelerinin maarife kaynak temini konusunda en çok başvurdukları çözüm yollarından birisinin, yeni dükkanların açılması olmuştur. Birçok vilayette yeni dükkanlar açılarak, buralardan elde edilen gelirler, mektep yapımı, muallim maaşları, diğer maarif çalışanlarının maaşları, mekteplerin demirbaş ihtiyaçları ve talebelerin ihtiyaçları için kullanılmıştır. Bazı durumlarda açılan dükkanların sayısı onları bulmuştur. Dükkânlar çoğu vilayetlerde maarif idareleri için zor zamanlarda en önemli gelir kaynağı olmuştur.

Mamuretülaziz Vilayeti'ne bağlı Malatya Sancağında bir rüşdiye mektebi açılmasına karar verilmesiyle yöre halkının katkılarıyla mektep binası ile birlikte on altı adet dükkân yapılmıştır. Dükkânlardan elde edilen gelirler mektebin yapımı ve ihtiyaçları için tahsis edilmiştir. Mektebin tamamlanması ve açılışının yapılmasından sonra dükkân gelirleri yine mektebe harcanmıştır. Binada meydana gelen tamir ve tadilat işleri, muallimlerin maaşlarının karşılanması amacıyla kullanılmaya devam etmiştir. Dükkânların geliri ilk yapıldığı 1869-1870 yıllarından 1880-1881 yıllarına kadar olan dönemde ortalama 6.287 kuruştur. Bu gelir sayesinde merkezden maaşların ödenmesi konusunda sıkıntı yaşanınca maaşlar karşılanabilmiştir. Mektepteki talebelere, derslerinin masraflarını karşılamaları için 125 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Mektebe alınan soba, perde ve yazı tahtası masrafları da yine bu gelirlerden karşılanmıştır. Mektep bahçesini yeşillendirmek ve güzelleştirmek amacıyla kavak ağaçları alınarak bahçede dikilmiştir. Aynı şekilde mektep çevresinde yer alan çarşı ve sokağın kaldırımları dükkânlardan elde edilen gelirlerle döşenmiştir. Malatya Rüşdiye Mektebi, maarife aktarılan dükkân gelirleri sayesinde, şehirde meydana gelen yangına rağmen büyük bir sıkıntı çekmeden eğitim-öğretimini sürdürmüştür.¹⁶⁶¹

¹⁶⁶¹ Ahmet Nalcı, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya'da Eğitim (1869-1919)*, s. 303-306.

Tablo 5.1. *Malatya rüşdiyesi için yapılan dükkânların gelirleri*

SENE	GELİR (Kuruş)
1869-70 (H. 1286)	3.695
1870-71 (H. 1287)	5.155
1871-72 (H. 1288)	3.387
1872-73 (H.1289)	4.465
1873-74 (H. 1290)	6.390
1874-75 (H. 1291)	6.805
1875-76 (H. 1292)	7.005
1876-77 (H. 1293)	7.035
1877-78 (H. 1294)	7.235
1878 (H. 1295)	7.700
1878-79 (H. 1296)	7.800
1879-80 (H. 1297)	6.904
1880-81 (H. 1298)	8.165

(BOA., MF. MKT., 99/141, (8 Za. 1308/17 Temmuz 1888); Nalcı, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya'da Eğitim (1869-1919)*, s. 302-303)

Yine Malatya Sancağında merkezde ibtidai mektepler tesis etmek için H. 1281 (1864-1865)'de yanan hükümet konağı yerine de yine gelirinden istifadeyle ibtidai mektepler açmak amacıyla yedi adet dükkân inşa edilmiştir. 1864-65 yılında çıkan yangında hükümet konağı da harap olunca buranın bir kenarına zabıta ve tahsilat dairesi kurulmuş, geri kalan arsa üzerinde ise şehrin ibtidai mekteplerine olan şedit ihtiyacından dolayı söz konusu mekteplerin finansmanını karşılayabilmek maksadıyla, masrafları hayırsever ahali tarafından karşılanarak yedi adet dükkân inşa edilmiştir. Sonrasında ise bu dükkânların üst katına Jandarma dairesi tesis edilmiştir. 1905 yılından beri Liva Maarif Dairesince idare edilmekte olan bu dükkânlar 1908 yılında hiçbir gerekçe gösterilmeden Jandarma Dairesi tarafından zabıta eliyle zapt edilmiştir. Olayın Maarif Nezareti'nce duyulmasından sonra konu devletin en üst makamlarında da gündem olmuş; Harbiye, Dâhiliye ve Maarif Nezareti ile Sadaret arasında uzayan yazışmalar gerçekleşmiştir. Harbiye Nezareti'nin dükkânların tapu belgelerinde Jandarma Dairesi ile birlikte kaydedilmiş olduğunu ileri sürmesi üzerine konu Sadaret tarafından, soruşturulmak üzere bilirkişiye havale edilmiştir. Bilirkişi heyeti tarafından yapılan araştırmada, mevzubahis dükkânların ahali tarafından ibtidai mektepler yapımı ve masraflarının karşılanması için tesis edildiği, böylece elde edilecek kira gelirleri ile şehirde temel eğitime olan talebin karşılanabilmesinin hedeflendiği belirlenmiştir. Bu rapor üzerine Sadaret, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazı ile Jandarma Dairesi'nin dükkânlara müdahale etmesinin gayri caiz olduğunu belirtmiş, dükkânların yapılış amacına

uygun olarak maarife bırakılmasını istemiştir. Böylelikle maarif akarı olan bu dükkânlar jandarma müdahalesinden kurtarılarak 1910'da yeniden asli amacına hizmet etmeye devam etmişti.¹⁶⁶²

Ankara Vilayeti merkez maarif ve kazalardaki maarif komisyonları başta ibtidai mektepleri için olmak üzere maarifin çeşitli giderleri için dükkânlardan faydalanmıştır. Vilayette 1883 yılından 1902 yılı sonuna kadar müsakkafat vergisinden ve Maarif Hisse-i İlanesinden birikmiş olan 37.361 kuruş, vilayette yeni inşa edilecek veya var olan ibtidai mekteplerine gelir olması maksadıyla dükkân yapımı için tahsis edilmiştir. Vilayet meclisi birikmiş olan paranın 4540 kuruşa bir ay gibi kısa bir sürede Nakşibendi İbtidâî Mektebi bitişiğindeki arsa üzerine beş adet dükkân yaptırmıştır. Kalecik Kazasında Ahiler Mahallesinde bulunan 5.250 kuruş kıymetindeki dört adet dükkân Maarif idaresine devredilmiş ve maarif adına kiraya verilmiştir.¹⁶⁶³ Yine 1890 yılında vilayet dâhilindeki Çorum'da rüşdiye mektebinin tamir masraflarına karşılık olmak üzere mektebin avlusunda yaptırılan dükkânlara ait gelirlerin mektebe verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶⁶⁴

Aydın (İzmir) Vilayeti'nde maarif idaresine terk edilen ve önceki yıllarda evkâf-ı münderisenin olan Limoncular Çarşısındaki arsalar üzerine 1890'ların ilk yıllarında Vali Abdurrahman Paşa zamanında başlanan inşaat faaliyeti ile yeni mağazalar inşa edilmiştir. Bir heyet-i mahsusa tarafından yaptırılan on dört mağazanın inşaatı, Ekim 1893 taraihinde vali Hasan Fehmi Paşa zamanında tamamlanmıştır. Mağazaların tamamlanmasıyla birlikte vilayet maarif idaresine verilerek maarife gelir temin etmesi için İzmir mağazalara "Maarif Hanı" olarak adlandırılan bu mağazaların "*metanet ve letafetçe ve gerek suret-i tertibince*" İzmir'de emsali yoktu. Dönemin vilayet Maarif Müdürü Emrullah Efendi'nin bu konuda büyük hizmetleri olmuştur. Mağazaların kirasından elde edilen gelirlerle İzmir'de pek çok yeni ibtidai mektebi inşa edilmiştir. Ayrıca aynı bölgede Maarif Hanı'nın karşısında bulunan arsada yeni dükkânlar yapılması için validen izin alınmış ve inşaatına başlanmıştır. Bu binaların tamamlanmasıyla birlikte bölgede bir Maarif Çarşısı oluşturulacaktı. Çarşıdaki dükkânlardan elde edilecek gelirlerle ibtidai mekteplerinin ihtiyaçları giderilecekti. Vilayet maarif idaresinin en önemli sıkıntısını malî hususlarda yaşanan sıkıntılar oluşturmaktaydı. Para olmayınca başta ibtidai mekteplerinin tamir ve tadilat ihtiyaçları olmak üzere, yeni mektep inşaatları ve maaşlar konusundaki çeşitli ihtiyaçlar giderilemiyordu. Maarif

¹⁶⁶² Ahmet Nalcı, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya'da Eğitim (1869-1919)*, s. 175.

¹⁶⁶³ Abdullah Cengiz, *Ankara Sancağında Modern Eğitim Kurumları (1865-1920)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Diyarbakır, 2021, s. 320-321.

¹⁶⁶⁴ BOA., MF.MKT., 118/109, 20/11/1307 (8 Temmuz 1890).

Çarşısından elde edilecek gelirlerle maarif idaresinin üç-dört yüz liralık bütçe açığı kapatılacağı gibi, vilayetteki maarifin gelişmesi için yeni girişimlere başlanabilirdi.¹⁶⁶⁵

Edirne Vilayeti dâhilindeki Gümülcine Sancağı merkezinde ve sancağa bağlı İskeçe Kazasında 1903-1904 yıllarında Mutasarrıf Atıf Bey'in gayretleri ve teşvikleri ile maarife kaynak temini için dükkânlar yapılmıştır. Sancağın merkezi olan Gümülcine Kasabasından mürûr eden çay üzerinde yaptırılan ayakları kârgîr ve sathî demir potrelli köprünün her iki tarafında ibtidai mekteplerinin masraflarını karşılamak amacıyla 14 tane dükkân inşa edilmiştir. Altmış bin kuruşa karşılık gelen bu dükkânların inşaat masrafinin yarısından fazlası ianeten tedarik edilmiş olup geri kalan kısmı ise Cemaat-i İslâmiye gelirlerinden karşılanmıştır. İskeçe Kazasında da aynı amaçla 37 tane dükkân yapılmıştır. Bu dükkânlarda yerel halktan toplanan ianelerle karşılanmıştır. Dükkânların geliri yıllık yüz yirmi lirayı bulmaktaydı.¹⁶⁶⁶

Kosova Vilayetine bağlı bir kaza merkezi olan Kumanova'da XX. yüzyılın ilk yıllarında kaymakamlık görevinde bulunan Mehmet Nazım Bey'in gayretleri ile kazada maarif alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Mekteplerin giderlerini karşılamak ve maarif için harcanacak gelirlerin arttırılması amacıyla bir buçuk yılda on beş adet kasap dükkânı inşa edilmiştir. Ayrıca açık bir yerde bulunan sergi mahalli de güzel bir çarşı haline getirilmiş ve buradan senelik 18.000-20.000 kuruş gelir elde edilir olmuştur. Maarife gelir getirmek üzere yapılan 15 adet kasap dükkânının inşa masraflarının karşılanması noktasında gayret gösteren kaza naibi İsmail Efendi takdirnameyle ödüllendirilmiştir.¹⁶⁶⁷

İzmit Sancağında ise bazı mekteplerin ihtiyaçlarının mektebin alt katında açılan dükkân gelirleri karşılandığı görülmektedir. Sancak merkezinde açılmış olan Atik Maraşlı İbtidai Mektebi diğer adıyla Maraşlı Mektebinin altında üç adet dükkândan meydana gelen dükkânlardan elde edilen gelir ile mektebin 200 kuruşluk giderleri ve muallim maaşları karşılanmaktaydı. Sancağa bağlı Çene Köyü'ndeki ibtidai mektebi ahaliden alınan ianeyle 5000 kuruş sarf olunarak inşa edilen mektebin alt katında iki adet dükkân yapılmıştır. Bu dükkânların gelirleri ile mektepteki muallimlerin maaşları karşılanmıştır. Yine sancağa bağlı Değirmendere Köyü'ndeki 1894 yılında inşa edilen kız ve erkek ibtidai mekteplerine gelir

¹⁶⁶⁵ Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 111-112.

¹⁶⁶⁶ BOA., Y.MVT, 279/148, 24/08/1323 (24 Ekim 1905).

¹⁶⁶⁷ Oysaki aynı Kumanova'da 1896 yılında yapılacak olan bir Pazar yeri ile çok sayıda dükkân geliri eğitime aktarılacak üzere kiraya verilmesine kaymakam bey tarafından teşebbüs edilmişse de kendi dükkânlarının değer kaybedeceğini düşünen nüfuz sahipleri tarafından engellenmiştir H. Baha Öztunç, *Rumeli II. Abdülhamid Döneminde Bir Muhabirin Rumeli İzlenimleri (1896-1907) (Rumeli)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2020, s. 73,75-76

getirmek amacıyla köylüler tarafından köy sınırları içerisinde bir iskele inşa edildiği gibi mektep binasının altında da üç adet dükkân açılmıştır. Bu dükkânlardan elde edilen yıllık gelir toplam 1350 kuruşa ulaşmaktaydı.¹⁶⁶⁸ Sancağa bağlı Adapazarı Kazası'nda ise mekteplerin giderlerinin çözümü için yıllar öncesinde dükkân ve kıraathane yaptırılmıştır. 1880'lerin ilk yarısında kazadaki mekteplerin ıslahı için çeşitli çalışmalar başlamıştır. 1884 yılında kazada görev yapan Binbaşı Servet Bey'in başkanlığını yaptığı maarif komisyonu halktan toplanan ianeyle on adet dükkân ve bir kıraathane yaptırmıştır. Buralardan gelen gelir yıllık 5.000 kuruşu bulmaktaydı.¹⁶⁶⁹

Tablo 5.2. *Selanik hamidiye sanayi mektebine ait gelir getiren mülklerin listesi*

Mevki	Numara	Emlak türü	Kıymeti	Vergisi (Kuruş)
İskele Caddesi	264	Dükkân	45.000	450
	149	Dükkân	6.000	60
Yorgancılar Çarşısı	42	Dükkân	6.000	60
İstanbul Çarşısı	92	Dükkân	8.000	80
	94	Dükkân	5.000	50
Unkapanı Caddesi	49	Dükkân	5.000	50
	51	Dükkân	5.000	50
Numan Paşa Sokağı	11	Dükkân	2.000	20
		Dükkân	2.250	22,2
		Dükkân	2.250	22,2
Suluhan Derunu	20-21-22	Mağaza	15.000	150
TOPLAM			101.500	1.014,40

(Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Maliye (İ. ML.), 54/79, 15/03/1321 (11 Haziran 1903).

Sanayi mekteplerinin giderlerinin karşılanması amacıyla birçok vilayette gelir olarak dükkân vb. işyerleri bu mekteplere tahsis edilmiştir. Selanik Vilayeti Sanayi Mektebi gayrimenkul varlığı bakımından oldukça zengin olan mekteplerden biri olmuştur. Gayrimenkul gelirleri bakımından aynı dönemde varlığını sürdüren birçok vilayeteki sanayi mekteplerine göre daha iyi durumdaydı. Mektebe gelir getiren gayrimenkullerin önemli bir kısmı vilayette görev yapan mülki amirlerin çabaları ile oluşturulmuştur. Midhat Paşa tarafından mektebin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla şehrin en değerli muhitlerinden birinde bedesten satın alınıp tamir ettirilerek bir kısım farklı emlak ile beraber ıslahhaneye

¹⁶⁶⁸ Abdülhamit Beşir, *II. Abdülhamid Döneminde İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2022, s. 37-38, 43, 45.

¹⁶⁶⁹ BOA., MF.İBT., 17/26, 19/05/1301 (17 Mart 1884); BOA., MF.İBT., 17/76, 15/11/1301 (6 Eylül 1884).

bırakılmıştır. Yerel yönetimde mektebe kaynak temini bakımından katkı sağlamıştır. Selanik Belediyesi tarafından Hamidiye caddesinde mektebe bağışlanan arsalar üzerinde halktan yardımseverlerin nakdi yardımlarıyla bir sıra halinde mükemmel ve muntazam binalar inşa edilmiştir.¹⁶⁷⁰ Mektebin 1903 yılındaki gelir getiren mülklerinin değeri 744.000 kuruştur. Tablo 5.1’de görüldüğü üzere bu değer 101.500 kuruşu sadece dükkanlardan elde edilmekteydi.

5.4.1.2. Hamam ve oteller açılması

Bir kısım vilayetlerde maarif idareleri ibtidai mekteplerinin giderlerini karşılamak amacıyla gelir temin etmek için yeni oteller yaptırmış, hamam ve kaplıcalardan faydalanmışlardır. Oteller dükkânlar dışında ibtidai mekteplerinin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kaynak temini için başvuru yapıldığı bir olmuştur. Oteller denize sahili olan vilayet ve kazalarda açıldığı gibi iç bölgelerde de açılmıştır.

Edirne Vilayeti maarif idaresi ibtidai mekteplerinin akarı için otel inşa edilen ilk vilayetlerden biri olmuştur. 1887 (1304) yılına vilayet salnamesinde usûl-i cedide üzere yeni açılmış olan mekâtib-i ibtidaiye için devamlı bir gelir sağlamak amacıyla yıl içerisinde Kalekapısı nam mahalde bir otel, iki gazino, bir kıraathane, bir tiyatro binası ve bir buzhane ile geniş bir bahçeden meydana gelen büyük bir bina inşa edilmiştir.¹⁶⁷¹ Vilayette XX. yüzyılın ilk yıllarında yine ibtidai mekteplerine kaynak temini amacıyla otel yapımı faaliyeti olmuştur. Ekim 1905 tarihinde vilayet idare meclisi mazbatasıyla Fevaid Bahçesi isimli mahalde zemin kat ve iki kattan meydana gelecek olan bir otel, gazino ve soğuk hava deposu yapımına mezuniyet talep olunmuştur. Valilik görevine vekâlet eden Müşir Arif Paşa, ibtidai mekteplerinin giderlerinin çok olması nedeniyle bu mektepler için önemli bir gelir elde edileceğine binaen yapılması istenen binaların bira an evvel yapılması için acele edilmesine rağmen yapılan yazışmalara hemen cevap alamamıştır. Ona göre var olan ihtiyaca karşılık ilgili binaların inşaatına ilkbaharda başlanması uygun olacaktı ve bunun için yetkililerden izin istemekteydi. Yapılması düşünülen yapılar için yapılan keşifte harcanması düşünülen paranın yüksek bir meblağa karşılık gelmesi vilayet ile Maarif Nezareti ve Maliye Nezareti arasında birçok yazışmalara neden olmuştur. Her iki nezaret arasında da meblağ ve kaynak temini hususlarında yazışmalar gerçekleşmiştir. Yazışmalar uzun süre devam etmiş ve vali

¹⁶⁷⁰ Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, s.178; Fatih Demirel-İsmail Cahit Düzgün, “Selanik Sanayi Mektebi”, *Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*, Ed. Fatih Demirel, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 237-238

¹⁶⁷¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Defa 13, Vilayet matbaası, Edirne, 1304, s. 266-267.

vekilinin istediği izin ancak iki yıl sonra 28 Kasım 1907 tarihinde çıkmıştır. Otel, gazino ve diğer müstemilat Vali Hacı Adil Bey ve Belediye Başkanı Fuat Bey zamanına denk gelen bir dönemde yapılmıştır.¹⁶⁷²

Aydın Vilayetinın merkezi olan İzmir’de Keçecilerde bulunan ve geliri ibtidai mektepleri için kullanılan bir binanın yıkılmasıyla birlikte vilayet maarif idaresi bu binanın yerine daha çok gelir elde edileceğini düşünerek bir otel açmak istemiştir. Durumun Maarif Nezareti’ne bildirilmesi üzerine bu nezaretçe kabul edilmiştir.¹⁶⁷³

Otel yapılan yerlerden birisi Mersin’dir. Adana Vilayeti dâhilindeki Mersin’de maarife kaynak temin etmek amacıyla açılışı yapılan Maarif Otelı’nın inşa ve ikmalinde hizmet ve gayretleri görülen maarif komisyonu azalarından liva Tahrirat Müdürü Namık, eşraftan Galib Beylerin dördüncü rütbeden nişan-ı Osmani ve Bekir ile Tapu Kâtibi Mustafa Efendi ise rütbe-i salise ile taltif edilmişlerdir.¹⁶⁷⁴

Ankara Vilayeti dâhilindeki Mihaliçcik Kazası’nda 1900 yılında maarif adına bir otel inşa edilmiştir. Resmi açılışı yapıldıktan sonra otele ait görseller Sadarete’e takdim kılınmıştır.¹⁶⁷⁵

Kosova Vilayeti dâhilindeki İştib Kazası’nda maarif komisyonuna akaratından olan baraka tarzındaki işçi dükkânının yerine altında dükkân ve üstünde otel yapılmak üzere yıkılmıştır. Yeni inşaatın yapımı için yapılan keşifte 16.302 buçuk kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Yeni inşaata ait bu masrafın masrafının evk3af-ı munderise hasılatından karşılanmasına izin verilmiştir.¹⁶⁷⁶

Hamamların gelirlerinden de ibtidai mekteplerinin giderlerini karşılamak amacıyla faydalanılmıştır. Bazı vilayetlerde yeni hamamlar yapılmış ve kullanılmış olmakla birlikte bazı vilayetlerde de harap hale gelmiş hamamlar tamirat ve tadilattan geçirilerek tekrar işlevsel bir hale getirilmiştir. Maarif adına yapılan veya gelirleri maarife ait mekteplerin giderleri için kullanılan hamamlara genellikle maarif hamamı adı verilmiştir. Hamamların maarif adına işletilmesi veya yeniden inşa edilmesi ve buralardan önemli gelirlerin elde edilmesi daha çok kaplıcaların yoğun olduğu bölgelerde görülmektedir.

¹⁶⁷² BOA., MF.MKT., 907/35, 26/11/1323 (22 Ocak 1906); BOA., İ.MF., 13/72, 22/10/1325 (28 Kasım 1907); BOA., MV., 136/48, 22/01/1328 (3 Şubat 1910); BOA.,BEO., 3699/277389, 27/01/1328 (8 Şubat 1910).

¹⁶⁷³ Tutsak, *İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 112.

¹⁶⁷⁴ BOA., DH.MKT., 2432/11, 05/08/1318 (28 Kasım 1900); BOA., DH.MKT., 2397/35, 25/03/1320 (2 Temmuz 1902).

¹⁶⁷⁵ BOA., DH.MKT., 2397/35, 02/05/1318 (28 Ağustos 1900).

¹⁶⁷⁶ BOA., MF.MKT., 937/26, 03/05/1324 (25 Haziran 1906); BOA., İ.MF., 12/66, 14/12/1324 (29 Ocak 1907).

Sivas Valisi Memduh Bey vilayet teftişleri kapsamında vilayet dâhilindeki Amasya Mutasarrıflığına tabi Havza Nahiyesine uğramış ve buradaki kaplıcalara olan yoğunluğu görmüştür. Bu kalabalık onu etkilemiştir. Bu durum üzerine kaplıcalarda bulunan hamamları tamir ettirmiş ve bir tane yeni hamam yaptırmıştır. Güçlü bir merkezi idarenin taşranın gelişmişliğine bağlı olduğuna inanan Vali Memduh Bey, Havza Nahiyesinin ekonomik gelişmişliğinde kaplıcaların en önemli unsurlardan biri olacağının düşünerek büyük hamamın güneyinde altı hamam ve üstü otel olmak üzere iki katlı büyük bir kompleks inşa ettirmiştir. Binanın üst kısmına bir gazino yaptırmış, önünü de bahçe olarak düzenlemiştir. Kompleks içerisinde bir de kıraathane bulunuyordu. Gazino ve kıraathaneden elde edilecek gelir eğitim harcamalarında kullanılacağı için hamama Maarif Hamamı adı verilmiştir.¹⁶⁷⁷

Yine Sivas Vilayeti dâhilindeki Gümüşhacıköy Kazasında, XX. yüzyılın ilk yıllarında kazaya tayin olan muallimlerin maaşlarının ödenmesinde önemli maddi sıkıntılar yaşanmaya başlanmıştır. Kaza maarif komisyonunun bütçesi sınırlı olduğu için gerek mekteplerin ihtiyaçları gerekse muallimlerin maaşlarının ödenmesinde de bu sıkıntılar kendini göstermekteydi. Bu sıkıntılara çözüm bulmak amacıyla kaynak temin etmek için 1907 yılında Kaymakam Tahir Bey'in öncülüğünde ve halkında gayretleriyle bir maarif hamamı yaptırılmıştır. Bu hamamdan elde edilen gelirler kazadaki mekteplerin giderleri ve muallimlerin maaşlarını karşılamakta kullanılmıştır.

Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Karahisar-ı Sahib'e dâhilindeki Gazlıgöl bölgesinde bulunan hamam da maarif idaresi tarafından işletilmiş ve bölgedeki mekteplerin ihtiyaçlarını gidermekle önemli bir kaynak olmuştur. Bölgenin kaplıcalar bölgesi olması dolayısıyla yerel idarelerle işbirliği yapılarak kaplıcalar ve çevresinde bulunan bir kısım tesisler tamirat ve tadilatından geçirilerek işletilmesi sonucunda elde edilecek gelir maarife verilmiştir. Ayrıca Kızılkilise kaplıcasının işletilmesi de maarife devredilmiştir.¹⁶⁷⁸ Maarife ait olan Gazlıgöl Hamamı dâhilindeki Ekşisu adlı maden suyunun imtiyaz hakkının dışarıya verilmeyerek maarif adına işletilmesinin devamı uygun görülmüştür.¹⁶⁷⁹

Ankara Vilayeti dâhilindeki Mihaliçcik Kazasında 1890'lı yılların başında Kaymakam Malik Efendi'nin zamanında kurban derileri ve halktan toplanan ianelerle bir ibtidai ve rüşdiye mektebi ile altı odası bulunan Mekteb-i Kebir inşa edilmiştir. Bu mekteplerde görev

¹⁶⁷⁷ Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Havza Kaplıcaları ve Kasabanın Sosyo-Ekonomik Gelişimindeki Rolü", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C.1, Canik Belediyesi Kültür Yay., Ankara, 2013, s. 327.

¹⁶⁷⁸ BOA., *MF.MKT.*, 223/6, 03/03/1312 (4 Eylül 1894).

¹⁶⁷⁹ BOA., *MF.MKT.*, 483/15, 24/08/1317 (28 Aralık 1899).

yapan muallimlerin maaşı ve mekteplerin masrafları bir süre sonra karşılanamaz olmuştur. Bu durum mekteplerin idaresi hususunda sıkıntılar yaşanmasına sebep olmuştur. Bunun için önemli bir karşılık bulmak amacıyla Kaymakam Ali Rıza Efendi'nin başkanlığında belediye reisi ve katibi ve nüfus memurundan meydana gelen bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon marifetiyle mekteplerin inşası sonrasında maarif sandığında kalan 125 lira ile 1891 (1309) yılından kalan kurban derileri ilave edilerek hâsıl olan 200 lira ile maarif namına bir hamam inşa edilmiştir.¹⁶⁸⁰

Selanik Vilayeti Sanayi Mektebi'nin Numan Paşa Sokağı ve Memleket Bahçesi'nde iki hamamı bulunmaktaydı. Bu iki hamamdan mektebe 80.000 kuruş gelir elde edilmekteydi.¹⁶⁸¹

5.4.1.2. Ticari ürünlerden alınan vergiler

Maarif meclisleri ve komisyonlarının kaynak temininde başvurdukları yollardan birisi de ilgili yörede çok yetişen ve yöre ile özdeşleşen ve yöre ticaretinde ön plana çıkan tarım ve tahıl ürünleri gibi ürünlerden belli bir oranda maarif adına katkı payı almak olmuştur.

Yemen Vilayetinde XIX. yüzyılın son yıllarından itibaren mevcut mekteplerin ıslahı ve yeni mekteplerin açılması amacıyla maarif alanında önemli bir yenilik hareketine girişilmiştir. Vilayet ülkenin en az mektepleşmenin en az olduğu yerlerden biriydi.

*“Yemen kıt’asınca ta’ mim-i maârife pek ziyâde ihtiyaç vardır. Kurâdaki sıbyan mekteblerinin ıslahıyla elli haneyi mütecâviz olan her köyde birer ibtidai ve kaza merkezlerinde birer rüşdiye mektebinin küşâdı ve mekâtib-i ibtidaiyeye muallim yetiştirilmek üzere merkez merkez-i vilayette bir darulmuallimîn te’sisi taht-ı vücûbda görüldüğü misillü San’a ve Hudeyde şehirlerinde lâ-ekall yüzer çocuğu isti’âb ve idare edecek derecede birer de sanayi mektebinin ihdâsına fevkalâde lüzum hiss olunmaktadır.”*¹⁶⁸²

Bu soruna çözüm bulmak amacıyla yeni mekteplerin yapılması için kaynak temininde en önemli kaynaklardan biri vilayette ithalatta en önemli paya sahip olan kahveden simsariye adıyla alınan altı kıyyeden karşılanmıştır.

¹⁶⁸⁰ Ankara, Nr. 931, 18 Ocak 1893, s. 1.

¹⁶⁸¹ BOA., İ. ML., 54/79, 15/03/1321 (11 Haziran 1903).

¹⁶⁸² BOA., İ.MF., 5/48, 22/12/1316 (3 Mayıs 1899).

“Vilâyetin en küllî mahsulü olan kahvenin dâhilde bir güne sarfıyat ve istihlâkâtı olmayıp tamamı Avrupa ile Memâlik-i Mahrûse-i Şahane'nin kıta'at-ı sairesine ihrac olunur. Yerliden olan kahve tüccarı kurada zurra'dan mubaya'a etdikleri mahsulu Hudeyde ile diğer iskelelerdeki simsar ve komisyonculara irsal ve simsarlar da iskelelerde bulunan büyük tüccarlara bey' ederler. Dâhildeki tüccarın iskelelere gönderdikleri kahveden simsarlarla komisyoncular iki yüz elli kıyye itibar edilen bir yükden vaktiyle iki kıyye derecesinde simsarlık hakkı almakda iken seneden seneye tezyid ederek el-yevm bir yükden altı kıyye ahz ediyorlar. Devletce sinin-i ahire zarfında neşr ve ilan buyurulan Simsar Nizamnamesi ahkâmına nazaran kahveden nihayet yüzde bir buçuk hesabıyla simsariye ahzı icab edeceğine ve iki yüz elli kıyyeden ibaret olan bir yükden alınacak ücret dört kıyyeden bile baliğ olamayacağına nazaran salifu'z-zikr altı kıyyenin dörde tenziliyle hadd-i nizamiden fazla bir şey aldırılmaması lazım gelip ticaret odalarının hemen teşkiliyle nizam-ı mezkur hükmünün mevki'-i tatbika vaz'ı Hudeyde Mutasarrıflığı'na ve sair iktiza edenlere iş'ar edilmiş ise de sinin-i vefireden beri te'essus eden suistimalin keyfiyet-i ref'iyle bu babda kendilerince hasıl olacak faideyi kahve zurra'ına hakkıyla anlatmak ve bunlar› simsarlarla tüccarın eydi-i gadrinden kurtarmak muhal olmasa bile pek müşkildir. Mulhakat ile Rusumat Nezareti'nden verilen malumat-ı resmiyeye göre her sene yalnız Hudeyde İskelesi'ne yirmi beş bin yük yani altı milyon iki yüz elli bin kıyyeden ziyade kahve gönderilmekte olduğu ve her yükden iki kıyye itibarıyla fazla alınan ve hasbe'n-nizam men'-i istifasıyla tenzili icab eden kahvenin mikdar-ı senevisi elli bin kıyyeyi tecavüz edeceği anlaşılmalıdır.

Kahvenin dahilen sarfıyatı olmadığı ve iskelelerden hin-i ihracında bundan hisse-i maarifin ahzı ahalice hissölunacak ve müşkilâtı davet edecek ahvalden bulunmadığı ve cibayeti dahi eshel idüğü cihetle yüzde yarım hesabıyla kahveden hisse-i maarifin hemen tahsiline başlanılması münasib ise de balada arz olunduğu üzere simsar ve tüccarın yük başına aldıkları altı kıyyeden tenzil etdirilecek iki kıyyenin zurra'a iade ve isali na-kabil yüzde yarım itibarıyla alınacak mikdar dahi ihtiyac-ı hazırı gayr-ı kafi görüldüğünden ve bir yükden hisse-i maarif olarak ahzı icab eden mikdar bir kıyye ile yüz dirhem olduğu halde bunun iki kıyyeye iblağı takdirinde zurra'a giran gelecek bir muamelede

bulunulmuş olmadıktan başka hisse-i maarif dahi kiselerinden çıkmayıp öteden beri i'tasıyla me'luf oldukları altı kıyye miyanında alınmış olacağına mebni gerek Hudeyde ile diğer iskelelerden bahren ve gerek Kataba tarîkiyle Aden'e berren ihrac ve irsâl olunacak kahvelerin bir yükünden simsar ve komisyoncuların almakda oldukları altı kıyyeden iki kıyyenin hisse-i maarif olmak üzere ahzı dört kıyyesinin dahi simsariye olarak simsarlarla komisyonculara terki ve maarif namına alınacak iki kıyyenin mikdar-ı senevisi altmış bin kıyyesi ve esmanı beş yüz bin kuruşu tecavüz edeceğinden bundan nısfının yeniden küşâd edilecek mekâtibi rüşdiye masârifına ve diğer nısfının San'a ve Hudeyde şehirlerinde açılacak sanayi mekteblerine karşılık ittihazi ilcaât-ı hâl ve mevkiden olmakla ve sanayi mekteblerinin küşâdı ibtidaiye ve rüşdiye mekteblerinden daha ziyade mühim bulunmakla ol vechile icra-yı icâbına müsaade-i aliyye-i hazret-i Vekâlet-penâhilerinin bî-dirîğ ve neticesinin telgrafla emir ve tebliğ buyurulması niyazına mucâseret olunduğu muhat-ı ilm-i sâmi-i cenab-ı Sadâret-penâhîleri buyuruldukda ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyu'l-emrindir.

Fi 20 Ramazan sene [1]316 ve fi 20 Kanun-ı Sani sene [1]314 / [1 Şubat 1899]"¹⁶⁸³

Hurma, Basra Vilayetinde yetiştirilen tarım ürünleri içerisinde en önemlisiydi. Vilayetin en önemli tarımsal ve ticari ürünü olan hurmanın yaklaşık 300 çeşidi bulunmaktaydı. Yöre halkı özellikle hurmanın meyvesinin besinsel tüketiminin yanı sıra pekmez, rakı ve sirke yapımında; meyve çekirdeklerinde ise hayvan besini olarak faydalanılmaktaydı. Hurmanın ağacından da çeşitli şekillerde faydalanılmaktaydı. Bölgede hurma dallarından kayık ve sandal; dolap, masa, kanepeler gibi ev mobilyaları; tepsi gibi ev eşyaları yapılmaktaydı. Ayrıca odun ve kereste elde edildiği gibi ağacın liflerinden de faydalanılmaktaydı.¹⁶⁸⁴ Vilayetin en önemli gelir kaynağı olan hurmadan maarif adına vergi alınmaktaydı.¹⁶⁸⁵

Trabzon Vilayeti tarafından 11 Ağustos 1903 tarihinde Babıali'ye gönderilen bir arzuhalde vilayet dâhilindeki Trabzon, Rize, Gümüşhane ve Samsun'da vilayet genelindeki

¹⁶⁸³ BOA., İMF., 5/48, 22/12/1316 (3 Mayıs 1899).

¹⁶⁸⁴ Burcu Kurt, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2012, S. 37-38.

¹⁶⁸⁵ BOA., MF.MKT., 1075/51, 08/08/1326 (5 Eylül 1908); Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezâreti İdâre (DH. İD..), 198/10, 07/11/1332 (27 Eylül 1914).

muallim ihtiyacının karşılanabilmesi için birer darülmualimîn mektebinin yapılması, buralarda maarif müfettişinin istihdamı ve köylerde ibtidai mekteplerinin açılabilmesi amaçlanmıştır. Yapılması düşünülen mektepler ve müfettiş istihdamına kaynak temin etmek amacıyla vilayet genelinde en çok ihracı yapılan ürünlerden biri olan fındıktan alınan vergiden hisse ayrılması için Maarif Nezareti'ne danışılmıştır.¹⁶⁸⁶

Afyon ve tütün üretimi Manastır Vilayeti dâhilindeki Pirlepe Kazasında üretilen tarım ürünleri içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Bundan dolayı yıllardır bu ürünlerin üretimini yapan kaza halkından haşhaş ve afyon üretiminden öşür tahsilatı yapılmaktaydı.¹⁶⁸⁷ Yörede maarife kaynak temini hususunda kaza merkezinde, kasaba ve köylerde mevcut bulunan ibtidai mekteplerinin giderleri için afyon ve tütün üretimiyle uğraşan çiftçilerden iki kuruş ve ondan fazla fiyatla gerek rejiye gerekse tüccara satılan tütünlerin her kıyyesinden ikişer ve afyonun her kıyyesinden de 40 paranın maarif adına alınması kararlaştırılmıştır. Yöre halkı en önemli gelir kaynaklarından biri olan afyon mahsulünün her kıyyesinden 40 paranın kız iptidai mektebi için verilmesini önceden kabul etmişti. 1902/1903 (1318) senesinde kantar mahalline getirip sattığı sırada bu parayı vermişlerdir. 1904/1905 (1320) yılından itibaren de iki kuruştan daha fazla fiyatla satılan tütünün her kıyyesinden iki para ve kantar mahalline gelecek afyonun her kıyyesinden 40 para, verilmesi Manastır vilayet meclisinin 18 Ocak 1905 tarihli toplantısında karara bağlanmıştır.¹⁶⁸⁸

Selanik Vilayetine bağlı Gevgeli (Gevgili) Kazasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halkın temel geçim kaynaklarından birisi de ipek böcekçiliği olmuştur. 1863 yılında bu işle meşgul olan 63 hane mevcuttu. Burada üretilen ipekler Selanik yolu ile ihraç edilmekteydi. Kaza ülke genelinde ipek üretiminde önemli ticari merkezlerden biri haline gelmiştir. Kayıtlara göre 1906 yılında kazada 28 böcekthane (ipek böceği yetiştirme yeri) mevcut olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁸⁹ Kazaya bağlı köylerde yeni açılmış olan ibtidai mekteplerinin ihtiyaçları ve bu mekteplerde görev yapan muallimlerin maaşlarını karşılamak amacıyla köyler üretilen ipekböceğinin kıyyesinden bir kuruş alınması, ipekböcekçiliği yapılmayan köylerde ise köy kışlakları kirasının bu mekteplere tahsis edilmesi kararı yöre halkı tarafından kabul edilmiştir.¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸⁶ BOA., MF.MKT., 738/47, 04/07/1321 (26 Eylül 1903).

¹⁶⁸⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021), 16/22, 29/07/1328 (6 Ağustos 1910).

¹⁶⁸⁸ BOA., TFR.I.MN., 61/6023, 13/02/1323 (19 Nisan 1905); Öztunç, Rumeli, s. 296-297.

¹⁶⁸⁹ Michael Kiel, "Gevgili", TDV İslam Ansiklopedisi, Ek-1, İstanbul, 2016, s. 476.

¹⁶⁹⁰ Öztunç, Rumeli, s. 20.

Aydın Vilayeti ülkedeki üzüm üretiminin en çok yapıldığı vilayetlerden biriydi. Bağlar vilayetin ekili topraklarının %17,4'ünü kaplamaktaydı. Bağ ve bahçe ürünlerinin vilayet genelindeki zirai üretim içindeki payı üçte bire yakındı.¹⁶⁹¹ XX. yüzyılın başlarında vilayette üzüm bağlarında floksera haşeresi nedeniyle zarar edilmiştir. Bağların bir kısmı tahrip olmuştur. Haşereye karşı alınan tedbirlere rağmen bir sonuç elde edilemediğinden bağlar telef olmuştur. Bağlarında görülen filoksera hastalığına karşı mücadelede kullanılmak üzere halktan toplanan paranın bir kısmının hastalıkta mücadelede kullanılması kararı çıkmıştır. Paranın kalan kısmı ile iane sahiplerine mekteb yapmaları için dağıtılmıştır.¹⁶⁹² Tire Kazasındaki rüşdiye mektebinin yeniden inşası için yapılan keşifte 69.873 kûsur kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Bunun 350 lirasının ahalinin ürettiği üzümlerin satışından, her 100 kıyyesinden itası taahhüd olunan 2'şer metelik alınması kararlaştırılmıştır.¹⁶⁹³

5.4.1.3. Maarif kahvesi ve çay bahçeleri

XVI. yüzyıldan itibaren ilk örneklerine rastladığımız kahvehaneler, kahve içmek ve sohbet etmek amacıyla buralarda toplanan muhtelif zümrelerden değişik kültür seviyelerinden insanlar yeni bir kültür ortamı, sosyalleşme mekânı ve siyâsî iktidar karşısında seslerini duyurabilecekleri bir kamusal alana kavuşmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın son dönemlerinde İstanbul'da elli kahvehanenin bulunduğu belirtilir. İlk dönemlerde toplumda bir modern bir yenilik olarak görülen kahvehane çok geçmeden normal sayıldı ve toplumun ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçlarını karşılayan bir merkez konumuna gelmiştir.¹⁶⁹⁴

Zamanla bir kamusal alan haline gelen kahvehaneler, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı vilayetlerinde maarife kaynak temini konusunda önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Bazı vilayetlerde bahçeli veya bahçesiz olarak kahvehaneler inşa edilmiş ve buralardan elde edilen gelirlerle mekteplerin giderleri veya maaşların karşılanmasında kaynak olarak kullanılmıştır.

Konya Vilayetine bağlı Antalya Sancağı dâhilindeki Akseki Kazasının merkezi olan Marulya'da usul-i cedid üzerine eğitim veren ibtidai mektepleri XIX. yüzyılın sonlarında açılmıştır. 1894 yılında halktan toplanan ianeyle açılan ibtidai mektebi için ders verecek muallim sıkıntısı yaşandığı için 1896 yılında muallim yetiştirilmesi için bir çalışma

¹⁶⁹¹ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul, 1998, s. 79.

¹⁶⁹² BOA., DH. MKT., 747/17, 10/05/1321 (4 Ağustos 1903).

¹⁶⁹³ BOA., ŞD., 221/20, 23/02/1324 (18 Nisan 1906).

¹⁶⁹⁴ Ahmet Yaşar, "Kahvehane", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ek 2, İstanbul, 2019, s. 3.

başlatılmıştır. Abdullah şevki Efendi tarafından muallim yetiştirmek amacıyla kurslar açılmıştır. Abdullah Şevki Efendi, Rodos'ta Namık Kemal'in mutasarrıflığı döneminde açılmış olan Süleymaniye İbtidai Mektebi'nde ders almış ve kendini yetiştirmiş şahsiyetlerden biriydi. Açılmış olan kursun giderlerini karşılamak amacıyla kasaba halkı tarafından altında dükkânlarında bulunduğu Maarif Hanı ve kahvesi açılmıştır.¹⁶⁹⁵

Trablusgarb Vilayetinde mekteplerin açılması için belediye gibi yerel idarelerin imkânlarının olmadığı yerlerde yerli halk çeşitli bağışlar yapmışlardır. Yaptıkları bağışlar içerisinde maddi desteklerin yanı sıra kahvehane, dükkân gibi gelir getiren yerlerde bağışlanmıştır. Trablusgarb'ta ahali yapılacak olan rüşdiye mektebi binasının inşaatı için 3.000 kuruş toplanan nakdi yardımda bulunmuştur. Bunun yanı sıra mektebe gelir getirmesi için iki kahvehane ve bir dükkânı mektebe vakfetmişlerdir.¹⁶⁹⁶

Maarif kahvesi bulunan yerlerden biri de Ayıntab (Antep) Kazası olmuştur. Halep Vilayetine bağlı Ayıntab'ta maarif komisyonu işlevi gören Maarif-i Mahalliye sancak merkezindeki mekteplere gelir olması bakımından Mutasarrıf İsmail Bey'in gayreti ile, Gergerizadelerin vakfına ait arazinin kullanım hakkını Mütevellî Bayramzade Mehmet Efendi'nin muvafakati ile almıştır. Bu arazinin üzerine gelir getirici dükkânlar ve Maarif Kahvesi olarak bilinen kahvehane inşa edilmiştir.¹⁶⁹⁷ Maarif Kahvesi, iki-üç bin metrekare genişliğinde, üç bölümden müteşekkil bir yapıydı. En büyük bölüm bir merdivenle girilen kahve, arkasında "U" şeklinde localarla çevrili elli kişilik bir yazlık sinema ve en arka kısımda ise bir yazlık saz gazinosu vardı. Bahçede bir havuz ve söğüt ile akasya ağaçları bulunmaktaydı.

5.4.1.4. Organizasyonlar: tiyatrolar, yarışmalar, piyangolar

Osmanlı taşrasında vilayet maarif idareleri mekteplerin inşası ve diğer giderleri ile muallim maaşlarında başvurdıkları yollardan biriside tiyatro, müsamere, yarışmalar gibi yardımlaşma organizasyonlarıydı. Bu organizasyonlar sayesinde elde edilen gelirler maarif idareleri tarafından toplanarak maarife kaynak temini olarak kullanılmaktaydı.

¹⁶⁹⁵ BOA., MF.MKT., 212/27, 28/12/1311 (2 Temmuz 1894); Kemal Özkaynak, *Akseki Kazası*, Akgün Matbaası, Ankara, 1954, s. 70.

¹⁶⁹⁶ Jomma Gh Daw Alwarshfani, *Osmanlı Son Döneminde Trablusgarb Vilâyeti'nde Eğitim Faaliyetleri (1835-1911)*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kastamonu, 2022, s. 172.

¹⁶⁹⁷ Yener, *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar, Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri*, S. 22-27.

Tiyatro gösterileri kaynak temini konusunda maarif idarelerinin en çok başvurduğu yardımlaşma organizasyonlarındandı. Birçok vilayette tiyatrolar oynatılarak yeni mektep inşaatlarına yardımda bulunulmuştur.

Selanik Vilayeti dahilindeki Drama Sancağında XX. yüzyılın başlarında sancağa mutasarrıf olarak tayin olan Ziya Paşa maarif alanındaki çalışmalara önem veren bir mülki amirdi. Sanacak genelinde önemli çalışmalara imza atmıştı.¹⁶⁹⁸ Onun döneminde sancakta açılması düşünülen ibtidai mektebinin binası için 50.000 kuruşa yakın bir yardım toplanmıştı. Hükümet konağının civarında büyük bir mektep binası yapılmıştır. Mektep binasının inşaat bedelindeki açığın kapatılması amacıyla Küçük Ali Efendi'nin yönetiminde tiyatro kumpanyasının oynayacağı bir oyun tertip edilmiştir. Ekibin oynadığı oyunun bilet satışından ibtidai mektebi inşaatı için 11.000 kuruşa yakın bir gelir elde edilmiştir. Bu yüklü miktarın toplanılmasında bölge halkının yaptığı yardımlar ile Mutasarrıf Ziya Paşa'nın zenginleri bu yönde teşvik etmesinin önemli bir katkısı olmuştur.¹⁶⁹⁹

Manastır Vilayeti dâhilindeki Pirlepe Kazasında var olan rüşdiye mektebinin tamiri için oynanan tiyatro oyununda 1.700 kuruş gelir elde edilmiştir. bu geklir mektebin tamirinde kullanılmıştır.¹⁷⁰⁰ Yine vilayette 1890 tarihinde maarif namına gösterilen tiyatro oyunundan elde edilen 13 bin kûsur kuruşluk gelire diğer bir mekteb inşasına başlanılacağına Maarif Nezareti'ne bildirilmesi üzerine nezaret tarafından bu durum üzerine memnuniyet duyulduğu bildirilmiştir.¹⁷⁰¹

İbtidai mekteplerinin inşası ve giderleri başta olmak üzere ıslahhaneler, rüşdiye mektepleri, sanayi mektepleri gibi birçok türdeki mekteplerin giderleri ile muallimlerin maaşlarını karşılamak amacıyla vilayet maarif idareleri gösterilen tiyatro oyunlarının yanı sıra yarışmalar gibi farklı eğlencelerde organize etmişlerdir. Vilayet maarif idarelerinin mekteplerin giderlerini karşılamak amacıyla kaynak temini için başvurdukları yollardan birisi de piyango ve bilet satışlarından elde edilen gelirler olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde piyango'nun ilk örnekleri levantenler ve gayrimüslim tebaa arasında uygulanmıştır. Özellikle gayrimüslimler arasında ilk örneklerine tiyatrolarda rastladığımız piyango uygulaması sonraki yıllarda mektep, hastane ve yetimhane gibi eğitim,

¹⁶⁹⁸ Ziya Paşa, 8 Nisan 1902 tarihinden 13 Ağustos 1908 tarihine kadar altı yıldan daha uzun bir süre Drama'da mutasarrıflık görevinde bulunmuştur. Drama Sancağında görev yaptığı dönemde başarılı çalışmaları neticesinde altın liyakat madalyası ile ödüllendirilmiştir *BOA.*, *DH.SAİDd...*, 2/800, s. 801; *BOA.*, *İ.TAL...*, 427/55, 24/06/1325 (4 Ağustos 1907); *BOA.*, *BEO*, 3117/233726, 25/06/1325 (5 Ağustos 1907).

¹⁶⁹⁹ *Asır*, nr. 719, 29 Eylül 1902, s.2; Öztunç, *Rumeli*, s. 139.

¹⁷⁰⁰ Öztunç, *Rumeli*, s. 294.

¹⁷⁰¹ *BOA.*, *MF.MKT.*, 119/7, 25/11/1307 (13 Temmuz 1890).

sağlık ve sosyal yardım içerikli piyangolar da düzenlenmeye başlamış ve giderek yaygınlaşmıştır. Mekteplerin masrafları ve ihtiyaçları için piyango düzenlenmesi sıklıkla karşılaşılan bir durum olup zamanla sürekli hale gelmiş ve gelir kaynaklarından birisi olarak görülmüştür.¹⁷⁰² Müslüman mekteplerinde piyango uygulamasını yapabilmek için Meşihat Dairesi'nden izin almak gerekliydi. Gerekli izin alındıktan sonra Şura-yı Devlet tarafından piyango için ruhsat verilmesi gerekiyordu. Gerek Meşihat'ten gerekse Şura-yı Devlet'ten gerekli izinler (ruhsat) alındıktan sonra piyango düzenlemek amacıyla biletler satışa çıkarılmakta ve böylece çekiliş yapılabilmekteydi.¹⁷⁰³

Piyango çekilişlerinin yapıldığı vilayetlerden birisi Aydın (İzmir) Vilayeti olmuştur. Vilayette Sanayi Mektebinin gelirlerinin giderlerini karşılamamasından dolayı vilayet yönetimi ve maarif idaresi birçok defa mektep adına piyango düzenlemiştir. Piyango geleneği mektebin önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Mektep için düzenlenen ilk piyango çekilişi 1889 yılında Vali Halil Rıfat Paşa döneminde yapılmıştır. Piyango merkeze bir saat uzaklıkta bulunan Balçova'daki ünlü Agamemnon Kaplıcaları'nın mektebin yıllardır birikmiş olan borcunun kapatılması için düzenlenmiştir. Bu piyangoda hasılatının 2500 lirası mektebe borçları için bırakılırken bu hasılat ile söz konusu kaplıcanın mektebe verilmesiyle birlikte¹⁷⁰⁴, kaplıcaların olduğu yerde ayrıca mektebe gelir olmak üzere dörder odalı yedi daireden müteşekkil bir otel ile ayrıca münasip miktar oda ve içinde muntazam banyoları olan 4 köşk ve birbirinden ayrı olmak üzere 24 odadan oluşan, fukaraya mahsus diğer bir otel ve bu otelde ikamet edenler için de birçok banyolar ile adı geçen apartmanda oturanlara 7 daireden oluşan birçok hamamdan başka bir gazino ve lokanta ve birkaç dükkânın yer aldığı komple bir tesis inşa edilecekti.¹⁷⁰⁵

Aydın (İzmir) Vilayeti Sanayi Mektebine 1891 yılı itibariyle kaplıca bölgesinde yapılan yapılardan yıllık yaklaşık 400 liralık bir gelir elde edilmekteydi. Elde edilen gelirler, mektebin gelirine eklendiğinde, mektebin açığı azalacaktı. Vali Halil Rıfat Paşa'nın, daha evvel yapılan piyangolardan daha büyük bir piyango oluşturulması için yeni bir teşebbüs

¹⁷⁰² Emine Gümüşsoy, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Gayrimüslim Mektepler Yararına Düzenlenen Piyangolar", *Vakanüvis*, 6/1, Sakarya, 2021, s. 180-182.

¹⁷⁰³ Esin Susam, *İzmir Sanayi Mektebinin Osmanlı Sanayileşme Politikalarının Eğitim Üzerinden Değerlendirilmesi ve Toplumsal Yansımaları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Eskişehir, 2022, s. 138.

¹⁷⁰⁴ Susam, *İzmir Sanayi Mektebinin Osmanlı Sanayileşme Politikalarının Eğitim Üzerinden Değerlendirilmesi ve Toplumsal Yansımaları*, s. 138.

¹⁷⁰⁵ Halil Özçeoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir, 2009, s. 130.

başlatmıştır. Bu teşebbüsten beklenen fayda sağlanırsa, o zaman, mektebin geliri, giderinden fazla olacak ve mektepte daha fazla yetime hizmet verilebilecekti.¹⁷⁰⁶ Bundan dolayı Vali Halil Rıfat Paşa döneminde mektebin gelirlerini arttırmak amacıyla ikinci bir piyango daha düzenlenmiştir. Mektebe gelir getirmek amacıyla düzenlenen piyangolar XX. yüzyılda da düzenlenmeye devam etmiştir.

İzmid Sancağında bulunan inas ibtidai mektebi sancak merkezinde kız talebelere yönelik eğitim veren önemli mekteplerden biriydi. Mektepte yapılan eğitim-öğretim sırasında talebeler tarafından yapılmış olup ve birkaç seneden beri mektepte atıl vaziyette duran 400 parçalık el işleri numaralandırılarak geliri diğer ibtidai mekteplerine harcanmak üzere bir piyango düzenlenmiştir. Maarif komisyonunun onayı ve tertip etmesiyle yapılan bu piyango çekilişinde her parçaya on kuruş değer biçilmiştir. Sancakta görev yapan devlet memurları arasında yapılan piyango uygulaması sayesinde elde edilen gelir ibtidai mekteplerinin ihtiyaçları için sancak maarif komisyonuna verilmiştir.¹⁷⁰⁷

Hüdavendigâr Vilayeti merkez ıslahhanesine kaynak temin etmek amacıyla da piyangoya başvurulmuştur. 1893 yılında mahalli basından takip edebildiğimiz piyango çekilişi Kozak Hanı'nda ve ıslahhanede eğitim gören yetim talebeler için çekilmiştir. Piyango çekilişinde ıslahhanedeki talebelerin imal etmiş oldukları 16 adet küçük halı (kaliçe) ortaya konulmuştur. Bu halılar için toplam 250 numara oluşturulmuş ve her bir numaranın fiyatı 2 mecdiye olarak belirlenmiştir. Fakat daha sonradan bu halıların satışıyla ilgili düzenlenen piyango numaralarının her birinin 40 kuruştan satıldığı ve piyango çekilişinin yapıldığı görülmüştür.¹⁷⁰⁸

Konya Vilayeti dâhilindeki Burdur Sancağı Burdur kasabasında Hamidiye ve Yenice mahallelerinin ortasında bulunan harabe bir vaziyette bulunan bir mektep binasının tamiri için piyango çekilişi yapılmıştır. Kasabada usul-ü cedide üzere bir mektep olmadığından dolayı böyle bir mektebe ihtiyaç duyulmuştur. Piyango çekilişinden gelen gelir ile on altı aylığına 3.600 kuruşa kiraya verilen bir hanenin geliri ile tamir ettirilmiş ve usul-ü cedide üzerine güzel bir ibtidai mektebine çevrilmiştir. Ayrıca mektebe gelir getirmesi amacıyla cadde üzerinde bir de dükkân inşa edilmiştir.¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰⁶ Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, s. 131.

¹⁷⁰⁷ BOA., MF.MKT., 137/8, 11/08/1309 (11 Mart 1892).

¹⁷⁰⁸ Bursa, nr. 113, 14 Mart 1893, s.3; Bursa, nr. 133, 14 Ağustos 1893, s. 2; Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim*, Paradigma Akademi Yay., Çanakkale, 2022, s. 213.

¹⁷⁰⁹ BOA., MF.İBT., 177/114, 27/04/1324 (20 Haziran 1906); BOA., MF.MKT., 938/19, 08/05/1324 (30 Haziran 1906).

Mektepler için düzenlenen tiyatro, müsamere, yarışmalar ve piyango gibi yardımlaşma organizasyonların bazı vilayetlerde amacı dışında fayda sağlamış ve bazıları bu organizasyonları kişisel çıkarları için kullanmışlardır.

Daha önce bahsedildiği üzere Aydın (İzmir) Vilayeti Sanayi Mektebine gelir getirmek amacıyla birçok piyango çekilişi düzenlenmiştir. Bu çekilişlerden 1900 yılında düzenlenen çekiliş yolsuzluklara neden olmuştur. Bunun temel nedeni bu piyangolardan elde edilen gelirlerin yüksek miktarda olması şehirdeki bazı kişilerin bu organizasyonlara karşı iştahlarını kabartarak düşüncelerini etkilemişlerdir. 1900 yılında mektep yararına düzenlenen piyango çekilişinde elde edilen 60.000 liralık hasılatın 10.000 lira kadarını Vali Mehmet Kamil Paşa'nın oğlu Sait Bey ve mektebin fahri nazırı Ahmed Esad Efendi tarafından yendiği ve yetimlerin haklarının gasp edildiği belirtilmiştir. Bu durum kısa sürede şehir halkı tarafından duyulmuştur. Şehirde yayılan dedikodunun kesinlik kazanması ve yetkililerin durumdan haberlerinin olması amacıyla şehirde mülkî ve askerî erkânın başkanlığında bir komisyonun oluşturulması talep edilmiştir. Bunun yanı sıra gelişmelere vakıf olan ve şehir halkı tarafından doğruluğunu herkesin kabul ettiği, namuslu, eşraftan bir iki kişinin İstanbul'a yollanması, adaletin yerine getirilmesi için padişahın istirham edilmiştir. Şehirde mülkî ve askerî erkândan oluşturulan komisyonun incelemeleri sonucunda Vali Mehmet Kamil Paşa'nın oğlu Sait Bey'in suçluluğu ispatlanmıştır. Mektebin ders nazırı olan Ahmed Esad Efendi'nin ise olaydan bir süre sonra yeni yolsuzluk olaylarına adı karışmıştır. Gerek piyango olayındaki yolsuzluk gerekse diğer yolsuzluklar nedeniyle Ahmed Esad Efendi'nin mektepteki fahri ders nazırlığı görevine son verilmiştir. Bundan dolayı da onun farklı bir vilayete gönderilmesi veya bunun mümkün olmaması halinde Aydın Vilayeti içerisinde farklı bir sancağa sürgün olarak gönderilmesi hususu valiliğe arz edilmiştir.¹⁷¹⁰

Aydın (İzmir) Vilayeti Sanayi Mektebine gelir getirmek amacıyla birçok piyango çekilişlerindeki yolsuzluk hususu sadece 1900 yılındaki çekiliş ile sınırlı kalmamıştır. Mektep için 1904 yılında düzenlenen piyango için çıkarılan yolsuzluk iddialarını araştırmak

¹⁷¹⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Arzuhal Jurnal (Y..PRK..AZJ.), 41/16, 12/07/1318 (5 Kasım 1900); Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim Ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, s. 151; Susam, *İzmir Sanayi Mektebinin Osmanlı Sanayileşme Politikalarının Eğitim Üzerinden Değerlendirilmesi ve Toplumsal Yansımaları*, s. 139.

için padişah tarafından Meclis-i Maliye Azası Edhem Efendi'yi İzmir'de görevlendirilmiştir.¹⁷¹¹

İzmir Sanayi Mektebi adına düzenlenen piyango çekilişinin nahoş olaylara yol açması ve hükümet tarafından zararlı alışkanlık olarak görülmesinden dolayı yönetim bir düzenleme yapmıştı. Piyango yasaklanması adına düzenleme yapılmasında en büyük sebebin ise 1906 yılında İzmir Sanayi Mektebi ve Yahudi Mektebi adına düzenlenecek olan piyango hâsılâtının çok yüksek olmasıydı. Tüm bu nedenlerden dolayı sözü edilen piyango iptal edilmiş, bundan sonra piyango çekilişlerinin tümünden yasaklaması kararı alınmış ve bu karar Aydın Vilayetine tebliğ edilerek gereğinin yapılmasını istenmiştir. Bu karar alınmadan hemen önce Meşihat Kurumu, İzmir Sanayi Mektebi adına yapılan piyangoya caiz olduğuna dair olur vermeyeceğini açıklamıştır. Fakat yasaklanan piyango organizasyonlarına II. Meşrutiyet döneminde tekrar düzenlenmeye başlanmıştır.¹⁷¹²

Bazı vilayet ve sancaklarda ise vilayet matbaalarında mektepler adına bastırılıp vilayet eşrafı arasında dağıtılarak kaynak temin edilmeye çalışılmıştır.

Vilayeti merkezi Ankara'da Vali Abidin Paşa döneminde yapılmış olan Medrese-i Hamidiye'nin bir şubesi olacak şekilde bir kız rüşdiye mektebi yapılması kararlaştırılmıştır. Yapılacak olan mektebin inşaat masraflarının karşılanması amacıyla bilet basılıp satışı planlanmıştır. Bastırılacak biletlerin her biri beşer kuruş değerinde olacaktı. Vilâyet matbaasında 3.000 adet bilet bastırılmıştır. Bu biletlerden 2.000 adedi vilayetin merkez sancağı olan Ankara Sancağına bağlı kazalarda dağıtılması uygun görülmüştür. 600 adedi Haymana halkı tarafından satın alınmış ve satın alanların isimleri defter halinde Kaymakam Hakkı Bey tarafından yetkililere teslim edilmiş olup kaza halkının bu davranışı takdire şayan görülmüştür. Ganem (vergi) teftiş memurları, Haymana Mekteb-i Hamidiye Komisyonu Reisi, Vilayet Mektupçusu Rükneddin Bey, Naib Mustafa Şerif Efendi, Müftü Abdulkadir Efendi, o sırada Haymana'da memur olarak görevlendirilmiş olan eşraftan Ankara zabtiyesi ağalarından Hacı Ahmed Ağa, Meclis-i İdare Azasından Alişer Bey, Hatibzâde Hacı Ömer, sancak eşrafından ve Meclis-i İdare Azası Bekir ve Ömer Ağa ahalinin biletleri almaya teşvik edilmesi, ianelerin toplanması sırasında gösterdikleri maarif perverane davranışları, gayret ve hizmetlerinden dolayı takdirle karşılanmışlardır.¹⁷¹³

¹⁷¹¹ Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim Ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, s. 151.

¹⁷¹² Susam, *İzmir Sanayi Mektebinin Osmanlı Sanayileşme Politikalarının Eğitim Üzerinden Değerlendirilmesi ve Toplumsal Yansımaları*, s. 140.

¹⁷¹³ *Ankara*, nr. 944, 31 Mayıs 1893, s.2.

İzmid Sancağına tabii Karamürsel Kazasında maarif komisyonu tarafından kazadaki ibtidai mektebinin eksikliklerinin giderilmesi ve masraflarının karşılanması amacıyla iane biletleri bastırılmıştır. 6.000 adet bastırılan biletlerin her birine beşer kuruş fiyat biçilmiştir. Biletler kaza dâhilinde ve haricinde satışa çıkarılmıştır. Satış sonrası bilet bedelleri irad olarak kaydedilmiştir.¹⁷¹⁴

5.4.1. Diğer uygulamalar

Vilayetlerde maarif meclisleri, sancak, kaza ve nahiyelerde maarif komisyonları bulundukları bölgenin coğrafi şartları, sosyo-ekonomik durumu, mülki yapısı, yer altı ve yer üstü kaynakları gibi değişik nedenlere bağlı olarak çok farklı uygulamalara başvurarak maarife kaynak temin etme yoluna gitmişlerdir. Özellikle merkezi maarif bütçesi, maarif hisse-i ianesi ve evkâf-ı mûnderise gelirlerinin yetersiz olduğu yerlerde maarife kaynak temini konusunda farklı arayışların içerisine girildiği görülmektedir. Bu kaynakların temininde bazen mülkî amirler bazen de meclis veya komisyonda görev yapan eşraftan kişiler başta olmak üzere diğer azalar etkili olmuşlardır.

Serfiçe Kazası maarif komisyonu 1883 yılında maarif sandığına gelir olması için nüfus tezkerelerinden ikişer kuruşun alınmasını Maarif Nezareti'ne iletmiştir. Buradan elde edilecek gelirle kazadaki ıslaha muhtaç Müslüman ve gayrimüslim mekteplerin menfaatine sarf edilecekti. Fakat Maarif Nezareti'ne bildirmişse de nezaret tarafından bu durumun yasalara aykırı ve bu çözüm önerisinin geçici ve kısa süreli yani kesin bir çözüm sağlamayan bir özellikte olduğu bundan dolayı tüm vilayetlerde geçerli olabilecek organize bir çözüme ihtiyaç olduğunu bildirmiştir.¹⁷¹⁵

Selanik Vilayeti dâhilindeki Tikveş Kazası Kaymakamı Mustafa Bey, 1880'lerin ikinci yarısında kaza naibiyle birlikte mektepleşme oranının artırılması amacıyla kaynak temini için farklı bir yöntemle başvurmuştur. Vardar ve Karasu nehirlerinin kıyılarını birbirine bağlayan büyük kayıklara el koyarak maarif idaresi adına işletilmeye başlanmasını sağlamıştır. Bu kayıklar önceki dönemlerde yerel eşraftan tarafından işletilmekte ve yıllık 30 ila 40 bin kuruş arasında bir gelir elde etmekteydiler. Yerli halktan ileri gelenler bir toplantıya çağrılarak idareciler tarafından her iki nehirdeki büyük kayıkların işletme hakkı esasında devlete ait olduğundan, kayıkların sağladığı yıllık gelirinin eğitim amaçlı

¹⁷¹⁴ BOA., MF.İBT., 18/31, 26/03/1302 (13 Ocak 1885).

¹⁷¹⁵ BOA., MV., 225/34, 10/01/1301 (11 Kasım 1883); Arzu M. Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2016, s. 328.

harcanması için maarife terk edilmesini istemişlerdir. Fakat eşrafın büyük bir çoğunluğu bu isteği uygun görmeyerek reddetmiştir. Bunun üzerine kaza idare meclisi, maarif encümeniyle birlikte kayıklara el koymuştur. Böyle kayıkların işletilmesinden elde edilen gelirler yerel eğitim harcamaları için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷¹⁶

Bağdat Vilayetinin Ana Kasabasında yeni kurulmuş olan ibtidai mektebinin mualliminin maaşı kaynak olmadığı için sıkıntı olmaya başlamıştır. Bu soruna karşı çözüm olarak yine kasabada bulunan ve bir süredir münhal olan medresenin müderrislik kadrosu feshedilmiştir. Müderrislik kadrosundan artakalan 200 kuruşluk kısmı ödenemeyen ibtidai mektebi muallimi Abdülbaki Efendi'nin maaşı olarak ödenmeye başlanmıştır.¹⁷¹⁷

Bitlis Vilayeti aşiretlerin yoğun olduğu vilayetlerden biriydi. 1890 yılında yapılmış olan resmi sayımlar neticesinde vilayet dâhilinde 28 ayrı aşiret bulunmaktaydı. Devletin aşiretleri ıslah yollarından birisi de, bu kabilelerin olduğu yerlere, yanlarında mescidinin de bulunduğu ibtidai mekteplerini açmak olmuştur.¹⁷¹⁸ Yusuf Paşa'nın Mutki'de kaymakamlık yaptığı dönemde Mutki ve Sason'da aşiretler arasındaki okuma-yazma oranını arttırmak için ibtidai mektepleri açılmasına karar verilmiştir. Bu mekteplerin inşa süreci sırasında, vilayet idaresi mekteplerin yaşadığı bölgelerde ikamet eden aşiret mensuplarının binalar için gerekli yapı malzemelerini (taş, odun, vb.) bedelsiz olarak tedarik etmelerinin ve taşımalarının zaruri olduğunu bildirmiştir. Meclis-i Vükela'da görüşülen husus kabul edilmiştir.¹⁷¹⁹ Yapılan beş adet ibtidai mektebinin yanlarında mescid ile birlikte inşa edilmişlerdir. Mekteplerin yapım masrafları için 15 Ağustos 1893 tarihinde vilayet hesabına 25.000 kuruş Maarif Hisse-i İanesinden ödenek aktarılmıştır.¹⁷²⁰

Yerel idarelerin bazen maarife katkıda bulundukları da görülmektedir. Yemen Vilayeti merkezi olan Sana'daki ibtidai mekteplerinde görev yapan muallim ve bevvabların bir kısım maaşları belediyenin varidatından ödenmiştir. Yerel belediye tarafından ödenen maaş mekteplerde görev yapan muallim-i evvel, muallim-i sani ve bevvabların maaşlarının yarısına tekabül etmekteydi.¹⁷²¹

Selanik Vilayeti dâhilindeki bir kısım kazalarda kasaba kenarlarında ve köylerde Müslüman halkın tasarrufunda bulunan bağ, bahçe, bostan ve tarlalara tayin olunan korucu

¹⁷¹⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 196.

¹⁷¹⁷ BOA., BEO. AYN.d., 1422, 26/07/1308 (7 Mart 1891), s.201; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 197.

¹⁷¹⁸ Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî Ve Sosyal Yapı), s. 186-187, 349.

¹⁷¹⁹ BOA., MV., 54/14, 10/10/1307 (30 Mayıs 1890); Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 197.

¹⁷²⁰ Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî Ve Sosyal Yapı), s. 186-187, 349.

¹⁷²¹ BOA., BEO. AYN.d., 1422, 26/07/1308 (7 Mart 1891), s.255, 265; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 197.

ve köy bekçilerinden maarife katkı olması için yirmi beşer kuruşluk iane bedeli alınmaktaydı.¹⁷²²

Çatalca Kazasında bulunan fakat kötü bir hale gelmiş bulunan ibtidai mektebinin ıslah ve idaresi için 1883 yılında sancak idare meclisi tarafından kaza dâhilindeki Nakkaş karyesindeki vakıf olan çayır, otlak ve meraların gelirinin maarife terki kararı verilmiştir.¹⁷²³ Sancak dâhilinde maarif komisyonunun kuruluşundan itibaren maarife terk olunan köylerdeki meralara ait otlakiye bedeli uzun yıllar boyunca maarife harcanmıştır. İlk yıllarda sadece ibtidai mekteplerinin giderleri için harcanan otlakiye bedeli sonraki yıllarda sancak dâhilindeki idadi ve rüşdiye mektebi gibi diğer eğitim kurumlarının giderleri içinde harcanmıştır.¹⁷²⁴ Aydın Vilayeti dâhilindeki Bergama Kazası¹⁷²⁵ ve Selanik Vilayeti dâhilindeki Ustrumca Kazası'nda¹⁷²⁶ da köy meralarında otlatılan hayvanlardan otlakiye vergisi alınmaktaydı.

Abidin Paşa'nın Ankara'da valilik yaptığı dönemde II. Abdülhamid'e izafeten "Hamidiye" olarak anılan eğitim anlayışı bakımından usul-ü cedid üzere eğitim veren Medrese-i Hamidiye'nin idaresi vilayet Medrese-i Hamidiye İdare Komisyonu tarafından idare edilmekteydi. Komisyona ilk yıllarda maarif müdürü başkanlık yapmıştır. Sonraki yıllarda vilayet mektupçusu komisyon başkanlığı yapmış maarif müdürü komisyon azalığı yapmaya başlamıştır.

Medrese-i Hamidiye İdare Komisyonu mektebe gelir getirmesi açısından yeni kaynak temini için çalışmalar yapmaktaydı. Komisyonun bu konuda yaptığı çalışmalardan birisi de 1894 yılında şehirde bir eczane açmak olmuştur. Şehrin münasib bir noktasında açılacak olan eczane için ilaçlar İstanbul'a sipariş verilmiştir. Açılacak olan eczane şehirde diğer eczanelerle rekabet edecek olup, hastane, idadi mektebi, hapishane ve diğer daireler ve ahali için hizmet edecekti.¹⁷²⁷

Bazı vilayetlerde mektep ihtiyaçları için gelir getirici faaliyet olarak at yarışları yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu yarışmalardan elde edilen gelirler istenilen düzeyde veya daha fazla olmalı ki geleneksel bir hale geldiği görülmektedir. Ülke genelinde XX. yüzyılın başlarından itibaren birçok vilayette at yarışları yapılmaya başlanmıştır. bazı vilayetlerde panayırlarda, bazı vilayetlerde sergiler sırasında, bazılarında ise "Hızır Günü" gibi özel

¹⁷²² BOA., MF.MKT., 531/63, 28/06/1318 (23 Ekim 1900); Öztunç, *Rumeli*, s. 265.

¹⁷²³ BOA., MF.MKT., 80/132, 28/07/1300 (4 Haziran 1883).

¹⁷²⁴ BOA., MF.İBT., 365/5, 07/04/1330 (26 Mart 1912).

¹⁷²⁵ BOA., MF.MKT., 631/47, 28/02/1320 (6 Haziran 1902).

¹⁷²⁶ BOA., MF.MKT., 1120/68, 28/04/1327 (19 Mayıs 1909).

¹⁷²⁷ "Eczane Küşadı", *Ankara*, nr. 962, 24 Ocak 1894, s.3.

günlerde yapılan bu yarışlar bazı vilayetlerde de maarif meclisleri veya komisyonları kararıyla sadece maarife kaynak temini için yapılmıştır.

Edirne Vilayetine bağlı Hayrabolu Kazasında ki inas mektebindeki muallimlerin maaşını ve mektebin çeşitli masraflarını karşılamak amacıyla 1900 yılından itibaren yarışlar yapılmıştır. Hayrabolu’da yapılan yarışlarda sadece at yarışlar yer almamaktaydı. At yarışlarının yanı sıra güreşler ve yaya koşusu da yapılmaktaydı. İlk 15 Nisan 1900 tarihinde yapılan ve beş gün boyunca devam eden bu yarışlar başarıyla yapılmış ve maarife önemli bir kaynak temin etmiştir. Bundan dolayı 1901 yılında da aynı yarışların yapılması için gerekli çalışmalar yapılmıştır.¹⁷²⁸ Bu yıl içerisinde yapılmış olmalı ki 1902 yılında da yarışların yapılması için gerekli izinler alınmıştır. Yarışlar her sene nisan ayının on beşinde yapılmıştır.¹⁷²⁹

Kosova Vilayetine bağlı Üsküb Sancağında bulunan ibtidai mekteplerine kaynak temini için at yarışları düzenlenmiştir. İlk yarışların 1901 yılı içinde düzenlenmesi için çalışmaların yapıldığına dair haberlerin ulusal basına yansıdığı habere göre Ağustos’un on beşine doğru Jandarma Kumandanı Mirliya Mehmed Paşa’nın uhdesinde azaları eşraf ve ekâbirden meydana gelen bir komisyon marifetiyle ibtidai mekteplerine gelir olması amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷³⁰ 3 Ekim 1902 tarihinde yapılacak olan yarışlar için gerekli izin alınmış, padişah iradesi 23 Eylül 1902 tarihinde çıkmıştır. Bu yarışlarda altı ayrı koşu planlanmıştır.¹⁷³¹ Yarışların sonraki yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. 1904 yılında yapılacak olan yarışmalarda yarış programına ilave olarak cins atlara ait bir serginin yapılması da programa eklenmiştir.¹⁷³²

Ankara Vilayetine bağlı Çorum Sancağında da ibtidai mekteplerine kaynak temin etmek amacıyla at yarışları yapılmıştır. 1903 yılında yapılacak olan yarışlar için alınan izinden anlaşıldığı üzere bu yarışlar önceki yıllarda da yapılmaktaydı. Önceki yıl 25 Nisan’da yapılmış olan yarışların 1903 tarihinde de 25 Nisan günü yapıldığı

¹⁷²⁸ *Malumat*, nr. 1375, 16 Mart 1901, s.2.

¹⁷²⁹ *BOA., DH. MKT.*, 492/94, 22/01/1320 (1 Mayıs 1902); *BOA., İ. DH.*, 1397/5, 16/02/1320 (25 Mayıs 1902); *BOA., BEO.*, 1855/139089, 19/02/1320 (28 Mayıs 1902).

¹⁷³⁰ *Malumat*, nr. 1510, 29 Temmuz 1901, s.2.

¹⁷³¹ *BOA., İ. DH.*, 1401/34, 20/06/1320 (24 Eylül 1902); *BOA., BEO.*, 1925/144345, 24/06/1320 (28 Eylül 1902); Öztunç, *Rumeli*, s. 49.

¹⁷³² *BOA., DH. MKT.*, 887/56, 27/06/1322 (8 Eylül 1904).

anlaşılmaktadır.¹⁷³³ 1904 yılında da bu yarışların yapılması için gerekli iznin alındığı görülmektedir.¹⁷³⁴

Kavala maarif komisyonu kazadaki mekteplere kaynak temini için en çok çalışan komisyonlardan biriydi. Komisyonunda uzun yıllar başkan olarak görev yapan Mal Müdürü Salih Sami Bey ve maarif komisyonu kâtibi Abdurrahman Efendi kazadaki maarifin gelişmesi için en çok gayret gösteren kişiler olmuştur. Bunlar gerek kendi girişimleri gerekse mülkî amirlerin desteği, yerel yönetimlerden aldıkları desteklerle birçok kaynak temin etmişlerdir. 1900 yılı sonunda Kavala maarif-i hususiye sandığının 40-50 lira kadar bir açığı vardı ve bunu kapatmak amacıyla Maarif Komisyonu Reisi Salih Sami Bey, Kâtip Abdurrahman Efendi ve Belediye Kâtibi İbrahim Efendi birlikte bir proje geliştirdiler. Sundukları proje kaymakam paşa tarafından kabul edilmiştir. Buna göre Kavala'da bir güreş mahalli hazırlanarak pehlivan güreşleri yapılmıştır. Bu güreş müsabakalarının İkincisinde bulunan Asır Gazetesi Muhabiri Atıf Efendi'nin verdiği bilgilere göre müsabakalar saat sekizde başlamış, dokuza kadar yedi-sekiz çift pehlivan güreştirilmiş, sonra maarif heyeti tarafından eski pehlivanlardan hakem heyeti belirlenerek baş güreş başlatılmıştır. Dul Karı Oğlu Ahmed pehlivan ve Rahim adındaki Arnavut pehlivan 13 dakika güreşmiştir. Ahmed pehlivan galip geldiyse de hakem heyeti kabul etmeyerek müsabakanın devamına karar vermiş ve toplamda 55 dakika süren güreşi yirmili yaşlarında bulunan Ahmed pehlivan kazanmıştır. Diğer iki çiftin güreşlerinin biri 45 dakika sürmüştür ve galip-mağlup anlaşılamayacak şekilde bitmiş ve son müsabakada güreşen ağır cüsseli Zığoşlu Rabota ile pek narin yapılı Arnavut pehlivan tam iki saat süren müsabakalarında yenilemeyerek hakem heyeti tarafından beraberlik sonucu çıkmıştır. Bu iki güreş müsabakalarından eğitime 22 lira gelir elde edilmiştir.¹⁷³⁵

Hudavendigar Vilayetine bağlı Sındırgı Kazasında altı ay boyunca maaşlarını alamayan ibtidai mektebi muallimlerinin maaşları, Nisan 1906 kazaya kaymakam olarak tayin edilen Yahya Sezai Bey'in öncülüğünde başlatılan belediyenin alacağı olan vergi borçlarından elde edilen gelirlerle karşılanmıştır. Bu gelirlerle ayrıca mektebin tamire muhtaç olan yerleri tamir edilmiş, boya badana işleri yapılmıştır.¹⁷³⁶

¹⁷³³ BOA., DH. MKT., 682/37, 09/01/1321 (7 Nisan 1903); BOA., İ. DH., 1409/12, 13/02/1321 (11 Mayıs 1903); BOA., BEO., 2069/155111, 18/02/1321 (16 Mayıs 1903).

¹⁷³⁴ BOA., DH. MKT., 833/9, 06/01/1322 (23 Mart 1904); BOA., İ. DH., 1421/28, 15/02/1322 (1 Mayıs 1904); BOA., BEO., 2069/155111, 19/02/1322 (5 Mayıs 1904).

¹⁷³⁵ Asır, nr. 719, 29 Eylül 1902, s.2; Öztunç, Rumeli, s. 181-182.

¹⁷³⁶ Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzay'ın Anıları (1879-1970), Der. Lale Uzay Akalın, Tarihçi Kitabevi Yay., İstanbul, 2012, s. 85-95.

Konya Vilayetine bağlı Aksaray Kazasının XX. Yüzyılın başındaki önemli geçim kaynaklarından birini kavak ticareti meydana getirmekteydi. Kavak ağacı şahir halkı tarafından bahçelere ekilir ve büyüdüktan sonra kereste, direk, kiriş veya tahta yapılarak satılırdı. Kaymakam Yahya Sezai Bey zamanında bu tahtalardan elde edilen gelirlerle kaza merkezinde bir kız mektebi yapılmıştır.¹⁷³⁷

5.4.1.5. Bir uygulama örneği: maarif tarlaları

Osmanlı'nın son döneminde müstakil bir mektebin olmadığı veya mektebin bulunduğu fakat görevli bir muallimin olmadığı köy ve nahiyelerde nikâh kıymak, namaz kıldırmak, cenaze kaldırmak, resmi işlemler için köylünün yazılarını yazmak veya gelen evrakları okumak ve çocuklara okuma yazma öğretmek amacıyla hocalar tutulmuştur. Bu hocalar köyde ikâmet ederlerdi. Hocanın iâşesi köylü tarafından karşılanırdı. Köydeki çalışma süresi tamamlanınca köylüden ücretini veya buğday, arpa gibi bir karşılık alırdı.

Edirne Vilayetinde de Birinci Dünya Savaşı'nın öncesine kadar bu uygulamanın sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın yapıldığı nahiyelerden biri olan Dambazlar nahiyesine nahiye müdürü olarak tayin olan Osman Zeki Bey döneminde (Aralık 1913-Nisan 1915) nahiyede görev yapan hoca ve muallimlerin maaşlarının ve ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla nahiyedeki mera ve boş arazilerin ekilip biçilerek “*Maarif Tarlaları*” projesini hayata geçirmiştir. Maarif tarlaları projesini kendisine Malkara Kaymakamı Yahya Sezai Bey tavsiye etmiştir.¹⁷³⁸

¹⁷³⁷ Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzun'un Anıları (1879-1970), s. 126, 135.

¹⁷³⁸ Osman Zeki Bey, *Osmanlı Çöküş Döneminde İlköğretim Kıymetkar Hatıralarından Bizde Maârif-i İptidâîyye*, Yay. Haz. İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yay., İstanbul, 2016, s. 25, 33-34. Yahya Sezai Bey, Bandırma Kazası zahire tacirlerinden Hacı Davut Efendi ile Habibe Hanım'ın oğlu olup, 1879 (1295) yılında Romanya'nın Hırsova Kasabası'nda doğdu. Ortaöğrenimini Bandırma Rüştiyesi ile Bursa İdâdisi'nde tamamladı. Mekteb-i Mülkiye'den 1902 yılında mezun oldu. Sırasıyla Sındırgı, Aksaray, Hayrabolu, Malkara, Adapazarı kazalarında kaymakamlık, Gümüşhane Sancağında mutasarrıflık yaptı. Millî Mücadele boyunca Bandırma'da teşekkül eden Redd-i İlhak, Redd-i İşgal, Müdâfaa-i Hukuk Cem'iyet'leri Reisliklerini ifâ etti. Milli Mücadele'den sonra 1926 yılında Bandırma'da kurulan Ticaret Odası'nın kurucuları arasında yer aldı ve odanın başkanlığı görevini üstlendi. 22 Nisan 1928 tarihinde yeniden resmî göreve başladı, Üçüncü Sınıf Mülkiye Müfettişi oldu. 1934-1936 yılları arasında Giresun Vilâyeti Valiliği yaptı. 1936 yılında bir süre Üçüncü Umûmî Müfettişlik Başmüsavırlığı görevini yürüttü. Aynı yıl içerisinde kısa bir süre Yozgat valiliği görevini yürüttükten sonra 1936-1938 yılları arasında Trabzon, 1938-1939 yılları arasında Eskişehir vilâyetleri valiliklerinde bulundu. 1939 yılında Balıkesir Milletvekili olarak TBMM'ne girdi ve burada 1946 yılına kadar görev yaptı. Fransızca bilen ve emeklilikle birlikte İstanbul'a yerleşen Yahya Sezai Bey, 24 Nisan 1970 tarihinde İstanbul Kadıköy'de vefat etti. Ali Çankaya, “*Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte*” *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, C.3, Mars Matbaası, 1968-1969, s. 931-932; Ali Galip Baltaoğlu, *Atatürk Dönemi Valileri (29 Ekim 1923 - 10 Kasım 1938)*, Ocak. Yay., Ankara, 1998, s. 330; Ş. Şenal GÜNAY, *Türk Parlamento Tarihi TBMM VI..Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*, C.V, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 2004, s.91; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzun'un Anıları (1879-1970)*, s. 7.

Osman Zeki Bey ilk iş olarak maarif tarlaları projesini Dambazlar Nahiyesi merkezinde ve nahiyeye bağlı köylerde meralardan belirli bir kısmının imece usulüyle sürüleceğini iletmiştir. Mayıs 1914 tarihinde Dambazlar Köyü'nün güney doğusuna düşen ve Eskibağlar adı verilen bölgede ilk ekim faaliyetlerine başlanmıştır. Çalışmalar iki ay devam etmiştir. Yapılan çalışmalar Tekfurdağı Mutasarrıfı Zekeriya Zihni Bey'e iletilmiştir. Zekeriya Zihni Bey'de projeyi beğenmiş ve sancak dâhilinde uygulanmasını emretmiştir.¹⁷³⁹ Zekeriya Zihni Bey kısa bir süre sonra 1915 yılı içinde Edirne Valiliği görevine getirilmiştir.¹⁷⁴⁰ Maarif Tarlaları uygulaması ilk uygulamadan bir yıl sonra yani 1915 yılında bütün vilayette uygulanmasında da önemli rol oynamıştır.¹⁷⁴¹

Dambazlar Nahiyesi, 670 haneden meydana gelmekteydi. Hane başına meradan maarif namına 5 dönüm olmak üzere bütün nahiye dâhilinde toplam 670 dönüm arazi sürülmüştür. O zamana kadar hiç işlenmemiş bir topraktan sürüldüğü için bu tarlalar ilk senenin hasılatı müstesna olmak üzere diğer senelerde başka arazinin verdiği hasılatın behemehâl iki, üç mislini vermiştir. Ekilen arazilerden 1915 yılında 14.964,50 kuruş gelir elde edilmiştir. 1916 yılında ise arazilerden 225,5 kile buğday, 193 kile arpa, 123,5 kile yulaf, 91,25 kile kaplıca, 48,25 kile kuşyemi, 12,25 kile kızılca, 5 kile keten, 4 kile mısır, 1 kile bakla, 1 kile darı toplanmıştır. Elde edilen ürünler nahiye merkezlerinde bulunan maarif ambarlarında muhafaza altına alınmıştır.¹⁷⁴² Maarif tarlaları sayesinde Tekfurdağı Sancağında özellikle 1915 yılından itibaren maarif idaresinin giderleri, köylerde muallimlerin maaşları ve yeni mekteplerin inşası ve tamiri gibi çeşitli giderler için önemli bir gelir kapısı elde edilmiştir.

5.5. Diğer Kaynaklar

Sultan II. Abdülhamid döneminde ülke genelinde mektepleşme oranındaki artış maarif alanındaki malî sıkıntıları da beraberinde artmasına neden olmuştur. Öyle ki açılan ve açılması planlanan mekteplerin bina masraflarının yanı sıra donatım malzemeleri, muallim ve diğer çalışanların maaşları, maarif idarelerinde görev yapanların maaşları, harcırahlar için ödenmesi gereken masraflar birleşince yetkililerin karşısına ağır bir malî yük olarak çıkmaktaydı.

¹⁷³⁹ Osman Zeki Bey, *Osmanlı Çöküş Döneminde İlköğretim Kıymettar Hatıralarımdan Bizde Maârif-i İptidaîyye*, s. 25-29.

¹⁷⁴⁰ BOA., MV., 241/179, 18/12/1333 (27 Ekim 1915); BOA., BEO., 4381/328523, 21/12/1333 (30 Ekim 1915).

¹⁷⁴¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK), 36/25, 05/10/1335 (16 Ağustos 1915); BOA., DH.İ.UM.EK., 36/59, 10/10/1335 (21 Ağustos 1915).

¹⁷⁴² Osman Zeki Bey, *Osmanlı Çöküş Döneminde İlköğretim Kıymettar Hatıralarımdan Bizde Maârif-i İptidaîyye*, s. 37-40

İncelediğimiz dönemde Osmanlı taşrasında gerek Dersaadet'te gerekse taşrada maarifin malî yönden harcamalarına çözüm bulabilmek amacıyla değişik kaynaklardan faydalanma yoluna gitmiştir. II. Abdülhamid döneminde 1890'lı yılların ilk yarısından itibaren maarifte kullanılmak üzere ayrılan kaynaklar şunlardır:

a) Ziraat Bankası şubelerinin olduğu yerlerde banka aracılığı ile banka şubesinin olmadığı yerlerde ise mal memurları tarafından tahsil edilmesi tasdik olunan aşâr hasılatının 396/10,000 oranındaki miktarı,

b) Kanunlar çerçevesinde talebelerden alınacak öğrenim ücretleri,

c) Memur maaşlarından yapılacak olan çeşitli kesintiler,

d) Ziraat bankası şubelerinde nemalandırılan meblağdan elde edilen faiz gelirleri,

e) Mektepteki bakkaliye mültezimlerinden alınan ücretler,

f) Maarif hissesi olmak üzere emlak ve arazi vergilerine %5 zam yapılarak, mal memurları aracılığıyla toplanacak olan müsakkafât hisse-i maarifi emlak vergisi.

g) Zebhiyye rûsûmu¹⁷⁴³ adıyla ve belediyelerce toplanan zehbiyye resm-i munzamı.

1744

II. Abdülhamid döneminde maarife ek kaynak bulmak için çalışmalar devam etmiştir. 17 Mayıs 1899 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da memleketteki gayrimüslim ve azınlık mekteplerinin çoğalması karşısında, yeni mektep açma ihtiyacı ve açılan mekteplerin nitelik ve nicelik açısından geliştirilmesi için en önemli meselelerden biri olan maarifin finansmanı hususunda bir toplantı yapılmıştır. Yapılan toplantılar sonucunda bu konuda bir takım önlemler alınmasını istemiştir. Toplantı sonrasında düzenlenen mazbatada maarife kaynak tahsisi konusunda alınması gereken önlemlerle ilgili olarak şu hususlara yer verilmiştir:

• Öncelikle devlet bütçesinden eğitim için ayrılan payın arttırılması,

• Musakkafât vergisi ile aşârdan alınan Maarif Hisse-İ İanesi gibi iane temettü vergisi ile ağman rûsumundan da alınması,

• Bütün vilayetlerdeki (hem İstanbul hem de taşradaki) belediyeler belediyeler tarafından alınan zehbiye rûsumu dışındaki bütün vergilerden maarif için ¼ oranında zam yapılması,

• Zehbiye rûsumunun alınmadığı yerlerde de bu verginin alınması için bir an önce harekete geçilmesi,

¹⁷⁴³ Diğer adı Dem Rûsumu olan zebhiyye şehir ve kasabalarda kesilen her hayvan karşılığında alınan vergidir. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif-i Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı Arayştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara, 1999, s. 30-31.

¹⁷⁴⁴ Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, s. 291.

- Maaşlardan %0,5 oranında maarife katkı payı alınması,
- Kira sözleşmeleri ile devlet memurlarının tercüme-i hâl varakaları matbaada basıldıktan sonra, 2,5 kuruşa satılarak elde edilen tutarın maarife ayrılması,
- Aynı şekilde pasaport ile esnaf, ebniye ve şikâr tezkerelerinin 2.5 kuruşa satılmasından doğan kârdan maarif adına yararlanılması.
- Bütün vilayetlerdeki (hem İstanbul hem de taşradaki) bütün dairelerin maaş dışında yaptıkları ödemelere ait makbuzlardan 40 para, vergi ve mürûr tezkereleriyle, gümrükten verilen her tezkere, ilmühaber, beyannâme, şehadetnâme ve satış-devir senetlerinden eğitime katkı olarak 20 para alınması.
- Eğitim adına ülke genelinde üretilen ve satışa sunulan her cins biranın düzinesinden 120 para, limonat gazozlarının sifonlu büyük şişelerinin düzinesinden 80 para, küçük şişelerin düzinesinden 40 para ve maden sularının düzinesinden 120 para alınması.
- Basımına izin verilen eserler için dağıtılacak ruhsatname ve imtiyazların idadi, sultani ve yüksek mektep şehadetnâmeleri ve tasdiknâmeleri ile özel mekteplere ait ruhsatnâme ve şehadetnâmelerin onay bedeli olarak harç ücreti alınması ve eğitime ayrılması.
- Kurban derilerinin eğitim yararına toplanması.
- Sahibi tarafından kullanılmayan veya arazi-i emiriyeden olup da “gayr-ı merziyye” (beğenilmemiş) bulunan tarlalar için maarif idaresi aracılığıyla gereken tohumların verilmesinden ve elde edilecek yararlar orantılı bir miktar masraf yapılarak, ürünlerinin bütün sakinlere paylaştırılmasından sonra, eğitime ait olan kısmının satışından elde edilen para mekteplere harcanması.
- Vekâlet senetleri ile dava vekillerinden her vekâlet için alınan belirli miktardaki harçların dışında, Hukuk Mektebi ianesi adıyla 1 adet sim mecîdiye toplanmalı ve aylık olarak maarif veznesine teslim edilmesi.
- Henüz maarif hissesi alınamadığından geri durumda kalan Trablusgarp ve Yemen vilayetlerinde, şimdiden ve mümkün olmadığı takdirde en kısa zamanda bu hissenin toplanması için tedbirlerin alınması.
- Acilen ilköğretim mektepleri için yeni kaynaklar yaratılmalıydı. Ayrıca ibtidai ve rüşdiye binalarının onarım ve eksiklikleri için maarif hissesinin geçerli olduğu yıldan 1894

yılına kadar mal sandıkları ile mükellef zimmetlerinde biriken meblağ, herhangi bir şikâyetle izin verilmeksizin, aşamalı olarak toplanmalıydı.¹⁷⁴⁵

Aynı tarihli bir başka mazbataya göre devletin içinde bulunduğu malî kriz yüzünden dolayı eğitime gerektiği kadar bütçeden pay ayıramadığı anlaşılmaktadır. Tam aksine, ibtidai mekteplerin yaygınlaştırılması için toplanan vergiler devletin dış borçlarını ya da daha öncelikli görülen harcamalarını karşılamak için kullanılmıştır. Bu mazbatada bütçeden maarife ayrılan payın %1.5 olduğu belirtilmiştir. Yine aynı mazbataya göre durumun vehametini gözler önüne sermek için yakın bir süre önce Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan eden Balkan ülkeleri Romanya, Sırbistan ve Yunanistan gibi küçük ve yeni devletlerde eğitime ayrılan payın % 10, Bulgaristan'da ise % 60 olduğu belirtilmiştir. Maarif bütçesinin 45.000 liradan eskisi gibi 100.000 liraya çıkarılmasının eğitimin ıslahı için zarurî olduğu ifade edilmekle birlikte söz konusu artışın hazine tarafından temin edilemeyeceği de ayrıca vurgulanmıştır.¹⁷⁴⁶

Maarife kaynak temini konusu II. Abdülhamid döneminde en önemli meselelerden biri olduğunu sultana sunulan layihalardan da görmek mümkündür. Bu dönemde sultana sunulan layihalardan tespiti yapılan kırk bir tanesi maarif ve matbuat ile ilgiliydi.¹⁷⁴⁷ Bu layihalarda maarife ve özellikle ilköğretim kurumlarına yönelik kaynak temini ile ilgili büyük bir kısmı köylerden alınan Maarif Hisse-i İanesinin en azından yarısının toplanılan yörelerde kalması hususunda ortak bir görüş ortaya çıkmıştır. Maarif Hisse-i İanesinin oranının arttırılmasına yönelik ortak görüşün yanı sıra layihalarda önerilen diğer finansal kaynaklar şunlardır:

“İbtidâî tesisine başlanan köylerde emlak ve esnaf vergi zammı kaldırılıp öşrün öşrü nispetinde maârif ianesi alınmalıdır. Nahiyeelerde ise, buna ilaveten emlak ve esnaf vergisine, idadileri karşılayacak kadar maârif hissesi ilave edilmelidir. Bu gelir idadilere, arazi geliri ise rüşdiye ve ibtidâîler ile Maârif Heyet-i İdaresine harcanacak, geri kalanın bir kısmı ise Nezarete gönderilecektir.

• *Kanuni bir uygunsuzluk olmadığı takdirde boş kalan emlak ve arazi ile birlikte devletin tasarrufuna geçen arazilerin belirli bir zaman için maârife*

¹⁷⁴⁵ BOA., MV., 98/5, 06/01/1317 (17 Mayıs 1899); Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim*, s. 293-294.

¹⁷⁴⁶ Gülmisal Emiroğlu, *II. Abdülhamid Dönemi Lâyhalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1996, s. 143-144.

¹⁷⁴⁷ Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyhalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 306-312.

devredilip, bunların kullanımıyla elde edilen gelir yine maârife aktarılmalıdır. Veya bu arazi halk ile maârif arasında paylaştırılmalıdır.

- Köy mekteplerine yine köyden gelir bulma gayesi ile her köyde eğitim ihtiyacı nispetinde ağaç dikilmesi teklif edilmiştir. Her köyde dikilen 5.000 ağacın 5-10 sene sonra 500 lira gelir getireceği düşünülmüş ve uygulama devletin sorumluluğuna bırakılmıştır.

- Mültezimlerin devlete olan borçlarının faizlerine bir miktar zam yapılmalı ve bu maârife aktarılmalıdır.

- Merkez ve taşra belediyelerince alınan her çeşit vergiye maârif için zam yapılmalıdır. Meselâ; has ekmeğin her bir kıyyesi ve kesilen her bir baş hayvan için vergi alınmalıdır. Hatta zebhiyye vergisinin alınmadığı yerlerde de bu verginin konulması sağlanmalıdır.

- Evkâf-ı münderise dışındaki vakıfların mekteplere ait olduğu halde çeşitli masraflar için kullanılan gelirin bir kısmı maârif sandığına aktarılmalıdır.

- Maârif hissesinin yarısı yerine 1/4'ü Nezarete gönderilmeli geri kalan ise mahallî eğitim giderleri için kullanılmalıdır.

- Bürokrasinin değişik muamelelerinden maârif için gelir temini yoluna gidilmelidir. Çeşitli tezkere, mukavele, makbuz, senet, beyanname, şahadetname, ruhsatname, tasdiknameden maârife gelir sağlanmalıdır

- Devlet içerisinde alım satımı olan her çeşit bira fabrikalarında üretilen limonata ve maden sularından miktarına göre bir miktar pay sağlanmalıdır.

- Bağdat'ta türbelere defnedilen şiiilerden alınmakta olan vergiye % 50 zam yapılmalıdır.

- Kurban derileri, her yerde maârif adına toplanıp satılmalıdır.

- Hukuk mektebi için toplanan 1 gümüş mecdiye maârife aktarılmalıdır

- Henüz maârif hissesi alınmayan yerlerde bunun tesisi yoluna gidilmelidir.”¹⁷⁴⁸

¹⁷⁴⁸ Emiroğlu, II. Abdülhamid Dönemi Lâyhalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri, s. 144-146.

II. Abdülhamid dönemi eğitimin taşraya yayıldığı, aynı zamanda merkeziyetçiliğin yeniden güçlendiği, modern eğitim öğretim yöntemlerinin mekteplere yerli bir formla karışık olarak uygulandığı bir dönem olmuştur. Bu süreçte ilköğretim kurumlarının yaygınlaşması dikkat çeken hususlardan biridir. Fakat maarif için kaynak temininde mektepleşme oranında olan artışa paralel olarak bir gelişme yaşanmamıştır. Tanzimat döneminden itibaren yaşanan siyasi gelişmeler devletin maarife kaynak aktarılması hususunda yetersiz kalmasına neden olmuştur. Her ne kadar II. Abdülhamid döneminde her ne kadar bu konuda çeşitli tedbiren alınmak istenmişse de bu tedbirler yetersiz kalmıştır. Maarifin gitgide önem kazanmasına binaen işin içinden çıkılmaz hale geldiği için yeni kaynaklar ayırmak zorunda kalınmıştır. Alınan tedbirler ise genellikle yeni vergilerle halka yüklenmek şeklinde olmuştur.¹⁷⁴⁹

5.6. Maarif Bütçeleri

Bütçeler, bir ülkede devlet gelir ve giderlerinin seyrini ve bileşimini izlememize imkân veren belgelerdir.¹⁷⁵⁰ Osmanlı Devleti'nde merkezi idarenin yıllık gelir ve giderlerini gösteren bütçelere “icmâl” denildiği bilinmektedir. Son dönemlerde ise bütçe için “mizân” ve “muvâzene” tabirleri de kullanılmıştır.¹⁷⁵¹

Tanzimat döneminde 1840 yılında Maliye Hazinesi'nin kurulmasıyla birlikte devlet kurumlarının ve eyaletlerin gelir-giderleri merkezî bürokrasinin kontrolü altına alınmıştır. Bu uygulama ile devlet kurumları ve eyaletlerin ne kadar gelir toplayıp ne kadar harcama yaptığını tek elden görülebilecekti. Dolayısıyla, bütçenin “birlik prensibine” uygun biçimde hazırlanmasına zemin oluşturulmuştur.¹⁷⁵²

Maliye Hazinesi'yle birlikte gerçekleştirilen en önemli reformlardan biri de 1846 yılından itibaren bir sonraki yıla ait bütçe gelir ve giderlerinin tahmin yoluyla belirlenmesi olmuştur. Böylece modern anlamda ilk tahmini bütçeler hazırlamaya başlanmıştır. Tanzimat'tan önce hazırlanan ve gerçekleşmiş gelir-gider değerlerini içeren “kesin hesap cetvelleri” günümüzdeki anlamıyla tam olarak bütçe tanımına girmemekteydi. Çünkü

¹⁷⁴⁹ Mustafa Gündüz, *Maâriften Eğitime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu-Batı Yay. İstanbul, 2016, s. 192-194.

¹⁷⁵⁰ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 321.

¹⁷⁵¹ Cemal Elitaş – Oktay Güvemli – Oğuzhan Aydemir – Mehmet Erkan – Uğur Özcan – Mustafa Oğuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yay., Ankara, 2008, s.356.

¹⁷⁵² Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 7.

bütçelerin en önemli özelliklerinden biri, bir sonraki yılın gelir ve giderlerini tahmin eden yasal bir metin olmasıdır. 1846 yılından itibaren, modern bütçe sisteminde olduğu gibi *geçmişe yönelik değil; geleceğe yönelik tahminleri içeren bütçeler* oluşturulmaya başlanmıştır.¹⁷⁵³

5.6.1. Vilayet maarif masraf bütçeleri

Osmanlı vilayet idaresi için önemli bir idari dönüşüm olan 1864 Vilayet Nizamnamesi, idarî alandaki düzenlemelerle birlikte malî idare ve malî uygulamalara da yansımıştır. Malî uygulamalar arasında yapılan yeniliklerden belki en önemlisi vilayet bütçelerinin artık merkezin verdiği direktifler doğrultusunda daha formel ve standardize biçimde hazırlanmaya başlanmış olması olmuştur. Vilayet bütçelerinin temel mahallî masraf kalemleri; Dâhiliye, Maliye, Ser'iyeye, Maarif, Ticaret ve Nafia dairelerinin harcamalarından meydana gelmekteydi.¹⁷⁵⁴

Vilayet bütçeleri vilayetlerde toplanan gelirler ve giderlerden oluşturuluyordu. Vilayete bağlı kazalar ve sancaklarda ayrı ayrı oluşturulan gelir-gider cetvelleri sonucunda toplanan hasılat en sonunda vilayet merkezinde toplanmaktaydı. Kazalardan, sancaklara, sancaklardan da vilayetlere gelen defter ve cetveller muntazam bir şekilde incelenerek, toplanan paraların hesabı çıkarılıyordu. Sancaklardan, hangi kalemlerin vergi gelirleri olduğu da belirtildikten sonra toplanan vergiler vilayete gönderilmekteydi. Yapılan işlemler neticesinde vilayetteki gelirler bir araya getiriliyordu. Gelirler bir cetvel şeklinde düzenlenerek, toplam gelirlerin miktarı hesaplanıyordu. Bunun yanında sancaklarda yapılan masraflarda hangi tür bir masraf olduğu da tesbit edilerek bir cetvel şeklinde vilayette düzenleniyordu. Böylece vilayete bağlı bulunan bütün sancakların (livaların) gelir ve giderinin ne olduğu, hangi tür masraf ve hangi tür vergi gelirlerinden ne kadar para toplandığı belirleniyordu. Tabi ki bütün bu verilerden de vilayete ulaşan toplam gelir ve masraflar da tesbit edilmiş oluyordu.¹⁷⁵⁵

Vilayet Bütçeleri ile ilgili olarak 26 Nisan 1871 tarihinde yayımlanan “*Vilayet Mesarifat-ı Umumiyesi Hakkında Talimat*”ına göre vilayet mal sandıklarından kullanılacak

¹⁷⁵³ Yakup Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 168.

¹⁷⁵⁴ Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, s. 201-202, 225.

¹⁷⁵⁵ Selda Kılıç, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri”, *Tarih Araştırmaları*, S. 31, Ankara, 2002, s. 196.

masraf türleri altı adet olarak tespit edilmiştir. Bu masraf kalemlerinden biri maarif kalemi olmak üzere dâhiliye, maliye, şeriye, ticaret ve nafia kalemleridir. Bu altı kaleme ait masrafların kayıt edilmesi için hazine tarafından gönderilen “*muvazene defterleri*”ne yazılacaktır. Bu seneden itibaren de her sene hazinenin gönderdiği defterlere masraflar kayıt edilecektir. Vilayetlerin masrafları için bu defter esas alınacaktır. Vilayetlerin genel olarak masrafları iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi maaşlar, ikincisi ise belirlenmemiş masraflardır.¹⁷⁵⁶

Vilayet bütçelerinin oluşturulmaya başlanmasıyla birlikte her vilayetten Maarif Nezareti’ne maarif bütçeleri gönderilmekteydi. Maarif Nezareti’nin tasdik ettiği vilayetlerin maarif daireleri bütçeleri uygulamaya konuyordu. Gönderilen bütçelerde önemli olan husus vilayetlerin maarif müdürlerince hazırlanan ve merkezde Maarif Meclisi’nce görülüp tasdik edilen maarif bütçelerinin tahmini değerleri de içermesidir. Böylece genel bütçede merkezî kurumların tahmini giderlerini hesaplarken bu bilgilerin taşradan gönderildiği ve değerlendirmeye alındığına dair başka bir kanıt ulaşılmış oluyoruz. Vilayetlerden Maarif Nezareti’ne maarif masraflarını gösteren aylık cetveller ve yılsonunda ise maarif dairesine ait sal muhasebeleri gönderilmekteydi.¹⁷⁵⁷

Eyaletlerdeki masrafları için hazırlanan maaş ve masrafların nasıl tutulması gerektiğini gösteren 1865 tarihli numune cedveline göre eyaletlerdeki bütçe giderleri iki kalemden meydana gelmekteydi. Birinci kalemde bu dönemde sancaklardaki ve birçok yerdeki en yüksek eğitim kurumu konumunda bulunan rüşdiye mekteplerinin muallim ve bevvablarının maaşları ile bu mekteplere ait masraflardan oluşmaktaydı. İkinci kalem ise Maarif Maktua-i Senevîsiydi.¹⁷⁵⁸

Vilayet Bütçeleri ile ilgili olarak 26 Nisan 1871 tarihinde yayımlanan “*Vilayet Mesarifat-ı Umumiyesi Hakkında Talimat*”ına göre maarif idarelerinin harcamalarını maarif heyeti idaresi maaş ve masrafları, yatılı idadi mektebi maaş ve masrafları ve darülmualimin, rüşdiye ve sıbyan mektepleri maaş ve masrafları olmak üzere üç kalemde ele alınmıştır. Birinci kalemde maarif idaresindeki görevlilerin yani maarif müdürü, muhasebe memuru, maarif kâtibi, sandık emini ve hademenin maaşları ile çeşitli masraflar ve yakacak masrafı; ikinci kalemde mekteplerde görev yapan muallim ve bevvabların maaşları, masraflar,

¹⁷⁵⁶ Kılıç, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri*, s. 194.

¹⁷⁵⁷ Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, s. 263-264.

¹⁷⁵⁸ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maliye Nezareti Defterleri (ML.d...), 353, 15/10/1281 (13 Mart 1865).

mükâfat dağıtımı, aydınlatma, yiyecek, elbise, yakacak çeşitli masraf, ecza-yı tıbbiye behası masrafları; üçüncü kalemde bu mekteplerde görev yapan muallim ve bevvaların maaşları ve çeşitli masraflar yer almaktaydı.¹⁷⁵⁹

Maarif bütçelerinde yer alan kalemler çeşitli tarihlerde artış veya azalma görülmüştür. Vilayetlerdeki eğitim kurumları ve bu kurumlardaki çalışan sayıları arttıkça masraf bütçelerindeki kalemlerde artış göstermiştir.

Diyarbakir Vilayeti maarif idaresinin 1896 yılındaki masraf bütçesindeki kalem sayısı maarif idaresi, idadi mektebi, rüşdiye mektebi ile darülmuallimin mektebi ve Ermeni mektebi lisan muallimi olmak üzere dört kalemden meydana gelmiştir.¹⁷⁶⁰ Vilayetin 1913 yılı masraf bütçesinde bu kalemlere ibtidai mektepleri müfettişleri kalemi, 1914 yılındaki bütçede ana mektebi kalemi ile çeşitli masraflar (Fakir çocukların Kitap ve Risale bedeli, Düşünülmeyen Masraflar, Gayrimüslim Mektepleri Tahsisatı, Maden’de mahalli gelirle idare edilen mekteplerin maaşı, Maden’de mahalli gelirle idare edilen mekteplerin masrafı) kalemi eklenmiştir. 1917 yılı hususi bütçesine “Avrupa’ya gönderilecek talebe masrafı” adıyla 30.000 kuruşluk bir tahsisat konulmuştur. Vilayetin 1918 yılı maarif hususî masraf bütçesi, her düzeydeki mektebin aylık ve yıllık maaş ve masrafı ayrı ayrı gösterilmek suretiyle çok detaylı hazırlanmıştır. Bu bütçe tertibinde mekteplerle ilgili genel gider kalemlerinin yanı sıra çeşitli masraflar adı altında şu masraf kalemleri yer almıştır;

Kırtasiye ve yakacak, mektep sıralarının tamiri ve noksanların ikmali, tarih ve coğrafya öğretim levazımatı, tarih-i tabii harita ve aletleri, hesap, cebir ve hendese aletleri, alat ve edevat-ı hekimiyeye, dersane alat ve edevatı numuneleri, kimya alat ve eczası, el işleri aletleri, kimya-i zirai aletleri, alat ve edevat-ı ziraiye, resim aletleri ve teknoloji numuneleri.¹⁷⁶¹

¹⁷⁵⁹ BOA., İ.DH., 631/43891, 10/02/1288 (1 Mayıs 1871).

¹⁷⁶⁰ BOA., ML.d..., 353, 15/10/1281 (13 Mart 1865).

¹⁷⁶¹ Hatip Yıldız, “Diyarbakir Vilayeti Maarif Masraf Bütçeleri (1870–1920)”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 1, 2009, s. 91-97.

6. TAŞRA TEŞKİLATINDA TEFTİŞ

Teftiş, en genel olarak “kamu yararı adına davranışı kontrol etme ve geliştirme” süreci olarak tanımlanabilir. Bunun anlamı, kamu kurum ve kuruluşlarının ve kişilerin, yasalarda belirlenen şekilde görevini yapıp yapmadığının belirlenmesi, ortaya çıkan aksaklıkların düzeltilmesi ve geliştirilmesi için gerekli önlemlerin alınmasıdır.¹⁷⁶²

Teftiş kelimesi birkaç yüzyıllık bir geçmişe sahip olup Türkçe’de özellikle son yüzyıllarda kullanılmaya başlanmıştır. İlk Türk İslam devletlerinde teftiş veya denetim yerine “ihtisab” kelimesi kullanılmış, bu işi yapanlara da “muhtesib” denilmiştir. Peygamberimizin Medine’ye hicretinden sonra ilk defa uygulanan ihtisab müessesesi, daha sonra kurulan Emevi, Abbasi, Endülüs Emevi gibi devletlerde ve Eyyubi, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Osmanlı gibi Türk-İslam devletlerinde de uygulanmıştır.¹⁷⁶³

Osmanlılar’da bazen “ihtisap ağası” bazen de “ihtisap emini” olarak adlandırılan muhtesip devletin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Kadı tayin edilen her yerde üstlendiği sorumluluklarla onun yardımcısı durumunda olan bir de muhtesip bulunuyordu. Muhtesiplerin görev ve yetkileri ihtisap kanunnâmelerinde etraflıca belirtilmiştir. Kanunnâmelerde ve 14 Aralık 1479 tarihinde Edirne’ye ihtisap ağası tayinine dair bir hükümden anlaşıldığına göre bu görevlilerin bakacakları işler içtimaî, iktisadî, adlî ve dinî alanları kapsıyordu.¹⁷⁶⁴ Kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli teşkilat olan ihtisab kurumunun bu alandaki denetim ve teftiş görevleri sınırlı olmuştur. Osmanlı Devleti’nde günümüzdekine benzer olarak müfettişlerin yaptığı vazifeye benzetilecek teftiş faaliyetinden sorumlu kişi olarak, bazı görevleri itibarıyla, kadıları göstermek biraz daha uygun olacaktır.¹⁷⁶⁵ Kadıların;

“Amiler, ya da mukataaların öteki iş erlerince yolsuzluklar yapıldığında, bu görevlilerin üzerlerine para geçirdiklerinde veya işledikleri başka yolsuzluklarında, sırf bu gibi belli işlerin soruşturulması ve incelenmesi için, gene kadılardan birisinin yanına çavuş ve öteki birkaç kişilik maiyet verilerek, “müfettiş” diye yollandığı da olurdu”¹⁷⁶⁶.

¹⁷⁶² İnayet Aydın, “Okullarda Denetim İçin 9 Neden”, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/okullarda-denetim-icin-9-neden-40826979> (22/11/2021).

¹⁷⁶³ Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Yerel Yönetim (İhtisâb Müessesesi)*, Kayıhan Yay., İstanbul, 2014, s.15-23; Yusuf Soyupak, *Türk Kamu Yönetiminde Teftiş Sistemi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 7.

¹⁷⁶⁴ Kazıcı, *Osmanlı’da Yerel Yönetim (İhtisâb Müessesesi)*, s. 29-32, 42-45, 68.

¹⁷⁶⁵ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 10. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul, 2013, s. 195.

¹⁷⁶⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)*, C.2, Tekin Yayınevi, Ankara, 1979,

Ayrıca şikâyetlerin çok olduğu ve devlet görevlileriyle halk arasında büyük problemlerin ortaya çıktığı yerlere merkez tarafından durumun teftişi için mehayif müfettişi adıyla itimada layık kadıların gönderildiği de bilinmektedir. Mehayif teftişi mahalli görevlileri ve kadıları da kapsardı. Osmanlı kadısı mülkî, adlî, malî, beledî ve askerî alanlarda çeşitli görevleri olan faal bir idareci, mali memur olduğu kadar bir müfettiş ve taşrada devletin rûknü olan bir görevliydi.¹⁷⁶⁷ Fakat her ne kadar kadılar teftiş ileriyle de ilgilenmiş olsalar da teftiş sistemi Tanzimat dönemine kadar düzenli bir mekanizma haline gelememiştir.

6.1. Osmanlı'da Maarif Müfettişliği Kurumu

6.1.1. Osmanlı maarifinde teftişin başlaması ve gelişimi

Osmanlı maarif sisteminde teftiş hizmetinin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Başlangıçta müfettişlik, öğretmene yardımcı olan, yol gösteren bir memuriyet olarak düşünülmüştür. Zamanla teftişin anlamı değişmiş, müfettişlik eğitim müesseselerine ani baskınlar yapan, aksaklıkları ortaya koyan ve görevini ihmal edenleri tespit eden bir memuriyet haline gelmiştir.

Meclis-i Umur-ı Nafia'nın mahalle mektepleri hakkında 1839 yılının ilk aylarında hazırladığı layiha, İstanbul'da, mektep sisteminin dünyevi-pratik yönde ıslahına yönelik ilk belirgin inisiyatifti. İki bölümden oluşan layihanın ilk bölümünde genel eğitimin önemi vurgulanıyordu. Layiha'nın ikinci bölümünde ise mekteplerin mevcut durumu tartışılıyor ve maarife ilişkin sorunlara önerilen çözümler açıklanıyordu.¹⁷⁶⁸ Layiha, Türk eğitim sisteminde teftiş müessesesinin kurulmasına yönelik ilk resmi düzenleme olarak bilinmektedir. Layihada teftişle ilgili şu ifade yer almaktadır:¹⁷⁶⁹

“...ulûm u maârifin tahsîline medâr-ı yûsr u sühûlet olmak üzre mekâtib-i mevcûdeye bir nizâm verilmek, yani mahallât arasında şu ufak mekteplerde olan şâkirdânın ta'limlerine bakılmak üzre evveâa mevcûd olan mekteb hocalarının ahvâl ve derece-i ma'lûmâtı m'emurlar tayiniyle teftîş olunup dirâyet ve

s.341.

¹⁷⁶⁷ Osmanlı kadısının görevleri hakkında geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s.40-59.

¹⁷⁶⁸ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 51-53.

¹⁷⁶⁹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 176, 5 Şubat 1839, s. 1; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 9.

kabiliyetleri zâhir ve terbiye-i etfâle muktedir olanları istihdam olunmak...”

Layihada alınan teftiş kararı, sadece söz konusu mahalle mekteplerine yöneliktir. Teftişin amacı ise muallimlerin mesleki yeterliliklerini tespit etmekten öteye gitmemektedir.¹⁷⁷⁰

1846 yılında Meclis-i Maârif’in bir icra organı niteliğinde olup meclise karşı sorumlu olan Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti’nin kurulmasıyla sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin nezareti Şeyhzâde Esad Efendi’ye tevcih edilmiştir. Şeyhzade Esad Efendi’nin maiyetinde İstanbul’daki sıbyan ve rüşdiye mekteplerini her gün gezip yeni nizamların nasıl uygulandığını denetlemekle görevli müfettiş mahiyetinde birer muin atanmıştır.

1) Mekâtib-i Sıbyan muinliği: Hafız Vehbi Efendi.

2) Mekâtib-i Rüşdiye muinliği: Nazif Efendi.¹⁷⁷¹

Hafız Vehbi Efendi ve Nazif Efendi’nin göreve başlamasıyla birlikte eğitim tarihimizde müfettişlik anlamında muin ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.

Meclis-i Muvakkat’ın sıbyan mektepleri için hazırladığı 1847 tarihli “*Etfalin Tâlim ve Tedris ve Terbiyelerini ne Veçhile icra Eylemeleri Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hacerleri Efendilere ita Olunacak Tâlimat’ın içerdiği önemli hususlardan biri de teftiş hususundadır. Bu talimatname ile müfettiş anlamına gelen muin ifadesi kullanılmaya devam etmiştir. Talimatın 3. bendinde yer alan husus şöyledir:*¹⁷⁷²

“... muîn-i mekâtib tayin olunan faziletlu efendilerin ifade edecekleri sühûlet-i talim keyfiyetiyle hâce efendiler tâlim ve tefhim edip ol risaleleri ezberletmeye sây edeler”

Talimatnameye göre “muîn-i mekâtib” adıyla atanacak olan müfettişler, mekteplerde görev yapan hocalara yönelik teftiş ve denetlemekten ziyade onlara rehberlik edip kolay öğretim yöntemlerini göstereceklerdir. Hocalara yardımcı ve yol gösterici olarak müfettişlerin görevlendirileceğinin belirtilmesi bir yeniliktir.¹⁷⁷³

26 Aralık 1847 tarihli iradeye göre Meclis-i Maarif-i Umumiye Reisi Emin Paşa’nın Rumeli ordusu müşirliğine tayin edilmesi üzerine Şeyhzade Esad Efendi, kendi isteği ile hastalığı yüzünden nezaret işlerini gereğince takip edememesini ileri sürerek daha

¹⁷⁷⁰ Kâmil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, MEB Yay., İstanbul 1974, s. 2; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 48.

¹⁷⁷¹ Mekâtib-i Sıbyan muini Hafız Vehbi Efendi’ye 750, Mekâtib-i Rüşdiye muini Nazif Efendi’ye 1.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir *BOA., İ. DH.*, 141/7231, 10/04/1263 (28 Mart 1847); Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s.25; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 48.

¹⁷⁷² Yahya Akyüz, “İlköğretim’in Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 5, Ankara 1994, s. 4.

¹⁷⁷³ Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s.32; Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.2; Akyüz, *İlköğretim’in Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı*, s. 20.

zahmetsiz, ancak, daha yüksek bir memuriyet olan meclis riyasetine atanmıştır. Nezaret ise müdürlüğe dönüştürülerek Muavin Kemal Efendi, mekatib-i umumiye müdürü tayin edilmiştir. Bununla birlikte sıbyan ve rüşdiye mekteplerini teftişle görevli olarak atanan muinlik memuriyeti;

“... *Mekâtib-i Rüşdiye için mevâlidan Nazif Molla ve Mekâtib-i Etfal için yine Mevâliden Hafız Vahbi Efendi muin olarak ta'yin olunmuşlar ise de mumaileyh Nazif Molla bu memuriyeti azınsayarak yalnız maaşı alub işine bakmamak istediği ve bidâyet-i memuriyetinden beru işine hiç bakmayup daimft istifadan hali olmadığı halde mumaileyh Hafız Efendi (Vehbi Ef.) iki takım mektepleri dahi bakub doğrisi şimdiye kadar zikrolunan mekteblerin nizamâtına her ne yapıldı ise bunun eser-i gayreti olduğu cihetle hiç o birine ihtiyac olmadığından ve kendusi ülemadan olarak sâye-i mekârim vâye-i hazret-i şehinşâhîde niyabetle ve yahud tarikince ahar suretle kayırılması mümkün olacağından başka şimdiki halde muinlik hizmetlerine pek de lüzum görünmediği cihetle zikr olunan memuriyetlerin*”¹⁷⁷⁴ lağvedilmiştir.

Vehbi Efendi, muavin tayin olunmuştur. Bu değişikliğin üzerinden iki hafta geçmeden Esad Efendi, vefat etmiş ve yerine meclis azalarından Abdulhak Molla Efendi başkan tayin edilmiştir.¹⁷⁷⁵

Muinlik görevi bir süre sonra yeniden ihdas edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü ilim ve fennin memlekete yayılmasını sağlamak, mektepler için lüzumlu ders kitaplarını telif ve tercüme etmek, sade bir dille edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserler yazmak üzere kurulmuş olan “Encümen-i Dâniş”ın asli azaları arasında Mekâtib-i Umumiye muini sıfatıyla Ahmed Hilmi Efendi’de bulunuyordu.¹⁷⁷⁶

Meclis-i Maarif azalarından Hoca İshak Efendi ile Abdülkerim Efendi 1861 yılı içerisinde Rumeli bulunan bir kısım eyaletlerde ve livalarda bulunan rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin teftişiyle görevlendirilmişlerdir.¹⁷⁷⁷

Teftiş yapan kişiler için kullanılan muin tabiri 1862 yılına kadar devam etmiştir. Bu

¹⁷⁷⁴ BOA., İ. DH., 163/8475, 17/01/1264 (25 Aralık 1847).

¹⁷⁷⁵ Takvim-i Vakayi, nr. 365, 27 Ocak 1848, s. 2; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 33-34; Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 236.

¹⁷⁷⁶ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 47; Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s. 2; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 49.

¹⁷⁷⁷ BOA., İ. DH., 479/32238, 14/04/1278 (19 Ekim 1861); Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM.)*, 516/98, 13/05/1278 (16 Kasım 1861).

tarihten itibaren teftiş hizmeti görenlere müfettiş denilmiş ve muin tabiri bırakılmıştır.¹⁷⁷⁸

Maarif alanındaki teftiş görevinin bazı dönemler geniş yetkilerle vilayetleri teftiş görevi verilen kişiler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Ahmed Vefik Efendi, Ali Rıza Efendi, Subhi Bey ve Ahmed Cevdet Paşa teftiş amacıyla gitmiş oldukları vilayetlerde maarif alanına dair teftişlerde de bulunmuşlardır.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 1869 yılında yayımlanmasıyla birlikte teftiş hizmetlerinde yeni hükümler getirerek, teftişin nezaretin resmî ve kanuni görevleri arasına girmesini sağlamıştır.¹⁷⁷⁹ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi için yazılan Meclis-i Hassı Vükelâ mazbatasında; “... ve halkı tahsili marifete zorlayacak bir kaidenin ve genellikle mektepleri sürekli gözetim altında bulunduracak bir teftiş heyetinin yokluğu dahi türlü mülki sakıncaları doğuracağı cihetle..” kaydı bulunmaktadır. Bu kayıt öğrenimin verimli olabilmesi için mekteplerin sürekli teftiş ve murakabe edilmesi lüzumunun resmi makamlarca anlaşılmış ve kabul edilmiş olduğunu gösterir.¹⁷⁸⁰

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ilanından sonra, büyük Meclis-i Maarif bünyesinde memurîn-i teftişîye adı altında., Rumeli yakası mekâtib-i Rüşdiyye ve Sıbyaniye müfettişliği ve Anadolu yakası Mekâtib-i Rüşdiyye ve Sıbyaniye müfettişliği adıyla iki teftiş memuriyeti kurulmuştur.¹⁷⁸¹

1875 yılında Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp)’de bulunan sıbyan mekteplerinin ıslahı için “Tedris Meclisleri”nin ve şubelerinin açılmasını ön gören ve bunların görevlerini düzenleyen talimat¹⁷⁸² ile aynı yıl içerisinde rüşdiyye ve ibtidai mekteplerinin denetimleriyle ilgili ayrı bir talimat¹⁷⁸³ yayımlanmıştır. Rüşdiyye ve ibtidai mekteplerinin denetimleriyle ilgili Kerim, Fasih, Mustafa, Şakir, Rüşdi, Mehmed ve Osman Efendiler müfettiş olarak görevlendirilmişlerdir. Görevlendirilen müfettişler sorumlu oldukları bölge dâhilindeki mektepleri haftada bir defa olmak ve bir aydan sonra münavebeli bir şekilde diğer bölgeye geçmek üzere teftiş edeceklerdi. Teftiş sırasındaki eğitim ve öğretime ve mekteplerdeki personel (muallimler, müstahdemler) ile talebelere yönelik bütün

¹⁷⁷⁸ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.3.

¹⁷⁷⁹ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.5; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 49-50.

¹⁷⁸⁰ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.3-4.

¹⁷⁸¹ Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s.78; Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.6; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 50-51.

¹⁷⁸² “Dersaadet ve Bilâd-ı Selâsede Bulunan Mekâtib-i Sıbyaniyenin İdaresi İçün Ahalice İntihab Olunacak Azadan Mürekkeb Olmak Üzere Teşkil Olunacak Mecâlis-i Tedrisiye ve Şubelerinin Sûr-ı Teşkilîyle Vazifelen Hakkında Talimattır”, *Düstur*, C. III., s. 432- 438.

¹⁷⁸³ Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s.104-105.

bu gözlem ve tespitlerini bir rapor halinde Meclis-i Maarife sunacaklardı.¹⁷⁸⁴

Maarif merkez teşkilatındaki müfettişlik kadrosunda 1882 yılında artış meydana gelmiştir.

- a) İki mekâtib-i rüşdiye müfettişi,
- b) Mekâtib-i sıbyaniye müfettişi,
- c) Anadolu mekâtib-i rüşdiye ve iptidaiye müfettişi,
- d) Kütüphâneler müfettişi.¹⁷⁸⁵

Bazı kaynaklarda bu tarihlerde Müze-i Hümayun’a bağlı bir Müzeler Müfettişi olduğu kayıtlı olup bu müfettişin görevinin ise verilecek emir ve programa göre müzeleri ve kazı yerlerini teftiş etmekten ibaret olduğu kayıtlıdır.¹⁷⁸⁶

Merkezî teşkilâtta 1886 yılında yeni daireler kurulmuştur. Yeni kurulan bu dairelerle birlikte müfettişlik kadrosunda da değişiklikler meydana gelmiştir. Bu yıl içerisinde teşkilatın teftiş kısmı ile ilgili atılan adımlardan birisi bütün azınlık ve yabancı mektepleri teftiş etmek, ruhsatsız olarak yabancı mekteplerin açılmasını önlemek öğretimin doğru ve hükümete zarar vermeyecek bir şekilde yapılmasını sağlamak, programlar dışında dille veya yazılı olarak ders verilmesine veya telkinde bulunulmasına izin vermemek amacıyla “Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği”nin kurulması olmuştur.¹⁷⁸⁷ Bu sayede ilk kez, gayrimüslim ve yabancı mektepleri müfettiş-i mahsûsalar tarafından denetlenmeye başlanmıştır.¹⁷⁸⁸ Bu müfettişliğin kurulması özellikle Balkanlar başta olmak üzere eğitimin azınlıklar unsurlar arasında milliyetçilik bilincinin ve hareketinin oluşmasında ve gelişmesinde en önemli etken olarak değer kazanmasına ve bu azınlık unsurlarının kendine özgü milli tarih anlayışına sahip çok sayıda ulus-devleti kurmasını kolaylaştırmak amacıyla açılan yabancı mekteplerde gizli ve açık olarak yürütülen milliyetçilik propogandasına karşı merkezin tepkisine bir örnek olması açısından önemli bir adım olmuştur. Gayrimüslim ve azınlık mekteplerinin denetlenmesinde görev yapacak müfettişler bilhassa lisana hâkim Müslümanlardan seçilmiştir. Bu durum Sultan Abdülhamid’in mesele üzerindeki

¹⁷⁸⁴ Yasemin Tümer Erdem, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 26, Ankara 2009, s.59-60.

¹⁷⁸⁵ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.6; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 50-51.

¹⁷⁸⁶ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.6.

¹⁷⁸⁷ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 158; Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, s. 17.

¹⁷⁸⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 25; Tuğrul Özcan, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Okulların Teftişi (1876-1908)”, *IX. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Birliği Kongresi Eğitim Araştırmaları Birliği*, Ordu, 2017, s. 188.

hassasiyetini göstermektedir.¹⁷⁸⁹ 1886 yılında merkez teşkilatta mevcut olan müfettişlik kadrosu şöyleydi:¹⁷⁹⁰

- a) Mekatib-i gayr-i müslime ve ecnebiye mektepleri müfettişi,
- b) Mekâtib-i Âliye müfettişi,
- c) Mekâtib-i İdâdiye müfettişi,
- d) Mekâtib-i İdâdiye müfettişi,
- e) Mekâtib-i İptidaiye müfettişi,
- f) Kütüphâneler müfettişi,
- g) Matbaalar müfettişi.

1887 yılında bütün müfettişler öğretim dairelerinin dışında bırakılarak “*memurin-i teftişîye*” adı altında ayrı bir daireye bağlanmışlardır. Bu dairede ilk defa olarak “*Milel-i gayr-i müslim ve ecnebi mektepleri müfettişliği*” ve “*İdadi müfettişliği*” kadroları ortaya çıkmıştır. 1891 yılına kadar müfettişlik kadrosunda bir değişiklik olmamıştır.¹⁷⁹¹ 1891 yılında da yalnız Edirne, Selanik, Yanya, Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetleri için “*Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Maarif Müfettişliği*” teşkil edilmiştir.¹⁷⁹² 1890’lı yıllarda Ayrıca “*Mekâtib-i Âliye Müfettişliği*”nin adı “*Mekâtib-i Âliye ve Hususiye Müfettişliği*” olarak değiştirilmiştir. Böylece mektepler için beş, matbaalar ve kütüphaneler için üç müfettiş kadrosu ortaya çıkmıştır. Bu sayı 1897 yılında mektepler için on üçe, kütüphaneler ve matbaalar için sekize çıkarılmıştır. İlk defa olarak bu tarihte kız Rüşdiye ve İptidaiye mekteplerine de müfettişler tayin edilmişlerdir. İhtiyaca göre sayılan arttırılan müfettişler heyeti, devrin sonunda, şu kadroya sahip olmuştur:¹⁷⁹³

- a) Mekâtib-i Âliye ve husûsiye müfettiş-i umûmisi,
- b) İki Mekâtib-i İdâdiye müfettişi,
- c) Altı erkek Mekâtib-i Rüşdiye müfettişi,
- d) Üç kız Mekâtib-i Rüşdiye müfettişi,
- e) Sekiz Mekâtib-i İptidaiye müfettişi.
- f) Dört kütüphâneler müfettişi,
- g) Yedi matbaalar müfettişi,
- h) Bir kütüp ve resail vakfiye müfettişi.

¹⁷⁸⁹ Arzu M Nurdoğan, “II. Abdülhamid Döneminde Rumeli’de Maarifin Teftişi”, *OTAM*, S. 26, Ankara, 2009, s. 199-200.

¹⁷⁹⁰ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 33.

¹⁷⁹¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 52.

¹⁷⁹² Nurdoğan, *Rumeli’de Maarifin Teftişi*, s. 200.

¹⁷⁹³ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.7; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 52.

Dersaadet ve Bilad-ı Selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp)'de bulunan yatılı ve gündüzlü (leylî ve neharî) bütün yüksek mektepler ile özel mekteplerdeki sağlık durumunu teftiş etmek, talebelerin sağlıklı olması için önlemler almak, her hangi bir hastalık ortaya çıktığında araştırıp, bu hastalığın tedavisi ve önlenmesi hususunda çalışmak ve gerektiğinde mekteplerde hijyenin sağlanmasında yardımcı olmak üzere 1900 yılında sıhhiye müfettişliği kurulmuştur.¹⁷⁹⁴ Sıhhiye müfettişleri sonraki dönemde “Memurin-i Teftişîye” den ayrılarak Nezarette “Sıhhiye Müfettişliği” adıyla kurulan daireye bağlanmışlardır.¹⁷⁹⁵

Maarif Nezareti'nde teftiş alanında 1900'lü yılların başında atılan adımlardan biri de “Teftiş-i Mekatib Heyeti” adıyla yeni bir daire kurulmuştur. 1904 yılında kurulduğu¹⁷⁹⁶ anlaşılan bu dairenin çalışma süresi¹⁷⁹⁷ çok uzun olmamıştır. Meclis-i Maarif ve Tetkik-i Müellifat Heyeti azası olan Darüşşafaka Müdürü Rasih Efendi başkanlığında on bir azadan¹⁷⁹⁸ ve bir kalem müdüründen meydana gelmekteydi.¹⁷⁹⁹ Heyetin görevi İstanbul'da hizmet veren muhtelif derecedeki mekteplerin genel durumu ve bu mekteplerdeki tedrisatın istenilen düzeyde olup olmadığının tespitini ve teftişini yapmaktı. Ayrıca heyet azaları bu mekteplerde yapılan mekteplere giriş, muallim seçme, ders imtihanları gibi her türlü imtihanlarda hazır bulunarak teftiş edebileceklerdi.¹⁸⁰⁰

İkinci Meşrutiyet'in öncesinde Maarif Nezareti merkez teşkilatında teftiş ile ilgili Memurin-i Teftişîye, Mekatib-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği ve Sıhhiye Müfettişliği olmak üzere üç daire bulunmaktaydı. Bu dairelere bağlı müfettişlikler ve çalışanlar şöyleydi:¹⁸⁰¹

a) Memurin-i Teftişîye: 1- Mekatib - i Aliye ve Hususiye Müfettişi Umumisi, 2- Muavini evvel, 3- İki Muavini Sani, 4- Bir Katip, 5- İki Mekatib - i idadiye Müfettişi, 6- Altı Zükur Mekatib-i Rüştîye Müfettişi, 7- Üç İnas Mekatib-i Rüştîye Müfettişi, 8- İki Mekatib-

¹⁷⁹⁴ Erdem, *Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş*, s.62.

¹⁷⁹⁵ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.7.

¹⁷⁹⁶ BOA., *MF.MKT.*, 811/48, 14/08/1322 (24 Ekim 1904); BOA., *MF.MKT.*, 812/40, 19/08/1322 (29 Ekim 1904); BOA., *MF. İBT.*, 154/37, 07/09/1322 (15 Kasım 1904).

¹⁷⁹⁷ Teftiş-i Mekatib Heyeti'nin ne kadar süre devam ettiği tam olarak bilinmemekle birlikte heyette görev yapan Ziya Bey'in 1905 yılının son günlerine doğru Darülmualimin'de yapılan imtihandan sonra sunmuş olduğu raporunda mektepteki okutulan Lisan-ı Osmanî dersinin öğretimi için bir kıraat kitabının seçilmesi gerektiğinin bildirmiştir. Buradan yola çıkarak heyetin 1906 yılının ilk aylarında sona erdiği düşünülmektedir. BOA., *MF. İBT.*, 172/25, 01/11/1323 (28 Aralık 1905).

¹⁷⁹⁸ Heyetin aza sayısı ilk yazışmalarda başkan ile birlikte on kişiden meydana gelmekteyken sonradan on bir kişi olmuştur.

¹⁷⁹⁹ SDAO, 1323, Def'a 61, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul, s. 481-482.

¹⁸⁰⁰ BOA., *MF.MKT.*, 811/48, 14/08/1322 (24 Ekim 1904); BOA., *MF.MKT.*, 812/40, 19/08/1322 (29 Ekim 1904); BOA., *MF.MKT.*, 855/53, 13/03/1323 (18 Mayıs 1905); BOA., *MF.MKT.*, 866/41, 20/04/1323 (24 Haziran 1905); BOA., *MF.MKT.*, 881/28, 11/07/1323 (11 Eylül 1905); BOA., *MF. İBT.*, 172/25, 01/11/1323 (28 Aralık 1905).

¹⁸⁰¹ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.7-8.

i iptidaiye Müfettişi, 9- Beş Mekatib-i İptidaiye Müfettişi ve Katibi, 10- İnas Mekatib-i iptidaiye Müfettişi, 11- Üç Kütüphaneler Müfettişi, 12- Matbaalar ve Mekatib-i Rumiye Müfettişi, 13- Matbaalar Müfettişi ve Ermenice Muayene Memuru, 14- Muayene Memuru, 15- Matbaalar Müfettişi.

b) Mekatib-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği: 1- Mekatib-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişi Umumisi, 2- Başkâtiplik inzıamı ile Müfettişi Umumi Muavini ve Mekatib-i iptidaiye Müdürü, Mümeyyiz, Müsevvid, 3- Mekatib ve Matbuat-ı Rumiye Müfettişi, 4- Mekatib-i Ecnebiye Müfettişi, 5- İki Teftiş Memuru, 6- Bulgar Mekâtib Müfettişi.

c) Sıhhiye Müfettişliği: 1- Başmüfettiş, 2-Müfettiş.

Teftiş ve denetim sorunu İkinci Meşrutiyet döneminde en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu sorun, dönem boyunca Maarif Nezareti ile Meclis ve basın arasında sürekli bir tartışma devam edip durmuştur. Azınlık mektepleri gibi, resmi mektepler de müfettişler konusunda güçlükler çıkarmışlardır. Eğitimde meydana gelen aksaklık ve bozuklukların nereden kaynaklandığını ve ülke genelindeki mekteplerin durumlarını öğrenmek amacıyla Maarif Nezareti teftişe önem vermiştir. Bundan dolayı teftiş için önemli bir bütçe ayırmıştır.¹⁸⁰²

İkinci Meşrutiyet döneminde Maarif Nezareti teşkilatında çeşitli değişiklikler yapan “*Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*”si 9 Mart 1912 tarihinde yayımlanmıştır.¹⁸⁰³ Bu nizamname ile birlikte teftiş alanında da değişiklikler yapılmıştır. Bu nizamnameye göre Maarif Nezareti’nin sorumluluğunda olan maarifin teftişi müfettişler ve vilayetlerdeki maarif müdürleri ve müfettişleriyle, tedrisatı ibtidaiye müfettişleri tarafından yapılacaktır. Maarif Nezareti merkez hizmeti bu nizamname ile iki kısma ayrılmıştır.¹⁸⁰⁴

1- İdare Hizmeti,

2- Teftiş Hizmeti.

Nizamnamenin teftiş ile ilgili on beşinci maddesine göre bütün mektepler ile memurların ve muallimlerin ahvalini teftiş eylemek üzere Maarif Nazırının doğrudan doğruya emri altında on iki Maarif Müfettiş-i Umumisi bulunacaktır. Bu müfettişlerden biri Arap dili uzmanlarından, biri Türk dili bilginlerinden, biri öğretim ve eğitim bilgisi bilginlerinden, biri matematik ilmi erbabından, biri tabiat bilgisi bilginlerinden, biri felsefe

¹⁸⁰² Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Deminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yay., Ankara 1996, s. 230; Erdem, *Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş*, s.67.

¹⁸⁰³ “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”, *Düstur*, II. Tertip, C.4, s. 167-173.

¹⁸⁰⁴ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.11; Erdem, *Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş*, s.72.

erbabından, biri beden eğitimi uzmanlarından, biri mimar, biri tabib, biri coğrafya ve tarih bilginlerinden, biri yabancı dil bilenlerden olacak ve bunlardan başka bir de özel öğretim müfettişi bulunacaktı. Bütçe elverişli oluncaya kadar iki müfettişlik bir kişi üzerinde toplanabilecekti. Müfettişler, tüzüğe göre, yüksek veya orta dereceli mekteplerde öğretmenlik yapmış olanlar arasından seçilecek olup bunlar Meclis-i Maarif'e bağlı olacaklardı. Vilayetlerde görev yapan maarif müfettişlerinin tayin, yer değiştirme ve görevden uzaklaştırma gibi işlemleri merkez teşkilatında Tedrisatı Aliye Dairesi tarafından yürütülecekti.¹⁸⁰⁵ Umumi maarif müfettişlerinden daha önce yayımlanmış yönetmelik, talimatname gibi hukukî dayanaklarda da söz edilmişse de bunların sayısı hakkındaki net bilgi ilk defa bu nizamnamede yer almıştır. Bu on iki maarif müfettişin dışında bir de özel mekteplerle ilgili görev yapacak olan “*Tedrisat-ı Hususiye Müfettişi*” bulunacaktı.¹⁸⁰⁶

Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname ile birlikte, İkinci Meşrutiyet Devrinde teftişe ait iş ve işlemlerde başvurulacak makam olarak, Maarif-i Umumiye Nezareti teşkilatında günümüzdeki Teftiş Kurulu Başkanlığının vazifesini gören ve onun yetkilerine sahip bir “*Müfettişi Umumilik*” vardı. Müfettişi Umuminin emrinde bir büro bulunuyordu.¹⁸⁰⁷

İkinci meşrutiyet döneminde maarif teşkilatı hakkında 30 Temmuz 1914 tarihinde kabul edilen “*Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*”¹⁸⁰⁸ ile merkez teşkilatı yeniden düzenlenmiştir. Bu nizamnamenin on beşinci maddesine göre Nezaret bünyesinde “Heyet-i Teftiş Dairesi” kurulacaktı. Bu dairenin görevleri; bütün mektepleri, memurları ve muallimleri eğitim-öğretim açısından denetlemek, maarif müdürleri ile vilayet müfettişlerinin görevlerini yapıp yapmadıklarını kontrol etmek, onlardan gelen raporları değerlendirmektir. Özel ve yabancı mekteplere ait bütün işlemler de bu daire tarafından yürütülecekti. Bu daireye bağlı olarak görev yapacak müfettişler yükseköğrenim görmüş, orta ve yükseköğretim mekteplerinde idarecilik ve öğretmenlik yapmış veya daha önce müfettişlik görevinde bulunmuş kimseler arasından seçilecekti.¹⁸⁰⁹ 1918 yılında Heyet-i

¹⁸⁰⁵ *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*, md. 15; Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.12.

¹⁸⁰⁶ Erdem, *Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş*, s.72-73.

¹⁸⁰⁷ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.13.

¹⁸⁰⁸ “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”, *Düstur*, II. Tertib, C. 6, s. 1036-1041.

¹⁸⁰⁹ *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*, md. 15; Erdem, *Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş*, s.74.

TeftiŖiye Dairesi'nde bir müdür-i umumi, beŖ mfettiŖ ve bir mümeyyiz görev yapmaktaydı.¹⁸¹⁰

6.2. Vilayetlerde Maarif MfettiŖleri

6.2.1. 1882 yılına kadar vilayetlerde maarifin teftiŖi

Osmanlı taŖrasında vilayetlere düzenli bir Ŗekilde mfettiŖlerin tayin edilmesi 1882 yılından itibaren maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle baŖlamıŖtır. Bu tarihten önce vilayetlerde maarifin teftiŖ iŖi daha çok Dersaadet'e yakın olan eyaletlerde/vilayetlerde yapılmıŖtır. Yapılan teftiŖ ve denetimlerde sıbyan, rŖdiye veya ibtidai mekteplerinde; mekteplerin fiziki durumları, görev yapan muallimlerin mesleki yeterlikleri, talebelerin devam devamsızlık durumları, talebelerin kitap ihtiyaçları, yeni mekteplerin açılması ve muallim maaŖlarının karŖılanması için yerel kaynakların temini ve kullanımı gibi hususlara dikkat edilmiŖtir.

Maarif tarihimizdeki ilk tayin edilen mfettiŖ (muinlerden) biri olan ve bu görevi uzun yıllar sürdüren Mustafa Vehbi Efendi, 1850 ve 1860'lı yıllar boyunca Balkanlar ve Anadolu'daki pek çok vilayette grevlendirilmiŖti. Mustafa Vehbi Efendi görevlendirildiği vilayetlerde öncelikle mekteplerin denetimini yapmıŖtır. TeftiŖ görevinin yanı sıra vilayetlerde yeni ibtidai ve rŖdiye mekteplerinin kurulması için kaynak yaratmak, muallimlere rehberlik yapmak ve ders kitap/rislelerini¹⁸¹¹ dağıtma görevlerini de yerine getirmiŖtir.¹⁸¹²

Meclis-i Maarif azaları 1861 yılı içerisinde Rumeli bulunan bir kısım eyaletlerde ve livalarda bulunan rŖdiye ve sıbyan mekteplerinin teftiŖiyle grevlendirilmiŖlerdir. Bu görev için ilk olarak Meclis-i Maarif Azası Vehbi Efendi grevlendirilmiŖ fakat bu göreve gidememiŖtir. Vehbi Efendi'nin yerine yine meclis azası olan Hoca İŖhak Efendi ile Abdülkerim Efendi grevlendirilmiŖlerdir.¹⁸¹³ Bu görev sırasında Hoca İŖhak Efendi

¹⁸¹⁰ SDAO, Sene 1333-1334 (1917-1918), Def'a 68, Hilal Matbaası, İstanbul, 1918, s. 315-316. Dairedeki mfettiŖ sayısı 1916 yılında 4, 1922 yılında ise 6 kiŖiye ulaŖmıŖtır. Erdem, *Osmanlı Eğitim Sisteminde TeftiŖ*, s.75.

¹⁸¹¹ Vehbi Efendi bu dönem Batı Anadolu bölgesinde mahalle mekteplerini ve rŖdiyeleri teftiŖ ederken denetimini yaptığı mekteplerde *Elifba Cuzu*, *Zubdeti ilmi Hal*, *Tecvid Risalesi*, *Tecvid Ŗerhi Risalesi*, *Malumat-ı Nafia Risalesi*, *Birgivi Risalesi*, *Gulistan*, *Emsile Cuzu*, *Talimi Farisi*, *Kavaidi Farisi*, *Ahlak Risalesi*, *Avamil*, *Resaili Erbaa*, *Maksud Cuzu*, *Bina Cuzu*, *thyaul-Veled*, *Hesab Risalesi* ve *İlmi Hal Risalesi* gibi kitapları dađıtmıŖtır. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin ModernleŖmesi*, s. 87.

¹⁸¹² Somel, *Osmanlı'da Eğitimin ModernleŖmesi*, s. 110-111; Nurdoğan, *ModernleŖme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim*, s. 66-67.

¹⁸¹³ BOA., İ. DH., 479/32238, 14/04/1278 (19 Ekim 1861); BOA., A.}MKT.UM., 516/98, 13/05/1278 (16 Kasım 1861).

Tekfurdağı, Çorlu, Edirne, Eski Zağra, Filibe ve Kırkkilise; Abdülkerim Efendi ise Gelibolu, Limni, Selanik, Drama, Nevrekob ve Siroz bölgelerini teftiş etmekler görevlendirilmiştir.¹⁸¹⁴ Hoca İshak Efendi ile Abdülkerim Efendi bu teftiş görevinden dört yıl sonra 1865 yılı içerisinde bu defa Anadolu, Ege adaları ve Ortadoğu’da değişik vilayetlerde teftiş görevini yerine getirmişlerdir. Hoca İshak Efendi Şam, Trablus ve Haleb, Abdülkerim Efendi ise Cezayir-i Bahr-i Sefid, İzmir ve Biga’da yeni açılan rüşdiye ve sıbyan mekteplerini teftiş etmişlerdir.¹⁸¹⁵

Maarif alanındaki teftiş görevinin 1860’lı yıllarda bazen geniş yetkilerle vilayetleri teftiş görevi verilen kişiler tarafından yapılmıştır. 1863 yılında Sultan Abdülaziz döneminde başta Balkan coğrafyasında olmak üzere değişik bölgelerde aksaklıkların görülmesi üzerine sanayi, maarif, ziraat ve ticaret alanlarında hızlı kalkınmanın sağlanması gibi pek çok konuda hareket etme yetkisine sahip fevkalade teftiş memurlarını Rumeli ve Anadolu’ya gönderme kararı alınmıştır. Bu karara göre;

- a) Ahmed Vefik Efendi: Hüdavendigâr, Kastamonu, Ankara, Sivas ve Konya,
- b) Ali Rıza Efendi: Trabzon, Erzurum, Harput, Diyarbakir, Adana ve Maraş,
- c) Subhi Bey¹⁸¹⁶: Selanik, Tırhala, Yanya ve İşkodra,
- d) Ferid Efendi¹⁸¹⁷: Edirne, Niş, Vidin ve Silistre,
- d) Afif Bey-Ziya Bey-Ahmed Cevdet Paşa¹⁸¹⁸: Bosna ve Hersek,

bölgelerinde görevlendirilmişlerdir. Fakat müfettiş olarak görevlendirilen kişilerden Ahmed Vefik Efendi, Rıza Efendi, Subhi Bey ve Ahmed Cevdet Paşa görev yapmışlardır. Bu müfettişlerin gittikleri yerlerde maarif konusuyla da ilgilenmişlerdir. Var olan mekteplerin tadilatı, yeni mekteplerinin inşası, ihtiyacı olan mekteplere muallimlerin tayin edilmesi, talebelerin kitap ihtiyaçlarının karşılanması, talebelerin kılık-kıyafetleri, azınlık ve cemaat

¹⁸¹⁴ BOA., A.İMKT.UM., 516/98, 13/05/1278 (16 Kasım 1861). Hoca İshak Efendi ile Abdülkerim Efendi bu görevlendirmeden yaklaşık dört yıl sonra 1865 yılında Anadolu ve Rumeli’deki rüşdiye ve sıbyan mektepleri müfettişliğine tayin olmuşlar fakat maaşlarını da almalarına rağmen görevlerine intikal etmemişlerdir. Bundan dolayı söz konusu müfettişlik görevleri fesh edilmiştir. BOA., MVL., 869/11, 09/11/1281 (5 Nisan 1865).

¹⁸¹⁵ BOA., İ. MVL., 533/23905, 18/01/1282 (13 Haziran 1865).

¹⁸¹⁶ Subhi Bey’in teftişi sırasında maiyetinde daha önceden bu bölgelerde mekteplerin teftişi için meclis-i maarif tarafından görevlendirilmiş olan meclis azası Abdülkerim Efendi’de görev yapmıştır BOA., A.İMKT.MHM., 260/55, 23/10/1279 (13 Nisan 1863).

¹⁸¹⁷ Ferid Efendi bu görevlendirmeden kısa bir süre sonra Evkâf-ı Hümayûn Nazırlığına tayin olmuştur. Bundan dolayı müfettişlik görevini yapmadan ayrılmıştır BOA., A.İMKT.MHM., 278/62, 15/04/1280 (29 Eylül 1863).

¹⁸¹⁸ Rumeli Sağ Koluna tayin edilen İsmail Afif Bey görevlendirilmesinden kısa bir süre sonra müfettişlik görevinden alınarak yerine *Beylikçi-i Divan-ı Hümayûn* sabıka Ziya Bey tayin edilmiştir. Ancak Ziya Bey’in müfettişlik görevi de kısa sürmüştür. Yerine önce geçici olarak Meclis-i Valâ azası Emin Bey tayin olmuştur. Daha sonra bu müfettişlik görevi için Ahmed Cevdet Paşa görevlendirilmiştir *Takvim-i Vekâyi*, nr. 698, 3 Haziran 1863, s.1; Cevdet Paşa, *Tezâkir:40-Tetimme*, Yay. Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s.83.

mekteplerinin ziyareti gibi hususlarda çeşitli çalışmalar yapmışlardır.¹⁸¹⁹ Ahmed Vefik Efendi'de teftiş ettiği yerlerden Geyve kazasında mekteplerde okuyan Müslim ve gayri Müslüm çocukların kitap ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştır. Balıkesir kazasında şehrin büyüklüğüne rağmen iyi bir mektebin bulunmamasından dolayı yeni bir rüşdiye mektebinin yapılmasının uygun olacağını belirtmiştir. Bu doğrultuda Zağanos Paşa İmaretı yakınında bulunan büyük kargir binada yapılan onarımlar sayesinde 1864 yılında bir rüşdiye mektebi açılmıştır.¹⁸²⁰ Ayrıca Bursa'da kentteki rüşdiye mektebinde görev yapan muallim Hulusi Efendi'nin müderrislik imtihanları için Dersaadet'te bulunduğu sırada mektebi teftiş ederken muallimin görev yerinde olmayışı ve talebelerinin dağılmış olduğunu tespit etmesi üzerine Hulusi Efendi azledilip yerine Tahir Efendi atanmıştır.¹⁸²¹

Tuna Vilayeti'nin 1864 yılında kurulmasıyla birlikte vilayet idaresi tarafından üzerinde titizlikle durulan konulardan birisi de maarif olmuştur. Vilayette maarif alanındaki faaliyetlerin iş ve işleyişini takip etmek için bir meclis-i maarifin kurulması kararlaştırılmıştır. Kurulan maarif meclisinde maarif müdürünün yanında iki yardımcı ve eğitim faaliyetlerini denetlemek amacıyla dört tane "muhakkik" yer almaktaydı.¹⁸²²

Maarif tarihimizin önemli isimlerinden biri olan ve üç defa nazırlık görevinde bulunmuş olan Safvet Paşa¹⁸²³, vilayetlerde müfettişlerin görevlendirilmesinden önce yaptığı teftiş görevi ve mekteplerin teftişiyle ilgili sadarete ve nezarete sunduğu rapor ve layihalarla ön plana çıkan isimlerden biri olmuştur. Safvet Paşa, 1863 yılında taşrada mevcut olan ordu merkezlerinde "bulunan hastalara lâyıkiyle bakılıp, bakılmadığını ye sunûf-ı efrâd-ı askeriyyenin mevâdd u kavânîn-i nizâmiyye ve umûr-ı idare ve hisâbîyeleriyle mukîm

¹⁸¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*, 26/1150, 8/10/1279 (29 Mart 1863); İbrahim Serbestoğlu, *Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme*, Gece Akademi, Ankara, 2019, s. 28, 100-103.

¹⁸²⁰ Murat Öntüğü, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yay., Konya, 2009, s. 86, 123-124.

¹⁸²¹ BOA., A. JMKT.UM., 802/69,10/04/1281 (12 Eylül 1864).

¹⁸²² Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, s. 35-36.

¹⁸²³ Safvet Paşa, 1831 tarihinde girmiş olduğu devlet memuriyetine aralıksız 1883 senesine kadar aralıksız olarak 48 yıl devlet hizmetinde bulunmuştur. Divan-ı Hümayun kaleminde başladığı memuriyet hayatı devair müfettişliği yaparken vefatı üzerine son bulmuştur. Safvet Paşa, bu süre içerisinde sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Diplomat olması sebebiyle devletin bulunmuş olduğu bu zor durumun her anında bil-fi'l görev almış, önemli anlaşma ve toplantılarda yer alarak devletin siyasetine yön vermeye çalışmıştır. Safvet paşanın en önemli görevlerinden biri de maarif alanındaki görevleri olmuştur. Meclis-i Maarif azalığının yanı sıra 6 Mart 1868, 4 Nisan 1874 ve 1 Aralık 1875 tarihlerinde üç ayrı dönemde maarif nazırlığı yapmıştır. Maarif Nazırlığı esnasında son derece önemli gelişmelere imzasını atmış ve ilk maarif nazırlığı döneminde yayımlanmış olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hazırlanmasında da etkili rol oynamıştır. Mekteb-i Sultani, Darülmuallimat bu dönemde açılmıştır. Darülfünun yeniden açılmıştır BOA., ŞD., 861/14, 04/06/1301 (1 Nisan 1884); Pelin İskender, *Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H.1230-1301)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Samsun, 1999, s. 57-84.

oldukları mahaller ne hâl ü hey’etde bulunduğunu tahkik ve tefahhus için”¹⁸²⁴ Nusret Paşa, Mustafa Paşa ve Samih Paşa ile birlikte görevlendirilmiştir.¹⁸²⁵ Safvet Paşa’ya kısa bir süre sonra bu görevlendirmede ek görev olarak dördüncü ordu bölgesinde bulunan yerlerdeki rüşdiye ve sıbyan mekteplerini teftiş etmesi görevi de verilmiştir.¹⁸²⁶ Safvet Paşa’ya bu görevin verilmesinde Meclis-i Maarif azası olarak görev yapması etkili olmuştur.

Rumeli bulunan bir kısım eyaletlerde ve livalarda bulunan rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin teftişiyle ilgili olarak 1861 yılında görevlendirilmiş olan Hoca İshak Efendi ile Abdülkerim Efendi bu teftiş görevinden dört yıl sonra 1865 yılı içerisinde bu defa Anadolu, Ege adaları ve Ortadoğu’da değişik vilayetlerde teftiş görevini yerine getirmişlerdir. Hoca İshak Efendi, Şam, Trablus ve Haleb, Abdülkerim Efendi ise Cezayir-i Bahr-i Sefid, İzmir ve Biga’da yeni açılan rüşdiye ve sıbyan mekteplerini teftiş etmişlerdir.¹⁸²⁷

Safvet Paşa, 1868 yılında merkeze sunduğu rapora göre vilayetler seviyesinde bir örnek maarif idarelerinin kurulmasını gündeme getirmiştir. Maarif Nazın Safvet Paşa raporunda, taşradaki mahalle mekteplerinin ve rüşdiyelerin İstanbul’dan etkin bir biçimde yönetilmesinin ve denetlenmesinin imkânsız olduğunu Sadrazam Ali Paşa’ya sunmuştur. Taşrada yılda bir defa yapılan mektep teftişlerinin masraflı ve yetersiz olduğunu gören Safvet Paşa, vilayet ve sancak merkezlerinde maarif meclisleri kurulması için planlar yapmıştır. Buna göre her vilayetin merkez sancağının mutasarrıfının ve diğer sancaklarda ise defterdarların riyasetindeki maarif meclisleri ayda iki defa toplanacaktı. Bu meclislerde Maarif Nezareti talimatlarının yerel düzeyde uygulanması, mekteplerin intizamı hususundaki eksikliklerinin giderilmesi gibi mevzular tartışılıp uygulamaya geçirilecekti. Meclislerde görevli azalardan birisi her hafta sırayla rüşdiye ve mahalle mekteplerini teftiş ederek eğitim-öğretimin yeterliliği araştırılacak, talebelerin hal ve hareketleri gözlenecek ve muallimlerin talimatları uygulayıp uygulamadıkları saptanacaktı.¹⁸²⁸

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayımlanmasından önce Maarif Nezareti’de yetersiz de olsa teftiş işlerini yürütmüştür. Hilmi Efendi, 1867 yılı içerisinde nezaret tarafından Tekfurdağı Sancağı dâhilinde hazırdaki sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin

¹⁸²⁴ *Vak’a-nivüs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C.X, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988, s.118.

¹⁸²⁵ BOA., A.}MKT.MHM., 267/91, 16/01/1280 (3 Temmuz 1863).

¹⁸²⁶ BOA., A.}MKT.MHM., 268/30, 19/01/1280 (6 Temmuz 1863).

¹⁸²⁷ BOA., İ.. MVL., 533/23905, 18/01/1282 (13 Haziran 1865).

¹⁸²⁸ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 113-114.

vaziyetlerini teftiş etmek için görevlendirilmiştir. Buna rağmen bu dönemde halen teftiş hizmetinin öneminin tam olarak anlaşıldığını söylemek mümkün değildir.¹⁸²⁹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 1869 yılında yayımlanmasıyla birlikte teftiş hizmetlerinde yeni hükümler getirerek, teftişin nezaretin resmî ve kanuni görevleri arasına girmesini sağlamıştır. Nizamname ile vilayetlerde kurulacak olan maarif meclislerinde görevlendirilecek olan muhakkik ve müfettişler sayesinde taşrada eğitim ve öğretim işlerinin teftiş yolu ile izlenip denetlenmesi ilk defa olarak resmî görevlilerin sürekli sorumluluğu altına verilmiştir.¹⁸³⁰

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin vilayet maarif meclisleriyle ilgili kısmında teftiş ile ilgili hükümleri şöyle sıralanabilir.¹⁸³¹

1) Vilayet maarif meclislerinde ikisi Müslim ve ikisi gayr-ı müslim olarak dört nefer muhakkik ile evliye-i mülhaka merkezlerinde dahi icabına göre bir müslim diğeri gayr-ı müslim olarak iki nefer müfettiş bulunacaktır.

2) Müfettişler “Maârif Nezâret-i Celîlesi’nin intihâb ve istîzânı üzerine bâ-irâde-i seniyye tayin olunur”lar.

3) Muhakkikler ve müfettişler vilayet maarif meclislerinin muvazzaf azalarıdır.

4) Muhakkikler görevleri icabı bir yere teftiş için gittikleri zaman kendilerine harcırah (yolluk) verilecektir. Müfettişlerin harcırahları ise maaşlarına dâhildir.

5) Vilayetlerde kurulacak olan maarif meclisleri vilayet dâhilinde bulunan bütün mektepler, kütüphane ve matbaalara ve diğeri maarif tesislerine nezaret edecek ve mektepleri daima teftiş ederek gerekli ıslahatı yapacaklardır.

6) Maarif müdürleri ve muavinleri vilayet merkezinde bulunan mektep ve kütüphaneler ile birlikte özellikle, idadi, sultanî ve âliye mekteplerini teftiş edeceklerdir.

7) Muhakkikler nöbetleşe vilayet dâhilindeki mektepler ve kütüphaneler ile sancaklarda bulunan müfettişleri teftiş ve tahkik edecekler, konulmuş hükümlere göre mekteplerin yönetilmelerini sağlarlar, yetki sınırları içerisinde kalan tedbirleri sormadan alacaklar ve genel icraatı gerektiren hususları vilayet maarif meclisine arz edeceklerdir. Dönüşlerinde, gördüklerini, düşünceleri ile birlikte, bir layiha (rapor) halinde meclise

¹⁸²⁹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 893, 28 Eylül 1867, s. 2; Berker, *Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)*, s.64; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 49.

¹⁸³⁰ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.5; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 49-50.

¹⁸³¹ “Osmanlı Maârifinin Temeli Sayılan “1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi”, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2014, s. 118-120; Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.4-5; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 50.

sunacaklardır.

8) Müfettişler ise memur oldukları sancaklardaki mektepleri önce üç ayda bir, sonra mekteplerin gerekli düzenlemeleri sağladıktan sonra ise altı ayda bir teftiş edeceklerdir. Sonuçta mekteplerin muhtaç oldukları tertip ve düzenlemeyi, izin almaya lüzum görmeden, yetkileri derecesinde yapacaklardır. Köklü değişiklikler için vilayet maarif meclisine başvuracaklardı. Aylık vukuat jurnallerini de vilayet maarif meclisine bildireceklerdir.

9) Vilayet dâhilindeki muallimler ihtiyaç halinde muhakkik ve müfettişlere başvuracaklardır. Muhakkik veya müfettişlerin bulunmadığı zamanlarda sıbyan mektepleri muallimleri, mesafenin uzaklığına ve yakınlığına göre, rüşdiye veya idadi mektebi muallimlerine, rüşdiye muallimleri ise idadi muallimlerine veya müfettişlere başvuracaktı. Müfettişler de işlerin gereğine göre liva mutasarrıfına yahut vilayet maarif meclisine müracaat edeceklerdir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 1869 yılında yayımlanmasıyla birlikte vilayetlere hemen müfettiş tayinleri gerçekleşmemiştir. Çünkü müfettiş ve muhakkiklerin tayin edilebilmesi için öncelikle vilayetlerde birer maarif meclisinin kurulması gerekmektedir. Maarif meclisleri hemen kurulamadığı için muhakkik ve müfettişlerde hemen tayin edilememişlerdi. 1870’li yıllardan itibaren bazı vilayetlere müfettiş tayinleri yapılmıştır. bu müfettişler genellikle sıbyan mektepleri müfettişi veya hem sıbyan hem de rüşdiye mekteplerini içeren mekatib müfettişi gibi isimlerle anılmışlardır.

Vilayetlerde hepsine müfettişlerin tayin olmamasına rağmen bazı vilayetlere müfettiş tayin edilmiştir. Bu vilayetlerden birisi İşkodra Vilayetidir. 1870 yılında İşkodra Vilayetiyle mülhakatında bulunan sıbyan mekteplerini ıslah etmek, ahaliyi ve çocukları talim ve tedris hususunda bilgilendirerek çocukları eğitime teşvik etmek ve burada kalıcı bir müfettişin istihdamı ile ilgili vilayet tarafından gönderilen tezkireye binaen orada bulunan mekteb-i rüşdiye muallim-i evveli Davud Şükrü Efendi müfettiş olarak tayin edilmiştir. Davud Şükrü Efendi’nin müfettişlik maaşı ise iki bin (2.000) kuruş olmuştur.¹⁸³²

Davud Şükrü Efendi, İşkodra Vilayeti dâhilindeki İşpozi, Podgoriçe, Bar, Ülgün, Leş, Akçahisar, Tiran ve Kavaya kaymakamlıkları;

“idâresinde meskûn ehâlî-i Müslime etfâlinin dahi ta’lîm ve ta’allümlerini teftîş ve tahsisi etmek ve mekâtib-i mevcûde şâgirdânının ber-minvâl-i meşrûh nesek-ı vâhid üzere tedrîslerini muallimlerine tavsiye ve tevdi, eylemek ve icâb

¹⁸³² BOA., ŞD., 205/22, 23/02/1287 (25 Mayıs 1870).

*edecek kütüb ve resâ'ili nezd hükûmetde tedârüki muktezî olan kütüb-hâne mevcûduna ve mekâtibde bulundurulan şâgirdânın 'adedine nisbetle mu'allimlerine göndermek" görevini yerine getirmiştir.*¹⁸³³

Davud Şükrü Efendi vilayetlere tayin edildiğini bildiğimiz ilk müfettişlerden biri olmuştur. Görevi sırasında görevinde gösterdiği başarıdan dolayı 30 Eylül 1876 tarihinde Osmanî nişanına nail olmuştur.¹⁸³⁴ Davut Şükrü Efendi'nin İşkodra Vilayetindeki müfettişlik görevi on yıldan fazla bir süre devam etmiştir. 23 Kasım 1880 tarihinde Maarif Nezareti dâhilindeki Anadolu Mekâtib-i İbtidaiye ve Rüşdiye müfettişliğine tayin edilmiştir.¹⁸³⁵

Yanya Vilayetine de 1870'lerin son yıllarında Cevdet Efendi isminde bir mekatib-i maarif müfettişi tayin edilmiştir. 21 Ocak 1879 tarihli Cevdet Efendi'ye yazılmış olan onun 4 Aralık 1878 tarihinde yazmış olduğu bir şukkadın bahsedilmiştir.¹⁸³⁶ Buna göre Cevdet Efendi'nin bu yıl içerisinde göreve başladığı düşünülebilir. Cevdet Efendi'nin bu görevi uzun sürmemiştir. 1879 yılının son aylarında bu görevi sona ermiştir.¹⁸³⁷

Trablusgarb Vilayeti Bingazi Sancağı'nda rüşdiye mektebinde muallim-i sani ve ders nazırı olarak görev yapan Abdurrahim Efendi 1879 yılında mekatib-i sıbyan müfettişliğine tayin edilmiştir.¹⁸³⁸

Aydın (İzmir) Vilayeti'nde de 1880 yılında mekatib-i sıbyaniye müfettişinin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu yıl maarif meclisinde yer alana azalardan birisi de mekatib-i sıbyaniye müfettişidir. Bu görevi vilayet darülmuallimin mektebi müdürü Hafız Sadık Efendi yürütmekteydi.¹⁸³⁹

6.2.2. Vilayetlerde ilk düzenli görev yapan müfettişler

6.2.2.1. Tayinleri

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gereğince vilayetlerde kurulacak olan maarif meclislerinin muvazzaf azaları olan muhakkik ve müfettişlerin tayin edilmesi hemen gerçekleşmemiştir. Vilayetlere ilk müfettiş tayinleri nizamnamenin yayımlanmasından on

¹⁸³³ Bardhi, *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde (1870–1877 Eğitim) İşkodra Vilayetinde Eğitim*, s. 214-215.

¹⁸³⁴ BOA., DH. SAİDd..., 26/249, s. 249; BOA., MF. MKT., 28/162, 12/05/1292 (16 Haziran 1875).

¹⁸³⁵ BOA., DH. SAİDd..., 26/249, s. 249.

¹⁸³⁶ BOA., MF. MKT., 59/154, 27/01/1296 (21 Ocak 1879).

¹⁸³⁷ BOA., MF. İBT., 13/21, 19/11/1296 (4 Kasım 1879); BOA., MF. İBT., 13/84, 08/12/1296 (23 Kasım 1879).

¹⁸³⁸ BOA., MF. MKT., 63/19, 09/07/1296 (29 Haziran 1879).

¹⁸³⁹ Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, s. 107.

üç yıl sonra 1882 yılından itibaren vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Bu dönemde ve sonraki yıllarda yapılan müfettiş tayinlerinde farklı yollara başvurulduğu görülmektedir. Müfettiş olarak tayin edilen kişilerin meslekleri ve sahip olması gereken hususlar yıllara göre değişiklikler gösterebilmiştir. Bunda maarif müfettişlerinin tayin edilmesi, görevleri gibi hususlarda bir hukukî dayanağın bulunmaması önemli bir neden olmuştur.

Maarif müfettişlerinin tayinlerinde muallim ve müdürlerden tayin edilmiş olmakla birlikte bu görev için her zaman eğitimci olma şartı aranmamıştır. Bundan dolayı mutasarrıf¹⁸⁴⁰, posta sansür memuru¹⁸⁴¹, muhasebe memuru¹⁸⁴², evkâf-ı hümayun mahlulat müdürü¹⁸⁴³, encümen-i teftiş ve muayene azası¹⁸⁴⁴, istişare odası muavini¹⁸⁴⁵, rıhtım kontrol memuru¹⁸⁴⁶, vilayet mektupçusu¹⁸⁴⁷, memur gibi farklı görevleri yürüten kişilerin de maarif müfettişi olarak tayin edilmişlerdir.

Bazen müfettiş olarak tayin edilecek kişilerin bu görev için gerekli şartları taşıyıp taşımadığını tespit etmek amacıyla haklarında tahkikat yapılmıştır. Müfettiş olarak tayin edilecek göreve tayin edilirken sahip olmaları gereken bazı özellikler göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar; liyakat sahibi olmak, dürüstlük, sadakat, yetkinlik, işinin ehli olma, güvenilir olma, gayrimüslim veya azınlık mektepleri teftiş edecek ise teftişe gideceği mekteplerde eğitim verilen dillere vakıf olma ve müfettişin tayin edileceği bölgenin diline vakıf olma gibi hususlardır. Nitekim müfettiş olarak tayin edilen ya da edilecek müfettişler ile ilgili olarak belgelerde “*muktedir, erbab-ı liyakat, erbab-ı iktidar, erbab-ı namus, liyakata malik, ehliyetli, lisana aşina*” gibi tabirler kullanılmıştır.¹⁸⁴⁸

Bazen de Edirne’deki Rum mekteplerini denetlemek amacıyla talep edilen müfettiş adaylarında olduğu gibi imtihanla müfettiş alınması söz konusu olmuştur.¹⁸⁴⁹

¹⁸⁴⁰ BOA., DH.MKT., 2456/5, 09/11/1318 (28 Şubat 1901); BOA., DH.MKT., 532/20, 24/03/1320 (1 Temmuz 1902).

¹⁸⁴¹ BOA., MF.MKT., 531/45, 27/06/1318 (22 Ekim 1900).

¹⁸⁴² BOA., MF.MKT., 116/157, 16/08/1307 (7 Nisan 1890).

¹⁸⁴³ BOA., DH.MKT., 2513/92, 07/04/1319 (24 Temmuz 1901).

¹⁸⁴⁴ BOA., MF.MKT., 577/12, 24/05/1319 (8 Eylül 1901).

¹⁸⁴⁵ BOA., İ.MF., 5/96, 21/09/1317 (23 Ocak 1900).

¹⁸⁴⁶ BOA., MF.MKT., 1157/80, 26/07/1328 (30 Aralık 1903).

¹⁸⁴⁷ BOA., DH.MKT., 2563/72, 20/08/1319 (2 Aralık 1901).

¹⁸⁴⁸ Sevinç Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 30.

¹⁸⁴⁹ BOA., MF.MKT., 754/81, 10/10/1321 (3 Ağustos 1910); Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 30.

6.2.2.2. Tayin olan ilk maarif müfettişleri

Önceki bölümde de belirtildiği üzere 1882 yılından itibaren vilayetlere maarif müdürlerinin tayin olmasıyla birlikte bu vilayetlere maarif müfettişleri de tayin olmaya başlamıştır. İlk olarak Mamuretülaziz, Diyarbekir, Van, Erzurum ve Sivas vilayetlerine müfettiş tayini uygun görülmüştür. Kısa bir süre sonra Edirne vilayeti de maarif müfettişi tayin edilen bu vilayetlere dâhil olmuştur. Vilayetlerde maarif idarelerinin kurulmasına paralel olarak müfettiş tayinleri devam etmiştir. Bu kapsamda ilk tayinlerden sonra Selanik, Yanya, Aydın (İzmir), Suriye, Kosova, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hüdavendigâr (Bursa) ve Karesi (Balıkesir) vilayetlerine de maarif müfettişi tayin edilmiştir.

Vilayetlerde maarif müdürlüklerinin kurulmasıyla birlikte maarif müdürlerinin tayin edilmesine rağmen bazı vilayetlere maarif müfettişi hemen tayin edilmemiştir. 1886 yılına kadar maarif müfettişi tayin edilmiş vilayet sayısı yukarıda belirtildiği üzere on dört olarak tespit edilmiştir. Bu vilayetlerin yanı sıra Manastır, İşkodra, Konya, Halep, Bağdad gibi vilayetlere 1886 yılı itibarıyla maarif müdürü tayin edilmesine rağmen halen müfettiş tayin edilmemiştir.

Tablo 6.1’de de görüldüğü üzere vilayetlere tayin edilen ilk maarif müfettişlerinin çoğunluğu medrese tahsillerinin yanı sıra darülmüallimîn mektebinin rüşdiye ve idadiye şubelerinden mezun olmuş kişilerdir. Sivas Vilayeti Maarif Müfettişi Abdulkadir Gulami Efendi, Selanik Vilayeti Maarif Müfettişi Süleyman Efendi, Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müfettişi İbrahim Efendi’nin medrese kökenli olduğu tespit edilmiş olup bunların medrese sonrası yüksek tahsil için herhangi bir mektebe gidip gitmedikleri tespit edilememiştir. Vilayetlere ilk tayin edilen maarif müfettişleri arasında sadece Mamuretülaziz Vilayetine tayin olan Ali Rüşdi Efendi Mekteb-i Hukuk mezunu olup diğerlerine göre farklı bir meslekten gelmiştir. Karesi Vilayeti Maarif Müfettişi Ali Rıza Efendi’nin ise mezuniyet durumu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Tablo 6.1. Vilayetlere tayin edilen ilk maarif müfettişleri

VİLAYET	MÜFETTİŞ	MEZUNİYETİ	ÖNCEKİ GÖREVİ
Mamuretülaziz	Ali Rüşdü Efendi	Mekteb-i Hukuk	Mahmudiye Rüşdiyesi Muallim-i Evveli
Diyarbakir	Osman Avni Efendi	Medrese ve Darülmuaallimin İdadiye Şubesi	Sultan Selim Rüşdiye Mektebi Riyaziye Muallimliği
Sivas	Abdulkadir Gulami Efendi	Medrese	Müderres
Van	Resul Mesti Efendi	Medrese ve Darülmuaallimin Rüşdiye Şubesi	Basra Rüşdiyesi Muallim-i Evveli
	Mehmed Şevki Efendi	Medrese ve Darülmuaallimin Rüşdiye Şubesi	Van Rüşdiyesi Muallim-i Evveli
Erzurum	Abdülmecid Efendi	Medrese ve Darülmuaallimin Rüşdiye Şubesi	Üsküdar Atik Rüşdiyesi Coğrafya Muallimliği
Edirne	Yunus Efendi	Darülmuaallimin İdadiye Şubesi	Mahmudiye Merkez Rüşdiye Mektebi Coğrafya Muallimliği
Suriye	Tahir Efendi (Cezairi)	Medrese ve Rüşdiye	Ez-Zahiriye Mektebi Muallimliği
Aydın	Ali Rıza Efendi	Rüşdiye Mektebi	İzmir Rüşumat Müfettişliği
Selanik	Abdurrahman Efendi	Darülmuaallimin ve Darülmuaallimin	Alaşehir Rüşdiyesi Muallim-i Evveli
	Süleyman Efendi	Medrese	Müderres
Yanya	Hüseyin Hüsnü Efendi	Medrese ve Darülmuaallimin Rüşdiye Şubesi	Hüdavendigar Rüşdiyesi Muallim-i Evveli
Kosova	Mehmed Vehbi Efendi	Medrese ve Darülmuaallimin Rüşdiye Şubesi	Kalkandelen Rüşdiyesi Muallim-i Evveli
Cezayir-i Bahr-i Sefid	Mahmud Hamdi Efendi	Medrese ve Rüşdiye Muallimliği Ehliyetnamesi	Bursa Rüşdiyesi Muallim-i Evveli
Hüdavendigar	İbrahim Efendi	Medrese	Müderres
Karesi	Mehmed Fahreddin Efendi	Medrese	Balıkesir Rüşdiyesi Muallim-i Sanisi
	Ali Rıza Efendi		Sarıyer Mekteb-i İbtidaisi Müdürlüğü

(BOA. DH.SAİD..., 25/299; 25/315; 72/307; 74/7; 76/79; 81/45; 93/79; 107/411; BOA., ŞD., 863/55, 13/10/1301; 914/44, 22/10/1309; 1041/37, 05/10/1323; BOA., MF.MKT., 84/27, 13/09/1301; MŞH. SAİD, 2694, 1172; SDAO, Sene 1300, s. 303,324; Sene 1301, s. 519,539; Sene 1302, s. 500,513,517,531,552; Sene 1303, s. 427,450,466)

Vilayetlere tayin edilen ilk maarif müfettişlerinden Sivas Vilayeti Maarif Müfettişi Abdulkadir Gulami Efendi, Selanik Vilayeti Maarif Müfettişi Süleyman Efendi, Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müfettişi İbrahim Efendi ve Aydın Vilayeti Maarif Müfettişi Ali Rıza Efendi hariç olmak üzere hepsi bu görevlerinden önce muallimlik yapmış kişilerdir. Muallimlik görevinde bulunanlardan Karesi Vilayeti Maarif Müfettişi Ali Rıza Efendi hariç hepsi rüşdiye mekteplerinde muallimlik yapmış olup Ali Rıza Efendi ibtidai mektebinde muallimlik yapmıştır. Abdulkadir Gulami Efendi, Süleyman Efendi ve İbrahim Efendi'nin muallimlik yapıp yapmadıkları hususunda herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Aydın Vilayeti Maarif Müfettişi Ali Rıza Efendi ise bu görevinden evvel aynı vilayette rüşumat müfettişliği görevinde bulunmuştur.

Vilayetlere tayin edilen ilk maarif müfettişlerinin görev sürelerine baktığımız zaman Tablo 6.2’de de görüldüğü üzere hepsinin 1885 yılı sonundan 1888 yılına kadar geçen süreye kadar görev yerlerinde en az üç yıl görev yapmışlardır. Bu sürenin uzaması ve kısalması bazı zorunlu hallerde değişmiştir. Mesela Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müfettişi Ali Rüşdi Efendi, Yanya Vilayeti Maarif Müfettişi Hüseyin Hüsnü Efendi, Van Vilayeti Maarif Müfettişi Resul Mesti Efendi ve Mehmed Şevki Efendi, Edirne Vilayeti Maarif Müfettişi Yunus Efendi, Aydın Vilayeti Maarif Müfettişi Ali Rıza Efendi, Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Maarif Müfettişi Mahmud Hamdi Efendi görev değişikliği nedeniyle bu görevi bırakmışlardır.

Tablo 6.2. İlk maarif müfettişlerinin göreve başlam ve ayrılma tarihleri

VİLAYET	MÜFETTİŞ	GÖREVE		YENİ GÖREVİ
		BAŞALAMA TARİHİ	AYRILMA TARİHİ	
Mamuretülaziz	Ali Rüşdü Efendi	13 Mayıs 1882	7 Aralık 1885	Eyüb Rüşdiyesi Muallimliği
Diyarbakir	Osman Avni Efendi	13 Haziran 1882	12 Haziran 1888	Lağv
Sivas	Abdulkadir Gulami Efendi	1882	1886	Vefat
Van	Resul Mesti Efendi	30 Mayıs 1882	21 Temmuz 1885	Musul Darulmuallimin Muallimliği
	Mehmed Şevki Efendi	19 Eylül 1884	22 Kasım 1886	Hakkari Maarif Müdürlüğü
Erzurum	Abdülmecid Efendi	20 Mayıs 1882	14 Kasım 1886	Lağvı / Mekteb-i Sultani Farisi Muallimliği
Edirne	Yunus Efendi	25 Şubat 1882	27 Ağustos 1885	Edirne İdadi Mektebi Müdürlüğü
Suriye	Tahir Efendi (Cezairi)	1882	1886	
Aydın	Ali Rıza Efendi	26 Haziran 1882	25 Mayıs 1889	Cezayir-i Bahr-i Sefid Evkâf Muhasebeciliği
Selanik	Abdurrahman Efendi	4 Ekim 1882	13 Temmuz 1884	İstifa / İzmir İdadi Mektebi Müdürlüğü
	Süleyman Efendi	1884	1886	
Yanya	Hüseyin Hüsnü Efendi	13 Temmuz 1882	29 Eylül 1885	Kosova Maarif Müdürlüğü
Kosova	Mehmed Vehbi Efendi	21 Temmuz 1882	14 Kasım 1886	Lağv / Van Maarif Müdürlüğü
Cezayir-i Bahr-i Sefid	Mahmud Hamdi Efendi	1 Nisan 1884	12 Haziran 1885	Bursa İdadi Mektebi Müdürlüğü
Hüdavendigar	İbrahim Efendi	1884	1885	
Karesi	Mehmed Fahreddin Efendi		6 Ocak 1884	Vefat
	Ali Rıza Efendi	1884	1884	

(BOA. DH.SAİDd..., 25/299; 25/315; 72/307; 74/7; 76/79; 81/45; 93/79; 107/411; BOA. ŞD., 863/55, 13/10/1301; 914/44, 22/10/1309; 1041/37, 05/10/1323; BOA., MF.MKT., 84/27, 13/09/1301; 100/83, 14/12/1305; MŞH. SAİD, 2694, 1172; SDAO, Sene 1300, s. 303,324; Sene 1301, s. 519,539; Sene 1302, s. 500,513,517,531,552; Sene 1303, s. 427,450,466)

Diyarbakir Vilayeti Maarif Müfettişi Osman Avni Efendi, Erzurum Vilayeti maarif müfettişi Abdulmecid Efendi, Kosova Vilayeti maarif müfettişi Mehmed Vehbi Efendi ise müfettişlik görevinin lağvı nedeniyle bu görevi bırakmak zorunda kalmışlardır.

Sivas Vilayeti Maarif Müfettişi Abdulkadir Gulami Efendi ile Karesi Vilayeti Maarif Müfettişi Fahreddin Efendi, müfettişlik görevini yürüttükleri sırada vefat etmişlerdir.

6.2.3. Taşra müfettişliklerinin lağvı

Vilayet maarif idarelerindeki müfettişler altı yıl gibi bir süre hizmet verdikten sonra 1888 yılının ikinci yarsısından itibaren vilayetlerde bu görevin lağvedildiği anlaşılmaktadır.

Müfettişliklerin lağvında temel neden olarak malî sıkıntılar önemli bir rol oynamıştır. Şöyle ki vilayetlerde görev yapan maarif müdürlerinin maaşlarının müdürlüklerin sınıf derecelerine göre Suriye Vilayeti gibi maaşı eksik olan maarif müdürleri bulunmaktaydı. Bu durum Kudüs gibi müstakil sancaklar içinde geçerliydi. Ayrıca yeni tayin edilen maarif müdürlerine kaynak bulmak zorunluluğu doğmaktaydı.

Maarif Nazırı Münif Paşa'nın üçüncü dönem maarif nazırlığı döneminde 1887 yılının kasım ayında sadarete gönderdiği yazıda bu durum şöyle anlatılmaktadır.¹⁸⁵⁰

“Maârif müdiriyetlerinin bidâyet-i ihdâsında ehemmiyet-i mevkileriyle is'ârın derecesi nazar-ı itibare alınarak sunûf-ı sâlise üzere belirtilib birinci derece i'tibâr idilen Selanik, Suriye, Bağdad'da üçer ve ikincisine iki bin beşer ve üçüncüsüne ikişer bin gurus maâş tahsis gösterilib irâde-i seniyyesi ser müte'allik etmiş üzerine Suriye Maarif Müdirliğine Şam Müftüsü Mahmud Efendi ta'yin kılınmış ve mûmâileyh birkaç mahalden ma'âş aldığı cihetle kâ'ide-i tasarrufa ri'âyeten iki bin gurus tahsis kılınmış idi. Mûmâileyhin geçende vukû-ı vefâtına mebni yerine diğeri ta'yin ve iğrâm kılınıb fakat Şam-ı Şerifce is'ârın münasebetiyle maâş-ı mezbûrun hadd-ı lâyıkhına iblâğı lazımeden bulunmuş ise de on bir vilâyet maârif müdiriyetine mahsûs olan maâşât kâmilten sarf edilmiş ve karşılık olması cihetiyle birkaç vilâyet maârif müdiri ta'yin edilememiş idi. Geçende görülen lüzûmluğa mebni taşra maârif müfettişlikleri lağv edilib mahsûsâtı dâhi müdirlikler tahsîsâtına kalb edilerek ta'yinlerince ihtiyâc hakikî hüsn iden vilâyetlere maârif müdirleri ta'yiniyle bundan yalnız müdiri olmıyan Diyarbakir müfettişliği ilga' edilmiş idi.

¹⁸⁵⁰ BOA. ŞD., 210/24, 03/08/1305 (15 Nisan 1888).

Muahharen oraya dâhi müdir ta 'yin olunacağı cihetle artık müfettiş istihdâmına lüzum kalmadığından lağvından mevkuf tutulan bin iki yüz gurus ma'âşdan bin yüz gurusunun salif'ül-arz Şam maârif müdiriyeti ma'âşına cemile iki bin beş yüz gurusu iblâğı olan yedi yüz gurusun dâhi Kudüs-ü Şerif veyahûd Adana maârif müdirliklerine zam u tahsîsi nezâret-i çâkeriye tensîb edilmiş olduğundan ma'rûz-ı dâînizin isâbet..... cenâb-ı Sadâret-penâhilerine tevâfuk edildiği hâlde savb-ı kemterîn mezûniyyet i'tâsı husûsuna müsâ'ade-i 'aliyye-i Sadâret-penâhîlerinin sezâ-vâr buyrulması bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü l-emrindir. Fî 9 Rebî'ü'l-evvel Sene (1)305 ve fî 13 Teşrîn-i sâni Sene (1)303 (25 Kasım 1887).

Maârif Nâzırı

(İmzâ)

Vilayetlerdeki müfettişliklerin kaldırılmasında diğer bir sebebin maarif müdürlüklerinin teftiş yetkilerinin olmasına bağlamaktayız. Şöyle ki Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde vilayetlerde kurulacak olan maarif meclislerinin vilayetlerde bulunan mekteplerle kütüphane ve basımevlerine ve bunlar gibi kuruluşlara göz kulak olmak, mekteplerin teftiş ve geliştirilmesi ile ilgili işlere bakmaktır. Bu meclislere başkanlık yapacak olan maarif müdürlerinin müfettiş olmadan da teftiş görevini yapabilecek olması da müfettişlik görevinin lağvedilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Maarif müdürleri, sadece teftişin yapılmasında sorumlu değillerdi. Aynı zamanda yapmış oldukları teftişin neticesinde tutulacak olan raporların tutulup Maarif Nezareti'ne sunulmasından da sorumluydular. Bu durum maarif müdürlerinin çoğu zaman teftiş hizmetini gereği gibi yerine getirememesine yol açmaktaydı. Nitekim Edirne Vilayeti Maarif Müdürü Ziver Bey tarafından 23 Ocak 1902 tarihinde kaleme alınan bir tahriratta; gerek ibtidai mekteplerinin gerekse vilayet merkezlerindeki darülmuallimîn mektebinin teftiş edilmesi konusunda maarif müdürlerine güvenildiğini, ancak bunların hiçbirinin denetim için zaman/fırsat bulamadığını ve çoğunun görevlerini bizzat muallimlere devrettiklerini bildirmiştir.¹⁸⁵¹

Vilayet maarif müfettişlerinin 1880'li yılların sonunda lağvedilmesi Beyrut gibi bazı vilayetlerde uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Beyrut'ta uzun yıllar mekatib-i ibtidai müfettişleri görevlerine devam etmişlerdir. Vilayet merkez maarif idaresinde Abdulbasit

¹⁸⁵¹ BOA., MF. İBT., 110/17, 16/10/1319 (26 Ocak 1902).

Efendi uzun yıllar bu görevi yerine getirmiştir.¹⁸⁵² Abdulbasit Efendi'den sonra bu göreve şehrin ileri gelen ailelerinden Kabbanizâde Mehmed Ali Bey maarif müdürlüğü de maiyetinde bulunmak üzere yedi yüz elli kuruş maaşla bu göreve tayin edilmiştir.¹⁸⁵³ Mehmed Ali Bey'de bu görevde uzun yıllar kalmıştır.

Beyrut Vilayeti'ne başlı Lazkiye Sancağı'nda da maarif idaresinde de 1893 yılının ilk yarısında sancakta mekatib-i ibtidaiye müfettişliği görevini yürüten Şeyh Ali Efendi'nin bu görevden ayrılmıştır.¹⁸⁵⁴ 1895 yılı içerisinde sancakta yeni açılmış olan rüşdiye ve ibtidai mekteplerinin teftişi için biri Şeyh Saib Efendi ile bir diğeri ise eski nüfus memuru Necib Efendi olmak üzere iki müfettiş tayin edilmiştir. Müfettişi evvel olan Şeyh Saib Efendi'ye 600 kuruş, müfettişi sani olan Necib Efendi'ye ise 500 kuruş maaş tahsisi kılınmıştır. Bu müfettişlerin görevlerine dair iki kısımdan meydana gelen bir talimatname yayımlanmıştır.¹⁸⁵⁵ 1897 yılı içerisinde sancak maarif idaresinde görevli iki müfettişten birinin istifası üzerine müfettiş sayısı bire düşmüştür. Var olan tek müfettişlik görevine de sancaktaki rüşdiye mektebinde muallim-i sanilik ve mekatib-i ibtidaiye muallim-i evvelliği yapmış olan Mahmudizade Şeyh Hasan Efendi tayin olmuştur. Müfettiş sayısının bire düşürülmesi üzerine ikinci müfettişten kalan maaş Trablusşam'da tesis olunan inas rüşdiyesine aktarılmıştır.¹⁸⁵⁶

6.2.4. Müfettişlerin vilayetlere yeniden tayin edilmeleri

Vilayetlerde maarif müfettişliklerinin lağvından sonra mekteplerin teftiş görevi maarif müdürleri tarafından yerine getirilmiştir. Vilayetlerde 1890'lı yıllardan itibaren birçok yeni

¹⁸⁵² BOA., MF.MKT., 386/7, 26/09/1315 (18 Şubat 1898).

¹⁸⁵³ BOA., MF.MKT., 480/21, 18/08/1317 (22 Aralık 1899).

¹⁸⁵⁴ BOA., MF.MKT., 175/128, 06/01/1311 (20 Temmuz 1893).

¹⁸⁵⁵ BOA., MF.MKT., 284/20, 04/04/1313 (24 Eylül 1895); BOA., MF.MKT., 317/46, 24/12/1313 (6 Haziran 1896). 1890'lı yılların başından itibaren Lazkiye Sancağında mektepleşme oranında önemli bir artış meydana gelmiştir. Devletin Lazkiye'deki mektep çalışmaları misyonerliğe karşı bir önlemle münhasır değildi. Ayrıca sancak dâhilinde bulunan sahil köyü Behluliye ile dönemin nahiyeleri olan Sahyun ve Beytü's-Şelf gibi Nusayrilerin yaşadığı yerlerde mekteplerin açılması politikası da bunda etkili olmuştur. Bu ahalinin eğitim ihtiyacının karşılanması maksadıyla dönemin mutasarrıfı Mehmed Ziya Bey'in 1890 yılı sonunda merkeze gönderdiği yazısında, sancak genelinde 70 mektep ve 70 mescidin inşa olması gereğini vurgulamıştır. Ancak verilen cevapta Nusayriler için 40 mektep ile 40 mescidin inşa edilmesine karar kılınmıştır. 1891 tarihinde, toplamda belirlenen mescit ve mekteplerin inşasından 21'inin altı ayda tamamlandığını belirtilmiştir. 1893 tarihinin başlarına gelindiğinde, planlanan mektep ve mescitlerin 23'ü tamamlanmış ve geriye her ikisinden 17 tanesi kalmıştır. Yaklaşık iki yıl sonra yani 1895 yılında inşası biten mekteplerin sayısı 37'ye ulaşmıştır BOA., MF.MKT., 317/46, 24/12/1313 (6 Haziran 1896); İlker Kiremit, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 299-302.

¹⁸⁵⁶ BOA., MF.MKT., 361/29, 17/02/1315 (18 Temmuz 1897); BOA., MF.MKT., 363/51, 05/03/1315 (4 Ağustos 1897).

ibtidai ve rüşdiye mektebinin açılması üzerine vilayetler tarafından bu mekteplerin teftişi sorunu ortaya çıkmıştır. Özellikle ibtidai mekteplerinin birçok köy ve nahiyelerde açılmasıyla birlikte Cezayir-i Bahr-i Sefid¹⁸⁵⁷, İşkodra¹⁸⁵⁸, Aydın (İzmir)¹⁸⁵⁹, Sivas¹⁸⁶⁰ ve Diyarbekir¹⁸⁶¹ gibi vilayetlerden mekatib-i ibtidaiye müfettişi talebi üzerine, mekteplerin teftişi maarif müdürü, muavini veya muallimlerin vazifesi olduğundan, vilayetlere ayrıca müfettiş tayininin mümkün olmadığı bildirilmiştir. Bundan dolayı vilayetlerde daimi maarif müfettişi istihdam edilmemiştir.

Vilayet maarif müfettişleri çoğu vilayette bulunmamasına rağmen 1890'lı yıllarda Rumeli'de ve Beyrut gibi bazı vilayetlerde maarif müfettişlerinin görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Bazı vilayetlere 1900'lü yılların ilk aylarından itibaren maarif müfettişleri tayin edilmeye başlamıştır. Mesela Hariciye Nezareti İstişare Odası muavinlerinden Şefik Bey'in bu dönemde Trabzon Vilayeti'ne¹⁸⁶² tayin edildiği anlaşılmaktadır.

6.2.4.1. Rumeli vilayetleri maarif müfettişliği

Sultan II. Abdülhamid döneminde teftiş sisteminin vilayetlerde yaygınlaşması ile ilgili olarak yapılan çalışmalardan birisi de Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Maarif Müfettişliği ihdas edilmesi olmuştur. 1891 yılında kurulan bu müfettişlik, Edirne, Selanik, Yanya, Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetlerini kapsamaktaydı. Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Maarif Müfettişliği'nde görev yapacak müfettişlerin görev alanı, görevleri ve yetkileri ile ilgili 30 Mayıs 1891 tarihinde on bir maddelik bir talimatname yayımlanmıştır.

Talimatnameye göre,¹⁸⁶³ Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Maarif Müfettişliği'nde görevli;

1) Müfettişler, Maarifi Umumiye Nizamnamesi'nin hükümlerini, emir ve talimatları uygulamaya dikkat edecektir. Maarif ile ilgili her türlü gelir ve giderleri tetkik ve tahkik edilecektir. Gerekli durumlarda özel ve acil durumları telgraf veya yazı ile Maarif Nezareti'ne ileteceklerdir.

¹⁸⁵⁷ BOA., MF.MKT., 274/25, 27/01/1313 (20 Şubat 1895).

¹⁸⁵⁸ BOA., MF.MKT., 315/70, 01/12/1313 (14 Mayıs 1896).

¹⁸⁵⁹ BOA., MF.MKT., 378/56, 07/07/1315 (2 Aralık 1897).

¹⁸⁶⁰ BOA., MF.MKT., 385/57, 19/09/1315 (11 Şubat 1898).

¹⁸⁶¹ BOA., MF.MKT., 600/24, 12/10/1319 (22 Ocak 1902).

¹⁸⁶² BOA., İ.MF., 5/96, 21/09/1317 (23 Ocak 1900); BOA., MF.MKT., 492/47, 12/11/1317 (14 Mart 1900).

¹⁸⁶³ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maarif Nezareti Heyet-i Teftişine Kalemi (MF.HTF.)*, 1-2, 21/10/1308 (30 Mayıs 1891); Nurdoğan, *Rumeli'de Maarifin Teftişi*, s. 216-217; Seyit Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2019, s. 303.

2) Müfettiş, doğrudan doğruya Maarif Nezareti'nin idaresinde bulunan bütün mekteplerin idare ve eğitim-ğretim usulleri bakımından teftişi ile ilgili olarak, resmi programlarını ve özel durumlarını düzenlemeye ve ıslah etmeye gayret ve dikkat edeceklerdir. Özel mektepleri ise Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine ve ilgili diğer hükümlerine göre idare olunup olunmadıklarını tahkik edip gereken tedbirleri alacaklardır.

3) Müfettişler görev alanlarındaki maarif meclisi ve komisyonlarını da teftiş edeceklerdir. Buralarda görev yapan idareci ve muhasebe memurlarının istenilen vasıflara sahip olup olmadıklarını tahkik eyleyecek ve gerekeni Maarif Nezareti'ne bildirecektir.

4) Müfettişler irade-i seniyye ile maarife terk olunan vakıflara ait gelirlerin tespitini yapacaklardır. Yeni mekteplerin kurulması ve inşası için teşvikte bulunacaklardır. Darülmuallimîn şehadetnamesine sahip ve istenilen vasıflarda muallimler temin ve istihdam edilmesine dikkat edeceklerdir.

5) Müfettişler teftiş esnasında maarife ait taşınmazların ahz ve sarfına memur olanların zimmeti veya taht-ı idaresinde bulunan sandıkta açık tespit ederlerse hesap kayıtlarında hile ve fesad karıştırdığını hissederlerse derhal Maarif Nezareti'nin izni ile alacağı emir üzerine o memurun usulüne uygun bir şekilde işten el ektirilmesini sağlayacaktır

6) Müfettişler, maarif idarelerinde tutulan muhasebe kayıtlarını, maarif sandıkları yevmiye defterlerini, taşınmazlara ait hesapları ve diğer mali hususları her zaman tetkik ve teftiş ile görevlidirler.

7) Müfettişler bir yerden bir başka yere gittiklerinde görevlerini yapmak üzere Maarif Nezareti'nden aldıkları emri gittikleri yerdeki mülkî amire ibraz ederek derhal teftişe başlayarak lüzum gördüğü tüm evrak ve kayıtları inceleyecektir. Sandıklardaki ve diğer sayımını yapacağı paralar hususunda hiçbir memurun onayına muhtaç değildir. Paraların sayımı esnasında vilayet idare meclisiyle maarif meclisinden birer aza ve kayıtlar ve evrakın teftişinde ise maarif müdürü ve muhasebe memuru ve sandık eminden ihtiyaç duyulanlar hazır olacaklardır.

8) Müfettişlerin talep etmeleri halinde maarife bağlı görev yapan memurlardan her kim olursa olsun görevlerine ait defter, hesap kayıtları ve diğer evrakları ile maarif sandığında mevcut para ve senetleri tamamıyla ve hemen ibraz edilmek zorundadır. Her hangi bir durumda her türlü bilgi ve belgeyi sunacaklardır. Aksi halde bu memurlar emirleri dinlememiş kabul edilerek haklarında gereken muamele yapılacaktır.

9) Müfettişler 1300 senesinden 1315 senesine kadar geçen sürede gerek mal sandıkları zimmetinde kalan meblağın ve gerekse maarife verilmiş aşar senetlerine ait tedbirleri almak, menafi ve maarif hisselerinin suret-i istihsaline dair olan nizamnamenin 10. ve 11. Maddeleri gereğince 1305 senesinden sonraki varidatından aşar kısmı için ziraat bankası sandık ve şubelerine ve emlak vergisinden olan kısmı için de mal sandıklarına ait gereken vazifeleri de teftiş ve takip edecektir.

10) Müfettişler, her vilayetin teftişi sona erdiğinde yapmış oldukları teftişe ait sıra numaralı beyannameler ile Maarif Nezareti'ne arz edeceklerdir. Aynı şekilde her senenin sonunda tahsil derecesi, mal ve mülke ilişkin uygulamalar ile gerekli ıslahata ve maarife ilişkin her çeşit gelir, yardım ve masraflarla ilgili Maarif Nezareti'ne iki mufassal beyanname takdim edeceklerdir.

11) Müfettişler, ihtiyaç görülmesi halinde vazifeleriyle alakalı hususlarda mülkî amirlere müracaat edecek ve talimatta açıklanmamış bir iş zuhur ettikçe gereğ ile Maarif Nezareti'nden izin isteyeceklerdir.

Rumeli Vilâyât-ı şahanesi Maarif Müfettişliğı kapsamında Edirne, Selanik, Yanya, Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetlerinde vazifeli müfettişler görev yapacakları bölgelerde öncelikle Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümlerinin uygulanmasına dikkat edecek, ardından sermaye eksikliğinden kaynaklanan sıkıntıları ortadan kaldırmak üzere maarife ait gelir ve giderlerin kullanılma ve harcama şeklini inceleyeceklerdi. Talimatname ayrıca mekteplerdeki eğitim-ğretim hizmetinin kanun, tüzük, yönetmelik ve programlara uygun biçimde yürütülmesini sağlamak ve gayrimüslim ile yabancı mekteplerin nizamname ve kararlar muvacehesinde idaresini temin etmek gibi teftiş mekanizmasının standart maddelerini de kapsamaktadır. Müfettişlere bölgedeki mekteplerin bu şartları yerine getirip getirmediğini tespit etmenin yanı sıra, maarifin diğr yönetim kademelerinde görev yapan yetkililere ilişkin inceleme, soruşturma ve değerlendirme yapma hakkı da tanınmıştır. Bu teftişler neticesinde yerel maarif yetkililerinin hükümetin bilgisi ve onayı haricinde bölgedeki gayrimüslim unsurların ayrılıkçı faaliyetlerine göz yuman birtakım davranışları engellenebilmiştir. Maarif müdürlerinin en önemli görevlerinden birisi azınlık ve gayrimüslim mekteplerinde Osmanlı sistemi ve değerleri aleyhinde eğitim verilmesini engellemekti. Buna rağmen Rumeli Vilâyât-ı şahanesi Maarif Müfettişliğı müfettişlerinin Kosova Vilayeti'nde yaptıkları denetimler neticesinde *“birtakım eşhs-ı muzırının arzu-i*

vicdanilerine hâdim olacak” tarzda hareket ettiği tespit edilen Maarif Müdürü Kenan Bey görevinden alınmıştır.¹⁸⁶⁴

Talimatnamenin beşinci maddesine göre ise, gelirleri maarife ayrılmış evkâf hasılatının suistimalini engellemekle vazifelendirilen müfettişler, ayrıca hem bölgede eğitimin yayılmasına, mekteplerin ıslahına ve çoğaltılmasına hem de darülmuallimîn mezunu muallimlerin mekteplerde istihdamını temine çalışacaklardı. Sultan II. Abdülhamid döneminde yeni bir ivme kazanan eğitim kampanyası için sürekli ve kalıcı bir gelir akışı yaratmak konusundaki duyarlılığa paralel olarak talimatnamenin altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu maddeleri; müfettişlerin eğitim gelirlerine, maarif sandıklarına ve muhasebede çalışan memurlara karşı göstermesi gereken hassasiyeti yansıtmaktadır. Bu hassasiyetin önemi, talimatnamenin akabinde Rumeli’ye gönderilen teftiş heyetlerinin raporlarından anlaşılmaktadır. Nitekim müfettişler Rumeli vilayetlerinde bilhassa (i) pek çok sancağın maarif sandıklarının az ya da çok açık göstermesi, (ii) Selanik örneğinde olduğu gibi hesapların doğru düzgün verilmemesi hususlarında hayli sıkıntı çektiklerini rapor etmişlerdir.

1900 yılında, mekteplerde verilen eğitim öğretimin niteliğini artırmak, köy ve kasabalarda yeni mektepler açmak suretiyle bölgede yaşayan müslüman çocukların öğrenim görmelerini sağlamak amacıyla Maarif Nezareti’nden görevlendirilen bir kişinin yanında, vilayet maarif müdürleri ile ilmiye ve mülkiyeden birer kişinin katılımıyla bir teftiş heyeti oluşturulmuştu. 26 Kasım 1900 tarihinden itibaren Edirne ve Selanik vilayetlerinde çalışmalarına başlayan bu heyetin azaları; Manastır eski naibi Avni Efendi, idadi ve maarif müdürlükleri yapmış olan Kâzım Efendi, Meclis-i Maarif azalarından Vasfi Efendi, Abdülatif Efendi, Hüseyin Şükrü Efendi, eski naiblerden Fehmi Efendi, sabık mutasarrıf Hakkı Efendi ve Evkâf Mahlulat Müdürü Faik Efendi idi. Bunlar arasından, daha önce Rumeli’de görev yaptığı gerekçesiyle Hakkı, Fehmi, Avni ve Abdülatif Efendiler Yanya ve İşkodra vilayetlerinde, bölgeye aşina olmaları nedeniyle Faik ve Hüseyin Şükrü efendiler Edirne ve Selanik vilayetlerinde ve Arnavutça’ya hâkimiyeti dolayısıyla da Kâzım ve Vasfi Efendiler Kosova ve Manastır vilayetlerinde görevlendirilmiştir.

Bilhassa Rumeli’ye gönderilen teftiş heyetlerinin Müslüman halkın eğitimi yönünde vaaz ve nasihat vermesi, devletin eğitim kampanyasına yönelik yayınlanan yasa, tüzük ve

¹⁸⁶⁴ Nurdoğan, *Rumeli’de Maarifin Teftişi*, s. 200-201.

yönetmeliklerin pratik uygulama alanını oluşturmak amacıyla düşünülmüş yöntemler arasındaydı.

Bununla birlikte teftiş heyeti bölgedeki denetimlerinin nihayetinde, hem Osmanlılığı benimsetme çabasının hem de Batı'yla aradaki duvarları kaldırma arzusunun bir uzantısı olarak görülebilecek idadiler için Rumeli'de henüz ortamın uygun olmadığı ve öncelikle ilk mekteplerin açılması gerektiği neticesine ulaşmıştı.

6.3. Maarif Müfettişlerinin Görev Ve Yetkileri

Günümüzde eğitim müfettişleri; kendilerine verilen yetki doğrultusunda rehberlik, denetim, inceleme, soruşturma, ön inceleme, araştırma, izleme-değerlendirme ve diğer görevleri yerine getirir.¹⁸⁶⁵ Osmanlılarda ilk müfettişler daha çok muallimlerin yeterliklerini tespit etmek, rehberlik yapmak amacıyla görev yapmışlardır. Sonraki yıllarda mektep ve muallim sayısında meydana gelen artışa paralel olarak müfettişlerin görevlerinde de artışlar meydana gelmiştir. Rehberlik görevlerinin yanı sıra denetim, inceleme, araştırma, teftiş gibi değişik görevler üstlenmeye başlamışlardır.

6.3.1. Rehberlik ve iş başında yetiştirme

Rehberlik, bireye kendini anlaması, çevredeki olanakları tanınması ve doğru kararlar vererek çözünü gerçekleştirebilmesi için yapılan profesyonel ve sistematik bir yardım sürecidir.¹⁸⁶⁶ Rehberlik görevi maarif müfettişlerinin mekteplerde faaliyetlerinde yol göstermek, programlar oluşturmak, eğitim-öğretim ile diğer çalışma ve uygulamalarda, kaynakların etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamak, verimliliği artırmak, mevzuata uygunluğu sağlamak, eğitim-öğretim düzeyini yükseltmek ile denetim ve rehberlik çalışmaları sırasında görevlileri bilgilendirmek, onları hizmet içinde yetiştirmek için yapılan her türlü meslekî yardım ve önerileri kapsayan hizmetler bütünüdür. Müfettişler, her türlü faaliyette rehberlik yaklaşımını ön planda tutar. Gelişimin sürekliliği ve yaşam boyu öğrenme esasına dayalı, kurumsal ve bireysel potansiyelin en üst düzeye çıkarılması ve hizmetlerde verim ve kalitenin artırılması amacıyla gerekli destek sağlanır.¹⁸⁶⁷

¹⁸⁶⁵ *Bakanlık Maarif Müfettişleri Görev Standartları*, Millî Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara, 2022, s. 3; *Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Müfettişleri Yönetmeliği*, Resmi Gazete, S. 31765, 1 Mart 2022, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/03/20220301-9.htm> (03/09/2022).

¹⁸⁶⁶ Yıldız Kuzgun, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, ÖSYM Yayınları, Ankara, 1991, s.5.

¹⁸⁶⁷ *Bakanlık Maarif Müfettişleri Görev Standartları*, s. 3.

Osmanlılarda maarif sisteminde teftiş alanında ilk yıllarda görev yapan kişilere muin denilmiştir. Muin kelimesi yardımcı, yardım eden anlamlarına gelmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere ilk yıllarda müfettişlik mekteplerde görevli idareci ve muallimlere yardımcı olacak, yol gösterecek, rehberlik edecek bir memuriyet olarak düşünülmüştür.¹⁸⁶⁸ Müfettişlerin rehberlik görevi sonraki dönemlerde yayımlanan talimatnamelerde de yer almıştır.

II. Meşrutiyet döneminde 1910 yılında yayımlanıp yürürlüğe giren *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Ta'limatta*¹⁸⁶⁹ müfettişlerin görevleri tahkikat (inceleme-soruşturma), teftiş ve vesaya icrası olmak üzere üç ana başlıkta toplanmıştır. Talimata göre müfettişlerin vesaya icrasına göre gezdikleri köy ve kasabalarda halka eğitim ve öğretim konularında rehberlik ederek gerekli açıklamaları yapacaklar, tavsiyede bulunacaklardır. İbtidai müfettişlerinin görev tanımı içinde halkı bilgilendirmek ve halkla ilişkiler olduğu anlaşılmaktadır. Böylece ibtidai müfettişleri vasıtasıyla vatandaşa eğitim-öğretim alanında bir rehberlik yapılmasının uygun görülmüştür.¹⁸⁷⁰

Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Ta'limat'tan dört yıl sonra yani 1914 yılında yayımlanan *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*'de¹⁸⁷¹ müfettişlerin rehberlik rolü ile müfettişlerin talim ve irşat hususundaki vazifeleri arasında yer verilmiştir. İlgili talimata göre müfettişler zaman zaman derslerde ve imtihanlarda hazır bulunarak ibtidai mektebi muallimlerine usulu talim ve terbiye hakkında gördükleri noksanlara dair öğütler vererek onların bu konuda bilgilendirilmesi hususunda rehberlik yapacaklardır.

6.3.2. İnceleme ve araştırma

Müfettiş, alandan gelen bir uzman olarak, sistemin ve süreçlerinin geliştirilmesine katkıda bulunacak inceleme ve araştırmalarda görev alan bir yönetim personeli'dir.¹⁸⁷² İnceleme, bir konunun her yönü ile dikkatle, özenle ve titizlikle gözden geçirilmesidir. Bir olay veya olguyu ele alıp özelliklerini, ayrıntılarını anlatmaya, öğrenmeye ve açıklamaya

¹⁸⁶⁸ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.66.

¹⁸⁶⁹ *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Ta'limat*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326.

¹⁸⁷⁰ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.57-59; Mehmet Emin Usta-Fatma Özmen, "1910/1911 Tarihli İlkokul Müfettişlerinin Görevlerine Dair Yönerge'nin Günümüz Eğitim Teftişi Uygulamaları ile Karşılaştırılması", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 14 (1), Van, 2017, s. 1559; Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 24.

¹⁸⁷¹ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330, md. 11.

¹⁸⁷² Nihat Bilgen, "Teftişin İşlevi", *Millî Eğitim Bakanlığı Yeni Bir Teftiş Anlayışı Yapı ve İşleyişi Panel*, Tem-Sen Yay., Ankara, 2004, s. 45.

çalışmaktır. Teftişte inceleme, teftiş edilen birim veya olayı ayrıntılarıyla tanımaya çalışma eylemidir.¹⁸⁷³

Osmanlı teftiş sisteminde maarif müfettişlerinin inceleme ve araştırma ile ilgili görevleri Mekâtib-i İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat, *Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dair Ta'limatnâme* ve Tedrisât-ı İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatnâme'den tespit edilebilmektedir. Bu talimatnamelere göre maarif müfettişlerine mekteplerin fiziki durumu, mekteplerdeki eğitim-öğretimin durumu ve köy ve kasabalarda açılacak olan mekteplerin tespiti ile ilgili inceleme ve araştırma görevi verilmiştir.

Mekâtib-i İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limatta ibtidai müfettişlerinin görevlerinden biri olan; tahkikat (inceleme/soruşturma) görevi, müfettişlerin köy köy gezerek söz konusu yerleşim yerlerinde kaç dersliğe ihtiyaç duyulduğunu saptamalarıdır.¹⁸⁷⁴ Bu kapsamda ibtidai müfettişleri, mektep inşa edilmesi düşünülen arsaların uygun olup olmadıklarını belirleyecekti. Kasaba ve köylerde mektep binalarının kaç bölümden oluşacağına ve kaç sınıflı inşa edileceğine talimatname hükümlerine uygun olacak şekilde müfettişler karar vermekteydiler. Ayrıca köy ve şehirlerde mektep binalarının şartlara uygun bir şekilde yapılıp yapılmadığını kontrol edeceklerdi. Mektep binasının talebe mevcuduna uygun olup olmadığı, tamirata ihtiyacı olup olmadığı ve mektebin sıhhi şartları taşıyıp taşımadığı da onların sorumluluğundaydı.¹⁸⁷⁵

İbtidai müfettişlerinin binaların fiziki durumlarıyla ilgili olarak ayrıca mektep dâhilinde misafirhane, kahvehane gibi talebelerin terbiyesini ve mektebin sağlık durumunu olumsuz etkileyecek yerlerin açılmamasına dikkat edeceklerdi.¹⁸⁷⁶

İbtidai müfettişleri mekteplerdeki sıra ve masaların, muallim kürsüsü ve yazı tahtası gibi malzemelerin ihtiyaca cevap verip vermediğini, bunların iyi bir şekilde muhafaza edilip edilmediğini belirleyip eksiklerin tamamlanması için de maarif müdüriyetine bilgi vermeleri isteniyordu. Bunlar dışında, ders kitapları, yazı ve resim defterleri, kalem, yazı hokkası, harita gibi ders araç gereçlerinin mevcut olup olmadıklarını kontrol edip tamamlanmasına çalışıyorlardı. Ayrıca fakir çocukların ders araç gereçlerinin ücretsiz verilmesi için bir liste yapıp vilayete göndermeleri gerekiyordu.¹⁸⁷⁷

¹⁸⁷³ Haydar Taymaz, *Eğitim Sisteminde Teftiş – Kavramlar, İlkeler, Yöntemler-*, Ankara, 1997, s.60-62.

¹⁸⁷⁴ Usta- Özmen, *1910/1911 Tarihli İlkokul Müfettişlerinin Görevlerine Dair Yönerge'nin Günümüz Eğitim Teftişi Uygulamaları ile Karşılaştırılması*, s. 1555.

¹⁸⁷⁵ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.207-210; Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 23.

¹⁸⁷⁶ *Tedrisât-ı İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatnâme*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330, md. 9.

¹⁸⁷⁷ Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.207-210; Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 23.

Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dair Ta'limatnâme'ye göre mektep binalarının inşaat ve tamiratını tetkik etmek müfettişlerin esas vazifeleri arasında yer almaktaydı.¹⁸⁷⁸

Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat'a göre ibtidai müfettişlerinin eğitim-öğretime yönelik teftişte, öğretimin verilmesi ile ilgili olarak gerek programa uygunluğu yönünden teftiş yapacak gerekse talebelerin öğrenme düzeyini inceleyeceklerdir. Muallimlere gereken rehberlik görevi yapıldıktan sonra ayrıca muallimlere yönelik ders yönetimi ve anlatım konusunda konferanslar vereceklerdir. İkinci teftişte muallimlerin kendilerine yapılan rehberliğe uygun davranmadığının görülmesi ya da muallimlerin yetersizliği durumunda hemen vilayet maarif müfettişi bilgilendirilecektir. Teftiş sırasında meşrutiyetin ve Osmanlı olmanın gereklerin yerine getiriliyor olmasına özellikle dikkat edilecektir. Müfettişler ayrıca ibtidai mekteplerinde Meclis-i Kebir-i Maarif'in tasvip etmediği ve yasakladığı kitapların kullanılmasına müsaade etmeyeceklerdi.¹⁸⁷⁹

Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme'ye göre müfettişler, teftiş sırasında derslerde ve imtihanlarda hazır bulunarak talebelerin bilgi seviyelerini ölçeceklerdi. Bu ölçümler sırasında mektepteki derslerin müfredata uygun bir şekilde yapıp yapılmadığını teftiş edeceklerdi. Mektepte Kanun-ı Esasiye, devlet ve memleketin menfaatlerine veya Osmanlılık hissiyatına aykırı öğretim yapıldığını gördükleri takdirde, soruşturma başlatıp durumu mülki idareye tevdi ederek, maarif müdürünü haberdar edeceklerdi. Eğitim ve öğretim hakkında gördükleri eksiklikleri ise, muallimlere özel olarak bildirip gerekli uyarılarda bulunuyorlardı. Gerekli görülürse teftiş mahallinde (mektepe veya mektebin bulunduğu köyde) birkaç gün kalarak muallime öğretim yöntemleri hakkında açıklayıcı dersler vereceklerdi. Öğretim yöntemleri hakkında görülen eksiklikleri her ders için ayrı ayrı olmak üzere kayıt altına alıp bunların düzeltilmesi için hangi uyarı ve önerilerde bulunduklarını maarif müdürlerine ileteceklerdi.¹⁸⁸⁰

Müfettişler ayrıca muallimleri talebenin terbiyesindeki zayıf noktaları hakkında takviye edecek ve bu hususlarla ilgili gerekli izahı yapacaktır. Bununla birlikte mektepte beden ve din eğitimine önem verilmesi gerektiğini muallimlere anlatıp; azim ve irade sahibi çocuklar yetiştirmek

¹⁸⁷⁸ *Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dair Ta'limatnâme*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330, md. 1.

¹⁸⁷⁹ *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat*; Usta- Özmen, 1910/1911 Tarihli İlkokul Müfettişlerinin Görevlerine Dair Yönerge'nin Günümüz Eğitim Teftişi Uygulamaları ile Karşılaştırılması, s. 1555.

¹⁸⁸⁰ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 9,11; Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 23.

için çocukların bedenini, kalbini, ciğerlerini, ellerini, kollarını bacaklarını işletmek; hava ve ışıktan bol bol faydalandırmak, aktif ve canlı olmalarını temin için oyuna yönlendirmek; din, devlet ve vatan yolunda hayatından vazgeçecek kadar fedakârlık göstermekten çekinmeyecek kuvvetli ve idealist bir nesil meydana getirmek gerektiğini muallimlere tavsiye etmekle sorumluydular. Talebelere ciddi bir askeri terbiyeye esas olacak şekilde talimler icra edilmesi için muallimlerin dikkatlerini çekip, yaptırımları gerekmektedir.¹⁸⁸¹

1914 yılında ibtidai mekteb müfettişlerinin görev ve yetkilerini belirten talimatnamede müfettişlere, ibtidai mekteb talebelerine askeri eğitim verilmesini sağlamak gibi bir sorumluluk yüklenmiştir. Yani müfettiş, talebelere askeri talim yaptırılmasını muallime öğretecek; muallim de bunu yaptıracaktır. Ayrıca, bu talimatnamede, canlı, aktif, din ve devlet yolunda hayatını feda etmekten çekinmeyecek kadar güçlü ve idealist nesiller yetiştirmek gerektiğini müfettişler muallimlere tavsiye etmekle görevlendirilmişlerdir. Daha önceki talimatnamelerde müfettişlerin böyle bir görev ve sorumluluğundan bahsedilmemiştir. Ancak 1914 tarihli bu talimatnamede, bu durum açıkça belirtilmiştir. Aslında bu durum çok da şaşırtıcı değil. Malum olduğu üzere I. Dünya Harbi 1914 yılında başlamıştır. Devletin içinde bulunduğu savaş atmosferi eğitim sistemine de yansımıştır.

6.3.3. Denetim (teftiş) ve değerlendirme

Denetim; kamu kurum ve kuruluşlarının her türlü faaliyet, hizmet, iş ve işlemlerinin mevzuata, harcamaların ve malî işlemlere ilişkin karar ve tasarrufların ama ve politikalara, program ve stratejik planlara uygunluğunu, kaynakların etkili, ekonomik ve verimli olarak kullanılıp kullanılmadığını, takip eden personeli eğitici, öğretici, usulsüzlükleri önleyici ve hataları düzeltici bir yöntemle sorunların çözümü ve hizmetlerin başarı ile yürütülmesi konusunda rehberliği amaç edinen idareye yardımcı insan ve sistem odaklı bir faaliyettir. Günümüzde Milli Eğitim Bakanlığı'nda denetim görevi hizmetlerin süreç ve sonuçlarının denetimi, mektep/kurum denetimi ve makam olurlarına dayalı (mucipli) öğretmen denetimi uygulamalarını kapsamaktadır.¹⁸⁸²

Denetimin ve değerlendirmesinin gayesi, önceden tespit edilmiş amaçları gerçekleştirmek, bu amaçların gerçekleştirilmesi doğrultusunda plânlanan ve yürütülen etkinlikleri sürecin her aşamasında bilimsel esaslara ve objektif kriterlere göre ölçmek ve

¹⁸⁸¹ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatnâme*, md. 11; Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 23-24.

¹⁸⁸² *Bakanlık Maarif Müfettişleri Görev Standartları*, s. 3-4.

değerlendirmek; öğretme-öğrenme sürecini geliştirmek için gerekli önlemlerin alınmasını ve düzenlemelerin yapılmasını sağlayıcı çalışmalarda bulunmaktır. Bununla beraber, uygulamaların en iyi ve doğru olanında beraberliği sağlamak; devletin sürekliliği için eğitimi etkili kılmak; öğretmenlerin yeterliliğini artırırken, eğitim ortamının iyileştirilmesine katkıda bulunmak; niteliğin yükseltilmesi ile verimin artırılmasında, programların ve öğretimin geliştirilmesinde çaba harcamak, hizmet sırasında vasıfları olan elemanların üst görevlere hazırlanmasında ve getirilmesinde seçici rol almak suretiyle yönetimi güçlendirmek, teftiş ve değerlendirmenin başlıca amaçlarındandır.¹⁸⁸³

Osmanlılar döneminde maarif müfettişlerinin teftiş ile ilgili görevleri, muallimlerin teftişi, mekteplerin teftişi, ders aletleri ve kitapların teftişi, sağlık teftişi ve teftiş ile ilgili diğer görevler olmak üzere beş ana başlıkta ele alınabilir.

6.3.3.1. Muallimlerin teftişi

Müfettişler, muallimleri teftişleri sırasında muallimlerin temel görevlerinden biri olan sınıf düzeni, mektebin eksikliklerinin tamamlanmış olup olmadığı tamamlanmamış ise bu hususta gerekli girişimlerde bulunulup bulunulmadığı, talebenin temizliğine dikkat edilip edilmediği, beden ve din eğitimine itina gösterip göstermediği, muallimin müfredatı uygulamakta başarılı olup olmadığını, derslerdeki verimliliğini yani talebenin bilgisini arttırıp arttırmadığını, derslerdeki başarısını, hangi derslerde başarı gösterdiği; hangilerini ihmal ettiğini, hangilerini hiç uygulamadığını incelemektir. Bunun dışında muallimlerin ders esas ve usulleri ile öğretim yöntem ve metotlarına hâkim olup olmadığını, mesleğine karşı gösterdiği hassasiyeti ve muallimlik haysiyetini muhafazaya özen gösterip göstermediğini, muallimin mektebin ilerlemesi hakkındaki görüşlerinin neler olduğunu da tetkik etmekteydiler.¹⁸⁸⁴

Müfettişler teftiş sırasında muallimlerin resmi müfredata aykırı eğitim-öğretim yapıldığını ve muallimlerin elinde Maarif Nezareti veya idareleri tarafından onaylı şahadetnâme (diploma) bulunmadığını tespit etmeleri halinde durumu valiye ve maarif nazırına bildireceklerdi. Maarif Nezaretince okutulması yasak olan herhangi bir kitabın

¹⁸⁸³ *İlköğretimde Denetim ve Performans Değerlendirme Esasları*, Millî Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara, 2004, s. 67-68.

¹⁸⁸⁴ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 24-25.

okutturulduğu tespit edilirse durum derhal valiye bildirilecek ve bu kitaplar toplattırılacaktı.

1885

Müfettişlerin muallimler ile ilgili en önemli görevlerinden birisi de muallimlerin görevleri hususunda ihmalini, pedagojik yetersizliğini ve ahlaka uygun olmayan davranışları hususunda herhangi bir bilgi edinmeleri halinde ilgili muallim hakkında derhal tahkikata başlayacaklardı. Yapılan tahkikat neticesinde alınan ifadelere ait evrakları maarif müdürüne göndereceklerdi.¹⁸⁸⁶ Müfettişler teftiş esnasında, şahit dinlemeye lüzum görürse, her şahidi ayrı ayrı dinlemek ve hakkında soruşturma yapılan memur veya muallime itham edilen Şeyin sebebini her Şahide hakikati ortaya çıkaracak şekilde sorup, şahitlerin ifadelerini aynen zapt ederek soruşturmanın her sayfasını mühürleyerek numaralandırmak zorundaydılar. Müfettişler, soruşturma evrakını Maarif Nezareti'ne sunduklarında yalnız durumu arz etmekle yetinmiyorlar; durumu tarafsız bir şekilde, sebep ve sonuçlarıyla bir özet halinde tanzim ediyorlardı. Soruşturma sonucunda, muallimin vazifesini hakkıyla yapmadığı görüldüğünde, müfettiş gereken uyarıyı yapmaktaydılar. Fakat ilgili muallimin işlediği suç daha ağır bir cezayı gerektiriyorsa, bu durumu nedenleriyle birlikte Maarif Nezareti'ne bildirmesi gerekmektedir. Müfettişler, muallim veya memurun memuriyetine devamında bir mahzur görürlerse sorumluluğu üstlenerek o muallime veya memura işten el çektirebiliyordu. Böyle bir durum oluştuğunda vaziyet derhal sebepleriyle birlikte nezarete ve vilayete bildirilmekteydi.¹⁸⁸⁷

Muallimlerin asli görevleri dışında ikinci bir işle meşgul olmaları yasaktı. Ayrıca bunların mesleki haysiyetlerini ihlal edecek hal ve hareketlerden sakınmaları gerekmektedir. Bu durumlarda müfettişler tarafından tedkik edilmekteydi.¹⁸⁸⁸ Müfettişler ayrıca muallimlerin maaş işlemlerini de kontrol etmekteydiler. Muallimlerin maaşlarını düzenli bir şekilde alıp almadıklarını tahkik edip maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesi ile ilgili noksanlar olursa bu durumun düzeltilmesi için çaba sarfetmekteydiler.¹⁸⁸⁹

Müfettişler muallimleri teftişi sırasında özellikle dersin önem durumuna dikkat etmekteydiler. Teftiş dersin önemine binaen yapılacak ve muallimin anlattığı dersin talebeye faydası ve talebenin gelişimine katkısı açısından ele alınacaktır. Ayrıca Teftiş sırasında

¹⁸⁸⁵ *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat*; Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, s.210.

¹⁸⁸⁶ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 9.

¹⁸⁸⁷ *Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dair Ta'limatnâme*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330, md. 8, 23; Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 25.

¹⁸⁸⁸ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 19.

¹⁸⁸⁹ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 14.

meşrutiyetin ve Osmanlı olmanın gereklerin yerine getiriliyor olmasına özellikle dikkat edilecekti.¹⁸⁹⁰

6.3.3.2. Ders aletleri ve kitapların teftişi

Ders alet ve gereçleri talebelerde bulunan ve muallimlerin anlatacağı dersten istifade etmelerini sağlayan eşya ve aletlerdir. Mekteplerde kullanılan ders alet gereçleri şunlardır:¹⁸⁹¹

Kıraat kitapları, ders kitapları, okuma-yazma levhaları, ölçü ve tartı mecmuası, duvar haritaları, eşya koleksiyonları, yazı ve resim ve meşk defterleri, kalem, mustar, kurşun kalem, yazı hokkası, siyah el yazı tahtası, atlas, resim aletleri ve saire gibi kız çocukları için başkaca iplik, iğne, yüksük, makas, dikiş talimine mahsus kumaş ve emsali şeylerdir.

Mekteplerde bulundurulması gereken ders araç gereçlerinin listesi Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Müdüriyeti'nce oluşturulmaktaydı. Müfettişler mekteplerdeki bu alet ve gereçlerin dikkatli bir şekilde muhafaza edilip edilmediğini teftiş edecek ve sonucunu valiliğe ve Maarif Nezareti'ne rapor edeceklerdi.¹⁸⁹²

Maarif müfettişleri ayrıca mekteplerdeki ders alet ve gereçlerinin muhafazası konusunda gereken teftiş yapacakları gibi var olan noksanların tespiti halinde bunların teminine çalışacaklardı. Maddi yönden sıkıntı çeken talebelerin ders alet ve gereçleri yönünden eksikliklerinin temini için de tutacağı raporu maarif encümenine tevdi edeceklerdi.¹⁸⁹³

Müfettişler Maarif Nezareti tarafından kabul ve tavsiye edilmiş olan ders kitaplarından başka kitap okutturulmasını men edecekler ve ders kitaplarının vaktinde mekteplere ulaşması için çalışacaklardı.¹⁸⁹⁴ Ayrıca müfettişler Maarif Nezaretince eğitim-öğretimde mekteplerde okutulması yasaklanan bir kitabın okutturulduğu görülürse derhal valiye bildirecekler ve kitapları zapteleyeceklerdi.¹⁸⁹⁵

¹⁸⁹⁰ Usta- Özmen, 1910/1911 Tarihli İlkokul Müfettişlerinin Görevlerine Dair Yönerge'nin Günümüz Eğitim Teftişi Uygulamaları ile Karşılaştırılması, s. 1557-1558.

¹⁸⁹¹ Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat.

¹⁸⁹² Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat.

¹⁸⁹³ Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme, md. 9.

¹⁸⁹⁴ Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme, md. 13.

¹⁸⁹⁵ Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat.

6.3.3.3. Mekteplerin teftişine dair görevleri

Maarif müfettişlerinin teftişe dair önemli görev alanlarından birisi de mekteplerin teftişi hususuydu. Maarif müfettişleri hususi mektepler, ana mektepleri, ibtidai mektebinde tahsil yapmamış ve bu dönemi yaşça geçirmiş olan kişilere mahsus olarak açılan gece ve cuma mektepleri gibi mekteplerle ilgili teftiş görevleri bulunmaktaydı.

Hususi mektepler, masrafları fertler veya hükümetçe tanınmış Osmanlı cemaat, cemiyet ve şirketler tarafından karşılanan mekteplerdir. Birkaç fen, lisan veya sanat tahsiline mahsus açılan dershanelerde hususi mektep olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁹⁶

Müfettişler, hususi mekteplerde dâhil olmak üzere mekteplerin teftişi sırasında şu hususlara dikkat etmekteydiler:

1. Mektep genelinde (dershane, yemekhane ve yatakhane gibi bölümlerde dâhil) hıfzıssıhha kuralları ile temizliğe riayet olunup olunmadığına,
2. Terbiye ve tedris hususunda din ve ahlâka ve Kanûn-i Esâsiye muvafık hareket edilip edilmediğine,
3. Osmanlı ülkesinde ayrılık ve nifaka neden olabilecek durumlara meydan verilip verilmediğine,¹⁸⁹⁷
4. Nizamnâme ahkâmına,
5. Ruhsatname şartlarına uyulup uyulmadığına,¹⁸⁹⁸
6. Lisanı Türki (Türkçe), Osmanlı tarih ve coğrafyasının ne dereceye kadar takip edildiğine,¹⁸⁹⁹
7. Muallimlerin şahadetname veya ehliyetname sahibi olup olmadığıyla mektep müdürünün önceden maarif idaresine sunduğu mektep program ve kitaplarına muvafık bulunup bulunmadığına,
8. Künye ve sicil defterlerinin tutulup tutulmadığına,
9. Din ve mezheplere aykırı eğitim yapılıp yapılmadığına.¹⁹⁰⁰

Bu hususların yanı sıra hususi mekteplerde okutulmakta olan ders kitaplarını, talebelerin defterlerini, müdür ile muallimlerin durumunu ve mektep idaresi tarafından tutulan sicil defteri ve talebelerin eğitim ve öğretimine özen gösterilip gösterilmediği

¹⁸⁹⁶ *Mekâtib-i Husûsîyye Talimât-nâmesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331 (1915), md. 1.

¹⁸⁹⁷ *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329 (1913), md. 92; *Mekâtib-i Husûsîyye Talimât-nâmesi*, md. 35.

¹⁸⁹⁸ *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati*, md. 8, 23.

¹⁸⁹⁹ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 10.

¹⁹⁰⁰ *Mekâtib-i Husûsîyye Talimât-nâmesi*, Matbaa-i Amire, md. 35.

hükümlerinin tamamıyla yerine getirilip getirilmediğini denetlenmekteydi. Ayrıca yasaya aykırı gördükleri durumların düzeltilmesini müdürlüğe ihtar edeceklerdi.¹⁹⁰¹

Tedrisat-ı İbtidâîye Kanun-ı Muvakkati'ne göre maarif müfettişleri ve teftişe memur olan kişiler teftiş için bu mekteplere daima girebileceklerdi. Teftişe muhalefet edenler beş altından elli altına kadar nakdi veya bir haftadan üç aya kadar hapis cezasına mahkûm edilebilirdi.¹⁹⁰²

Maarif müfettişleri ayrıca hususi mekteplerde usul ve nizama aykırı bir duruma rastladıkları takdirde müfettişlerin mahalli hükümete ve maarif müdüriyetine derhal malumat vereceklerdi.¹⁹⁰³

Maarif müfettişleri ana mekteplerinin eğitim usulünün Fröbel¹⁹⁰⁴ esaslarına uygun olup olmadığını denetlemekteydiler. Ayrıca bu müesseselerin bir mektep gibi idare edilmeyerek çocukların yalnız oyunlar ve oyuncaklar aracılığıyla eğitilmesini sağlayacaklardı.¹⁹⁰⁵

Maarif müfettişleri ibtidai mektebinde tahsil yapmamış ve bu dönemi yaşça geçirmiş olan kişilere mahsus olarak açılan gece ve cuma mektepleri ile kmal sınıfları açabilmek için teşvik ve yardımda bulunmaktaydılar.¹⁹⁰⁶ Gece ve cuma mekteplerinde verilecek dersler hakkında muallimlere izahatlar verir ve bu derslere devam edenlerin bir ibtidai talebesi gibi telakki edilmeyip yaşlarının ve bilgi seviyelerinin dikkate alınması konusunda muallimleri uyarırlardı.¹⁹⁰⁷ Sene sonunda tutulan raporlarda yıl içerisinde kaç tane gece ve cuma mektebi açıldığını, bu mekteplere kaç talebenin kayıt yaptırdığını, bunların kaç yaşında olduklarını,

¹⁹⁰¹ Nuri Güçtekin, *İstanbul'daki Hususi Mektepler (1873-1922)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay., İstanbul, 2015, s. 45.

¹⁹⁰² *Tedrisat-ı İbtidâîye Kanun-ı Muvakkati*, md. 92.

¹⁹⁰³ *Tedrisât-ı İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 10.

¹⁹⁰⁴ Friedrich Froebel, anaokullarının babası olarak nitelendirilmektedir. Froebel, çocukların temel eğitime başlamadan önce belli bir plana göre eğitilmesi gereğini ileri sürmüştür. 1805 yılında Pestalozi okuluna katılmıştır. Temel fikirlerini kabul ettiği Pestalozzi'nin okulunda edindiği deneyimlerle küçük çocukların eğitimine yönelir. 1837 yılında memleketine döndükten sonra bir okul öncesi eğitim sistemi geliştirir. 28 Haziran 1840 tarihinde kurduğu okulu kinder (çocuk) garten (bahçe) diye adlandırmıştır. Kurduğu bu okul tarihte bilinen ilk anaokulu (çocuk bahçesi anlamına gelen kindergarten) olma özelliğine sahiptir. Froebel, çocuklar için hediye olarak tanımladığı oyuncakların ve oyunun çocuk gelişiminde önemini vurgulayan ilk eğitimcidir. Froebel'e göre çocuk, dünyayı oyun içerisinde tanır ve kendi kendini oyun içerisinde dışa vurur. Oyun, yaratıcı rol ve yaşayan kişinin davranışlarının kopya edilmesinin şekli olduğundan çocuklukta oyunun oldukça önemli olduğunu savunarak oyunu eğitsel bir araç olarak kullanmıştır. Aysel Tüfekçi Akcan, "Erken Çocukluk Eğitiminin Kuramsal Altyapısı", *Erken Çocukluk Eğitimi Giriş*, Ed.: İlkay Ulutaş – Serap Demiriz, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2018, s. 48-55.

¹⁹⁰⁵ *Tedrisât-ı İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 18.

¹⁹⁰⁶ *Tedrisât-ı İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 22.

¹⁹⁰⁷ *Tedrisât-ı İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 23.

mekteplerde ne gibi başarılar elde edildiğini, başarıyı engelleyen sebepleri ve tedrisatın programını kayıt ederlerdi.¹⁹⁰⁸

6.3.4. Sağlık hususundaki teftişler

Maarif müfettişleri mekteplerle ilgili denetimleri sırasında dikkat ettikleri hususlardan birisi de sağlık koşulları açısından uygunluktu.¹⁹⁰⁹ Mekteplerin sağlık açısından durumuna dönük teftişe gelince, esas olarak ilk mekteplerin sağlık açısından teftiş edilme görevi vali ya da kaymakam tarafından görevlendirilecek tıp müfettişine aittir. Fakat ibtidai müfettişleri bu görevde tıp müfettişleri ile ortak sorumlulukta olup nezaret bünyesinde oluşturulmuş olan Hıfz-ı Sıhha Etfal Komisyonu'nun talimatına uygun olarak teftiş yaparlar. Bu konudaki raporlarını görev yaptıkları yerin en büyük mülki amirine verirler. Ayrıca müfettişler, mekteplerin temizliğine ve talebelerin temizlik açısından durumlarına da bakarlar.¹⁹¹⁰

Ayrıca müfettişlerin talebelerin ibtidai mekteplerine kayıtları sırasında sahip olması gereken sağlık şartlarının dikkate alınıp alınmadığını, aşılammamış çocuklar hakkında muallimlerin ne gibi teşebbüslerde bulunduğunu incelerdi. Muallimlerin bu konuda bir ihmali varsa bunu defterine kaydederdi. Aşılammamış çocuklarla cildiye hastalığı bulunanların isimlerini belediye tababetine bildirirdi. Belediye tabiblerinin bu çocukların tedavisine dair yapılan çalışmalar hakkında mahalli yöneticiler ile maarif müdürlüğünü bilgilendirirdi. Talebelerin sağlık kurallarına uyup uymadığını incelerdi. Gereği halinde mektep idaresini uyararak bu durumu mahalli yöneticiler ile maarif müdürlüğüne bildirirdi.¹⁹¹¹

Maarif Nezareti, hususi mekteb müdürlerine, Maarif Nizamnamesi ve mektep talimatnamesi dışında özellikle uymaları gereken kurallara dair önemli bir tebligat göndermiştir. 1894 tarihli bu tebligata göre mekteplerde temizlik ve sağlığa daima dikkat edilmelidir. Mektep içindeki bakkal (kantin) tarafından satılan yiyecek ve içecekleri kontrol etmek ve talebenin sağlığı ilgili konularla ilgilenmek üzere mektep gelirlerinden uygun

¹⁹⁰⁸ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 32.

¹⁹⁰⁹ *Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dair Ta'limatnâme*, md. 1; *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Ta'limat*, md. 1.

¹⁹¹⁰ *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Ta'limat*, md. 1; Usta- Özmen, 1910/1911 Tarihli İlkokul Müfettişlerinin Görevlerine Dair Yönerge'nin Günümüz Eğitim Teftişi Uygulamaları ile Karşılaştırılması, s. 1558.

¹⁹¹¹ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 9.

miktarda bir ücret ayrılmasıyla mektebe bir doktor tayin edilmeli ve bu doktor haftada üç kere mektebe uğrayarak sağlık işleriyle ilgilenmelidir.¹⁹¹²

Maarif müfettişleri sağlık hususunda yaptıkları denetimler sadece mekteplerle sınırlı değildi. Bunlar ayrıca memur oldukları bölge hakkında yaptıkları öninceleme ve araştırma sırasında mektebin açılacağı veya mektebin bulunduğu köyde ne tür hastalıklar görülüyor? Köyün evleri nasıldır; sağlık şartlarına uygun mudur? O bölgenin suları ve çeşmeleri nasıldır? Gibi hususlara da dikkat etmekteydiler ve bu durumu tuttukları raporlarda belirtmekteydiler.¹⁹¹³

6.3.5. Maarif müfettişlerinin diğer görevleri

Maarif müfettişlerinin muallimlere, mekteplere yönelik teftiş görevlerinin yanı sıra bazı değişik konularda da teftiş görevlerini yerine getirmiştir. Bu görevlerden biri asar-ı atika ile ilgiliydi. Müfettişlerin rastlayacakları eski eserlerin ebat ve özelliklerini tarif edecek bir tarifname tanzim etmeleri isteniyordu. Bu tarifnamenin düzenlemesi sırasında mümkün olduğu takdirde o eserlerin fotoğrafını da alacaklardı. Bunları yazacakları tutanağa ekleyip bir nüshasını mahalli hükümete bir nüshasını da Maarif Nezareti'ne gönderilmek üzere vilayet maarif müdürlüğüne ileteceklerdi. Eski eserlerin taşınması mümkün ise taşınmasını sağlayarak o mahaldeki mektepte muhafaza edilmek üzere muallimin emanetine teslim edilecekti. Bu durumun mümkün olamadığı hallerde ise bölgedeki ihtiyar heyetinin nezaretine teslim edilecekti.¹⁹¹⁴

Maarif müfettişlerinin görevlerden birisi de kütüphaneler ile ilgiliydi. Maarif müfettişleri ibtidai mekteplerinin her birinde ahalinin istifadesine sunulacak bir kütüphanenin tesisi için gayret göstereceklerdi.¹⁹¹⁵ Müfettişler sultani, idadi ve darülmualimîn mektepleri başta olmak üzere mektepleri denetlerken mektepleri denetlerken özellikle buralarda mevcut bulunan mektep kütüphanelerinin iyi korunup korunmadığını denetleyecekti.¹⁹¹⁶

Ayrıca maarif müfettişlerinin zaman zaman görev yerlerinde görev yapan muallimlere ve bölge halkına çeşitli konularda konferanslar vermeleri bu konferanslarda eğitimin

¹⁹¹² Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 129.

¹⁹¹³ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 128.

¹⁹¹⁴ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 21.

¹⁹¹⁵ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 12.

¹⁹¹⁶ *Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dair Ta'limatnâme*, md. 26; *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat*, md. 1; *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 12.

yaygınlaştırılması ve mecburi tahsil hakkındaki hükümleri anlatmaları isteniyordu.¹⁹¹⁷ Bunlar dışında, ziraat, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi, orman yetiştiriciliği, hayvanlara iyi bakılma usulleri ve hayvan cinslerinin ıslah edilmesi hakkında halkı bilgilendirmeleri sorumluluğunu da yüklenmişlerdi. Din, ahlak ve devlet kanunları hakkında da halkı bilgilendirmek ve halkta vatanseverlik hissinin geliştirilmesine ve askerlik vazifesinin kutsallığını anlatmakla mükellef tutulmuşlardı.¹⁹¹⁸ Köy mekteplerinin etrafında bahçeler ve numune tarlaları meydana getirmek ve iklime göre ipek böcekçiliği gibi faydalı şeylerin yetiştirilmesi için muallimleri teşvik faaliyetlerinde bulunacaklardı.¹⁹¹⁹

Ayrıca memur oldukları bölgenin nüfusu, iktisadi ve toplumsal yapısı hakkında da detaylı inceleme ve araştırmalarda bulunarak yıllık raporlarında bu bilgileri vermeleri gerekiyordu. Köyün-kazanın hangi livaya bağlı olduğu, hangi derenin kenarında, hangi dağın eteğinde, hangi ovada ve mahalde olduğuna kadar ayrıntılı konumu; o bölgenin iklimi nasıldır, orada yol veya demiryolu geçiyor mu, hane ve nüfusunun miktarı ne kadardır, kilometre başına ne kadar nüfusa isabet ediyor? Nüfusu gittikçe artıyor mu yoksa azalıyor mu; azalıyorsa bunun gerçek sebepleri nelerdir? Köyde ne tür hastalıklar görülüyor, köyün evleri nasıldır? Sağlık şartlarına uygun mudur? O bölgenin suları ve çeşmeleri nasıldır? O bölge insanının ibadethaneleri var mı, eskiden inşa edilen mabetler varsa isimleri nedir? Tarihi harabeler var mı; varsa ne durumdalar? Ziyaretgâhlar, türbeler ve bunlar hakkında anlatılan menkıbeler nelerdir? O bölge insanının adetleri, milliyeti, dini, mezhebi; din ve millete bağlılık dereceleri nasıldır? 124gibi hususlarda müfettişlerin tespit ve görüşlerinden yararlanılmaktaydı. Halkı çalışkan mı yoksa tembel mi, geçim kaynakları nelerdir? Ekilen zirai mahsulatın çeşitleri nasıldır ve en çok ekilenler hangileridir; tahminen dönüm itibarıyla miktarı ne kadardır? Yeni usul ziraatten hangisi girmiştir ve başka ne tür ziraati vardır? Ormanlarındaki ağaçlar ne yapılıyor; şöhret bulmuş meyveleri var mıdır? En çok hangi hayvanlar besleniyor ve bunlardan ne şekilde istifade ediliyor? Gülyağı, keten, kenevir gibi zirai sanayiden hangisi var, diğer sanayi maddelerinden neler var; fabrika var mı? Ticari durumu nasıl; panayırı, dükkânları, han ve hamamları var mı; varsa bunların sayıları ne kadardır? Nerelerde ne ihraç ediliyor; hariçten neler geliyor? Gibi soruların cevaplanmasında müfettişlerden bilgi isteniyordu.¹⁹²⁰

¹⁹¹⁷ *Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Ta'limat*, md. 1.

¹⁹¹⁸ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 11.

¹⁹¹⁹ *Tedrisât-ı İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme*, md. 11.

¹⁹²⁰ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 128.

Müfettişin bütün bunlar hakkında gözlem ve araştırmalarda bulunup raporlarında yazmaları isteniyordu. Görüldüğü gibi müfettişlerin vazifeleri sadece mektepler, muallimler ve talebelere ilişkin değildi. Eğitim ve öğretim dışında birçok alanla ilgili görev ve sorumluluk yüklenmişlerdi. Bu yönüyle bakıldığında maarif müfettişleri tarafından tutulan raporlar sadece eğitim tarihi için değil, sosyo-ekonomik tarih için de önemli bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁹²¹

6.4. Mekteplerin Teftişi Ve Vilayetler

Hiçbir ülkede eğitim Osmanlı toplumundaki kadar dağınık ve çeşitli değildi. Dinî mektepler, askerî mektepler, mahalle mektepleri, azınlık ve yabancı mektepleri bu çeşitlilikten bazılarıydı. Bu mekteplerden pek çoğu farklı kurumlara bağlı ya da denetimden yoksun, devlet ve millet için zararlı eğitimler yapan yerler durumundaydı.¹⁵⁹

6.4.1. Resmi mekteplerin teftişi

XX. yüzyılın ilk yıllarında ve II. Meşrutiyet döneminde vilayetlere gönderilen maarif müfettişlerinin yapılmış oldukları denetimler neticesinde tutulan raporlardan anlaşıldığına göre Osmanlı taşrasında mekteplerde görülen sorunlar çeşitlilik göstermekteydi. Müfettiş raporlarında mektep binalarının fiziki şartları, bina yetersizliği, muallimlerin sayıca ve pedagojik bakımdan yetersizliği, ders araç-gereçlerinin yetersizliği, talebe devamsızlığı, muallimlerin bürokrasinin işleyişi ile ilgili yetersizlikleri gibi hususlar ön plana çıkmıştır.

Maraş livası ibtidai mekteplerinin durumu ile ilgili olarak 1908 yılında yapılan denetimde maarif müfettişinin raporuna göre, Elbistan kazasına bağlı Bölükayla Köyü'nde tahsile mecbur 120 civarında çocuğun mektebe devamı lazım gelirken bunlardan sadece 20 çocuk mektebe devam etmekteydi. Aynı rapora göre köy ahalisi çocukların mecburi eğitimleri hakkındaki yasal dayanaklar uygulanmadıkça köylüler çocuklarını hiçbir zaman okutmayacaklardır. Köyde mektep binasına ait inşanın bitmesinden dört ay sonra Abdulkadir Efendi buraya tayin olmuştur. Fakat muallim memuriyeti tasdik oluncaya kadar Elbistan'da beklemiştir. İşe başladıktan 25 gün sonra mektep tatil edilmiştir. Mektep dört aydan beri kapalı kalmıştır. Muallim Abdulkadir Efendi, köy ahalisi ile geçinememiştir. Bu durum eğitim-öğretime de yansımıştır. Ayrıca mektepte devamsızlık ve köy ile muallim arasında yaşanan sıkıntıların yanı sıra ders araç-gereç sorunu da yaşanmaktaydı. Mektepte

¹⁹²¹ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 128.

eğitim-öğretim için gerekli olan araç-gereçlerin hiçbiri bulunmamaktaydı. Aynı teftişte Elbistan kazasına tabi ahşap ve tek sınıftan meydana gelen bir başka ibtidai mektebinde, mektebin pencerelerinin çok az olması dolayısıyla sınıf eğitim-öğretim için yeteri derecede ışık almamaktadır. 50 talebesi bulunan mektebin talebe sayısı sonraki yıllarda artacağı için 4 bin kuruş harcanarak lüzumu kadar pencere açıp mektebin avlusunda iki dersane yapmak gerekmekteydi. Mektepte eski yöntemlerle ders yapılmasına rağmen muallim imtihanla yetkinliğini kanıtlamıştır. Mektepte araç gereç olarak 10 rahle ve bir yazı tahtası bulunmaktaydı. Kazanın güneyinde bulunan Kızılcaova ibtidai mektebinde ise mektep zemine çökmüştür. Tavanı harap hale gelmiştir. Bu durum üzerine ahalinin katkılarıyla yeni bir mektep yapımı için faaliyetler başlatılmıştır. Aksoy nahiyesinde mevcut olan ibtidai mektebi bir sınıflı olup eğitim-öğretimin yapılması için uygun bir vaziyette değildir. Burada özellikle nahiye müdürü olarak görev yapan Tahir Efendi²nin öncülüğünde iki zükûr ve iki inas ibtidai mektebi ile bir rüşdiye mektebi ahali tarafından tamir edilerek eğitim-öğretime hazır hale getirilmiştir.¹⁹²²

Erzurum Vilayeti'nde 1910 yılında yapılan teftişlerde vilayet genelinde mektep sayısı nüfusa oranla oldukça az miktardaydı. Var olan mekteplerinde çoğunda bina sıkıntısı yaşanmaktaydı. Birçok köyde mekteplere ait bina mevcut olmadığı gibi gerek sıhhi gerekse araç gereç bakımından da yetersizlik görülmekteydi. Mekteplerin yetersizliği en çok kırsal bölgelerde görülmekteydi. Ayrıca kırsalda mekteplerin varlığı yok denecek kadar azdı. Mektepler ile ilgili sıkıntıların yanı sıra en önemli sıkıntı muallim sıkıntısıydı. Şehir merkezleri de dâhil olmak üzere birçok mektepte talebe sayısına oranla muallim sayısı yetersiz kalmaktaydı. Muallim sayısının yetersiz olması dışında görevi başında bulunan muallimlerin pedagojik formasyondan uzak olması, kendilerini yetiştirme konusundaki sıkıntılar vilayet genelinde eğitim-öğretimin kalitesini olumsuz etkilemekteydi. Özellikle kazalarda ibtidai mekteplerinde görev yapan muallimlerin çoğu darülmualimîn mezunu olmayan muallimlerden meydana gelmekteydi. Bu muallimlerin ayrıca düşük maaşlarla görev yapmaları da eğitimin kalitesinin istenilen düzeyde olmamasında diğer önemli bir faktör olmuştur.¹⁹²³

Mamuretülaziz Vilayeti maarif müfettişi Mehmed Ferid Bey ile merkez müfettişi Ali Efendi 1911 yılının ilk aylarında vilayetteki köylerin ibtidai mekteplerini teftişe çıkarak,

¹⁹²² Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 42-43.

¹⁹²³ Mustafa Gençoğlu, "Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.16, Ankara, 2012, s. 56.

yaptıkları tespitleri rapor halinde vilayet maarif idarecilerine sunmuşlardır. Yazdıkları rapora göre ibtidai mekteplerinin hali hiç de iç açıcı değildir. Mekteplerin fiziki nitelikleri, muallimlerin özellikleri, eğitim-öğretimin durumu, halkın tavrı, mekteplerdeki kitap ihtiyacı gibi hususlar maarif müfettişlerinin raporlarında şöyle anlatılmaktadır:¹⁹²⁴

“....

Kurra mekteb-i ibtidaiyesinden kısm-ı küllîsinin basık, rutubetli, muzlim, mukassî, tek hücreli mahallerden ‘ibâret, müdaviminini isti’aba gayrî kâfi olduğu gösteriliyor. Bir çok hakayık-ı müellimeyi havî olan bu rapor mefâdına nazaran mualliminin tarz-ı cedid üzere tadrîse adem-i vukûflarından nâşî terbiye ve tadrîsât husûslarında dâhî pek çok noksanları varmış fıtraten zeki ve ulûma müstaid olan bu mini mini ma’sumlar usûl-i cedîd üzere ta’lim ve terbiyeye muktedir muallimlerin rahle-i tadrîsinde bulunsalar ve ara sıra memurîn-i hükûmet tarafından mazhar-ı tekdîr olacak nevâziş ve iltifat görseler az bir müddet zarfında pek büyük asar-ı terakki göstereceklerinde şüphe yoktur. Şayan-ı esef bir cihette koskoca bir vilâyette Gemiciyan’dan başka kitabcı bulunmamasıdır. Mûmâileyh vakt ve zamanıyla mek3atibe a’id kitabları tedarik edemiyor mevcûd olanları da rakipsizlik yüzünden fahiş fiyatlarla fîrûht etdiginden birçok fukarâ evladı kitab tedarikinden âciz kalarak bu yüzden tadrîsât haleldâr oluyor. Tahsîl-i ‘ilmin vücûbuna da’ir mûmâileyha tarafından îrâd edilen müşevvikâne sözler ahali üzerinde hüsn-i te’sir peyda ederek ta’rîf vecihle birer b3ab mekteb inşası kura hamiyetmendâni tarafından deruhde edilmiş ve fakat yapılacak bu mekteblere muktezî muallimîn ma’âşatının te’mini imkânsızlığından bahisle ma’aşlarının taraf-ı hükûmetden tasviyesine lüzûm gösterilmiştir.

Fakr-u zaruretleri müsellemler olan köylülere hem mekteb inşasını hem de muallim ma’aşının i’tasını teklîf etmek ma’ârifin ta’mimini arzu itmemek dimektir. Çünkü bunca ihtiyâc arasında dışından tırnağından artırub bir def’aya mahsûs olmak üzere haydi bir mekteb vücûda getürsünler. Fakat muntazaman muallim ma’aşını tesviyeye nasıl imkân-ı tasavvur olunsun. Ba’zı vakit olur ki orta halli bir köylü bir kıyye tuz akçesini tedârik etmekden izhâr-ı acz eder.

¹⁹²⁴ Mamuretülaziz Gazetesi, 24 Mayıs 1911, No.: 1235, s. 2; Nalcı, Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya’da Eğitim (1869-1919), s. 181-182.

Bu cihetle etrafiyla düşünülerek vaktiyle taraf-ı sami vilâyet penahiden Ma'ârif Nezâret-i celilesine bir tahrirât mufassala yazılmış ve nerelerde mekteb küşâdı lüzûm ise defteri yapıdırılarak gönderildiği gibi ayrıca Dâhiliye Nezâret-i celilesine bildirilmişdi.”

Vilayetteki mevcut mekteplerin arzu edilen eğitim kalitesine ulaşabilmesi için maarif bütçesinden daha fazla tahsisat ayrılmasına, “*talebenin tezyid-i şevk ve gayretlerine bais olacak esbaba tevessülünden bir an hali kalınmaması*” için nahiye müdürlerinin azim ve cehdine; kitapların teminin hususunda ise vilayetteki tek bir kitapçının elinde olması yani bu hususta bir tekelleşmenin olması yüzünden hayli zarar verici olmuştur. Bu durum üzerine “*kitab tedarikinden aciz bir takım evlad-ı fukaraya meccanen (ücretsiz) kitab tevzi edilmesi*” konusunda da maarif müdür ve müfettişlerinin daha gayretli olmaları gerekmektedir.¹⁹²⁵

Mamuratülaziz Vilayeti’nde 1916 yılında yapılan teftişte de durum fazla değişmemiştir. Bu yıl içinde yapılan teftişte vilayet merkezine bir maarif müfettişi ve her sancağa birer mekâtib-i ibtidâiye müfettişi atanmıştır. Teftişte denetlenen 61 mektebin darülmuaallimîn mektebi ile bu mektebe ait tatbikat sınıfları ve henüz yeni açılmış olan bir ana mektebi hariç olmak üzere diğer 58’i ibtidai mekteplerinden meydana gelmekteydi. Teftiş edilen 61 mektepten 30’u kendilerine ait müstakil binalara sahipti. Bazı mektepler ise emvâl-i metrukeden maarife devredilen binalarda taşınmışlardı. Mezraa’da emvâl-i metrukeden maarife devredilenler arasında Darülmuaallimin, Kesrik, Hoh-ı Ulya ve Germili köyleri ibtidâileri faydalanmıştır. Bunlardan cami avlularında bulunan Kesrik ve Germili’deki mektepler köhne, rutubetli ve oturulamayacak bir durumda olduğundan iki katlı üç odalı Ermeni mekteplerine yerleşmiştir. Kışın şiddetinden yıkılmış olan Hoh-ı Ulya mektebine ise bir ev tahsis edilmiştir. Arapkir’de maarif için emvâl-i metrukeden alınan binaların hepsi kaza merkezindeki mekteplere tahsis edilmiştir. Merkez erkek ibtidâisi, Ulupınar mahallesindeki ibtidai mektebi; Pütürge merkezde inas mektebi, Keferdiz nahiyesi ibtidai mektebi, Harput kaza merkezindeki erkek ibtidâisi, Zahriye İbtidâisi; Eğin kazasına bağlı Ağın nahiye merkezinde ibtidâi mektebi emvâl-i metrukeden alınan ve eğitim-öğretim için daha müsait olan geniş binalara taşınmıştır. Mamuretülaziz Sancağı’ndaki mektep binalarının fiziki şartlarına bakıldığı zaman kargir ve taştan olan birkaç mektep binası dışında hepsi kerpiçten inşa edilmiştir. Bundan dolayı birçok bina şiddetli yağışlarda ve depremlerde zarar gören zayıf binalardı. Bu yapıların çoğu, raporlarda “harap”, “çürük” ve

¹⁹²⁵ Mamuretülaziz Gazetesi, 24 Mayıs 1911, No.: 1235, s. 3; Nalcı, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya’da Eğitim (1869-1919)*, s. 182.

“hıfzıssıhhaya mugayir” tabirleriyle ifade edilerek tedrisata elverişsiz oldukları belirtilmektedir. Sancakta rutubetli, ışıksız ve hatta tabanı tahtasız mektepler mevcuttur. Mekteplerin mevcut fiziki şartlarının kötü olması dolayısıyla muallimler ya başka yere tayin istemekte ya da görevlerinden istifa etmekteydiler. Mektep binalarının fiziki olarak kötü şartlara sahip binalar olmasında ahalinin maddi durumunun kötü oluşu, sancak merkezinin ve Keban kazasının askeri geçiş yolları üzerinde oluşu etkili olmaktaydı. Savaş yıllarında maarife ait mektep binalarının askeri amaçlarla kullanılması şehirdeki erkek ibtidâisinde uzun müddet eğitim kesintiye uğramıştır. Aynı şekilde askeri geçiş yolu üzerinde bulunan Arapkir kazasının Aşutka köyü sakinleri de askeri sevkiyattan etkilenerek yeni bir mektep binası tesis edememişlerdir. Bu durum üzerine mektep binası olarak caminin alt katını kullanmışlardır.¹⁹²⁶

Sancaktaki mekteplerde görev yapan muallimler ile ilgili de çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı. Teftiş edilen 61 mektepte toplam 130 öğretmen kadrosu bulunmaktaydı. Bu kadroların 3’ünü ana mekteplerindeki, 19’unu kız ibtidâilerindeki muallimler, 10’unu Darülmuallimîn ve Darülmuallimîn Tatbikat Sınıfları’ndaki muallimler, geriye kalan 98’ini ise erkek ve karma ibtidâi mekteplerindeki muallimler oluşturmaktaydı. İbtidâi mekteplerindeki muallim kadrosundan 23’ü münhaldı. 20 öğretmen askere alınmıştı. Bunlardan Harput’taki Zahriye Mektebi muallim-i evveli Mevlüt Efendi askerde vefat etmiştir. Yerine mektebin muallim-i sanisi Hafız Osman Efendi tayin olunmuştur. İkinci muallimliğe ise terfian merkez ibtidâi sıbyan muallimi Naim Efendi nakledilmiştir. Askere giden muallimlerden sadece ikisinin yerine vekil muallim görevlendirilebilmiştir. Eğin Kazasına bağlı Ağın ibtidâi mektebi muallim-i evveli Vecdi Efendi cinnet geçirmiş, Harput merkez ibtidâi mektebi muallim-i evveli ve altıncı muallimi ile Mezraa Hanköy mektebi muallimi vefat etmişlerdir. Harput’taki Zahriye ibtidâisinin üçüncü muallimi Hafız Hilmi Efendi ise Eytam Müdürlüğü’ne tayin edilmiştir. Bu mekteplerdeki muallim kadrolarının açık olmasının yanı sıra raporda herhangi bir sebep bildirilmeyen Pütürge kaza merkezindeki erkek ibtidâi mektebinin üçüncü ve altıncı, Keban erkek ibtidâi mektebinin dördüncü, Mezraa’nın Kadıköy ibtidâi mektebinin ikinci muallimlikleri kadroları da açık bulunmaktaydı. Sancakta görev yapan ve mezuniyet bilgisi bilinen 73 muallimden 34’ü şahadetnameli, 34’ü ehliyetnameli ve geriye kalan 5’i de medrese kökenliydi. Şahadetname sahibi olan muallimlerden 20’si darülmuallimin, 9’u idadi, 4’ü rüştiye ve biri de sultani

¹⁹²⁶ Mustafa Gençoğlu, “1916 Maarif Teftişlerinde Mamuratülaziz Sancağı’nın İlköğretim Durumu”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), Eskişehir, 2014, s. 169-170.

mektebinden mezun olmuştur. Darülmuallimin ve idadi mezunu olan muallimlerin hemen hepsi kaza ve büyük nahiye merkezlerindeki mekteplerde, ehliyetnameli muallimlerin tamamına yakını köylerde görev yapmaktaydılar. Teftiş raporlarında birçok ehliyetnameli muallimin öğretmenlik formasyonuna sahip olmadıkları görülmekte, sancakta hakkıyla ehliyetname almış sadece beş muallimin olduğu bildirilmiştir.¹⁹²⁷

Maarif müfettişlerinin raporlarına göre ülke genelinde bütün vilayet ve sancaklarda olduğu gibi Mamuretülaziz Sancağı'nda da eğitimi olumsuz etkileyen diğer iki önemli unsur talebe devamsızlığı ve araç-gereç yetersizliği olmuştur. Teftişin yapıldığı dönem savaş yıllarına denk geldiği için seferberlik döneminde eli silah tutan erkekler askere alınınca, Anadolu'da hayatlarını tarım ve hayvancılıkla idame eden ailelerin geçim yükü büyük ölçüde çocuklara kalmıştır. Köylerinde elli yaşını aşkın ihtiyarlar ile kadınlardan başka kimse kalmamıştır. Doğal olarak çocukların mektep yerine işe gitmeleri, tercihten çok bir mecburiyet olmuştur. Bu hususta gerek muallimlerin gerekse maarif müfettişlerinin talebelerin devamsızlığını önlemek adına halkı ikna çabalarında istenen sonucu elde edememişlerdir. Ders araç-gereçleri hususunda ise sancaktaki Eğin'de Ekrek ve Ençiti; Arapkir'de merkez zükur ve Amran, Mezraa'da merkezdeki mektepler ve Perçenç ibtidai mektebi hariç ders kitap ve araç-gereçleri hususunda da büyük eksiklikler söz konusuydu. Haritalar, tedrisat mecmuaları, levhalar, tahta, sıra gibi demirbaş eşyasından başka eğitim-öğretim için gerekli olan kâğıt, divit, kalem, vs. yetersizdi. Özellikle okutulan ders kitaplarında sıkıntı çekilmekteydi. Bazı kitaplar eksik, eldekiler ise önceki senelerden kalma ve eskiydi. Babaları askere alınan çocukların kalan velilerinden para temin edilemediği için birçok yerde bu ihtiyaçlar karşılanamamaktaydı. Para toplanabilen yerlerde ise İstanbul'daki İslam Kütüphanesi sahibi Hacı İbrahim Hilmi'ye sipariş edilen kitaplar, kâğıt kıtlığı sebebiyle eksik gönderilmekteydi. Hacı İbrahim Hilmi hakkında yapılan şikâyetler haklı bulan müfettiş, bu kitapçının birçok mektebe bu şekilde desiseler yaptığını ve talebelerin eğitim-öğretimini engellediğini ifade etmiştir.¹⁹²⁸

Müfettişler diğer mekteplerde olduğu gibi, öğretmen yetiştiren kurumlarda da teftiş yapmaktaydı ve darülmualliminlere teftiş için olağan durumlarda gidebildikleri gibi, herhangi bir şikâyet durumunda da teftiş yapmaları söz konusu olmaktaydı.

¹⁹²⁷ Gençoğlu, 1916 Maarif Teftişlerinde Mamuratülaziz Sancağı'nın İlköğretim Durumu, s. 168-170.

¹⁹²⁸ Gençoğlu, 1916 Maarif Teftişlerinde Mamuratülaziz Sancağı'nın İlköğretim Durumu, s. 173-174.

Vilayet darülmualiminleri diğer mektepler gibi belli dönemlerde olağan bir şekilde teftiş edilmekteydi. Müfettiş veya teftiş yetkisi olan kişi öncelikle mektebin genel durumu ile ilgili bilgileri kayıt etmekte ve bunlar arasında mektebin fiziksel koşulları, talebe ve muallimlerin durumları geliyordu. Fakat şikâyet durumunda yapılan teftişlerde ise, konuyla ilgili gerek mektep idarecileri, gerek muallimler, gerek mektepteki diğer çalışanlar ve gerekse talebeler sorguya alınmakta ve olaylar ayrıntılı ve derinlemesine bir şekilde sebep ve sonuçlarıyla birlikte değerlendirilmektedir.¹⁹²⁹

İzmir Darulmulalimin Mektebi'nde mektep idaresi muallimlerden, muallimler de mektep idaresinden karşılıklı olarak yaptıkları şikayetler; Diyarbakir Darülmualimin Mektebi'nde ise muallim-i evvelin mektebin kötü idare edildiği ile ilgili şikayeti;¹⁹³⁰ yine Diyarbakir Darülmualimin Mektebi Müdürü Cevad Efendi'nin ahlaksızlığına dair gelen şikayet;¹⁹³¹ Sivas Darülmualimin Mektebi'nde muallimlerden Rasih Efendi'nin yolsuzluk yaptığı, kurallara uymadığı ile ilgili Mehmed Sadık Efendi'nin yaptığı şikayet¹⁹³² üzerinme haklarında teftiş yapılmıştır.

6.4.2. Gayrimüslim ve yabancı mekteplerin teftişi

Islahat Fermanı Sultan Abdülmecid döneminde 28 Şubat 1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermanı; Müslüman nüfusu çok yakından ilgilendiren ve hatta Osmanlı devlet ve toplum yapısını kökünden sarsacak önemli kararları içermekle beraber ağırlıklı olarak imparatorluk dâhilindeki gayrimüslim tebaanın haklarını ele almıştır. Fermana yer alan hususlarda birisi de gayrimüslim cemaatin genel ve mesleki eğitim için serbestçe mektep açabilmesiydi. Bu durum fermana şöyle belirtilmekteydi:

“...ve bundan başka her bir cemâât maârif ve hiref ve sanâye dâir milletçe mektebler yapmağa mezûn olub, fakat bu makule mekâtib-i umûmiyyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihâbı, âzâsı taraf-ı Şâhânemden mansub muhtelit bir Meclis-i Maârif'in nezâret ve teftişi tahtında olması...”

Islahat Fermanı'na kadar gayrimüslimlerin cemaat mektepleri dışında serbestçe mektep açabilmeleri padişahın fermanıyla mümkün olmaktadır. Bu fermanın yayınlanmasından sonra gayrimüslimler mektep açmada serbest olacaktı. Açacakları

¹⁹²⁹ Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, s. 314.

¹⁹³⁰ Taşer, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, s. 327, 345.

¹⁹³¹ BOA., MF. İBT., 468/101, 29/12/1331 (29 Kasım 1913).

¹⁹³² BOA., MF. MKT., 237/50, 26/05/1312 (25 Kasım 1894).

mekteplerin müfredatı ve öğretmenlerinin atanması ise padişah tarafından nasp edilecek ve Müslim ve gayrimüslim azalardan oluşacak bir Meclis-i Muhtelit-i Maârif tarafından gözetilip denetlenecekti. Meclis-i Muhtelit-i Maarif'in kurulması kararı Gayrimüslim mekteplerinin devlet eğitim düzenine bütünleşmiş edilmesi sürecinin bir parçasıydı. Bunun yanı sıra Meclis-i Muhtelit-i Maarif'in bir denetleme organı olarak gayrimüslim mekteplerinin kontrol altında tutulmasını amaçlayan bir merkezi idari birim niteliğini taşıdığı da düşünülebilir.¹⁹³³

Islahat Fermanı sonrasında şartların uygun bir hale gelmesiyle birlikte gayrimüslim mekteplerin sayısında gözle görülür bir şekilde artış meydana gelmiştir. Sayısal olarak meydana gelen artış sonrası gündeme gelen meselelerden birisi de bu mekteplerin denetimi konusu olmuştur.

Bu dönemde taşrada bulunan gayrimüslim mekteplerinin denetiminde Maarif Nezareti memurlarından faydalanılmıştır. Bu denetimlerde doğrudan gayrimüslim mektepleri denetlenmemiş fakat gidilen bölgede denetimi yapılan sıbyan ve rüşdiye mektepleri ile birlikte gayrimüslim cemaatlara ait mekteplerde de denetim yapılmıştır. Maarif Nezareti memurlarından Hilmi Efendi'nin 1867 yılı içerisinde Tekfurdağı sancağı dâhilinde mevcut gayrimüslim mekteplerini de teftiş etmiştir.¹⁹³⁴

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 129. maddesi gayrimüslim mekteplerin teftişi konusunda önem arzetmekteydi. Çünkü gayrimüslim mektepler hakkında sonraki dönemlerde yapılacak işlemler, devlet ile ruhanî reisler, yabancı elçilikler ve mektep yöneticileri arasında çıkacak olan problemler ve anlaşmazlıklar bu madde üzerinden olup, çözümleri de yine bu madde üzerinden yapılacaktır. Nizamnamede “*Mekâtib-i Husûsiye*” kısmında bu duruma şöyle açıklık getirilmektedir.¹⁹³⁵

“Mekâtib-i Husûsiye bazı mahallerde cemâ’atlar tarafından veya gerek teba’a-i Devlet-i Aliyye ve gerek teba’a-i ecnebiyeden olan efrâd ve eşhâsdan biri cânibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdâs ve te’sîs olunan mekteplerdir ki bunların mesârifât ve muhassasâtı ya müessisleri tarafından veyâhud merbût oldukları vakıflar cânibinden idâre ve rü’yet kılınır. Memâlik-i Şâhânede bu nev’ mekteblerin te’sîsine evvelâ muallimlerin yedinde Maârif Nezâreti

¹⁹³³ Selçuk Akşin Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2013, s. 18.

¹⁹³⁴ *Takvim-i Vekayi*, nr. 893, 28 Eylül 1867, s. 2.

¹⁹³⁵ Erdoğan Keskinç, “Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okullar (Eğitim-Yönetim-Denetim)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 23 İstanbul, 2010, s. 81.

cânibinden veyâhud mahallî maârif idâresinden şehâdetnâme bulunmak ve sâniyen bu mekteplerde âdâbâ ve politikaya mugâyir ders okutturulmamak için ta'lîm olunacak derslerin cetveli ve kitablari Maârif Nezâreti'nden veyâhud mahallî maârif idâresinden tasdîk edilmek üzere, taşrada ise vilâyet maârif idâresiyle vilâyet valisi tarafından ve Dersaâdette ise Maârif Nezâreti cânibinden ruhsat-ı resmiye verilir. Bu üç şart kâmilten mevcut olmakdıkça Mekâtib-i Husûsiye küşâdına ve devâmına ruhsat verilemez ve hilâfında hareket vuku'u takdirinde men' ve sedd olunur. Mekâtib-i husûsiye küşâd edenlerin ta'yîn edecekleri hocaların yed'lerinde şehâdetnâme bulunduğu hâlde ânu maârif idâresine tasdîk ettirmeleri lâzım gelecektir."¹⁹³⁶

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerin faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Sultan II. Abdülhamid'in emri ile 20 Ağustos 1885 tarihinde çalışmalar başlatılmıştır. Maarif meclisi tarafından bir kanun layihası hazırlanmıştır. Fakat bu çalışmalardan bir sonuç alınamamıştır.¹⁹³⁷ Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin öngördüğü gayrimüslim cemaat mekteplerinin teftişi hususu fiili olarak ancak 1886 yılından itibaren düzenli biçimde uygulanmaya başlanmıştır.¹⁹³⁸ Bu yıl içerisinde gayrimüslim cemaat mektepleri ile yabancı mekteplerin teftişi ve programlarıyla ders kitaplarının incelenmesi için, Maarif Nezâreti bünyesinde *Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayri Müslime Müfettişliği Dairesi* kurulmuştur.

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerin teftişi sırasında maarif müfettişlerine özellikle mektep açma şartlarının yani ruhsatname işlemlerinin nizamnameye uygun olup olmadığı, mektepte okutulan ders kitapları ile ders programlarının nizamnameye aykırı olmaması, mekteplerde görev yapan muallim ve muallimelerin hayırhah, erbab-ı namus, güvenilir, şehadetnâmeyi haiz bulunmaları ve bu şehadetnâmelerinin maarif idarelerince tasdik edilmiş olması; program haricinde talebenin zihnini karıştıracak zararlı telkin ve derslerin yapılmasına meydan verilmemesi hususlarına dikkat etmeleri istenmiştir.¹⁹³⁹

6.4.2.1. Mektep açma (ruhsatname) işleri ve teftişi

Daha önce de belirtildiği üzere gerek gayrimüslim gerekse yabancı mektepler hiçbir izne bağlı olmaksızın açılabilmekteydi. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra bu

¹⁹³⁶ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, s. 445.

¹⁹³⁷ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2005, s. 27.

¹⁹³⁸ Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü*, s. 25.

¹⁹³⁹ Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 37-71; Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 110-111.

mekteplerin açılmasını yeniden düzenlemiştir. Nizamnamenin yayınlanmasıyla birlikte daha önceden alınmış olan mektep ruhsatları dahi geçersiz sayılmış fakat yeniden ruhsatname hazırlanıncaya kadar, Maarif Nezareti'nce geçici bir ruhsatname verilmesini de hükme bağlanmıştır. Yeni ruhsatname alınabilmesi için nizamnamede yer alan üç şart tam olarak yerine getirilmedikçe mektep açma izninin verilmeyeceği açıkça belirtilmiştir. Bu üç şart şunlardı;¹⁹⁴⁰

1. Yabancı ve gayrimüslim mekteplerde görev yapacak olan muallimlerin şahadetnameleri (diplomaları),
2. Yabancı ve gayrimüslim mekteplerdeki okutulacak derslere ait ders cetvelleri,
3. Hususî mekteplerde okutulacak kitap listeleri Maarif Nezareti'nce ya da vilayet maarif müdürlüklerince onaylanmalıdır.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra mekteplerin teftişi hususunda, kurumların eğitim faaliyetlerine başlayabilmeleri için almakla yükümlü oldukları ruhsatnameler önem kazanmıştır. Ruhsatnamelerde birtakım bağlayıcı hükümlerle mekteplere sınırlar çizilirken, mekteplerin dikkat etmeleri gereken hususlara da yer verilmiştir. Teftiş işlemlerinde bu hususlara özel önem verilmiştir. Müfredatlarında yer alacak kitaplar, binaların yerlerinde yapılacak değişiklikler, sınavlarda devlet yetkililerinin bulunması, talebelerin isimlerinin kaydedilmesi gibi maddelerle bir anlamda kontrol altında tutulmaları sağlanmak istenilmiştir.¹⁹⁴¹

Gayrimüslim veya yabancı mektepler ruhsat almak için önce mektep açmak isteyen kişi ya da kurumlar gereken müracaatı yapmak zorundaydılar. Bu müracaat Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre merkezde Maarif Nezareti'ne, vilayetlerde ise maarif idarelerine yapılacaktı. Ruhsat için müracaat edildiğinde birçok noktanın aydınlığa kavuşması geliyordu. Bunun için de ilgili dairelere emir veriliyor ve gerekli soruşturmaya başlanıyordu. Bazen Şura-yı Devletten de görüş soruluyor hatta bazen Maarif Meclisi'nden karar çıkarılabiliyordu. Ruhsatname çıkarılmasıyla ilgili olarak yapılan incelemelerde başvurusu olan mekteple ilgili olarak;

- a) Mektep arsasının kime ait olduğu,
- b) Arsanın boyutları,
- c) Arsanın yeri,

¹⁹⁴⁰ Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 37-38.

¹⁹⁴¹ Yunus Emre Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri, 2015, s. 309.

- d) Arsanın cinsi, yani mülk mü, vakıf arazisi mi, ya da arazi-i emiriyyeden mi olduğu,
- e) Vakıf arazisi ise mukaatay-ı zemine bağlanıp bağlanmadığı,
- f) Arazi-i emiriyyeden ise bedel-i öşre bağlanıp bağlanmadığı,
- g) Yapılacak binanın masraflarının, inşaat ya da mektebin devamı için gerekli masrafların kim ya da kimler tarafından karşılanacağı,
- h) Binanın kullanım ve sağlık açısından durumunun ne olduğu,
- i) Binanın boyutlarının ne olduğu,
- j) Mektebin kurucusu ve öğretim kadrosu hakkında güvenlik soruşturması yapıp sonucunun bildirilmesi (mektebin kurucuları, yöneticileri ve öğretim kadrosu hakkında gerekli görüldüğünde soruşturma yapılmıştır. Her zaman gerek görülmeyebilirdi. Eğer mektep açacak kişi yada kurumlar tarafından gönderilen öğretmen ve yöneticiler hakkındaki bilgileri içeren listeler yeterli görülürse, ayrıca bir soruşturmaya gerek görülmeksizin işlemlere devam edilmiştir. Bu gönderilen listelerden birkaçı Milli Eğitim Bakanlığı Arşivinden aldığımız belgeler arasındadır. Bu listelerde öğretmenlerin kaçınıcı sınıfta görevli oldukları, diplomalarının hangi mektepten alındığı, ikamet adresi, hangi derse gireceği açıkça belirtilmiştir.)
- k) Yönetici ve öğretim kadrosu ile ilgili bilgileri içeren listelerin hazırlanması,
- l) Mektebin derecesi,
- m) Mektep açılacak yerde gayr-ı müslim tebaanın nüfusu,
- n) Okutulacak kitapların listesi

hususları incelenerek her hangi bir sakınca olmadığına karar verilmesi halinde ilgili mektebin ruhsat işlemleri tamamlanmış sayılabilirdi. ¹⁹⁴²

Maarif müfettişleri veya teftiş yetkisine sahip olan kişiler gittikleri gayrimüslim veya yabancı mekteplerin teftişinde ruhsatnamenin alınması sırasında inceleme konusu olan hususlara dikkat etmekteydiler. Mekteplere verilen ruhsatnamelerde bu hususlara dikkat edildiğini 1905 yılı içerisinde Şişmanyan Mektebi'ne verilen ruhsatnameyi örnek olarak verebiliriz. Şişmanyan Mektebi'ne verilen ruhsatnamede dikkati çeken hususlar şöyle sıralanabilir:

- 1- İzin verilen kitaplar dışında bir başkasının okutulmaması,
- 2- Kitaplardan birisi ya da birkaçı değiştirilecek olursa tasdik ettirilmesi,

¹⁹⁴² Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 40-41.

- 3- Mektebin yerinin değiştirilmesi gerekirse ilgili makama bildirilmesi,
- 4- Talebelerin imtihanlarında ve ödül törenlerinde maarif veyahut hükümet memurlarından birisinin hazır bulunması,
- 5- Her yıl mektepten diploma alarak çıkacak talebelerin isimlerinin yazılı olduğu bir defterin gönderilmesi,
- 6- Bir defa olarak talebelerin devam cetvelinin verilmesi,
- 7- Mektebe gelen maarif müfettişlerine gerekli kolaylığın gösterilmesi,
- 8- Ruhsatnamenin arkasında yazılı 129. maddenin hükümlerine mektep müdürünün, kurucusunun ve muallimlerinin harfiyen uyması.¹⁹⁴³

Şişmıyan Mektebi'ne verilen ruhsatnamede de anlaşıldığı üzere mektepler dönemin şartlarına göre kontrol altında tutulmak istenilmiştir. Buna rağmen çoğu vilayetlerde azınlık ve gayrimüslim mektepler yeteri kadar denetim altına alınamamıştır. Bu durumun temel nedenlerinden birisi bu mekteplerin kurucu ve idarecileri çoğunlukla Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesine uymadıkları gibi vilayetlerdeki yetkililer tarafından yapılacak bir teftişi de kabul etmemişlerdir. Bundan dolayı çoğu vilayette nizamname hükümlerine aykırı uygulamalar devam etmiştir. Bunun paralelinde yetkili makamlar bu türden mekteplerin ruhsatsız olarak açılmasının önüne geçebilmek amacıyla teftiş mekanizmasının sürekli işlemesine özen gösterilmesi istenmiştir. Ayrıca yetkili makamlar vilayetlerdeki mülki amirleri mekteplerin ruhsatsız olarak açılmaması konusunda daha dikkatli davranılması konusunda sürekli uyarılarda bulunmuşlardır.¹⁹⁴⁴

Lübnan'da mevcut olan bir Amerikan erkek mektebi hakkında 1916 tarihinde yapılan bir teftiş raporunda, mektep binası büyük, havadar ve sıhhi şartlara uygun olduğu vurgulanmıştır. Mektebin 42 akşam ve 80 gündüz olmak üzere 122 talebesi mevcuttur. Ders alet ve edevatının düzenli olduğu belirtilmiştir. Mektebin bina şartlarının uygun olmasına rağmen bina fermanı tescil ettirilmiş ise de kasabanın içinde ve İskele mülhakatında bulunan Amerikan kız ve erkek mektepleri henüz tescil edilmemiş ve ruhsat muameleleri yapılmamıştır. Yeni talimatname gereğince mektebin bir an evvel resmi ruhsat alınmadığı takdirde bu mekteb kapatılacağı vurgulanmıştır.¹⁹⁴⁵

¹⁹⁴³ BOA., MF.MKT., 889/45, 18/08/1323 (18 Ekim 1905); Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, s. 309.

¹⁹⁴⁴ Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 37; Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, s. 309-310.

¹⁹⁴⁵ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 82.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesine aykırı olarak ülke genelinde onlarca fazlasıyla ruhsatsız gayrimüslim ve yabancı mektep açılmıştır. Ahmed Zühdü Paşa'nın 19. Yüzyılın son yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan Amerikan ve Protestan mektepleriyle ilgili olarak hazırladığı rapora göre, ülke genelinde tahminen 413 yabancı ve 4547 gayrimüslim tebaa mektebi olup bunların 4049'unun ruhsatsız, 498'inin de ruhsatlı olduğu belirtilmektedir.¹⁹⁴⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve yine yüzyılın son yıllarına ait olduğu düşünülen bir deftere göre ülke genelinde açılmış olan ve sayıları binleri bulan gayrimüslim ve yabancı mekteplerden çok azı ruhsatlıydı. Deftere göre resmi ruhsatı olmayan mekteplerin sayısı 5431'tir. Ruhsatı bulunmayan bu mektepler 29 vilayet, 6 mutasarrıflık ve bir belediye bölgesine yayılmıştı. Gayrimüslim cemaat mektepleri en çok 582 mektep ile Selanik Vilayeti'nde bulunmaktaydı. Selanik Vilayeti'nin yanı sıra Yanya Vilayeti'nde 494, Manastır Vilayeti'nde 483, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nda 300, Girit'te 288, Aydın Vilayeti'nde 259, Edime Vilayeti'nde 219, Erzurum Vilayeti'nde 187, Sivas Vilayeti'nde 154, , Suriye Vilayeti'nde 148, Kosova Vilayeti'nde 143, Beyrut Vilayeti'nde 138, Mamuretülaziz Vilayeti'nde 132 ve Hüdavendigar Vilayeti'nde 103 mektebin ruhsatsız olduğu kayıtlıdır. En çok Rum ve Ermeni cemaatleri tarafından açılmış olan ruhsatsız mektepler ayrıca Bulgar, Musevî, Ulah, İslav, Protestan, Katolik, Keldani, Keldani Katolik, Nasturi, Gürcü, Kazak, Maruni, Süryani Katolik, Süryani Protestan, Dürzi, Nemçe, Fransız, Latin, Amerikan, İngiliz, Avusturya, İtalyan, Alman ve Cizvit cemaat ve devletleri tarafından da ülke genelinde açılmış ruhsatsız mekteplerin olduğu kayıtlıdır. Aynı belgeye göre bu dönem ülke genelinde ruhsatsız eğitim-öğretim hizmeti veren yabancı mekteplerin sayısı 387'dir. Ruhsatsız yabancı mektepler en çok Beyrut Vilayeti'nde açılmıştır. Vilayetteki ruhsatsız yabancı mektep sayısı 63'tür. Suriye Vilayeti'nde 51, Erzurum Vilayeti'nde 34, Sivas Vilayeti'nde 32, Aydın Vilayeti'nde 29, Adana Vilayeti'nde 31, Halep ve Selanik Vilayeti'nde 18, Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığı'nda 15, Konya Vilayeti'nde 14, Ankara Vilayeti'nde 10 mektebin ruhsatsız olduğu kaydedilmiştir.¹⁹⁴⁷ Bu belgeye göre gayrimüslim cemaat mekteplerinden Bitlis ve Basra vilayetlerindeki ruhsatsız mektep sayısının sıfır olması ile birlikte yabancı mekteplerden de Mamuretülaziz Vilayeti gibi yabancı mekteplerin yoğun olduğu bazı vilayetlerde ruhsatsız mektebin olmayışı dikkat çekicidir.

¹⁹⁴⁶ Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul, 1982, s. 192.

¹⁹⁴⁷ Şerife Yorulmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ruhsatsız Okullaşma: 19. Yüzyılda Açılan Gayrimüslim ve Yabancı Okullar Üzerine Bir Değerlendirme", *Doğu Batı*, C.13, S.54, Ankara, 2010, s.184-190.

Azınlık ve gayrimüslim mektepleri XX. yüzyılın ilk yıllarında da açılmaya devam etmiştir. Tablo 6.3'te de görüldüğü üzere yüzyılın başlarında 1905 yılında ülke genelinde bu mekteplerin sayısı 623 olup bunların yarısından fazlası ruhsatsız olarak faaliyetlerine devam etmekteydi. 392 tane olan ruhsatsız mekteplerin çoğunluğunu Fransız ve Amerikan mektepleri oluşturmaktaydı.

Tablo 6.3. *XX. Yüzyılın başında osmanlı devletindeki yabancı mektep sayıları*

Mektebi Açan Ülke	Ruhsatlı	Ruhsatsız	Toplam
İngiliz	50	48	98
Fransız	49	204	253
Amerikan	107	76	183
Alman	13	16	29
İtalyan	2	25	27
Avusturya	1	10	11
İran	1	1	2
Rus	2	12	14
Romanya	1		1
Yunan			5
Toplam	226	392	623

(BOA., BEO., 2743/205658, 21/11/1323 (17 Ekim 1906); Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 376-377)

Osmanlı Devleti ruhsatsız olarak açılan mekteplerin denetlemesi amacıyla, layihaların hazırlanmış, üst düzey bürokratlar bölgelerde görevlendirilmiş ve bu kişiler incelemeleri ve denetimleri neticesinde hazırlanan raporlar ışığında yeni kanunlar çıkarılmıştır. Fakat alınan tüm tedbirlere rağmen gayrimüslim ve yabancı mekteplerin ruhsatsız olarak açılmasının önüne geçilememiştir. Bu mekteplerin sayısı gün geçtikçe artış göstermiştir. Bu durumun sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür;

1. Yabancı devletlerin Osmanlının kendilerine tanıdığı kapitülasyonlardan her yönüyle faydalanarak devletin zor durumda bırakılmış olması,

2. Açılan gayrimüslim ve yabancı mekteplerin tebaası veya hamisi olduğu devletler tarafından çok iyi bir şekilde korunmuştur. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ve yabancı mekteplerin hakkında izlediği politikaların uygulanmasında yeri geldiği zaman bu devletler engelleyici olmuştur. Osmanlı Devleti çıkardığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesine uymayan mektepleri kapatmayı düşünmesi bile uluslararası problemlere dahi yol açmıştır. Zaten birçok alanda zor durumda olan Osmanlı Devleti aldığı uyarı telgrafları sonucunda bazı durumlarda geri adım atmak zorunda kalmıştır.

3. Devletin teftiş ile ilgili yetki verdiği veya görevlendirdiği memurların detaylı bilgilendirmesi sonrasında özellikle Müslüman halkın yabancı mekteplere rağbetini engellemek amacıyla, bu mekteplere denk mektepler açılmaya çalışılmışsa da bu açılan mektepler sadece başkent başta olmak üzere birkaç şehirle sınırlı kalmıştır. Tüm taşrada nitelikli mekteplerin açılmaması gibi sebeplerden dolayı ruhsatsız olsa da yabancı kökenli mektepler varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁹⁴⁸

Yetkili makamlar tarafından alınan bütün tedbirlere rağmen azınlık ve gayri müslim mekteplerin ruhsatsız olarak açılmasının önüne geçilememiştir. Fakat sayıları çok olmamakla beraber değişik vilayetlerde özellikle küçük yerleşim yerleri başta olmak üzere bir kısım mektepler ruhsatnamelerinin olmamasından dolayı kapatılmıştır. Bu mektepler genellikle tek derslikli mektepler olmuştur. Ayrıca bu mekteplerin müstakil binaları bulunmamaktaydı. Çoğunlukla eğitim-öğretim için kiralanana hanelerde hizmet vermekte oldukları anlaşılmaktadır.

Bir takım Cizvit papazlarının Adana Vilayeti merkez ve Cebel-i Bereket sancaklarına gelip burada kilise ve mektepler inşa etmeye başladıklarına dair verilen bilgilerde papazların hanelerinde çocuklara ders verdikleri anlaşılmıştır. Bunların ders verdikleri ve mektep olarak kullandıkları yerlerin Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hükümlerine uygun bir şekilde inşa edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı ruhsatsız olduğu anlaşılan mekteplerin kapatılması, gizli olarak faaliyette bulunan Cizvit papazlarının gözetim altında tutulmaları ve yeni mektep açmalarına müsaade edilmemesi tebliğ edilmiştir.¹⁹⁴⁹

Adana Vilayeti'ne bağlı olan Tarsus kazasında Cebel-i Lübnanlı Protestan Yosef'in hanesinin bir odasında ibtidai mektep düzeyinde açmış olduğu mektepte Müslüman çocuklara Protestan eğitimi verdiği için mektebi kapatılmıştır. Yosef'in açtığı mektepte 4 kız, 8 erkek talebe ders görmektedir. Bu talebeler daha yedi sekiz yaşlarında olup normal ibtidai mekteplerine girmeleri gerekirken bu ruhsatsız mektebe devam etmekteydiler. Bu durumdan dolayı bu mektebe devam ettiği anlaşılan Müslüman çocukların bu gibi gayrimüslim mekteplere gitmemesi için uyarıda bulunulmuştur.¹⁹⁵⁰

Suriye Vilayeti dahilinde yer alan Havran Sancağı'nın Mecdüşşemsi ve Aynkine nahiyelerindeki, Lazkiye Sancağı'na tabi Cebele kazasına bağlı Kardaha nahiyesinde,

¹⁹⁴⁸ Esra Üçler, *Fransa'nın Osmanlı Ülkesinde Açtığı Okullar (MF.MGM-6 Numaralı Maarif Nezareti-Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Defterine Göre)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2020, s. 42.

¹⁹⁴⁹ BOA., DH. MKT., 1355/108, 15/10/1303 (17 Temmuz 1886).

¹⁹⁵⁰ BOA., MF. MKT., 340/38, 13/05/1314 (20 Ekim 1896).

Trablusşam'a tabii Beniyye karyesinde bazıları yıllar önce açılmış olan Protestan mektepleri ruhsatsız oldukları için kapatılmıştır.¹⁹⁵¹

Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Uşak Kazası'nda Fransa vatandaşlarından Vertalidi ile iki refikinin istasyona yakın bir yerde Hacı Veli Ağa'dan kiraladıkları hanede ruhsatsız olarak mektep açmışlardır. 14 talebesi bulunan bu mektebin yer aldığı binanın bir tarafını sonradan çevrilmiştir. Yöre halkının da şikâyeti üzerine mektebin kapatılması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁵²

İşkodra Vilayeti dâhilindeki Draç Sancağı'nda İtalya'nın Draç viskonsolosu tarafından ruhsatsız olarak açılmıştır. Bu durum üzerine ruhsat alması gerektiği ile ilgili kendisine gereken uyarılarda bulunulmuştur. Fakat bunlara rağmen ruhsat alınmamış olduğundan dolayı mektebin, usul ve nizamı dairesinde ruhsat alınıncaya kadar kapatılması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁹⁵³

Musul'un Çolak mahallesinde bulunan Protestan Mektebi'nin inas kısmı muallimesi İngiliz Mrs. Martin'in kendi evinde açmış olduğu ruhsatsız mektebin kapatılması kararı verilmiştir. Ayrıca bu mektebe devam ettiği anlaşılan Müslüman çocukların bu gibi yabancı mekteplere gitmemesi için uyarıda bulunulmuştur.¹⁹⁵⁴

6.4.2.2. Ders programları ve kitapların teftişi

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerin teftişinde dikkat edilen en önemli hususlardan birisi okutulan veya mektep kütüphanelerinde yer alan kitaplar ile ders programlarıydı. Müfettişler yaptıkları teftişlerde zararlı olarak gördükleri kitap veya risaleleri imha edilmek üzere yetkililere göndermekteydiler. Bu hususta maarif müfettişlerinin veya teftiş hizmetiyle görevlendirilen nezaret yetkilileri ile vilayetteki yetkililerden bu hususta gereken hassasiyeti göstermeleri istenmiştir.

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanmasına kadar Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin açtıkları mekteplere müdahil olmamıştır. Özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra verilen imtiyazlarla sayıları aşırı derecede fazlalaşmaya başlayan gayrimüslim ve yabancı mekteplerin denetim altına alınması ile ilgili ilk önemli adım 1869 yılında Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile atılmıştır. Nizamnamenin 129. Maddesinde mekteplerin nasıl

¹⁹⁵¹ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hâriciye Nezâreti Tahrîât-ı Hâriciye Odası (HR.TH.), 70/66, 25/04/1304 (21 Ocak 1887).*

¹⁹⁵² *BOA., HR.TH., 228/55, 08/02/1317 (18 Haziran 1899); BOA., DH. MKT., 2211/156, 08/02/1317 (18 Haziran 1899).*

¹⁹⁵³ *BOA., DH.TMIK.S., 40/73, 21/10/1320 (21 Ocak 1903).*

¹⁹⁵⁴ *BOA., MF. MKT., 731/37, 05/06/1321 (29 Ağustos 1903).*

açılacağı, muallimleri gibi hususlara yer verildiği gibi bu mekteplerde okutulması gereken derslere hususuna da yer verilmiştir.

Ders programları ve kitapların teftişi hususu Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ve yabancı mektepleri gözetim ve denetim altına alabilme çabaları çerçevesinde aldığı önlemlerin en etkin olanı, ruhsat uygulamasına ilişkin işlemlerin bir bölümünü oluşturmaktaydı. Mektep açmak ya da eğitimine devam etmek isteyen kurum ya da kişiler bunun için ruhsat istemi ile ilgili dilekçe verirken bildirmek zorunda oldukları bilgilerden olan ders programları ve onlara ait tüm verileri bu dilekçelerde belirtmek zorundaydılar. Ayrıntılı bir biçimde hazırlanan bu ders programları ve listeleri, okutulacak dersler hakkında bilgi verirken aynı zamanda bu derslerde okutulması planlanan kitapları da ayrıntılı bir şekilde vermek zorunda idiler.¹⁹⁵⁵ Ders programları patrikhane ve metropolithanede hazırlanıp onaylanmaktaydı. Fakat durumun Osmanlı yetkililerine de bildirilmesi gerekmektedir. Osmanlı vilayetlerinde maarif müdürü, müfettişleri veya görevlendirilen memurlar teftiş için mekteplere gittiklerinde ihtara lüzum gördükleri durumları metropolit veya ruhani reislere beyan ediyorlardı. Zararlı olarak görülen derslerin okutulması durumunda bu derslerin verilmemesi için gerekli uyarıları yapmaktaydılar.¹⁹⁵⁶

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerin ders programlarının, bağlı bulundukları cemaatin ya da hizmet ettikleri ülkelerin genel eğitim sistemine göre oluşturularak, bu ülkelerin amaçları doğrultusunda hazırlanıyordu. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde açılan mekteplerin ders programlarında Osmanlı'nın koşullarına uygun, bulundukları bölgenin siyasi durumu ve hassas noktaları da dikkate alınmıştır. Bu mekteplerde okutulan derslerin ortak özellikleri, bu mekteplerin bağlı bulundukları ülkenin kendi kültür ve eğitim anlayışını yansıtan dersler seçmeleri olmuştur. Amerikan mekteplerinde dersler Amerikan Eğitim Sistemi ve pedagojik anlayışına uygun olarak işlenmekteydi. Yine Amerika'nın mektep açtığı bölgeye dair hedeflerine hizmet etmek üzere; İngilizce, Ermenice, Yunanca, Rumca, Felsefe, Hristiyan Ahlakı, Konuşma Sanatı ve Kişiler Arası İlişkiler (Misyonerlik), Güzel Sanatlar, Coğrafya, Kutsal Tarih, Osmanlı Tarihi, Arapça, Farsça, Astronomi, Fizik, Geometri, Botanik gibi dersler okutturulmuştur. Bu derslere ek olarak doğuda; topografya, Arapça ve Farsça, batıda ise; deniz taşımacılığı, ticaret, Rumca, Yunanca gibi derslerinin de mekteplerde okutulduğu görülmektedir. Bu gibi örnekleri Osmanlı coğrafyasında mektep

¹⁹⁵⁵ Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 61.

¹⁹⁵⁶ Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, s. 26; Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 116.

açan yabancı devletler bazında çoğaltılıp çeşitlendirilebilir. Ancak yabancı mektepler öncelikli olarak bağlı bulundukları ülke ya da grubun amaçlarına uygun bir program seçip bunu bulundukları bölge koşullarına göre şekillendirmişlerdir. Bu mektepler bazen eğitim dili olarak, başta hizmet ettikleri ülkenin dili olmak üzere, mektebin bulunduğu bölgedeki azınlıkların dilleri olmuştur. Bu mekteplerin bazen bu bölgelerde unutulmuş dilleri bile canlandırmaya çalışmışlardır.¹⁹⁵⁷

Ders programları ve kitapların incelenmesi önem arz etmekteydi. Çünkü eğitimde yenileşme çabaları, bir ideoloji olarak nasyonal hareketleri teşvik etmiş ve eğitimin yaygınlaşması, millî kimlik noktasında gayrimüslim cemaatlerin bağımsızlık güdülerini harekete geçirmiştir. Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik akımıyla birlikte Sırplarla başlayan dağılma süreci Rum, Bulgar, Ermeni, Arnavut ve Araplarla devam etmiştir. Ernest Gelner'in ifade ettiği şekilde eğitim alanındaki yenileşme faaliyetleri, hâkim üst kültürün yeniden inşası ve formüle edilmesini geciktirmiştir. Ders programları ve kitapları aracılığıyla talebelere aktarılacak sosyal bir kimlik, ciddi sorunlara yol açabilirdi. Devlet içindeki egemen gücün içini doldurduğu kültürel ortak kimlik bileşiminde ister istemez millî nitelikler ve özellikler, müfredat programı ve ders kitaplarının satır aralarında da olsa yer almaya başlamıştır.¹⁹⁵⁸

Vilayetlerde gayrimüslim ve yabancı mekteplerin ruhsat alabilmeleri için ders programlarının mutlaka verilen dilekçede ayrıntılı olarak yer alması gerekmektedir. Başvuruda ders programları ve kitapları olmaması durumunda bunlar mutlak surette istenmekteydi. Erzurum Vilayeti Erzincan Sancağı'nda bulunan Taşkilise dâhilindeki eski Ermeni mektebinin yıkılarak yerine inşa olunan mektebin ders programı, ders kitapları ve muallim isimlerinin bildirilmesi istenmiştir.¹⁹⁵⁹ Manastır Vilayeti'ne bağlı Görice Kazası'nın Bihlişte nahiyesinde bulunan Koşniç karyesinde bulunan kiliseye bitişik olan arsa üzerine Bulgarlar tarafından inşa edilen mektebin ders programının uygulayabilmesi için merkezden ruhsat alınması gerektiği Manastır Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.¹⁹⁶⁰ Kosova Vilayeti dâhilinde yeni açılmış olan Bulgar mektebinin ders programları ilgili Bulgar metropoliti tarafından onaylanmıştır. Fakat mektebe ait ders programları maarif yetkililerine gönderilmemiş ve gereken onay alınmamıştır. Bu durum Bulgar yetkililerine Bulgar

¹⁹⁵⁷ Filiz Topçu, *Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi İle Yabancı Okulların Bu Sistem Üzerindeki Etkileri*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 131-132.

¹⁹⁵⁸ Tuğrul Özcan, *Merkezi ve Modern Eğitim kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 147.

¹⁹⁵⁹ BOA., MF. MKT., 112/64, 18/01/1307 (14 Eylül 1889).

¹⁹⁶⁰ BOA., MF. MKT., 116/86, 29/07/1307 (21 Mart 1890).

metropoliti tarafından Bulgar mektepleri programlarının tanzim edilmesi tabii görülüp ancak bunun tasdikinin ve muallimlerin şahadetnamelerinin teftişinin diğer mekteplerde cari olan usule göre yapılması gerektiği ve Maarif Nezareti'nden görüş alınması hususunda uyarılmıştır.¹⁹⁶¹

Selanik Vilayeti'nde görev yapan politika müdürü Yusuf Efendi tarafından 28 Haziran 1886 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahriratta vilayet dâhilinde bulunan ve o güne kadar Maarif müfettişlerince denetlenmemiş olan bazı Rum ve Bulgar mekteplerinde talebelerin Devlet-i Aliyye menfaati aleyhinde birtakım muzır dersler tedris olunduğu bilgisi verilmiştir. Tahriratta ayrıca mekteplerdeki ders programları ile okutulan kitapların tetkik ve muayene etmek amacıyla bu mekteplere gidip derslerde hazır bulunmak lazım geldiğini, Maarif Nezareti'ne ibraz edilen programının uygulanıp uygulanmadığına nezaret edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kitapların ise denetimden geçtiğini ama bu mekteplerde okutulan derslere ait kitapların konsoloslukların sandıklarından geçirildiklerini belirtmiştir. Bütün bu olumsuzluklardan dolayı bu duruma engel olmak için bir müfettişin süratle bu mektepleri denetlemek için görevlendirilmesini talep etmiştir.¹⁹⁶²

Yanya Vilayetinde bulunan bir Rum mektebinde 1890 yılında zararlı olduğu düşünülen risaleler okutulduğu hakkındaki resmi muhabereleler üzerine, mekteplerin sıkı bir şekilde teftiş edilmesi için durum Maarif Nezareti'ne bildirilmiş ve risalelerden biri elde edilerek tetkiki istenmiştir. 1898 tarihli bir belgeye göre ise, Konya'da Rum ve Ermeni çocuklarına mahsus bir mektepte zararlı olduğu düşünülen bir coğrafya kitabı okutulmuştur. Zararlı olduğunun anlaşılması üzerine, neşrinin önlenmesi ve ele geçirilen nüshaların imhası istenmiştir.¹⁹⁶³

Edirne Vilayeti Kırkkilise Sancağı'nda Tırnova Bulgar Ortodoks cemaatine ait rüşdiye derecesinde ve erkeklere mahsus mektepte var olan üçüncü sınıfın yanı sıra ek bir üçüncü sınıf açılmasına istinaden mektebin muallim-i evveli tarafından bir dilekçe verilmiştir. Fakat mektep rüşdiye derecesinde olduğu halde verilen dilekçede yer alan ders programında¹⁹⁶⁴ idadi seviyesinde derslerin olduğu anlaşılmıştır. Edirne Vilayeti tarafından gönderilen tahrirat incelenmek için Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği'ne havale

¹⁹⁶¹ BOA., DH. MKT., 1835/51, 14/10/1308 (23 Mayıs 1891); BOA., DH. MKT., 1848/125, 03/12/1308 (10 Temmuz 1891).

¹⁹⁶² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO.), 530/11, 08/10/1303 (10 Temmuz 1886).

¹⁹⁶³ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 110-111.

¹⁹⁶⁴ Muallim-i evvelin verdiği dilekçede şu dersler yer almaktadır: Ulum-ı Diniye, Bulgar lisanı, Lisan-ı Osmani, Fransızca, Talim-i Kıraat, Hesab, Hendese, Tarih-i Kurun-ı Ahire, Coğrafya, İlm-i Vezâif'ül-Aza, Hikmet-i Tabiiye ve Kimya.

edilmiştir. Mektebin yeni açılacak üçüncü sınıfa ruhsat vermeden önce okutulacak kitapların muayene edilmesi ve programın tespit edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁹⁶⁵

Kosova Vilayeti Maarif Müdürlüğü tarafından 10 Kasım 1901 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen tahriratta vilayet dâhilinde bulunan Bulgar Mekteplerinin Eylül/Ekim 1901 (Eylül 1317) tarihinden Eylül 1902 (Ağustos 1318) tarihine kadar mekteplerde okutulacak olan kitapların Üsküb Metropolitliği tarafından verilen ders programları çerçevesinde olmadığı anlaşılmıştır. Bundan dolayı vilayet dâhilinde yer alan Üsküb, Kalkandelen, Radovişte, Kratova, Kumanova, Koçana, Osmaniye, Palanka kaza ve karyelerindeki Bulgar mekteplerinde okutulan kitapların ders programları dairesinde ders yapılıp yapılamayacağı ile ilgili olarak Bulgar Eksarhlığı'ndan program dahilindeki ders kitapları incelenmek üzere istenmiştir.¹⁹⁶⁶

1891 tarihli bir belgede, Bulgar metropolitin Rum metropoliti gibi Bulgar muallimlerinin şahadetnameleriyle ders programlarını tedkik ve tasdik etmesi konusunda Maarif Nezareti'nden görüş alması istenmiştir.⁵⁰⁴ 1892 tarihli bir belgede ise, Üsküb'teki Sırp mektebinde Maarif Nezareti ruhsatıyla bastırılmış olsa bile asla Sırp dili üzerine kitap okutturulmaması ihtarı yapılmıştır.⁵⁰⁵

Osmanlı Devleti, gayrimüslim ve yabancı mekteplerde okutulan ders kitaplarının içerikleri hususunda da hassas davranmıştır. Çünkü devlet bu mekteplerde okutulan ders kitaplarında onurunu rencide etmeyen, devlet aleyhine olumsuz tabir ve işaretler içermeyen kitapların okutulmasını istiyordu. Ancak gayrimüslim ve yabancı mektepler her fırsatta bunun aksine olan birçok davranış ve faaliyet içinde olmuşlardır.¹⁹⁶⁷ II. Abdülhamid döneminde matbuat ve kitap basımı hakkında bir kısım yeni kanuni düzenlemeler yapılmıştır. İlk olarak 22 Ocak 1888 tarihinde 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi yürürlükten kaldırılarak yeni bir *Matbaalar Nizamnamesi* hazırlanmıştır. Kısa bir süre sonra bu nizamname de yürürlükten kaldırılarak II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar yürürlükte kalan 30 Kasım 1894 tarihli *Matbaalar ve Kitapçılar Hakkında Nizamname* uygulamaya girmiştir. Bu nizamnamede kitap ve risalelerin basımında dikkat edilecek hususların başında Maarif Nezareti'nin resmi ruhsatı olmadan matbaa sahipleri hiçbir kitabı basamayacakları

¹⁹⁶⁵ Mektebin durumu ile ilgili ruhsatname verilmeden önce Edirne Vilayeti'nden mektebin bulunduğu Kırkkilise dâhilindeki Tırnova'da Bulgar nüfusu ile mektebe devam eden talebe sayısı, mektebin kaç talebeye şehâdetnâme verdiği, buradan mezun olanlardan civardaki idadi mekteplerine devam edenlerin olup olmadığı, mektebin hangi tarihte açıldığı, ruhsatnamesini ne zaman aldığı, açılması istenen üçüncü sınıf ek şubesine gerçekten ihtiyaç olup olmadığı gibi hususlarda da vilayet maarif müdürlüğünden bilgi istenmiştir. *BOA., MF. MKT.*, 832/3, 08/12/1322 (13 Şubat 1905).

¹⁹⁶⁶ *BOA., MF. MKT.*, 610/11, 14/11/1319 (22 Şubat 1902).

¹⁹⁶⁷ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 117.

gelmekteydi.¹⁹⁶⁸ Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde okutulan bazı ders kitaplarının Maarif Nezareti'nin onayı olmadan basılmış olduğu halde, bu kitapların üzerinde “*Maârif Nezâreti Celilesinin Ruhsatıyla Tab’ Olunmuştur*” ibaresinin yazıldığı kitaplarla karşılaşmıştır. Zararlı ders kitaplarının okutturulması ile ilgili daha çok Ermeni, Bulgar ve Rum mekteplerinde karşılaşılma ile birlikte devletin her köşesinde bu örneklerle rastlamak mümkün olabilmekteydi.

Dahiliye Nezareti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Ocak 1882 tarihli tezkireye göre bir vilayette yakalınmış olan bir kitabın zararlı yayınlardan olduğu tespit edilmiştir. Zararlı olduğu belirlenen bu kitabın vilayet dâhilinde varsa nüshalarının derhal toplattırılması emri verilmiştir. Maarif Nezareti'nden bu gibi zararlı yayınların toplattırılarak özellikle Rum, Ermeni ve Bulgar mekteplerinde bu yayınların okutturulmamasına dikkat edilmesi hususunun bütün vilayetlere bildirilmesi istenmiştir.¹⁹⁶⁹

Bitlis Vilayeti dâhilindeki Muş Sancağı'ndaki Ermeni mekteplerine 1891 yılında Galata'daki Ermeni mektebinden zararlı kitaplar gönderildiği tespit edilmiştir. Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta bu mekteplere gönderilen ve zararlı olduğu anlaşılan bu kitapların zararsız olan diğer kitaplardan ayrılmasının sağlanması için müfettiş gönderilmesi istenmiştir.¹⁹⁷⁰

Hüdavendigâr Vilayeti dâhilindeki İnegöl kazasında bir Ermeni mektebinde görev yapan Muallim Avakim ile Hacı Ohannes efendilerin mektepte talebelere muzır şarkılar talim ettirdiklerinin tespiti üzerine kürek cezasına mahkûm edilmişlerdir. Her ikisi de bu hareketlerinden dolayı önce vilayet dâhilinde bulunan Ertuğrul Sancağı hapisanesine gönderilmişlerdir. Bir süre sonra Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dâhilindeki Rodos'a gönderilmişlerdir.¹⁹⁷¹ Ermeni mekteplerinde zararlı şarkıların öğretilmesi konusundaki şikâyetler diğer vilayetlerde de görülmektedir. Sivas Valiliği tarafından 4 Mart 1894 tarihinde Maarif Nezareti'ne yazılan tahriratta bir Ermeni çocuğu üzerinde yapılan aramada çıkan şarkının zararlı ifadeler içerdiği anlaşılmıştır. Bu şarkının yer aldığı kitabın Maarif Nezareti tarafından onaylanmış bir kitap olduğu belirtilmiştir. 1889 yılında basılmış olan kitap içinde zararlı olduğu anlaşılan başka şarkılarında yer aldığı tespit edilmiştir. Zararlı

¹⁹⁶⁸ Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi*, s. 94.

¹⁹⁶⁹ BOA., MF. MKT., 74/73, 03/04/1299 (22 Şubat 1882).

¹⁹⁷⁰ BOA., DH. ŞFR., 148/29, 28/11/1306 (9 Şubat 1891).

¹⁹⁷¹ BOA., DH. MKT., 44/38, 29/01/1311 (12 Ağustos 1893).

ifadelerin yer aldığı şarkıların bir kısmı sahifeleriyle birlikte vilayette mütercim olarak görev yapan Mehmed Yusuf Efendi tarafından çevrilerek yazının ekinde takdim edilmiştir.¹⁹⁷²

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde okutulan ders kitapları içerisinde tarih ve coğrafya gibi ders kitaplarının zararlı içeriklere sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu durum bazen yetkililer tarafından vilayetlere bildirilerek bu ders kitaplarına dikkat etmeleri tavsiyelerinde bulunulmuştur. Mektepler en çok tarih kitaplarının zararlı olarak tespit edildiği görülmektedir. Tarih kitaplarında ülkeler kendi tarihlerini anlatırken Osmanlı Devleti'nin ve Türklerin bu coğrafyayı zorla aldıkları, barbar oldukları gibi ifade ederek yanlış bilgilerle talepleri devlet aleyhinde kışkırtabilmekteydiler.

Antonyadi adlı bir şahıs tarafından Atina'da bastırılan tarih kitabının içeriğinde bazı zararlı bölümler olduğu tespit edilmiştir. Bundan dolayı bu tarih kitabının varsa toplatılması, devlet dahilindeki Rum mekteplerinde okutulmaması ve ülkeye sokulmaması bildirilmiştir.¹⁹⁷³

Trablusgarb Vilayeti'nde 1890 yılında Rum çocuklarına mahsus olarak açılan bir mektepte okutulacak ders kitaplarının isimleri ve ders cetvelleri ile muallimlerine ait şehadetname suretleri Maarif Nezareti tarafından incelenerek mektebin açılmasına müsaade edilmiştir. Ancak mektepte okutulacak coğrafya ve tarih kitaplarının incelenerek bunların içeriğinde muzır tabirlerin bulunmamasına dikkat edilmesi istenmiştir.¹⁹⁷⁴

Ermeni mekteplerinde okutulmakta olan kilise tarihi adlı derse ait olup patrikhane tarafından tanzim edilen “Kilise Tarihi” adlı kitabın zararlı olduğu tespit edilmiştir. Bundan dolayı Van Vilayeti maarif müdürlüğü tarafından gönderilen tahrirata cevap olarak ilgili kitabın zararlı oluşundan dolayı Ermeni mekteplerinde okutulmaması gerektiğinin bildirilmiştir.¹⁹⁷⁵

Mıgırdıç Çolakyan'ın yazmış olduğu ve kendi ismiyle anılan Çılakyan tarihi adlı eserde Ermeni mekteplerinde okutulan ve yapılan tetkikler neticesinde zararlı olarak tespit edilene serlerden birisidir. Bu kitabın 1895 yılında Ankara Vilayeti'ne bağlı Kırşehir Sancağı'nda bulunan Ermeni mekteplerinde okutulmakta olduğu tespit edilmiştir. Vilayet maarif müdürlüğü tarafından yazılan tahrirata yazılan cevabda bu kitabın zararlı olması nedeniyle yasaklandığı belirtilmiştir. Bu kitabın yerine Maarif Nezareti tarafından tasdik

¹⁹⁷² BOA., DH. MKT., 2061/132, 26/08/1311 (22 Kasım 1894).

¹⁹⁷³ BOA., MF. MKT., 73/105, 11/02/1299 (2 Ocak 1882).

¹⁹⁷⁴ BOA., MF. MKT., 117/148, 16/10/1307 (5 Haziran 1890).

¹⁹⁷⁵ BOA., MF. MKT., 288/35, 26/04/1313 (16 Ekim 1895).

edilen cetveldeki tarih kitaplarından birinin seçilerek okutulması bildirilmiştir.¹⁹⁷⁶ Aynı kitabın yıllar sonra 3 Nisan 1902 tarihinde Konya Vilayeti maarif müdürlüğü tarafından yazılan bir tahriratta yine Ermeni mekteplerinde okutulduğu görülmektedir. Konya Vilayeti maarif müdürlüğü tarafından yazılan bir tahriratta gayrimüslim mekteplerde yapılan teftiş ve muayene sırasında Mıgırdıç Çolakyan'ın tarihinden telif edilerek yazılmış olan *Ermeni Tarihine Dair Ders Kitabı* zararlı olarak görülmüştür. Bu kitabın yanı sıra bir kısım kitap daha zararlı olarak tespit edilmiştir. Bundan dolayı Konya Ermeni Mektebi'nde okutulan bazı zararlı kitapları ve Protestan mekteplerinde okutulacak kitaplar hakkında da usul ve emsaline göre muamele edilmesi ifade edilmiştir.¹⁹⁷⁷

Tarih kitaplarının yanı sıra coğrafya kitaplarının da sıklıkla içeriklerinden dolayı zararlı kitaplar olarak görüldüğünü ve Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde okutulmalarının sakıncalı olduğuna rastlamaktayız. Bu kitaplarda çoğu zaman toplanıp imha edilmişlerdir.

Filibe'de basılan Bulgarca coğrafya kitabının içeriğinde Osmanlı Devleti hakkında bir takım zararlı bilgilerin yer aldığı anlaşılmıştır. Bu kitabın bir kısım Bulgar mekteplerinde okutulduğu anlaşılmıştır. Zararlı olan bu kitabın neşrinin yasaklanarak, vilayetlerdeki Bulgar mekteplerinde okutulmakta olanların toplattırılması, bir daha okutulmaması ve imha edilmesi bildirilmiştir.¹⁹⁷⁸

Adana Vilayeti dâhilindeki Mersin Amerikan Mektebi'nin teftişi sırasında tesadüf edilen “Kitab-ı Hülasatü's-safiye fi Usulî'l-coğrafya” adlı coğrafya kitabında zararlı ifadeler tespit edilmiştir. Fazla olmamasına rağmen birkaç satırı bulan bu ifaların yer aldığı sayfaların kitaptan çıkarılarak sahibine teslim edilerek bir nüshasının Maarif Nezareti'ne gönderilmesi istenmiştir.¹⁹⁷⁹

Konya'da Rum ve Ermeni çocuklarına mahsus bir mektepte okutulan kitapların muayenesi sırasında coğrafya kitabının zararlı olduğu görülmüştür. Zararlı olan bu kitabın bundan sonrası için neşrinin önlenmesi ve ele geçirilen mevcut nüshalarının ise imha edilmesi bütün vilayetlere yazılmıştır.¹⁹⁸⁰

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde okutulacak olan ders kitaplarının mutlaka mekteplerde yakalanmış olması gerekmiyordu. Bazı durumlarda bu ders kitapları gümrüklerde de tespit edilebiliyordu. 1881 yılında Diyarbekir Vilayeti'nde bulunan Ermeni

¹⁹⁷⁶ BOA., MF. MKT., 296/29, 15/06/1313 (3 Aralık 1895).

¹⁹⁷⁷ BOA., MF. MKT., 653/6, 11/05/1320 (16 Ağustos 1902).

¹⁹⁷⁸ BOA., MF. MKT., 73/98, 11/02/1299 (2 Ocak 1882); BOA., MF. MKT., 73/113, 13/02/1299 (4 Ocak 1882).

¹⁹⁷⁹ BOA., MF. MKT., 190/73, 12/06/1311 (21 Aralık 1893); BOA., MF. MKT., 193/83, 13/07/1311 (20 Ocak 1894).

¹⁹⁸⁰ BOA., DH. MKT., 2090/12, 19/03/1316 (7 Ağustos 1898).

mekteplerinde okutturulmak üzere ruhsatsız olarak bastırıldığı anlaşılan ve bir sandıkta yakalanan 1.055 parça Türkçe ve Ermenice ders kitaplarının yabancı matbaalarda ruhsatsız olarak tab edilmiş olduğu anlaşılmıştır. Bu kitapların incelenmesiyle ilgili olarak Diyarbakirli Recai Efendi görevlendirilmiştir. Ayrıca gümrükten henüz geçmemiş olan benzeri kitapların gümrükte yapılacak olan inceleme sonucunda zararlı olmadığı anlaşırsa dahi gümrükten geçişine izin verilmemesi konusunda gereken tedbirlerin alınması istenmiştir.¹⁹⁸¹

Söz konusu mekteplerde, zararsız olduğu düşünülen kitapların okutulmasına maarif yetkililerince herhangi bir müdahale yapılmıyordu. Mesela, 1891 tarihli bir belgeye göre, siyasi bir amaç gütmeyen, sadece dini bilgiler ve Ermeni krallarının isimlerini içeren eski kitapların mekteplerde okutulmasına herhangi bir engel çıkarılmaması ve bu kitapların Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basılabileceği bildiriliyordu.

6.4.2.3. Muallimlerin durumu

Önceden de belirtildiği üzere Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 129. Maddesinde üzerinde durulan hususlardan birisi de bu mekteplerde görev yapacak olan muallimlerdi. İlgili maddeye göre bu mekteplerde görev yapacak muallimlerin Maarif Nezareti veya vilayetlerdeki mahallî müdürlükleri tarafından onaylı şahadetname bulunması şart koşulmuştur.

Başvuru sırasında muallimlere ait sunulan bilgilerde sadece şahadetnameleri yer almamaktaydı. Mektep açmak için başvuran kişi muallimlerle ilgili aşağıdaki bilgileri sunmalıydı:

1. Mektepte görev yapacak olan muallimlerin toplu bir listesi,
2. Muallimlerin neye göre seçildiği ve tayinleriyle ilgili genel bilgiler,
3. Muallimlerin mektepte hangi sınıflarda derse gireceği ve hangi dersleri okutacağına dair bilgiler.¹⁹⁸²

Muallimler şahadetnamelerini onaylatmak için mektep müdürlüklerine başvuracaklardı. Başvuru üzerine;

1. Mektep müdürlükleri şahadetnamelerde pul ve damga işlemini gerçekleştireceklerdi.
2. Vilayet maarif müdürlükleri mektebin derecesini belirleyeceklerdi.

¹⁹⁸¹ BOA., MF. MKT., 67/66, 07/09/1298 (3 Ağustos 1881).

¹⁹⁸² Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 55-56.

3. Maarif Nezareti bu işlemlerden sonra kendisine gelen diplomaları onaylayacaktı.¹⁹⁸³

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde görev yapan muallimlerle ilgili olarak teftiş ve denetimlerde en çok karşılaşılan önemli sorunları üç ana başlıkta toplayabiliriz:

1. Muallimlerin şهادetnameleriyle ilgili yaşanan sıkıntılar,
2. Muallimlerin devlet aleyhinde işlenen suçlar,
3. Muallimlerin meslek ahlakına aykırı davranışlarda bulunması.

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde görev yapan muallimlerle ilgili olarak yapılan teftiş ve denetimlerde en sık bunların şهادetnameleriyle ilgili olan sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mekteplerde görev yapacak olan muallimlerin şهادetnameli olması temel şart olmasına rağmen bu mekteplerde görev yapan muallimlerin çoğunda bu konuda sıkıntı yaşanmıştır. Birçok mektepte şهادetnamesi olmayan muallimler görev yapmıştır. Bu şekilde görev yapan muallimlerin tespiti halinde ilk etapta bu eksikliklerin tamamlanması istenmiştir. Tamamlanması halinde ise görevden alınma başta olmak üzere değişik yaptırımlar uygulanmıştır.

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerden mezun olup muallimlik yapmak isteyen kişilerin şهادetname alabilmeleri için yapılacak olan imtihanı geçmeleri gerekmektedir. Bağdad Vilayeti tarafından 24 Temmuz 1906 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen şukkada vilayette bulunan yabancı mekteplerde bazı muallimlerin şهادetnamesiz olarak bu görevi yerine getirdiklerinin tespit edildiği bildirilmiştir. Maarif Nezareti tarafından vilayete gönderilen cevapta gayrimüslim ve yabancı mekteplerde görev yapacak olan muallimlerin Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 129. Maddesi ile Vilâyât-i Şahane Maarif Müdürlerinin Vezaifini Mübeyyin Talimat'ın 40. Maddesine göre hareket edilerek görevlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁹⁸⁴ Halep Vilayeti dâhilindeki Ayıntab kasabasında bulunan Amerikan Merkezi Türkiye Koleji'nde hukuk, mühendislik, ticaret, ziraat gibi değişik alanlardan mezun olan talebelerin şهادetname alabilmeleri için girdikleri imtihanlarda ehliyetlerini ispatlamaları halinde şهادetname belgelerinin Maarif Nezaretince onaylanacağı hususunda vilayete bilgi verilmiştir.¹⁹⁸⁵

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde yapılan denetim ve teftişlerde bu mekteplerde görev yapan muallim ve muallimelerin şهادetname veya ehliyetnameleriyle ilgili sorunların en çok yaşandığı vilayetler Rumeli vilayetleri olmuştur. Çünkü Rumeli vilayetleri

¹⁹⁸³ Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 37-38.

¹⁹⁸⁴ BOA., MF. MKT., 951/76, 15/07/1324 (4 Eylül 1906).

¹⁹⁸⁵ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 106.

çok uluslu bir yapıya sahipti. Bu vilayetlerde Rum, Bulgar, Sırp, Arnavut, Ulah ve Musevî vatandaşlar ikamet etmekteydiler.

İşkodra Vilayeti'nde bulunan Rum Kilisesi bitişiğinde bulunan Rum Mektebi'nde muallimlik yapan Mitromitik isimli şahıs hakkında yapılan şikâyet üzerine şهادetnamesini ve ders programını ibraz edemediği tespit edilmiştir. Bu nedenden dolayı Mitromitik muallimlik görevini bırakması ve yerine Nikola isimli şahsın tayin edilmesi uygun görülmüştür.¹⁹⁸⁶

Manastır vilayeti gayrimüslimlerin yoğun yaşadıkları vilayetlerden biriydi. Bundan dolayı vilayet dâhilinde birçok gayrimüslim mektep açılmıştır. Yapılan teftiş ve denetimlerde en sık karşılaşılan sorunlardan birisi de muallimlerin şهادetnameleri olmuştur. Vilayetteki Rum, Sırp, Bulgar, Ulah ve Musevî mekteplerine reis-i ruhani ve cemaat tarafından seçilen muallim ve muallimelerin nasıl ve kimler tarafından tahkik edileceği ve şهادetnamelerinin nasıl verileceği hususunda sıklıkla uyarılar yapılmıştır.¹⁹⁸⁷ Vilayeti dâhilindeki Kesriye Kazası Bulgar mektebinde görev yapan 27 muallim ve muallimenin diploması maarif idaresince onaylanmamış olduğu tespit edilmiştir. Bundan dolayı hem muallimlik görevinden alınmalarına hem de nakdi para cezası ile cezalandırılmalarına karar verilmiştir.¹⁹⁸⁸ Yine Manastır Vilayeti'nde bulunan Bulgar metropolitinin ruhsatsız mektep açtığı ve bu mektepte görev verilen muallimlerin şهادetnamelerinin maarif idaresi tarafından tasdik onaylanmamış olduğu tespit edilmiştir. Bu durum üzerine bu mekteplere tayin edilecek olan muallimlerin şهادetnamelerinin maarif idaresince tasdik olunmayan hiçbir muallimin tayininin yapılamayacağını Bulgar Eksarhlığı'na bildirilmiştir.¹⁹⁸⁹ 1901 yılında vilayet dâhilindeki bir Bulgar mektebine müdür olarak tayin edilen Dimitri İstefanos'un Rusya'nın himayesinde olduğu ve esasen erbab-ı fesattan biri olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine vilayet bidayet mahkemesi tarafından yapılan soruşturma sonucunda celb dosyasının ile birlikte konsolosluğa sığınmış olan Dimirti İstefanos hakkında konsolosluğa yazılan tebligatta şahsın derhal vilayetti terk etmesi bildirilmiştir. Konsolosluk Dimirti İstefanos hakkında yetkililerin taleplerini yerine getirmemiş onu koruyarak himaye etmiştir.¹⁹⁹⁰

¹⁹⁸⁶ BOA., DH. MKT., 2024/88, 04/05/1310 (24 Kasım 1892).

¹⁹⁸⁷ BOA., MF. MKT., 423/16, 30/06/1316 (15 Kasım 1898).

¹⁹⁸⁸ BOA., DH. MKT., 2241/38, 23/04/1317 (31 Ağustos 1899).

¹⁹⁸⁹ BOA., MF. MKT., 441/19, 18/11/1316 (30 Mart 1899).

¹⁹⁹⁰ BOA., DH. MKT., 2522/140, 29/04/1319 (15 Ağustos 1901).

Kosova Vilayeti dâhilindeki Yenipazar sancağı Yenivaroş kasabası merkezi ve Eşnetkova karyesi ile Seniçe'ye bağlı İstavke ve Suhurul karyelerinde mevcut bulunan değişik gayrimüslim mekteplerinde görev yapan ve şهادetnamesi olmayan muallim ve muallimler tespit edilmiştir. Bu mekteplerin ders programları ile buralarda görev yapacak muallim ve muallimlerine ait şهادetnameleri veya diplomalarının patrikhane ve metropolithanelerce tanzim ve tasdik edileceği gibi hükümet tarafından da malum olması lazım geleceği vurgulanmıştır. Bu durumda olan kişilerin maarif müfettiş veya müdürleri tarafından mekteplerin teftişi sırasında bu gibi durumlarla karşılaşılması halinde patrikhane ve metropolithanelerle muhabere içinde olarak derse girmemeleri, bu muallimlerin değiştirilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca Seniçe bidayet mahkemesince yapılan tahkikat neticesinde bu muallim ve muallimlerine ikişer lira nakdi para cezası uygulanması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁹¹

Bir başka Rumeli vilayeti olan Yanya Vilayeti'nde de şهادetname veya ehliyetnamelerle ilgili sorunlar yaşandığına şahit olmaktayız. Yanya Vilayeti'ne bağlı olan Berat sancağında yapılan denetim ve teftişlerde Rum mekteplerinde görev yapmakta olan muallim ve muallimlerin şهادetname yerine metropolitler tarafından verilen pusulalarla görev yaptıkları anlaşılmıştır. Bu durumun kabul edilemeyeceği üzerine Yanya Vilayetine iletilmiştir. Ayrıca onaysız olan şهادetnamelerin onay için ibrazı ve bunlara mezkûr pusulaların rabtı gerektiği bildirilmiştir.¹⁹⁹²

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde görev yapan muallimlerin şهادetnameleriyle ilgili yaşanan bir diğer sıkıntı bu belgelerin onaylarında pul vb. çeşitli eksikliklerin olmasıydı.

1913 yılının ortalarında vilayet maarif idarelerine gönderilen bir yazıyla bundan sonra patrikhane, metropolithane gibi yerlerden verilen şهادetname ve ehliyetnamelere pul yapıştırılıp yapıştırılmaması, yapıştırılacaksa ne kadarlık pul yapıştırılacağı hususunda uyulması gereken kanun maddelerinin bildirilerek ona göre muamele edilmesi bildirilmiştir.¹⁹⁹³

Ermeni patrikhanesinin pulsuz şهادetnamelerin geçerli olmasıyla ilgili talebine binaen verilen cevapta gayrimüslim mektep muallimlerine patrikhanelerden verilen şهادetname ve ehliyetnamelerin pulsuz olarak tasdik edilmeleri taleplerinin kabul

¹⁹⁹¹ BOA., Y.PRK.MF., 5/22, 18/06/1325 (29 Temmuz 1907).

¹⁹⁹² BOA., BEO., 2618/196279, 06/05/1323 (9 Temmuz 1905).

¹⁹⁹³ BOA., MF. İBT., 440/7, 05/8/1331 (10 Temmuz 1913).

edilmediği bildirilmiştir. Ayrıca bu şekilde şehadetname alan muallimleri hakkında verilen nakdi cezanın da uygulanacağı bildirilmiştir. Bu durum vilayetlere maarif müdürlüklerine ve patrikhanelere de tebliğ edilmiştir.¹⁹⁹⁴ Bir süre öncesine kadar şehadetname ve ehliyetnamelerin pulsuz olarak geçerli olmasına rağmen Ermeni patrikhanesinin başvurusunun kabul etmemesinin nedeni olarak aynı şekilde yukarıda bahsedilen ve kısa bir süre önce vilayetlere gönderilen tebliğde yer alan bundan sonra pulsuz kabul edilmeyeceğine dair alınan karardır.

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde görev yapan veya yapacak olan muallimlerle ilgili olarak karşılaşılan sıkıntılardan birisi de bazı muallimlerin önceki hayatları sırasında veya muallimlik görevi sırasında gizli örgüt çalışmaları, siyasi propagandalar, isyanlarda yer alma gibi devlet aleyhinde zararlı faaliyetlerde bulunmaları, devlete karşı sadık olmamaları olmuştur.

Ahmed Zühtü Paşa 1894 yılında hazırladığı raporunda özellikle ibtidai derecesindeki mekteplerde zararlı olacak faaliyetlerinden dolayı “*Mefâsid-i ecânibe bi-kadri’l-imkân mâni’ olmak için tebaa-i gayr-i müslimenin kurâ ve kasabâtda bulunan derecât-ı ibtidâiye mekteblerinde ecnebi ve husûsiyle Yunan, Sırp, Romanya tebaasından mu’allimler bulundurulmaması*”nı vurgulamıştır.¹⁹⁹⁵ Çünkü bu mekteplerde görev yapan muallimlerin çoğu derslerin yanı sıra çoğu zaman talebeler üzerinde devlet aleyhinde telkinlerde bulunmaktaydılar.

Midilli Rum Mektebi’nde görev yapan muallim Ligor Berter Daki’nin şehadetnamesinin olmadığı, önceden meydana gene Yunan ve Girit ihtilallerine dahil olduğu gibi devlet aleyhine zararlı faaliyetlerde bulunan bozguncularla haberleşme ve benzeri hareketleri sebebiyle muallimlik görevinden alınması ve Dersaadet’e gönderilmesi talep edilmiştir. Ayrıca Ligor Berter Daki’nin yanı sıra mektepte görev yapan Mandeli Agnatyos, Zagorkif ve Pilimarlı Bibilarnik’in muallimlik görevden azl edilmeleri istenmiştir.¹⁹⁹⁶ Manastır Ulahlara ait idadi mektebinde görev yapan Mihail Nite’nin evvelce devlet aleyhinde işlediği suçlardan dolayı görev talebinin kabul edilmemesi bildirilmiştir.¹⁹⁹⁷ Üsküb’de bulunan Bulgar mektebinde görev yapan muallimlerden Atnaş Mihailof ve Dimitri Papa Andof’un hanelerinde devlet aleyhinde konuşmalar yaptığı tespit edilmiştir. Bu neden

¹⁹⁹⁴ BOA., MF. İBT., 450/86, 04/10/1331 (6 Eylül 1913).

¹⁹⁹⁵ Çetin, *Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu*, s. 202.

¹⁹⁹⁶ BOA., DH. MKT., 2023/91, 02/05/1310 (22 Kasım 1892); BOA., BEO., 324/24282, 28/05/1311 (7 Aralık 1893); BOA., BEO., 345/25836, 10/07/1311 (17 Ocak 1894).

¹⁹⁹⁷ BOA., DH. MKT., 2158/41, 27/08/1316 (10 Ocak 1899).

dolayı her iki mualliminde Osmanlı aleyhinde konuşmalar yaptığı af edilmeyecekleri bildirilmiştir.¹⁹⁹⁸

Selanik Vilayeti'ne bağlı Vodina Kazası'nın Tehve karyesi Bulgar Mektebi muallimlik yapmış olan Sotir Garelof Efendi muallimlik görevi sırasında talebelerine Osmanlı aleyhinde telkinlerde bulunmuştur. Ayrıca devletin menfaatlerine karşı hal ve hareketleri de görülmüş ve sair usülsüz işlerinden dolayı hakkında kanuni takibat yapılmıştır. Sotir Garelof Efendi'nin muallimlik mesleğine tekrar başvurması üzerine “...muallimlik gibi bir meslek-i muhteremede istihdamı caiz olamayacağı...” Selanik maarif müdürlüğüne bildirilmiştir.¹⁹⁹⁹

Bağdad Vilayeti'nde görev yapan ve vali vekâletinde bulunan Birinci Ferik Süleyman Bey'in 7 Aralık 1905 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı arzda vilayetteki Ermeni mektebinde görev yapan Mihran Efendi'nin siyasi faaliyetleri ve propagandalarının buradaki Ermeni cemaatinin fikirleri üzerinde etkili olarak onların düşüncelerini zehirlemekte olduğu yazılmaktaydı. Mihran Efendi'nin ayrıca bölgedeki yabancı konsolosların hükümete müdahalelerini teşvik ettiği de kayıt edilmiştir. Mihran Efendi'nin zararlı faaliyetlerinin önüne geçilebilmek amacıyla Süleyman Bey onun Cezayir-i Bahr-i Sefid veya Suriye gibi Ermeni cemaati arasında icra-yı mefaside imkân olmayan mahallerden birine polis nezaretinde gönderilmesi talep edilmiştir.²⁰⁰⁰

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde görev yapan veya yapacak olan muallimlerle ilgili olarak karşılaşılan sıkıntılardan birisi de muallimlerin iyi ahlak sahibi olmaması olmuştur. Meslek ahlakına aykırı davranışlarda bulunmuş olmalarıdır. Bu hususta maarif müfettişlerinden mesleki ahlaka aykırı davranışlarda bulunulduğu öğrenilen muallimler hakkında derhal incelemenin yapılması ve sonucu hakkında tutulacak raporların ilgili maarif müdürlüklerine gönderilmesi istenmiştir.²⁰⁰¹

Yabancı mekteplerde muallimlerle ilgili olarak yaşanan sorunlardan birisi de görevlendirilen muallimlerin yaşları olmuştur. Bu mekteplerden yetişen talebelerden bazıları küçük yaşlarda olmalarına rağmen köylerdeki mekteplerde görevlendirilmişlerdir. Mamuretülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Murad Bey tarafından nezarete yazılan 7 Mart 1895 tarihli bir tahriratta vilayet merkezinde yer alan Harput kasabasındaki Amerikan mekteplerinde tahsil hayatını tamamlamış olan ama henüz 15 veya 18 yaşlarında bulunan

¹⁹⁹⁸ BOA., DH. MUI., 87/9, 13/05/1328 (23 Mayıs 1910).

¹⁹⁹⁹ BOA., MF. İBT., 375/50, 10/06/1330 (27 Mayıs 1912).

²⁰⁰⁰ BOA., DH. ŞFR., 357/23, 24/09/1321 (7 Aralık 1905).

²⁰⁰¹ Ezen, Maarif Müfettişliği (1876-1918), s. 106.

bazı talebeler köylerde bulunan mekteplerde muallim olarak görevlendirilmişlerdir. Yaşça küçük olan bu kişilerin henüz şهادetnameleri de bulunmadığı da tahriratta bildirilmiştir. Maarif Nezareti tarafından vilayete yazılan cevapta bu kişilerin muallim olarak tayin edilebilmeleri için Maarif-ı Umumiyye Nizamnamesi'nin yüz seksen birinci maddesinde yer alan; “*lâ-akal yirmi beş yaşında bulunmak ve hiç bir vakitte cünhâ ve cinâyetle kanûnen mahkûm bulunmamış olmak lâzım gelir*” maddesine göre hareket edilmesi istenmiştir. Bu maddeye binaen Amerikalıların mekteplerde istihdamını sağladıkları yaşı küçük olan muallimlerin nizamname gereği şartları taşımadıkları için iştiham edilmemesi bildirilmiştir.²⁰⁰²

6.4.2.4. Türkçe dersi ve muallimleri

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanmasıyla birlikte gayrimüslim ve yabancılara ait mekteplerin müfredatına Türkçe dersi girmeye başlamıştır. Nizamnamenin yayınlanmasından sonra ruhsat izni almak isteyen ve ders programlarını nezarete veya vilayetlerdeki yetkililere sunan gayrimüslim ve yabancı mekteplerin ders programları incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir.²⁰⁰³ Sultan II. Abdülhamid devrinde Türkçe'nin imparatorluk içindeki durumunu kuvvetlendirme ve yayma hususunda bazı adımların atılmıştır. Osmanlı tarihinde ilk defa olarak 1876 Anayasası, devletin resmî dilinin Türkçe olduğunu açıkça belirtilmiş ve millet meclisi azaları ve memurların Türkçe bilmesini şartı koşulmuştur. Kanun-ı Esasî'nin 18. maddesinde, “*Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır*” ifadesine yer verilmiştir.²⁰⁰⁴

Kanunda da belirtildiği üzere devlet hizmetine girmek isteyen herkesin Türkçe'yi bilmesi şart koşulmuştur. Gayrimüslim vatandaşlarında Türkçelerini geliştirmeleri için doğal olarak devlete ait mekteplerde tahsil görmeleri ve memuriyet için yeterli bilgi seviyesine ulaşmaları gerekiyordu. Bu durumu göz önüne alan cemaat reislikleri imkânları ölçüsünde kurdukları mekteplerde ders programlarında Türkçe'ye müfredatta daha fazla yer

²⁰⁰² BOA., MF. MKT., 250/2, 17/08/1312 (13 Şubat 1895); Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 105-106.

²⁰⁰³ Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 60-65; Muttalip Şimşek, “Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması”, *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi (OTAM)*, S.43, Ankara, 2018, s.203.

²⁰⁰⁴ Ayrıca kanunun 57. Maddesine göre parlâmentoda yapılacak konuşmaların Türkçe olmasını; 68. Maddesine göre de gelecekteki azaların Türkçe konuşmasını ve mümkün olduğu kadar Türkçe yazmalarını şart koşuyordu. “1876 Kânûn-ı Esâsî ” <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> , (16/11/2022); David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, Kervan Yay., İstanbul 1979, s.145.

almaya başlamışlardır. Türkçe dersinin tedrisi için devlet yerine göre destek vermiştir. Bu derste görev yapmak için görevlendirecek muallimleri bulmakta ve bunların maaşlarını ödemekte zorlanan cemaatler, Maârif Nezâreti'ne başvurduğu takdirde kendilerine yardımcı olunmuştur. Özellikle başkentteki Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne, Mekteb-i İdadiye-i Tıbbiye-i Şahâne gibi yükseköğrenim kurumlarında okumak isteyen gayrimüslim talebeler, mektebin müfredat dili Türkçe ve derslerin içeriği ağır olduğu için Türkçe'yi yeterince okuyup yazmayı bilmeyen talebeler bu gibi mekteplere kabul olmamışlardır.²⁰⁰⁵

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde Türkçe'nin zorunlu olarak okutulması hususu 13 Aralık 1896 tarihinde yayınlanan “*Vilâyât-ı Şahâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*” ile detaylı bir şekilde düzenlenmiştir. Talimatın 34. Maddesinde; “*Mekâtib-i gayrimüslimede lisan-ı Osmanînin tedris ettirilmesi mukarrer olduğundan Türkçe derslerinin mektebin derecesine göre şâkirdanca kâbil-i istifade olacak bir sûrette tedrisine ait vesâile tevessül edilecektir.*” şeklinde gayrimüslim mekteplerinde Türkçe'nin mektebin derecesine ve talebenin seviyesine göre ve istifade edebilecekleri ölçüde okutulacağı ifade edilmiştir. 35. maddesinde ise;

“Lisân-ı Osmanî her mektepte mecburiye't-tedris olmakla beraber lisân-ı mezkûre âşina muallimlerin fıkdanı hasebiyle şimdilik karyelerde ibtidâiye derecesindeki mekâtibe tâmimi mümkün olamayacağından kasabatta Rüşdî derecesinde bulunan mekâtibde behemehâl lisan-ı Türkî tedris edilmesine dikkat ve bu ahvâlin tederîcen mümkün olan karyelere idhâline gayret olunacaktır.”

ifadeleriye hâlihazırda bu dersi verebilecek yeterli muallim bulunmadığından şimdilik kasabalardaki rüştiye derecesindeki mekteplerinde verilmesi uygun görülmüştür. Bu dersi verebilecek muallimlerin temin edilebilmesi halinde zaman içerisinde köylerde bulunan ibtidai derecesindeki gayrimüslim mekteplerine kadar yaygınlaştırılması uygun görülmüştür. Vilâyât-ı Şahâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimatı'ndaki hükümler kısa bir süre sonra uygulanmaya başlamıştır. Vilayet ve sancaklarda bu işlerin takibi maarif müdürlerine bırakılmıştır. Maarif Nezareti konu ile ilgili vilayetlere gönderdiği talimatlarda, rüşdiye derecesindeki gayrimüslim mekteplere en az bir Türkçe muallimi görevlendirilmesini bildirmiştir.²⁰⁰⁶

²⁰⁰⁵ Şimşek, *Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması*, s.203-204.

²⁰⁰⁶ Şimşek, *Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması*, s.204-205.

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerde Türkçe dersini verecek muallimlerin görevlendirilmesinde iki farklı yol takip edilmiştir. Bunlardan birincisi cemaatlerin ruhani liderleri ya da cemaat meclislerinin kendi belirledikleri ve nezarete teklif ettikleri nezaretin onay verdiği muallimin tayin edilmesiyle olmaktadır. Gayrimüslim kökenli olanların bu göreve muallim olarak tayin edilmesi durumunda en az idadi mektebini bitirdiklerine dair şahadetnameyi yetkililere ibraz etmeleri istenmekteydi. İkinci ve yaygın olarak takip edilen usul ise, cemaatlerin ruhani liderleri ya da cemaat meclislerinin yaptıkları başvuru üzerine resmî mekteplerde görev yapan muallimler veya çeşitli devlet dairelerinde çalışan memurlardan birinin tayin edilmesiyle olmaktadır. Gayrimüslim ve yabancı mekteplerden talep edilmesi halinde maarif müdürlükleri tarafından resmi eğitim kurumlarında görev yapan muallimleri yarı zamanlı olarak gayrimüslim mekteplerinde görevlendiriliyorlardı. Görevlendirilmesi yapılan muallimlerin ders programları kadrolarının bulunduğu mektepteki derslerini aksatmayacak şekilde düzenlenmekteydi. Maarif müdürlükleri bazen mekteplerdeki muallimlerin yerine değişik devlet dairelerinde görev yapan muhasebe memuru²⁰⁰⁷, maarif başkâtibi²⁰⁰⁸, yüzbaşı²⁰⁰⁹, sandık emini²⁰¹⁰, tahrirat kâtibi²⁰¹¹, evkâf kâtibi²⁰¹² gibi Müslüman memurlar ve asker kökenli kişiler arasından bu mekteplerde Türkçe muallimi olarak görevlendirilebiliyorlardı. Bu memurlarında asıl vazifelerini aksatmamak şartıyla bu işi yapmaları esastı. Fakat bazı gayrimüslim ve yabancı mektep yöneticileri veya sahipleri ikinci usule karşı çıkabilmekteydiler. Çünkü gayrimüslim cemaatler eskiden beri var olan gelen alışkanlıkla, kendi mekteplerinde görevlendirilecek muallimlere maarif yetkililerinin içişlerine müdahale edilmesini istemiyorlardı. Vilâyât-ı Şahâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimatı'nın yayınlanmasından sonra Maarif Nezareti'ndeki yetkililer, maârif müdürlerine verilen yetkiyi hatırlatarak hiçbir surette haricî müdahaleyi kabul etmemiştir.²⁰¹³ Bazı vilayetlerde yeterli sayıda Türkçe muallimi bulamamaktan kaynaklı olsa gerek geçici seyyar muallimlik yöntemine başvurulmuştur.

²⁰⁰⁷ Reşad Bey hem İzmit hem de Sivas'ta maarif idaresinde muhasebe memuru olarak görev yaparken bu görev yerlerinde bulunan Ermeni mekteplerinde Türkçe (Lisan-ı Türki/Osmani)muallimi olarak görev yapmıştır BOA., MF. MKT., 155/55, 09/05/1310 (29 Kasım 1892); BOA., MF. MKT., 158/15, 21/06/1310 (10 Ocak 1893); BOA., MF. MKT., 366/53, 17/03/1315 (16 Ağustos 1897).

²⁰⁰⁸ BOA., MF. MKT., 253/40, 06/10/1312 (2 Nisan 1895).

²⁰⁰⁹ BOA., MF. MKT., 349/29, 02/09/1314 (4 Şubat 1897).

²⁰¹⁰ BOA., MF. MKT., 359/40, 05/02/1315 (6 Temmuz 1897).

²⁰¹¹ BOA., MF. MKT., 386/54, 07/10/1315 (1 Mart 1898); BOA., MF. MKT., 395/9, 29/12/1315 (21 Mayıs 1898).

²⁰¹² BOA., MF. MKT., 585/29, 25/06/1319 (9 Ekim 1901).

²⁰¹³ Tuğrul Özcan, "Osmanlı Gayrimüslim Okullarında Türkçenin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Faaliyetler (1876-1908)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.1, 2017, s. 221; Şimşek, Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması, s.206-207.

Beyrut Vilayeti dâhilindeki Akka Sancağı gayrimüslim mekteplerinde aylık 300 kuruş maaşla seyyar bir Türkçe muallimi tayin edilmiştir.²⁰¹⁴

Vilâyât-ı Şahâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimatı'yla maarif müdürlerine yılda en az üç defa gayrimüslim ve yabancı mektepleri teftiş etme yetkisi verilmiştir. Maarif müdürleri bu mekteplerde teftiş görevlerini yerine getirdiklerinde doğal olarak mekteplerde okutulmak zorunda olan Türkçe derslerini de teftiş edebilecek ve bu dersin mektepte okutulup okutulmadığının takibini de yapacaklardı.

Türkçe'nin gayrimüslim ve yabancı mekteplerde mecburi hale getirilmesiyle birlikte dersin tedrisi ve imtihanların yapılması sıkı bir şekilde takip edilmekteydi. Bu mekteplerde sene sonunda yapılacak Türkçe imtihanları maarif müdürlüğü tarafından gönderilecek müfettişler tarafından kontrol edilecekti. Sene sonunda yapılacak olan bu imtihanların takibi neticesinde düzenlenecek olan raporlar vilayetler tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilecekti. İmtihan cetvelini maarif müdürlüklerine göndermeyen veya bu cetvellerde Türkçe dersine ait sınav bilgisine yer vermeyen mektepler uyarılmaktaydı. 1900 yılında Manastır Vilayeti'nde bulunan Rum mekteplerine ait sınav cetvellerinde Türkçe dersine ait sınav bilgisine yer verilmediği görülmüştür. Bunun üzerine Maarif Nezareti, durumu Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bildirerek Rum Metropolitliğine iletilmesi ve konu ile ilgili olarak Manastır Metropolitliği'nin uyarılmasını istemiştir.²⁰¹⁵

Gayrimüslim ve yabancı mekteplerin kurucuları ya da yöneticileri bazen teftişe tabii olmak istememişlerdir. Bu durum mektep yetkililerini vilayet maarif idaresi ya da Maarif nezareti ile karşı karşıya getirmiştir. Türkçe dersinin işlenişi ya da muallimiyle çeşitli sıkıntılar yaşanmıştır. Edirne Vilayeti dâhilindeki Kırkkilise ve Tırnova'da bulunan Bulgar mekteplerinin Türkçe muallimleri kendi talepleri üzerine yapılmıştır. Bu kişiler Türkçeye vakıf olan Bulgar kökenli kişilerdir. Bulgar Eksarhlığı bir süre sonra mekteplerde teftiş ve muayene nedeniyle bu mekteplerde görev yapan Türkçe muallimlerinden rahatsızlık duymaya başlamıştır. Bunun neticesinde mekteplerde görev yapan Türkçe muallimlerinin çalışmasını engellemeye çalışmıştır. Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'da durumu 24 Aralık 1907 tarihinde görüşmüştür. Görüşme neticesinde bu muallimlerin kendi talepleri üzerine yapıldığı bildirilmiştir. İlgili muallimlerin mekteplerdeki çalışmalarını engellemeye çalışılmasının nedeni teftiştan kaçınma niyetinin bir tezahürü olduğu ifade edilmiştir.

²⁰¹⁴ BOA., MF. MKT., 514/46, 17/03/1318 (15 Temmuz 1900).

²⁰¹⁵ Şimşek, *Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması*, s.217.

Bundan dolayı var olan Türkçe muallimlerinin eskiden olduğu gibi görevlerine devam ettirilmesi kararı Bulgar Eksarhlığı'na tebliğ edilmiştir.²⁰¹⁶

Yabancı mektepler içerisinde resmi kurallara uyan ve gerek özelde Maarif Nezareti ile gerekse genelde Osmanlı Devleti ile büyük sıkıntılar yaşamamış mekteplerinde var olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Hüdavendigâr Vilayeti'nde yer alan Amerikan Kız Koleji'dir. Mektep 1876 yılında Amerikalı Richardson tarafından kurulmuş ve 1892 yılında ruhsatname almıştır. Mektebin ruhsatı aynı zamanda mektebin müdürlüğünü yürüten ve Bursa'da ikamet eden Amerikalı Mistr Baldwin adınadır. Kayabaşındaki leyli ve gündüzlü mektep Hocaalızade mahallesinde bulunan mektebe nakil edilmiştir. Müdür Baldwin'in ticaret ve sair hizmetle meşgul bulunduğundan müdüriyet vazifesi dahi bir ecnebi madmazel tarafından ifa olunmaktadır. 1905 yılında Mekatip-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği tarafından denetlenmiştir. Mektep, Bursa Maarif Müdürü bu teftiş hakkında rapor sunmuştur.²⁰¹⁷

1. Mektebin Mevkii:

Bursa'da Hoca Alizade Mahallesi'nde.

2. Mekteb-i İlan Mevcut mudur?:

Mevcuttur.

3. Tarih-i Tesisi:

1292.

4. Mektebin Kurucusunun İsmi:

Amerikalı Richardson.

5. Ruhsatname Tarihi, Numarası, Müdür İsmi, Tabiyeti Nedir:

1 Kânunusani sene 308 tarihli ve 2 numaralı ruhsatnameye merbuttur. Mezkûr Ruhsatname Amerikalı Mösyö Baldwin namına verilmiştir. Amerikalılar tarafından açılmış ve idare edilmektedir.

6. Ruhsata rabtından evvel ber mucib talimat-ı etfal-i müslime edemeyeceğine dair senet alınmış mudur? Bir ve başka güna şart konulmuş mudur?:

²⁰¹⁶ BOA., MF. MKT., 1092/52, 20/12/1326 (13 Ocak 1909); Şimşek, Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması, s.217.

²⁰¹⁷ Özgür Yıldız, *Türkiye'de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834-1928*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 202-203.

Senet alınmamış ise de milel-i gayrimüslime etfaline mahsus olduğu ruhsatnamede şart tesisi hakkındaki hane-i maksudunda gösterilmiştir.

7. –

8. *Tesis ferman-ı aliye müstenid ise ferman-ı alinin tarihi mündericatu nedir?:*

Tesis bir güna ferman-ı aliye müstenid olmadığına dair bir güna kayıt yoktur.

9. *İslam Mahallesinde midir ve mekâtibe İslam çocukları devam ettirilir mi? Ve yakınında mescid ve cami-i şerife ve sair imkanı muhterame mevcut mudur?:*

Mektebin bulunduğu mahalle müttehiddir. Karşısında Katolik kilisesi ve mektebi vardır. Cami ve mescid-i şerif yoktur.

10. *Maarif-i umumiye nizamnamesinin yüz yirmi dokuzuncu maddesi ahkâmının tatbiki ve mektep müfettişliğinde mümanat ve müşkülât gösteriliyor mu? Ve Made-i mezkure ahkamına muhalif haller cereyan ediyor mu?:*

Teftişte muhalif ve müşkülât gösterilmemektedir.

Teftiş raporundan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti mektep üzerinde denetimler yapmış ve bilgileri soruşturmuştur. Bilgiler Board Teşkilatı'nın belgeleri ile uyum göstermiştir. Genelde bu mektep resmi kurallara uymuş ve Osmanlı Devleti ile büyük sıkıntılar yaşamamıştır.

6.4.3. Hususi mekteplerin teftişi

Hususi mektepler teftişe memur olanlar tarafından her zaman teftiş edilebilirdi. Bu teftiş sırasında gördükleri eksiklikleri mektep müdürüne ihtar edecekleri gibi teftişe ait neticeyi bir rapor halinde yetkili mercilere bildirirler.²⁰¹⁸

Yapılan teftiş ve denetimler sırasında hususi mekteplerde de en çok karşılaşılan sıkıntı gayrimüslim ve yabancı mekteplerde olduğu gibi ruhsatname sıkıntısı yaşanmaktaydı. Bu sıkıntı bazen yapılan bir teftiş sırasında karşılaşılrken bazen de mahalli yöneticiler yahut ahali tarafından yapılan şikâyetle ortaya çıkmaktaydı. Ruhsatname sıkıntısı hem Müslim hem de gayrimüslim şahısların açtığı hususi mekteplerde de görülmekteydi.

²⁰¹⁸ *Mekâtib-i Husûsîyye Talimât-nâmesi*, Madde 36.

Uşak kasabasında eşraftan Kulalı Mehmed Ağa'nın talep ve ricası üzerine küçük kızına hususi olarak usûl-ı cedîd tarzında dersler veren Adanalı Hüseyin Remzi Efendi bu derslerinde oldukça başarılı olmuştur. Kısa süre içerisinde talebesi okuma-yazmayı öğrenmiştir. Bu durum üzerine kasaba halkından başka talebeleri de kabul etmeye başlamıştır. Talebe sayısının artış göstermesiyle bir mektep açma ihtiyacı duymuştur. Öncelikle eğitim-öğretimin yapılabilmesi için bir mektep kiralanmasına karar verilmiştir. Sonrasında ise kasabanın yardımseverleri tarafından bir mektep yapılmaya karar verilmiştir. Debbaglar Tekkesi kiralanmış, 11 Aralık 1897 tarihinden itibaren orada eğitim-öğretime devam edilmiştir. Kısa sürede de mektepteki talebe sayısı artış göstermiş ve 100'e ulaşmıştır. Hüseyin remzi efendi bu durum üzerine Nümûne-i Edeb isimli husûsî mektep için bir ruhsat alma girişimlerine başlamıştır. Bu dönemde kasabaya gelen Hüdavendigâr valisi Halil Paşa da kendisine iltifatta bulunmuş, bunun üzerine mektebin ne şekilde kurulduğunu ve nasıl geliştirildiğini valiye arz etmiştir. Bunun üzerine Hüdavendigâr valisi Halil Pasa, Uşak Kasabası'ndaki mekteplerin teftişi göreviyle Uşak'ta bulunan Kütahya İdadi Mektebi Müdürü ile maiyet memurlarından Mazhar ve Şevket beyleri mümeyyiz tayin edip, mektebini teftiş ve mevcut talebelerin “*derecât-ı müktesebelerini*” tayin ve takdir ettirmiştir. Yapılan teftiş ve imtihan neticesinde mektepteki eğitim-öğretim faaliyetleri olumlu karşılanmıştır. Mektebin ruhsatnamesine yönelik maarif komisyonu heyeti tarafından tasdik edilmiş nizamnameye göre bir ruhsatnâme verilmiştir.²⁰¹⁹

Malatya'da ilk yetimhane 1908 yılında âmâlara yönelik olarak Alman misyoner Ernst Jakob Christoffel ve kız kardeşi Hedwig tarafından açılmıştır. Christoffel, çevresince “körlerin babası, sağır, dilsiz ve kimsesizlerin hamisi” olarak tanınmış olup yetimhaneyi açmaya neden olarak acil yardıma muhtaç insanlara yardım etmek olarak ifade etmiştir. Christoffel ve kız kardeşi Hedwig yetimhaneyi bir Ermeni evinde açmışlardır. Açtıkları yetimhaneye “Merhamet Evi” anlamına gelen “Bethesda” Yurdu ismini vermişlerdir. Burada faaliyetlerine devam eden Christoffel ve kız kardeşi Hedwig'in faaliyetlerini yaptıkları binanın ruhsatı bulunmamaktaydı. Durumun Hususi Mektepler Müdürü Mehmed Halid Bey tarafından haber alınması üzerine Hususi Mektepler Müfettişliği'ne yazı yazılmıştır. Gelen cevapta her nerede ve ker kimse tarafından olursa olsun bir mahalde bir eğitim kurumu açılması için girişimde bulunulması halinde hükümet-i mahalliyeye müracaat

²⁰¹⁹ BOA., MF.MKT., 489/46, 29/10/1317 (2 Mart 1900); Biray Çakmak, “Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası'nda Açılan Özel Okullar”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.14, Ankara, 2011, s. 54-55.

edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Yapılan müracaat neticesinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesine göre hareket edilerek mahalli maarif idaresi tarafından resmi ruhsatın verilmesi lazım geldiği bildirilmiştir. Fakat 1909 yılına gelindiğinde halen Christoffel ve kız kardeşi Hedwig'in faaliyetlerini ruhsatsız olarak yürütmekteydi. Bu durum üzerine Malatya'daki bir kısım yöneticiler Almanlara ait bu eğitim kurumunun ruhsatsız olması dolayısıyla kapatılması için uğraş vermekteydiler. Bunun üzerine misyoner Christoffel işlemleri hızlandırmıştır. Şehirdeki yöneticiler kurumun ruhsatsız olmasının yanı sıra “eytamhaneye devam edenlerin bittabi hissiyat-ı Osmaniye ve muhabbet-i vataniyyelerini ğaib edecekleri” ile kurumun iâşe ve eğitim masraflarını üstlenen yabancı cemiyetin gayri resmî olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yapılan başvurular neticesinde Şura-yı Devlet, Müslüman ahalinin endişelerini yersiz bulmuş; 1 Aralık 1910 tarihli irade ile kuruma ruhsatname verilmiştir. Ahalinin başvurularının yersiz bulunması ve eğitim kurumuna ruhsatname verilmesinde, II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte iktidara gelen İttihat ve Terakki yöneticilerinin Almanya ile yakınlaşmasının da önemli bir rolü olmuştur. Kuruma verilen ruhsatnameyle birlikte Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin hükümlerine uyulması, vergilerin düzenli bir şekilde ödenmesi, başmuallim olarak tayin edilecek kişinin maarif Nezareti'nden veya mahalli maarif idaresinden alınmış bir şahadetname sahibi olması, kurumda okutulacak derslere dikkat edilmesi, ders kitaplarının onaylı olması ve zararlı içeriklere sahip olmaması, okutulacak derslerin düzenli olarak yetkili mercilere bildirilmesi gibi şartlara uyulması istenmiştir.²⁰²⁰

6.6. Vilayet Maarif Müfettişlerinin Çalışma Düzenleri

Maarif müfettişleri birçok görev ve sorumluluk üstlenmişlerdi. Farklı tarihlerde onların görevleri, yetkileri ve çalışma düzenlerini belirleyen talimatnameler yayınlanmıştır. 1890 yılında *Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Maarif Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatname* yayınlanmıştır. 1910 yılında *Mekatib-i İbtidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimatname*; 1914 yılında ise *Tedrisat-ı İbtidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatname* yayınlanmıştır.⁷⁸

Bu talimatnameler ışığında maarif müfettişlerinin görev ve sorumlulukları hakkında şunları söyleyebiliriz: Müfettişler, müfettişlik haricinde hiçbir vazife üstlenemezler ve kendilerine vekil tayin edemezlerdi. Müfettişler Maarif Nezareti tarafından verilen *fotoğraflı*

²⁰²⁰ Nalcı, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya'da Eğitim (1869-1919)*, s. 532-534.

hüviyet varakasını daima yanlarında bulundurmaya mecburdular ve talep durumunda bu varakayı göstermeleri gerekiyordu. ⁷⁹

Müfettişler, en müsait mevsime rastlamak üzere, senede dokuz ay görevlendirildikleri bölgeyi teftiş etmeye mecburdular. Teftiş daireleri dahilindeki ibtidai, sultani, idadi mektepleri ile darülmuallimleri senede en az iki defa teftiş ederek gözlem ve incelemelerini teftiş defterine kaydetmeleri; ayrıca önceki teftişe nispetle gördükleri farkları, mektebin temizlik ve düzenini, derslerin yapılış tarzını, talebenin bilgi seviyesini, sağlık durumlarını, mektebin idareci ve muallimlerinin idare ve öğretimdeki yetkinlik derecelerini ,ders alet ve edevatını, kütüphanenin iyi muhafaza edilip edilmediğini, imtihan cetvellerini, talebe sicillerinin tanziminin talimat hükümlerine uygun olup olmadığını da bir raporla Maarif Nezareti'ne göndermeleri gerekiyordu. Müfettişler, hazırladıkları bu raporlara, kendi görüş ve düşüncelerini de ekleyip numara ve tarih koymaları da icap ediyordu.⁸⁰

Bunun dışında maarifle ilgili kanun, nizam ve talimatnamelerin uygulanıp uygulanmadığını tetkik edip mekteplerin genel muamelelerini ve hesabını teftiş etmekle de sorumlu tutulmuşlardı.⁸¹

6.7. Seyyar Müfettişlik

Son dönem osmanlı maarifinde teftiş alanında müfettiş istihdamını sağlamak amacıyla yapılan uygulamalardan birisi de seyyar müfettişlik uygulaması olmuştur. Maarif sistemimizde seyyar müfettişlik uygulaması ile daha çok XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren karşılaşmaktayız. Seyyar müfettişlik uygulamasının ilk olarak ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir.

Ahmed Zühdü Paşa'nın 1894 yılında gayrimüslim cemaat ve yabancı mektepler ile ilgili hazırladığı raporunda, bu mekteplerin teftişi için de bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Gayrimüslim cemaat ve yabancı mekteplerin sayıca fazla olduğu ve yabancıların etkilerine en fazla maruz kalan İzmir, Selanik, Suriye, Beyrut ve Halep gibi vilayetlerde teftiş hususu ile ilgili olarak sadece vilayet maarif müdürleri bulunmaktaydı. Maarif müdürlerinin vazifeleri son derece zordu. Bu nedenle yabancılar tarafından Osmanlı ülkesine sokmak istedikleri zararlı kitapları tetkik etmek ve mevcut mekteplerin teftiş muamelelerini icra etmek üzere maarif müdürlerine yardımcı olmak üzere Müslüman olup, yabancı dillere aşina seyyar maarif müfettişlerinin istihdamına mutlaka ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.²⁰²¹

²⁰²¹ Çetin, *Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu*, s.203-204.

Emrullah Efendi'nin maarif nazırlığı döneminde 1910 yılı içerisinde vilayetlerde maarif müfettişlerinin olmaması ve eğitimde teftiş ve denetim sistemine olan gereksinim dolayısıyla vilayetlerde yeniden maarif müfettişliği kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafyaya yayılmış olması nedeniyle sancaklar için seyyar müfettişlik teşkil edilmiştir. Bu görevi yürütecek olan müfettişlere 1.600 gurus aylık verilecekti. Muallimlere öğretim yöntemlerini öğretmek bunların görevleri arasında yer almaktaydı.²⁰²² Seyyar müfettişlik görevinde bulunmak isteyen kişiler uzun yıllar muallimlik görevini yapmış, tecrübeli emekli kişiler arasından seçilecekti.²⁰²³

Seyyar müfettişlerin görevleri hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte diğer müfettişlerin sahip olduğu yetkilere sahip olduğu düşünülmektedir. Fakat bu konuda kesin bir ifade kullanamıyoruz. Çünkü 5 Şubat 1912 tarihinde Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde ibtidai müfettişi olarak görev yapan Namık Ekrem Bey'in Maarif Nezaretine gönderdiği arzda bu durumu şöyle dile getirmektedir;

*“Seyyar maârif-i umûmiyye müfettişlerinin vezâifi neden ibaretdir? Hâlâ elimize bir program, esaslı bir talimatnâme verilmedi. Bu müfettişlerin salâhiyetleri ne tesbitdedir? Memur bulundukları vilâyetlerin maârifine ‘âid her ciheti teftiş hakkına mâlik midirler? Toksa yalnız ibtidâi ve rüşdî mekteblerini teftişle mi iktifâ edecekler? Eğer vazifeleri bundan ibâret kalırsa maârif-i umûmiyye müfettişliği unvânı da zâid ü uryân kalır. Çünkü sancak müfettişleri de bu vazife ile mükellefdirler.”*²⁰²⁴

Vilayetlere tayin edilen seyyar müfettişler çoğu zaman müfettişin hiç olmadığı yerlerde ibtidai müfettişi olarak tayin edilmiştir.²⁰²⁵ Fakat bazı vilayetler farklı amaçlar için nezaret tarafından seyyar müfettiş tayin edilmesini istemişlerdir. Diyarbakir Vilayeti'nde ahalinin yardımlarıyla açılışı gerçekleşen yahut tamir ve tadilattan geçen mekteplerin genel durumu hakkındaki malumatı ile durumu yerinde tesbit amacıyla iki seyyar müfettişin gönderilmesi istenmiştir.²⁰²⁶ Bazen de bir seyyar müfettiş birden fazla vilayette görevlendirilmiştir. Süreyya Bey ise Beyrut, Suriye ve Halep Vilayetlerinde birden mekteplerde inceleme ve teftiş yapmak için görevlendirilmiştir.²⁰²⁷

²⁰²² Meclis-i Mebusan Zabut Cerideler, 7 Haziran 1910 (25 Mayıs 1326), C.6, İnıkad: 107, s. 60.

²⁰²³ E. Vildan Türkan, *Bir Osmanlı Maarif Nazırının Portresi: Emrullah Efendi*, VakıfBank Kültür Yay., İstanbul, 2020, s.146.

²⁰²⁴ BOA., MF.MKT., 1178/34, 02/03/1330 (20 Şubat 1912).

²⁰²⁵ BOA., MF.MKT., 576/4, 15/05/1319 (30 Ağustos 1901); BOA., MF.MKT., 665/46, 29/06/1320 (3 Ekim 1902);

²⁰²⁶ BOA., MF.İBT., 108/107, 28/09/1319 (8 Ocak 1902).

²⁰²⁷ BOA., MF.MKT., 1077/50, 12/09/1326 (8 Ekim 1908).

Seyyar müfettişlik görevinin ne kadar devam ettiği kesin olmamakla beraber 1912 yılında Edirne'den Maarif Nezareti'ne yazılan bir tahriratta; seyyar ibtidaiye muallimlikleri ve müfettişliklerinin lağvedilerek tahsisatın mekatib-i ibtidaiye tahsisatına eklenmesi hususunda vilayet meclis-i umumisi tarafından hazırlanan mazbatada öne sürülen fikirler uygun bulunmayarak seyyar müfettişlerin yeni eğitim metodunun muallimlere öğretilmesi yönünde önemli katkıları bulunduğu Edirne Vilayeti'ne bildirilmiştir.²⁰²⁸ Bunun yanı sıra Ankara Vilayeti'ne bağlı Yozgad Sancağı'nda seyyar müfettiş olarak görev yapan Hacı Vahid Efendi'nin memur tiyeti bu dönemde lağvedilmiş ve kendisi mecburen maaşı daha az olan seyyar muallimlik görevine başlamıştır.²⁰²⁹

6.8. Maaşları

İlk tayin edilen maarif müfettişlerinin maaşları tayin edildikleri vilayetin önemine göre düzenlenmiştir. Merkeze en uzak vilayet olan Van vilayeti ile Rumeli vilayetleri olan Selanik ve Yanya vilayetlerine tayin edilen müfettişlerin maaşları aylık 1.500 kuruş olmuştur. Mamuretülaziz, Diyarbakir, Erzurum, Edirne ve Aydın vilayetlerine tayin edilen maarif müfettişleri aylık 1.250 kuruş, Cezayir-i bahr-i sefid vilayetine tayin edilen maarif müfettişi aylık 1.200 kuruş ve Kosova vilayetine tayin edilen maarif müfettişine aylık 1.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

Sivas, Suriye, Hüdavendigâr ve Karesi vilayetlerine tayin edilen maarif müfettişlerinin maaşları tespit edilememiştir.

Sonraki yıllarda da maarif müfettişlerinin maaşlarının tespitinde tayin edilen kişinin daha önceki iş tecrübesi, başarıları, sahip olduğu rütbeleri, tayin edilecek bölgenin şartları, bölgenin önemi ve dönemin mali koşulları gibi hususlar etkili olmuştur. 1900 yılında Tolon ve Niş Şehbenderliğinden Hariciye Nezareti istişare odası muavinliğine geçen Şefik Bey'in 3.500 kuruş maaşla Trabzon Maarif Müfettişliğine tayin edilmesi istenmiştir.

Kabbanizade Mehmed Ali Bey, 1899 yılında Beyrut Maarif Müdüriyeti maiyetinde bulunmak ve maarif tahsisatı meyanında deveran ettirmek üzere Beyrut vilayeti maarif müfettişliğine 750 kuruş maaşla²⁰³⁰, 1900 yılında Tolon ve Niş Şehbenderliğinden Hariciye Nezareti istişare odası muavinliğine tahvil-i memuriyet eden ve buradan da Trabzon Vilayeti

²⁰²⁸ BOA., MF.İBT., 365/84, 14/04/1330 (2 Nisan 1912).

²⁰²⁹ BOA., MF.İBT., 381/35, 17/07/1330 (2 Temmuz 1912).

²⁰³⁰ BOA., BEO., 1413/105921, 02/08/1317 (6 Aralık 1899).

maarif müfettişliğine tayin olan Şefik Bey bu göreve 3.500 kuruş maaşla²⁰³¹, aynı yıl sonunda Evkâf Nezareti Mahlulat Müdürü Faik Bey maaşına ek olarak 3000 kuruş maaşla Edirne ve Selanik Vilayetleri maarif müfettişliğine²⁰³², Muş sabık Mutasarrıfı Musa Kazım Efendi, 1902 yılında 5.000 kuruş maaşla Kosova ve Manastır vilayetleri Maarif Müfettişliğine²⁰³³ tayin edilmiştir.

Tablo 6.4. Vilayetlere tayin edilen ilk maarif müfettişlerinin maaşları

VİLAYET	MÜFETTİŞ	MAAŞI
Mamuretülaziz	Ali Rüşdü Efendi	1250
Diyarbakir	Osman Avni Efendi	1250
Sivas	Abdulkadir Gulami Efendi	
Van	Resul Mesti Efendi	1500
	Mehmed Şevki Efendi	1500
Erzurum	Abdülmecid Efendi	1250
Edirne	Yunus Efendi	1250
Suriye	Tahir Efendi (Cezairi)	
Aydın	Ali Rıza Efendi	1250
Selanik	Abdurrahman Efendi	1500
	Süleyman Efendi	
Yanya	Hüseyin Hüsnü Efendi	1500
Kosova	Mehmed Vehbi Efendi	1000
Cezayir-i Bahr-i Sefid	Mahmud Hamdi Efendi	1200
Hüdavendigar	İbrahim Efendi	
Karesi	Mehmed Fahreddin Efendi	
	Ali Rıza Efendi	

(BOA. DH.SAİDd..., 25/299; 25/315; 72/307; 74/7; 76/79; 81/45; 93/79; 107/411; BOA. ŞD., 863/55, 13/10/1301; 914/44, 22/10/1309; 1041/37, 05/10/1323, 1113/36, 17/10/1323)

II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde tayin edilen vilayet maarif müfettişlerinin genellikle 2.000 kuruş ile tayin edildikleri görülmektedir. 1900 yılında Diyarbakir Maarif Müfettişliğine tayin edilmiş olan Osman Sırrı Efendi'nin maaşı olan 1700 kuruşa 300 kuruş zam yapılarak 2.000 kuruş maaşla Ankara Vilayeti Maarif Müfettişliğine tayini bildirilmiştir.²⁰³⁴ 1910 yılında Diyarbakirli Ziya Efendi, Diyarbakir Vilayeti maarif müfettişliğine²⁰³⁵, Beyrut rıhtım kontrol memuru Mesud Remzi Bey Beyrut Vilayeti maarif

²⁰³¹ BOA., İ.MF., 5/96, 21/09/1317 (23 Ocak 1900); BOA., BEO., 1432/107375, 27/09/1317 (29 Ocak 1900); BOA., MF.MKT., 492/47, 12/11/1317 (14 Mart 1900).

²⁰³² BOA., DH.SAİDd..., 18/335, 29/12/1251.

²⁰³³ BOA., DH.MKT., 532/20, 24/03/1320 (1 Temmuz 1902).

²⁰³⁴ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 32-33.

²⁰³⁵ BOA., MF.MKT., 1156/40, 09/07/1328 (17 Temmuz 1910).

müfettişliğine²⁰³⁶, Bitlis Vilayeti Maarif Müfettişi Hasan Şükrü Bey Sivas Vilayeti²⁰³⁷, Çankırı İdadi Mektebi Müdürü Şerif Bey Van Vilayeti²⁰³⁸ 1911 yılında da Kazım Nami Bey Selanik Vilayeti²⁰³⁹ maarif müfettişliğine 2000 kuruş maaşla, tayin edilmiştir.

Yine II. Meşrutiyet'ten hemen sonra vilayetlerdeki müfettiş istihdamını sağlamak amacıyla 1910 yılında alınması kararlaştırılan ibtidai müfettişleri için standart bir maaş belirlenmemiştir. Görev mahallerine göre 600, 800 veya 1000 kuruş maaş verilecektir. Verilecek olan maaşların hangi livaya ne kadar maaş tahsisatının yapılacağı konusuna açıklık getirilmemiştir. Bursa'ya dört müfettiş tayin edilecekti. Bunlardan birine 1000 kuruş, diğer ikisine ise 800'er kuruş maaş verileceği belirtilmiştir. Ancak hangi livaya ne kadar maaşla müfettiş tayin edileceği konusunda belirsizlik olduğu için Bursa vilayetinden nezarete çekilen 3 Ağustos 1910 tarihli telgrafta bu konunun açıklanması ve Bursa merkez, Ertuğrul, Kütahya ve Karahisar mutasarrıflıklarına tayin edileceklerin maaşları konusunda bilgi verilmesi istenmiştir.²⁰⁴⁰

Maarif müfettişlerinin maaşları, maarif bütçesinden karşılandığı gibi vilayetlerdeki mahalli mal sandığı gibi kaynaklardan da tahsis edildiği görülmektedir. Örneğin, Rumeli vilayetlerindeki müfettişlerin maaşlarının ise, mal sandıklarından ödenmesi istenmiştir. Beyrut Vilayeti Maarif Müfettişi Mehmed Ali Bey'in 750 kuruşluk maaşının maarif tahsisatından sağlanması uygun görülmüştür.²⁰⁴¹

Vilayetlerde görev yapan maarif ibtidaiye müfettişlerine verilen maaşların pek tatmin edici olmadığı görülmektedir. Örneğin 1917 tarihinde istihdam edilen müfettişlerin çoğunun önceki görevlerinde yüksek memuriyetlerde bulunmuş yetkin kişilerden olmaları ve aralarında Robert Koleji, Alman Mektebi gibi yabancı mekteblere mezun olanların bulunduğu ve dolayısıyla daha fazla maaşı hak ettikleri, ülkede çok sayıda Rum, Ermeni ve Musevi mektebi bulunduğu ve bu mekteblerin de tecrübeli ve seçkin müfettişler tarafından teftişi gerektiği belirtilerek, bundan dolayı verilen 1.500 kuruş maaşın yetersiz olduğu ve bu yetersiz maaşla istenen özelliklere sahip müfettiş istihdamının mümkün olmadığı

²⁰³⁶ BOA., MF.MKT., 1157/80, 26/07/1328 (3 Ağustos 1910).

²⁰³⁷ BOA., MF.MKT., 1164/7, 10/11/1328 (13 Kasım 1910).

²⁰³⁸ BOA., MF.MKT., 1154/44, 12/06/1328 (21 Haziran 1910).

²⁰³⁹ BOA., MF.İBT., 302/60, 15/02/1329 (15 Şubat 1911).

²⁰⁴⁰ Sadık Çetin – Ayhan Doğan, “Osmanlı Devleti'nde 1910 Yılında Yapılan Maarif Müfettişi Atamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18, S.1, 2021, s. 24-25.

²⁰⁴¹ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 33.

konusulmuştur. Fakat bütün bu hususlara rağmen 1917 yılı için Maarif Nezareti'nce tedrisat-ı ibtidaiye müfettişlerine 1500 kuruştan fazla maaş verilemeyeceği belirtilmiştir.²⁰⁴²

Vilayetlerdeki maarif müfettiş maaşları ile ilgili bazı usulsüzlüklerle de karşılaşmıştır. 1909 yılında, Ankara Vilayeti'nde maarif müfettişliği görevinde bulunan Celal Bey ve Osman Sırrı Bey'e usulsüzce açıktan maaş verilmiştir. Bunun fark edilmesi üzerine verilen maaşların geri alınması ve bu konuda kusurlu görülenler hakkında gerekli muamelenin yapılmasına karar verilmiştir.²⁰⁴³

6.9. Ödül

Vilayet maarif meclis veya komisyonlarında görev yapan reis ve azalar ile vilayet maarif idaresinde görev yapan müdür ve memurlar gibi vilayetlerde görev yapan maarif müfettişleride görevlerini yerine getirme süreçlerinde gösterdikleri gayret ve performanslarına göre nişan veya rütbe ile taltif edilmişlerdir.

Mamuretülaziz Vilayeti'nde tayin edilen ilk maarif müfettişi olan Ali Rüşdü Efendi, 1882 yılında göreve başladıktan sonra geçen iki yıllık süre içerisinde vazifesindeki gayreti ve yaptığı vazifede liyakat sahibi olmasından dolayı 1884 yılında rütbe-i salise ile taltifi uygun görülmüştür.²⁰⁴⁴

Rumeli Vilayeti Maarif Müfettişliği görevinde sekiz yıl boyunca görev yapan Hikmet Bey, bu görev süresi içerisinde maarif hizmetinde gayretli bir şekilde çalışıp iyi işler yapması, görev alanındaki mekteplerin durumlarını tahkik ve tedkik etmede son derece itinalı davranmasından dolayı sahip olduğu rütbe-i saniye ile taltif edilmiştir.²⁰⁴⁵

Nablus Sancağına tabii Benisaab Kazası maarif müfettişi Şeyh Said Kerimi dördüncü rütbeden mecibi nişanı²⁰⁴⁶ ile taltif edilmiştir. Aynı sancağa bağlı Cemain Nahiyesi ibtidai müfettişi Şeyh Ahmed Efendi'de üstün gayretleri, erbab-ı ehliyet ve liyakat sahibi olması, mekteplerin inzimamında ve derslerin düzeninin sağlanmasında gösterdiği gayretten dolayı

²⁰⁴² Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 33.

²⁰⁴³ Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 33-34.

²⁰⁴⁴ BOA., İ.DH., 928/73569, 23/11/1301 (14 Eylül 1884); BOA., MF.MKT., 84/93, 26/11/1301 (17 Eylül 1884). Ali Rüşdü Efendi'nin bu süreçte bütün haklarını maarif sandığına verilmek kaydıyla yayına hazırladığı *Usul Defteri* adlı eserinin de taltifinde etkenlerden biri olduğu düşünülmektedir. BOA., MF.İBT., 16/94, 19/07/1300 (26 Mayıs 1883).

²⁰⁴⁵ BOA., İ.DH., 1277/100462, 01/11/1309 (28 Mayıs 1892); Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*, s. 32.

²⁰⁴⁶ BOA., MF.MKT., 867/62, 27/04/1323 (1 Temmuz 1905); BOA., MF.MKT., 959/64, 27/08/1324 (16 Ekim 1906).

taltif edilmesi talep edilmiştir.²⁰⁴⁷ Suriye Vilayeti mekatib-i ibtidaiye müfettişi Mustafa Rüşdü Efendi vazifesindeki gayretleri dolayısıyla rütbei rabia ile taltif edilmiştir.²⁰⁴⁸

Lazkiye Sancağı'nda seyyar ibtidai müfettişi olarak Abdülgani Efendi 21 Mart 1901 tarihinde müfettiş vekili olarak götreve başlamıştır.²⁰⁴⁹ Abdülgani Efendi'nin sancaktaki görevinde göstermiş olduğu gayretlerinden dolayı Müderris Salih Efendi, Müderris Hasan Mahmud Efendi ve Ulemadan Feyzullah Efendi'nin teklifiyle kendisine mükafat verilmesi talep edilmiştir.²⁰⁵⁰

²⁰⁴⁷ BOA., MF.İBT., 181/121, 05/08/1324 (24 Eylül 1906).

²⁰⁴⁸ BOA., MF.MKT., 1057/3, 21/04/1326 (23 Mayıs 1908).

²⁰⁴⁹ BOA., MF.MKT., 576/4, 15/05/1319 (30 Ağustos 1901).

²⁰⁵⁰ BOA., MF.MKT., 845/42, 03/02/1323 (9 Nisan 1905).

7. SONUÇ

Öncesinde sadece askeri alanlarla ilgili yapılan reformalar, III. Selim dönemiyle birlikte klasik yapısıyla yeni durumlara ve ihtiyaçlara cevap verememeye başlamış olan idari yapıya yönelmeye başlamıştır. III. Selim döneminde başlayan idari alanda başlayan reform hareketleri II. Mahmud döneminde de hızını kaybetmeden devam etmiştir. II. Mahmud döneminde idari alanda yapılan reformlardan birisi de yapılan diğer önemli reformlara kıyasla pek göze çarpmayan ama maarifin bürokratikleşmesi yönünde atılan ilk önemli adım olan Evkâf-ı Hümayûn Nezareti'yle vakıflara bağlı mekteplerin, devlet teşkilatı içinde bir merciye bağlanması ve Evkâf-ı Hümayûn Nezareti'ne bağlı bir müdürlük olarak Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. Bu iki değişiklik XIX. yüzyıldaki maarifin bürokratikleşmesi alanında yapılan ilk önemli yenilikler olmuştur.

Tanzimat dönemiyle birlikte maarif alanındaki bürokratikleşme yolundaki reformlar neticesinde maarifin merkez teşkilatında önemli aşamalar katedilmiştir. Bu kapsamda; ilk olarak 12 Mart 1845 tarihinde çalışmalarına başlayan Meclis-i Muvakkat-ı Maârif; sonra maarif alanında yapılması gerekli ıslahatları tespit edip yapılacak yeni düzenlemeleri uygulamak ve bu reformların sonuçlarını denetlemek amacıyla Haziran 1846 tarihinde Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur. Meclis-i Maârif-i Umûmiye bir karar organı niteliğinde olmuştur. Bundan dolayı bu meclisin aldığı kararları uygulayıp denetleyecek bir yürütme organına ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla 1846 yılının son günlerinde alınan bir kararla günümüzde bir genel müdürlük seviyesinde olan Mekâtib-i Umûmiye Nezareti kurulmuştur. Bütün sıbyan ve rüştiye mekteplerinin yönetimi de bu nezarete bağlanmıştır. Bir süre sonra ismi Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü olarak değiştirilmiştir. Ağustos 1848 tarihinde tekrar nezarete çevirmiştir.

Maarifin merkezindeki bürokratikleşme hareketleri Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra açılacak olan mekteplerle ilgili meseleleri görüşmek üzere Müslim ve gayrimüslim bütün cemaatlerin temsilcilerinin yer aldığı Nisan 1857 tarihinde açılan Meclis-i Muhtelî-i Maarif ile devam etmiştir. Meclis-i Muhtelî-i Maarif, mekteplerin niteliğini belirleme, müfredat ve mekteplerin seçimi gibi konularda yetkili olmuştur.

Meclis-i Muhtelî-i Maârif'in kurulmasıyla birlikte bu yeni kurul ile Meclis-i Maârif arasında işlevsel bir bölünme meydana gelmiştir. Meclis-i Maârif daha çok dinî eğitime ilişkin meseleler üzerinde yoğunlaşmaya başlarken Meclis-i Muhtelî-i Maârif ise hem Müslüman hem de gayrimüslim mektepleriyle ilgilenmiştir. Bu ikili yapı bir yıl kadar devam ettikten sonra 17 Mart 1857 tarihinde birleştirilerek Maarif Nezareti teşkil edilmiştir.

Böylece bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütü olan Maârif-i Umûmiye Nezareti'ne ilk nazır olarak 15 Mart 1857 tarihinde Abdurrahman Sami Paşa tayin edilmiştir.

Maarif Nazırı Safvet Paşa döneminde hazırlanan ve 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi, Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu nizamnamenin yayımlanmasıyla Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin yayımlanması Maârif Nezareti'ni yönetim işleri bakımından kuvvetlenmiştir. Nizamnâme, maârif idare ve teşkilatını kanunî hükümlere bağlamış ve teşkilat yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Nizamnamede yer alan hükümler çerçevesinde, 20 Eylül 1869 tarihinde kurulan Meclis-i Kebîr-i Maârif, maârif idaresinin genel merkezi konumunda olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde nezaret bünyesinde bir çok yapısal değişiklikler meydana gelmiştir. Çeşitli daireler kurularak veya kapatılarak genişleme ve daralmalar meydana gelmiştir. Bu durum II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Maarif alanında birçok yenileşme hareketi meydana gelmiştir. Bu dönem birçok alanda olduğu gibi maarif alanında da oldukça yoğun bir şekilde geçmiştir. Yayımlanan hukukî metinlerle teşkilatlanma da eski birimlerde değişiklikler yapıldığı gibi birçok yeni birim de meydana getirilmiştir.

Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin yayımlanması Osmanlı maarifinin merkez teşkilatı açısından olduğu kadar taşra teşkilatı açısından da en önemli hukukî dayanak olmuştur. Nizamname osmanlı taşrasında maarifin bürokratikleşmesi yönünde bir dönem noktası olmuştur.

Osmanlı taşrasında maarifin bürokratik sürecinin tamamlanması iki önemli aşamada gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi vilayetlerde ve buralara bağlı liva, sancak, kaza ve nahiyelerde maarif meclisi veya komisyonlarının kurulması ile sağlanmıştır.

Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin yayımlanması önce vilayetlerde bu meclis veya komisyonların vazifesini gören çeşitli komisyon veya meclisler kurulmuştur. Aydın (İzmir) Vilayeti merkezi olan İzmir'de oluşturulan Meclis-i Maarif-i Umumiyye; Suriye Vilayeti'nin merkezi Şam'da kurulmuş olan Mekâtib-i Şâmiyye Müdürlüğü; Haleb'de kurulan Haleb Mekâtib-i Ecnebiye Muayene Amirliği; Tuna Vilayeti'nde vilayet merkezinde başkanlığını Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilayet'in yürüteceği bir maarif meclisi; Bosna Hersek Maarif Komisyonu ve Edirne Vilayeti'ne bağlı Tekfurdağı Sancağı Maarif Komisyonunu bunlara örnek verebiliriz.

Vilayetlerde maarif meclis ve komisyonlarının kuruluşu Maarif-i Umumiyye

Nizamnamesi'nin yayımlanması ile resmiyet kazanmıştır. Nizamnamenin 143. Maddesine göre her vilayet merkezinde maarif müdürünün uhdesinde olmak üzere, Meclis-i Kebir-i Maarif'e bağlı bir şube olma özelliğine sahip ve mahalli yürütme organı olarak görev yapacak birer maarfi meclisi açılacaktı. Nizamname hükümlerine göre vilayetlerde maarif meclis veya komisyonları 1870 yılından itibaren kurulmaya başlamıştır. Maarif meclisleri, kaynaklarda şimdiye kadar yazıla geldiği şekilde nizamnamenin yayımlanmasından sonra 1870'li yıllardan 1882 yılına kadar geçen sürede sadece, Girit, Tuna ve Bağdad vilayetleriyle sınırlı kalmamıştır. Çünkü 1870 yılından meclislerin çoğalmaya başladığı 1882 yılına kadar geçen sürede;

Sivas, Adana, Tuna, Selanik, Konya, Kastamonu, Bağdad, Diyarbekir, Hudavendigar, Yanya, Edirne, Aydın (İzmir), Erzurum, Manastır, Trabzon, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Mamuretülaziz ve Kosova olmak üzere 18 vilayet merkezi ile,

Cide, Kars, İnebolu, Daday, Bolu, İskilib, Berta, Kırşehir, Sivrihisar, Arac, Tosya, Ereğli, Bartın, Düzce, Kangırı, Çorlu, Taşköprü, Çerkeş, Sinob, Karamürsel, Kuşadası, Gemlik, Menteşe, Çeşme, Boyabad, Gerede, Kalecik, İsfihan, Aziziye, Tokad, Divriği, Erbaa, Ergani Madeni ve Siverek olmak üzere 34 sancak nekezi veya kazada da bu meclis ve komisyonların kurulduğu tespit edilmiştir.

Kurulan bu meclislerin devamlılıkları bakımından az süreli devam edenler ile çalışmaları bakımından etkisiz kalanlar olmuştur. Fakat bu meclislerin birçoğu 1882 yılında hala hizmet vermekteydiler.

Sultan Abdülhamid devriyle birlikte vilayetlerde maarifin bürokratikleşmesi yönünde daha kapsamlı ve tutarlı bir politika izlenmeye başlanmıştır. Bu kapsamda vilayetlerde maarif meclisleri ve komisyonlarında artış ile ilgili ilk önemli adımlar Maarif Nazırı Kamil Paşa'nın 23 Aralık 1881 tarihinde Sadaret'e sunduğu tezkerenin kabulünden sonra başlamıştır. Bu tezkere ile Sivas, Diyarbekir, Erzurum, Mamuretülaziz ve Van olmak üzere beş vilayette maarif müdürü başkanlığında birer maarif meclisi açılması uygun görülmüştür. Sadrazam Said Paşa Edirne'yi de Nazır'ın listesine eklemiştir. Böylece 1882 yılından itibaren vilayetlerde Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nde uygun görüldüğü şekilde maarif müdürü reisliğinde birer maarif meclisi kurulmaya başlanmıştır. 16 Nisan 1882 tarihinde kabul edilen ikinci bir tezekereyle Selanik, Aydın (İzmir), Suriye ve Yanya vilayetlerinde bu meclislerin açılması kararı alınmıştır. Yanya Vilayeti yerine Kosova Vilayeti'nde meclis açılmıştır. Böylece 1882 yılı içerisinde on vilayette maarif meclisi açılmıştır. Bu yıldan sonra her geçen yıl ayrı ayrı vilayetlerde maarif meclisleri açılmaya devam etmiştir.

Vilayet maarif meclis ve komisyonları kurulduktan sonra çoğunlukla hükümet konaklarında tahsis edilen bir veya birkaç odada hizmet vermişlerdir. Hükümet konaklarının olmadığı veya yetersiz kaldığı yerlerde ise en çok tahsis edilmiş yerler idadi veya rüşdiye mektepleri bünyesinde uygun bir oda olmuştur. Bu yerlerin tahsis edilmesindeki temel amaç kira masrafı verilmemesi olmuştur. Fakat buna rağmen bazı yerlerde resmi kurum veya kuruluşlarda uygun yer bulunmadığında sivillere ait haneler, kahvehaneler gibi yerler kiralanarak maarif meclis ve komisyonlarına çalışma yeri tahsis edilmiştir.

1870’li yılların başından itibaren vilayetlerde kurulan maarif meclisleri veya komisyonlarının aza yapısı değişiklik göstermekteydi. İlmiye mensupları, eşraf, muallimler, mülki amirler, asker kökenliler, maarif idaresi memurları, diğer devlet memurları, belediye reisleri ve gayrimüslimler bu meclis ve komisyonlarda reislik veya azalık görevinde bulunmuşlardır. Bu reis ve azalar çoğunlukla bu görevi maaş almadan fahri olarak yürütmüşlerdir.

Vilayetlerde kurulan maarif meclis ve komisyonlarının; personel iş ve işlemleri, mali işler ve eğitim-öğretim ile ilgili iş ve işlemler olmak üzere üç temel görevi bulunmaktaydı. Bu ana başlıkta toplayabiliriz. Personellerle ilgili, özellikle ibtidai mektepleri ile rüşdiye mekteplerinin muallim-i evveleri dışındaki muallimlerini sınava alarak tayin etmek, muallimlerin görev yerlerini değiştirmek, muallimleri ve mekteplerde görev yapan diğer personelin görevine son vermek gibi görevleri bulunmaktaydı. Mali hususlardaki görevler arasında, maarifin en uzak köye kadar yayılmasını sağlamak amacıyla yeni mektep binaları inşa etmek, mekteplerin diğer ihtiyaçları ile bu mekteplerde görev yapacak olan muallim, mubassır, bevvab gibi çalışanların maaşlarını karşılamak amacıyla yerel kaynaklar temin etmek yer almaktaydı. Eğitim-öğretim ile ilgili ders araç ve gereçlerinin temini, evrakların temini gibi iş ve işlemlerinin yanı sıra; her eğitim yılı sonunda “icmâl-i umûmî”yi hazırlamak, Maarif Nezareti’nin yayın çalışmaları için bilgileri temin etmek, kitapların teftiş ve denetimini yapmak, salnamelere bilgi göndermek, vilayet salnamelerinin nüshalarını Maarif Kütüphanesi’ne konulmak üzere nezarete göndermek ve bunlarla ilgili yazışmaları yapmak gibi değişik görevleri de yerine getirmişlerdir.

Osmanlı taşrasında maarifin bürokratik sürecinin tamamlanmasında ikinci önemli aşama, Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşen vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesi olmuştur. vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle birlikte maarif idareleri de oluşturulmuştur. Maarif müdürleriyle birlikte müfettişler, katipler, muhasabe memurları,

sandık eminleri de tayin edilmişlerdir. Böylece vilayetlerde maarif meclis ve komisyonlarının yanı sıra maarif idaleri de oluşturulmuştur.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre vilayetlerdeki maarif meclisleri maarif müdürlerinin riyasetinde kurulacaktı. Fakat 1870'lerden itibaren kurulan meclislere müdürülerin tayin edilmesi mali sıkıntılardan dolayı hemen gerçekleşmemiştir. Vilayetlerde Maarif Nezareti kendi emirlerini ve politikasını uygulatacak icra organlarından yoksun olması, taşrada rüşdiye mektepleri başta olmak üzere mektep sayılarının çoğalması, evkâf-ı münderise gelirlerinin maarife devredilmesi ve maarif hisse-i ianesinin uygulanmaya konulması, vilayetlerde darülmuallimin mektepleri açarak ibtidai mekteplerine muallim sorununu çözmek, mektepleri teftiş edilmesi gibi nedenler vilayetlere maarif müdürlerinin tayin edilmesini hızlandıran etkenler olmuştur.

Vilayetlere ilk maarif müdürleri 1882 yılından itibaren tayin edilmiştir. Bu yıl içerisinde Mamuretülaziz, Van, Diyarbekir, Sivas, Erzurum, Edirne, Selanik, Suriye, Aydın (İzmir) ve Kosova vilayetlerine maarif müdürü tayin edilmiştir. Bu yıldan itibaren her geçen yıl müdür tayin edilen vilayet sayısında artış meydana gelmiştir.

1883 yılında Balkanlardan Manastır, Yanya ve İşkodra olmak üzere üç; Anadolu'dan Hüdavendigar ve Karesi ile Haleb olmak üzere altı; 1884 yılında Bitlis olmak üzere bir; 1885 yılında Cezayir-i Bahr-i Sefid, Konya, Kastamonu ve Bağdad olmak üzere dört; 1886 yılında Ankara olmak üzere bir; 1887 yılında Hakkari olmak üzere bir; 1888 yılında Adana ve Musul olmak üzere iki; 1889 yılında Beyrut, Trabzon ve Basra olma üzere üç vilayette maarif müdürü tayin edilmiştir. 1890 yılına gelindiğinde Yemen, Hicaz ve Trablusgarb vilayetleri haricinde bütün vilayetlerde maarif idaresinin başında bir maarif müdürü bulunmaktaydı. Bu vilayetlerden Yemen'e 1899 yılında, Trablusgarb'a 1901 yılında ve Hicaz'a ise 1908 yılında bir maarif müdürü tayin edilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminden önce müstakil sancaklardan sadece Kudüs-i Şerif Sancağı'na maarif müdürü tayin edilmiştir. Bingazi Sancağı maarif müdürlüğü görevini ise maarif müdürlüğü inzimamiyle muhasebe memurları yürütmüştür. İzmid, Çatalca, Kal'a-i Sultaniye gibi diğer müstakil sancaklarda bu görevi idadi mektebi müdürleri yürütmüştür. II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte sayısı yirmiye bulan müstakil sancaklara da maarif müdürü tayin edilmeye başlanmıştır.

İncelediğimiz dönemde 203 maarif müdürü tespit edilmiştir. Bu maarif müdürleri içerisinde en fazla kişi muallim kökenli kişiler olmuştur. Muallimlik yaparak maarif müdürlüğüne terfi eden 75 kişi tespit edilmiştir. Muallimlerin ardından en çok maarif

müdürü olan mesleki kökenliler 45 kişi ile Mülkiyeliler olmuştur. Mülkiyelileri ise 12 kişi ile ulema kökenliler takip etmiştir. Vilayet maarif idarelerinde maarif muhasebe memurluğu görevinde bulunan ve sonra maarif müdürlüğü görevine tayin edilen 11 kişi tespit edilmiştir. Bunların dışında Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatında değişik görevlerde bulunup maarif müdürlüğüne tayin edilen 7 kişi; hukukçu 4 kişi; basın-yayın mensubu 3 kişi ile asker, mümeyyiz, ziraatçı, doktor, vilayet muhasebecisi, maarif meclisi azası, Bahriye Nezareti muhasebe kalemi mümeyyizi gibi değişik mesleklere mensup 15 vilayet maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. 31 kişinin ise mesleki kökenleri tespit edilememiştir.

Vilayet maarif müdürlerinin görev ve yetkileri hakkında ilk hukukî metin 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. Nizamnamenin yayımlanmasından sonra yeni hukukî metinler ile maarif müdürlerinin görev ve yetkilerinde değişiklikler olmuştur. 13 Aralık 1896 tarihinde yayımlanan Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat ile maarif müdürlerinin görev ve yetkileri ile ilgili ilk defa müstakil bir hukukî metin oluşturulmuştur.

Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat öncesinde maarif müdürlerinin görevleri ve yetkileri değişik hukukî metinlerde parça parça yer almaktaydı. Talimat ile gerek maarif müdürlerinin görev ve yetkilerini tek parça halinde belirlemek gerekse onların başkanlık yaptıkları maarif meclisleri ile vilayet dâhilinde maarife ait diğer bürokratik kurumlar olan maarif komisyonlarının işlevleri hukukî bir çerçevede tanımlanmıştır. Talimatta maarif müdürlerinin görevleri; temel görevler, maarif meclisleri ile ilgili görevler, mali hususlardaki görevler, mekteplerle ilgili görevler ve diğer görevler olmak üzere beş başlıkta toplanmıştır. Vilayat-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat'tan sonra da güncel gelişmelere binaen yeni hukukî metinlerde maarif müdürlerine yeni görevler verilmeye devam etmiştir.

Maarif müdürleri görevli oldukları vilayette mülki amirlerin verdikleri çeşitli görevleri de yapmışlardır. Genellikle araştırma, incelemeye dayalı olan veya bazen mali konularda oluşturulan komisyonlarda görevler üstlenmişlerdir. Komisyon görevlerinin dışında, mekteplerde müdürlük vekâleti, vilayet dâhilindeki sancaklarda mutasarrıflık vekâletinde bulunmuşlardır.

Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'ne göre vilayet maarif meclislerinin daimi azaları arasında reis muavinleri yani maarif müdür yardımcıları da yer almaktaydı. Fakat incelediğimiz dönemde sadece bir vilayette maarif müdür yardımcısı görev yapmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Haşim Nazmi Bey bu görevde bulunan tek kişi olmuştur.

Maarif Nezareti değişik dönemlerde bazı vilayetlerdeki Maarif idareleri/müdürlüklerini lağvetme yoluna gitmiştir. Lağvedilme durumu üç nedenden dolayı meydana gelmiştir. Nezaretin bu yola başvurmadaki temel neden mali hususlar olmuştur. nezaret bu yolla lağvedilen müdürlüklerdeki müdürün maaşını diğer vilayetlerdeki müdürlerin veya Meclis-i Maarif-i Kebir azalaerının maaşına eklemiştir. Diyarbekir, Van, Basra, Bağdad, İşkodra, Bitlis ve Yemen vilayetlerinde lağvedilen müdürlükler bu ndenenden dolayı lağvedilmiştir. Nezaretin bu yola başvurmadaki ikinci neden ise yine mali olmak üzere bütçede yeterli karşılığın olmamasından kaynaklanmıştır. Zor Sancağı Maarif Müdürlüğü Mart 1912 tarihinde yeni yıl bütçesinde karşılığı olmadığı için lağvedilmiştir. Lağvedilme olaylarının üçüncü nedeni ise mecburiyetten kaynaklanmıştır. İdari yapıda meydana gelen değişiklikler buna neden olmuştur. Karesi ve Hakkâri vilayetlerinin lağvedilmesi 1888 yılında yapılan idari yapılanmadan dolayı lağvedilen vilayetler olmuştur.

Vilayet maarif idareleri genel olarak, maarifin başında yer alan maarif müdürünün yanı sıra; maarif kâtibi, muhasebe memuru ve sandık emini olmak üzere dört kişiden müteşekkildi. Bu dört kadro bütün vilayetlerde bulunmaktaydı. Fakat bazı vilayetlerde bu kişilere yenileri eklenerek çeşitli artışlar meydana gelmiştir. Bu vilayetlerde birden fazla katip ve muhasebecinin yanı sıra mukayyit, mübeyyiz, muayene memuru, müze memuru, mütercim ve müfettiş gibi değişik kadrolarda çalışan kişileri görmek mümkündü. Bu memurların sayısının artması, vilayetteki müslim, gayrimüslim ve azınlık mekteplerin çokluğu, talebe sayısının azlığı veya çokluğu, vilayetin demografik yapısı gibi değişik nedenlere bağlı olarak değişebilmekteydi.

Vilayet maarif idarelerinde görev yapan katip, muhasebe memuru ve sandık emini görevlerinin yanı sıra maarif müdürlüğü gibi idari, muallimlik, komisyon azalıkları, teftiş gibi eğitim-öğretim ile ilgili diğer işler olmak üzere hemen hemen her alanda ek görevlerde bulunmuşlardır. Yani maarif idaresinde çalışan memurların bir çoğu sadece asıl görevlerini yapmakla kalmamış yetişmiş personel sayısının eksik olduğu yerlerde ek görevler üstlenmişlerdir.

Vilayet maarif idarelerinde çalışan memurlar arasında en fazla iş yükü katiplerindi. Katiplerin görevleri arasında defter kayıtlarını düzenli bir şekilde tutulmasını sağlamak, gelen ve giden yazıların kaydını yapmak, gelen yazılara verilecek olan cevapları maarif idaresinin vermiş olduğu karar doğrultusunda yazmak gibi görevler bulunmaktaydı. Katipler esas görevlerinin yanı sıra başta sandık eminliği, muhasebe memurluğu olmak üzere, vilayet

dâhilindeki mekteplerde muallimlik, çeşitli tahkikat, inceleme görevi, belediye kâtipliği gibi görevlerde de bulunmuşlardır.

İş yüklerinin çokluğu bazen bu meslek grubunda ihtisaslaşmaya neden olmuştur. Vilayet maarif idarelerindeki iş yüküne göre katiplikler tahsis edilmiştir. Evkâf-ı mûnderise katipleri, mülhakat maarif komisyonları katipleri, avarız katipleri, hesap ve tahrirat katipleri bunlardan bazılarıdır.

Vilayet maarif idarelerinde görev alan memurlardan bir diğer de muhasebe memurları olmuştur. Maarif idarelerine tayin edilen muhasebe memurları, genellikle maarif katibi, nüfus memuru, banka katibi gibi çeşitli mesleklerden kişiler olmuştur. muhasebe memurları maarif idaresindeki muhasebeye ait iş ve işlemleri yapmak, gerekli defterleri tutmak gibi asil görevlerinin yanı sıra bazen vilayet maarif müdürlüğü, muallimlik ve vilayet maarif idareleri bünyesinde oluşturulan çeşitli komisyonlarda azalık, eğitim-öğretimin denetimi, gelirlerin arttırılması, diğer devlet dairelerinde çeşitli bürokratik işlerin yürütüldüğü komisyonlarda da görev almışlardır.

Sandık eminleri devlete ait para ve menkul kıymetleri alıp veren ve elinde tutan, bunların alınıp verilmesinden ve saklanmasından mesul olan kişilerdi. Maarif sandık eminleri de diğer maarif idaresi memurları gibi ihtiyaç halinde asil görevlerinin yanı sıra muallimlik, muhasebe memurluğu, evrak-ı mûnderise katipliği, kitap muayene memurluğu, mübeyyizlik gibi maarif idaresinde bulunan memurluklar ve içinde kütüphane bulunan idadi mektepleri gibi mekteplerde hafız-i kütüplük gibi ilave görevlerde de bulunmuşlardır.

Kırım Harbi süreci ile başlayan borçlanma ve ekonomik sıkıntı sonraki yıllarda devletin en önemli meselelerinden birisi olmuştur. Bu süreçte dış borçlanma ile başlayan bütçe açığı bir türlü kapatılamamıştır. Mali sıkıntı tüm kamu kurumlarını etkilemiştir. Maarif alanında da önemli etkisi olan mali sıkıntılardan dolayı devlet, vilayetlerde yeni mektep binalarının yapılması, var olanların tamir ve tadilat işleri, muallim ve diğer mektep çalışanlarının maaşlarının karşılanması gibi birçok alanda bazı vergilerin konulmasının yanı sıra yerelden çöçümler üretilmesini teşvik etmiştir.

Devletin maarif alanında koyduğu vergilerden birisi maarif hisse-i ianesi olmuştur. Maarif Hisse-i İanesi vergisinin yürürlüğe konulmasıyla birlikte önceki yıllarda maarif adına toplanan öşrün öşrü ve diğer vergiler kaldırılmıştır. Maarif hisse-i ianesinin tahsis edilmesi sayesinde idadi mekteplerinin inşa hacmini karşılayabilmek için bir finans mekanizması yaratılmıştır. Ayrıca maarif hisse-i ianesinin yürürlüğe girmesiyle bu mekteplerin diğer ihtiyaçları için de mali açıdan sıkıntıları için bir çözüm üretilmiştir. Devletin taşrada maarif

giderleri için ürettiği çözümlerden bir diğeri evkâf-ı mûnderise gelirleri olmuştur. Evkâf-ı Mûnderise Talimatı'na göre mûnderis vakıflardan elde edilen gelirler esas olarak ibtidai mekteplerinin açılması ve ihtiyaçları için tahsisi edilmiştir. Avarız varidatının maarife devriyle birlikte temel eğitim kurumlarının inşa ve tadilat giderleri için önemli bir gelir kaynağı oluşturulmuştur.

Maarif Hisse-i İanesi, evkâf-ı mûnderise gelirleri ve avarız varidatından elde edilen gelirlerle sadece mekteplerin inşa ve tadilat ihtiyaçları giderilmemiştir. Her üç gelir grubuyla mekteplerin ihtiyaçlarının dışında muallimler ve mekteplerdeki diğer personellerin maaşlarında karşılanmıştır. Evkâf-ı mûnderise elde edilen gelirlerin ayrıca talebelerin kılık kıyafetlerinin masraflarına kadar çok geniş bir kullanım alanına yayıldığı görülmüştür.

Özellikle II. Abdülhamid döneminde vilayet merkezlerinde maarif müdürlükleri ve maarif meclis ve komisyonlarının açılması ile birlikte buralarda aza olarak yerel eşrafa yer verilmesinin bir amacı da bunların yereldeki güçlerinden faydalanmak olmuştur. Vilayet maarif idarelerine (müdürlük, meclis ve komisyonlara) tanınan hukukî dayanaklar sayesinde mali konularda sağlanan kolaylıklar ile yerel eşrafın gücü birleşince finansal kaynak temini için değişik çözüm yolları bulunmuştur. Yereldeki mülki amirlerin maarif konusundaki liderlikleri, maarif yöneticilerinin kabiliyetleri/hassasiyetleri ile birleşince değişik çözüm yolları aranmış ve bazı yörelerde maarife önemli katkılar sağlanmıştır. Bu dönemde yerel girişimler sayesinde maarif adına yapılan, dükkanlar, hamamlar, oteller, maarif kahveleri, çay bahçeleri; düzenlenen tiyatro, yarışma ve piyango gibi organizasyonlarda vilayetlerde mekteplerin inşa süreci, tamir ve tadilatları ile maaşlar konusunda önemli katkılar sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde maarif alanında teftiş kavramına ilk olarak Meclis-i Umur-ı Nafia'nın mahalle mektepleri hakkında 1839 yılının ilk aylarında hazırladığı layihada rastalanılmıştır. Layiha, eğitim sistemimizde teftiş müessesesinin kurulmasına yönelik ilk resmi düzenleme olarak bilinmektedir. Layihada alınan teftiş kararı, sadece söz konusu mahalle mekteplerine yönelikti. Teftişin amacı ise muallimlerin mesleki yeterliliklerini tespit etmekten öteye gitmemektedir. Bu layihadan sonra muinler, müfettişler, Meclis-i Maarif azaları, geniş yetkilere sahip teftiş memurları vasıtasıyla teftiş işleri yürütülmeye çalışılmıştır. Fakat bu alanda en önemli adımlardan biri Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'le atılmıştır. Bu nizamname ile birlikte teftiş hizmetleri, nezaretin resmî ve kanuni görevleri arasına girmesi sağlanmıştır. Ayrıca nizamname ile teftişin yönetsel anlamda gerekliliği ifade edilmiştir.

Nizamname hükümlerine göre kurulması uygun görülen maarif müdürü riyasetindeki maarif meclisleri hemen kurulamayınca müfettişlerde taşrada hemen götreve başlayamamışlardır. Osmanlı taşrasında vilayetlere düzenli bir şekilde müfettişlerin tayini, 1882 yılından itibaren maarif müdürlerinin tayin edilmesiyle başlamıştır. Vilayet maarif idarelerine ilk tayin edilen maarif müfettişleri altı yıl gibi bir süre hizmet verdikten sonra mali sıkıntılar nedeniyle 1888 yılının ikinci yarsısından itibaren Beyrut gibi bazı istisnai vilayetler haricinde vilayetlerde bu görev lağvedilmiştir.

II. Meşrutiyet vilayetlerdeki maarif idareleri, meclis ve komisyonları hakkında yapılan yyeni düzenlemelerle birlikte teftiş alanında da birçok yeni düzenlemeler yapılmıştır. Gerek huykuki düzenlemeler gerekse tayinler konusunda özellikle Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı döneminde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu dönemde yapılan düzenlemeler ile yeniden bütün vilayetlere ve livalara ibtidai müfettişleri tayin edilmiştir. Ayrıca müfettişlerin yetersiz olduğu yerlerde seyyar müfettişlik uygulamasına gidilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk müfettişler daha çok muallimlerin yeterliklerini tespit etmek, rehberlik yapmak amacıyla görev yapmışlardır. Sonraki yıllarda mektep ve muallim sayısında meydana gelen artışa paralel olarak müfettişlerin görevlerinde de artışlar meydana gelmiştir. Rehberlik görevlerinin yanı sıra denetim, inceleme, araştırma, teftiş gibi değişik görevler üstlenmeye başlamışlardır. Bu sayede istenilen seviyeye ulaşmasa da vilayetlerde bir denetim mekanizması oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

“1876 Kânûn-ı Esâsî” <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BAn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> , (16/11/2022).

Ak, Emine, Tanzimat’ın Bosna Hersek’te Uygulanması ve Neticeleleri (1839-1875), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Akdağ, Mustafa, Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559), Cilt: 2, Tekin Yayınevi, Ankara, 1979.

Akgündüz, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017.

Akgündüz, Murat, Osmanlı Medreseleri –XIX. Asır-, Beyan Yayınları, İstanbul, 2004. Akiba, Jun, “Son Dönem Osmanlısında Kadılık Kurumu”, Notlar, Haz. Şeyma Şahinoğlu, Sayı:13, İstanbul, 2008, (s.51-59).

Akiba, Jun, “Muallimhane-i Nüvvab’dan Mekteb-i Kuzat’a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni”, Sahn-ı Semân’dan Dârülfü’nûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası XIX. Yüzyıl, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, (s. 13-29).

Akkaya, Mustafa ve Hatice Özkan, “Enderun Mektebi’ne Öğrenci Alım Usulleri”, Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Cilt:15, Sayı: 30, Konya, 2020, (s. 149-170).

Akkuş, Yakup, Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Aksu, Zeynep Aksu, Aydın Vilayeti Maarif Müdürü Emrullah Efendi’nin Yolsuzluk İddiasıyla Yargılanması (1893-1908), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

Aktüre, Sevgi, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ankara, 1981.

Aktürk, Sıraç, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mardin Sancağında Eğitim, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.

Akün, Ömer Faruk, “Fâik Reşad”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 12, İstanbul, 1995, s. 103-109.

Akyıldız, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Akyıldız, Ali, Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Akyıldız, Ali, İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara, 2018.

Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100 – M.S. 2007, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2007.

Akyüz, Yahya, “İlköğretim’in Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkebi Dergisi (OTAM), Cilt: 5, Ankara 1994, (s. 1- 47).

Albayrak, Sadık, Son Devir Osmanlı Uleması, Cilt: 2-4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.

Ali Ekrem Bolayır’ın Hatıraları, Yay. Haz. M. Kayahan Özgül, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2013.

Ali Haydar Midhat, Midhat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, Tabsıra-i İbret, I, İstanbul Hilâl Matbaası, 1325.

Alkan, Mehmet Ö., Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2000.

Alkan, Mehmet Ö., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924”, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik, Der. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2000, (s. 125-145).

Alkan, Mehmet Ö., “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si, Der. Kemal Karpat, Çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, (s. 73-242).

Alkan, Mustafa, Adana’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi- Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Altın, Hamza, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Yetiştirme Meselesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Altınova Şahin, Ayşegül, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Alwarshfani, Jomma Gh Daw, Osmanlı Son Döneminde Trablusgarp Vilâyeti’nde Eğitim Faaliyetleri (1835-1911), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu, 2022.

Anastasopoulos, Antonis, “Giriş”, Osmanlı İmparatorluğu’nda Taşra Elitleri, Küre Yayınları, İstanbul, 2011, (s. 11-33).

Anastassiadou, Meropi, Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912), Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Ankara, nr. 648, 27 Ocak 1886); nr. 931, 18 Ocak 1893; nr. 944, 31 Mayıs 1893; nr. 960, 1 Ocak 1894; nr. 962, 24 Ocak 1894.

Arı, Hüseyin, Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2014.

Artuç, Nevzat, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa’nın Bağdat Valiliği”, Belleten, Cilt: LXXIV, Sayı: 271, Ankara, 2010, (s. 833-870).

Artuk, İbrahim, “Nişan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 33, İstanbul, 2007, s. 154-156.

“Asar-ı Atika Nizamnamesi”, Düstûr, İkinci Tertib, Mütemmim Cüz, Hilal Matbaası, İstanbul, 1933, (s. 499-509).

Asır, nr. 719, 29 Eylül 1902.

Aslan, Onur Ender, “Memurların Yargılanması Hakkındaki Yeni Yasa Üzerine Düşünceler”, Amme İdaresi Dergisi, Sayı: 33/1. Ankara, 2000, (s. 59-77).

Ata, Bahri, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, Tarihin Peşinde, Cilt:1, Sayı:1, 2009, (s. 27-36.)

Ata, Bahri, “Mülkiye Mektebi Mezunlarının Tarih ve Coğrafya Eğitimine Katkılarına Toplu Bir Bakış (1879-1960)”, V. Ulusal Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi, Ankara 2011.

Ayas, Nevzad, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1948.

Aydın, İnyet, “Okullarda Denetim İçin 9 Neden”, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/okullarda-denetim-icin-9-neden-40826979> (22/11/2021).

Aydın, Mehmet Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul, Beta, 2017.

Aydın, Mehmet Akif, Osmanlı Hukuku, Devlet-i Âliyye’nin Temeli, İSAM Yayınları, İstanbul, 2020.

Aytekin, Halil, İttihâd ve Terakkî Dönemi Eğitim Yönetimi, Gazi Yayınevi, Ankara 1991.

Bakanlık Maarif Müfettişleri Görev Standartları, Millî Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2022.

Baktıaya, Adil, Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyai Düşünce, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Baktır, Mustafa, “Mahmûd Hamza”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 27, Ankara, 2003, s. 365-366.

Baltaoğlu, Ali Galip, Atatürk Dönemi Valileri (29 Ekim 1923 - 10 Kasım 1938), Ocak. Yayınları, Ankara, 1998.

Bardakoğlu, Ali, “Hırsızlık”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 17, İstanbul, 1998, s. 384-396.

Bardhi, Ali, Müfettiş Davut Boriçi’nin Günlüğünde (1870–1877 Eğitim) İşkodra Vilayeti’nde Eğitim, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Berker, Aziz, Türkiye’de İlköğretim (1839-1908), Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

Beşir, Abdülhamit, II. Abdülhamid Döneminde İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (1876-1909), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2022.

Bilgen, Nihat, “Teftişin İşlevi”, Millî Eğitim Bakanlığı Yeni Bir Teftiş Anlayışı Yapı ve İşleyişi Panel, Tem-Sen Yayınları, Ankara, 2004, (s. 41-48).

Bilim, Cahit Yalçın, Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1998.

Binark, İsmet, “Ma’ârif Tarihimize Ait Bir Rapor”, Yeni Türkiye (Özel Eğitim Sayısı), Sayı: 7/1, Ankara, 1996, (s. 477-493).

Bouquet, Olivier, Sultanın Paşaları Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909), Çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Bozkurt, Gülnihal, “Türkiye’de Hukuk Eğitiminin Tarihçesi”, Hukuk Öğretimi Sempozyumu (13-14 Mayıs 1993), Ed. Adnan Güriz, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993, (s.51-69).

Buldu, Mehmet, “Öğretmen Yeterlik Düzeyi Değerlendirmesi ve Mesleki Gelişim Eğitimleri Planlanması Üzerine Bir Öneri”, Milli Eğitim, Sayı: 204, Ankara, 2014, (s.114-134).

Bursa, nr. 113, 14 Mart 1893; nr. 133, 14 Ağustos 1893.

Cengiz, Abdullah, Ankara Sancağı'nda Modern Eğitim Kurumları (1865-1920), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2021.

Cevdet Paşa, Tezâkir:40-Tetimme, Yay. Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Cioeta, Donald Cioeta, "Islamic Benevolent Societies and Public Education in Ottoman Syria, 1875 - 1882", The Islamic Quarterly, 26 -1, 1982, (s. 40-55).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (30-11-1-0), 11-7-9, 24/02/1925.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Genel (180-9-0-0), 152-728-21, 29/11/1925.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Asaî Tekaüd Defterleri (A.DVNSTEKAd.), 3, s. 46;

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defteri, (BEOAYN.d...), 1073, 1420; 1422.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO.), 32/2399; 161/12033; 324/24282; 345/25836; 819/61390, 866/64922; 925/69319; 1165/87314; 1377/103243; 1413/105921; 1432/107375; 1599/119855; 1600/119955; 1745/130842; 1836/137628; 1855/139089; 1925/144345; 2004/150282; 2022/151638; 2453/183956; 2618/196279; 2743/205658; 3117/233726; 3177/238218; 3201/240042; 3428/257057; 3521/264013; 3569/267659; 3643/273163; 3699/277389; 3770/282680; 3850/288723; 4362/327128; 4381/328523.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 44/38; 463/12; 492/94; 498/21; 532/20; 533/23; 627/21; 682/37; 747/17; 833/9; 887/56; 1099/63; 1159/86; 1168/6; 1355/108; 1513/61; 1741/74; 1835/51; 1848/125; 1907/97; 2023/91; 2024/88; 2058/41; 2061/122; 2061/132; 2090/12; 2158/41; 2211/156; 2241/38; 2253/124; 2320/122; 2357/26; 2397/35, 2408/91; 2432/11; 2456/5; 2513/92; 2522/140; 2563/72; 2605/125; 2676/44; 2741/29;

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Evrâkı (DH. MUİ.), 87/9.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti İdâre (DH. İD.), 198/10.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.U.M.EK), 36/25; 36/59.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval Dosyaları (DH.SAİDd...), 2/800; 4/994; 7/179; 16/25; 17/491; 18/335; 22/299; 25/111; 25/299; 25/315; 25/499; 26/35; 26/229; 26/249; 29/199; 42/161; 42/199; 42/309; 43/95; 47/75; 47/117; 47/223; 47/315; 50/107; 52/427; 55/63; 55/123; 55/185; 55/205; 56/69; 59/279; 60/149; 66/77; 71/111; 71/395; 72/167; 72/259; 72/307; 72/485; 74/7; 76/79; 76/363; 77/221; 80/167; 81/45; 93/79; 93/389; 93/389; 95/155; 99/491; 101/367; 105/489; 107/179; 107/411; 107/447; 112/197; 112/349; 112/423; 113/489; 125/257; 125/361; 127/81; 130/309; 130/351; 130/377; 137/107; 138/25; 147/57; 150/487; 153/236; 154/137; 172/214; 174/371; 176/363; 179/261; 179/269; 179/447; 184/14; 186/65; 194/69;

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhat Komisyonu Islahat Evrakı (DH.TMIK.S..), 2/99; 10/94; 35/41; 40/73.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M..), 95/31.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH. ŞFR.), 148/29; 201/57; 357/23; 589/27.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hâriciye Nezâreti Tahriât-ı Hâriciye Odası (HR.TH..), 70/66; 228/55.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO..), 530/11.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.. DH..), 141/7231; 163/8475; 353/23335; 479/32238; 631/43891; 706/49426; 745/60866; 850/68247; 909/72217; 928/73569; 931/73795; 1009/79690; 1061/83280; 1169/91434; 1242/97287; 1259/98851; 1277/100462; 1293/101655; 1296/17; 1397/5; 1401/34; 1409/12; 1421/28.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ..HR..), 356/44.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Maarif (İ.. MF..), 3/55; 4/56; 5/48; 5/96; 10/14; 10/21; 12/66; 13/60; 13/72; 14/57;

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Maliye (İ. ML..), 54/79.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Mahsus ((İ.MMS.), 26/1150.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Vala (İ.. MVL.), 533/23905, 869/11.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Şura-yı Devlet (İ..ŞD.), 11/526; 11/547; 41/2160.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Taltifat (İ.. TAL..), 11/51; 236/43; 236/45; 264/18; 427/55.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK), 36/25; 36/59.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Mektubi Kalemî (MF. MKT..), 1/52; 2/105; 3/50; 5/15; 5/45; 5/88; 6/97; 6-130; 7/46; 8/52; 9/18; 9/128; 10/26; 10/120; 10/131; 11/48; 14/33; 24/15; 33/2; 10/26; 18/98; 28/86; 28/162; 29/2; 32/38; 34/164; 36/107; 39/131; 47/111; 48/163; 49/7; 50/45; 56/33; 57/117; 58/139; 59/154; 60/67; 62/179; 63/19; 66/29; 66/95; 67/66; 70/72; 73/1; 73/98; 73/105; 73/113; 73/119; 74/73; 74/78; 75/121; 76/16; 76/27; 76/30; 78/38; 80/132; 81/46; 83/31; 83/66; 84/27; 84/51; 84/93; 84/124; 84/127; 84/132; 85/44; 86/99; 88/99; 89/4; 91/9; 91/62; 91/129; 93/37; 93/70; 93/170; 94/38; 95/41; 96/17; 96/108; 97/107; 98/16; 98/63; 98/138; 99/38; 99/68; 100/83; 100/111; 101/25; 102/36; 102/81; 103/131; 103/331; 104/96; 105/5; 105/25; 105/76; 106/12; 107/66; 107/76; 109/73; 109/106; 110/63; 112/51; 112/54; 112/64; 112/131; 113/86; 114/132; 115/176; 116/35; 116/36; 116/86; 116/99; 116/157; 116/158; 117/17; 117/18; 117/148; 118/10; 118/43; 118/63; 118/109; 119/7; 119/120; 120/42; 120/51; 122/70; 123/13; 124/3; 128/23; 128/89; 129/4; 130/34; 131/61; 132/56; 133/69; 133/98; 134/43; 134/50; 137/8; 137/76; 139/93; 140/61; 141/6; 142/12; 142/48; 145/95; 145/117; 147/89; 148/92; 148/129; 149/34; 150/36; 150/74; 150/169; 151/31; 151/105; 155/12; 155/55; 156/1; 156/2; 156/56; 157/113; 158/13; 158/15; 158/27; 161/33; 162/103; 163/81; 166/21; 167/14; 167/25; 167/57; 167/66; 167/100; 169/122; 174/55; 175/117; 175/128; 178/139; 178/143; 178/154; 178/188; 179/113; 180/30; 180/38; 180/91; 181/45; 181/62; 183/83; 183/148; 188/27; 188/71; 188/119; 188/128; 190/15; 190/61; 190/73; 190/120; 190/141; 191/11; 191/28; 191/108; 192/23; 192/96; 193/83; 194/109; 195/60; 195/100; 195/105; 195/125; 196/120; 198/2; 202/52; 203/14; 204/17; 205/32; 205/46; 208/98; 210/20; 212/13; 212/27; 217/37; 218/21; 220/6; 221/13; 221/14; 221/40; 222/15; 223/6; 223/31; 225/25; 226/18; 229/30; 229/46; 233/27; 235/19; 237/50; 238/51; 241/27; 242/50; 244/14; 245/46; 246/47;

247/11; 250/2; 251/45; 253/40; 254/13; 260/52; 260/54; 261/24; 261/40; 262/18; 262/39;
265/34; 265/58; 267/58; 271/21; 270/33; 272/12; 274/5; 274/25; 276/32; 279/55; 282/70;
283/4; 283/14; 283/45; 284/20; 287/61; 288/35; 289/17; 289/46; 292/9; 292/13; 293/53;
296/1; 296/29; 297/25; 300/7; 300/28; 301/51; 302/28; 304/33; 309/54; 312/48; 315/63;
315/70; 316/4; 317/26; 317/46; 321/1; 322/64; 324/11; 324/34; 325/63; 328/25; 328/55;
332/51; 336/5; 340/38; 340/41; 341/23; 345/17; 345/35; 346/28; 348/49; 349/29; 356/43;
359/40; 360/97; 361/16; 361/29; 363/19; 363/22; 363/51; 366/53; 366/60; 369/51; 370/15;
374/17; 375/28; 377/52; 378/56; 379/50; 384/21; 385/57; 386/7; 386/54; 390/1; 395/9;
399/45; 401/58; 403/42; 404/61; 408/58; 409/28; 412/41; 415/37; 418/6; 420/2; 422/28;
422/32; 423/16; 424/69; 426/34; 435/6; 440/7; 441/6; 441/19; 444/48; 459/48; 468/16;
471/19; 471/55; 472/29; 472/62; 473/37; 475/24; 475/60; 479/60; 480/21; 483/15; 484/56;
488/41; 489/46; 492/3; 492/37; 492/47; 503/46; 505/51; 507/5; 507/42; 513/6; 514/46;
515/24; 520/49; 521/22; 531/45; 531/63; 537/9; 537/21; 542/43; 545/31; 546/27; 548/4;
548/29; 551/48; 554/40; 558/44; 558/55; 562/60; 564/35; 565/62; 569/31; 576/4; 577/12;
583/12; 585/29; 599/17; 600/24; 600/45; 609/27; 610/11; 615/11; 616/11; 616/57; 617/71;
618/9; 623/51; 625/23; 627/21; 629/21; 631/47; 639/31; 639/41; 643/25; 644/-1; 651/27;
653/6; 655/53; 656/36; 658/23; 661/46; 665/46; 668/4; 669/15; 670/13; 670/74; 672/55;
673/57; 676/55; 682/29; 684/43; 684/57; 687/8; 698/44; 702/28; 705/42; 706/10; 711/18;
712/32; 722/46; 727/32; 728/43; 729/50; 730/25; 731/34; 731/37; 738/47; 741/44; 747/36;
749/33; 752/29; 753/25; 754/31; 754/81; 755/15; 755/58; 758/52; 763/41; 764/64; 771/13;
773/10; 780/40; 780/52; 782/43; 784/52; 784/72; 789/23; 789/67; 790/51; 791/76; 793/15;
793/19; 797/62; 800/78; 804/5; 804/19; 808/37; 811/13; 811/48; 812/40; 815/73; 815/92;
825/61; 827/4; 832/3; 834/12; 836/10; 837/66; 843/14; 843/16; 844/10; 845/42; 847/42;
853/20; 855/41; 855/53; 866/41; 866/45; 867/62; 869/22; 870/28; 870/66; 871/16; 874/18;
874/55; 877/52; 877/76; 877/79; 878/30; 878/66; 881/28; 881/65; 885/52; 889/45; 891/60;
897/64; 907/35; 908/23; 908/53; 910/37; 917/29; 921/46; 929/5; 934/36; 937/26; 938/19;
938/41; 941/79; 944/8; 951/8; 951/42; 951/76; 952/19; 954/62; 955/59; 958/20; 959/64;
962/75; 966/3; 972/56; 974/63; 975/39; 977/9; 977/24; 978/82; 980/43; 983/19; 985/56;
987/57; 990/33; 993/15; 996/55; 997/5; 998/2; 1004/35; 1007/46; 1008/14; 1012/8; 1013/12;
1013/34; 1014/42; 1015/32; 1018/58; 1020/71; 1020/80; 1020/85; 1021/35; 1022/32;
1026/1; 1026/11; 1026/63; 1027/42; 1028/39; 1028/49; 1028/69; 1029/40; 1030/63;
1036/41; 1040/26; 1040/33; 1042/21; 1043/9; 1047/19; 1048/17; 1057/3; 1058/29; 1061/32;
1062/40; 1075/15; 1075/51; 1076/87; 1077/26; 1077/50; 1078/25; 1078/11; 1078/69;

1079/14; 1079/17; 1085/52; 1092/12; 1092/39, 1092/52; 1093/60; 1093/65; 1098/32; 1099/25; 1100/23; 1102/55; 1102/63; 1107/11; 1107/34; 1109/80; 1111/42; 1118/19; 1119/8; 1120/68; 1131/21; 1135/13; 1136/11; 1136/35; 1136/35;1136/40; 1138/5; 1150/41; 1154/44; 1156/40; 1157/80; 1164/7; 1166/54; 1167/41; 1173/24; 1174/7; 1178/34; 1178/38; 1296/64; 1383/13; 1706/58; 1711/95;

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezâreti Tedrisatı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT.), 1/96; 2/83; 2/116; 3/137; 7/74; 11/22; 11/26; 11/49; 11/52; 12/120; 13/21; 13/26; 13/84; 13/95; 14/69; 15/14; 15/26; 16/94; 17/20; 17/26; 17/47; 17/76; 17/87; 18/13; 24/11; 25/24; 25/121; 26/84; 27/62; 27/89; 30/35; 31/94; 37/49; 37/87; 37/107; 38/108; 41/17; 48/36; 55/14; 57/19; 60/16; 105/75; 108/107; 110/17; 118/29; 118/63; 135/103; 136/89; 137/121; 143/36; 154/37; 156/38; 165/14; 172/25; 177/114; 181/60; 181/121; 186/106; 189/24; 193/41; 200/85; 202/113; 212/98; 214/72; 230/10; 249/72; 250/82; 251/32; 254/8; 254/54; 254/74; 275/35; 285/5; 297/8; 302/60; 314/52; 318/36; 346/5; 364/57; 365/5; 365/8; 365/84; 367/15; 368/1; 368/6; 368/15; 368/73; 368/80; 368/83; 371/31; 375/10; 383/29; 385/51; 417/2; 418/61; 422/26; 427/37; 440/7; 450/86; 451/35; 461/59; 464/94; 470/52.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Heyet-i Teftişiye Kalemi (MF.HTF.), 1-2.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti Defterleri (ML.d...), 353.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vâlâ (MVL.), 1047/131; 1061/30; 1069/3; 1069/13;

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 40/60; 42/28; 54/14; 98/5; 136/48; 225/34; 241/179;

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.} DVN.), 122/85.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.}MKT.UM..), 516/98; 802/69.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.} MKT.MHM.), 195/44; 220/34; 260/55; 267/91; 268/30; 278/62; 328/100; 329/45; 480/4; 552/15; 820/22.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet Evrâkı (ŞD.), 101/40; 115/14; 205/3; 205/22; 207/22; 207/31; 207/42; 210/24; 221/20;

225/18; 225/33; 860/52; 861/14; 872/17; 881/29; 885/26; 904/98; 906/36; 937/47; 943/25; 943/44; 943/79; 945/39; 948/38; 654/51; 863/35; 914/44; 983/51; 1041/37; 1048/78; 1053/8; 1040/65; 1041/37; 1048/78; 1073/49; 1081/1; 1090/16; 1101/64; 1104/24; 1106/42; 1109/45; 1118/17; 1393/2; 1455/6; 1783/52; 1783/53, 1900/20; 2250/5; 2517/1; 2537/190228; 2590/10; 2981/1; 3089/13;

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tefrişatı Rumeli Evrakı İşkodra Evrakı (TFR.I..İŞ..), 4/368.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tefrişatı Rumeli Evrakı Manastır Evrakı (TFR.I..MN..), 38/3760; 61/6023.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tefrişatı Rumeli Evrakı Umumi Evrakı (TFR.I..UM..), 1/12.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tefrişatı Rumeli Kosova Evrakı (TFR.I..KV..), 171/17040.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (TS.MA.e), 1371/45; 1380/55; 1380/63.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021), 16/22.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arzuhal Jurnal* (Y..PRK..AZJ.), 41/16.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y..EE..), 40/145.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MVT), 279/148.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.), 235/131; 279/148.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı (Y..PRK.MF..), 5/22.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Umum Evrakı (Y.PRK.UM.), 43/2.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y..A..RES.), 14/48; 50/5; 141/49; 147/5.

Cumhuriyet, Nr. 3004, 16 Eylül 1932.

Cüçük, Eyüp, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa Biyografisi, Eğitim Politika ve Uygulamaları, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2020.

Çadircı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Çakır, Meryem, “Bürokrasi ve Suç Olgusu”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 3, 2014, (s. 18-24).

Çakmak, Biray, Taşra İdaresinde Osmanlı Merkezîyetçiliği Gediz’de Kaza İdaresi ve Sorunları, Hitabevi Yayınları, Ankara, 2019.

Çakmak, Biray, “Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası’nda Açılan Özel Okullar”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı:14, Ankara, 2011, (s. 40-64).

Çankaya, Ali, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, C.I-III, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969.

Çatal, Ahmet Caner, Adana Belediyesi (1868-1914), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2020.

Çelik, Zeynep, Asar-ı Atika Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeoloji Siyaseti, Çev. Ayşen Gür, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Çeliktaş, Hüseyin Sabri, Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

Çetin, Atilla, “Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı: 10-11, İstanbul, 1982, (s. 189-219).

Çetin, Birol, “Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme”, Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı- I : Siyaset ve Teşkilât), Cilt:VI, Sayı: 31, Ankara, 2000, (s. 503-511).

Çetin, Sadık ve Ayhan Doğan, “Osmanlı Devleti’nde 1910 Yılında Yapılan Maarif Müfettişi Atamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2021, (s. 17-45).

Çoban, Harun, Osmanlı Devleti Sivil Bürokrasisinde Suç ve Ceza (1892-1900), Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022.

Çoker, Fahri, Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, C. 3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 865.

Dağdevirenzade Mehmet Şevket, Edime Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları, Yay. Haz. Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne, 2005.

Dârülmualimîn ve Dârülmualimât-ı İbtidaye Talimatnamesi, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1332, Madde 34.

Davison, Roderic H., Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Demirel, Fatih, Mekteb-i İdâdî, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010.

Demirel, Fatih ve İsmail Cahit Düzgün, “Selanik Sanayi Mektebi”, Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim, Ed. Fatih Demirel, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019, (s. 229-261).

Demirel, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı:5, İstanbul, 2004, (s.89-104).

Demirel, Yurdal, “Bayburt’ta Modern Bir Eğitim Kurumu: Bayburt Rüşdiyesi”, Erdem, Sayı: 73, Ankara, 2017, (s. 43-64).

Demirel, Yurdal, “Osmanlı Taşrasında Maarif İdaresinin Mülkiyeli Yöneticileri: Mülkiyeli Maarif Müdürleri”, 3. Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi, 18-19 Ocak 2020, Mardin, Tam Metin Kitabı, Ed. Yasemin Ağaoğlu-Meliha Tatlı, Gaziantep, 2020, (s. 81-115).

Demirel, Yurdal, “Osmanlıda Modern Hukuk Eğitiminin Başlangıcı: Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Kavânîn ve Nizamât Dershanesi”, Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı / 25-27 Ekim 2021, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara, 2022, (s. 745-746).

Demirel, Yurdal, “Üsküdarla Özdeşleşmiş Bir Mutasarrıf: Tosun Paşa”, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu XI Bildiriler, C.III, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2023, (s. 143-165).

Demirel, Yurdal ve Nevzat Artuç, “Osmanlı Taşrasında Maarif Müdürlüklerinin Kuruluşu: Mamuretülaziz Vilayeti Örneği”, Diyalog-Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 29, 2022, (s.1-31).

Demirel, Yurdal, “Harput Ulemasından Bilinmeyen Bir Âlim: Dellalzâde Müftü Hacı Mehmed Efendi”, Diyalog-Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:20, 2019, (s. 43-64).

“Dersaadet ve Bilâd-ı Selâsede Bulunan Mekâtib-i Sıbyaniyenin İdaresi İçün Ahalice İntihab Olunacak Azadan Mürekkeb Olmak Üzere Teşkil Olunacak Mecâlis-i Tedrisiye ve Şubelerinin Sûr-ı Teşkiliyle Vazifelen Hakkında Talimattır”, *Düstur*, C. III., (s. 432- 438).

Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1999.

Diyarbakir Gazetesi, nr. 1260, 3 Aralık 1901.

Dobreva, Margarita, “Tuna Vilayetinde Haydi Okula Kampanyası Taşrada Eğitim Reformaları Nasıl Yürütülüyordu? Rüşdiyeler Örneği”, 1864 Vilayet Nizamnamesi, Ed. Erkan Tural-selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, (s. 163-176).

Dohaish, Abdullatif Abdullah, A Critical and Comparative Study of the History of Education in the Hijaz During the Periods of Ottoman and Sharifian Rule Between 1869-1925, University of Leeds, 1974.

Duman, Hasan, Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, C.I, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Diyalektolog-Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, S.20, 2019, Ankara, 2000.

Duman, Tayyib , Türkiye’de Orta Öğretime Yetiştirme, İstanbul, 1991.

Duman, Tayip ve Hüseyin Dilaver, “İstanbul’da Açılan İlk Dârülmualimîn Kuruluş Amacı Müdürü ve Hocalarının Nitelikleri, Tayin ve Maaşları”, Erdem, Cilt: IX, Sayı: 26, Ankara, 1996, (s. 651-657).

Diñer, Fatma, Kazım Nami Duru Hayatı, Eserleri ve Türkçe Öğretimine Katkıları, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2007.

Durmuş, İsmail, “Abdulkadir b. Mustafa Kabbani”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul, 2001, (s.13-14).

Duru, Kâzım Nâmi, Hatıralar İttihat ve Terakki/Cumhuriyet Devri/Makedonya Hatıraları, Altınordu Yayınları, Ankara, 2017.

ELİTAŞ, Cemal, Oktay Güvemli, Oğuzhan Aydemir, Mehmet Erkan, Uğur Özcan ve Mustafa Oğuz, Mustafa, Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

Emiroğlu, Gülmisal, II. Abdülhamid Dönemi Lâyhalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1996.

Enç, Mazlum, “Antep’te Maarifi İslamiye Cemiyeti ve Hizmetleri”, Gaziantep Kültür Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 50, Gaziantep, 1962, (s.5-6, 24).

Eravşar, Osman, “Gaziantep Maarif Hanı (Tuz Hanı)”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Konya, 2004, (s. 647-659).

Erdoğan, A. Teyfur, Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı İdari Teşkilat Açısından, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

Erdoğdu, A. Teyfur, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 51, Sayı:1-4, Ankara, 1996, (s. 183-247).

Ergenç, Özer, Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara, 1995.

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, Şehir, Toplum ve Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, (s. 94-104).

Ergin, Osman Nuri, İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye, ve Sanat Müesseseleri – Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi, Cilt: 1-3, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Ergin, Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, Cilt: 3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995.

Ergün, Mustafa, II. Meşrutiyet Deminde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ocak Yayınları, Ankara 1996.

Ertur, Esat K., Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kamil Ertur’un Anıları), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Evkâf-ı Mûnderise Talimatı, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1325.

Eyice, Semavi, “Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarih Ansiklopedisi, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (s. 1596-1603).

Ezen, Sevinç, Maarif Müfettişliği (1876-1918), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2019.

Fazlıoğlu, İhsan, “Mehmet Nâdir (1856-1927)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 28, İstanbul, 2003, s. 499-500.

Findley, Carter V., Kalemiden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Findley, Carter V., Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform, Babıâli 1789-1922, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Fortna, Benjamin C., Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Gençoğlu, Mustafa, “Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 8, Sayı:16, Ankara, 2012, (s. 33-60).

Gençoğlu, Mustafa, “1916 Maarif Teftişlerinde Mamuratülaziz Sancağı’nın İlköğretim Durumu”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 15, Sayı:1, Eskişehir, 2014, (s. 159-193).

Gökmen, Ertan, “Osmanlı Mülki Memurlarının Emekli Maaşları (1880-1912)”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Cilt: 20, Sayı: 32, Çanakkale, 2022, (s. 79-108).

Gönüllü, Ali Rıza “Alanya Rüşdiye Mektebi (1861-1913)”, Erdem, Sayı: 73, Ankara, 2017, (s. 65-88).

Güçtekin, Nuri, İstanbul’daki Hususi Mektepler (1873-1922), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2015.

Gümüşsoy, Emine, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Gayrimüslim Mektepler Yararına Düzenlenen Piyangolar”, Vakanüvis, Cilt:6, Sayı:1, Sakarya, 2021, (s. 178-205).

Güenal, Zerrin, “Nöker”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 33, İstanbul, 2007, s. 216-217.

Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 42, İstanbul, 2012, s. 475-479.

Günay, Ş. Şenal, Türk Parlamento Tarihi, TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943), C. V, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.

Gündüz, Mustafa, Maâriften Eğitime: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 2016.

Gündüz, Mustafa, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sisteminin Finansmanını Temin Etme Düşünce, Öneri ve Uygulamaları”, e-Journal of New World Sciences Academy Education Sciences, Cilt: 5, Sayı: 4, 2010, (s.1658-1669).

Güneş, İhsan, Türk Parlamento Tarihi I ve II Meşrutiyet, C.2, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.

Güneş, İhsan, Türk Parlamento Tarihi TBMM-V. Dönem 1935-1939, C. II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.

Güneş, Mehmet, Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık (1842-1871), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

Güngör, Pınar, “The Relationship between Reward Management System and Employee Performance with the Mediating Role of Motivation: A Quantitative Study on Global Banks”, Procedia Social and Behavioral Sciences, 24, (s. 1510-1520).

Güran, Tevfik, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Güran, Tevfik, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar, Eren Yayınevi, İstanbul, 1998.

Güran, Tevfik, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

“Hakkı-ı Telif Kanunu”, Düstûr, İkinci Tertib, Cilt: 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, (s. 273-280).

Halaçoğlu, Neval Konuk, Tanzimat Sonrası, Osmanlı Rumeli Vilayetleri Hükümet Konaklarında İdeoloji ve Erk'in Mimari Temsili (1839-1922), Atılım Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2018.

Hudavendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmisi, H. 1291, H. 1296, H. 1306, H. 1311, H. 1312, H. 1313, H. 1314, H. 1317, H. 1320, H. 1321, H. 1322, H. 1324, H. 1325.

Huyugüzel, Ömer Faruk, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu, Selanik Matbaası, İstanbul, 1329, (s. 18, 20).

“İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu Muvakkatı”, Düstûr, İkinci Tertib, Cilt: 5, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332, (s. 186-217).

“İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi”, Düstûr, Birinci Tertib, Cilt: 1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, (s. 625-651).

İlköğretimde Denetim ve Performans Değerlendirme Esasları, Millî Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

İnalcık, Halil, Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV - Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet-, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

İpek, Muammer, Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin Eğitim Anlayışı ve Uygulamaları (1858-1914), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

İpşirli, Mehmet, Osmanlı İlmiyesi, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul, 2021.

İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, C.1, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, İstanbul, 1994, (s.139-277).

İpşirli, Mehmet, “Avârız Vakfı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 4, İstanbul, 1991, s. 109.

İpşirli, Mehmet, “İlmiye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 22, İstanbul, 2000, s. 141-145.

İskender, Pelin, Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H.1230-1301), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1999.

İstanbul Müftülüğü Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye Sicil Kayıtları (MŞH. SAİD), 1172; 1374-02, 2034, 2694, 2695.

Kahya, Esin Kahya, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz”, Erdem, Cilt: I, Sayı:3, Ankara 1985, s. 685-710.

Karabinova, Diana, “A Late Attempt to Find an Integrative Approach Through Common Secular Education: Midhat Pasa As Governor of the Danube Province (1864 – 1868)”, International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, (İstanbul, 12-15 April 1999), Ed. Ali Çaksu, IRCICA, İstanbul, 2001, (s. 237-246).

Karaduman, Hüseyin, “Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi”, Belgeler, Cilt: XXV, Sayı: 29, Ankara, 2005, (s. 73-92).

Karataş, Yakup, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Munderisenin Maarife Terki”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:57, Erzurum, 2016, (s. 1839-1867).

Karesi Vilayetine Mahsûs Salnâme, H. 1305.

Kaya Kılıç, Selda, Türkiye’de İl Yönetimi (1839-1923), Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.

Kazıcı, Ziya, Osmanlı Vakıf Medeniyeti, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Kazıcı, Ziya, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, 10. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul, 2013.

Kazıcı, Ziya, Osmanlı’da Yerel Yönetim (İhtisâb Müessesesi), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.

Kefâlet Nizâmnamesi, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1880.

Keskinkılınç, Erdoğan, “Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okullar (Eğitim-Yönetim-Denetim)”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, Sayı: 23 İstanbul, 2010, (s. 69-98).

Kılıç, Selda, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri”, Tarih Araştırmaları, Sayı: 31, Ankara, 2002, (s. 193-207).

Kış, Salih, Divan-ı Muhasebat (1862-1908), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012,

Kiel, Michael , “Gevgeli”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2016, s. 475-476.

Kiremit, İlker, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.

Koçer, Hasan Ali, Türkiye’de Yetiştirme Problemi, Ankara, 1967.

Koçer, Hasan Ali, Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1974.

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Kodaman, Bayram ve Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, 150. Yıl Tanzimat Sempozyumu, Yay. Haz: H. Dursun Yıldız, Ankara, 1992, (s. 475-496).

Korkmaz, Adem, Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Koyuncu, Nuran, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:16, Sayı:3, Ankara, 2012, (s. 163-186).

Köksal, Ahmet, Maârife Kaynak Olarak Evkâf-ı Münderise, Serander Yayınları, Trabzon, 2019.

Kushner, David, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979.

Kuzgun, Yıldız, Rehberlik ve Psikolojik Danışma, ÖSYM Yayınları, Ankara, 1991.

Kuzucu, Kemalettin, “Osmanlı Döneminde Havza Kaplıcaları ve Kasabanın Sosyo-Ekonomik Gelişimindeki Rolü”, Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik, Cilt:1, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2013. (s. 323-338).

Küçük, Levent, Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Kütükoğlu, Mübahat S., Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Lewis, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Maarif Müdürleriyle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimat, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326.

“Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”, Düstur, II. Tertip, Cilt: 4, (s. 167-173).

“Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”, Düstur, II. Tertib, Cilt: 6, (s. 1036-1041).

“Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname”, Düstûr, İkinci Tertib, Cilt: 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, (s. 167-173).

“Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilâtı’na Dâir 7 Ramazan 1332 Tarihli Nizâmnâmenin 20, 21, 22 ve 23 Mevâdd-ı Kâimesi Hakkında Nizâmnâme”, Düstûr, İkinci Tertib, Cilt:11, (s.351-352).

“Maarif-i Umumiye Nizamnamesidir”, Düstûr, Birinci Tertib, Cilt: 2, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, (s. 184-219).

Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı, Yay. Haz. Tacettin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

Malumat, nr. 1375, 16 Mart 1901; nr. 1510, 29 Temmuz 1901.

Mamuretülaziz, nr. 52, 14 Ekim 1884; nr. 57, 16 Kasım 1884; nr. 1273, 1 Aralık 1909.

“Matbaa Nizâmnâmesi”, Düstûr, Birinci Tertib, C. 1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, (s. 227-229).

“Matbaa Nizâmnâmesi”, Düstûr, Birinci Tertib, C. 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1937, (s. 990-1000).

“Matbaalara ve Kitapçılara ve Bunlara Müteferri’ Hususata Dair Nizamname”, Düstûr, Birinci Tertib, C. 6, Devlet Matbaası, Ankara, 1939, (s. 1544-1555).

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideler, 7 Haziran 1910 (25 Mayıs 1326), Cilt: 6, İnikad: 107.

Mekâtib-i Husûsiyye Talimâtnâmesi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331.

Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Ta’limat, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326.

Mehmed Tevfik, Kâfile-i Şuara, İstanbul, 1290 (1873).

Memişoğlu, Hüseyin, Geçmişten Günümüze Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

“Menafi ve Maarif Hisse-i İanelerinin Sureti İstihsal ve Ahzına Dair Kaleme Alınıp Mer’iyeti Ahkâmına Bilistizan İrade-i Seniye-i Cenabı Hilâfetpenahi Şeref Müteallik Buyurulmuş Olan Nizamname”, Düstur, Birinci Tertib, Cilt: 6 (4 Zilkaade 1304-14 Ramazan 1312), Devlet matbaası, Ankara, 1939, (s. 335-338).

“Menafi ve Maarif Hisse-i İanelerinin Sureti İstihsal ve Ahzına Dair Nizamname”, Reşat Gökalp, Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, (s. 348-351).

Midhat Paşa, Mithat Paşanın Hatıraları I: Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), Yayına Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997.

Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Müfettişleri Yönetmeliği, Resmi Gazete, Sayı: 31765, 1 Mart 2022.

Mitev, Teodor, “Tuna Vilayet Matbaasının Kurulması ve Faaliyetleri (1865-1877)”, 1864 Vilayet Nizamnamesi, Ed. Erkan Tural – Selim Çapar, TODAİE Yay., Ankara, 2015, (s. 191-196).

“Muhafaza-yı Abidat Hakkında Nizamname”, Düstûr, İkinci Tertib, Cilt: 4, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331, (s. 599-600).

Mutlu, Şamil, Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005.

Nalcı, Ahmet, Osmanlı Modernleşme Döneminde Malatya’da Eğitim (1869-1919), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2020.

Neyzi, Mehmet Ali, “Mahrec-i Aklam Mektebi (1862-1877) Osmanlı Devlet Adamı Yetiştirmek”, Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, (s. 107-128).

Nurdoğan, Arzu M., Modernleşme Döneminde Osmanlı’da İlköğretim (1869-1914), Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016.

Nurdoğan, Arzu M., “II. Abdülhamid Döneminde Rumeli’de Maarifin Teftişi”, OTAM, Sayı: 26, Ankara, 2009, (s. 193-220).

Muallim Refik Kırış Hayatı ve Eserleri 1868-1945, Derleyen Fuad Arun, Ankara, 1968,

Oğuz, Mustafa, II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyhalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Orhan, Muzaffer, Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadileri, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2006.

Ortaylı, İlber, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Ortaylı, İlber, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Osman Zeki Bey, Osmanlı Çöküş Döneminde İlköğretim Kıymetkar Hatıralarımdan Bizde Maârif-i İptidâiyye, Yay. Haz. İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 25, 33-34.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzun'un Anıları (1879-1970), Der. Lale Uzun akalın, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

“Osmanlı Maârifinin Temeli Sayılan “1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi”, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2014, (s. 118-120).

Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlikleri, MEB Öğretmen Yetiştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017.

Öner, Erdoğan, Osmanlı Devleti 1912 Yılı Hazine Genel Hesabı Ve Kesin Hesap Kanunu Tasarısı, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

Özcan, Tahsin, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi Tebliğler, (İstanbul, 12 - 15 Nisan 1999), , İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCİCA) Yayınları, İstanbul, 2001, (s. 133-143)

Özcan, Tuğrul, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Okulların Teftişi (1876-1908)”, IX. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Birliği Kongresi Eğitim Araştırmaları Birliği, Ordu, 2017, (s. 184-195).

Özcan, Tuğrul, Merkezi ve Modern Eğitim kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.

Özcan, Tuğrul, “Osmanlı Gayrimüslim Okullarında Türkçenin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Faaliyetler (1876-1908)”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6, Sayı:1, 2017, (s. 213-233).

Özdemir, Hüseyin, Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi, ÖKM. Yay., Konya, 2013.

Özeçoğlu, Halil, Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Öztunç, H. Baha, Rumeli II. Abdülhamid Döneminde Bir Muhabirin Rumeli İzlenimleri (1896-1907), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020.

Öztürk, Cemil, Düünden Bugüne Türkiye'de Yetiştiren Kurumlar, İstanbul, 1998.

Öztürk, Cemil, “Yakın Çağ'da Osmanlı ve Diğer İslam Devlet ve Toplumlarında Eğitim”, Eğitim Tarihi, Ed. Mehmet Şişman, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2019, (s.163-199).

Öztürk, Kazım, Türk Parlamento Tarihi TBMM – II. Dönem 1923 – 1927, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.2, MEB Devlet Kitapları Yayınları, İstanbul, 1983.

Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 3, MEB Devlet Kitapları Yayınları, İstanbul, 1983.

Pir, Serpil, “Mudanya Erkek Rüşdiye Mektebi (1875-1908)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 60, 2018, (s. 396-407).

Polat Haydaroğlu, İlknur, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.

“Resm-i Damga Nizamnâmesi”, Düstur, 1. Tertib, Cilt: 3, (s. 302-314).

Saatçi Ata, Meltem Begüm, “Müzeciliğin Gelişmesinde Müze-i Hümayûn Müdürleri Philipp Anton Dethier ve Osman Hamdi Bey Dönemlerinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi”, Gaziantep University Journal of Social Sciences, Cilt: 20, Sayı: 3, Gaziantep, 2021, (s. 1473-1499).

Sabah, nr. 18, 13 Mart 1876, nr. 30, 25 Mart 1876.

Sahillioğlu, Halil, “Avarız”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 4, İstanbul, 1991, s. 108-109.

Salname-i Devlet-i ‘Âli Osmanî (SDAO), H. 1300, H. 1301, H. 1302, H. 1303, H. 1323, H. 1326, H. 1327, H. 133-1334.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye (SNMU), H. 1316, H. 1317, H. 1317, H. 1318, H. 1321,

Salnâme-i Vilayet-i Adana, H. 1287. H. 1289, H. 1290, H. 1293, H. 1312, H. 1318, H. 1320,

Salnâme-i Vilayet-i Ankara, H. 1293, H. 1308-1309, H.1311, H. 1315,

Salnâme-i Vilayet-i Aydın, H. 1296, H. 1297, H. 1311, H. 1313, H. 1314, H. 1315, H. 1316, H. 1317, H. 1319, H. 1320, H. 1321, H. 1323, H. 1326,

Salname-i Vilayet-i Bağdad , H. 1309, H. 1310, H. 1311, H. 1312, H. 1313, H. 1314-1315, H. 1316, H. 1317, H. 1318, H. 1321, H. 1323, H. 1324, H. 1325.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, H. 1283, H.1284, H. 1288, H. 1291, H. 1292, H. 1293, H. 1294, H. 1295.

Salnâme-i Vilayet-i Cezair-i Bahr-i Sefid, H. 1293,

Salnâme-i Vilayet-i Diyarbekir, H. 1301, H. 1317; H. 1318, H. 1319, H. 1321.

Salname-i Vilayet-i Edirne, H. 1300, H. 1301, H. 1302, H. 1303, H. 1304, H. 1305, H. 1306, H. 1307, H. 1308, H. 1309, H. 1311, H. 1313

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum, H. 1290, H. 1292,
Salname-i Vilayet-i Haleb, H. 1300, H. 1307, H. 1308, H. 1310, H. 1316,
Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu, H. 1290, H. 1291, H. 1293, H. 1294, H. 1295, H.
1298,
H. 1312.
Salnâme-i Vilayet-i Konya, H. 1289, R. 1322,
Salnâme-i Vilayet-i Kosova, H. 1296, H. 1300, H. 1302, H. 1304. H. 1311, H. 1318,
Salnâme-i Vilayet-i Mamuretülaziz, H. 1298, H. 1301, H. 1302, H.1305, H. 1307, H.
1308, H. 1310, H. 1312, H. 1325.
Salname-i Vilayet-i Sivas, H. 1287, H. 1298 H. 1300, H. 1301, H. 1302, H. 1304, H.
1321, H. 1325.
Salnâme-i Vilâyet-i Suriye, H. 1297, H. 1299.
Salnâme-i Vilayet-i Trabzon, H. 1293,
Salnâme-i Vilayet-i Yanya, H. 1293,
SALT Araştırma Arşivi, Ataşizâde Mehmed Bedreddin Selçukî Eğitim Arşivi,
<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/> 215617; 216437; 216447; 218436;
218445; 218630; 218640; 219039; 219074; 219425; 219435; 219512; 220059; 220100;
220306; 222030.
Saray, Mehmet, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları
Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
Sarı, Hatice Nil, “Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909)”, Kuruluşundan Günümüze
Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 1827-1967-2007, Ed. N. Sarı, Z. Özaydın, B. Akgün, Nobel Tıp
Kitabevleri, İstanbul, 2009, (s. 7-28).
Sarıçelik, Kerim, Konya’da Modern Eğitim Kurumları (1839-1923), Çizgi Kitabevi,
Konya, 2009.
Sarıçelik, Kerim, “Osmanlı Devleti’nde Avarız Varidatının Maarife Devredilmesi”,
Tarihin Peşinde, Sayı: 18, Konya, 2017, (s. 231-247).
Sarıyıldız, Gülден, Sicill-i Ahvâl Komisyonu’nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909),
İstanbul, 2004.
Sarıyıldız, Gülден, “Osmanlı Bürokrasisine Katip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir
Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklam (Mahrec-i Aklam)”, Türk Kültürü İncelemeleri
Dergisi, İstanbul, 2002, Sayı: 6, (s. 17-30).

Sayın, Abdurrahman Vefik, Tekâlif-i Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi), Maliye Bakanlığı Ararştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Selam, Selim Ali, Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918), Yay. Haz. Hassan Ali Hallak, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.

Selanik Vilayeti Salnamesi, H. 1311, H. 1312, H. 1313, H. 1315, H. 1318, H. 1320, H. 1322, H. 1324, H. 1325.

Serbestoğlu, İbrahim, Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme, Gece Akademi, Ankara, 2019.

Serbestoğlu, İbrahim ve Turan Açık “Osmanlı Devleti’nde Modern Bir Okul Projesi: Müze-i Hümayun Mektebi”, Gazi Akademik Bakış, Cilt: 6, Sayı: 12, Ankara, 2013, (s. 157-172).

Seyirci, Musa , Antalya Müzesi Kurucusu Süleyman Fikri Erten Armağanı, Antalya Müzesi Yayınları, Antalya, 1994.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Tuna Vilâyeti Nizamnamesi”, 1864 Vilayet Nizamnamesi, Ed. Erkan Tural – Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, (s. 47-50).

Shaw, Wendy M.K., Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Somel, Selçuk Akşin, Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin, (Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Somel, Selçuk Akşin, Gayrimuslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021.

Somel, Selçuk Akşin, “1869 Tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861), Ed. Kemal Kahraman-İlona Baytar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 136-167).

Somel, Selçuk Akşin, “Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi”, Doğu Batı (Ekonomi), Sayı: 17, Ankara, 2001, (s. 67-79).

Somel, Selçuk Akşin, “Şam’da Eğitim Sorunu ve Tanzimat’ın Suriye’de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)”, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, İstanbul, 2009, Sayı: 8, (s. 93-132).

Soyupek, Yusuf, Türk Kamu Yönetiminde Teftiş Sistemi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Su, Kâmil, Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974.

Sunguroğlu, İshak, Harput Yollarında, C. 2, İstanbul, 1959.

Suriye, nr. 1761, 10 Mayıs 1900; nr. 1779, 28 Eylül 1900.

Susam, Esin, İzmir Sanayi Mektebinin Osmanlı Sanayileşme Politikalarının Eğitim Üzerinden Değerlendirilmesi ve Toplumsal Yansımaları, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2022.

Şahin, Emine, II. Meşrutiyet Döneminde Bağdat'ta Osmanlı İdaresi (1908-1917), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2022.

Şimşek, Muttalip, “Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması”, Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi (OTAM), Sayı: 43, Ankara, 2018, (s. 199-227).

Tabakoğlu, Ahmet, Osmanlı Mâlî Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

“Tahsil-i İbtidaiye İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Olan Memurinin Vezaiifi Hakkında Nizamname”, Düstûr, İkinci Tertib, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, (s. 404-415).

Takvim-i Vekayi, nr. 176, 5 Şubat 1839; nr. 365, 27 Ocak 1848; nr. 372, 29 Mart 1848; nr. 698, 3 Haziran 1863; nr. 802, 2 Haziran 1865; nr. 803, 8 Haziran 1865; nr. 805, 28 Haziran 1865; nr. 806, 1 Temmuz 1865; nr. 893, 28 Eylül 1867; nr. 1025, 20 Kasım 1868; nr. 1310, 14 Ocak 1871; nr. 1513, 1 Eylül 1872.

Tamar, İbrahim, Sivas Dârümuallimîn-i İbtidai Mektebi Tarihsel Gelişimi (1882-1924), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2022.

Taneri, Aydın, Türk Devlet Geleneği, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

Tansel, Feyziye Abdullah, Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II İstanbul ve Midillî Mektupları I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Taşer, Seyit, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2019.

Taşer, Seyit, “Osmanlı Devleti Vilayetleri ve Sancakları Maarif Müdürlükleri ve Müdürleri (1912)”, İSTEM, Sayı: 15, Konya, 2010, (s. 159-168).

Taşkesenlioğlu, M. Yasin, Meclis-i Âlî-i Tanzîmât (1854-1861), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Taşkın, Ünal, “Mamuratülaziz Vilayeti Maarif Müdürü Ahmet Feyzi Efendi’nin Faaliyet ve Suistimalieri”, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25 Mayıs 2013 Bildiriler, Cilt: 2, Ed. Enver Çakar, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Elazığ, 2013, (s. 707-712).

Taymaz, Haydar, Eğitim Sisteminde Teftiş – Kavramlar, İlkeler, Yöntemler-, Ankara, 1997.

Tedrisat-ı İbtidâîye Kanun-ı Muvakkati, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329.

Tedrisât-ı İbtidâîye Müfettişlerinin Vezâifine Dair Talimatmâme, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330

“Tedrisat-ı Taliye Encumenlerinin Suret-i Teşkil ve Vezaifi Hakkında Nizamname”, Düstûr, İkinci Tertib, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1330, (s. 646-647).

“Tedrisat-ı Taliye Müdüriyeti’nin Vezâifine Müteallik Talimat Sureti”, Takvim-i Vekayi, nr. 602, 17 Ağustos 1910, (s. 1-2).

Tekdal, Danyal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2018.

Temkin, nr. 2, 21 Mart 1909.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, Hatıralar, Yay. Haz. Faruk İlkan, Pera Turizm ve. Ticaret AŞ. Yayınları, İstanbul, 1998.

Topçu, Filiz, Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi İle Yabancı Okulların Bu Sistem Üzerindeki Etkileri, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Tönük, Vecihi, Türkiye’de İdare Teşkilatı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

Tutsak, Sadiye, İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Tüfekçi Akcan, Aysel, “Erken Çocukluk Eğitiminin Kuramsal Altyapısı”, Erken Çocukluk Eğitime Giriş, Ed.: İlkey Ulutaş-Serap Demiriz, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2018, (s. 35-75).

Tümer Erdem, Yasemin, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş”, OTAM, Sayı: 26, Ankara, 2009, s. 55-91.

Türkan, E. Vildan, Bir Osmanlı Maarif Nâzırının Portresi: Emrullah Efendi, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

Uçan, Yunus Emre, Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015.

“Umûm Mekâtib-i Rüşdiyenin Nizamnâme-i Dahilîsi”, Düstur, 1. Tertib, Cilt: 2, s. 249-287.

Unat, Faik Reşat, Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1964.

Usta, Mehmet Emin ve Fatma Özmen, “1910/1911 Tarihli İlkokul Müfettişlerinin Görevlerine Dair Yönerge’nin Günümüz Eğitim Teftişi Uygulamaları ile Karşılaştırılması”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 14 Sayı:1, Van, 2017, (s. 1544-1573).

Uygun, Süleyman, Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumanyası (1851-1914), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015.

Uzunçaşılı, İsmail Hakkı, Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri, Maarif Vekaleti Yayınları, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

Üçler, Esra, Fransa’nın Osmanlı Ülkesinde Açtığı Okullar (MF.MGM-6 Numaralı Maarif Nezareti-Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Defterine Göre), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2020.

Ünal, Uğur, Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Ünal, Uğur ve Togay Seçkin Birbudak, İstanbul Dârulmuallimîni (1848-1924), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

Vak’a-nivûs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C.IX, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.

Vak’a-nivûs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C.X, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Vilâyet Maârif Müfettişlerinin Vezâifine Dair Ta’limatnâme, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330.

“Vilayat Tedrisat-ı İbtidaiye Meclislerinin Aza-yı Muntahibesinin Suret-i İntihabı Hakkında Nizamname”, Düstûr, İkinci Tertib, Cilt: 6, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334, (s. 397-399).

“Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat”, Düstûr, Birinci Tertib, Cilt: 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1941, (s. 118-128).

Vurgun, Ahmet , Ahmet Vurgun, II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2022.

Yaman, Mehmet Şükrü, Osmanlı Posta Teşkilatı'nın Dünya Posta Birliği İle İlişkileri (1874-1920), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021.

Yaşar, Ahmet “Kahvehane”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ek-2. Cilt, İstanbul, 2019, (s. 3-5).

Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 42, İstanbul, 2012, (s. 479-486).

Yener, Şakir Sabri, Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar (Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri), Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Yayınları, Gaziantep, 1958.

Yıldırım, Mehmet Ali, Tanzimat Döneminde Meslek Okulları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

Yıldız, Hatip, Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

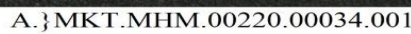
Yıldız, Hatip, “Diyarbakır Vilayeti Maarif Masraf Bütçeleri (1870–1920)”, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: 1, 2009, (s. 89-103).

Yıldız, Özgür, Türkiye'de Amerikan Protestan Misyonerlerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Bursa Şubesi (İstasyonu) 1834–1928, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007.

Yorulmaz, Şerife, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ruhsatsız Okullaşma: 19. Yüzyılda Açılan Gayrimüslim ve Yabancı Okullar Üzerine Bir Değerlendirme”, Doğu Batı, Cilt:13, Sayı: 54, Ankara, 2010, (s.171-190).

Zeydan, Zeydân, Terâcimu Meşahiri's-Şark F'l-Karni't-tasii' Aşere, Mısır, 1911, II s. 201-202.

EK-1: Mekâtib-İ Şâmiyye Müdürlüğü'ne Şam-ı Şerif Meclis-İ Kebiri Azasından Hamza Beyzade Mahmud Efendi'nin Tayini (BOA., A.} *MKT.MHM.*, 220/34, 13/11/1277 (23 Mayıs 1861)).

EK-3: Vilayet Merkezlerinde, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Gereği Birer Meclis-i Maarif Teşkil Edilmesine Dair (BOA., MF. MKT., 2/99, 05/05/1289 (11 Temmuz 1872)).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) ♦

ویدایانہ عظمیٰ

ولایه مرکز لرزه بر محلی معارف تشکیل معارف عمومی نه نام ^{و قضا} احکامی آقضا سند در این ^{و ذکر} اظهانه نه نام
احکام مندرجه نه تدبیرا اجل ای دفعی ارام ^{و قضا} سند ^{و ذکر} اظهانه نه نام
قلمبر ^{و ذکر} ارام ^{و قضا} سند ^{و ذکر} اظهانه نه نام

۱۰۷	۴۶	۱۴	۱۱	۱۵	۴۴	۱۶	۱۵
خداوندگار	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۰۸	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۰۹	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۰	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۱	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۲	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۳	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۴	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۵	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۶	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۸	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۱۹	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۰	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۱	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۲	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۳	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۴	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۵	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۶	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۸	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۲۹	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۰	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۱	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۲	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۳	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۴	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۵	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۶	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۸	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۳۹	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۰	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۱	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۲	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۳	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۴	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۵	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۶	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۸	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۴۹	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۵۰	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸
۱۵۱	۱۷	۱۷	۱۷	۱۹	۱۷	۱۷	۱۸

OSMANLI ARŞIVI		
M.F.M.K.T		
2	99	

EK-5: Sivas Vilayeti'nde 1870 yılında kurulan Maarif Komisyonu
(Salname-i Vilayet-i Sivas 1287, Def'a 1, Vilayet Matbaası, Sivas, 1870, s. 41)

دیوان متین		
رئیس اولی مفتش حکام افندی	رئیس ثانی حاجی علی افندی	
اسماعیل حق باب	رشید افندی	
امین افندی	ابراهیم افندی	
استفان اعنا	طاووس اعنا	
باش کاتب ابراهیم ادهم افندی		
حاکمان خراسانی احمد باب	رفیق علی افندی	
حاکمان حقوقی حاجی حسن افندی	رفیق عمر افندی	
مفتی محمد	افندی	
معارف قوملیسیون	مکتوب ولایت قلمی	
مفتی افندی	مسود اول علی رضا افندی	
حسین افندی	مسود ثانی ابوبکر افندی	
سالم افندی	مسود ثالث علی افندی	
نوری باب	مبعض اول برهان افندی	
نوری افندی	مبعض ثانی طاهر باب	
کیرقوراعنا	مبعض ثالث علی افندی	
محمد افندی	شاگرد توفیق باب	

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) 4

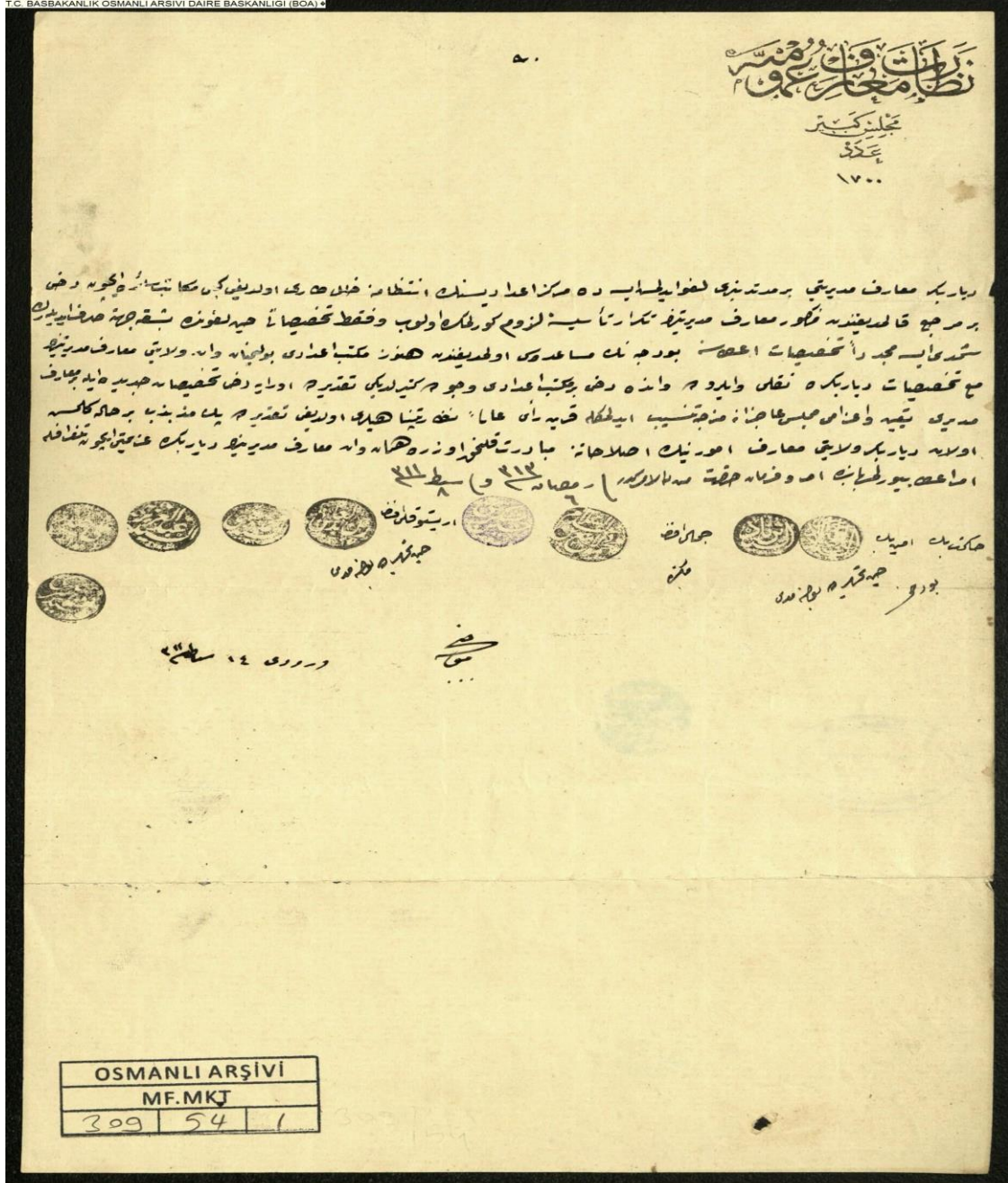
MF.MKT.00730.00025.008

EK-7: İçel Sancağının merkezi olan Silifke Rüşdiye Mektebi Muallim-i Saniliği'ne talip olan Mustafa Efendi'nin imtihan cedveli. (BOA., MF.MKT., 48/25, 06/06/1313 (24 Kasım 1895)).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

[illegible]

EK-12: Van Maarif Müdüriyeti'nin Lağvıyla, Vazifenin Muhasebe Memuruna Devri ve Müdür Celal Bey'in Diyarbekir Maarif Müdüriyeti'ne Nakli (BOA. MF. MKT. 309/54, 23/10/1313 (7 Nisan 1896)).

MF.MKT.00309.00054.001

EK-13: Encümen-i Teftiş ve Muayene Azasından Haşim Bey'in Suriye Vilayeti Maarif Müdür Muavinliği'ne Tayini (BOA. MF. MKT., 548/4, 25/11/1318 (16 Mart 1901)).

۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱
 ۴۹۲
 ۴۹۳
 ۴۹۴
 ۴۹۵
 ۴۹۶
 ۴۹۷
 ۴۹۸
 ۴۹۹
 ۵۰۰

معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره

۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱
 ۴۹۲
 ۴۹۳
 ۴۹۴
 ۴۹۵
 ۴۹۶
 ۴۹۷
 ۴۹۸
 ۴۹۹
 ۵۰۰

نمبر	عنوان	نوع	موضوع	تاریخ	محل	توضیحات	ملاحظات
۱	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۲	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۳	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۴	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۵	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۶	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۷	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۸	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۹	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	
۱۰	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	کتاب	معارف عمومی	۱۲۸۵	کتابخانه	معارف عمومی نظاری کتب قلمی موجوده و غیره	

ÖSMANLI ARŞIVI
 MF.MKT
 548 4

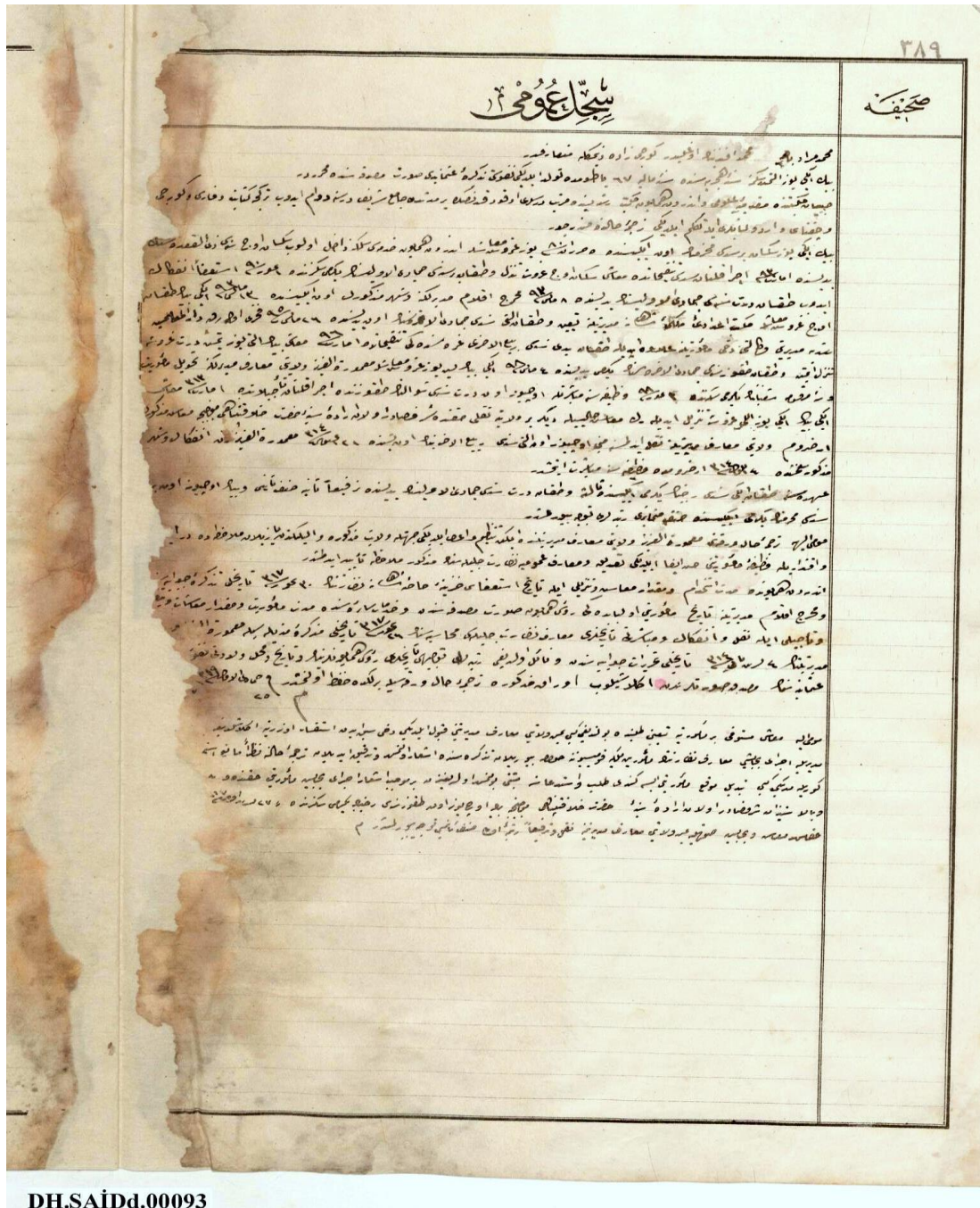
۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸

EK-14: Vilayet Maarif Müdürlerinin Üç Sınıfa Ayrılarak Maaşlarının Buna Göre Tahsis ve Tesviyesi (BOA., MV., 40/60, 01/07/1306 (3 Mart 1889)).

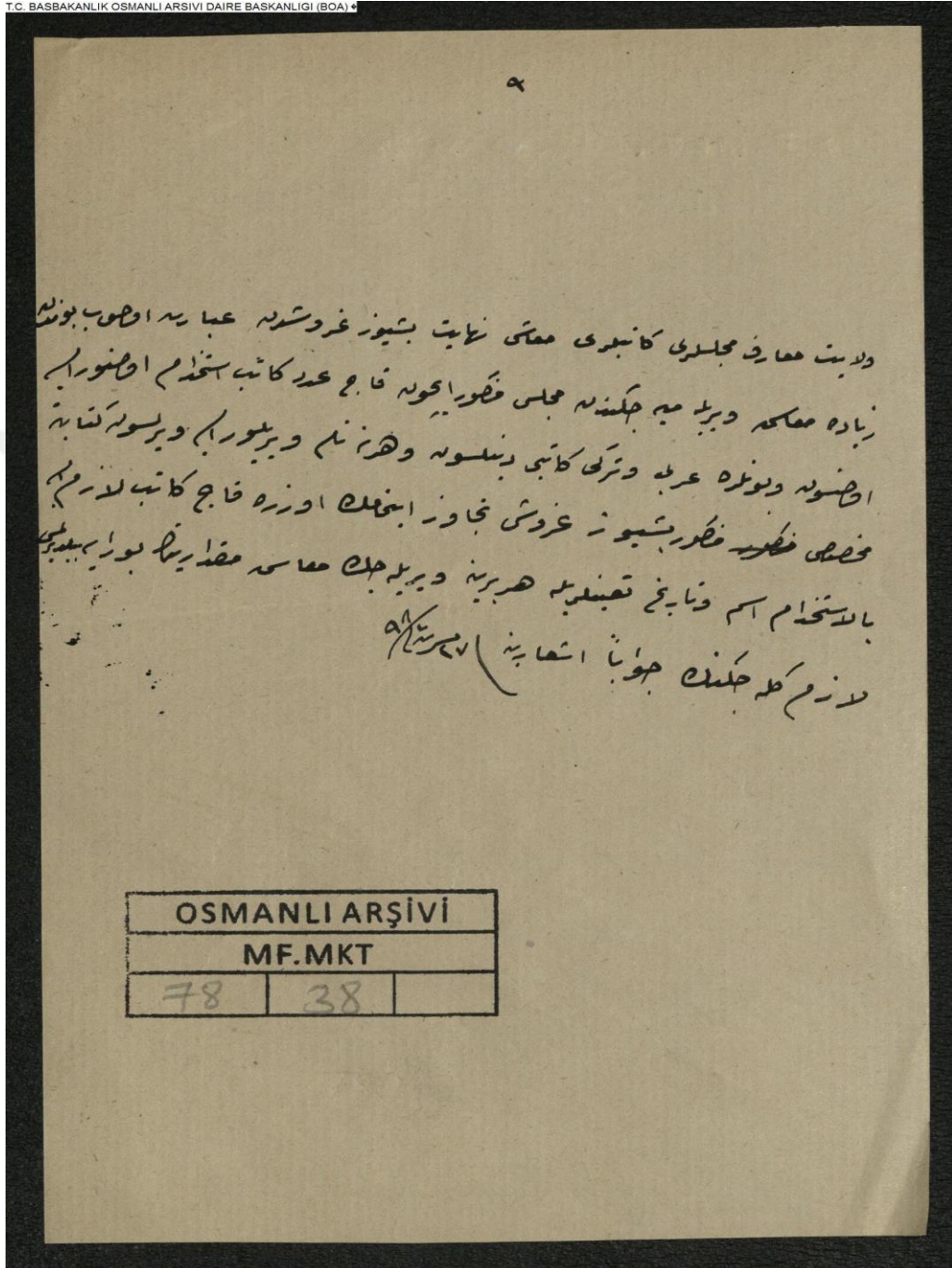
[illegible]

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) •

İ.MF.00014.00057.005

EK-17: Vilayet Maarif Meclislerinde Görevlendirilecek Katiblerin Maaşları Hakkında
(BOA., MF.MKT., 78/38, 28/01/1300 (9 Aralık 1882)).

MF.MKT.00078.00038.001

DH.SAIDd.00154

EK-19: Van Maarif Müdürü Behçet Efendi İle Bingazi Maarif Müdürü Abdurrahman Efendilerin Muhasebe Memurluğu Görevi Uhdelerinde Olmak Üzere Becayaışleri (BOA., MF.MKT., 844/10, 28/01/1323 (4 Nisan 1905)).

[illegible]

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) ♦

OSMANLI ARŞIVI		
MF.MKT		
180	31	1-1

EK-22: Yerel Kaynaklardan Selanik Hamidiye Sanayi Mektebine Ait Emlak ve Gelir Getiren Mülklerin Listesi (BOA., I. ML., 54/79, 15/03/1321 (11 Haziran 1903)).

سندینک حیدری صنایع مکتبه مربوط املک و عقار انک نوعیہ نومرو و موضع قیجہ دیکورلر فیہدیرمہ در

درکوی	مسمی	نوع املک	نمبر	موقع
۶۵۰	۶۵۰۰۰	رطاب	۶۶	اسکد جادوسک
۶۰	۶۰۰۰	"	۶۸	بورغیہ جادوسک
۶۰	۶۰۰۰	"	۶۹	اسکد جادوسک
۸۰	۸۰۰۰	"	۷۰	"
۵۰	۵۰۰۰	"	۷۱	اوشیاد جادوسک
۵۰	۵۰۰۰	"	۷۲	"
۵۰	۵۰۰۰	"	۷۳	اسکد جادوسک
۶۰۰	۶۰۰۰	بدست درون	۷۴	معماد پاتا زنگ
۶۰	۶۰۰۰	حمام	۷۵	"
۶۰	۶۰۰۰	رطاب	۷۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۷۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۷۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۷۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۸۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۹۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۰۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۱۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۲۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۳۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۴۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۵۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۶۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۷۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۸۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۰	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۱	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۲	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۳	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۴	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۵	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۶	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۷	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۸	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۱۹۹	"
۶۰	۶۰۰۰	"	۲۰۰	"

ملفوظیہ برنسہ - املک و عقار

۵۹/۷۹
۱. ML. 1324 / p. 21

2

EK-23: Ankara'da Medrese-İ Hamidiye'nin Bir Şubesi Olacak Şekilde Bir Kız Rüşdiye Mektebi İnşaat Masraflarının Karşılınması Amacıyla Bilet Organizasyonuna Dair Haber
(Ankara, nr. 944, 31 Mayıs 1893, s.2).

(۲ صحیفه)		
برمنیج واردات تشکیل ایش اولان والیوم داخل ولایتده موجودی برمنیج ملیونه بالغ اولمده بولن تفتیشکیلرک توفیر واصلاتی وحصولات تزیید واعاده اعتباری ولیده اجرائیه جق بوکی تدابیر مصبیه و مقیده محصولات مذکورک قیمت واعیار سابقینک اعاده سنده تأمین ایدیک واصلاتی جامع اوله جق بلمه لایه نه نظارت مشارالیهانک تشبیهات واقعه سنی عنونیت وقیره وتشکرات مخصوصه ایله اقلشارلز . — — — بکر زاری قضاسک ستمحالیله محسوباً نقد اولان اغاثنین سابقه نه بجه دوت بیک دوت ووز او تووز دوت رأس قضاسی اولدینی کئی رسوم تجاریه سنک دخی بریاره بیه به بایده برافیدری کاملاً تحصیل ایدلیدی مقامه محلی طرفدن مقام جلیل ولایت تقدیم اولان تفرغ انشاءدن اقلشارلز قائمقام قضاعن تلو محمدوصی افندیکی و فرت اقدام و مساعیینه دل اولان شوهیت توقیت کالیسی جا جدر تحذیر و اشکالنه شایان انشال اولدیفندن موی الیهک یولدیکی غیرت مسافرتکارانه قارشو پیران تشکر و آمودرن حازه مسیله ضابطه ماموری خلیل یا کف افندیکی خدمات افعل و فنی وضع انظار قاریش ایله بکای لایه قدر شامی ایلرزه . — — — • اعضا تعیینی • اوج یوز طوقز ستمه ستمه محسوباً یوزغاد سنجیجی مجلس اداره و بایات محکمی اعضا اقلری ایچرن موقعه قضیه چقارولان ذومدن سائر اکثریت اولان وفندلر نورالدین افندی ایلله بعضی اوغلی اغوب افانک مجلس اداره و رفندلر صالح افندی ایلله خلیل بیکلک دخی بایات محکمی اعضا اقلری تهمین اولان موی انجاس ایلن یوزولدی لری مقام ساهی ولایتناهی دن بالتمسرحله کوندرلشدن . — — — • ترقیع • ولایت ضابطه ایلنک رنجی پیاده بلوکی بلرک لاهی معافی نونو محمد انالوکره رفیعاً ادره ولایتی زندا کره الانشک دردنجی طاور بیک اوچجی بلوکی یوز باشقنه تعیین یوزلشدن . — — —	یونان الی بدی ستمه اول والی عالی ولایت دوللو جلدین پاشا حضرتلرینک هم مشکوره معارف پروانه لایه مرکزولایته تأسیس و کشاد ایدیلوب مدت فایله طرفه فوق اعاده برصورتده توسع ایش والیوم تملک بیک اعظم مؤسسات علیه سندن بولش اولان و ترقی معارف خدمت جدیدی و آتار فلیسی اصره بالما سیه زورستون شکران و فضا ایدیلک بولن مدرسه جدیدی لک شعبات عدیده منه علاوة یوزره دخی شم بیک وسطنده برانت رشدی مکتبیک جدیداً تشاسی دردست یولدیغندن ذکر ولان مکتبیک مصروف تشایمی ایچون بری بشر غرضلق اوقاق وقومسیون خصوصیه بالو تیارلری ایلن ارباب جود صافاتی اوزره اوج بیک عدد بیک طبع یونلردن ایکی بیک عددی انقره ضیاعه ملحق قضاساز توزیع و تریب یوزباش ایدی حایجه وقومبولان تشویقات اوزرینه مذکور بیلردن الی یوز عدد بیک حایجه قضاسی شراف و متخیران اهالیسی طرفندن یاناییه بدل اولان اوج بیک غرووشک یولایه اعطای اچایه هم ایلن ذوانک دفتر اسامیه لیه برابر ولایت جلیله دردست تحذیم و تسبیل یولدیجی قضاسی مذکور قائمقامی رفندلر حق افندی طرفندن حضور ساهی جناب ولایتناهی به رود ایلن مضبوطده انشاء و بولالو اعانت جیت کارانه ده اهالی حایله مک مائرفوت پروانه لری لسان سانیله یاد و تذکار اولور . — — — • اعضا تعیینی • مالک محروسه شاهانه تفتیشک محضرو لایک تزیی و سائلک استکالی امرنده تدابیر لازمه تحذ اجرا یوزلوق اوزره شهرمن جیوارنده تفتیشک برمن حیواناته مختصر برجه لک تأسیس و حیوانت من یوزلک محافظه حصرتلره توفیر اعدایه خدمت ایدیک معلومات کافیه تحصیل ایتک اوزره بر مکتب کشادی کپی دخی مطالعاتی حاوی زراعت نظارت علیه سندن باب عالی جانب سانیسه تقدیم قلنا لایحه مدرجاتی بالتمسرحله اجرای ایچانه مساعده یوزلادیجی اوراق حوادنه مشهور نظر عنونیت و شکران اولمشدر . — — — بروانلرشم منزله حوالیسی ایچون ایلر بیک	طسنان برنری ترتیب اوله ویدی نفر ترتیب ثانی به تفریق ایدلش و اونوز اوج نفردی زجرأ سلك جلیله سکریمه الندیجی و مجیدیه قضاسنده دخی بقیش بش نفر ترتیب اول و ایکی نفره ترتیب ثانی اصابت ایدیک قسم اوله تفریق اولان نفردن حایله لری تبین ایلن اوج نفرله دیگر برنفرک زجرأ سکر ایدلیدی و قلعه جیک قضاسنده دخی بقیش بش ترتیب اولو اوج ترتیب ثانی ایلله اسباب مأذونتری زائل اولان الی و نفوس مکتومدن اون درت زجره کچما یوزسکر نفرك سلك جلیل سکریمه ایدل ایدلیدی و حایلیقی طاورری داره سنده بولسان چاروم قریه زندن اون سکر یازه کوی امنانک تومرو کشیدمی معالقی بالا جرا قری سکر نفر ترتیب اول ایکی نفر ترتیب ثانی و اون اوج نفر ترتیب اوله سندن سکر ایدلیدی چاروم قائمقام ملحق انشاء رسپیینه صفقا یوزغاد متصرفیت علیه سندن و غیر شهری مرکز قضاسی ملحق قضال معاملاته بالایدن ایشای متضامنه سارعت ایدلیدی غیر شهری متصرفیت و چقی یاد قضاسی انسان اربابندن طسنان بدی نفرک ترتیب اول اوج نفرک ترتیب ثانی بکریر نفرک ترتیب اوله اوج نفرک ده زجرأ داخل سلك جلیل سکریمه ایدلیدی و وسیله ایلله هر طرفه توافر اقبال و تزیاد شکو و اجلال جناب پادشاهی دروداجایت غمدی ایدل بارگاه محال قلبدی توارد ایلن اشعارات رسپیینه اقلشارلز . — — — • حای • شهریار عالی خصلت افندمن حضرتلرینک طایفه علوم داعلری عقیده همیشه لاه پاش اولان تیرمانعت و عایت سنی حضرت خلافت ایلریمه رلاحقه فایده اوقاق اوزره طایفه موی لیهک مجرد کتبی مقصد ما یسیره یوسنه دخی سکره لفتندن هفوی خصوصیه اراده کرانه ده جناب شهریار بیک شرفه مقامی یوزلایه دخی داخلیه نظر ادرت جلیله سندن مقام عالی ولایت شرفه توارد ایلن تفرغ انشاءده اشعار یوزلش و شولطف عال عالی جناب شه شاهی ادبی حق تشکر و تقابل ذم جلیله دن بولش اواغله مع اخذیت دوج حصرت باهات قلندر . — — — • نمایه • معارف ایلریمه حضرت پادشاهی

[illegible]

EK-26: Taşra Maarif Müfettişlerinin Lağvedilmesine Dair
(BOA. ŞD., 210/24, 03/08/1305 (15 Nisan 1888)).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

معارف میریتیرک بلایت احداثی اھتیت موقعہ ایچ اسعارک درجی نظر اعتبارہ اندر کہ صرف کتہ اور رہ بارتیب بچن درجہ اعتبار ایچ سولہ سورہ بغداد اور
دیکھجیہ ایچ بلایت وادھجیہ ایچ سولہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک سیم نفس محمد داری لکیر
وسہارہ رواج کتہ معارف میریتیرک قاعدہ لکیر عیانہ ایچ بلایت وادھجیہ ایچ سولہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک سیم نفس محمد داری لکیر
اسعارک غلامی ماسیتیرک معارف میریتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک سیم نفس محمد داری لکیر
برواج وادھجیہ ایچ سولہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک سیم نفس محمد داری لکیر
حقیر معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک سیم نفس محمد داری لکیر
معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک سیم نفس محمد داری لکیر
دفعہ قدس شریف ویا خود اطمینان معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک سیم نفس محمد داری لکیر
اعتراف معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک کویتیرک اولر کتہ ارادہ سیری شفقہ ایچ اور رہ سورہ معارف میریتیرک سیم نفس محمد داری لکیر

طاط معارف

OSMANLI ARŞİVİ		
ŞD		
210	24	2

ŞD.00210.00024.002

EK-28: Osmanlı Taşrasında İlk Tayin Olan Maarif Müdürlerinden Faik Reşad Bey (Akün, “Fâik Reşad”, s. 103).

EK-29: Hem Maarif Nazırlığı Hem de Maarif Müdürlüğü Yapan Emrullah Efendi (Yurdal Demirel Arşivi).

EK-30: Kütahya’da On Beş Yıla Yakın Bir Süre Mutasarrıflık Yapan ve Bu Sürede Uzun Yıllar Maarif Komisyonu Reisliğini Yürüten Mülki Amirlerden Mutasarrıf Ahmed Fuad Paşa (İsmail Hakkı Uzunçaşılı, *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, Maarif Vekaleti Yay., Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, Resimler Kısmı)

